A szocializmus politikai gazdaságtana

tankönyv

MÁSODIK KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1968

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

BEREI ANDOR
(a szerkesztő bizottság vezetője)
HÁY LÁSZLÓ
LAKOS SÁNDOR
NAGY TAMÁS
SZABÓ JÓZSEF
SZABÓ KÁLMÁN

Előszó

A szocializmus politikai gazdaságtana fiatal tudományág, aminthogy — történelmi mértékkel mérve — fiatal — alig félévszázados — tárgya: a szocialista gazdaság is.

Már csak ezért sem véletlen, hogy a szocialista gazdaság jelenségeit rendszeresen elemző tananyagokban is sokáig hiány volt. Hazánkban a főiskolai oktatás számára ez ideig nem jelent meg magyar szerzők által írt, sajátos gazdasági problémáinkat is figyelembe vevő, tartós használatra szánt tankönyv erről a tárgykörről. Ez indította a párt illetékes szerveit és a Művelődésügyi Minisztériumot arra, hogy szerkesztő bizottságunkat megbízzák a szocializmus politikai gazdaságtana tankönyvének kidolgozásával. Ezt a feladatot az egyetemi közgazdaságtani oktatók közül a lehető legjobbak közreműködésével oldottuk meg. Hosszas, sok nehézséggel járó munka eredményeként bocsátjuk most közre a szocializmus politikai gazdaságtanának első magyar főiskolai tankönyvét.

A tankönyv elkészítésében igyekeztünk azokra az eredményekre támaszkodni, amelyeket a marxista gazdaságtani kutatások hazánkban és más szocialista országokban újabban egyre nagyobb mértékben tudnak felmutatni. Törekedtünk — erőinkhez képest — eleget tenni azoknak a megnövekedett követelményeknek is, amelyeket a gyakorlati gazdasági élet egyre nyomatékosabban támaszt közgazdaságtani oktatásunkkal szemben. Ezek a törekvések kifejezésre jutnak mind tankönyvünk új szerkezetében, mind az egyes fejezeteknek — a régebbi oktatáshoz képest — ugyancsak nagymértékben megújított tartalmában.

Azt a célt tűztük magunk elé, hogy olyan tankönyvet adjunk az olvasók, a közgazdaságtant tanulmányozók kezébe, amely nem

elégszik meg egyes általánosan megfogalmazott gazdasági törvények tételszerű kifejtésével, hanem a szocialista gazdaság valóságának sokoldalú, marxista elemzéséből vezeti le a gazdaság fejlődésének és működésének törvényszerűségeit. Meg akarjuk mutatni nemcsak a szocialista gazdaság történelmi jelentőségű eredményeit, hanem a benne fellépő ellentmondásokat és azok feloldásának, illetve kedvező mozgásformáik kialakításának lehetőségeit is. A régebbi merev felfogásoktól eltérve, a tankönyvben igyekszünk megmutatni, hogy a szocialista gazdaság fejlődésére nemcsak egy-két, többé-kevésbé önkényesen kiragadott törvényszerűség gyakorol meghatározó, szabályozó hatást, hanem a szocialista gazdaságban ható összes törvények, beleértve a régebben gyakran helytelenül elhanyagolt értéktörvényt is. Ugyancsak szakítunk azzal a tévhittel, hogy a szocialista termelési mód szükségképpen csupán a gazdaságirányítás, a gazdasági mechanizmus egyetlen meghatározott rendszerével egyeztethető össze. Bizonyítjuk, hogy a szocialista gazdaság fejlődésének más-más körülményei a gazdaságirányítás más-más rendszerét követelik meg, és hogy a szocialista gazdaság jelenlegi fokán a gazdasági mechanizmus olyan átalakítása szükséges, amely — az egyes szocialista országok mai feltételei mellett — a legjobban biztosítja a terv és a piac egységét.

Törekedtünk emellett arra is, hogy a főiskolai és egyetemi ifjúsággal ne csak a szocializmus politikai gazdaságtanának elméletét ismertessük meg, hanem megkönnyítsük számára a szocialista gazdaság gyakorlatában való eligazodást is. A gyakorlatiasság érdekében adunk viszonylag széles teret a szocialista gazdaság valóságos működését bemutató fejezeteknek, amelyek szorosan kapcsolódnak az új gazdasági mechanizmus bevezetéséhez. Szeretnénk, ha tankönyvünk segítséget nyújtana a szocialista gazdasági építőmunka hatékonyabb továbbviteléhez.

Tudatában vagyunk annak, hogy a jelzett célokat a tankönyv fejezeteiben csak részben tudtuk elérni. Sok még tárgykörünkben a feltáratlan, vagy vitatott kérdés, amelyek még további kutatásokat igényelnek. Ezek tökéletes megoldására nem törekedhettünk, és sokszor meg kellett elégednünk az egymástól eltérő vélemények ismertetésével. Tankönyvünk kollektív munka és sokoldalú megvitatás eredménye. Ennek a pozitív tényeknek vannak azonban egyes kevésbé pozitív következményei is. Annak ellenére, hogy gondos szerkesztési munkát igyekeztünk vé-

gezni, a különböző szerzők által írt fejezetekben nem tudtunk kiküszöbölni minden felesleges ismétlést, sőt néha egymástól eltérő felfogások megjelenését sem.

Noha világosan látjuk ezeket a hiányosságokat, mély meggyőződésünk, hogy ez a most útjára indított tankönyv nem kis lépést jelent előre a szocializmus politikai gazdaságtana oktatásában, és reméljük, hogy sok vonatkozásban alapot teremt olyan termékeny polémiák kibontakoztatására, amelyek újabb lökést fognak adni a szocializmus politikai gazdaságtana elmélyültebb kidolgozásának és e tudományág oktatásának. Várjuk és reméljük, hogy olvasóink sok kiegészítő és kritikai megjegyzéssel fognak hozzájárulni e tankönyv további tökéletesítéséhez, vagy új tankönyvek megalapozásához.

* * *

A tankönyv egyes fejezeteit a szerzői kollektíva alább felsorolt tagjai írták:

Első fejezet: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerűségei. *Devics József*

Második fejezet: A szocialista termelési viszonyok fő vonásai. *Nemes László* és *Vilmos József*

Harmadik fejezet: A kommunizmusba vezető átmenet. *Molnár Endre*

Negyedik fejezet: A szocialista újratermelés. *Berei Andor*

Ötödik fejezet: A szocialista újratermelés fő arányai és egyensúlyi feltételei. *Berei Andor*

Hatodik fejezet: A gazdasági növekedés fő tényezői. *Berei Andor*

Hetedik fejezet: A szocialista gazdaságirányítási rendszer. *Szabó Kálmán*

Nyolcadik fejezet: Árak a szocializmusban. *Nagy Tamás*

Kilencedik fejezet: Pénzügyek a szocialista gazdaságban. *Riesz Miklós, Dobrovits Iván* és *Hagelmayer István*

Tizedik fejezet: A lakosság jövedelmei és elosztásuk a szocializmusban. *Folusné Szikra Katalin*

Tizenegyedik fejezet: Áruforgalom a szocializmusban. *Hoch Róbert, Csendes Béla* és *Révész Gábor*

Tizenkettedik fejezet: A szocialista állami vállalat. *Szabó Kálmán*

Tizenharmadik fejezet: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása. *Pillis Pál*

Tizennegyedik fejezet: A szocialista világrendszer fejlődése és a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai. *Káplár József*

Tizenötödik fejezet: A két világrendszer gazdasági kapcsolatai és versenye. *Szabó József*

A szerzői kollektíva tagjai voltak még: *Kahulits László*, aki a munka termelékenységére vonatkozó részt dolgozta ki, és *Benke István*, aki az önköltséggel kapcsolatos kérdések előkészítésében vett részt. A második fejezet kidolgozásában *Buza Márton* működött közre.

A szerkesztés munkálataihoz *Radó Judit* nyújtott jelentős segítséget.

A szerzői kollektíva a tankönyv fejezeteit — sok szakember bevonásával — egyenként megvitatta. A viták alapján az egyes fejezeteket szerzőik átdolgozták. Az átdolgozott fejezeteket a szerkesztő bizottság tagjai lektorálták és szerkesztették.

Ezúttal is köszönetet mondunk mindazoknak, akik a tankönyv elkészítéséhez munkájukkal, tanácsaikkal, kritikai észrevételeikkel hozzájárultak.

A szerkesztő bizottság

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerűségei

Az emberi társadalom átmenete a kapitalizmusból a szocializmusba 1917-ben, a világtörténelmi jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalommal vette kezdetét. Ez a folyamat a második világháború után egyre több országnak a kapitalista világrendszerből való kiszakadásához, a szocialista világrendszer létrejöttéhez vezetett. A szocialista világrendszer történelmileg rövid idő alatt egyre inkább az egész emberi társadalom fejlődésének meghatározó erejévé válik. Kialakulása és gyors fejlődése valamennyi nép számára új, kedvező feltételeket teremt a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenethez.

I. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak általános jellemzése

1. A szocialista forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak történelmi szükségszerűsége

A szocialista forradalom anyagi és szubjektív feltételei már a kapitalizmusban létrejönnek: kialakul a gépi nagyipar, létrejön és koncentrálódik a proletariátus. A monopolkapitalizmusban a termelés társadalmasítása és a proletariátus koncentrálódása óriási mértékben fokozódik. Az egyre inkább társadalmi jellegűvé váló termelőerők mellett azonban továbbra is fennmarad az elsajátítás magánjellege: a társadalmi termelés eredményeinek jelentős részét a finánctőke sajátítja ki. A monopoltőkés társadalmi viszonyok egyre élesebb ellentétbe kerülnek a társadalmi jellegű termelőerőkkel: a termelőerők további fejlődése

szükségszerűvé teszi, hogy a társadalmi termelés a termelési eszközök társadalmi tulajdonának feltételei között menjen végbe. „A kapitalizmus, miután mérhetetlenül kifejlesztette a termelőerőket — mutat rá az SZKP programja — a legnagyobb akadállyá vált a társadalmi haladás útján. Csakis a kapitalizmus bűne, hogy a XX. század — amely a termelőerők hatalmas növekedésének és a tudomány fejlődésének százada — még mindig nem vetett véget a százmilliók nyomorának, nem hozta meg a földön minden embernek az anyagi és szellemi javak bőségét. A termelőerők és a termelési viszonyok közti egyre fokozódó konfliktus parancsoló szükségszerűségként követeli az emberiségtől: tépje szét a rothadt kapitalista burkot, szabadítsa fel az ember által létrehozott, hatalmas termelőerőket, s használja fel azokat az egész társadalom javára."[1]

A szocialista forradalom objektív szükségessége tehát a termelőerők és termelési viszonyok közti összhang törvényéből következik. A szocialista forradalom azzal, hogy a régi, tőkés termelési viszonyokat új, szocialista termelési viszonyokkal váltja fel, helyreállítja a termelőerők és a termelési viszonyok közti összhangot.

A szocialista forradalom, amely megszüntet mindenfajta kizsákmányolást és elnyomást, *politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai forradalom.* A hatalom átvétele — a régi uralkodó osztály politikai hatalmának megdöntése és a munkásosztály hatalmának kivívása — csak kezdete a forradalomnak, és általában rövid ideig tartó folyamat.

A szocialista forradalom további feladatainak megoldása — a gazdasági, társadalmi és kulturális-ideológiai viszonyok gyökeres átalakítása, a szocialista termelési viszonyok létrehozása, a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kialakítása, valamint a dolgozók anyagi és kulturális helyzetének lényeges megjavítása — azonban szükségképpen hosszabb történelmi korszakot ölel fel. Ezt a történelmi korszakot, amelynek során a marxista—leninista párt által vezetett proletárállam irányításával megvalósulnak a szocialista forradalom feladatai — a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszaknak nevezzük.

[1] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 714. old.

2. *A szocializmus építésének általános törvényszerűségei és sajátosságai*

A felépült szocializmus lényegét tekintve minden országban azonos, másrészt alapvetően különbözik minden megelőző társadalomtól. Ebből következik, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba vezető *átmeneti korszakban a társadalom szocialista átalakításának fő feladatai minden országra egyetemesen, általánosan érvényesek.* Az általános törvényszerűségekre a világ első szocialista forradalmának a tapasztalatai alapján már Lenin is utalt: „... forradalmunk egyes alapvető vonásainak a szó legszorosabb értelmében kell nemzetközi jelentőséget tulajdonítani, azaz olyan értelemben, hogy nemzetközi érvényűek"[2].

A Szovjetunió szocialista építésének tapasztalatai, valamennyi ország számára iránymutatóak. A Szovjetunió a világon elsőként valósította meg a gyakorlatban a szocializmusnak addig csak elméletileg lefektetett tanításait. Ezért a Szovjetunióban érvényesültek először a társadalom szocialista átalakításának általános törvényszerűségei.

A második világháború után létrejött népi demokratikus országok szocialista építőmunkájának gyakorlata tovább gazdagította a marxizmus—lenínizmusnak az átmeneti korszakról szóló tanításait. A szocialista világrendszer országainak kollektív tapasztalatai lehetővé tették az átmeneti korszak közös törvényszerűségeinek sokoldalú és mélyen szántó feltárását. *Az általános törvényszerűségeket, amelyek a jelen korszakban a szocializmus teljes felépítésének feltételeit és alapvető feladatait tartalmazzák, a kommunista és munkáspártok vezetőinek 1957. évi moszkvai konferenciája összegezte:* „Ilyen közös törvényszerűségek a következők: a dolgozó tömegeknek a munkásosztály általi vezetése a proletárforradalom egy vagy más formában történő végrehajtása és a proletárdiktatúra egy vagy más formában történő megteremtése során, amikor is a munkásosztály magva a marxista—leninista párt; a munkásosztály szövetsége a parasztság alapvető tömegeivel és a dolgozók egyéb rétegeivel; a tőkéstulajdon felszámolása és a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonának megvalósítása; a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása; a népgazdaság tervszerű fejlesztése, amely a

[2] *Lenin:* „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. Kossuth Könyvkiadó 1962. 9. old.

szocializmus és a kommunizmus felépítésére, a dolgozók életszínvonalának emelésére irányul; a szocialista forradalom megvalósítása az ideológia és a kultúra területén, valamint a munkásosztályhoz, a dolgozó néphez és a szocializmus ügyéhez hű nagyszámú értelmiség kialakítása; a nemzeti elnyomás felszámolása és a népek közötti egyenjogúság, testvéri barátság megteremtése; a szocializmus vívmányainak védelme a külső és belső ellenség támadásaival szemben; az egyes országok munkásosztályának szolidaritása más országok munkásosztályával — a proletár nemzetköziség."[3]

Az általános törvényszerűségek az egyes országokban meghatározott adottságok között, országonként és időszakonként sajátos konkrét formákban érvényesülnek. A szocializmus építésének nemzeti sajátosságai a következő főbb tényezőkre vezethetők vissza: *a)* A nemzetközi helyzet alakulása és a szocialista világrendszer kiterjedése az egyes országokban folyó szocialista építés idején. *b)* A szocialista építés megkezdésének kiindulási pontjául szolgáló termelési viszonyok (kapitalista vagy prekapitalista állapot). *c)* A termelőerők fejlettségi színvonala, a természeti adottságok, a népsűrűség stb. a szocialista építés megkezdése idején. *d)* Az osztály-erőviszonyok alakulása, a néptömegek kulturális színvonala, a forradalmi mozgalmak és a munkásmozgalom szervezeti ereje és hagyományai.

A fenti, az egyes országok vonatkozásában eltérő tényezők következtében a szocializmus építésének minden országban léteznek nemzeti sajátosságai. *Ezek a sajátosságok jelentősen befolyásolják a szocialista építés ütemét, az átmeneti korszak időtartamát, az általános törvényszerűségek érvényesítése érdekében alkalmazott módszereket és konkrét formákat.* Adott ország esetében mennél fejlettebbek a szocialista építés kezdetén a kapitalizmustól örökölt termelőerők, és mennél jobban kihasználják a szocialista nemzetközi munkamegosztás előnyeit, annál gyorsabb lehet a szocialista építés üteme és rövidebb az átmeneti korszak időtartama.

A szocializmus építésének általános törvényszerűségei és nemzeti sajátosságai a legszorosabb kölcsönhatásban vannak. A szocializmus győzelme csak az esetben biztosítható, ha az adott országban a szocialista építés fő feladatainak megvalósítása során

[3] Az emberiség békéjéért, jövőjéért. Kossuth Könyvkiadó 1957. 22—23. old.

alkalmazott különböző módszerekben és konkrét formákban az általános törvényszerűségek realizálódnak. Erre utal a kommunista és munkáspártok vezetőinek 1960. évi nyilatkozata is: „A különböző országokban folyó szocialista építés gyakorlata alapján felhalmozódott az egész szocialista tábor kollektív tapasztalata. Ennek a tapasztalatnak sokoldalú tanulmányozása a testvéri pártok által, annak alkotó alkalmazása és gazdagítása a konkrét feltételek és a nemzeti sajátosságok figyelembevételével — minden egyes szocialista ország fejlődésének feltétlen törvénye."[4]

A nyilatkozat aláhúzza, hogy a nemzeti sajátosságok szerepének túlbecsülése, éppúgy, mint más országok politikájának és taktikájának gépies másolása, eltérés a marxizmus—leninizmustól és kárt okoz a szocializmus ügyének. A nemzeti sajátosságokat lebecsülő dogmatikus nézetek akadályozzák az e sajátosságokból adódó előnyök kihasználását, és az élettől, a tömegektől való elszakadáshoz vezetnek. A szocializmus építésének általános törvényszerűségeit tagadó revizionista nézetek viszont a Szovjetunió és az egész szocialista világrendszer gazdag tapasztalatainak hasznosításától fosztanak meg, és az illető országot a szocialista világrendszertől való távolodás útjára viszik.

A marxizmus klasszikusainak tanításaival egybehangzóan, a szocialista forradalmak eddigi tapasztalatai azt igazolják, hogy *bizonyos nemzetközi és belső feltételek megléte esetén a gazdaságilag gyengén fejlett országok a kapitalizmus fejlődési szakaszának elkerülésével is eljuthatnak a szocializmusba.* A szocialista forradalom ezen útjának különösen a jelen korszakban van nagy jelentősége, amennyiben a gyarmati sorból nemrég felszabadult országok többségét a prekapitalista viszonyok jellemzik. Ugyanakkor a kapitalista világrendszer általános válságának elmélyülése, a szocialista világrendszer erejének növekedése, a szocialista országok fokozódó gazdasági, politikai, kulturális stb. segítsége lehetőséget nyújt ezeknek az országoknak, hogy a kapitalista fejlődés gyötrelmes szakaszainak kikerülésével, az alacsonyabb társadalmi rendszerből közvetlenül a szocializmus építésének útjára lépjenek. E lehetőség realizálása egy sor belső tényezőtől, elsősorban a nemzeti felszabadító mozgalom jellegétől és az osztályviszonyok alakulásától függ.

[4] A békéért, nemzeti függetlenségért, demokráciáért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó 1961. 27. old.

3. Az átmeneti korszak két fő fejlődési szakasza

Az átmeneti korszak a szocialista forradalom fő feladatainak megoldásával, a szocializmusnak, a kommunista társadalom alsó fokának teljes felépítésével fejeződik be. A szocializmus építésének eddigi történelmi tapasztalataiból az a következtetés vonható le, hogy *az átmeneti korszaknak két fő fejlődési szakasza van.*[5] Az első szakasz a szocializmus alapjainak lerakásáig, a második szakasz az alapok lerakásától a szocializmus teljes felépítéséig tart. A szocializmus építésében *a két szakasz nem választható el mereven egymástól:* mindkét szakasznak közös tartalma, hogy ugyanazon cél megvalósításáért folyik a harc. A szocializmus építésének konkrét körülményei alapján azonban a feladatok tartalma és azok megoldásának módszerei az egyes szakaszokban különböznek egymástól.

A szocializmus építésének mindkét szakaszában a következő alapvető célkitűzéseket kell megvalósítani:

1. A termelőerők nagyarányú fejlesztése útján a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kialakítása.

2. A népgazdaság minden ágában a szocialista termelési viszonyok döntő túlsúlyának megteremtése, és a már létrejött szocialista termelési viszonyok további tökéletesítése.

3. A szocialista jellegű felépítmény — mindenekelőtt az új típusú állam — létrehozása és a kultúrforradalom alapvető feladatainak megvalósítása.

4. Az életszínvonal rendszeres emelése.

Ezeken az általános célkitűzéseken belül az átmeneti korszak *első fejlődési szakaszához*, vagyis az alapok lerakásának befejezéséhez a következő főbb feladatok megoldása szükséges:

a) Olyan fejlett termelőerőket kell létrehozni, amelyek biztosítani tudják a népgazdaság főbb ágainak a korszerű technika alapján történő megszervezését. A kapitalizmustól fejletlen, vagy közepesen fejlett termelőerőket örökölt országokban e feladat megoldásának alapvető útja az ország szocialista iparosítása.

b) Meg kell teremteni a szocialista termelési viszonyok túlsúlyát a népgazdaság valamennyi ágában. Ez a követelmény ma-

[5] A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak szakaszainak részletes elemzését lásd *Lakos Sándor* „A szocializmus alapjainak lerakása" c. könyvének (Kossuth Könyvkiadó 1962.) I. fejezetében.

gában foglalja a tőkés termelési viszonyok teljes felszámolását és a kisárutermelő viszonyok szocialista átszervezését.

c) Jelentős előrehaladást kell elérni az új típusú állam funkcióinak ellátásához szükséges szervek és intézmények létrehozása, valamint a kulturális forradalom feladatainak megoldása terén.

d) Fel kell számolni a kapitalizmustól örökölt nyomort, munkanélküliséget, a kirívó szociális egyenlőtlenségeket, és túl kell szárnyalni — az adott országban — a szocialista forradalom előtt elért legmagasabb életszínvonalat.

A felsorolt feladatok megoldásának eredményeképpen valósul meg a szocializmus alapjainak lerakása és fejeződik be az átmeneti korszak első szakasza. A szocializmus alapjai lerakásának befejezését Magyarországon az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben határozatban is rögzítette.

Az átmeneti korszak *második fejlődési szakaszában* — vagyis a szocializmus teljes felépítéséhez — a következő főbb feladatokat kell megoldani:

a) A megvalósult szocialista iparosítás eredményeképpen a népgazdaság legfőbb ágaiban ki kell alakítani az adott korszak átlagos színvonalának megfelelő nagyüzemi gépi termelést, vagyis be kell fejezni a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtését.

b) Tovább kell fejleszteni és tökéletesíteni kell az uralkodóvá vált szocialista termelési viszonyokat és azok konkrét megjelenési formáit (a gazdasági mechanizmust).

c) Tovább kell fejleszteni a szocialista demokráciát, biztosítani kell a dolgozók aktív részvételét az állami, társadalmi, vállalati és helyi ügyek intézésében; meg kell valósítani a kultúrforradalmat, meg kell teremteni a nép szocialista erkölcsi és világnézeti egységét, le kell küzdeni a szocialista világnézettel szembenálló eszméket.

d) Az életszínvonal rendszeres növelésével biztosítani kell, hogy az alapvető anyagi és kulturális javakból a társadalom minden tagját egyre jobban ellássák.

A következőkben az alapok lerakásának és a szocializmus teljes felépítésének főleg gazdasági jellegű feladataira és e feladatok teljesítésének értékelésére térünk ki.

II. A szocializmus alapjainak lerakása

1. Gazdasági szektorok a szocialista építés első szakaszában

Az átmeneti korszak kezdeti időszakában, amikor a kapitalizmus politikai hatalmát már megdöntötték, egyidejűleg léteznek a régi, több országban jelentős feudális elemekkel terhelt tőkés gazdasági rendszer, és az új, szocialista gazdasági rendszer elemei. Az átmeneti időszak társadalmi-gazdasági tartalmát éppen a magántulajdonon alapuló termelési viszonyoknak a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista termelési viszonyokkal való felváltása képezi. A termelési eszközök társadalmi tulajdona a munkásosztály hatalmának gazdasági alapja; a magántulajdont az átmeneti korszakban társadalmi tulajdonnal kell felváltani.

A kapitalizmusban a jellemző és túlsúlyban levő tőkés magántulajdon mellett megtalálható a kisárutermelő magántulajdon, és az országok jelentős részében a feudális maradványokkal terhes földesúri földmagántulajdon is. Ez utóbbi tulajdonforma felszámolása nem a szocialista, hanem a polgári demokratikus forradalom feladata. Ahol azonban a proletárhatalom kivívásának időszakában ilyen tulajdon létezik, annak felszámolása a hatalom kivívásának, illetve megszilárdításának szükséges feltétele. Ez a feladat a népi demokratikus országokban a *földreform* keretében került megoldásra, amelynek során felszámolták a nagybirtokokat és a velük összefüggő feudális viszonyokat. A kisajátított földek, valamint a hozzájuk tartozó felszerelések jelentős részét a nincstelen és kis birtokkal rendelkező parasztok között osztották szét, másik részén pedig állami gazdaságok alakultak.

Amíg a Szovjetunióban a földreformot a proletárdiktatúra viszonyai között hajtották végre és az elkobzott földet államosították, addig az európai népi demokratikus országokban, így hazánkban is, a földreformra még a hatalom kivívása előtt sor került. A kisajátított földek döntő részét a juttatottak magántulajdonába adták. A földreform Magyarországon nemcsak a feudális maradványokkal terhes nagybirtokot zúzta szét, hanem jelentős csapást mért a monopolista burzsoáziára is; az ipari és banktőke elvesztette mezőgazdasági pozícióit, a földesúri osztály felszámolásával pedig legszilárdabb politikai szövetségesétől fosztottuk meg. A földreform fontos szerepet játszott a felszabadulás előtti osztálystruktúra megváltozásában, a politikai erők átrétegződésében, a munkás-paraszt szövetség megszilárdításában.

A hatalom kivívása előtt létező állami tulajdon az államhatalom jellegének megváltoztatásával szintén szocialista állami, azaz társadalmi tulajdonná válik. A kisárutermelők és a szegényparasztok egy része már az átmeneti időszak kezdetén a szövetkezeti gazdálkodás útjára lép, ezzel kezdetét veszi a kisárutermelés szocialista gazdasággá való átalakításának folyamata is.

A hatalom kivívása után, a szocializmus alapjainak lerakásáig az jellemzi a gazdaságot, hogy egyidejűleg és egymás mellett léteznek a gazdaság különböző típusú, a termelési eszközök egymástól eltérő tulajdonán alapuló szektorai.

A gazdaság három szektorának — a szocialista, a kisárutermelő és a kapitalista szektornak — a létezése tehát közös vonás minden ország számára, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet útjára lép. Az alapvetően közös vonások mellett a gazdasági fejlettség színvonalától és a történelmi körülményektől függően az egyes országok társadalmi-gazdasági struktúrája sajátos vonásokkal is rendelkezik. Így a Szovjetunió és Kína átmeneti gazdaságának első szakaszában öt szektort — szocialista, államkapitalista, magánkapitalista, kisárutermelő és patriarchális szektort — találtunk. Az európai népi demokratikus országok többségének átmeneti gazdaságában pedig három szektor — szocialista, magánkapitalista és kisárutermelő szektor — volt a jellemző. Néhány népi demokratikus ország átmeneti gazdaságának első szakaszában viszonylag jelentős államkapitalista szektor is létezett.

1. Az eddig szocialista útra lépett országok átmeneti gazdaságában *a szektorok közötti vezető szerepet már a hatalom kivívását követő időszakban is a szocialista szektor töltötte, illetve tölti be.* A szocialista szektor a termelési viszonyok magasabb típusát képviseli a többi szektorral szemben, és átfogja a népgazdaság vezető ágait: az ipart, a közlekedést, a hiteléletet stb.

A szocialista szektor két fő formában, *állami és szövetkezeti formában létezik.* A szocialista szektorhoz tartoznak az állam tulajdonában levő üzemek, bányák, közlekedési, bank-, kereskedelmi és egyéb vállalatok, az állami gazdaságok, a gépállomások, valamint a szövetkezetek tulajdonában levő mezőgazdasági és ipari vállalatok. A két forma közül meghatározó jelentősége az állami formának van. Az állami tulajdon fejlődése képezi az egész népgazdaság fejlődésének alapját, döntő szerepe van a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez szükséges feltételek

megteremtésében, az ipar és a mezőgazdaság közötti termelési kapcsolatok kiépítésében.

A szocialista szektor az átmeneti korszak kezdetén a gazdaságnak csak egy része. A szocialista építés előrehaladásával kiszélesedik és megerősödik, végül az egész népgazdaságban kizárólagossá válik.

2. A *kisárutermelő szektor* olyan gazdaságok összessége, amelyek egyrészt egy típusúak a tőkés árutermeléssel, amennyiben a termelési eszközök magántulajdonán alapulnak, másrészt különböznek is a tőkés termeléstől: a tulajdon saját munkán alapul, és a termelés általában bérmunkások nélkül folyik. A kisárutermelő szektorhoz mindenekelőtt a kis- és középparaszti gazdaságok, valamint a városi és falusi kisiparosok tartoznak.

A kisárutermelés általában együtt jár a termelők differenciálódásával: a középparasztok egy kisebb része tőkéssé (kulákká) lesz, nagyobb tömegben pedig szegényparasztokká és proletárokká válnak. Ez a folyamat a földreform eredményeképpen módosul, amennyiben lényegesen megnő a középparasztok száma és ereje. Ezenkívül az átmeneti korszakban *a proletárdiktatúra állama* gazdaságpolitikájával is *korlátozza a kisárutermelők differenciálódását.* Ennek ellenére, ha korlátozott mértékben is, de érvényesülnek a kisárutermelés természetéből adódó következmények: a kisárutermelő szektor alapján tőkés elemek születnek, ez a szektor magában hordozza a kispolgári anarchiát és ösztönösséget, s így a spekulációs törekvéseket is. A kisárutermelés a szocializmusba való átmenet idején a kapitalizmus gazdasági bázisa falun, s ezért a gazdaságpolitikának nemcsak a kisárutermelésből adódó lehetőségekkel, hanem a kapitalizálódó és kispolgári tendenciákkal is számolnia kell.

A kisárutermelés az átmeneti időszakban viszonylag hosszabb időn keresztül megőrzi jelentőségét. Mindaddig, amíg a mezőgazdaságban uralkodóvá nem válik a szocialista szektor, alapvető szerepe van a lakosságnak élelmiszerrel és az iparnak mezőgazdasági nyersanyaggal való ellátásában. A fejlődés során azonban egyre inkább kiütköznek a kisárutermelés korlátai. Éppen ezért a kisárutermelésben rejlő lehetőségek kihasználásával és a kisárutermelésből fakadó káros tendenciák elleni harccal egyidejűleg, a munkásosztály és pártja tudatos vezetésével meg

kell valósítani a kis- és középparaszti gazdaságoknak nagyüzemi szocialista gazdaságokká való átszervezését.

3. A *magántőkés* szektorhoz a még nem államosított és a közvetlen állami ellenőrzés alá még nem vont ipari, közlekedési, kereskedelmi stb. vállalatok, valamint a kulákgazdaságok tartoznak. A tőkésvállalatokban a termelési eszközök tőke jellegűek, a munkaerő áru, és bár korlátozottan, de uralkodnak a bérmunka kizsákmányolásának viszonyai. A magántőkés szektor felszámolása feltételez bizonyos fokozatosságot, attól függően, hogy egészében véve milyen fejlett az átmeneti korszak gazdasága, milyen nagy a magánkapitalista szektor súlya a lakosság szükségleteinek kielégítésében. Különösen vonatkozik ez a magántőkés szektornak több országban jelentős részét kitevő *kulákgazdaságokra.*

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok tapasztalatai azt igazolják: hogy az átmeneti korszak kezdeti időszakában, amikor az állami és a szövetkezeti szektor a mezőgazdaságban még nem jelentős, a kulákgazdaságok még fontos szerepet töltenek be a lakosság szükségleteinek kielégítésében. A szocialista állam a kulákgazdaságok lehetőségeinek felhasználásával párhuzamosan azonban határozott intézkedéseket tesz e gazdaságok korlátozására: megtiltja a föld adásvételét, korlátozza a földbérlet nagyságát, fokozza a kulákgazdaságok beszolgáltatási és adókötelezettségét stb. Az állam következetes korlátozó politikájával és a mezőgazdaság szocialista szektorának megerősödésével fokozatosan létrejönnek a mezőgazdaság tőkés szektora kiszorításának és teljes felszámolásának feltételei.

4. Az *államkapitalista* szektor azokat a magántőkés, vagy részben magántőkés vállalatokat foglalja magában, amelyekkel a szocialista államnak közvetlen gazdasági kapcsolatai vannak, s működésük így közvetlenül ellenőrzött. A magántőkével való közvetlen gazdasági kapcsolatok formái igen változatosak: vegyes (állami és magántőkés) vállalatok létrehozása, állami vállalatok bérbeadása hazai és külföldi tőkéseknek, magánvállalatoknak adott állami megrendelések, állami bérmunka, állami hitelnyújtás stb. A közvetlen gazdasági kapcsolatok feltételeit — számolva a tőkések profitérdekeivel is — a proletárdiktatúra állama szabja meg.

Az átmeneti korszak államkapitalizmusát nem lehet leszűkíteni csupán az ilyen jellegű szektor létére. *Az államkapitalizmus magában foglalja azokat a gazdaságpolitikai intézkedéseket, módszereket is, amelyek az állam által ellenőrzött kapitalizmus*

korlátozására és hasznosítására irányulnak. Ez már nem a szokásos értelemben vett kapitalizmus, hanem olyan kapitalizmus, amely a proletárdiktatúra állama és a munkástömegek ellenőrzése alatt áll.

Amíg az államkapitalizmus — mint sajátos gazdaságpolitika — alkalmazására kisebb-nagyobb mértékben szinte valamennyi eddig szocialista útra lépett országban sor került, addig államkapitalista szektor csak néhány ország átmeneti gazdaságában alakult ki. A proletárdiktatúra viszonyai között az *államkapitalizmus* bármilyen formában is valósuljon meg, *átmeneti út a kapitalista szektorból a szocialista szektorba.* Feleslegessé teszi a magántőkés tulajdon egy csapásra történő államosítását, ugyanakkor előkészíti azt, és biztosítja, hogy az államosítások fokozatosan, nagyobb politikai és gazdasági megrázkódtatásoktól mentesen menjenek végbe.

5. A *patriarchális* szektorhoz olyan elmaradott paraszti gazdaságok tartoznak, amelyek lényegében naturális gazdálkodást folytatnak, azaz főleg saját szükségletre termelnek, és terméket nem, vagy alig visznek piacra. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti időszakban e gazdaságok vagy fokozatosan kisárutermelő gazdaságokká, majd a kollektivizálás eredményeként a szocialista szektor részévé válnak, vagy a kisárutermelő út megkerülésével, közvetlenül szocialista gazdaságokba tömörülnek.

Az átmeneti korszak első szakaszában létező különböző típusú termelési viszonyoknak megfelelően a *gazdasági ellentmondások* részben antagonisztikus, részben nem antagonisztikus jellegűek. Az előbbiekhez a szocialista és a magánszektor — elsősorban a tőkés szektor — közötti ellentmondások, az utóbbiakhoz a szocialista szektoron belüli ellentmondások tartoznak. Jellegüktől függően az ellentmondások megoldásának módszerei, formái és következményei is eltérőek.

A gazdasági ellentmondásokat a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. *A termelőerőkön belüli ellentmondások:* az ipar és a mezőgazdaság termelőerőinek különböző színvonala, a nagyüzemi és a kisüzemi termelés közötti ellentmondás stb.

2. *A termelési viszonyokon belüli ellentmondások:* a különböző gazdasági szektorok egymás közti ellentmondásai, az egyes szektorok saját termelési viszonyainak elemei közötti ellentmondások stb.

3. *A termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások:* a szo-

cialista termelési viszonyok és az elmaradott termelőerők, vagy a fejlett termelőerők és a termelési viszonyok konkrét megjelenési formái közötti ellentmondások stb.

A gazdasági ellentmondások közül a szocializmus alapjainak lerakásáig a legfontosabbak a termelési viszonyokon belüli ellentmondások: a szocialista és a tőkés szektor, valamint a szocialista és a kisárutermelő szektor közötti ellentmondás, amennyiben éppen ezeknek az ellentmondásoknak a megoldásától függ sok tekintetben a többi ellentmondás megoldása, illetve enyhítése is.

A szocializmus alapjainak lerakásáig az átmeneti korszak fő ellentmondása: a megszületett, a jövőt képviselő és gyors ütemben fejlődő szocialista, valamint az állandóan hanyatló, de a kisárutermelésben táptalajjal rendelkező kapitalista szektor közötti antagonisztikus ellentmondás. A kapitalizmus mellett a burzsoázia, a szocializmus mellett pedig a munkásosztály és szövetségesei állnak. (A hatalom kivívásáért és megszilárdításáért folytatott harcban a munkásosztály legfőbb szövetségese a dolgozó parasztság.) A szocialista és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondás így a munkásosztály és szövetségesei, valamint a tőkésosztály antagonisztikus ellentmondásaként nyilvánul meg. Ez az antagonisztikus ellentmondás a szocializmus győzelméért folyó osztályharcban oldódik meg, azáltal, hogy felszámolják a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyokat, a szocialista viszonyok pedig döntő túlsúlyra tesznek szert.

Az alapok lerakásáig a termelési viszonyokon belüli másik ellentmondás, a szocialista és a kisárutermelő viszonyok közötti ellentmondás megoldása alapvetően az egyéni parasztgazdaságok szocialista átszervezésével, a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság kialakításával oldódik meg.

Amíg az alapok lerakásáig a termelési viszonyokon belüli antagonisztikus ellentmondások állnak előtérben, addig leküzdésük után, a szocializmus teljes felépítésének időszakában egyre inkább a termelőerőkön belüli, valamint a termelőerők és termelési viszonyok közötti, nem antagonisztikus ellentmondások éreztetik hatásukat.

2. *Az osztályviszonyok alakulása*

Az átmeneti korszak első szakaszának sajátos gazdasági szerkezetéből, a különböző gazdasági szektorok létéből következik annak sajátos *osztályszerkezete.* Minden egyes gazdasági szektorhoz meghatározott osztály léte kapcsolódik: a szocialista szektorhoz a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, illetve egyéb szövetkezeti dolgozók, a kisárutermelő és patriarchális szektorhoz az egyénileg dolgozó parasztok és kisiparosok, a magántőkés és államkapitalista szektorhoz a városi és falusi burzsoázia. Az egyes osztályok gazdasági-társadalmi helyzete és egymáshoz való viszonya a korábbihoz képest gyökeresen megváltozik.

A *munkásosztály* a forradalom eredményeképpen elnyomott, a termelési eszközöktől megfosztott osztályból *uralkodó osztállyá* válik: kezében tartja az államhatalmat, és az egész dolgozó néppel együtt a főbb termelési eszközök tulajdonosává lesz. Megszabadult a munkanélküliségtől és az ezzel járó létbizonytalanságtól. A munkások ezrei és tízezrei kerülnek az állami vezetésbe és sajátítják el az állami ügyek intézését, a termelés irányítását.

A munkásosztály száma az ipar gyors fejlődése következtében jelentősen megnő, az egész társadalom osztálystruktúrája a munkásosztály javára változik meg.

Az egyénileg *dolgozó parasztság* helyzetében, amely a tömeges kollektivizálásig a kisárutermelők zömét alkotja, szintén igen jelentős változások következnek be. A földreform eredményeképpen földhöz jut, megszabadul a bankuzsorától, a jelzálogadósságoktól, a forgalom területén a monopolár útján történő kifosztástól, és védelmet kap a kulák kizsákmányolás ellen. A földosztás során az agrárproletárok és szegényparasztok tömegei válnak középparaszttá, és a szocialista állam sokoldalú gazdasági, kulturális, szociális segítségében részesülnek.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével az egyénileg dolgozó parasztság fokozatosan *szövetkezeti parasztsággá* alakul át, és a kisárutermelők másik csoportja, a kisiparosság is mind nagyobb számban válik a szocialista szektor részévé: egy részük a szövetkezeti utat választja, másik részük állami vállalatoknál helyezkedik el.

Az átmeneti korszak első szakaszában az *értelmiség* is egyre inkább a szocializmus hívévé válik. Számbeli gyarapodása mellett összetétele is lényegesen megváltozik: e réteg új tagjai jelentős részben a munkásosztály és a dolgozó parasztság soraiból, illetve e két osztály gyermekeiből kerülnek ki.

A *burzsoázia,* amelynek legnépesebb rétegét általában a falusi kulákság alkotja, a társadalomnak már nem alapvető osztálya. Megfosztották a döntő termelési eszközöktől és kizsákmányoló tevékenysége is korlátozott. A néptömegekre gyakorolt befolyása azonban — különösen az átmeneti időszak elején — sokkal nagyobb, mint az összlakossághoz viszonyí-

tott aránya. Megmarad jártassága a hatalmi funkciók gyakorlásában, összeköttetései a nemzetközi imperializmussal, jelentős pénzeszközök maradnak birtokában, és a kisárutermelés léte miatt, ahonnan új tőkés elemek kerülnek ki, bizonyos bázissal is rendelkezik.

Az átmeneti korszak első szakaszában *a társadalom tehát két alapvető osztályból, a munkásosztályból és a dolgozó parasztságból áll*, míg a burzsoázia már a szocializmus alapjainak lerakása időszakában sem alapvető osztálya a társadalomnak.

A különböző gazdasági szektorok mögött nem azonos érdekű osztályok és rétegek állnak. Ebből következik, hogy a szektorok és osztályok nem békésen élnek egymás mellett, hanem *harc folyik köztük*. E harcban dől el, hogy melyik gazdasági rend marad felül: a szocializmus győz-e, vagy a kapitalizmus. A harcot gazdasági, politikai és ideológiai síkon egyaránt úgy kell irányítani, hogy az osztályharc mindhárom területén megvalósuljon a munkásosztálynak és szövetségeseinek győzelme a burzsoázia felett.

A konkrét történelmi feltételektől függően a munkásosztály és szövetségesei, valamint a burzsoázia közötti osztályharc az egyes országokban élesebb, más országokban kevésbé éles lehet.

A munkásosztály és a kisárutermelők — elsősorban a dolgozó parasztok — viszonyát a *szövetség* jellemzi. A munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének alapja az, hogy a két osztály alapvető, perspektivikus érdekei — a kizsákmányolás felszámolása és a szocializmus győzelme — közösek. A munkás-paraszt szövetség tehát két olyan osztály szövetsége, melynek alapvető érdekei egybeesnek, mégis lényeges különbségek is vannak köztük. Éppen ezért ez a szövetség nem harc nélkül szilárdul meg és válik véglegessé. A munkásosztály a szocializmust képviseli és a gazdaságot a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján építi, a dolgozó parasztság viszont magánárutermelő irányzatot képvisel és gazdasága a magántulajdonra alapozódik. A gazdasági és társadalmi helyzet különbségéből — főleg a nemzeti jövedelem elosztásának terén (ipari és mezőgazdasági termékek ára, az adó és beszolgáltatás nagysága stb.) — ellentmondások alakulnak ki a munkásosztály és a dolgozó parasztság között. Ezek az ellentmondások azonban nem antagonisztikusak, és szemben a munkásosztály és a burzsoázia közti ellentéttel, nem az alapvető kérdésekben való érdekellentéteket tükrözik. Az ellentmondások folyamatos megoldása is más mód-

szerekkel történik: a munkás-paraszt szövetség megszilárdításával, a dolgozó parasztok gazdaságának és tudatának átalakításával. –

3. Az áru- és pénzviszonyok felhasználása

Az egyes szektorokon belüli és a szektorok közötti gazdasági kapcsolatok biztosítása, és ezzel egyidejűleg a tőkés szektor korlátozása, majd teljes kiszorítása, a kisárutermelő szektor szocialista átalakítása érdekében *a szocialista állam tervszerűen felhasználja az áru- és pénzviszonyokat, valamint a velük kapcsolatos kategóriákat is.* A tőkés és kisárutermelő szektor korlátozása, befolyásolása, a különböző szektorok — elsősorban a kisárutermelő mezőgazdaság és a szocialista ipar — közötti kapcsolatok biztosítása alapvetően csak az áru- és pénzviszonyok (kereskedelem, hitel- és árpolitika stb.) révén valósulhat meg.

Az áru- és pénzviszonyoknak a szocializmus felépítése érdekében történő felhasználását az teszi lehetővé, hogy a proletárdiktatúra kivívásával és a döntő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével az árutermelésben lényeges változások következnek be: az árutermelés egyre növekvő hányadát a szocialista szektor szolgáltatja, és a kisparaszti gazdasággal már döntően nem a kapitalista, hanem a szocialista ipar áll kapcsolatban.

A gazdasági élet kulcspozícióit kezében tartó szocialista államnak az alapok lerakásának időszakában az áru- és pénzviszonyok tudatos felhasználására irányuló gazdaságpolitikáját, amelynek célja az egyes szektorok közti gazdasági kapcsolatok biztosítása, a tőkés szektor korlátozása, majd kiszorítása, a kisárutermelő szektor fokozatos szocialista átszervezése — új gazdasági politikának (NEP-nek[6]) nevezzük.

A NEP különleges gazdaságpolitika, a szocializmusnak sajátos módszerekkel történő építése, mely a kisárutermelő és a tőkés szektort is a szocializmus építésének szolgálatába állítja. *A NEP-nek két oldala van:* egyrészt a magánkereskedelem engedélyezésével ösztönzi a kisárutermelő és a tőkés szektorok termelésének fejlődését, másrészt biztosítja a szocialista szektor gyors

[6] NEP (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika) — új gazdasági politika, orosz nyelvű kifejezés, ami nálunk is meghonosodott.

ütemű növekedését. A NEP ilyenképpen az átmeneti korszakban folyó osztályharc egyik formája, amelyet a fejlődő és erősödő szocializmus vív a meglevő, és a kisárutermelésből táplálkozó kapitalizmus ellen.

A NEP helyes alkalmazása biztosítja a nem szocialista szektorok — elsősorban az egyéni parasztgazdaságok — anyagi érdekeltségét a termelés fokozásában, termékeik értékesítésében, a szocialista szektorral való áru- és pénzkapcsolataik erősödésében. A dolgozó parasztsággal való gazdasági összefogásnak sajátos osztálytartalma van: elősegíti a munkás-paraszt szövetség megszilárdulását és továbbfejlesztését, ami alapja és döntő feltétele a szocializmus győzelmének.

Lenin tanításai és a Szovjetunió tapasztalatai alapján az új gazdasági politika főbb elemei a népi demokratikus országokban, így Magyarországon is alkalmazásra kerültek.

Amíg a szocialista építés kezdetén Magyarországon a NEP mindkét oldalát helyesen alkalmazták, addig az 1949—1956-os időszakban előbb „baloldali" szektás módon, majd „jobboldali" revizionista módon eltorzították. Az 1950-ben beinduló ötéves tervnek az az irreális — a politikai és gazdasági feltételekkel nem számoló — célkitűzése, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését a tervidőszak végére be kell fejezni, és e célkitűzés mindenáron való végrehajtásával kapcsolatos törekvések, egy sor bürokratikus, adminisztratív intézkedés bevezetésével jártak együtt; az egyénileg dolgozó parasztok túl nagy megadóztatása, a túl magas kötelező beszolgáltatás, a tagosítás erőltetése stb. Ezek az intézkedések korlátozták a parasztság részvételét az áruforgalomban, háttérbe szorították anyagi érdekeltségét a termelés fokozásában, és végső soron a munkás-paraszt szövetség meggyengülését eredményezték. A magánkisipar korlátozása és felhasználása helyett is egyre inkább annak siettetett felszámolása került előtérbe. Ez a sietség a későbbiekben — különösen a falvakban — zavarokra vezetett a lakosság ellátásában. 1953 után a hibák következetes kijavítása helyett a NEP „jobboldali" eltorzítását is tapasztalhatjuk: a magántermelés és a magánkereskedelem minden állami szabályozás és korlátozás nélküli követelését, és az ennek gyakorlati megvalósítására irányuló törekvést.

A fenti hibák miatt a NEP hazánkban 1957 előtt csak részben tölthette be szerepét, és eltorzítása súlyos gazdasági és politikai nehézségekhez vezetett.

Az új gazdasági politika alkalmazásában elkövetett hibákat az MSZMP javította ki, és 1957-től ezt a politikát torzításoktól mentesen, a hazánk konkrét adottságaiból adódó követelmények figyelembevételével valósították meg. Így a párt és a kormány mezőgazdasági politikájában helyesen jutott kifejezésre a kisárutermelőkkel való gazdasági összefogás kétoldalú folyamatának egysége. Az adminisztratív rendszabályok jelentős

részét eltöröltük és előtérbe helyeztük a termelés fokozásának anyagi ösztönzését. Stabil felvásárlói és fogyasztói árrendszert vezettünk be, amely egyrészt érdekeltté tette a dolgozó parasztságot a termelés növelésében, másrészt a kiegészítő jövedelemadó-rendszerrel együtt a nem kívánatos jövedelem elvonásának is egyik fő eszköze volt. Kijavítottuk a magánkisipar elsietett felszámolása terén elkövetett hibákat is. Mindezek az intézkedések igen fontos szerepet töltöttek be az ellenforradalom utáni gazdasági és politikai konszolidációban és a szocializmus építésének meggyorsításában.

Az áru- és pénzviszonyok, valamint a velük kapcsolatos kategóriák a szocializmus teljes felépítésének időszakában is széles érvényesülési teret, aktív szerepet kapnak a szocialista gazdaság irányítási rendszerében.

4. A szocialista termelési viszonyok létrehozása

A tőkés és kisárutermelő magántulajdon jelentős része a proletárdiktatúra kivívása után országonként eltérő arányban, de viszonylag hosszabb ideig fennmarad. A *tőkés* magántulajdon egészét — hacsak erre rendkívüli okok, pl. polgárháború, nem késztetnek — politikai és gazdasági szempontból nem célszerű egyszerre szocialista tulajdonnal felváltani. A szocialista országok tapasztalatai azt igazolják, hogy a politikai hatalom megszilárdításának feltételei kedvezőbbek, ha a proletárhatalom egyszerre és egy időben csak a tőkések egyes rétegeivel, nem pedig valamennyi tőkéssel kerül szembe. Másrészt a hatalom kivívása után a proletárdiktatúra gazdasági lehetőségei is korlátozottak: a tervgazdálkodás rendszere még nem épült ki, és a népgazdaság központi irányításához szükséges intézmények és káderek is jelentős részben hiányoznak. Az azonnali kisajátítás ilyen körülmények között fokozná az átmeneti korszak kezdetén meglevő, amúgy is sok gazdasági nehézséget és nem könnyítené, hanem nehezítené a szocialista gazdaság megteremtését.

A fokozatosság és a szükséges feltételek megteremtése még inkább vonatkozik a *kisárutermelők* magántulajdonon alapuló gazdaságának szocialista átszervezésére. A kisárutermelők magántulajdonát nem lehet a tőkés és földesúri magántulajdonnal szemben alkalmazott módszerek — a kisajátítás — segítségével szocialista tulajdonná változtatni. Egyrészt a szétaprózott, nagyszámú kisárutermelő gazdaságok központi irányításának szerve-

zeti-gazdasági feltételei közvetlenül a hatalom kivívása után hiányoznak. Másrészt az egyénileg dolgozó kisárutermelők (dolgozó parasztok, kisiparosok) tulajdonát érintő mindennemű erőszakos intézkedés eltaszítaná ezeket a rétegeket a munkásosztálytól és helyrehozhatatlan károkat okozna a szocializmus ügyének. „... ha az államhatalom birtokába jutunk — mutat rá Engels — nem gondolhatunk arra, hogy a parasztokat erőszakkal (kárpótlással vagy anélkül, mindegy) kisajátítsuk, mint ahogy azt a nagybirtokosokkal meg kell tennünk. Feladatunk a kisparaszttal kapcsolatban elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján."[7]

A fenti okok következtében a tőkés magántulajdon kisajátítása és a kisárutermelők magántulajdonon alapuló gazdaságának szocialista átszervezése általában nem egyszerre, hanem *fokozatosan*, a kisajátításhoz, illetve az átszervezéshez szükséges kedvező gazdasági és politikai feltételek megteremtésével párhuzamosan megy végbe.

a) A szocialista államosítás

A főbb termelési eszközök társadalmasításának alapvető útja a nagyipar, a bankélet, a közlekedés, a hírközlés, a külkereskedelem és a nagykereskedelem terén az államosítás. *Az államosítás keretében a munkásosztály politikai hatalmát arra használja fel, hogy a tőkéseket megfossza termelési eszközeiktől, felszámolja gazdasági hatalmukat és a kisajátított termelési eszközöket a szocialista állam kezébe összpontosítsa.*

A termelési eszközök szocialista államosításával az érintett területeken megszűnnek a termelőerők fejlődését gátló régi termelési viszonyok és a létrejövő új, szocialista termelési viszonyok egyre inkább megfelelnek a termelőerők állapotának. Lehetővé és szükségszerűvé válik a népgazdaság központi, tervszerű irányítása, a termelőerők gyors ütemű fejlesztése, a dolgozók életszínvonalának emelése.

[7] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 396. old.

A főbb termelési eszközök államosításának formái és módszerei lényegbeli azonosságuk mellett — a konkrét körülményektől, elsősorban az illető ország belső osztályviszonyai alakulásától függően — *országonként eltérőek.* Végbemehet *egy csapásra,* azaz a hatalom kivívásával egyidejűen (illetve azt közvetlen követően), de megvalósulhat az államkapitalizmus különböző formáinak alkalmazásával *fokozatosan,* szakaszonként, viszonylag hosszabb időszak alatt.

Amíg a Szovjetunióban a főbb termelési eszközök államosítása a munkásosztály hatalmának megteremtése után rövid időn belül megtörtént, addig Magyarországon a nagyipar, a bankok, a közlekedési és külkereskedelmi vállalatok államosítása fokozatosan, több szakaszban valósult meg

Az 1948 tavaszán bekövetkezett radikális államosításokat nálunk gazdaságilag az államkapitalizmus széles körű alkalmazása, és ennek keretében a hatékony munkásellenőrzés bevezetése — az üzemi bizottságok életre hívása — készítette elő. A tőkés vállalkozók negyedévenként kötelesek voltak a vállalat tevékenységéről és a termelés helyzetéről beszámolni, ugyanakkor az üzemi bizottságoknak joguk volt a vállalat ügymenetébe, könyvelésébe betekinteni. Az így módon megvalósított ellenőrzés korlátozta a burzsoázia hatalmát és lehetővé tette, hogy a munkások képviselői a vállalatok irányítását illetően jelentős tapasztalatokra tegyenek szert. Az államosítások első közbülső állomását a szénbányák (1946. január 1.) és a legnagyobb nehézipari monopóliumok (1946. szeptember 21.) állami kezelésbe vétele képezte. Az állami kezelésbe vétel formálisan még nem, tartalmilag azonban már államosítást jelentett. A burzsoáziának a politikai életből és az államhatalomból történt kiszorításával párhuzamosan, fokozatosan sor került az egész gyáripar, a bankrendszer, a külkereskedelem és a nagykereskedelem államosítására. Előbb a száznál több munkást (1948. március 25.), majd a tíznél több munkást (1949. december 28.) foglalkoztató vállalatokat, valamint a külföldi tőkések érdekeltségében levő üzemeket államosítottuk. A magyar munkásosztály az államosítások fokozatos megvalósításával megosztotta a reakciós burzsoázia erőit, biztosította a termelés folyamatosságát, és ezzel nagymértékben hozzájárult a szocialista forradalom viszonylag békés kibontakozásához.

Az osztály-erőviszonyok alakulásától és a burzsoázia ellenállásától függően az államosítás végbemehet a kisajátított eszközök ellenértékének bizonyos *térítésével, vagy térítés nélkül.* Bár az államosítás leghatározottabb módszere a térítés nélküli kisajátítás, a hatalomra jutott munkásosztálynak gondosan mérlegelnie kell, hogy melyik módszert alkalmazza. A munkásosztály érdeke ugyanis az államosítások olyan feltételek mellett történő lebonyolítása, amely nem gátolja a termelőerők fejlődését és

biztosítja a termelés folyamatosságát. Ezeket a feltételeket egyes országokban könnyebb megvalósítani a kisajátított eszközök kompenzálásával, mint anélkül.

b) A mezőgazdaság szocialista átszervezése

1. *A mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségessége.* A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak idején azokban az országokban, amelyekben a mezőgazdaság túlnyomórészt kisparaszti jellegű, szükségszerűen ellentmondás jön létre a szocialista nagyipar és a kisparaszti mezőgazdaság között. A szocialista nagyipar viszonylag nagyarányú és gyors ütemű bővített újratermelést valósít meg. Ezzel szemben a rendkívül szétaprózott, túlnyomórészt kisárutermelő mezőgazdaság, amely kezdetleges technikán és döntő részben kézi munkán alapul, még az egyszerű újratermelésre sem mindig képes.

Az egyéni kisparaszti gazdaságok a szocialista ipar fejlődése arányában egyre kevésbé tudják kielégíteni a városi lakosság növekvő élelmiszer-szükségletét, a fejlődő ipar nyersanyag- és munkaerőigényeit. A kisárutermelő mezőgazdaság tehát fékezi az egész népgazdaság, különösen az ipar gyors fejlődését, de a parasztság fő tömegei életviszonyainak további javítását is. Ilyenképpen *a szocializmus építése nem támaszkodhat huzamosabb időn át egyidejűleg két különböző alapra: a gyorsan fejlődő szocialista nagyiparra és az elmaradott, kisárutermelő és magántulajdonon nyugvó mezőgazdaságra.* Ezen a kettős, egymásnak ellentmondó alapon nem lehet felépíteni a szocializmust. Az ellentmondás megoldása a korszerű technikával felszerelt, magas hozamú, nagyüzemi szocialista mezőgazdaság létrehozását követeli meg.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a proletárdiktatúra politikai megszilárdítása, a kapitalizmus maradványainak végleges felszámolása, *a munkás-paraszt szövetség erősítése szempontjából is szükségszerű.* Ez utóbbi feladat bonyolultságát növeli, hogy olyan társadalmi rétegekkel kell a szövetséget szilárdítani, amelyek osztályhelyzetüknél fogva (mert tulajdonosok is, dolgozók is egy személyben) ingadozók. Ezért is kell a szövetségen belül a munkásosztály vezető szerepét biztosítani. A munkás-paraszt szövetség szilárd, szocialista alapokra akkor helyező-

dik, amikor az egyénileg dolgozó parasztság szocialista szövetkezeti parasztsággá alakul át. A munkás-paraszt szövetség érdekei azt követelik, hogy az átalakulás szükségességét maguk a dolgozó parasztok is megértsék, és világosan lássák, hogy felemelkedésük egyedüli útja a szocialista nagyüzemi gazdaság.

2. *Lenin szövetkezeti terve.* Már Marx és Engels felismerték, hogy az egyéni kisárutermelők magántulajdonát csak viszonylag hosszabb idő alatt lehet gépesített nagyüzemi gazdaságokká átalakítani. Legnagyobb érdemük annak feltárása, hogy az egyéni parasztgazdaságokat a társulás egyszerű és viszonylag könnyen érthető módszerével, a szövetkezetek segítségével kell szocialista nagyüzemekké átszervezni. „Hogy a kommunista gazdaságra való áttérésnél széles keretek között kell alkalmaznunk a szövetkezeti termelést, mint közbeeső láncszemet — ebben Marx és én sohasem kételkedtünk"[8] — állapította meg Engels.

Lenin Marxnak és Engelsnek a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről szóló tanításait a bolsevik párt agrárpolitikájának középpontjába állította, és sokoldalúan továbbfejlesztette. Kidolgozta hires *szövetkezeti tervét*, amelynek alapelvei általános érvényűek minden olyan szocializmust építő ország számára, amelynek mezőgazdaságában a kisárutermelő parasztgazdaságok jelentős szerepet játszanak.

Lenin szövetkezeti terve abból indul ki, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között a parasztok milliói számára *a szétaprózott egyéni gazdaságokról a nagyüzemi gazdaságokra való áttérés legjárhatóbb, és a parasztság számára legérthetőbb útja a szövetkezet.*

A szövetkezet mint gazdasági intézmény a kapitalizmusban alakult ki, azon rétegek — munkások, alkalmazottak, parasztok, egyéb kisárutermelők — egyesüléséből, amelyek helyzete általában rosszabbodó tendenciát mutat és gazdasági érdekeik védelme céljából közös tevékenységre egyesülnek. A *szövetkezet* olyan vállalat, amelynek eszközei a tagok kollektív tulajdonában vannak, és amelyet demokratikusan vezetnek, azaz a tagok jogosultsága a közös vállalat irányításában egyenlő és személyhez kötött.

A szövetkezeteket tevékenységi körük, gazdasági funkciójuk alapján két nagy csoportba oszthatjuk: *kereskedelmi és termelőszövetkezetekre.* Az első csoportra az jellemző, hogy a közös vállalat az áruforgalom szférájában, kereskedelmi ügyletek révén létesít gazdasági kapcsolatokat a szövetkezet tagjai és a kívülállók között. Ide tartoznak a fogyasztási, be-

[8] *Marx—Engels* Művei, 36. köt. Berlin 1967. 426. old. (Németül)

szerző, értékesítő, szolgáltató és hitelszövetkezetek. A szövetkezetek másik nagy csoportjára, a termelőszövetkezetekre az a jellemző, hogy a tagok önálló gazdaságának társulása alapján, nem elsősorban az áruforgalom, hanem a termelés területén fejtik ki tevékenységüket.

A szövetkezet mint vállalati forma, önmagában nem határozza meg a termelési viszonyok jellegét. Ellenkezőleg, a szövetkezetek jellegét mindig az uralkodó termelési viszonyok jellege határozza meg. Ezért húzza alá Lenin, hogy a szövetkezetek a tőkésállam kereteiben „kollektív kapitalista intézmények", hogy a kisparasztok szövetkezetei igen korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek a tőkés tendenciák visszaszorítására és maguk sem mentesek a bérmunka kizsákmányolásától.[9] A szövetkezet azonban már a kapitalizmus körülményei között is a nagyüzemi termelés fölényét igazolja a kisüzemi termeléssel szemben, sőt adott körülmények között progresszív politikai szerepe is lehet: a tőkések és a földbirtokosok, jelenleg pedig a monopóliumok elleni gazdasági és politikai harc egyik formájává válhat.

A proletárdiktatúra megteremtésével a szövetkezeteknek a gazdasági életben játszott szerepe és jellege minőségileg megváltozik. *A munkásosztály uralmának, a munkás-paraszt szövetség megszilárdulásának körülményei közt, a szocialista állami tulajdon döntő szerepe mellett a szövetkezet szocialista jellegű vállalattá válik és megteremti a szocialista termelési viszonyok társadalmi és üzemi kereteit a mezőgazdaságban.*

Miért éppen a szövetkezet a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés legalkalmasabb formája a parasztság számára? *A szövetkezet az egyéni érdekeket* a társadalmi érdekekkel úgy egyezteti össze, hogy az egyéni érdekeket a dolgozó paraszt, a tegnapi kistulajdonos számára érthető, elfogadható módon *a társadalmi érdekek szolgálatába állítja.* Számol a paraszt gondolkodásmódjával, lehetővé teszi számára, hogy a szövetkezeteknek azt a típusát válassza, amelynek megértéséig már eljutott. A szövetkezet a legalkalmasabb forma a dolgozó parasztok munkaaktivitásának kibontakozására. A szövetkezeti tagok a kollektív üzemhez való kapcsolatukban egy személyben tulajdonosok és dolgozók. Ez kifejezést nyer a szövetkezeti demokratizmusban, az irányítás, a munkaszervezés formájában, a háztáji gazdaságok meglétében, a szövetkezeti tagok díjazásának formái-

[9] Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 59. old.

ban. A szövetkezetek működésének mechanizmusa elősegíti, hogy a volt egyéni kisárutermelők a kollektivizmus szellemében átnevelődjenek, megszerezzék a szocialista nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges ismereteket, kiválasszák maguk közül a legalkalmasabb vezetőket.

A lenini terv igen fontos részét képezik azok az alapelvek — az önkéntesség, a fokozatosság, az állami támogatás —, amelyek betartására a szövetkezetek szervezésénél már Marx és Engels is utalnak.

Az *önkéntesség* azt jelenti, hogy a párt és a szocialista állam olyan politikai, nevelő, szervező, meggyőző munkát, gazdaságpolitikát folytat, amely együttes hatásában képes fokozatosan úgy fejleszteni a parasztság tudatát, hogy a szocialista átszervezés szükségessége egyre inkább társadalmi tudattá válik, a parasztság a termelőszövetkezeti mozgalmat a rendszerrel együttjárónak ismeri el és ahhoz saját elhatározásából csatlakozik. E tudati fejlődés szempontjából fontos kérdés a még kisárutermelő, de már a termelőszövetkezetek felé tekintő paraszt érdekeltté tétele a nagyüzemi mezőgazdaság kiépítésében. Annak eldöntése is fontos, hogy milyen beleszólása lesz a termelőszövetkezet gazdálkodásába, és kisárutermelő magántulajdona hogyan válik részben szövetkezeti, részben személyi tulajdonná. A parasztság meggyőződésének leghatásosabb eszköze a konkrét példa (a hazai és külföldi szocialista nagyüzemek példamutató eredményei), ezzel együtt a kisüzemi gazdálkodás korlátainak felismerése.

Ez a tudati fejlődés azonban — amint ez az előbbiekből is kiderült — *egyáltalán nem lehet spontán folyamat.* Az önkéntességet semmiképpen sem téveszthetjük össze a spontaneitással, és a munkásosztály, a munkásosztály pártja önkéntesség címén nem helyezkedhet semleges álláspontra, nem várhatja tétlenül, hogy a szövetkezeti mozgalom automatikusan fejlődésnek indul. „A parasztság szövetkezetekbe tömörítésének, a szocializmusba való átvezetésének — mutat rá Kádár elvtárs — elengedhetetlen feltétele volt nálunk is a munkásosztály, a munkásosztály forradalmi pártjának kezdeményező, felvilágosító, szervező szerepe és sokirányú segítsége."[10]

Az önkéntesség elvének helyes értelmezése nemcsak a sponta-

[10] *Kádár János:* A mezőgazdaság szocialista átszervezése. Béke és Szocializmus, 1961. 6. sz. 15. old.

neitástól, hanem *az erőszak mindenféle megnyilvánulásától való elhatárolást is megköveteli.* Az erőszakos, adminisztratív módszerek alkalmazása, az indokolatlan türelmetlenség és zaklatas gazdasági és politikai szempontból egyaránt káros következményekhez vezet.

Magyarországon, különösen az 1950-es évek elején az önkéntesség erőszakos megsértésével, a későbbiek során (1957-ig) pedig az önkéntességet a spontaneitással összekeverő tendenciával és e tendencia gyakorlati megvalósítására irányuló törekvéssel találkoztunk. Az önkéntesség elvének „bal-" és „jobboldali" eltorzítása egyaránt súlyos károkat okozott: gyengítette a munkás-paraszt szövetséget, zavarokat idézett elő a mezőgazdaság termelésében, és nem kismértékben hátráltatta a szövetkezeti mozgalom fejlódését.

Az önkéntesség következetes betartása megköveteli *bizonyos fokozatosság alkalmazását,* amely megkönnyíti az egyéni parasztgazdaságok szocialista átszervezését. A fokozatosság elvének alkalmazását a szövetkezetek szervezésében az teszi indokolttá, hogy a parasztság széles rétegei, elsősorban a középparasztok, a szocialista forradalom győzelme után nem nyerhetők meg azonnal a termelőszövetkezeti mozgalom számára. Éppen ezért különösen azokban az országokban, ahol a szövetkezeti mozgalomnak nem voltak haladó hagyományai, az első lépcsőben főleg a forgalom területén célszerű a különböző szövetkezeteket kifejleszteni. A beszerző, értékesítő, szolgáltató stb. szövetkezetek a parasztok széles tömegeit barátkoztatják meg a társas gazdálkodás eszméjével, megkönnyítik és bizonyos fokig előkészítik a magasabb termelőszövetkezeti formára való áttérést.

A termelés területén a munka és a termelési eszközök társadalmasításának fokától, valamint a termékek elosztási módjától függően *a szövetkezeteknek több típusát különböztetjük meg.* A legfejlettebb típusú szövetkezetekben a termelési eszközök és a megtermelt termékek kollektív tulajdonban vannak. A munkát a szövetkezet keretében közösen és tervszerűen végzik, a szövetkezet termelésének eredményéből pedig a tagok a végzett munka mennyisége és minősége szerint részesednek.

Ilyen típusú szövetkezetek a Szovjetunió *kolhozai,* de a többi szocialista ország mezőgazdaságának szövetkezeti szektorát is döntően ilyen, vagy hasonló típusú szövetkezetek képezik. *Magyarországon* az 1950-es évek végén kialakult legfejlettebb típus. a mezőgazdasági termelőszövetkezet, annyiban különbözött a

kolhozoktól, hogy a föld, amin gazdálkodtak, ez ideig nagyrészt a tagok magántulajdona volt (és most részint magának a tsznek a tulajdonába kerül), a Szovjetunióban viszont állami tulajdon. Nálunk és néhány más szocialista országban a tagok a szétosztásra kerülő jövedelem egy részéből (Magyarországon maximálisan 20%-ából) a bevitt föld arányában részesednek *földjáradék* címén.

A termelőszövetkezetek szervezésénél célszerű olyan, viszonylag egyszerűbb társulási formákat is létrehozni, amelyekbe a belépés nem jelenti még az egyéni gazdálkodással való teljes szakítást. A különböző fejlettségű szövetkezetek változatos formáinak alkalmazása biztosítja, hogy az egyéni gazdálkodástól való elszakadás mértéke a parasztok döntési jogának megfelelően különböző legyen. Az alacsonyabb típusú termelőszövetkezetek így arra is alkalmasak, hogy az egyéni gazdálkodáshoz szokott parasztok, ha ezt kívánják, különösebb kockázat nélkül a gyakorlatban is kipróbálhassák a szövetkezetet. A parasztok közül azok, akik élnek is ezzel a lehetőséggel, saját tapasztalataik és az elért eredmények alapján maguk törekednek áttérni a fejlettebb formára. Ezek az *alacsonyabb típusú szövetkezetek* tehát, amelyek nem a termelés egészére, inkább annak egy-egy ágára irányulnak, *az átmenetet készítik elő a szövetkezés magasabb formái számára*. A szegényparasztság jelentős része már a kollektivizálás kezdetén a termelőszövetkezetek legfejlettebb típusát választja, és a tömeges átszervezés időszakában az újonnan belépők is zömmel a legmagasabb forma mellett döntenek. A szövetkezeti mozgalom fejlődésével tehát a legmagasabb forma előbb jellemzővé, majd teljessé válik. Így teljesül a cél, azaz annak a szövetkezeti típusnak az uralkodóvá válása, amely magában a termelésben, a szövetkezetbe tömörült parasztság termelési körülményeiben, a termelési eszközökhöz való kapcsolatában és a jövedelemelosztás módjában leginkább biztosítja a termelési viszonyok szocialista jellegét.

A fejlődés különféle fokozatai érvényesülnek a termelőszövetkezet legfejlettebb formáján belül is. E fejlődési fokozatok megmutatkoznak a termelési eszközök egy részéhez kapcsolódó átmeneti tulajdonviszonyban és ennek alapján a jövedelemelosztás néhány kérdésében (földjáradék fizetésében), az üzemi és munkaszervezet egyes problémáiban (a háztáji gazdálkodásnak a fejlődéssel együtt járó különböző funkcióiban), valamint a munkák mérésének és díjazásának, a jövedelemből való részesedésnek különböző átmeneti formáiban (részes művelésben, családi művelésben és részesedésben).

E fejlődési fokozatok oka egyrészt a parasztságnak az átszervezést közvetlen megelőző különböző viszonyai, másrészt a nagy-

üzemi mezőgazdaság termelőerői kialakításának folyamatos jellege. Az ilyen értelmű fokozatosság azonban csak átmeneti lehet. *A fejlődés adott szakaszában*, éppen a szocialista nagyüzem mielőbbi kiépítése szempontjából, *a termelőszövetkezeteken belüli fokozatosságnak* a fokozatosság érdekében alkalmazott átmeneti meggondolásoknak *rendkívül nagy jelentősége van.*

A megalakulást követő években a termelőszövetkezeti parasztság egymaga, saját erejéből nem képes a korszerű nagyüzem, a közös gazdaság kiépítésére. Vagyis az újonnan alakult szövetkezetek állami támogatásra szorulnak. *Az állami támogatás éppen arra szolgál, hogy hozzásegítse a szövetkezeteket a nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek mielőbbi megteremtéséhez,* a szövetkezetek termelésének jelentős emeléséhez.

A szocialista állam és a munkásosztály anyagi, pénzügyi és egyéb támogatása a szövetkezetek iránt igen változatos formában valósul meg.

A legfontosabb az állam termelési segítsége, amelynek keretében az állam gépekkel, műtrágyával, tenyészállatokkal, hosszú lejáratú beruházási hitelekkel, a termelés szakszerű megszervezésével stb. segíti a szövetkezeteket. A szövetkezeti termelés segítésében, de az egész mezőgazdaság szocialista átszervezésében különösen fontos szerepük van az állami gazdaságoknak és a gépállomásoknak.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének már a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában — a szövetkezés mellett — megnyílik egy másik, a szocializmust építő európai országok többségében a szövetkezeteknél lényegesen kisebb arányú formája: *az állami gazdaságok*[11] szervezése. Az állami gazdaságok az első olyan szocialista gazdaságok, amelyek példát mutatnak a parasztság számára a nagyüzemi gazdálkodás kiépítésében és megszervezésében.

Az állami gazdaságok ugyanakkor egyrészt meghatározott irányú és nagymértékű árutermelésükkel a központi készletek lényeges forrását képezik (Magyarországon a mezőgazdaság összárutermelésének 20—24%-át adják), másrészt a termelőszövetkezetek gazdasági megalapozása érdekében jelentkező mezőgazdasági jellegű szükségleteket is (vetőmag, tenyészállat) jelentős részben fedezik.

[11] Az állami gazdaságok Magyarországon 1963-ban az összes szántóterület 14,2%-án gazdálkodtak.

A *gépállomások* a mezőgazdaság területén működő, és döntően a termelőszövetkezetek szolgálatában álló állami üzemek, amelyek jelentős számú mezőgazdasági nagygéppel (traktorral, kombájnnal, aratógéppel stb.) rendelkeznek. A munkáltató gazdaságok a gépállomásnak a végzett munkáért természetben és pénzben fizetnek.

A gépállomások, különösen az átszervezés előkészítésében és első éveiben, gazdasági szerepük mellett igen fontos politikai feladatokat is ellátnak. Az itt dolgozók a nagyüzemi gazdálkodási módszerek, a korszerű technika elterjesztésével jelentősen hozzájárulnak a parasztság politikai meggyőzéséhez.

A szövetkezetek fejlődésük és megerősödésük arányában maguk is egyre több mezőgazdasági nagygépet vásárolnak. A géppark kétféle tulajdon (állami és szövetkezeti) közötti megosztása egyre több ellentmondást hoz felszínre, és akadályozza a gépek ésszerű, gazdaságos kihasználását. A gépállomások kezdeti előnyei egyre inkább háttérbe szorulnak és szükségessé válik átszervezésük. Ennek keretében munkagépeik zömét eladják a szövetkezeteknek, és gépjavító, szaktanácsadó és továbbképző intézményekké alakulnak át. A gépállomások átszervezése a Szovjetunióban már az 1950-es évek végén megtörtént, a legtöbb népi demokratikus országban pedig az 1960-as évek közepéig befejeződött.

Ahhoz, hogy a dolgozó parasztok ki tudják használni a nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodás előnyeit, lényegesen *emelni kell műveltségi színvonalukat*, meg kell ismertetni őket a tudomány és a technika eredményeivel. A munkásosztály államának az iskolarendszer, a szakoktatás, a népművelés fejlesztésével ebben is komoly segítséget kell nyújtania a falu számára. A munkásosztály állama igen nagy gondot fordít a nagyüzemi mezőgazdaság irányításához szükséges, szakmailag jól felkészült, szilárd vezetők, agronómusok, állattenyésztők stb. kiképzésére. Emellett, különösen a tömeges átszervezést követő időszakban, amikor az új, szocialista munkaszervezet és munkafegyelem kialakítása terén a szövetkezetek sok kezdeti nehézséggel küzdenek, a párt és a szocialista állam nagyszámú, politikailag és szakmailag jól képzett kádert irányít falura.

3. *A mezőgazdaság szocialista átszervezésének történelmi szakaszai.* Az egyéni kisparaszti gazdaságok tömeges szocialista átszervezéséhez szükséges politikai és gazdasági feltételek az

egyes szocialista országokban hosszabb-rövidebb idő alatt jönnek létre. Ennek függvényében az átszervezés folyamata az egyes országokban eltérő ütemben és módon megy végbe.

Míg a szocializmust építő országok legnagyobb részében az átszervezés már megtörtént, Lengyelországban és Jugoszláviában még a kisárutermelő gazdaságok nagy tömege maradt fenn. Ezek az országok is különböző módszerekkel az egyéni és kisparaszti gazdaságok szövetkezetbe való tömörítésére törekednek.

A Szovjetunióban és az európai népi demokratikus országok többségében a mezőgazdaság szocialista átszervezése két szakaszban zajlott le.

Az *első szakasz* tulajdonképpen az előkészítés szakasza, amelyre az a jellemző, hogy különféle típusú szövetkezetek, kezdetben főleg a nem termelő szövetkezetek és az alacsonyabb típusú termelőszövetkezetek jönnek létre.

Az első szakasz előkészíti a másodikra, a *tömeges kollektivizálás szakaszára való áttérést*, amelynek keretében a parasztság többsége, így a középparasztok zöme is szövetkezeti útra lép. Amíg az első szakaszban a termelőszövetkezeti mozgalom döntően a szegényparasztság mozgalma, addig a befejező szakaszban már az egész parasztságé. A tömeges átszervezés időszakában már zömmel legfejlettebb típusú szövetkezetek létesülnek, és a korábban létrejött alacsonyabb formák is nagyrészt ilyenekké alakulnak át.

Hazánkban a teljes kollektivizálásnak, amely 1959 elejétől 1961 közepéig tartott, *a következő jellemző vonásait emelhetjük ki:*

1. *Az osztályharc távolról sem öltött olyan éles formákat, mint annak idején a Szovjetunióban.* A kulákság jelentős része ugyanis a tömeges átszervezés idejére — részben a korábbi hibás politika következtében — likvidálódott. Másrészt a hatalom szilárdsága, a konszolidálódott politikai és gazdasági helyzet eleve kilátástalanná tették számukra a kollektivizálással szembeni nyílt ellenállást.

A gazdag parasztság egyes tagjai a szövetkezet tagságának jóváhagyásával beléphettek a szövetkezetbe és bizonyos idő (két év) eltelte után, a közösségben végzett becsületes munka alapján, a szövetkezetnek teljes jogú, tisztségviselésre is jogosult tagjává válhattak.

2. *A mezőgazdaság tömeges szocialista átszervezését a mezőgazdasági termelés egyidejű emelése mellett hajtottuk végre.* Az emelkedés az 1959—1961-es években, a megelőző három év átlagához képest, a kedvezőtlen időjárás ellenére is 8,5% volt. Sikeresen teljesült a pártnak az a kettős feladatként meghirdetett célkitűzése, hogy a „mezőgazdasági termelés fej-

lesztése és a szocialista átalakítás egységes, elválaszthatatlan feladatot képez"[12].

A kettős, de egységes feladat következetes megvalósítása megkövetelte, egyrészt, hogy az átszervezés során olyan módszereket alkalmazzunk, amelyek nem sértik a termelés rendszeres és azonnali fejlesztésének igényét, másrészt, hogy *az átszervezést anyagi-technikai oldalról is alátámasszuk.* Az eszközök átcsoportosításával a második hároméves terv keretében biztosítottuk a nagyüzemi átalakulás pénzügyi fedezetét, és a hazai termelésen kívül jelentős gép-, vetőmag- és műtrágyaimporttal segítettük a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátottságát. Az agrotechnikai feltételek lényeges javulását a korábbi időszakhoz képest az alábbi táblázat adatai világosan érzékeltetik.

Megnevezés	1950	1954	1958	1961
1 kat. hold szántóra jutó műtrágya (kg)	3,7	6,9	11,4	23,8
1 traktoregységre jutó szántóföld (kat. hold)	717,0	538,0	339,0	172,0

3. *A tömeges átszervezés során a fő forma a mezőgazdasági termelőszövetkezet volt.* Mindenütt, ahol a feltételek rövid időn belül megteremthetőek voltak, arra törekedtünk, hogy ilyen típusú termelőszövetkezetekbe tömörüljön a parasztság. Ennek eredményeként a tömeges átszervezés befejeztével a szövetkezeteknek több mint 90%-a mezőgazdasági termelőszövetkezet volt.

4. *Az átszervezés végrehajtásában következetesen alkalmaztuk a súlypontozás elvét.* Ez azt jelentette, hogy nem országosan, egyszerre minden megyében, azok minden járásában és községében indult meg a politikai szervező munka, hanem koncentráltan, néhány megyére korlátozódott a termelőszövetkezetek szervezésének súlypontja. Csak amikor az egyik területen befejeződött az átszervezés, akkor tértünk át a másik megye, járás, falu kollektivizálására. Ennek során azt az elvet követtük, hogy egy falu lehetőleg egy szövetkezet legyen.

5. Az átszervezés sikere érdekében egy sor olyan *politikai és gazdasági intézkedést foganatosítottunk, amelyekkel a parasztság számára elfogadhatóvá, sőt vonzóvá tettük a szövetkezetekbe való belépést.* Ilyenek voltak: az önkéntesség szigorú betartása, a földjáradek fizetésének rendeleti úton való garantálása, szakemberek kiküldése a szövetkezetekbe állami támogatással, a nyugdíj és az öregségi járadék rendezése, a társadalombiztosítás kiterjesztése, a közös gazdaságba bevitt paraszti eszközök egy részének megváltása stb. A kulákkérdés már említett helyes megoldása és a szövetkezeti demokrácia érvényesítésének biztosítása a vezetők kiválasztásában, a működési alapszabály meghatározásában, lényeges szubjektív feltételeit képezték a tömeges átszervezés kibontakozásának.

[12] MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó 1963. 107. old.

6. *Végül a tömeges átszervezés sikerének legfőbb forrása az MSZMP következetes, torzításoktól mentes politikája, és ezen belül agrárpolitikája volt.* A párt nemcsak helyesen ismerte fel a tömeges átszervezés napirendre tűzésének időszerűségét, hanem részletesen kidolgozta a megoldás helyes útjait is. A párt felvilágosító és mozgósító munkája nyomán az átszervezés az egész társadalmat megmozgató folyamattá vált és népünk lelkes támogatásával valósult meg. „Ezt a győzelmet — húzza alá Kádár elvtárs — a párt tudatos és következetes vezetése, a munkások, állami gazdasági dolgozók, gépállomási dolgozók, pedagógusok és más értelmiségiek, kommunista parasztok százezreinek a parasztmegek körében a falun éveken át végzett személyes felvilágosító és szervező munkája érlelte meg."[13]

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének eredményeként hazánkban 1961-ben a szocialista szektor a szántóterületnek közel 96%-ára terjedt ki, és ezzel a szocialista termelési viszonyok a mezőgazdaságban is döntő túlsúlyba kerültek.

A szántóterület megoszlása társadalmi szektorok szerint

(százalékban)

Megnevezés	1949	1956	1958	1961	1963
Állami gazdaságok	1,1	13,6	13,6	13,3	14,2
Termelőszövetkezetek	0,8	22,2	13,0	79,5	79,8
Kisegítő gazdaságok	1,5	3,1	2,5	2,8	2,7
Szocialista szektor összesen:	*3,4*	*38,9*	*29,1*	*95,6*	*96,7*
Egyéni gazdaságok	96,6	61,1	70,9	4,4	3,3

Statisztikai Évkönyv 1963. KSH 1964. 147. old.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése *óriási fordulatot jelentett a társadalom fejlődésében:* gyökeresen megváltoztak a falusi osztályviszonyok, *megszűnt az utolsó kizsákmányoló réteg, a kulákság,* véglegesen megsemmisült a kapitalizmus újraéledésének a kisárutermelésben levő táptalaja, létrejöttek a parasztság tudata szocialista átalakításának, az egységes szocialista paraszti osztály kialakításának feltételei.

A kollektivizálás befejezésével *a népgazdaság egységes alapra helyeződött,* megszűntek a mezőgazdaság irányításának és fej-

[13] *Kádár János:* A mezőgazdaság szocialista átszervezése. Népszabadság, 1964. június 4.

lesztésének a kisárutermelő viszonyokból adódó korlátai, lehetővé vált a mezőgazdaság tervszerű irányítása, a termelőerők gyors fejlesztése.

A szocialista átszervezés befejezésével a munkás-paraszt szövetség magasabb színvonalra emelkedett, és a két szocialista jellegű osztály testvéri összefogásává fejlődött.

Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy az átmenet fő kérdése, a *„ki kit győz le" kérdés az országon belül végérvényesen a szocializmus javára dőlt el,* ezáltal megoldódott az átmeneti korszak első szakaszának fő ellentmondása. *A mezőgazdaság kollektivizálása ezért a proletárdiktatúra kivívása után a legnagyobb jelentőségű forradalmi lépés a szocializmus megteremtésében.*

5. *A szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása*

Minden társadalmi rendszer a munka termelékenységének az előző társadalomnál magasabb színvonalát biztosító anyagi-műszaki bázist hoz létre, ami az új társadalmi rendszer győzelmének alapvető feltétele.

A szocializmus anyagi-műszaki bázisa a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló és a népgazdaság valamennyi ágazatát átfogó, korszerű, társadalmi mértékben tudatosan szervezett nagyüzemi gépi termelés.

A nagyüzemi gépi termelést és annak legfontosabb részét, a gépi nagyipart[14] a kapitalizmus fejlesztette ki, ezáltal megteremtette a szocialista társadalom létrejöttének anyagi feltételeit. A kapitalizmus azonban belső ellentmondásai miatt az egyes tőkésországokban nem tudta a gazdaság valamennyi ágát a nagyüzemi gépi termelésre átállítani. Ezért a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszakban olyan anyagi-műszaki bázist kell kialakítani, amelynek sajátos vonása *a nagyüzemi gépi termelés általános jellege.* Ennek érdekében át kell építeni a tőkés konkurrenciaharc hatása alatt kialakult gazdasági szerkezetet, át kell szervezni a nem gazdaságos kisüzemi termelést, és a népgazdaság minden ágában ésszerű munkamegosztást,

[14] A gépi nagyiparon belül megkülönböztetünk *nehézipart,* amely döntően termelési eszközöket gyárt, *könnyű- és élelmiszeripart,* amelyek döntően fogyasztási cikkeket gyártanak.

munkaszervezést, széles körű specializációt és kooperációt kell megvalósítani.

A kapitalizmustól viszonylag fejlett termelőerőket örökölt országok a szocializmus anyagi-műszaki bázisát viszonylag rövid történelmi időszak alatt ki tudják alakítani. Lenin maga is utalt arra, hogy a gazdaságilag fejlett országokban a szocialista forradalmat nehezebb elkezdeni, mint a szocializmust felépíteni, míg a gazdaságilag fejletlenebb országokban a szocializmus építése a nehezebb feladat. A fejlett nagyiparral nem rendelkező országokban a hatalom megragadása és az államosítás után *ellentmondás* keletkezik a létrejött szocialista termelési viszonyok és az elmaradott technikán alapuló gazdaság közt. Ezekben az országokban az ellentmondás megoldásának, a szocializmus anyagi-műszaki bázisa létrehozásának alapvető feltétele a *szocialista iparosítás.*

A meglevő gépi nagyipar erőteljes továbbfejlesztése útján a nagyüzemi gépi termelés általánossá tétele elengedhetetlen követelmény azokban az országokban is, amelyekben nincs szükség szocialista iparosításra. Ahol pedig a szocialista iparosítás szükségszerű, e folyamat végrehajtásával még általában nem ér véget a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kialakítása. Ezért a szocialista iparosítás végrehajtását követően — elsősorban a már létrehozott szocialista gépi nagyipar állandó továbbfejlesztésével — biztosítani kell a nagyüzemi gépi termelés általánossá tételét.

a) A szocialista iparosítás szükségessége

Ismeretes, hogy a szocialista forradalom először olyan országban (a cári Oroszországban) győzött, amely a termelőerők fejlettségi színvonala tekintetében messze elmaradt a vezető tőkésországoktól. Döntő többségükben nem tartoztak a fejlett tőkésországokhoz azok az államok sem — az ázsiai és európai népi demokráciák —, amelyek a második világháború után léptek a szocialista fejlődés útjára. Az európai népi demokráciák közül legfejlettebb iparral a szocialista építés kezdetén Csehszlovákia és az NDK rendelkezett, míg hozzájuk képest Magyarország és Lengyelország ipara közepes fejlettségű volt. Románia és Jugoszlávia, de még inkább Bulgária és Albánia iparilag rendkívül

elmaradott országok voltak. Hasonló volt a helyzet a szocializmust építő ázsiai országokban is.

A szocializmust építő országok természetesen felhasználják a kapitalizmustól örökölt termelőerőket, de *az országok nagy többségében a szocialista forradalom győzelme után kell megteremteni a szocializmus anyagi-műszaki bázisának gerincéül szolgáló nagyipart.* A szocialista iparosítás szükségessége ezekben az országokban a szocialista forradalom feladatainak következetes végigvitelével is összefügg. Így a szocialista iparosítás igen fontos szerepet játszik az átmeneti korszak egyik legnehezebb feladatának, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megoldásában: a szocialista ipar korszerű gépekkel, berendezésekkel, anyagokkal, műtrágyával stb. látja el a mezőgazdaságot, és biztosítja az átszervezés anyagi feltételeit.

A szocialista iparosítás során lényegesen megnő a munkásosztály száma, az egész lakossághoz viszonyított aránya, műszaki kultúrájának és általános műveltségének színvonala. Ezáltal kiszélesedik a proletárdiktatúra osztálybázisa, megerősödik a munkásosztály vezető szerepe.

A szocialista iparosítás döntő szerepet tölt be a lakosság teljes foglalkoztatottságának biztosításában és a társadalom gyorsan növekvő szükségleteinek mind teljesebb kielégítésében.

Az egész népgazdaságnak a korszerű technika alapján történő átszervezése lehetővé teszi a munka termelékenységének szakadatlan növelését és a szükségletek mind magasabb szinten történő kielégítését.

A tudomány és a technika fejlesztése, valamint e fejlesztés eredményeinek alkalmazása egyaránt megköveteli a korszerű gépi nagyipar létrehozását. A műszaki és a természettudományok művelésének színvonala egy adott országban nagymértékben a hazai ipar fejlettségével függ össze, hiszen ezek a tudományágak ösztönzésüket elsősorban az iparból nyerik.

A szocialista iparosítás szükségessége nemcsak a szocializmus építésének az országon belüli feladataival, hanem külső, nemzetközi tényezőkkel is összefügg. Csakis a korszerű gépi nagyipar megteremtése biztosíthatja az ország gazdasági és politikai függetlenségét a tőkésországokkal szemben, és szolgálhat a honvédelem alapjául. Ugyanakkor a szocialista iparosítás megvalósítása fontos feltételét képezi a szocialista országok győzelmének a két rendszer gazdasági versenyében.

b) A szocialista iparosítás lényege

A szocialista iparosítás olyan — az adott ország sajátosságaival és a nemzetközi munkamegosztás előnyeivel számoló — gépi nagyipar, elsősorban nehézipar megteremtésére irányul, amely lehetővé teszi az ország fejlett ipari országgá válását, és ezáltal a népgazdaság legfőbb ágainak a korszerű technika alapján történő átszervezését, a munka termelékenységének állandó növelését, a dolgozók szükségleteinek magas színvonalú kielégítését, a gazdaság szocialista formáinak teljes győzelmét, az ország gazdasági függetlenségének és védelmi erejének biztosítását, valamint a szocializmus győzelmét a két rendszer gazdasági versenyében.

A szocialista iparosítás társadalmi-gazdasági lényege abban áll, hogy a termelési eszközök össznépi tulajdonán alapuló *olyan gépi nagyipart hoz létre, amely az adott országon belül biztosítja a szocializmus győzelmét a kapitalizmus felett.* Az ilyen jellegű gépi nagyipar csak a marxista—leninista párt által vezetett *szocialista állam tervszerű irányításával jöhet létre.* A népgazdaság egészének érdekét szem előtt tartó és tervszerűen megvalósított szocialista iparosítás nemcsak társadalmi-gazdasági tartalmában, hanem módszerében, megvalósításának ütemében és forrásaiban is *gyökeresen különbözik a tőkések profitérdekei által diktált és spontán módon megvalósuló iparosítástól.*

A szocialista iparosítás jellemző sajátossága *a nehézipar elsődleges létrehozása és nagyarányú továbbfejlesztése.* A modern technika segítségével létrehozott nehézipari bázis teszi lehetővé az egész iparnak és a népgazdaság többi ágának korszerű gépekkel, berendezésekkel, anyagokkal, energiával való ellátását. A munkatermelékenység növelésének is legfőbb útja, alapja a népgazdaságnak állandóan tökéletesedő gépekkel, berendezésekkel való ellátása. A korszerű nehézipar megteremtése képezi az alapját a szocializmust építő országok védelmi képességének, a kapitalizmustól való politikai és gazdasági függetlenségük megteremtésének. *A nehézipari ágazatok elsődleges megteremtése, ezeknek az ágazatoknak elsősorban történő* továbbfejlesztése, a nehézipar súlyának és szerepének növelése az egész iparon belül, *alapvető szerepet játszik a volt agrárjellegű országok ipari országokká való átalakításában.*

Az iparosítás a technikai fejlődés egyes szakaszaiban eltérő

követelményeket támaszt a nehéziparon belül is, és korszakonként más ágazatok előtérbe kerülését igényli. A nehézipar elsődleges fejlesztésének általános tétele ezért mindenkor ki kell hogy egészüljön az adott korszakban a technika és a termelékenység gyors ütemű fejlődését leginkább biztosító ágazatok megjelölésével.

A szocialista iparosítás akkor szolgálja leghatékonyabban a termelőerők fejlesztését, ha a nehézipar elsődleges fejlesztése az adott szakaszban a technikai fejlődés legkorszerűbb követelményeinek szem előtt tartásával megy végbe, és korszerű nehézipari szerkezet kialakítását biztosítja.

A nehézipar elsődleges megteremtése különösen fontos szerepet játszott a Szovjetunió iparosítása során. A *Szovjetunió* a két világháború közötti időszakban egyetlen szocializmust építő ország volt, teljes kapitalista környezetben. A főbb tőkésországok nemhogy segítettek volna, hanem ahol csak tudták, nehezítették, bojkottálták a szocializmus építését és készenlétben álltak a Szovjetunió megsemmisítésére. E nemzetközi körülmények, párosulva a cári Oroszországtól örökölt belső elmaradottsággal, szükségszerűvé tették, hogy a Szovjetunió önellátásra rendezkedjék be. A *Szovjetuniónak* a szocialista iparosítás során kizárólag saját erejéből és eszközeiből *a nehézipar valamennyi ágát*, minden fontosabb termék hazai gyártását *meg kellett teremtenie.*

A szovjet nép hősies munkával, igen nagy anyagi áldozatokkal, történelmileg rövid idő alatt hatalmas méretű, korszerű és komplex nagyipart hozott létre. Ennek érdekében anyagi erőforrásainak döntő részét a nehézipar megteremtésének és elsődleges továbbfejlesztésének szolgálatába állította. Az első ötéves terv ipari beruházásainak 85,7%-át, a második ötéves terv ipari beruházásainak 84,9%-át, a harmadik ötéves terv első három és fél éve ipari beruházásainak 86,1%-át a nehézipar fejlesztésére fordították. Lényegesen megnőtt a nehézipar súlya az ipari össztermelésben: a forradalom előtti 40%-ról 1940-re 60%-ra emelkedett.

A Szovjetuniónak a nehézipar valamennyi ága megteremtéséhez — az óriási nehézségek ellenére is — viszonylag kedvező lehetőségei voltak: igen jelentős munkaerő-tartalékokkal rendelkezett, természeti kincsekben pedig a föld egyik leggazdagabb országa. Minden iparág megteremtéséhez szükséges nyersanyaggal, óriási fűtőanyag- és energiatartalékokkal, valamint hatalmas belső felvevőpiaccal rendelkezik. Ezek a kedvező feltételek,

párosulva a dolgozó tömegek forradalmi lendületével, áldozatkészségével, lehetővé tették, hogy a szovjet állam leküzdje az iparosítás minden nehézségét.

A népi demokratikus országok szocialista iparosítása, ezen belül a nehézipar létrehozása több ország vonatkozásában *kedvezőbb belső körülmények* között, és valamennyi szocializmust építő ország vonatkozásában *lényegesen kedvezőbb külső, nemzetközi feltételek mellett ment végbe, mint annak idején a Szovjetunióban.*

Néhány európai népi demokratikus ország viszonylag fejlettebb ipari és ezen belül nehézipari bázisról indult a szocialista építés útjára, mint a Szovjetunió és a többi népi demokrácia. Ezekben az országokban már a kapitalista fejlődés során kialakultak olyan tradicionális nehézipari ágazatok, amelyek korszerű termékeket gyártottak és jó szakemberálloménnyal rendelkeztek.

A viszonylag *fejlettebb kiindulóbázis* kedvezőbb lehetőségeket teremtett és *megkönnyítette az iparosítás végrehajtását.* Eltérően a korábban gyengén fejlett, tipikus agrárjellegű országoktól, amelyek szocialista iparosítása elsődlegesen a nehézipar alapvető ágainak megteremtésére irányult, a fejlettebb népi demokratikus országokban az új iparágak létrehozása mellett a fő feladat a már meglevő nehézipari ágazatok újjászervezése és erőteljes továbbfejlesztése volt. A szocialista iparosítás kezdetéig elért viszonylag magasabb színvonal lehetővé tette, hogy ezek az országok a többi szocializmust építő országnál gyorsabban számolják fel a szocialista termelési viszonyok és az elmaradott anyagi-műszaki bázis közötti ellentmondást.

A népi demokratikus országok szocialista iparosítása a Szovjetunió iparosításánál *sokkal kedvezőbb külső, nemzetközi feltételek mellett ment végbe.* Ezek az országok olyan körülmények között iparosítottak, amikor már a szocializmus világrendszerré vált és a szocialista világrendszer országai közös erőfeszítéssel oldották meg a kapitalista világrendszertől való politikai-gazdasági függetlenségükkel és a szocialista rendszer védelmével kapcsolatos feladataikat. A népi demokratikus országok a szocialista építés minden területén, a szocialista iparosítás megvalósításában is támaszkodhattak a világ leghatalmasabb, magas ipari fejlettségű szocialista országának, a Szovjetuniónak sokoldalú segítségére, a szocialista világgazdaság nagy erőforrásaira és a kölcsönös gazdasági együttműködés előnyeire.

Az iparosítás szocialista útja az új nemzetközi körülmények között nemcsak kedvező lehetőségeket teremtett, de egyúttal külön követelményeket is támasztott. A szocialista iparosítást a szocialista világrendszer létezésének körülményei között már egy-egy ország nem oldhatja meg elszigetelten. Az azonos társadalmi-gazdasági rendszer lehetővé tette, a technika és a termelőerők mai fejlettségi szintje, a nemzeti sajátosságok lehető legteljesebb figyelembevétele pedig megkövetelte az egyes szocializmust építő országok iparosításának koordinálását, az egymást kiegészítő profilok kialakítását, a sokoldalú nemzetközi munkamegosztás megteremtését. E lehetőség realizálása azonban csak a fejlődés során bontakozott ki. Az 1950-es évek elején még nem láttuk világosan, hogy a nemzetközi munkamegosztásban való részvételük alapján az egyes szocialista országok nincsenek rákényszerülve iparuk, de különösen nehéziparuk minden ágának, minden fontosabb termék hazai gyártásának kifejlesztésére, hogy iparosításuk során súlypontot képezhetnek és erőforrásaikat döntően olyan ágazatok és termékcsoportok fejlesztésére fordíthatják, amelyek gyártására természeti és gazdasági adottságaik a legkedvezőbbek, és amelyek a többi szocialista ország számára is hasznosak.

Több népi demokratikus ország, köztük Magyarország, az első ötéves terv (1950—1954) időszakában a nehézipar elsődleges fejlesztésére irányuló, általánosságban helyes célkitűzést nem kapcsolta össze a korszerűségnek és a hazai adottságoknak, valamint a nemzetközi munkamegosztás követelményeinek megfelelő nehézipari szerkezet kialakításával. A terv iparosítási céljainak kialakítását nem előzte meg annak feltárása, hogy mely ágazatok elsődleges fejlesztésére kell az erőket koncentrálnunk, s mely ágazatok fejlesztése szükségtelen — kedvező adottságok hiányában — nemzetközi munkamegosztás esetén. Ehelyett az ipar minden területének fejlesztését, különösen az alapanyagiparok (bányászat, kohászat) maximális, erőforrásainkat messze meghaladó felfuttatását tűztük ki célul, és az autarkiás fejlesztés irányába vittük az egész iparosítási programot. Miközben beruházási eszközeink aránytalanul nagy részét a kohászatra és a bányászatra összpontosítottuk, elhanyagoltuk a nehézipar különösen fontos és adottságainknak leginkább megfelelő, erősen munkaigényes, korszerű és kevésbé anyagigényes ágazatainak fejlesztését (híradástechnikai ipar, közlekedési gépgyártás és a gépipar egyéb feldolgozó ágai), a vegyipar egyes ágazatainak (műanyag- és műszálgyártás) gyors felfuttatását. A nehézipar kettős értelemben — más ágazatokhoz képest és az ágazaton belül is — egyoldalú és túlfeszített fejlesztési koncepciója egy olyan kis és korlátozott erőforrásokkal rendelkező ország esetében, mint amilyen Magyarország, különösen káros volt, és többek

között a mezőgazdaság és a könnyűipar fejlesztésének elhanyagolásához, a gazdaságosság, a termelékenység és a minőség követelményeinek háttérbe szorulásához vezetett.

A hibák következetes kijavítására csak 1957-től kezdve került sor. A második hároméves tervben (1958—1960) és a második ötéves terv (1961—1965) során a nehézipar elsődleges fejlesztését olyan iparszerkezet kialakításával folytattuk, amely jobban megfelel a technikai fejlődés követelményeinek és számol hazai adottságainkkal, valamint a nemzetközi munkamegosztás körülményeivel.

A korábbi egyoldalú mennyiségi növekedés koncepciója helyett egyre inkább a minőségi követelmények, a műszaki fejlesztés meggyorsítása kerül előtérbe: az adott termelési céloknak jobb technikával és kevesebb anyagfelhasználással való megoldása. Ennek köszönhető, hogy a nyersanyagok részesedése az importban az 1949. évi 76,8%-ról 1965-re 55%-ra csökkent. A nyersanyagimport-hányad csökkenése lehetővé tette a termelőberendezések importjának jelentős növelését. Ez utóbbiak részesedése az egész importban a második ötéves terv utolsó három évében elérte a 30%-ot. A termelőberendezések importjának növekedése pedig elősegítette a műszaki fejlődés meggyorsítását.

Az iparosítás terén elkövetett hibák kijavítása, párosulva a nemzetközi munkamegosztásnak az 1950-es évek második felétől meggyorsult előrehaladásával, már a második ötéves terv során a korábbinál korszerűbb ipari struktúra kialakulását, a munkatermelékenység növekedésének meggyorsulását, a termelési költségek csökkenését, a termékek minőségének javulását és exportképességük fokozódását eredményezte.

c) A szocialista iparosítás forrásai és üteme

A korszerű nehézipar megteremtése a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt hatalmas beruházásokat igényel. Az iparosításhoz szükséges eszközökhöz más úton és más módszerekkel jutnak hozzá a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. A kapitalista iparosítás az országok jelentős részében nem csupán a belső erőforrások alapján ment végbe. A főbb tőkésországok iparosításának — a hazai dolgozók termelte értéktöbbleten kívül — jelentős forrása volt a más népek kifosztásából szerzett extraprofit. Anglia pl. hatalmas vagyonokra tett szert gyarmatai kifosztásából; Németország iparosításában igen jelentős szerepe volt a Franciaország legyőzéséből származó hadisarcnak; a kelet-európai országok az ipari fejlődésükhöz szükséges eszközök jelentős részét a kiuzsorázó külföldi kölcsönökből szerezték.

A szocialista iparosítás forrásául ilyen eszközök nem szolgálhatnak. Egy szocializmust építő ország nem folyamodhat hódí-

tásokhoz és hadisarchoz, nem vehet fel kiuzsorázó külföldi kölcsönöket — mindez ellenkezne a szocializmus lényegével.

A szocialista gazdasági rendszer azáltal, hogy a szocialista állam kezébe összpontosítja a szocialista szektorban létrejött terméktöbblet nagyobb részét, a felhalmozásnak olyan állandó belső forrásait teremti meg, amelyek lehetővé teszik a gyors ütemű iparosítás végrehajtását.

Amíg létezik a tőkés szektor, a tőkések megadóztatása útján szintén bizonyos anyagi eszközökhöz jut a szocialista állam. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével, a külföldi tőkeérdekeltségek felszámolásával, a kizsákmányoló rétegek parazita fogyasztásának megszüntetésével is igen jelentős, a szocialista iparosítás megvalósítására fordítható eszközök szabadulnak fel. A második világháború után végrehajtott földreform, a parasztság földesúri és bankadósságainak eltörlése lehetőséget teremtett a mezőgazdaságban megtermelt tiszta jövedelem egy részének az iparosítás céljaira történő igénybevételére. A tiszta jövedelem átcsoportosítása főleg az árrendszer és 1956 végéig az ún. beszolgáltatási rendszer[15] segítségével történt.

A fejlődés meggyorsítása az iparosítás első szakaszában megkövetelte a beruházások, és így a felhalmozási alap növelését, ami részben a fogyasztási alap terhére történt. Magyarországon — a már vázolt gazdaságpolitikai hibák miatt — a fogyasztás színvonala 1951-től 1953-ig a megelőző évekhez képest vissza is esett. A fogyasztás túlzott korlátozása csökkentette a munkások, parasztok, értelmiségiek anyagi érdekeltségét és a munkafegyelem lazításának irányában hatott.

A Szovjetunió igen elmaradott, a polgárháborúban lerombolt termelőerőket kapott örökségül, és csak saját eszközeire és erejére támaszkodhatott. Ezért az iparosításhoz szükséges hatalmas anyagi források megteremtése igen komoly áldozatokat és lemondást követelt a szovjet néptől.

A népi demokratikus országok helyzete ezen a téren is kedvezőbb volt: szocialista iparosításuk megvalósításához a belső erőforrásokon kívül, amelyek döntő szerepet játszottak, bizonyos mértékig külső forrásokkal is növelhették felhalmozási alapjukat. Ezáltal enyhült a belső felhalmozás problémája.

A *külső források* közül legjelentősebbek a Szovjetunió sokol-

[15] A beszolgáltatási rendszer keretében a parasztságot kötelezték, hogy termékeinek meghatározott részét hatóságilag rögzített alacsony árakon az állami felvásárló szerveknek átadja.

dalú segítsége, valamint a szocialista országok gazdasági együttműködéséből származó igen jelentős anyagi előnyök.

Az iparosítás előrehaladásával egyre inkább maga az ipar válik a felhalmozás, és így a további iparosítás forrásává. Ezért — de a felhalmozási eszközök hatékony felhasználása miatt is — igen nagy a jelentősége a munkatermelékenység növelésének, a szigorú takarékosság megvalósításának.

A szocialista iparosítás az egyes szocializmust építő országokban *gyors ütemben* valósul meg. Ezt elsősorban a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján kialakuló szocialista termelési viszonyok teszik lehetővé. A kapitalizmus hosszabb időszakra képtelen biztosítani a termelés gyors ütemű, szakadatlan növekedését, és törvényszerű a termelés időszakonkénti visszaesése.

A kapitalizmus termelési viszonyainak fékező hatásától megszabaduló ipar szabad teret kap a gyors ütemű fejlődés számára. A termelés anarchiáját a népgazdaság tervszerű arányos fejlődése, a válságokat és termelési visszaeséseket pedig a termelés szakadatlan növekedése váltja fel.

Mindezen tényezők és a felhalmozási források kibővülésének együttes hatása a szocialista iparosításnak a kapitalista iparosításnál lényegesen gyorsabb ütemét biztosítják.

A szocialista iparosítás szükségszerűen gyorsabb ütemét a történelmi tények is igazolják. Amíg a főbb tőkésországokban az iparosítás végrehajtása hosszú évtizedeket igényelt, addig a Szovjetunió a háború előtti ötéves tervek eredményeként 10—13 év alatt végrehajtotta az ország szocialista iparosítását, és elmaradott agrárjellegű országból élenjáró ipari nagyhatalommá vált.

A szocialista iparosítás rendkívül gyors üteme tette lehetővé, hogy a Szovjetunió, amely 1926-ra csak újjáépítette a háború és az intervenció által szétrombolt iparát, 1940-ben már 8,5-szeresen túlhaladta az 1913-as színvonalat. Amíg 1913-ban a cári Oroszországra a világ ipari termelésének mindössze 2,3%-a jutott, addig a Szovjetunió 1937-ben a világ ipari termelésének $^1/_{10}$-ét adta, és a világ ipari hatalmainak ranglistáján a második helyet foglalta el.

A Szovjetunióhoz hasonlóan, a népi demokratikus országok szocialista iparosítását is a gyors ütem jellemzi. Magyarország a rekonstrukciós időszak végétől (1949) eltelt 18 esztendő alatt közel ötszörösére növelte ipari termelését, és elmaradott agrár-ipari országból fejlett ipari-agrár országgá vált. A többi szocializmust építő országban az ipari termelés 1966-ban 1950-hez viszonyítva a következőképpen növekedett: Bulgáriában 7,7-szeresen, Csehszlovákiában 3,9-szeresen, Lengyelországban 5,4-szeresen, az NDK-ban 4,2-szeresen, Romániában 7,3-szeresen.

A különböző külső, nemzetközi és belső feltételek miatt az egyes szocialista országok iparosításának üteme — amint ezt a fenti tényadatok is igazolják — egymástól eltérő. A népi demokratikus országok ipari fejlődésében azt a tendenciát láthatjuk, hogy az elmaradottabb termelőerőket örökölt — és így viszonylag alacsonyabb színvonalról indult — országok gyorsabb ütemben fejlődnek, mint a többiek.

A már ismert külső és belső körülmények között az ütem kérdése különös élességgel vetődött fel a Szovjetunió iparosítása során. A Szovjetunió szocialista iparosítása nem egyszerűen gyors, hanem *feszített* ütemben került megvalósításra. Ez azt jelentette, hogy az iparosítás rendkívül rövid idő alatt történő végrehajtása érdekében a Szovjetunió évről évre gyors ütemben növelte a felhalmozást, és *az ipar rendelkezésére álló beruházási eszközök abszolút többségét a nehézipar fejlesztésére fordította.* Az óriási nehézipari beruházásokhoz szükséges eszközök biztosítása megkövetelte a fogyasztási színvonal korlátozását, és nem tette lehetővé a könnyűipari ágazatok és a mezőgazdaság egyidejű arányos fejlesztését. Annak ellenére, hogy ez jelentős lemondást és anyagi áldozatokat követelt a szovjet néptől, a feszített ütemű iparosítás szükségességét és helyességét a történelem menete igazolta: ha a Szovjetunió nem ilyen politikát folytat, nem tudott volna helytállni a fasiszta Németország elleni háborúban és az agresszió áldozatául esett volna.

A népi demokratikus országok döntő többségében a Szovjetunióhoz hasonló feszített ütemű iparosítás nem volt szükségszerű. A szocializmus építésének új körülményei között *megvolt a lehetősége annak, hogy ezek az országok kevésbé feszített ütemben és kisebb áldozatokkal fejlesszék iparukat, mint annak idején a Szovjetunió.* A Szovjetunió sokoldalú segítsége, a gazdasági együttműködés és munkamegosztás előnyeinek realizálása lehetőséget adott, hogy a nehézipar elsődleges és gyors ütemű fejlesztése mellett a népi demokratikus országok jelentős eszközöket fordítsanak a könnyűipar és a mezőgazdaság egyidejű arányos fejlesztésére. Ezáltal a szocialista iparosítás terhei a Szovjetunióhoz képest jelentősen csökkenthetők és arányosabban eloszthatók voltak.

E kedvezőbb lehetőségek realizálását az 1950-es évek első felében egyes népi demokratikus országokban — a korszerű ipari struktúra szempontjainak elhanyagolása mellett — gátolta az iparosítás ütemének a feltételeket és erőforrásokat figyelembe nem vevő túlfeszítése is. Magyarországon pl. az első ötéves terv (1950—1954) előirányzatainak felemelésével (1951-ben) feszítettebb ütemű iparfejlesztést irányoztunk elő, mint a Szovjetunió az első ötéves tervében. Ez a túlzott emelés kiélezte a fejlesztés aránytalanságait és önmagában is súlyos hibák forrása lett, ami sokat ártott a szocializmus ügyének.

A tapasztalatok tehát azt igazolják, hogy a népgazdaság, és ezen belül *az ipar legeredményesebb fejlődését* hosszú távon a

reális — sem nem laza, sem nem túlfeszített — ütem biztosítja. Az általános és sajátos körülményeket gondosan mérlegelő, az erőforrásokkal pontosan számoló iparfejlesztés teszi lehetővé a termelőerők leghatékonyabb kihasználását, a nemzeti jövedelem gyors ütemű növelését és az életszínvonal szüntelen emelését.

d) A szocialista ipar szerepének növekedése a szocializmus építése során. A szocialista iparosítás eredményei

A szocialista iparosítás eredményeként létrejövő gépi nagyipart mindenekelőtt az jellemzi, hogy az ipar minden ágában *a termelési eszközök társadalmi tulajdona az uralkodó.* A termelés szocialista formája uralkodóvá válásának biztosítása minden országban szükségszerű feltétele a szocializmus anyagi-műszaki bázisa létrehozásának és megszilárditásának.

A szocialista iparosítás eredményeképpen gyökeres változások következtek be a társadalmi termelés arányaiban: az ipar mind nagyobb szerepet játszik a népgazdaságban, *de jelentősen megváltozott az ipar és mezőgazdaság közötti arány is.* A korábbi ipari-agrár jellegű országok ipari, az agrárországok pedig ipari-agrár országokká váltak.

1917-ben Oroszországban, amely agrár-ipari ország volt, az ipar és a mezőgazdaság által megtermelt társadalmi termék 59,4%-át a mezőgazdaság adta, míg az ipar részaránya 40,6%-ot tett ki. A szocialista iparosítás eredményeként az ipar részaránya már 1954-ben 73,4%-ra emelkedett, a mezőgazdaság hozzájárulása pedig 26,6%-ra csökkent. Hasonló változások mentek végbe a többi szocializmust építő országban is.

A szocialista iparosítás során lényeges változások következtek be magának az iparnak a szerkezetében is: *az ipari termelésen belül lényegesen megnőtt a nehézipar súlya.*

A cári Oroszországban 1913-ban a termelési eszközök termelésének részaránya az ipar teljes termelésében 40,7%-ot, míg a fogyasztási cikkeké 59,3%-ot tett ki. 1937-re a termelési eszközök termelésének részaránya 57,9%-ra nőtt.

A népi demokratikus országok iparában a termelési eszközöket gyártó ágazatok túlsúlyra jutását a túloldali táblázat tükrözi:

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének („A" és „B" szektor) súlya egyes szocialista országok ipari termelésében

(százalékban)

Ország	„A" szektor		„B" szektor	
	Háború előtti év	1960—1962	Háború előtti év	1960—1962
Albánia	43,8	42,7	56,2	57,3
Bulgária	22,6	49,5	77,4	50,5
Csehszlovákia	49,3	60,2	50,7	39.8
Lengyelország	47,1	60,2	52,9*	39,8
Magyarország	44,8	67,2	55,2	32,8
Románia	45,5	60,8	54,5	39,2

A szocialista világ számokban és tényekben. Moszkva 1963. 14. old. (Oroszul.)
* 1949.

A gépipar — igen gyors fejlesztésének eredményeként — ma már a népi demokratikus országok többségében az ipar vezető ágává lett.

A gép- és fémfeldolgozó ipar növekedése, valamint a gépipar részarányának alakulása az ipari össztermelésben

Ország	A gép-és fémfeldolgozo ipai termelése 1966-ban (1950 = 100)	A gépipar százalékos részesedése az ipari termelésben	
		1937—1939-ben	1960-ban
Bulgária	717	2,3	12,5
Csehszlovákia	457	24,0	32,4
Lengyelország	743	7,0	22,2
Magyarország	343	17,0	26,0
NDK	399	22,3	33.3
Románia	585	13.2	24,9

Közgazdasági Szemle. 1962. 8. sz. 936. old.

A szocialista iparosítás során az iparilag gyengén fejlett vidékek gyors fejlesztésével, új ipari központok, városok létrehozásával *megvalósult az ipar ésszerűbb, területileg arányosabb elosztása.* A beruházások jelentős hányada is a korábban elmaradott vidékek iparának fejlesztését szolgálta, de az egyes vidékek optimális gazdasági szerkezetének biztosítása érdekében történtek telepítések a fejlett ipari központokból is.

Magyarországon pl. az ipar beruházásainak jelentős részét, mintegy 70%-át a vidéki ipar kialakítására, illetve fejlesztésére fordítottuk. Ezáltal új nagyvállalataink jelentős részben közelebb kerültek a nyersanyag- és munkaerőforrásokhoz, valamint a fogyasztópiacokhoz. Az iparosítás első kilenc évében épített, több mint 100 új nagyüzem közül 78 vidéken létesült. A vidék elmaradott körzeteinek iparosítása során új szocialista városokat építettünk (Dunaújváros, Kazincbarcika, Várpalota, Komló stb.). Régebbi, iparral már rendelkező városok számos új ipari létesítménnyel gazdagodtak (Miskolc, Ózd, Győr, Salgótarján stb.), és ipari üzemeket hoztunk létre korábban döntően agrárjellegű városainkban is (Jászberény, Kiskunfélegyháza, Debrecen, Zalaegerszeg stb.).

A szocialista iparosítás során végbement strukturális változások, valamint az anyagi-műszaki bázis kibővítésének hatására *valamennyi népi demokratikus országban gyorsan emelkedett az ipari termelés, a nemzeti jövedelem és a munkatermelékenység színvonala.*

III. A szocializmus teljes felépítése

A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak első szakasza — a szocializmus alapjainak lerakása — Magyarországon 1962—1963-mal zárul. Erre az időszakra felszámoltuk a volt kizsákmányoló osztályokat, az egész népgazdaságban túlnyomóvá tettük a szocialista termelési viszonyokat, a szocialista iparosítás eredményeképpen jelentősen előrehaladtunk a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kiépítésében, megszüntettük a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, új, szocialista típusú államot teremtettünk és nagymértékben emeltük a dolgozó nép életszínvonalát. Az alapok lerakásának befejezése óta *a szocializmus teljes felépítésén munkálkodunk.* E szakasz fő feladatai közül e tankönyv jelen fejezetében részletesebben csak a termelőerők és a termelési viszonyok továbbfejlesztésének kérdéseire térünk ki.

1. A termelőerők fejlesztése

A szocializmus alapjai lerakásának időszakában a termelőerők fejlődése a szocialista iparosítás eredményeképpen oly mértékben előrehaladt, hogy a korábbi agrár és agrár-ipari országok

ipari-agrár, illetve ipari országokká alakultak át, létrejött a szocializmus anyagi-műszaki bázisának jelentős része. *A teljes felépítés időszakára* a szocialista iparosítás befejeződik, és eredményeképpen a népgazdaság egészében *ki kell alakítani a kor átlagos színvonalának megfelelő nagyüzemi termelést,*[16] azaz be kell fejezni a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kiépítését.

A szocializmus építésének tapasztalatai szerint az alapok lerakásának befejezésével a nagyüzemi termelés és a nagyüzemi módszerek az iparban távolról sem kizárólagosak. Magyarországon pl. 1962-ben a magánkisipar az ipari termelés 3%-át, a szocialista jellegű helyi ipar pedig 6—7%-át adta. Mindkét szektor túlnyomórészt elavult berendezésekkel, korszerűtlen kisüzemi módszerekkel termelt. De a gyáripar jelentős részében sem váltak még uralkodóvá a nagyüzemi termelési módszerek. A gyáripar termelésének jelentős részét — egyes ágazatokban közel 50%-át — nem nagyüzemi módszerekkel állítják elő. Még nagyobb mértékben vonatkozik ez a népgazdaság többi ágára, elsősorban a mezőgazdaságra, ahol a nagyobb elmaradottság miatt a korszerű nagyüzemi termelés uralkodóvá válása viszonylag hosszabb időt igényel.

A korszerű nagyüzemi termelés általánossá tétele a koncentráció és specializáció magas szintjét követeli meg. Az ipar koncentráltságának növelése, a vállalatok közötti ésszerű specializáció és kooperáció kialakítása már az alapok lerakásának időszakában jelentősen előrehalad, de még inkább fokozódik a teljes felépítés idején.

Magyarországon pl. 1938-ban 3990, 1949-ben 1300 gyáripari vállalat volt. Az 1962—1963-ban végrehajtott vállalati összevonások eredményeként az iparvállalatok száma 1964 elejére mintegy 600-ra csökkent, és így a vállalatok átlagos nagysága többszörösére növekedett. Az összevonások a legtöbb esetben kedvező lehetőségeket teremtettek az ipar műszaki színvonalának emelésére, a tudomány és technika eredményes felhasználására, az optimális sorozatnagyságú termeles megszervezésére, a specializáció fokozására, a kapacitások jobb kihasználására, és általában a termelés gazdaságosabbá tételére. Az összevonások kezdeti eredményei már az elmúlt években jelentkeztek, a termelőerők jelentősebb további koncentrációja azonban még hosszabb időt igényel.

A szocializmus teljes felépítése fokozódó követelményeket támaszt a korszerű, a hazai adottságoknak és a nemzetközi munka-

[16] Ez a követelmény a hazai közgazdasági irodalomban úgy is megfogalmazott, mint az átlagosan fejlett tőkésországok termelőerői átlagos szintjének az elérése.

megosztás követelményeinek megfelelő iparstruktúra és gyártmányszerkezet kialakítása, az ipar területi elhelyezésének észszerűbbé tétele terén. Ez Magyarországon — elsősorban nyersanyag- és energiaszegénységünk miatt — erőforrásainknak a magas képesítésű munkát igénylő, a nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedő, a modern technikai eljárásokkal előállított, korszerű és keresett termékek gyártására való összpontosítását követeli meg.

A korszerű iparstruktúra, a gyártmányfejlesztés és általában a műszaki haladás több szempontból más követelményeket támaszt *a szocializmus teljes felépítésének szakaszában, mint korábban.* Az első szakaszban általában mindenütt az új üzemek építése állt előtérben. A szocializmus teljes felépítésének időszakában az új üzemek nagy számban való létesítése és új munkaerő bevonása helyett a termelés növelésének fő forrásává *a munkatermelékenység növelése, a meglevő termelési egységek korszerűsítése, tényleges nagyüzemi tartalommal való megtöltése és a magas színvonalú szervezés biztosítása válik.*

A munkatermelékenység növelésének alapvető útja *a műszaki fejlesztés meggyorsítása.* A műszaki fejlesztés lehetséges leggyorsabb ütemének elérése egyik alapfeltétele annak, hogy fokozatosan megteremtsük az anyagi javak bőségét. Ez úton számolhatjuk fel a fejlettebb országoktól való viszonylagos gazdasági elmaradást is.

Számítások szerint Magyarország iparában a munka termelékenysége és gazdaságossága 1964-ben csak 50%-át érte el Anglia, Franciaország vagy a Szovjetunió színvonalának. Elmaradásunk alapvető tényezője a viszonylag alacsony műszaki színvonal.

A műszaki színvonal gyorsabb emelését Magyarországon — a fenti követelmények mellett — különösen sürgetővé teszik az alábbi tényezők:

a) *Viszonylagos szegénységünk energiahordozókban és természetes nyersanyagokban.* A szűkös hazai és az importált külföldi anyagokat fejlett műszaki színvonalon kell feldolgoznunk ahhoz, hogy elérhessük a munka magas hatékonyságát.

b) *A munkaerő-tartalékok csökkenése.* A munkaerő-tartalékok kimerülése miatt az újonnan bevonható munka mennyiségét csak kismértékben lehet növelni, következésképpen egyre nagyobb szerepet játszik a gépesítés és a magas színvonalú munkaszervezés.

c) *Termékeink külföldi vevőinek műszaki igénye jelentősen növekszik.* Legfontosabb vásárlóink — a szocialista országok — a műszaki fejlesztés meggyorsítását tűzték ki célul, és így velünk szemben is szigorúbb követelményekkel lépnek fel. De a tőkés piacokon éleződő konkurrencia is

fokozott igényeket támaszt áruink minőségével és műszaki paramétereivel szemben.

d) *Jelentősen fokozódik a hazai piac műszaki igénye.* A jelen fejlődési szakaszban, amikor a belső piac már részben telített, a fogyasztói kereslet elsősorban a korszerű, minőségileg jobb anyagok, félkész és késztermékek iránt jelentős.

e) *A mezőgazdasági termelés fellendítése, és ezzel összefüggésben az export fokozása.* A korszerű nagyüzemi termelés kialakítása a mezőgazdaságban egyre fokozódó követelményeket támaszt elsősorban a bővített újratermelés legfőbb anyagi feltételeit biztosító ipar, de a népgazdaság többi ágának műszaki fejlesztésével szemben is.

A fentiekből következik, hogy a műszaki fejlesztés meggyorsítása Magyarországon olyan sajátos gazdasági csomópontot képez, amelyben a szocializmus teljes felépítésére irányuló gazdaságpolitikai célkitűzéseink nagy része összpontosul. Ezért is szögezi le az MSZMP IX. kongresszusának határozata, hogy a harmadik ötéves terv (1966—1970) időszakában „megkülönböztetett figyelmet fordítunk a műszaki fejlesztés gyorsítására, a korszerű műszaki színvonalú új konstrukciók és termelési eljárások meghonosítására."[17]

A szocializmus teljes felépítésének időszakában a műszaki fejlesztés meggyorsítása és ennek alapján a termelőerők nagyarányú fejlesztése azért a legfontosabb feladat, mert ezzel teremtjük meg *az életszínvonal rendszeres emelésének feltételeit.* A szocializmus alapjai lerakásának időszakában elsősorban az egyes osztályok és rétegek életszínvonalában meglevő legkirívóbb aránytalanságokat küszöböltük ki, felszámoltuk a nyomort és a munkanélküliséget. Emellett megvalósult az egész nép életszínvonalának emelése, amelynek keretében a legrosszabb körülmények között élő dolgozók életszínvonala az átlagosnál jobban emelkedett. Ugyanakkor a termelőerők viszonylagos elmaradottsága és a szükséges beruházások nagy volumene korlátozta az életszínvonal emelésének mértékét.

A szocializmus teljes felépítésének időszakában az életszínvonal rendszeresen és nagyobb mértékben emelkedik, mint a megelőző szakaszban. Biztosítani kell, hogy az alapvető anyagi és kulturális javakból a társadalom minden tagját egyre jobban ellássuk. Ez azonban csak korszerű termeléssel, a termelőerők szüntelen fejlesztésével valósítható meg.

A termelőerők nagyarányú továbbfejlesztésétől függ a *kulturális forradalom* feladatainak következetes megvalósítása is.

[17] Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 465. old.

A termelőerők fejlesztése szükségessé teszi, de egyben elő is segíti a széles dolgozó tömegek szakmai és általános műveltségének emelését. A dolgozók magasabb műveltségi színvonala viszont meggyorsítja a termelés fejlődését.

2. *A szocialista termelési viszonyok megszilárdítása és tökéletesítése*

A szocializmus alapjai lerakásának legfőbb kritériuma a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása. *„A mezőgazdaság szocialista átszervezésével* — szögezi le az MSZMP VIII. kongresszusának határozata — *egész népgazdaságunkban osztatlanul uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását."*[18] *A szocializmus teljes felépítése azonban megköveteli a létrehozott szocialista termelési viszonyok megszilárdítását és tökéletesítését.*

A keretükben szocialista termelési viszonyok szocialista tartalommal való megtöltésének feladata *különösen fontos a mezőgazdaságban.* A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme ugyanis nem oldja meg egy csapásra az emberek egymáshoz való viszonyának szocialistává tételét. A volt egyéni paraszt a termelőszövetkezetekbe történő belépéssel még nem változik meg gyökeresen, nem válik nyomban szocialista emberré. Bár a belépéssel sok régi előítéletét leveti, de magával hozza kisparaszti beállítottságát, gondolkodásmódját, szokásait. Ezek megszüntetése, az emberek közötti új viszonyok kialakítása, az új munkaszervezet és elosztási formák meghonosítása viszonylag hosszabb időt igényel. A legnagyobb segítséget ehhez a folyamathoz a termelőszövetkezetek gazdasági és szervezeti továbbfejlesztése — a nagyüzemi koncentráció és specializáció, a gépesítés, a korszerű termelési módszerek alkalmazása —, valamint politikai megszilárdítása adja. E folyamatban az objektív és szubjektív elemek egységét húzza alá a VIII. kongresszus határozata is: „A termelőszövetkezetek gazdasági és szervezeti megerősödése, a szövetkezeti tagok gazdasági biztonsága növeli a szövetkezeti parasztok szocialista öntudatát, erősíti közösségi szemléletét. A szövetkezeti tagok szocialista öntudata, közösségi szemlélete

[18] Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1963. 430. old.

viszont segíti a szocialista termelési viszonyok fejlődését, a szövetkezeti vagyon gyarapodását, erősíti a közös gazdaságot."[19]

Következésképpen olyan politikai munkára, illetve olyan gazdaságpolitikai és egyéb tényezők megteremtésére van szükség, amelyek nem csupán a termelés fejlesztését, hanem a szocialista viszonyok megszilárdítását is elősegítik.

A szocialista átszervezés befejezésével és a termelőszövetkezeti nagyüzemek kiépítésével fokozatosan megteremtődnek a mezőgazdaság tervszerű fejlesztésének és irányításának mind hatékonyabb feltételei. E pozitív feltételek mellett azonban számos olyan új feladat is jelentkezik a tervszerű irányítás terén, amely kisüzemi viszonyok között ismeretlen volt. A tervszerűség fokozott érvényesítése megköveteli az állami irányítás újszerűen felvetődő problémáinak megoldását, éppúgy, mint a tervezés és a gazdálkodás módszereinek továbbfejlesztését. „A mezőgazdaság kívánatos ütemű fejlődésének biztosítása — mutat rá az MSZMP IX. kongresszusának határozata — a tervidőszakban szükségessé teszi, hogy kidolgozzuk az új gazdálkodási rendszernek megfelelő termelőszövetkezeti hitel-, beruházási, állami támogatási és adórendszert."[20]

A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok számára fokozatosan olyan feltételeket kell létrehozni, hogy bevételeikből fedezzék a termelés növeléséhez szükséges eszközöket és a személyi kiadásokat. Lehetővé kell tenni, hogy a termelőszövetkezetek rátérjenek a garantált havonkénti munkadíjazásra.

A kisárutermelő viszonyok felszámolása és a szocialista termelési viszonyok létrejötte objektíve megteremti a lehetőséget, hogy a parasztság egységes osztállyá forrjon össze. Ez azonban csak hosszabb fejlődési folyamat eredménye lehet, amelyben a társadalmi tényezők mellett igen sok gazdasági tényező is közrejátszik. Az előreszaladók figyelmeztetésére már a VIII. kongresszus határozata aláhúzza, hogy „nem engedhetjük meg a háztáji gazdaságok felszámolását, a földjáradék fizetésének önkényes megszüntetését, az álradikális intézkedések semmiféle fajtáját sem, mert ezek megnehezítik a gazdasági, politikai és eszmei egység kialakulását"[21]. Ugyanakkor a fejlődés során megérlelődött problémák — így pl. a földtulajdon és a földhasználat elkü-

[19] Ugyanott, 435—436. old.
[20] Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 466. old.
[21] AZ MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 435. old.

lönüléséből adódó ellentmondások — időben történő megoldásának szükségességét húzza alá az MSZMP IX. kongresszusának határozata:

„Alapvető politikai és gazdasági érdekek fűződnek a földtulajdon olyan rendezéséhez, amely megvalósítja a nagyüzemi földhasználat és földtulajdon egységét, a szövetkezeti földtulajdont. Meg kell teremteni az elvi és törvényes lehetőségeit annak, hogy a termelőszövetkezetek használatában levő földek megfelelő megváltási ár ellenében termelőszövetkezeti tulajdonba kerülhessenek. A termelőszövetkezeti tulajdon hosszabb folyamat eredménye, melynek nélkülözhetetlen követelménye a termelőszövetkezetek és a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagok közös elhatározása."[22]

A szövetkezeti parasztok egyéni boldogulása alapvetően a termelőszövetkezeti nagyüzem megerősödésétől függ. Ezért a szövetkezeti parasztság érdekei egybeesnek a szocialista termelési viszonyok megerősödésével. Az érdekek egybeesése igen nagy energiát szabadít fel. Ezek tényleges feltárása és felhasználása — az országosan folytatott helyes politika mellett — nagyrészt és mindenekelőtt a termelőszövetkezetekben végzett politikai munkától, elsősorban a párt- és KISZ-szervezetek munkájának hatékonyságától függ.

A szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztése, tökéletesítése nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban és a népgazdaság többi ágában is szükséges. Habár a gyárak államosítása gyökeresen megváltoztatta a tulajdonviszonyokat, a szocialista termelési viszonyok egész rendszerének megszilárdulása, az elvtársi segítség új viszonyainak kialakulása, a munkához való szocialista viszony általánossá válása a szocialista ipar területén is viszonylag hosszabb időt igényel. E folyamat meggyorsítását szolgálja az alapok lerakása után a termelési viszonyok konkrét megjelenési formáinak és a köztük levő kapcsolatoknak (tervezési rendszer, pénzügyi és hitelrendszer, árrendszer, piaci feltételek, az anyagi érdekeltség rendszere stb.) a reformja is. (E kérdés részletes kifejtésével a tankönyv további fejezetei foglalkoznak.)

[22] Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 456. old.

A szocialista termelési viszonyok fő vonásai

A világ számos országában épül szocialista típusú gazdaság. Mindegyik szocialista ország gazdaságának vannak sajátos vonásai, amelyek a termelőerők fejlettségéből, a gazdasági építés nemzetközi körülményeiből, az ország hagyományaiból stb. következnek. Ha azonban figyelmünket nem az eltérő, hanem a közös sajátosságokra irányítjuk, akkor előtűnnek a szocialista gazdaságnak azok a vonásai, amelyek általánosan érvényesek. Ezek fejezik ki a termelési viszonyok lényegét.

A következő fejezetek mindegyike a termelési viszonyokkal foglalkozik, a szocializmus termelési viszonyainak valamely lényeges vonatkozásával, vagy lényeges területével. Ennek a fejezetnek az a feladata, hogy a szocializmus termelési viszonyainak fő vonatkozásairól és fő összefüggéseiről nyújtson áttekintést.

I. A termelési eszközök társadalmi tulajdona

A szocialista társadalom gazdasági rendszere a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul. A termelési eszközök szocialista tulajdonát a legáltalánosabban az jellemzi, hogy a javak termelése nem a társadalom egyes tagjainak, csoportjainak, hanem az egész társadalomnak az érdekében folyik. A szocialista termelési viszonyokból következően a többlettermék nem válik értéktöbbletté, mert azt az egész társadalom érdekében, a társadalom tagjainak javára használják fel. Miután a társadalom rendelkezik közvetlenül vagy közvetve a termelési eszközökkel, így a társadalom érdekeinek megfelelően megy végbe a többlettermék felhasználása is. A termelési eszközök társadalmi tulajdo-

nának létrejötte ezért alapot teremt mindenfajta kizsákmányolás megszüntetéséhez.

A társadalom tagjai, mint a társadalmi tulajdon részesei, *gazdaságilag nem állnak egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban, egyrészt* azért, mert a társadalmi tulajdonnal mindenki csak közvetve, a társadalom, illetve egy társadalmi csoport más tagjaival együtt rendelkezhet, *másrészt* azért, mert mindenki csak mint a társadalomban dolgozó tagja lehet a társadalmi tulajdon részese. *Ebből először az következik,* hogy az előállított termelési eszközök nem kerülhetnek magántulajdonba, *másodszor* pedig az, hogy a fogyasztási cikkek elosztását tekintve megszűnik a magántulajdon rendszeréből következő egyenlőtlenség. A társadalmi tulajdon, a munka kollektív jellege, a fogyasztási cikkek elosztási módja *egyesíti a társadalom tagjait.* A gazdasági érdekek objektíve azonosak, ezért a szocialista társadalom tagjainak gazdasági kapcsolatait alapvetően az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás jellemzi.

A szocializmus termelési viszonyainak rendszerét ugyanakkor jellemzik a gazdasági elkülönülés különböző formái, és vele az elkülönült gazdasági érdek. A gazdasági elkülönülés minden formája lényegében a termelőerők viszonylag alacsony színvonalával függ össze. Ez az elkülönülés más-más fokon található meg a társadalmi tulajdon két formája (az állami és szövetkezeti tulajdon), a társadalom és a társadalom tagjai között, valamint az állami tulajdonon belül, az állami vállalatok között. A munkamegosztás és a gazdasági elkülönülés szükségessé teszik a sajátos áru- és pénzviszonyok létezését.

Ma a szocialista és a szocializmust építő országokban *a termelési eszközök társadalmi tulajdona az állami* (össznépi) *és a szövetkezeti* (csoport-) *tulajdon formájában valósul meg.* A termelési eszközök társadalmi tulajdonának *fő formája az állami* (össznépi) *tulajdon.* Fő formája azért, mert az állami tulajdon bizonyos értelemben meghatározza a szövetkezeti tulajdon fejlődését. Fő forma azért, mert a termelési eszközök döntő többsége állami tulajdont képez, mert az állami tulajdon a gazdaság fejlődésére döntően kiható területeket foglal magában.

A szocializmusban a kapitalista környezet és a belső osztályviszonyok szükségessé teszik az állam létezését. De szükségessé teszik azt gazdasági okok is, minthogy — Lenin szavai szerint — „a szocializmus elképzelhetetlen... olyan tervszerű állami

szervezet nélkül, amely az emberek tízmillióit kötelezi arra, hogy a legszigorúbban betartsanak egy egységes szabályt a termelés és a termékelosztás terén"[1]. A szocialista társadalomban tehát a szocialista államnak, mint a dolgozók hatalmi szervének és mint a termelési eszközök döntő része tulajdonosának, a gazdasági építőmunkában irányító, szervező és szabályozó szerepe kell hogy legyen. Az össznépi tulajdon a szocializmusban állami tulajdon. Magyarországon állami tulajdonban vannak a föld méhének kincsei, a vizek, az erdők, a gyárak döntő többsége, a bányák, a vasúti, a vízi és a légi közlekedés, a hírközlési eszközök, a tehergépkocsi-park nagy része, az állami gazdaságok, a külkereskedelem, a belkereskedelem nagy része, a bankok, a takarékpénztárak, a biztosítóintézetek, a közművek, a lakóházak tekintélyes része, valamint a szociális, kulturális, egészségügyi intézmények és a tudományos intézetek.

Az állami vállalatoknál dolgozók termelési eszközökhöz való viszonyát háromféle kapcsolat jellemzi: a) a többi dolgozókkal együtt *tulajdonosai* a termelési eszközöknek annyiban, amennyiben az állami tulajdon az össznépi tulajdon szocializmusbeli megjelenési formája; *b)* a termelési eszközök tulajdonosai mint *vállalkozók,* akik közvetlenül a vállalati kollektívát alkotják, és mint ilyenek a központi irányítás keretei között önállóan „vállalkoznak", bizonyos felelősséggel maguk döntenek az általuk termelt termékek összetételéről, minőségéről stb.; *c)* a termelési eszközök tulajdonosaiként egyben *munkavállalók,* akik kötelesek elvégezni munkájukat, és egyben joguk is van a munkához. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának ilyen megjelenését, a dolgozóknak a termelési eszközökhöz való viszonyát — mint a következő fejezetekben látni fogjuk — mindhárom vonatkozásában alapvetően figyelembe kell venni.

Az össznépi tulajdon szocializmusbeli megvalósulását jellemzi *a gazdasági elkülönülés* sajátos formája *az állam és vállalatai között. A termelési eszközök tulajdona a termelési eszközökkel való rendelkezést jelenti, a tulajdonos gazdasági érdekében.* A termelési eszközök tulajdona tehát két egymástól elválaszthatatlan mozzanatot foglal magában: a rendelkezést és a gazdasági érdek megvalósítását. Ha a termelési eszközök tulajdonosa rövidebb-hosszabb időre — egy vagy más ok miatt —, ellenérték

[1] *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 340. old.

ellenében vagy anélkül, lemond a termelési eszközök felhasználásáról és a velük termelt termékek elsajátításáról, akkor a termelési eszközökkel való rendelkezés megoszlik a tulajdonos és a felhasználó között. A termelési eszközök tulajdonosa bizonyos feltételek mellett átengedi — bérbe adja, kölcsönadja, használatba adja —, de nem idegeníti el tulajdonát, s a felhasználó — a megadott feltételek között — azzal úgy rendelkezik, mintha az ő tulajdonában lenne. A szocialista állam használatra adja át a gazdasági egységeknek, az állami vállalatoknak — meghatározott feltételek között és meghatározott célokra — a tulajdonában levő termelési eszközöket, amelyek a vállalatok birtokába kerülnek. Végső soron azonban az állam rendelkezik tulajdonával, és szükség esetén az adott termelési eszközök használatát meg is vonhatja.

Az állami tulajdon elkülönült vonásai két összefüggő mozzanattal vannak kapcsolatban:

1. Az állami vállalatok a központi irányítás keretei között jelentős mértékben *önállóak*, mivel a társadalom — központi szervein keresztül — nem szabályozhatja közvetlenül, minden részletre kiterjedően tulajdonának felhasználását.

2. Az anyagi ösztönzés általános szükségességének megfelelően az állami vállalatok kollektívája, műszaki és adminisztratív vezetői *gazdaságilag érdekeltek* a vállalat tevékenységében. A vállalat eredményes tevékenysége esetén nyereséget ér el, s ennek meghatározott részét a vállalat dolgozói személyes jövedelmének növelésére, vállalatfejlesztésre és tartalékok képzésére fordíthatja.

Külön-külön sem a rendelkezésbeli önállóság, sem a gazdasági érdekeltség nem eredményez gazdasági elkülönülést. A termelési eszközökkel való rendelkezés megosztottsága — a társadalom és a társadalom egy termelőegysége között — a termelőerők és a munkamegosztás fejlettségével függ össze, és önmagában nem kölcsönöz sajátos vonást a termelési viszonyoknak. S ugyanígy, önmagában az anyagi érdekeltség sem eredményez elkülönültséget. Ugyanis, ha az állami vállalatoknak a részletes termelési terv, a nyersanyagok központi elosztása stb. folytán semmiféle rendelkezésbeli önállóságuk nem lenne, akkor külön gazdasági érdekeiket nem mint a termelési eszközök birtokosai valósítanák meg, hanem csak több, jobb, gazdaságosabb munkával, mint munkások tudnák azt megvalósítani. A két mozzanat — a gazda-

sági érdekeltség a viszonylagos önállóság talaján — együtt azonban arra vezet, hogy a vállalat bizonyos fokig önállóan funkcionál. Önállóan annyiban, amennyiben az állami vállalat kollektívája gazdasági érdekét — mely elkülönült gazdasági érdek — viszonylagos önállóságának keretei között, önálló gazdasági döntéseivel is megvalósíthatja.

Az állam tulajdonának felhasználását tehát az egymástól elkülönült — viszonylag önálló és anyagilag érdekelt — vállalatok révén valósítja meg. A társadalom a vállalatok rendelkezésére bocsátja a működésükhöz szükséges pénzeszközöket és termelési eszközöket, és azokkal, valamint az előállított termékekkel — a megszabott keretek között — közvetlenül a termelőegységek rendelkeznek. Az állami vállalatok maguk szervezik meg termelési, beszerzési és értékesítési tevékenységüket. Ez együttal azt jelenti, hogy nem közvetlenül a társadalom, hanem a termelőegység lép kapcsolatba más állami vagy szövetkezeti vállalatokkal, gazdasági szervekkel, illetőleg saját dolgozóival. Az állami vállalatok az előállított áruk értékesítéséből fedezik termelési költségeiket és az elért terméktöbblet egy részét maguk használják fel. A gazdasági elkülönülés a jogviszonyok tekintetében is kifejezésre jut. A szocialista állami vállalatok önálló jogi személyek, jogi értelemben nem az állam nevében, hanem a saját nevükben járnak el.

A szocialista társadalom fontos feladata, hogy megtalálja az állami tulajdon megvalósulásának azokat az időben és gazdasági területenként változó, konkrét formáit, amelyek a változó gazdasági körülményeknek a legjobban megfelelnek és optimális eredményt adnak.

A *szövetkezeti tulajdon* elsősorban a mezőgazdasági termelésben létezik, de emellett megtalálható az ipari termelésben, valamint a kiskereskedelem területén is. Legnagyobb jelentősége a mezőgazdasági termelés területén van. Az ipari és a kereskedelmi szövetkezetek jelentősége — az adott területen betöltött szerepüket vizsgálva — sokkal kisebb, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezeteké. A szövetkezeti tulajdon szükségessége a mezőgazdaságban a termelőerők színvonalának és koncentrációjának adott fejlettségi fokával s ezzel együtt az eddig a szocializmus útjára lépett országok paraszti tömegeinek viszonylag nagy súlyával függ össze. A szövetkezeti tulajdon a lenini szövetkezeti terv alapján, a mezőgazdaság szocialista átszervezésé-

vel jön létre. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének megvalósítása — miután bonyolult feladatok megoldását követeli —, a szövetkezeti tulajdon uralkodóvá válása a mezőgazdaságban, a munkásosztály, a párt, a szocialista állam egyik legnagyobb sikere.

Melyek a (mezőgazdasági) *termelőszövetkezeti tulajdon alapvető sajátosságai?*

1. A szövetkezeti tagság tulajdonában van a termelési eszközök jelentős része (különböző mezőgazdasági gépek, igavonó állatok, gazdasági épületek és berendezések stb.), valamint az előállított termékek, s közösen birtokolják a földet.

2. A szövetkezet tevékenységét — szemben az állami vállalat kinevezett igazgatójával — a szövetkezet választott szervei és tisztségviselői (közgyűlés, vezetőség, elnök) irányítják.

3. A szövetkezeti tagság személyi jövedelme — a szövetkezeti tulajdon természetének megfelelően — nagyobb mértékben függ a szövetkezeti tevékenység eredményétől, mint az állami vállalatok dolgozóinak személyi jövedelme az állami vállalat tevékenységének eredményétől.

4. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével nem kerül minden termelési eszköz társadalmi tulajdonba. A szövetkezeti tagok továbbra is rendelkeznek kisebb egyéni, ún. háztáji gazdasággal. A háztáji gazdaság a család kisebb termelési eszközein és saját munkáján alapul, s ebből származik a szövetkezeti tagság jövedelmének egy része.

A szövetkezeti tulajdon, jellemző sajátosságai ellenére is, a népgazdaság egységes szocialista rendszerének alkotó eleme. *Az állami és a szövetkezeti tulajdon egy típusúak*, mivel mindegyik kizárja a termelési eszközök magántulajdonát, mivel mindegyik a társadalom tagjainak kollektív munkáján és a fogyasztási javak munka szerinti elosztásán alapul.

A szövetkezeti tulajdonnal a társadalom egyes kollektívái rendelkeznek. Rendelkezésüket a termelési eszközök döntő részének és a gazdasági élet magaslatainak birtokában levő szocialista állam általában közvetett módon, gazdasági eszközökkel, de közvetlen módon, adminisztratív intézkedésekkel is befolyásolja, a szövetkezeti termelési eszközök, termékek és terméktöbblet felhasználásában. A szövetkezeti tulajdon jellegzetes sajátossága a *fel nem osztható alap*, melyet egyes tagok kilépése esetén sem lehet csökkenteni, és amelyhez az évi tiszta jövedelem meghatá-

rozott hányadát hozzá kell csatolni. A szövetkezeti tulajdonnak ez a szabályozása voltaképpen a szövetkezeti tulajdon megszilárdítását szolgálja.

A gazdasági elkülönülés, a külön gazdasági érdek, a gazdasági ösztönzés — a termelőerők fejlettségének adott színvonalán — a szocialista termelési viszonyok rendszerének objektíve szükségszerű vonása. Objektíve szükségszerű azért, mert ma a gazdasági elkülönülés feltétele a társadalmi termelési folyamat megszervezésének, fejlődésének, a társadalmi érdek megvalósításának. Az elkülönültség azonban természetének megfelelően nemcsak akkor kíván érvényre jutni, ha megvalósulásával a társadalmi érdeket szolgálja, de akkor is, ha megvalósulása éppen a társadalmi érdek rovására megy végbe. A társadalom gazdasági hatalmánál fogva korlátozhatja és korlátozza is az egyéni és a csoportérdek megvalósulási formáit, de azok elkülönült létüknél fogva ellentétbe kerülhetnek a népgazdasági érdekkel. A népgazdasági és egyéni, illetve csoportérdek között tehát szükségszerűen fellép ellentmondás. A szocializmus gazdasági ellentmondásai, amelyek a termelési eszközök társadalmi tulajdonának és a társadalom alapvető érdekazonosságának viszonyai között jelennek meg, nem antagonisztikus jellegűek. A társadalomnak lehetősége van, hogy ezeknek az ellentmondásoknak nem kívánatos hatását lecsökkentse, illetve leküzdje, s így az egyéni és csoportérdeket optimálisan a népgazdasági érdek megvalósításának szolgálatába állítsa.

II. A szocializmus gazdasági törvényeinek általános jellemzése

1. A szocializmusban érvényesülő gazdasági törvények

A szocialista társadalmi rend fejlődését — hasonlóan, mint a többi társadalomét — gazdasági törvények határozzák meg. *A gazdasági törvény a különböző gazdasági jelenségek között fennálló szükségszerű, lényegi, tartós összefüggés, mely az emberek tudatától és akaratától függetlenül létezik.* A valóság, a jelenségek összessége — a maga gazdagságával, változatosságával — tágabb a törvényeknél. A törvények nem foghatják át a gazdasági jelenségeket a maguk teljességében, minden változatos részletükben. A törvények csak azt fejezik ki, ami a jelenségek-

ben általános és lényeges. A jelenségek teljes magyarázatához — a törvények ismerete mellett — más, kisebb jelentőségű, kevésbé fontos és tartós objektív összefüggéseket is ismerni kell, tisztában kell lenni azokkal a konkrét körülményekkel, amelyek között a törvények érvényesülnek.

A gazdasági törvények felismerése rendkívül fontos a gazdaság fejlődése, a gazdasági folyamat megértése és az emberek céltudatos cselekvése szempontjából.

A szocializmust mindenekelőtt azok a *specifikus gazdasági folyamatok* és az ezek lényegét kifejező *gazdasági törvények* jellemzik, amelyek a termelési eszközök társadalmi tulajdonának létrehozásával és fejlődésével kapcsolatosak. A specifikus gazdasági törvények természetük szerint éppen azoknak a gazdasági összefüggéseknek lényeges mozzanatait ragadják meg, amelyek az egyes társadalmi alakulatokat elválasztják egymástól.

A szocializmusban érvényesülnek a társadalmi fejlődés *általános gazdasági törvényei* is. Ezek az egyetemes érvényű törvények olyan gazdasági folyamatok lényegi vonásainak kifejezői, amelyek minden társadalomban megtalálhatók. Ilyen gazdasági törvények többek között: a munka termelékenységének emelkedése, a társadalmi munkának a társadalmi szükségleti szerkezettel egyező elosztása stb. Ezek, és más gazdasági törvények azért általános érvényűek, mert olyan összefüggéseket fejeznek ki, amelyek megvalósításához a termelési viszonyok bármely típusa esetén a társadalomnak, illetve a termelési eszközök tulajdonosainak érdeke fűződik.

A szocializmusban érvényesülnek olyan gazdasági törvények is — az árutermelés és a pénzgazdálkodás törvényei —, amelyek nem általánosak ugyan, de több társadalmi rendszerben jelentkeznek.

A szocializmusban azonban mind az általános, mind a társadalmi fejlődés több szakaszára érvényes gazdasági törvények *sajátosan érvényesülnek*, egyrészt a termelőerők fejlődése, másrészt a termelési viszonyok változása miatt. Például mind a kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak gazdasági érdeke a társadalmi munkaidő szükségleteknek megfelelő elosztása. De ez az általános gazdasági törvény a kapitalizmusban az egyes tőkések profitérdekét vagy a monopoltőkés állam által képviselt tőkés osztályérdeket fejezi ki, éppen ezért a tőkések vagy a monopóliumok közötti versenyharc során, követelményének állandó

megsértésén, aránytalanságokon, válságokon keresztül valósul meg. A szocializmusban viszont társadalmi érdek fejeződik ki a termelés és a szükségletek összhangjában, éppen ezért a szükséges arányok a társadalom tudatos cselekvésén keresztül jutnak érvényre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e törvény érvényesülése során nem léteznek a tudatos cselekvéssel szembenálló spontán hatások, csak ezek nem jellemzőek, és leküzdhetők.

A szocializmusban a specifikus és általános törvények kölcsönhatásban érvényesülnek.

2. A szocializmus gazdasági törvényeinek jellege és érvényesülési módja

A szocializmus gazdasági törvényei *objektív jellegűek*. Ezt itt azért emeljük ki, mert a szocialista társadalom fejlődésében igen nagy szerepe van az *államnak*. Az állam minőségileg megváltozott szerepe a szocializmusban olyan látszatot kelthet, mintha meghatározhatná a gazdasági fejlődés menetét, figyelmen kívül hagyva az objektív törvényszerűségeket. A kapitalizmusban a törvények objektív jellege szembeötlőbb, mivel a társadalom tagjainak cselekedeteit ellentétes érdekek vezérlik, s a társadalmilag összehangolatlan cselekedetek kereszteződéseként kialakuló jelenségekben világosabban mutatkozik meg az emberek akaratától és tudatától függetlenül létező törvények hatása.

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona lényegében megszünteti a társadalom atomizáltságát. A társadalom mentes az antagonisztikus érdekellentétektől. A szocializmusban ezért lehetséges, sőt szükséges, hogy a dolgozók érdekeit tudatosan megvalósító szocialista állam legyen a fejlődés központi irányítója. A szocializmusnak ezek a minőségileg új vonásai egyes közgazdászoknál a marxista felfogástól eltérő nézeteket alakítottak ki a gazdasági törvények értelmezésében.

E nézetek egyike a *fatalista irányzat*. Ennek képviselői elismerik ugyan a törvények objektív jellegét a szocializmusban, de mivel nem tudnak magyarázatot adni az objektív törvény és a tudatos tevékenység kapcsolatára, ezért a törvényeket mintegy a társadalmon *kívül álló* erőként fogják fel. Nézeteik szerint a gazdasági törvények *függetlenek az emberektől*, akiknek a cselekedeteit meghatározták. Az emberek pedig nem tehetnek mást,

mint tanulmányozhatják ezeket a természeti erőként ható törvényeket.

Ezek a nézetek figyelmen kívül hagyják azt, hogy a gazdasági törvények az emberek cselekedetein keresztül érvényesülnek, és hogy a társadalom nem tehetetlen a törvényekkel szemben. *Az emberek, kiindulva az objektív gazdasági körülményekből, tudatos tevékenységükkel a termelési viszonyok olyan formáit hozhatják létre, amelyek között egyes gazdasági törvények hatása korlátozódik, mások működése számára tágabb tér nyílik.*

A szocialista termelési viszonyok fölénye abban mutatkozik meg, hogy az emberek — a természethez és egymáshoz való, alapjában véve nem antagonisztikus, hanem harmonikus (bár ellentmondásoktól nem mentes) kapcsolataik révén — az anyagi javak termelését a leghatékonyabban tudják megvalósítani, és a termelést gyors ütemben képesek fejleszteni. Ebben az esetben *a gazdasági folyamatok objektív törvényszerűségei és az emberi cselekvések összhangban vannak.*

Mások viszont a gazdasági törvényeknek azt a tulajdonságát, hogy azok az emberek cselekedetein keresztül érvényesülnek, úgy értelmezik, hogy az emberek tetszésük szerint megváltoztathatják a gazdasági törvényeket, merőben újakat gondolhatnak ki és hozhatnak működésbe. Ezek a nézetek tápot adnak a gazdasági irányítás *voluntarista tendenciáinak*, amelyek rendkívül káros hatással lehetnek a szocialista társadalom gazdasági és politikai fejlődésére.

A szocialista állam, az egész nép tudatos erőfeszítéseit összefogva, a gazdasági fejlődés objektív törvényeire támaszkodva, a legalkalmasabb gazdálkodási forma felhasználásával irányíthatja a társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődését. Így lehetségessé válik, hogy a szocializmusban az emberek az objektív törvények működését ne mint külső, végzetszerűen ható erőt fogadják, hanem alkotó módon alkalmazzák és felhasználják.

A termelési viszonyok szocialista jellege a gazdasági törvények követelményeinek tervszerű feltárását és alkalmazását teszi szükségessé. A közgazdaságtudomány azonban a szocializmusban sem képes a társadalmat a maga egészében kifejezni, visszatükrözni. A gazdasági kategóriák és törvények feltárása során el kell hogy vonatkoztasson a konkrét valóság sok összetevőjétől, elvont kategóriákat és törvényeket emel ki a társadalom gazda-

sági szerkezetéből. Ebből következik, *hogy a szocializmus gazdasági törvényei is csak megközelítik a valóságot, de nem azonosak közvetlenül a bonyolultságában összetett valósággal.* Emellett a különböző gazdasági törvények — érvényesülésük során — keresztezhetik is egymást. A szocialista rendszer egészében sem, még inkább az egyes országokban nem zárt, más országoktól, más gazdasági rendszertől elszigetelt gazdaság. Ezért bizonyos befolyást gyakorolhatnak pl. a külkereskedelem révén a tőkés gazdaság törvényszerűségei is. Így a törvények érvényesülését sok olyan körülmény módosíthatja, amelyek nem következnek szükségszerűen a szocialista gazdaság törvényszerűségeiből. E tényezők egy része a törvény működésére *„külső hatást"* gyakorol — a törvény érvényesülését *tendenciaszerűvé* teszi. Bármennyire sikerül is tudományosan feltárni és a gazdaság irányítása során figyelembe venni a közgazdasági jelenségek *lényegét* kifejező törvényszerűségeket, *cselekedeteink és terveink csupán megközelítik* a valóságos gazdasági fejlődés követelményeit.

A szocializmus gazdasági törvényeinek tendenciaszerű érvényesülése azonban nem ugyanazt jelenti, mint a kapitalizmusban, ahol a társadalmi cselekvés összehangolatlansága miatt *tömegesen léteznek keresztező és ellenható tényezők.*

A szocializmus termelési viszonyai (mint a termelési viszonyok általában) a lényeg és a jelenség, a belső tartalom és a felszín egysége. *A lényegi vonások igen változatos konkrét mozgásformákban léteznek, jelennek meg.* Így pl. a szocialista tulajdonviszonyok különböző tulajdonformákban, állami és szövetkezeti tulajdonformákban, állami és szövetkezeti tulajdon alakjában öltenek testet, sőt ezeknek is *változó formáiban.* A szocializmus elosztási viszonyai a szocialista munkabér és jövedelemelosztás sokrétű, változékony rendszerében érvényesülnek. A gazdasági törvények tehát a termelési viszonyok felszínibb mozgásformáiban, a gazdasági mechanizmusban érvényesülnek.

A gazdasági mechanizmus nem más, mint *a termelési viszonyok megjelenési formája, s egyben a gazdasági törvények érvényesülésének formája.* A szocialista gazdaság mechanizmusa a szocialista termelési viszonyok létezési módja, funkcionálásának formája.

A gazdasági mechanizmus azt a módot fejezi ki, ahogyan gazdálkodunk. A gazdasági mechanizmus meghatározására igen sokféle megfogalmazást használnak, de lényegében ezek azonos tar-

talmat jelölnek. (Így pl. megfogalmazzák a gazdasági mechanizmust úgy is, mint a tervgazdálkodás konkrét rendszerét, a gazdasági kapcsolatok szervezetét.) A gazdasági mechanizmus meghatározza a gazdasági cselekvések ösztönzésének módját, az emberek gazdasági jelenségekre való tipikus reagálási módját is.

A szocializmus gazdasági törvényeinek összhatásaképpen tervszerű fejlődés megy végbe. A gazdasági mechanizmusnak egységes rendszert kell alkotnia, s egyes oldalainak, részeinek szükségszerűen szervesen kell kapcsolódniuk egymáshoz. Az egyik törvény érvényesülése a gyakorlatban feltétele a másik összefüggés akadálytalan megnyilvánulásának. Így pl. a tervszerű fejlődés törvényének érvényesülése feltételezi az árutermelés törvényeinek tudatos felhasználását és fordítva. Tehát az a tény, hogy a törvények mindegyike a gazdasági viszonyok valamely fontos összefüggését önállóan kifejező törvény, nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban érvényesülhetnek egymástól függetlenül. A gazdasági törvények összessége egységes gazdasági mechanizmusban juthat érvényre.

A gazdasági mechanizmus mint egész, objektíve tartalmaz *ellentmondásokat is*, illetve rendszeresen keletkeznek ellentmondások. Az ellentmondások okainak feltárása, azok feloldása szükségessé teszi a termelési viszonyok konkrét mozgásformáinak fejlesztését, változtatását, *az elavult, vagy eleve nem jól kialakított viszonyok helyett* a termelőerők fejlődését segítő formák létrehozását.

Annak, hogy valóban helyesen alakítjuk-e a szocializmus termelési viszonyainak mozgásformáit, fő kritériumai a következők:

a) Elősegítik-e a termelőerők fejlődését, vagy esetleg egyes elemeiben, vagy összességében gátolják.

b) Rendszeresen feloldhatók-e a gazdasági építés közben a szükségszerűen keletkező ellentmondások, vagy pedig cselekedeteinkkel olyan ellentmondásokat hozunk létre, amelyek nem a szocializmus lényegéből következnek, s a gazdasági fejlődésnek nem feltétlen velejárói.

A termelési viszonyok a szocializmusban is — hasonlóan az előző társadalmak termelési viszonyaihoz — a fejlődés bizonyos fokán formaváltozáson mennek keresztül. A termelési viszonyok formaváltozása következik be például a gazdasági mechanizmus reformjának eredményeként.

III. A szocializmus gazdasági alaptörvénye

A termelésnek minden társadalomban szükségleteket kell kielégítenie. *Ilyen értelemben* a termelés mindig *eszköz*, a szükségletek kielégítése pedig mindig *cél*. A cél és eszköz társadalmi formája és kapcsolata azonban történelmileg változik.

A *kapitalizmusban* a termelési eszközök tőkés magántulajdonán alapuló vállalatok gazdálkodnak, s a tőkések célja, gazdasági cselekvésük hajtóereje a profitszerzés. A tőkés gazdasági tevékenységének célja nem személyes fogyasztási szükségleteinek kielégítése. Maga és utódai személyes szükségleteinek kielégítése akkor sem okozna számára nehézséget, ha vállalkozását beszüntetné. Még kevésbé lehet a tőkés célja a társadalom tagjai személyes szükségleteinek kielégítése. A munkások, a dolgozók fogyasztása a tőkés termelésben csupán eszköz, az értéktöbblet realizálásának és a munkaerő újratermelésének eszköze. A tőkés szükséglete — a tőke szükséglete, vagyis a tőke fenntartása és gyarapítása. Ennek azonban feltétele, hogy az ellentétes érdekű tőkés vállalkozók versenyében helytálljon, hogy előlegezett tőkéjéhez viszonyítva minél nagyobb tömegű profitot realizáljon. Ezért a tőkés termelésnek nem lehet célja a társadalom minden tagja szükségletének lehető legteljesebb kielégítése. *Ilyen értelemben* mondhatjuk azt, hogy *a tőkés termelés célja az értéktöbblet termelése*, ennek *eszköze* pedig *a dolgozók kizsákmányolása*. A tőkés termelés céljának és eszközének ezt a viszonyát nevezzük *a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének*.

A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele a *szocialista* termelés céljává a társadalom minden tagja szükségletének lehető legteljesebb kielégítését teszi. A társadalmi tulajdon megszünteti a tőkések és munkások érdekantagonizmusán alapuló viszonyokat, és alapvetően egyesíti a társadalom tagjait. A gazdasági elkülönültség azonban — sajátos formákban — a szocializmusra is jellemző. A gazdaságilag elkülönült vállalatok tevékenységének mozgatóereje, célja sem lehet közvetlenül a társadalmi szükségletek minél jobb kielégítése, hanem gazdasági tevékenységük kötelező tervmutatószámok teljesítésére, vagy nyereségük növelésére irányul. Mivel azonban a szocialista vállalatok a termelési eszközök szocialista tulajdona alapján működnek, szerves *részét* képezik a központilag tervszerűen irányított szocialista gazdaság *egészének*, amelyben a gazdaság terv-

szerű irányítása az össztársadalmi érdekeket hivatott és képes szolgálni. Ezért a szocialista vállalatoknak az a törekvése, hogy növeljék nyereségüket, *csak eszköz a társadalmi cél eléréséhez.*

A szocialista gazdaság célja tehát *az egész társadalom állandóan növekvő szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése és a társadalom valamennyi tagjának minden irányú fejlődése.* E cél elérésének *eszköze* pedig *a termelés szakadatlan növelése és tökéletesítése, a legfejlettebb technika alapján.* A szocialista termelés céljának és eszközének ezt a viszonyát nevezzük *a szocializmus gazdasági alaptörvényének.*

Vizsgáljuk meg közelebbről a szükségletek fogalmát. *Szükségleten* közgazdasági értelemben a társadalomnak és azon belül a társadalom tagjainak történelmileg változó, a termelés fejlődésével növekvő és mindinkább szerteágazó, a társadalom által megtermelt anyagi termékek és kulturális, valamint egyéb szolgáltatások iránti igényeit értjük.

A szükségletre termelés fogalmán azt értjük, hogy a szocializmusban a termelés az egész társadalom szükségletei kielégítésének érdekében folyik, vagyis azt, hogy ez a cél, mint alapvető cél, az összes többi célokat maga alá rendeli, hogy végső soron ez a cél határozza meg a termelés méreteit és szerkezetét.

A szükségletek lehető legteljesebb kielégítése a szocialista gazdaságban a népgazdaságban fennálló, felismert és elismert szukségletek kielégítését jelenti, kellő mennyiségben, minőségben és összetételben, a szükséglet felmerülésének helyén és idején.

Annak megállapítása, hogy a termelés (tervezett és tényleges alakulása) megfelel-e a szükségleteknek, igen bonyolult kérdés. A szükséglettől eltérő termelésre felesleges készletek felhalmozódásából, illetve a szükségletek ki nem elégítése miatt jelentkező hiánycikkekből lehet következtetni.

A szükségletre történő termelés nem valósul meg automatikusan. Az állandóan növekvő szükségletek fokozottabb kielégítésének előfeltétele, hogy megállapítsuk a szükségletek sorrendjét, és növeljük a gazdasági erőforrásokat. A termelési kapacitások, a rendelkezésre álló erőforrások időszakonként nem elegendőek a jelentkező szükségletek fedezésére, nem mindenkor felelnek meg a szükségletek összetételének. Ilyen esetekben az igények csak részben elégíthetők ki. A népgazdasági tervező szervek feladata, hogy a szocialista társadalom céljainak és a szükségletek

fontosságának figyelembevételével megteremtsék a kielégítendő szükségletek és a termelés összhangját.

Alapvető jelentőségű az *elismert* és *el nem ismert szükségletek* megkülönböztetése. A kettő között a szocialista társadalom gazdaságpolitikája húz határvonalat, attól függően, hogy az adott időszakban a társadalom gazdasági és politikai körülményei milyen szükségletek kielégítését teszik lehetővé (pl. a nyugdíjasok igénye magasabb nyugdíj juttatását is indokolná, de az adott időszakban a gazdasági lehetőségek az elismerés mértékét korlátozzák).

A fogyasztási szükségletek rangsorolhatók *fontosság* szerint. Ismerünk *első-, másod-, harmad- stb. rendű szükségleteket.* (Például az alapvető élelmiszerek, a lakás, a ruházkodás biztosítása mindenki számára elsődleges szükséglet, míg a televízió, a hűtőszekrény és a gépkocsi iránti igények kielégítése sorrendben már másod-, harmad-, illetve negyedrendű szükségletnek tekinthető.)

A szükségletek különböző helyen és különböző időpontban jelennek meg. *A kielégítésnek a felmerülés időpontjában és helyén* kell megtörténnie, ezért az egyes termékek termelési időszakát, valamint a szükséglet felmerülésének idejét és helyét is össze kell hangolni.

A szükségletek egyik fontos sajátossága, hogy nem állandóak, hanem *változnak.* A gazdasági, műszaki és kulturális fejlődés következtében mind több szükséglet elégíthető ki, ugyanakkor új szükségletek is jelentkeznek, régiek szűnnek meg, illetve jellegükben módosulnak.

A szükségletek lehető legteljesebb kielégítése nem azonos a szükségletek abszolút kielégítésével. Azért nem, mert a szükségleteket soha nem lehet abszolút módon kielégíteni. A termelés fejlődésével ugyan mind szélesebb lesz a maradéktalanul kielégíthető szükségletek köre, de éppen a termelés fejlődésével olyan újabb és újabb szükségletek jelennek meg, amelyek teljes kielégítésének feltételeit a társadalom csak a következő időszakokban tudja majd megoldani.[2]

[2] A társadalmi szükségletek mérlegelésével kapcsolatban Szabó Kálmán „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései" (Kossuth Könyvkiadó 1960.) c. könyvében *teljes szükségletnek* nevezi az anyagi szükségleteknek azt a terjedelmét, amely tömegesen és aktív formában egyáltalán létezik. A teljes szükséglet sohasem elégítheti ki, mert a termelés által felkeltett összes igények mindenkor meghaladják a kielégítés tényleges és elérhető szintjét A teljes szükséglet és a termelés adott színvonala közötti ellentmondás a termelés szüntelen növelésének egyik fő hajtóereje. *Mérlegelt vagy effektív szükségletnek* nevezi a teljes szükségleten belül a szükségleteknek azt a szűkebb körét, amelyet a termelés adott színvonalán ki lehet és ki is kell elégíteni ahhoz, hogy az újratermelési folyamat zavartalan lehessen. A teljes és az effektív szükséglet különbsége a *latens szükséglet.* A fejlődéssel a latens szükségletek fokozatosan effektívvé válnak,

kielégítést nyerhetnek, miközben maga a teljes szükséglet köre és terjedelme is nő. Ezáltal mindig újabb és újabb latens szükségletek is keletkeznek.

A termelés és a szükségletek ellentmondása a mai és a holnapi szükségletek kielégítésének ellentmondásaként jelenik meg. Adott időszakban a szükségletek kielégítését nemcsak a termelőerők fejlettségi színvonala korlátozza, hanem a termelőerők fejlesztésének szükségessége is. Különösen éles ez az ellentmondás egy viszonylag gyengén fejlett ország szocialista építésének kezdeti időszakában. A fejlett gazdaság alapja ugyanis a nehézipar, ezért az iparosítás kezdeti szakaszán nagy súlyt kell helyezni a bányászat, a kohászat, a gépipar, a vegyipar, illetve ezek egyes ágainak létrehozására és fejlesztésére. Ennek a feladatnak a megvalósítása jelentős eszközöket igényel, és egyes időszakokban lassíthatja, fékezheti a fogyasztási színvonal emelését. Ugyanakkor viszonylag hosszabb időnek kell eltelnie, amíg a népgazdaság ezen ágazati fejlesztésének hatása érezhetővé válik a társadalom tagjai személyes szükségleteinek kielégítésében.

Amikor a szocialista termelés célját a szükségletek lehető legteljesebb kielégítésében jelöljük meg, akkor nem szabad azt gondolni, hogy ez a szocialista társadalom egyetlen célja. Nem, ez a szocialista társadalomnak alapvető, végső célja csupán. Mint minden társadalomban, a szocializmusban is *végtelenül sok gazdasági cél van.* Gazdasági céljuk van a vállalatoknak, a vállalati csoportosulásoknak, az iparágaknak. S ugyanígy — más síkon — gazdasági célja van a községnek, a járásnak, a megyének stb. Ezek a gazdasági célok különböző szinten helyezkednek el, az alacsonyabb fokú gazdasági célok alá vannak rendelve a magasabb fokú céloknak. Végső soron pedig minden gazdasági részcél alá van rendelve az össztársadalmi célnak.

A szocializmusban tehát a gazdasági célok egy „hierarchikus" rendben helyezkednek el, amelyeknek a csúcsán a legfőbb cél, a társadalom gazdasági tervének célrendszere helyezkedik el, és alatta lefelé a különböző szinteken a többi gazdasági célok. *A gazdasági céloknak ez a hierarchikus rendje a szocialista termelési mód jellemző sajátossága.* A kapitalizmusban a gazdasági célok egymástól függetlenül, mintegy párhuzamosan léteznek. A szocializmus gazdasági céljainak ez a sajátos rendje egyben kifejezője annak az ésszerű gazdasági formának, amelynek a megvalósítására egyedül a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló gazdaság képes.

Az elmondottakból az is következik, hogy a gazdasági tevékenység célja (célrendszere) és eszköze (eszközrendszere) dialektikusan összefügg. A cél

nemcsak cél, és az eszköz nemcsak eszköz. Az alapvető cél elérésének eszköze más vonatkozásban maga is cél, az alapvető célhoz képest másodrendű cél. Ugyanígy a másodrendű cél elérésére szolgáló eszköz szintén céllá, harmadrendű céllá válik, létrehozó eszközeinek vonatkozásában. *E célok rendszerében azonban meghatározó szerepe van a társadalom fogyasztási szükségletei lehető legteljesebb kielégítésének, az alapvető célnak, amely átfogja és maga alá rendeli az összes többi célokat.*

IV. A szocialista munka jellege. A fogyasztási cikkek elosztása. A személyi tulajdon

A termelési eszközök társadalmi tulajdona gyökeresen megváltoztatja a társadalmi munka jellegét. A szocialista tulajdon a dolgozók tulajdona. *A szocialista társadalom minden tagja tulajdonos és dolgozó egy személyben.* A szocializmusban a termelési eszköz tulajdona és a munka elválaszthatatlanul egyesül. A társadalom tagjai a tulajdonukban levő termelési eszközökkel maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak. A szocializmusban megváltozik a dolgozók helyzete. Szemben a kapitalizmussal, ahol az emberek helyzetét a tőke határozza meg, a szocializmusban *az emberek helyzete munkájuktól függ.*

A szocializmusban *a társadalmi és az egyéni érdek* lényeges vonatkozásokban *végső soron egybeesik.* A társadalom érdeke, hogy mind teljesebben elégítse ki a társadalom tagjainak szükségleteit. A társadalom tagjai pedig érdekeltek a társadalom anyagi-műszaki bázisának fejlesztésében, a munkatermelékenység emelésében, hiszen ez feltétele egyéni jólétük növelésének.

A szocializmus feltételezi az *általános munkakötelezettséget,* de egyben meg is nyitja minden állampolgár számára a társadalmi munkában való részvétel lehetőségét. Az általános munkakötelezettséget sokkal kevésbé szokták hangsúlyozni, mint *a munkához való jogot,* és az utóbbit sokan félremagyarázzák. A munkához való jog megvalósulása az újonnan munkába lépők számára a társadalmi tulajdonban való részesedést jelenti. Ugyanakkor a munkához való jog nem foglalja magában azt, hogy mindenki ott dolgozhat, ahol akar, mert a szocialista tulajdon a társadalmi és az egyéni érdek összehangolását követeli meg. Vagyis ott és olyan szakmában kell dolgozni, ahol az egyén a társadalom számára a leghasznosabb munkát fejtheti ki, képességei lehető legteljesebb kibontakoztatásával.

A tőkés magántulajdon viszonyai között elidegenedik a munkástól munkájának eredménye, és elidegenedik tőle munkája is, mert a termék a tőkésé, mert a tőkés számára dolgozik. A szocialista tulajdon létrehozásával *megszűnik a munka elidegenedésének alapvető társadalmi-gazdasági oka.* A termelési viszonyok megváltozása, és ennek nyomában az a felismerés, hogy a társadalom nem áll ellenséges gazdasági hatalomként az egyénnel szemben, hogy a társadalom gazdasági érdekének megvalósulása az egyéni gazdasági érdek megvalósulása is, a termelési eszközök és a munkaerő szocialista módon történő egyesítésének nagy fölénye a kapitalizmussal szemben. A szocializmus kizsákmányolástól mentes munkája magára ölti a *szabad alkotó munka* első vonásait. Az alkotó munka példái ismeretesek voltak a szocializmus előtt is. De ezek elsősorban a tudomány és a művészet területén, és csupán elvétve fordultak elő. A szocialista gazdasági viszonyok létrejöttével, a termelési folyamat gépesítésével és automatizálásával, a munkafeltételek megjavításával mind többek számára szűnik meg a munka egyedül a fogyasztási cikkek megszerzésének eszköze lenni, és válik szabad alkotó tevékenységgé.

A kizsákmányolás megszűnése azonban önmagában még nem teremti meg egy csapásra a munkához való szocialista viszonyt. A szocializmusban csak a munkások legöntudatosabb rétege tekinti a társadalmi tulajdont annak ami, sajátos tulajdonának, s tekinti a munkát önmaga megvalósításának. A társadalom tagjai nagy része számára a munka a fogyasztási cikkek megszerzésének eszköze, a tulajdon pedig az általa birtokolt fogyasztási cikkek tulajdona. Sőt vannak, akik a társadalmi tulajdont „senki tulajdonának" tekintik, és arra törekszenek, hogy egyéni érdekeiket a köz érdekének megsértésével elégítsék ki. Mindez arra mutat, hogy a szocialista tulajdon létrejötte bár alapvető, de nem végső lépés a munka elidegenedésének leküzdése útján.

Melyek a legfontosabb *okai* annak, hogy a *munka elidegenedése* a szocializmusban is érezteti hatását?

1. A társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel az egyes ember szükségképpen csak mint *a közösség egy tagja* rendelkezik, s így *a társadalmi tulajdont nem tekinti éppúgy sajátjának, mint egyéni tulajdonát.* A gazdasági demokrácia fejlődése, a dolgozók tényleges beleszólása a vállalat tevékenységébe, egyéni érdekük fokozott összekapcsolása a vállalati munka ered-

ményével, az elidegenedésnek ezt a megnyilvánulását jelentősen csökkentheti.

2. A szocializmusban a létfenntartási eszközök a szükséglet szerinti elosztáshoz képest *korlátozottan* állnak a társadalom rendelkezésére, s ezért a társadalom tagjai csak közvetve, a társadalommal megvalósuló cserén keresztül rendelkezhetnek fogyasztási cikkekkel. Ez a körülmény csak fokozza azt a hamis látszatot, hogy a társadalom tagjainak részesedése a fogyasztási cikkekből egyedül *munkásmivoltukkal és nem termelésieszköztulajdonosi mivoltukkal kapcsolatos.*

3. A társadalmi munkamegosztás szocialista fokán *a fizikailag nehéz, egészségre ártalmas, gépiesen egyhangú* stb. munkafolyamatokat még nem lehet kiküszöbölni, s ezért az egyén képességeitől és szakképzettségétől függetlenül sem viszonyul egyenlően a különböző munkafajtákhoz.

4. Hosszabb időn keresztül éreztetik hatásukat a *kapitalista munkaerkölcs* maradványai.

Így *a szocializmus viszonyai között, annak ellenére, hogy a termelési eszközök a dolgozók tulajdonában vannak, egy sajátos gazdasági elkülönülés áll fenn a társadalom és a társadalom tagjai között.* Ez a gazdasági elkülönülés két összefüggő körülménynyel kapcsolatos. *Egyrészt* azzal, hogy a fogyasztási cikkek szocializmusbeli korlátozottsága miatt a társadalom tagjai, akik tulajdonosai a termelési eszközöknek és következésképp a fogyasztási cikkeknek, nem rendelkezhetnek közvetlenül a fogyasztási cikkek rájuk eső hányadával. *Másrészt,* bár a szocializmusban a termelési eszközök a társadalom tagjainak tulajdonában vannak, a dolgozók, akik szabadon rendelkeznek munkaerejükkel, mégsem bocsátják munkájukat „minden további" nélkül a társadalom rendelkezésére. Így a szocializmusban a társadalom és az egyén között egy sajátos, kettős korlát áll fenn. A társadalom nem elég gazdag, hogy korlátozás nélkül, „ingyen" adja a társadalom tagjainak a fogyasztási cikkeket, és — ebből következően — a társadalom tagjai nem bocsáthatják munkaerejüket „ingyen" a társadalom rendelkezésére. Mindebből következik, hogy a fejlődés szocialista fokán a társadalom nem építhet egyedül az új, erkölcsi jellegű hajtóerőkre, amelyek a közösségért való munkálkodás tudatában, az alkotókedvben, a munka társadalmi megbecsülésében fejeződnek ki. A szocializmusban még döntő jelentősége van az anyagi ösztönzésnek.

Az anyagi ösztönzés általában olyan viszonyokat tételez fel, amikor a társadalom tagjainak gazdasági kapcsolatait az érdekek azonossága és egyszersmind különbözősége jellemzi, amikor a gazdasági érdekek megvalósulása feltételezi és egyszersmind kizárja egymást. A szocializmusban az anyagi ösztönzés általános kategóriája is sajátos formában jelenik meg. Lényege az, hogy a társadalom az egyéni vagy csoportérdekek megvalósításával (is) kívánja megvalósítani a társadalmi összérdeket, s fordítva, a társadalmi érdek megvalósulása a feltétele az egyéni és csoportérdek megvalósulásának. A szocializmusban tehát *az anyagi ösztönzés szükségessége a gazdasági érdekek alapvető azonosságát kifejező termelési viszonyok között vetődik fel.*

Lenin már 1921-ben, az új gazdasági politikáról mondott beszédében rámutatott, hogy a népgazdaság minden jelentős ágát a személyes érdekeltségre kell építeni. A szocialista gazdaságnak szinte nincs olyan területe, ahol ne lenne kisebb-nagyobb szerepe az anyagi ösztönzés egyik vagy másik formájának. Az anyagi ösztönzés a gazdasági élet különböző területeinek megfelelően kapcsolatos lehet a munkabérrel, a munkaegységgel, az árral, a hitellel, a prémiummal, a nyereségrészesedéssel, tehát egyáltalán mindazokkal a formákkal, amelyeknek az egyéni vagy a csoportérdekek kifejeződhetnek.

A termelési eszközök társadalmi tulajdona, összefüggésben a termelőerők szocializmusbeli színvonalával, a munka szocializmusbeli jellegével és a gazdasági ösztönzés szükségességével, egyértelműen meghatározza *a fogyasztási cikkek elosztásának formáját.*

A termelési eszközök társadalmi tulajdonából egyrészt az következik, hogy *csupán a fogyasztási cikkeket lehet felosztani* a társadalom tagjai között, másrészt az, hogy ennek a felosztásnak *az egyenlőség elve alapján* kell végbemennie. De az egyenlőségnek milyen elve alapján? Ez az elv nem lehet a szükségletek szerinti elosztás egyenlőségének az elve, mivel a szocializmus termelőerőinek fejlettsége ezt nem teszi lehetővé. De nem lehet a javak egyenlő elosztása sem, mivel ez nem biztosítaná a munkára való ösztönzést. A termelőerők színvonala, a gazdasági ösztönzés szükségessége megköveteli, hogy *a fogyasztási cikkek elosztása a végzett munka szerint* valósuljon meg.

A szocialista elosztás fő törvénye a fogyasztási cikkek munka szerinti elosztása. Fő törvénye azért, mert a társadalom tagjai

munkájukat adják a társadalomnak és fogyasztási cikkeket kapnak a társadalomtól. A társadalom annyi fogyasztási cikkekben testet öltött munkát ad az egyénnek — a társadalmi szükségletek fedezésére szolgáló rész levonása után —, amennyi munkát eleven munka formájában az egyén adott a társadalomnak. A munka szerinti elosztás törvényének a megvalósítását tehát nem valamilyen elvont igazság diktálja, hanem az az objektív szükségesség, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségének szocialista fokán a társadalom fejlődését más módon biztosítani nem lehet.

A munka szerinti elosztás *egyenlősége* bizonyos *egyenlőtlenséget* takar. Egyrészt az emberek szellemi és fizikai képességei különbözőek, s ezért munkateljesítményeik nem lehetnek egyenlőek. Másrészt az adott jövedelem — a családok eltérő nagysága miatt — különböző egy főre jutó jövedelemben realizálódik. Ezt az egyenlőtlenséget a szocialista állam a családi pótlékkal, a gyermekek neveléséhez és kiképzéséhez való hozzájárulással és más eszközökkel jelentősen csökkentheti.

A munka szerinti elosztás a gazdaság más törvényeihez hasonlóan *tendenciaként* érvényesül. Ennek fő okai a következők:

1. A különböző területeken végzett munkák *mennyiségének és minőségének összemérése* teljes pontossággal nem oldható meg, bár mód van olyan helyes tendenciák kialakítására, amelyek értékelhetően kifejezésre juttatják pl. a nehéz fizikai munka nagyobb anyagi megbecsülését a könnyű fizikai munkához viszonyítva, vagy a bonyolult, kvalifikált munka nagyobb anyagi elismerését a kevesebb felkészültséget igénylő munkával szemben.

2. A munka szerinti elosztás áru- és pénzviszonyok között valósul meg, ezért a jövedelmek alakulására hatást gyakorol az egyes munkafajták *kereslete és kínálata* is. Különösen jelentős lehet ez a hatás a magasan kvalifikált munka, vagy a nehéz fizikai munka egyes területein, s főként a szocializmus építésének első időszakaiban. Ha egyes munkafajták kereslete és kínálata nem felel meg egymásnak, ez szükségessé teheti — és általában szükségessé is teszi —, hogy a jövedelmek nagysága eltérjen attól a nagyságtól, amit egyedül a kifejtett munka mennyisége és minősége indokolna.

3 A szocialista állami vállalatok dolgozóinak jövedelme, szemben a régi gazdaságirányítási rendszer gyakorlatával, az új

mechanizmusban nemcsak egyénileg végzett munkájuktól függ, hanem — különböző mértékben, de az eddiginél minden területen nagyobb mértékben — az *egész vállalat* gazdálkodásának eredményétől is.

4. A szövetkezeti tulajdon viszonyai között — a már ismertetett okok miatt — a munka szerinti elosztás megfelelő megvalósulása más feltételek figyelembevételét követeli, mint az állami vállalatoknál.

A fogyasztási cikkek tulajdonát minden társadalomban a termelési eszközök tulajdona határozza meg. A szocializmus *személyi tulajdona* is a termelési eszközök két formában megvalósuló társadalmi tulajdonának leszármazottja. A személyi tulajdont a következők jellemzik:

1. A személyi tulajdon döntő forrása *a munkával szerzett jövedelem.* Ebből az következik, hogy a személyi tulajdonban mutatkozó különbségek alapvetően a társadalomnak nyújtott munka különböző mennyiségével és minőségével kapcsolatosak. Ennek az alapvető jelentőségű elvnek nem mond ellent, hogy a személyi tulajdon eloszlását örökség, sorsjáték nyeremény stb. befolyásolja.

2. A személyi tulajdont képező tárgyakhoz tartoznak a tartós fogyasztási cikkek (családi ház, gépjármű, bútor, ékszer), a gyorsan elhasználódó fogyasztási cikkek (ruhanemű, cipő) és az egyszeri fogyasztásra alkalmas cikkek (élelmiszer). *A termelési eszközök,* társadalmi tulajdoni jellegüknek megfelelően, *általában nem kerülhetnek személyi tulajdonba. Kivételt* képeznek a szövetkezeti parasztok *háztáji* gazdaságában felhasznált kisebb termelési eszközök, valamint a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságai. A személyi tulajdon kiterjed a pénzre és a takarékbetétre is. A szocialista állam biztosítja az állampolgárok vagyonának öröklési jogát.

V. A szocialista tervszerűség elméleti kérdései

A *népgazdaság tervszerű arányos fejlődése* — mely a szocializmusnak gazdasági törvénye — nagy előnyt és fölényt biztosít a szocialista társadalomnak a kapitalizmussal szemben. Ez a fölény mindenekelőtt abban mutatkozik, hogy a tervszerű fejlődés eredményeként a gazdaság kiegyensúlyozottan, egyenletesen, és

a kapitalista rendszerhez képest sokkal gyorsabb ütemben fejlődik. A szocialista tervgazdaság mentes a ciklikus fejlődéstől, így a gazdasági válságoktól is. A tervszerű fejlődés megkíméli a szocialista társadalmat a társadalmi munka nagyarányú pazarlásától, mert a termelésben nincs anarchia, mert lehetővé válik valamennyi erőforrás gazdaságos és hatékony felhasználása. A szocialista tervgazdálkodásban biztosítani lehet a teljes foglalkoztatottságot, megszűnik a kapitalizmusra jellemző létbizonytalanság. Végül a szocialista tervgazdálkodás fölénye abban is megmutatkozik, hogy lehetővé teszi a tudomány és a technika szakadatlan (és egyenletes) fejlődését, összhangban a népgazdaság szükségleteivel.

1. A tervszerűség lehetősége és szükségessége a szocializmusban

Ahhoz, hogy a tervszerűség *általánossá* váljon, vagyis az egész népgazdaság fejlődését átfogja, s az *egész társadalom* valóságos, objektív *érdekeit* szolgálja, *előfeltétel a termelési eszközök társadalmi tulajdona.*

Ezt az előfeltételt a szocialista forradalom teremti meg. A proletárforradalom győzelme a termelési eszközök feletti *általános* rendelkezést a munkásosztály kezébe adja, annak az osztálynak a kezébe, amelynek *érdekei* alapvetően egybeesnek a társadalmi haladás, a dolgozó lakosság egészének érdekeivel. A munkásosztály forradalmi pártja, a marxizmus—leninizmus ismeretében, képes a gazdasági törvények megismerésére és tudatos felhasználására.

A termelési eszközök szocialista tulajdona a tervszerűség általánossá válásának nemcsak *lehetőségét*, de *szükségességét* is megteremti. A népgazdaság arányos fejlődésének állandó és tudatos fenntartása nélkül lehetetlen a szocialista termelés céljának realizálása, a termelőerők hatékony felhasználása, a népgazdaság gyors ütemű fejlődésének biztosítása.

A népgazdaság tervszerű fejlődése azt jelenti, hogy *a népgazdaság tudatosan és arányosan, a társadalom által előre meghatározott irányban és ütemben fejlődik.* Mindennek alapján *a tervszerűség a társadalmi célkitűzések gazdaságos megvalósításának feltétele és eszköze, amely elválaszthatatlan a tulajdon szocialista jellegétől.*

2. *A tervszerűség két eleme*

A tervszerűség tudatosan fenntartott arányosság, tehát két eleme van: a *tudatosság* és az *arányosság.*

a) A tudatosság

Tudatosságon a következőket értjük:

1. A társadalom a tudományos kutatómunka és elemzés alapján *felismeri* és megérti az objektív fejlődés menetét, a társadalomban érvényesülő gazdasági törvények követelményeinek lényegét.

2. A párt és a szocialista állam, a vezető szervek népgazdasági szintű, az egész társadalomra vonatkozó *célokat tűznek ki* a jövő fejlődését illetően.

3. A társadalom szervei céltudatos, aktív tevékenységgel, az erőforrások megfelelő mozgósításával megvalósítják ezeket a kitűzött célokat.

A három mozzanat egységes megvalósításának nagy jelentősége van. Ha bármelyik nem érvényesül megfelelően, akkor az hibákhoz, ellentmondások létrejöttéhez vezethet. Például hiába jók a kitűzött célok, ha rossz azok megvalósításának módszere, vagy hiába dolgozik aktívan a társadalom a meghatározott célok elérése érdekében, ha a célok nem megfelelőek, nem az objektív fejlődés követelményeinek megértésén alapulnak. Ezekben az esetekben ellentmondás jön létre a tudatosság mozzanatai között. Magas fokú tudatosságot egy csapásra elérni lehetetlen, ezért a tudatosság színvonalának emelése állandó követelmény.

A szocializmus építése során az antagonisztikus ellentmondások megszűnnek, de a tervszerűség megvalósítása is hoz létre ellentmondásokat. Ilyen ellentmondás pl. a növekvő szükségletek és az örökölt, elmaradott termelőerők fejlesztési lehetőségei közötti ellentmondás. A szükségletek növekedése — nemcsak a termelés gyors emelkedése, hanem az iskolázottság, a kulturáltság fokának növekedése, valamint a fejlett tőkésországokkal fenntartott nemzetközi kapcsolatok következtében is — rohamosan megy végbe, meghaladja a termelés fejlesztésének ütemét.

A tudatosság érvényesítése lehetővé teszi, hogy a szocialista gazdaság fejlődése alapjában a társadalom érdekeinek megfelelő irányban történjék.

b) Az arányosság

Az *arányok* az újratermelési folyamat különböző oldalainak, illetve két vagy több, egymással kölcsönösen összefüggő részfolyamatának viszonyát fejezik ki. Az arányok számszerűen is mérhetők. A statisztika nyelvén: olyan *viszonyszámok*, amelyek az egyes tényezők részesedését fejezik ki az egészen mint egységen belül (pl. a felhalmozás és a fogyasztás aránya a nemzeti jövedelmen belül). Az arányok vizsgálatakor a folyamatokat valamilyen közös ismérv szerint összehasonlítjuk. (Például az ágazatok arányai vizsgálhatók a lekötött létszám, a munkaidő-ráfordítás, a bérráfordítás, az ágazatok teljes termelésének értéke, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás stb. alapján.)

Az arány fogalma nem tévesztendő össze a fejlődés arányos és aránytalan voltával. Az egyes arányok számszerű megállapítása kiindulópontul szolgál az újratermelési folyamat arányosságának vizsgálatához, de maguk az arányok nem mondják meg, hogy az általuk kifejezett viszony arányosságot vagy aránytalanságot tükröz-e. Valamiféle arányok minden pillanatban léteznek a gazdaságban, ezek felmérése, változásaik nyomon követése a statisztika feladata. További — döntően minőségi jellegű — vizsgálatot követel azonban annak megállapítása, hogy az adott arányok milyen helyzetet jellemeznek. Ugyanaz a számszerű arány egyik időpontban (vagy egyik országban) arányosságot, másik időpontban (vagy másik országban) aránytalanságot takarhat. Az arányosság vagy aránytalanság az arányok rendszerében kifejezésre jutó sajátos állapotot jelent.

Az *arányosság* követelménye azt jelenti, hogy az arányok olyan — a népgazdaság fő összefüggéseit átfogó — egységes rendszerét kell kialakítani, amelyben *az újratermelés fő folyamatai között tartós összhang van*, a termelés és a fogyasztás megfelelnek egymásnak, és így a közöttük levő kapcsolatokat közvetítő forgalom fennakadások nélkül, zavartalanul folyik. *Aránytalanságok* vannak, illetve keletkeznek viszont akkor, ha *a termelés színvonala és szerkezeti összetétele nem felel meg a termelő és az egyéni fogyasztás változó szükségleteinek.*

Amennyiben a népgazdaság fejlődésében szocialista arányosság, vagyis tervszerűség érvényesül, a fejlődés válságmentes és már ezért is gyors ütemű. A fejlődés menete azonban a szocialista gazdaságban sem zökkenőmentes. Egyes szakaszokban ki-

sebb-nagyobb zavarokat okozhat a rossz időjárás, a kedvezőtlen változások a külkereskedelemben, a túlméretezett és nem elég hatékony, vagy túlzottan alacsony beruházási színvonal is, továbbá az, ha megérett kérdésekben nem idejében történik, vagy helytelen a gazdasági döntés. A tudatosság és arányosság fokának emelkedésével mind kevesebb lesz a zökkenő, és mindjobban kihasználják a szocialista gazdaságban a fejlődés kedvező lehetőségeit.

3. *A gazdaságosság elve*

A szocializmus egész gazdasági tevékenységének a társadalmi méretekben *ésszerű gazdálkodás elvén* kell alapulnia. Ez a gazdasági tevékenység különböző területein különböző sajátos formákban jelenik meg, általánosságban bizonyos mennyiségileg kifejezhető összefüggéseket állapít meg a tevékenység célja és eszköze között. Ez az elv első megközelítésben azt mondja ki, hogy akkor gazdálkodunk ésszerűen, ha *adott célt minimális eszközráfordítással* érünk el, illetőleg akkor, ha *adott eszközráfordítással maximális célt* érünk el. A gazdasági cselekvés utóbbi változatát a legnagyobb hatás, vagy a *legnagyobb termelékenység elvének*, előbbi változatát a legkisebb eszközráfordítás, vagy az *eszköztakarékosság elvének* nevezzük.

A gazdaságosság elve a különböző társadalmi-gazdasági viszonyok között más gazdasági tartalmat fejez ki és másként jut érvényre. Az ésszerű gazdálkodás elvét a maga teljességében először a *kapitalista vállalatokban* alkalmazták. És éppen, mert korábban a naturális jellegű gazdálkodás viszonyai között a tevékenység tradicionális vágányokon haladt, tűnhetett úgy, hogy a racionális cselekvés a kapitalizmus sajátja. „Ez a gazdaságosság a termelési eszközök felhasználásában — írta Marx —, ez a módszer, amellyel bizonyos eredményt a legkisebb kiadások révén érnek el, úgy jelenik meg — még sokkal nagyobb mértékben, mint a munkában rejlő egyéb erők —, mint a tőkétől elválaszthatatlan erő, és mint a tőkés termelési mód sajátos és jellemző módszere"[3] A kapitalizmusban a gazdaságosság elve a minél magasabb profit elérésében realizálódik. Tőkés viszonyok között azonban az ésszerű gazdálkodás csak *korlátozottan és antagonisztikus módon* valósulhat meg. *Korlátozottan*, mivel a gazdaságosság csak az egyes vállalatokra terjed ki, és nem hatja át a társadalmi újratermelés egész folyamatát. Minden vállalat a maga nyereségének maximalizálására

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 104. old.

törekszik, nincsen olyan közös cél, amely átfogná a társadalom minden gazdasági egységét. A magántulajdon nem teszi lehetővé a társadalmi termelőerők optimális kihasználását. A gazdaságosság elvének megvalósulása a vállalatokon belül, társadalmi szinten a termelőerők pazarlásával jár együtt. Legszemléletesebben a gazdasági válságok tanúsítják ezt. S antagonisztikusan érvényesül, mivel a tőkésosztály maximalizált nyereségét a munkásosztály hozza létre. Az eszköztakarékosság a kapitalizmusban együtt jár a munkabérrel való takarékossággal, a foglalkoztatás csökkentésével, a munkanélküliséggel.

A *szocializmusban* a gazdaságosság elvét *a társadalom alkalmazza, és megvalósítása nem irányul egyetlen társadalmi réteg ellen sem.* Ez az elv a szocializmusban a társadalom tagjai anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítésében ölt testet. Ez eleve kizárja az eszköztakarékosságnak az eleven munka alkalmazásával kapcsolatos olyan módszereit, amelyek a kapitalizmus természetéből következnek. A gazdaságosság elve a szocializmusban tervszerűen valósul meg. Ez megköveteli, hogy a gazdasági egységek tevékenységét a társadalmi termelés és elosztás egészét átfogó célnak rendeljék alá, megköveteli tehát a vállalatok tevékenységének *koordinálását.* Csupán az összehangolt és azonos célokra irányuló gazdasági cselekedetek biztosíthatják társadalmi szinten a gazdaságosság megvalósítását. Minden eltérő esetben az ütköző erők miatt az eredmény kisebb lesz az optimálisnál. A társadalmi gazdálkodás tervezése, mint a gazdaságosság elvének társadalmi méretű alkalmazása, a szocializmus nagy előnye a kapitalizmussal szemben.

A társadalmi munkaidő ésszerű felhasználása a szocializmus viszonyai között a népgazdaság *arányos, lehető leggyorsabb ütemű* fejlődésében jut kifejezésre. Ez *egyrészt* annak a követelménynek a megvalósítását jelenti, hogy a társadalmi termelőkapacitásokat úgy osszuk el a népgazdasági ágak között, hogy az adott lehetőségek mellett megfelelő színvonalon és szerkezetben elégítsük ki a társadalom szükségleteit, *másrészt* azt, hogy a társadalmi munkaidő felhasználása a nemzeti jövedelem optimális növekedését és vele a népgazdaság lehető gyors ütemű fejlesztését biztosítsa.

A gazdaságossággal együtt jár az, hogy a társadalmi szükségleteket kielégítő terméktömeget a *lehető legkisebb összráfordítással* állítsuk elő. Nem biztosítja a népgazdasági optimumot az olyan termelés, mely csak szerkezeti arányaiban felel meg a

szükségleteknek, de a feleslegesen lekötött eszközök, az anyagpazarlás, a gépállások stb. — tehát a felhasznált eszközök gazdaságtalan felhasználása — miatt össztömegében nem. A gazdaságosság megköveteli tőlünk, hogy beruházási eszközeinket a leggazdaságosabban használjuk fel. A műszaki fejlesztésre fordítható erőforrások elosztásának fontos követelménye, hogy biztosítsa a nemzeti jövedelem gyors ütemű növekedését. A nemzetközi munkamegosztás szükségessé teszi, hogy a gazdaságosság elve a szocialista ország külső gazdasági kapcsolatai vonatkozásában a külkereskedelem, a devizakitermelés gazdaságosságában is érvényre jusson.

A társadalom gazdasági érdekeinek részletesebb tárgyalása azt mutatta, hogy a társadalmi érdek érvényre jutása a gazdasági szükségszerűségek megvalósulásának összefüggő rendszerét követeli meg. Ha a társadalom gazdasági érdekének fogalmát a gazdasági törvények „nyelvén" fejezzük ki, azt mondhatjuk, hogy *a szocializmusnak nincs olyan gazdasági törvénye, melynek érvényre jutása ne lenne feltétele a tervszerűségnek.* Nyilvánvaló, hogy a szocialista gazdaság fejlődése csak akkor lehet tervszerű, ha mind a specifikus gazdasági törvényeket, melyek a szocializmus termelési viszonyainak lényegét fejezik ki, a szocializmus gazdasági alaptörvényét és az ehhez szorosan kapcsolódó munka szerinti elosztást, mind az áru- és pénzviszonyok különös törvényeit, mind pedig a társadalmi munkaidő gazdaságos felhasználására vonatkozó általános gazdasági törvényeket tudatosan alkalmazzuk. *A tervszerűség tehát a szocializmus gazdasági törvényeinek tudatos felhasználását is jelenti.* Miután a szocializmusban árutermelés van, ezért a tervszerűség csak az áruviszonyok aktív felhasználásával valósulhat meg.

4. A párt és az állam szerepe a gazdasági élet irányításában

A munkásosztály legfontosabb feladata a szocialista gazdaság megteremtése és működésének szervezése. Ennek megfelelően a proletárdiktatúra vezető erejének, a munkásosztály pártjának tevékenységében, a párt általános politikáján belül is kiemelkedő helyet foglal el a *gazdaságpolitika*, a népgazdaság fejlesztése fő irányának, belső arányainak, a termelési viszonyok fejlesztésének kidolgozása.

A párt a gazdaságpolitika kidolgozásánál figyelembe veszi az alapvető politikai célokat (pl. a szocializmus alapjainak lerakása, vagy a szocializmus teljes felépítése), számba veszi a szocialista építés belső feltételeit (a népgazdasági ágak fejlettségét, a nyersanyag- és munkaerőhelyzetet, a külkereskedelmi helyzetet stb.), és a szocializmus építésének külső körülményeit (a nemzetközi munkamegosztás lehetőségét, a kapitalista környezetet). Mindezek figyelembevételével a szocializmus gazdasági törvényei követelményének megfelelően *meghatározza a legfontosabb gazdasági célokat, gazdaságszervezési elveket, módszereket.*

Ezekben a fő fejlesztési célkitűzésekben érvényre kell jutnia a politikai hatalom fenntartásának és erősítésének, a termelőerők fejlesztési arányaival kapcsolatos feladatoknak, a társadalom szükségletei kielégítésével kapcsolatos céloknak, a gazdaságon belüli munkamegosztás, a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság, a szellemi és a fizikai munka közti kapcsolatok fejlesztése konkrét célkitűzéseinek, más országokkal való kapcsolatok fejlesztési feladatainak stb. A népgazdaság fejlesztésének elvei magukban foglalnak bizonyos részcélokat, amelyek a viszonylag szűkebb területre vonatkozó fő fejlesztési irányokat, pl. a közlekedés fejlesztésének irányát, a szolgáltatások rendszerének fejlesztését stb. tartalmazzák.

A gazdaságpolitika tartalmazza a gazdasági mechanizmus működésének módjára vonatkozó elhatározásokat is. A gazdaságpolitika célkitűzéseinek és a végrehajtás eszközeinek feltétlenül összehangoltnak kell lenniük, mert a nem megfelelő eszközök akadályozhatják a fő célok megvalósulását. Természetesen a legjobb módszerek is elégtelenek, ha a gazdaságpolitikai célokba helytelen elemek keverednek.

A párt által kidolgozott gazdaságpolitika képezi az alapját a szocialista állam gazdasági tevékenységének, az egész gazdasági élet irányításának.

A gazdasági élet *állami* irányítása a szocialista állam létével függ össze. A társadalom ügyeinek tervszerű irányítása — míg fennáll a kapitalista környezet és a társadalom osztályokra bomlik — nem valósulhat meg egy politikai hatalommal rendelkező különleges szerv, a munkásosztály pártja által irányított állam nélkül. Az állam védi a társadalmi tulajdont, biztosítja a szocialista munkafegyelmet, ellenőrzi a munka és az egyéni fo-

gyasztás mértékének összhangját, biztosítja a társadalom tagjainak részvételét a gazdasági és kulturális építésben.

A szocializmus előtt egyetlen állam sem irányította össztársadalmi méretekben a gazdaságot. Az államnak ez a funkciója csak a szocialista forradalommal és a szocialista tulajdon megerősödésével fejlődött ki.

A gazdaságpolitika kialakítása az objektív szükségszerűségek felismerésén alapul.

A párt és az állam a következő tényezők alapján alakítja ki gazdaságpolitikáját:

1. A politikai gazdaságtan, a közgazdaságtudomány különböző ágai a társadalom gazdasági törvényeinek feltárásával, a termelőerők fejlesztési szükségleteinek tanulmányozásával tudományosan megalapozzák a párt közgazdasági döntéseit.

2. A párt vezette állam tanulmányozza a feltételeket (a gazdaság objektív helyzetét és a társadalom szubjektív tényezőit), egybeveti a konkrét helyzetet a fejlődési igényekkel és szükségletekkel.

3. A népgazdaság fejlesztése lehetőségeinek és szükségleteinek egybevetése alapján a számba vehető megoldások közül kiválasztja az optimális, a legjobbnak látszó megoldást, és kijelöli a feladatokat, valamint az ehhez megfelelő eszközöket.

4. A végrehajtás során ellenőrzi a feladatok helyességét, s amennyiben szükséges, a gyakorlat tapasztalatai alapján módosítja azokat.

Tehát a szocializmusban a párt a gazdaságpolitikai célkitűzésekkel és azok végrehajtásával fejleszti a társadalom termelőerőit és termelési viszonyait.

A szocializmus gazdasági viszonyai magukban foglalják a szocializmus fölényét az előző társadalmakkal szemben. Objektíve adott a lehetőség a szocializmus gyors, nagyobb zökkenők nélküli fejlődéséhez, az életkörülmények rendszeres javításához stb. A lehetőség azonban még nem valóság. Ez igen sok objektív és szubjektív tényező együttes hatásától függ. Igen jelentősen közrejátszanak ebben pl. a politikai feltételek, a tudomány fejlettségének színvonala, a lakosság tudatának fejlettsége. Természetesen a megvalósulásnak akadálya lehet az is, ha a gazdaságpolitika nem tart lépést a megváltozott feltételekkel, s időben nem hárítja el a fejlődés akadályait. A párt és a szocialista állam gazdaságpolitikájával hivatott megteremteni azokat a körülményeket, amelyek között a gazdasági törvények viszonylag a leghatékonyabban érvényesülhetnek.

E feltételek kedvező alakítása megköveteli, hogy a párt — a szocialista állam segítségével — tudatosan egyeztesse az egyenek, az egyes csoportok, kollektívák és a népgazdaság érdekeit. Ennek megvalósításahoz az alapvető fontosságú feladatok a következők:

a) Tanulmanyozni és minél pontosabban felismerni a társadalom érdekeit. A társadalom fő fejlődési követelményeinek felismerése bonyolult feladat. Az objektív gazdasági törvények ugyanis csak az általános irányra, a fő fejlődési elvekre adnak választ, de nem határozzák meg a részfeladatokat. Az általános irány és a fő elvek ismerete mellett még mindig viszonylag széles körű választási lehetőség nyílik a részfeladatok megállapítására. Előfordulhat, hogy a társadalmilag kijelölt feladatokba vélt társadalmi érdekek keverednek, amelyek nem felelnek meg a népgazdaság érdekeinek. Ennek következtében olyan ellentmondások jöhetnek létre, amelyek nem szükségszerű velejárói a szocializmusnak. (Ilyen vélt társadalmi érdek volt pl. az 1950-es évek iparosításának túlfeszített üteme, vagy a termelőszövetkezetek csoporttulajdon jellegének nem kellő figyelembevétele stb.). Ugyanez a helyzet áll elő akkor is, ha a tényleges társadalmi érdek felismerésének hiányában nem jelölik ki a társadalmilag megérett feladatokat, és nem ösztönöznek azok megoldására. A társadalmi érdek megvalósításának feltételei maguktól nem jönnek létre. S ha az objektív folyamatok megvalósítása késést szenved, ellentmondások keletkeznek a gazdasági életben.

b) A különböző szintű érdekek összehangolásának feltétele a különböző érdekek összehangolása a népgazdasági érdekkel. A helyes irányítási formákat csak úgy lehet megtalálni és alkalmazni, ha figyelembe vesszük az eltérő érdekek objektív és szubjektív okait, az ellentmondások megnyilvánulási formáit. Az egyéni, a csoport- és a népgazdasági érdek között jelentkező nem antagonisztikus ellentmondásoknak megvan a maguk progresszív szerepe a társadalom fejlődésében. Az ellentmondások kellő időben történő feloldásával, az érdekek között jelentkező további összeütközések kiküszöbölésével teremthetünk olyan feltételeket, amelyek az embereket a társadalmi munka folyamatos javítására ösztönzik, s egyben a társadalom tagjainak gondolkodását, tudatának színvonalát is fejlesztik.

VI. Árutermelés és értéktörvény a szocializmusban

Az árutermelés igen régi eredetű. Kezdetleges formában már az ősközösségi társadalom bomlásának időszakában kifejlődött. Ha viszonylag szűk hatókörrel is, de megtalálható volt a rabszolgaság és feudalizmus rendszereiben, a kapitalizmusban pedig *általánossá* vált. Az áru- és pénzviszonyok fontos szerepet játszanak a szocialista gazdaságban is. Az áru- és pénzkapcsolatok tehát különböző gazdasági alakulatokban léteztek és léteznek, szükségképpen megvannak azok *a közös, általános vonásai*, amelyek *az árutermelés valamennyi* időszakára egyformán jellem-

zőek. Ezért léteznünk kell olyan közös, általános előfeltételeknek is, amelyek következtében különböző társadalmakban egyaránt kifejlődnek az áru- és pénzviszonyok.

Árutermelésen a gazdaság olyan szervezetét értjük, amelynél a termékeket egyes elkülönült termelők állítják elő, amikor is mindenki bizonyos termékek előállítására specializálja magát, s ezért a társadalmi szükségletek kielégítése érdekében elengedhetetlen a termékeknek piacon történő adásvétele (miáltal azok áruvá válnak).

Mi teszi szükségessé az elkülönültséget és az ezen alapuló árucserét?

1. Ez mindenekelőtt a *munkamegosztással* magyarázható. A munkamegosztás a fejlődés során oda vezet, hogy a társadalom különböző csoportjai csak bizonyos termékfajták előállítására specializálják magukat, és egymástól bizonyos fokig elkülönült foglalkozási ágak alakulnak ki. Mindenkinek szüksége van a mások termékeire, mindenki mások számára termel. Egyik „különálló" termelő sem tud meglenni mások munkája nélkül, ezért arra kényszerülnek, hogy munkáikat, tevékenységeik eredményeit kölcsönösen kicseréljék egymással. A tevékenységek kölcsönös kicserélése azonban nem mindenkor azonosítható az árucserével, *a tevékenységek cseréje csak meghatározott feltételek között válik áruk cseréjévé.*

Marx ennek bizonyítására az óindiai faluközösséget hozza fel példaként. Ebben a faluközösségben a különböző foglalkozási ágak már elkülönültek egymástól. A termelési eszközök azonban társadalmi tulajdonban, a közösség tulajdonában voltak, ezért a termékek nem az egyes termelők, hanem a közösség tulajdonába kerültek. Ezeket közvetlenül elosztották, mindenki megkapta a létének biztosításához szükséges termékeket. Így megvalósult a tevékenységek kölcsönös kicserélése anélkül, hogy a termékek árujelleget öltöttek volna.

2. A munkamegosztás csak akkor vonja maga után az árucserét, ha *gazdasági elkülönültséggel* párosul. A gazdasági elkülönültség legvilágosabban a termelési eszközök *magántulajdonának* feltételei között mutatkozik meg. Ebben az esetben ugyanis a munkamegosztás következtében tagolódott termelőszervezet tagjai elkülönült magántulajdonosokként rendelkeznek termékeikkel, és mint különálló tulajdonosok állanak egymással szemben. Ahhoz, hogy szükségleteiket más tulajdonos által előállított termékekkel kielégítsék, megfelelő ellenszolgáltatást kell

adniuk, és fordítva, termékeikről csak akkor mondhatnak le, ha értük valamilyen ellenértéket kapnak, ha mások megvásárolják azokat. Ilyen feltételek között e termelőszervezet tagjainak munkája csak közvetve, adásvétel útján válhat a társadalmi összmunka részévé. A tevékenységek kicserélésének kizárólag ezt a fajtáját, az adásvétel útján történő cserét tekintjük árucserének.

A gazdasági elkülönültség azonban *nem kizárólag a magántulajdon talaján fejlődött ki.* Ennek hangsúlyozása különösen fontos a szocializmus áruviszonyainak megértése szempontjából. A továbbiakban részletesen foglalkozunk azzal, hogy a társadalmi tulajdon keretei között is létezhet gazdasági elkülönültség és ezen alapuló árucsere.

1. Az árutermelés szükségessége a szocializmusban

A marxista közgazdászok körében széles körű vita folyik az árutermelés kapitalizmus utáni fejlődésének perspektívájáról, az értékkategóriák (önköltség, pénz, ár stb.) szocializmusbeli szerepéről. A vitában az álláspontok fejlődését az jellemzi, hogy egyre inkább elismerik az áru- és pénzkategóriák, a piac szerepének fontosságát a szocializmusban is. *Ez a felfogás fejeződik ki a gazdasági mechanizmus reformjának egyik alapvető célkitűzésében: az áru- és pénzviszonyok aktivitásának jelentős fokozásában.*

A következőkben csupán ennek illusztrációjaként vázoljuk a szocializmusbeli árutermeléssel kapcsolatos felfogás fejlődését, alakulását.

1 Marx és Engels zseniálisan feltárták az árutermelés és a piac belső természetét, mélyrehatóan elemezték koruk kapitalizmusát, tudományosan bebizonyították a szocializmus győzelmének szükségességét. A klasszikusok azonban csak utalásszerűen foglalkoztak — ennek vizsgálatát nem is tartották feladatuknak — az árutermelés további, szocializmusbeli fejlődésének perspektívájával. Amennyiben azonban ilyen utalásokat egyáltalában találunk műveikben, annyiban az árutermelést összeegyeztethetetlennek tekintették az eljövendő szocialista társadalom gazdasági viszonyaival. Például Marx „A gothai program kritikája" c művében azt írja: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülő úton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként létez-

nek."[4] Hasonló volt Engels nézete is. Marx és Engels nem láthatták előre, hogy még a kapitalizmus likvidálása után is elkerülhetetlenül megmaradnak olyan gazdasági feltételek, amelyek szükségszerűvé teszik az áru- és pénzkapcsolatokat. Marx lehetségesnek tartotta, hogy a kapitalizmus megdöntésével olyan egységes, mindent átfogó köztulajdon alakuljon ki, amelynek alapján az *összes* termelési eszközök közvetlenül a dolgozók kezébe kerülnek. Ebből kiindulva arra számítottak, hogy a kapitalista gazdálkodással együtt megszűnik az áru kategóriája, a termékekben rejlő munkaráfordításokat közvetlenül munkaidőben fejezik ki; a társadalom rendelkezésére álló összmunkaidő (termelési eszközök és munkaerő) elosztása sem utólagosan, kerülő úton, árucsere útján, hanem közvetlenül, „eleve meghatározottan" történik, a fogyasztási cikkeket pedig a végzett munka arányában szintén közvetlenül (áru- és pénzgazdálkodás nélkül) osztják szét a társadalom tagjai között. Ez a felfogás *hosszú időre befolyásolta, meghatározta* a tudományos szocializmus elméletét. Ez a magyarázata annak, hogy olyan kiemelkedő teoretikusok, mint Bebel, Plehanov, sőt egy ideig Lenin is magukévá tették, és „vitán felülinek" tekintették az árutermelés megszűnéséről szóló teleteket.

2. Lenin mélyreható elemzése volt szükséges ahhoz, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után — szakítva a régi elképzelésekkel — a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet gazdaságában a szocialista állam biztosítsa az áru- és pénzgazdálkodás feltételeit. Ismeretes, hogy ebben az időszakban nagy tömegben megmaradtak a kis- és középparaszti magángazdaságok. Lenin az új gazdasági politikával (NEP-pel) kapcsolatos fejtegetéseiben rámutatott arra, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba vezető „vegyes" gazdaság viszonyai között nem szabad kiküszöbölni az árukapcsolatokat. Ugyanis mindaddig, míg a dolgozó parasztság léte a termelési eszközök magántulajdonán nyugvó kistermelésen alapul, lehetővé kell tenni, hogy — bizonyos korlátok között — termékfeleslegeiket árukként értékesítsék, és a kapott pénzen megvásárolják a szocialista ipar termékeit. „... a NEP ... döntő, minden egyebet maga alá rendelő fő feladata az — mondotta Lenin —, hogy megteremtsük az összefogást az új gazdaság között, amelyet elkezdtünk építeni ... és a parasztgazdaság között, amely millió meg millió paraszt megélhetésének az alapja."[5] A gazdasági összefogás az állami nagyipar és az egyéni parasztgazdaságok milliói között áru- és pénzkapcsolatok közvetítésével valósítható meg, ami viszont a gazdaság *egészének* működésére is kihat, valamennyi szektor az árutermelés alapján fejlődik.

Az 1920-as években a szovjet közgazdászok már behatóan elemezték a piac kérdéseit, a kereslet és kínálat kapcsolatát az árakkal és a nyereséggel, a terv és a piac kapcsolatát stb. A második világháború előtti időszak marxista irodalmában is fontos szerepet tölt be Oskar Lange lengyel közgazdász vitája a polgári közgazdászokkal az árak alakulásáról. Ennek a vitának különösen az ad jelentőséget, hogy Lange már akkor sok vonatkozásban felismerte az árképzés és a piac jelentőségét.

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 13. old.
[5] *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 264. old.

3. Lenin meggyőzően bizonyította ugyan az árukapcsolatok és a piaci viszonyok felhasználásának szükségességét az „átmeneti", több szektorú, vegyes gazdaságban, de továbbra is nyitva maradt a kérdés: *mi lesz az árutermelés sorsa az egységes társadalmi tulajdon kialakulása, a szocializmus alapjainak lerakása után?* A többi között erre a kérdésre kívánt választ adni Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" c. munkájában. Sztálin e munkájával való foglalkozást nemcsak az indokolja, hogy megjelenésének időpontjában túloztuk elméleti jelentőségét, hanem az is, hogy viszonylag hosszabb ideig erőteljes hatást gyakorolt a marxista áruelmélet fejlődésére és a szocialista építés gyakorlatára.

A) Sztálin felfogása — számottevő fogyatékossága ellenére — előrehaladást jelentett az akkori elméletekhez képest. Ugyanis szemben azokkal, akik kétségbevonták az áruviszonyok szükségességét, Sztálin elismerte (ha viszonylag szűk területre korlátozva is) az áru- és pénzkategóriák létét, felhasználásának elkerülhetetlenségét a szocialista gazdaságban. „Nem szabad az árutermelést a tőkés termeléssel azonosítani. Ez két különböző dolog... Felmerül a kérdés: miért ne szolgálhatná ki bizonyos ideig az árutermelés a mi szocialista társadalmunkat is, anélkül hogy kapitalizmusra vezetne..."[6]

Sztálin szerint a gazdasági kapcsolatok árukapcsolatként jelentkeznek az alábbi területeken:

a) Az állami vállalatok és kolhozok (szövetkezetek) közötti gazdasági kapcsolatokban. Itt különböző tulajdonosok állnak egymással szemben [állami (össznépi) és kolhoz- (csoport-) tulajdon], ezért közöttük a tevékenységek kölcsönös kicserélése csak árucsere útján valósulhat meg.

b) A személyes fogyasztási cikkek is árukká válnak. Ezt az újratermelés egységessége követeli meg. (Ugyanis, ha egyszer a kolhozok és kolhozparasztok termékeiket árukként értékesítik, és a kapott pénzért a nekik szükséges termékeket szintén árukként vásárolják, akkor a városi lakosság is arra kényszerül, hogy a fogyasztási cikkeket szintén árukként vásárolja.)[7]

c) A külkereskedelemben, ahol országok lépnek egymással gazdasági kapcsolatba, természetszerűleg *áru*kapcsolatok jönnek létre.

B) Sztálin álláspontjának fő fogyatékosságai (a szóban forgó témakörben) a következőkben határozhatók meg:

a) Erősen leszűkítettnek tekintette az árutermelés hatókörét akkor, amikor annak bizonyítására törekedett, hogy az állami szektorban már *nincsenek* meg az árutermelés létrejöttének és fejlődésének gazdasági feltételei. Szerinte az állami szektoron *belül* forgó termékek (termelési eszközök) már nem valódi áruk, annak csak „külső burkát" őrzik meg.

Arra hivatkozott, hogy először: ezeket nem adják el bármely vásárlónak, hanem elosztják a vállalatok között; másodszor: a termelési eszközök tulajdonosa, az állam, amikor átadja azokat egyik vagy másik vállalatnak,

[6] *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra 1952 17. old.

[7] Ez az indoklás nem tekinthető pontosnak, mert magában az állami vállalatok és a lakosság közötti cserében is fellelhetők a tényleges árukapcsolatokat előidéző gazdasági elkülönültség jellegzetességei.

teljes mértékben megtartja tulajdonjogát; harmadszor: a vállalatok igazgatói nem válnak a termelési eszközök tulajdonosává, hanem, mint a szovjetállam meghatalmazottai, a termelési eszközöket az állam által megadott terveknek megfelelően használják fel.[8]

Ez a koncepció közrejátszott abban, hogy bizonyos ideig az állami vállalatok árutermelői anyagi érdekeltségét lebecsülték és csak formálisnak tekintettük az önköltség, a nyereség és az árak szerepét az állami szektorban. Annál is nagyobb problémát jelentett ez, mert ebben a szektorban összpontosul a népgazdaság vezető ága, a nagyipar, amely a gazdaság fejlődésének egészére gyakorol hatást.

b) Sztálin azokban a gazdasági szférákban is, ahol egyértelműen állást foglal az árukapcsolatok fenntartása mellett, tagadja — sőt gyakran kizárja — ezek hatékony funkcionálásának, érvényesülésének feltételeit. Miközben pl. hangsúlyozza, hogy a fogyasztási cikkek áruk, nem ismeri el a piac és az értéktörvény szabályozó szerepét, az árak, a kereslet és kínálat rugalmas kapcsolatának szükségességét. (Ezekre a kérdésekre az értéktörvénnyel és a piaccal foglalkozó fejezetben visszatérünk.)

Az 1950-es évek közepétől a szocialista országokban sorra jelennek meg azok a munkák, amelyek az áruviszonyokat a gazdaság valamennyi szektorában szükségszerűnek tekintik, és az értékkategóriák fokozottabb felhasználását segítik a szocialista gazdaságban.

Foglaljuk össze, hogy melyek a szocializmusbeli árutermelés fennmaradásának okai.

Az árutermelést szükségszerűvé teszi — a munkamegosztás mellett — *a termelők* (illetve a termelők és felhasználók) *közötti gazdasági elkülönültség, gazdasági önállóság.* Ez az áruviszonyok alapjául szolgáló elkülönültség egészen nyilvánvaló az állami vállalatok és szövetkezeti vállalatok közötti kapcsolatokban. Itt ugyanis a különböző termelésieszköz- és terméktulajdonosok gazdaságilag elkülönülnek egymástól, s tevékenységeik kölcsönös cseréje szükségképpen árucsere, adásvétel formájában megy végbe. Bonyolultabb a helyzet az állami szektorban, mivel itt *egy* tulajdonos, az állam kezében koncentrálódnak a termelési eszközök. Ennek ellenére itt is megtalálhatók a sajátos áru- és pénzviszonyokat előidéző elkülönültségi vonások.

a) A nemzetközi és az országon belüli munkamegosztás fokozódása, a széles körű kooperáció, a gyors ütemű műszaki fejlődés következtében egyre sokrétűbbé válnak a vállalatok közötti kapcsolatok, mind bonyolultabb feladatokat jelent a változó szükségletek megfelelően rugalmas, gazdaságos kielégítése. Nincsenek olyan központi irányítási szervek, amelyek *részletekbe me-*

[8] Lásd *Sztálin:* A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. 53. old.

nően előre, tudományos megalapozottsággal képesek lennének meghatározni és ellenőrizni a vállalatok ilyen irányú tevékenységét. Ezért a vállalatoknak — a központi irányítás keretei között — olyan *önállósággal* kell rendelkezniük, amely lehetővé teszi a termelés rugalmas idomulását a szükségletekhez, a *helyi kezdeményezést*, a technika fejlődése és a gazdaságosság fokozása érdekében.

b) Az állami szektorban — jóllehet a vállalatok egységes, össznépi tulajdonban vannak — léteznek és hatnak olyan egyéni és csoport- (vállalati) érdekek, amelyek gazdasági elkülönültséget, gazdasági különállást fejeznek ki. A gazdaságilag elkülönült vállalatok — bizonyos tekintetben — úgy tevékenykednek, mintha a termelési eszközök és a termékek elkülönült tulajdonosai lennének. Mi az oka ennek a gazdasági elkülönültségnek az állami szektorban?

A termelési eszközök már elég fejlettek ahhoz, hogy lehetővé váljék köztulajdonba vételük, de még nem biztosítanak olyan termékbőséget, amely lehetővé tenné a szükségletek szerinti elosztást. Így a munka sem válhatott még elsőrendű létszükségletté, alapvető fontossága van az anyagi érdekeltségnek és a végzett munka arányában való részesedésnek. Fennmaradt még a régi munkamegosztás néhány jellegzetessége, elég széles körű még a nehéz fizikai munka, a magas fokú szakképzettség megszerzésének is — a rohamos fejlődés ellenére — vannak még gazdasági korlátai.

Ezek a körülmények akkor is, amikor a kollektív tulajdon feltételei egyébként adva vannak, forrásai bizonyos gazdasági egyenlőtlenségeknek, amelyek — az alapvető érdekösszhang mellett — nem antagonisztikus érdekellentétekhez vezetnek. Ez fejeződik ki abban, hogy a dolgozóknak a társadalmi termelési eszközökhöz való viszonyulása még ellentmondásos. *Míg egyfelől a dolgozók általános, közös gazdasági érdeke a termelési eszközök együttes, tervszerű felhasználása és a nemzeti jövedelem szakadatlan növelése, tehát a társadalmi érdekek minél fokozottabb érvényesítése*, addig másfelől — s ennek is az *objektív* viszonyokban rejlő gyökerei vannak — *a termelők külön érdekeiket is érvényre akarják juttatni:* a termelési eszközöket úgy igyekeznek felhasználni, hogy a fogyasztási cikkekből való részesedésük, egyéni jövedelmük is minél jobban emelkedjék.

A szocializmus anyagi viszonyaiból eredő gazdasági érdekelt-

ség, érdekellentmondások tehát fennállnak és csak azon viszonyokkal együtt szűnhetnek meg, amelyekből fakadnak. *Mivel a termelési eszközökkel és a munkatermékekkel a vállalatok, illetve az egyének rendelkeznek, az állam által meghatározott keretek között, lehetőséget kell adni külön érdekeik érvényesítésére oly módon, hogy a vállalatok gazdaságilag önállóan rendelkezhessenek az eszközökkel, irányíthassák, szervezhessék a termelést, érdekeltté váljanak az árakban és nyereségességben, és a dolgozók anyagilag érdekeltté váljanak a vállalat egész tevékenységében, működésében.* Ennek következtében a gazdaságilag önálló termelő- és felhasználó egységek között a tevékenységek cseréjének *árucsere* formáját kell öltenie.

2. Az árutermelés sajátosságai a szocializmusban

A szocializmusban tehát szükségszerű az árutermelés. Ez a körülmény azonban nem azt jelenti, hogy a szocializmusbeli árutermelést azonosíthatjuk az árutermelés *régebbi típusaival.* Igaz, az áruviszonyoknak mindenkor megvannak a közös vonásai, törvényei, de ugyanakkor egymástól lényegesen különböző termelési viszonyok kifejezői lehetnek. Az árutermelés sajátossága a szocializmus időszakában épp abban van, hogy miközben a régi formák megmaradnak, ezek a régi formák egyre inkább telítődnek a szocialista termelési viszonyok talaján létrejövő új törvényszerűségekkel, a szocialista viszonyokat kifejező *új tartalommal.* Nagyon fontos tehát annak vizsgálata, hogy az árukategória mögött a szocializmusban milyen új tartalom húzódik meg.

A szocialista árutermelés gyökeresen különbözik a tőkés árutermeléstől, és általában a magántulajdonon alapuló árutermelés minden eddigi típusától. *A különbség alapja az, hogy a termelési eszközök magántulajdonát felváltotta a termelési eszközök társadalmi tulajdona.*

1. A szocialista árutermelés már nem a kizsákmányolás, hanem a termelők kölcsönös, tervszerű együttműködésének viszonyait fejezi ki. Az árutermelés tehát nem vezethet kapitalizmushoz.

Az áru a szocializmusban is a használati érték és érték egysége. Éppen ezért a szocialista árutermelési folyamat is — a tő-

kés árutermelő folyamathoz képest meghatározott sajátosságokkal — csak a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége lehet. A szocialista árutermelés egyrészt munkafolyamat, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység. Ebben a minőségében nem különbözik bármely más gazdasági alakulat termelésétől. A szocializmusban a termelés, mint áruk előállításának folyamata, egyben értékesülési, értékalkotó folyamat is, absztrakt munka kifejtése. A termelőknek a szocialista árutermelésben is hosszabb ideig kell dolgozniuk, mint ameddig megtermelik annak az értékrésznek az egyenértékét, amelyet munkabér formájában közvetlenül megkapnak.

E közös vonások mögött — amelyek egyaránt jellemzőek a kapitalista és a szocialista áruviszonyokra — gyökeresen eltérő tartalom húzódik meg. Mivel a termelési eszközök és a munkaerő egyesítése a szocialista árutermelés folyamatában nem a tőkéstulajdon, hanem a társadalmi tulajdon keretei között valósul meg, az értékesülési folyamat a szocialista termelésben nem válhat tőkés értéktöbbletet szülő folyamattá. Ez utóbbi csak a tőkés árutermelés sajátossága.

A szocialista gazdaságban korlátozott az árutermelés köre: a vállalatok — termelési berendezéseikkel együtt — nem képezhetik adásvétel tárgyát; a jövedelmeket — bármilyen nagyok is legyenek azok — nem lehet tőkésíteni, a munkaerő sem áru többé.

Találkozhatunk marxista közgazdászoknak olyan véleményével, hogy a *munkaerő* a szocialista gazdaságban is megtartja *árujellegét*. Nem kétséges, hogy vannak a szocializmusban olyan jelenségek, amelyek a munkaerő árujellegére emlékeztetnek. A munkaerő a szocializmusban még nem „rázza le" magáról az áru minden sajátosságát. Ez nem lehet másképp egy olyan társadalomban, amely a kapitalizmusból fejlődött ki, és még magán viseli annak anyajegyeit. A munkaerő azonban — miközben még nem teljesen mentes az árutulajdonságoktól —, más oldalról tekintve, már elvesztette áruminőségét. Ennek elbírálásakor legegyszerűbb azt szemügyre venni, hogy rendelkezik-e az áru olyan tulajdonságával, mint *az érték és az ezen alapuló ár* (munkabér).

Mit jelent az, hogy a munkaerő alapvetően áru? Azt, hogy a munkaerő tulajdonosa eladja, a pénztulajdonos megvásárolja a munkaerőt, és azután következik annak elfogyasztása a termelés-

ben. A termelésben kifejtett munka nagyobb értéket hoz létre, mint a kifizetett munkabér egyenértéke.

Mi a bázisa, mi a centruma a munkabér mozgásának? Kapitalizmusban a munkaerő értéke. A szocialista gazdaságban azonban a munkaerő „értéke" — és ezt még azok sem vitatják, akik szerint a munkaerő egyértelműen áru — nem fejt ki alapvető szabályozó hatást a munkabér nagyságára. A kapitalizmusban a munkabér mozgásának alapja nem lehet más, mint a munkaerő értéke. „A munkabért egyfelől természeti törvény szabályozza; legalsó határa adva van azoknak a létfenntartási eszközöknek fizikai minimumában, amelyet a munkásnak meg kell kapnia, hogy munkaerejét fenntarthassa és újratermelhesse, tehát bizonyos mennyiségű áruban... Munkaerejének valóságos értéke eltér ettől a fizikai minimumtól; különböző aszerint, milyen az éghajlat és a társadalmi fejlődés foka; függ nemcsak a fizikai, hanem a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi szükségletektől is, amelyek második természetté válnak."[9]

A szocializmusban azonban — mivel a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak — a munkás nem adja el munkaerejét sem személyeknek, sem vállalatoknak, hanem, mint a társadalom dolgozó tagja, részt vesz a társadalmi termelőfolyamatban. Ezért a munkájáért kapott bér nagyságát sem szabályozhatja a munkaerő értéke, hanem az lényegében a végzett munka szerinti részesedés a megtermelt nemzeti jövedelem személyi fogyasztásra jutó részéből. Ezért a munkaerő már nem rendelkezik lényeges árutulajdonságokkal. Mindez nem zárja ki azt, hogy a munkaerő egyben-másban — pl. a munkabér formájában, a munkaszerződésekben, a kereslet és a kínálat munkabérre való hatásában — még megtart bizonyos árura emlékeztető tulajdonságokat a szocializmusban is.

2. *A szocialista árutermelés tervszerűen fejlődik.* Minden társadalmi alakulat fennállása és fejlődése megköveteli a társadalmi újratermelés meghatározott objektív arányainak — legalábbis végső eredményként történő — megvalósulását, mindenekelőtt a társadalom rendelkezésére álló összmunkaidő elosztásában, az egyes termelési ágak között és a termelési ágakon belül is. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló árutermelés — különösen a tőkés árutermelés — viszonyai között ezek az ará-

[9] *Marx:* A tőke. III. köt. 821—822. old.

nyok csak kerülő úton, állandó aránytalanságokon keresztül valósulhatnak meg.

Ilyen viszonyok között ugyanis a társadalmi munkamegosztás következtében egymásra utalt termelőket a termelési eszközök magántulajdona elkülöníti, elszigeteli egymástól. Ezek az elszigetelt, önállósult termelők „saját számlájukra", egyéni jövedelmük növelése érdekében termelnek. Az árutermelő munka magánjellegű, ugyanakkor e magánmunka a társadalmi összmunka része. A kapitalizmusban, a termelés mind nagyobb fokú társadalmasodása és a termelési eszközök magántulajdona következtében a konkurrencia és a termelés anarchiája fokozódik. A végsőkig kiéleződik a magánmunka és társadalmi munka ellentmondása.

A szocialista gazdaságban megszűnt a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása, mert a munka jellege gyökeresen megváltozik. Kizsákmányolástól mentes, a dolgozók által saját maguknak és saját társadalmuknak végzett munka, amely az együttműködésen és a kölcsönös segítségen alapul.

Marx feltételezte, hogy a szocializmusban nem lesz árucsere, hogy a termelők nem a piac közvetítésével fognak egymással összekapcsolódni, hanem közvetlenül. Kiderült azonban, hogy a szocialista társadalomban — éppen a termelőerők meghatározott színvonala miatt — árutermelésnek kell folynia, ugyanakkor azonban a szocialista népgazdaságnak alapjában véve tervszerűen kell fejlődnie. Ilyen társadalom — képviselője, az állam útján — a közös érdekeknek megfelelő népgazdasági tervekben határozza meg a társadalmi munka elosztásának fő arányait. A szocialista állam a szükségletek jobb kielégítése, a népgazdasági terv megvalósulása céljából meghatározza az árutermelő szocialista vállalatok gazdálkodásának körülményeit és szabályait. E vállalatok jövedelmének tetemes részét az állami költségvetésben centralizálja, s a népgazdasági tervben meghatározott célokra költi el, ez úton jelentős közvetlen irányítást is gyakorol. Megfelelő gazdasági információkkal látja el a vállalatokat, elősegíti együttműködésük szervezését, ellenőrzést gyakorol gazdasági tevékenységük felett. Végül ez a társadalom a szükségleteknek egy nem jelentéktelen részét nem áruk adásvétele formájában elégíti ki. Mindez arra mutat, hogy *a munka közvetlenül társadalmi* jelleget ölt.

A szocialista munkának ez a közvetlenül társadalmi jellege

hosszú történelmi folyamatban fejlődik ki. A termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugvó tervgazdálkodás megteremtésével, a szocializmus megvalósításával döntő lépés következik be a munka közvetlenül társadalmivá válásában.

Ugyanakkor, mivel a szocializmusban léteznek az áru- és pénzkapcsolatok, továbbra is fennáll az árutermelés általános ellentmondása: a munka egyfelől társadalmi jellegű, társadalmi szükségletre termelik a termékeket, másfelől gazdaságilag elkülönült termelőegységek fejtik ki a társadalmi munkát. Az elkülönült termelők munkája ezért csak *kerülő úton*, az árucsere közvetítésével, *közvetve* válhat a társadalmi összmunka részévé. Ahhoz, hogy a megtermelt áruk valóban a társadalmi fogyasztásba kerüljenek, ezeknek használati értékként és értékként egyaránt realizálódniuk kell. Megvan a lehetősége annak, hogy a használati érték (amikor pl. a termékeket nem a szükséges mennyiségben és minőségben állítják elő), illetve az érték (amikor pl. a társadalmi ráfordítások túlzottan magasak) a realizálás akadályává váljon. Ilyen módon előfordulhat, hogy a termékek, illetve az ezekbe fektetett munka nem nyerik el társadalmi elismerésüket. *Ennyiben a munka a szocializmusban csak közvetve társadalmi.*

Ebben a kérdésben vita folyik a közgazdászok között.[10] Vannak, akik (a fent kifejtettektől eltérően) azt vallják, hogy — mivel a szocializmusban is árutermelés van — a munka csak közvetve lehet társadalmi, és van magánmunka is. Egyes közgazdászok, akik a munka közvetve társadalmi jellege mellett foglalnak állást, tagadják a munka magánmunka jellegét (e fejezetrész szerzőjének is ez az álláspontja). A közgazdászok más része szerint bizonyos korlátok között a szocialista munka kizárólag közvetlenül társadalmi jellegű.

3. Az értéktörvény érvényesülése

Minden társadalomban — az adott gazdaság objektív viszonyainak megfelelően — meghatározott arányossági követelmények szerint kell elosztani a rendelkezésre álló termelési eszközöket és munkaerőt. Ennek megvalósulásában — amikor a gaz-

[10] Lásd Vita a szocializmusbeli munka társadalmi jellegéről. Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz.

dasági kapcsolatok árukapcsolatokként jelentkeznek — az adott társadalmi-gazdasági feltételektől függően ugyan, de fontos szerepük van az értékkategóriáknak, az értéktörvénynek, a piacnak stb.

a) Az értéktörvény kifejezi azt a tendenciát, hogy az árukat értékük, illetve annak módosult formája (termelési áruk) arányában cseréljék. Ezért — hosszabb időszakot tekintve — *a piaci árak mozgásának centruma az érték*, illetve módosult formája (pl. a termelési ár).

b) Az értéktörvény követelménye a termelési arányok olyan alakulása, hogy végső soron a termelés és a fogyasztás közötti egyensúly értékarányos árakon jöjjön létre. Ebben a vonatkozásban *az értéktörvény szabályozó hatást gyakorol* — a cserén keresztül — *a termelésre.*

c) Az árutermelői anyagi érdekeltség kiváltja azt a törekvést, hogy csökkentsék a ráfordításokat, takarékoskodjanak az anyagi eszközökkel és a munkaerővel, mert ez egyik fontos feltétele annak, hogy növeljék a nyereséget. *Ebben a minőségében az értéktörvény* — ha az alapvető gazdasági viszonyoktól függően különböző hatásfokkal is — *az anyagi eszközökkel és a munkaerővel való fokozott takarékosságra ösztönöz.*[11]

Az értéktörvény *csak meghatározott gazdasági szervezet működése révén fejti ki hatását.* Valóságosan árukapcsolatoknak kell lenniük, létezniük kell a piaci mechanizmus reális feltételeinek: a termelőknek és a fogyasztóknak megfelelő önállósággal kell rendelkezniük, hogy alkalmazkodhassanak a piac követelményeihez, az árak megközelítsék az értéket (illetve az érték módosult formáját), az ármechanizmus kellő rugalmassággal rendelkezzék ahhoz, hogy közvetítse a termelés és fogyasztás változásait, a kereslet és kínálat, valamint az árak mozgásán keresztül.

[11] Az értéktörvény érvényesülésének konkrét kérdéseire az árrendszerrel és a vállalati gazdálkodással foglalkozó fejezetben még visszatérünk.

4. Az értéktörvény és a piaci kapcsolatok függősége a termelési viszonyoktól

Az értéktörvényt és a piacot nem helyes csak általánosságban, az alapvető gazdasági viszonyoktól függetlenül szemlélni, mert ez helytelen következtetésekhez vezet. Ezt a hibát követik el akkor, amikor — Marxra hivatkozva — az értéktörvény szabályozó szerepét és a piacot kizárólag a kapitalizmus kategóriáinak tekintik, és elválaszthatatlannak tartják ezektől a gazdaság *anarchikus* fejlődését. Ezt a megállapítást azután az árutermelés valamennyi időszakára, fejlődési fokára általánosítják.

Magában az áruforgalomban, a piacon azonban csak az áruértékek realizálása, az érték alakváltozása megy végbe, a piaci mechanizmus pedig csak közvetíti ezeket. Közismert, hogy a piaci kapcsolatok a legkülönfélébb termelők — tőkések, kistermelők, vagy szocialista termelők — termékeinek cseréjét közvetíthetik. A tőkés piac anarchikus vonásai a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásaiból fakadnak.

Igaz ugyan, hogy a társadalmi tulajdon talaján is létrejönnek gazdasági érdekellentmondások, és van gazdasági elkülönültség, aminek következtében nem küszöbölhetők ki maradéktalanul a spontán fejlődés bizonyos jelenségei. De a szocializmusban ez nem válhat meghatározóvá, jellegzetessé. A tulajdonosi jogokkal és a gazdasági kulcspozíciókkal rendelkező állam tulajdonosi jogainál és hatalmi helyzeténél fogva szabályozhatja azokat a feltételeket, amelyek között a gazdasági egységek tevékenykednek. *A szocialista gazdaságban a piac ezért szabályozott piacként működik.*

A szocialista gazdaság az alapvetően megváltozott körülmények ellenére sem mondhat le az értéktörvény funkcionálásáról.

1. Nincs és nem is lehet olyan központi irányító szerv, amely hosszú időszakon keresztül közvetlenül (utasításszerűen) és részletekbe menően helyesen lenne képes szabályozni a termelés, a csere, az elosztás és a fogyasztás valamennyi mozzanatát.

2. A mi viszonyaink között is léteznek olyan nem antagonisztikus jellegű gazdasági érdekellentmondások az egyéni, csoport- és társadalmi érdek között, amelyeknek mozgásformái a specifikus áru- és pénzviszonyok.

Az áru- és pénzviszonyok, valamint a piaci mechanizmus jelentős korlátozása, a közvetlen utasításos centralizált irányítási

rendszer meghatározott viszonyok között indokolt lehet a szocialista gazdaságban. Ilyenkor részletekbe menő, éves gazdasági tervet dolgoznak ki, amelyet lépcsőzetesen bontanak le az egyes vállalatokra. Kötelező tervutasítás formájában előírják pl., hogy milyen mennyiségű és fajtájú terméket kell termelni, milyen legyen az önköltségcsökkentés mértéke, mennyi terméket adjanak át a kül- és belkereskedelemnek, megszabják a termelékenység emelkedésének mértékét stb. Következésképpen ebben a rendszerben az értéktörvénynek, a piacnak csak *passzív szerepe* lehet.

Ez az irányítási rendszer csak meghatározott körülmények között segítheti a gazdasági fejlődést. Például akkor, amikor a fő feladat a gazdasági elmaradottság leküzdése viszonylag gyors iparosítással, illetve az ipar struktúraváltozásával, a mezőgazdaság kollektivizálásával, az erőforrások koncentrálásával. Ilyenkor magas akkumulációs rátára van szükség, ami az életszínvonal emelkedésének is bizonyos korlátozottságával jár együtt.

A szocialista gazdaság fejlődésének elért magasabb fokán azonban a tervszerű irányítás keretében az értéktörvény szabályozó szerepének szélesebb körben kell érvényesülnie. A szocialista gazdaságban is igazi árucserének kell folynia, az egyenértékű cserének lényeges szerepet kell játszania, úgy, hogy a piacon is megmutatkozzon, hogy a termelt áruk társadalmilag szükségesek-e vagy sem.

Ez egyebek között feltételezi, hogy

a) nem kötelező tervutasításokkal, hanem elsősorban ún. közvetett gazdasági eszközökkel történik a vállalatok irányítása,

b) a vállalatok döntéseikben nagyfokú önállósággal rendelkeznek, nyereségük növelése céljából; a termelő- és felhasználó vállalatok szabadon köthetnek egymással kereskedelmi szerződést,

c) a társadalmi költségeket hivebben kifejező árrendszert és rugalmasabb ármechanizmust alakítunk ki stb.

Mindez azt eredményezi, hogy működésbe jönnek különböző automatizmusok, amelyek az árutermelés és értéktörvény specifikus szerepével kapcsolatosak. Ilyen típusú automatizmus pl. az ár, a nyereség, a kereslet és kínálat kölcsönhatásos mozgása, vagy a kamatláb, a hitelkereslet és -kínálat szintén kölcsönösen összefüggő változásai, illetve ezek szükségszerűen továbbgyűrűző hatásai. A különböző automatizmusoknak a fejlődésre gyakorolt hatása többnyire utólagos. Ez azonban nem jelenti, hogy a

szocialista gazdaságban a központi irányítástól függetlenül, anarchikus fejlődés kerüljön uralomra. Ugyanakkor, amikor lehetővé tesszük az értéktörvény fokozottabb érvényesülését, felhasználjuk azokat a gazdasági eszközöket is, amelyek az árumechanizmusokat a szervezettség irányába terelik. Ilyen közvetett gazdasági szabályozó eszközök pl. az állami adópolitika, a vállalati jövedelmek képzésének és felhasználásának állami szabályozása, az áralakulás befolyásolása, a hitelrendszer és hitelpolitika, a személyi jövedelmek képződésének befolyásolása stb.

Emellett számításba kell venni azt is, hogy az állami (össznépi) tulajdonon alapuló gazdasági kulcspozíciókkal való rendelkezés lehetővé teszi olyan népgazdasági szintű döntések meghozatalát, amelyek közvetlenül szabályozzák az újratermelési folyamatot (pl. nagy létesítmények kialakításával). Ilyen körülmények között lehetővé válik, hogy az értéktörvény hatása a népgazdasági fejlődés fő vonalának abba a keretébe illeszkedjék, amelyet a társadalom központi szervei határoznak meg.

Mindezek miatt teljesen alaptalan a polgári közgazdászok nagy részének, valamint a kínai vezetőknek az az állítása, hogy az áru- és pénzviszonyok aktivizálása, amellyel az új gazdasági mechanizmus együtt jár, valamiféle visszatérést jelent a kapitalizmushoz. A szocialista árutermelés következményei egészen más jellegűek, mint az értéktöbbleten és kizsákmányoláson felépülő tőkés árutermelésé, a szocializmus szabályozott piaca nem azonosítható a kapitalizmus anarchiába torkolló piaci viszonyaival.

Az értéktörvény érvényesülését tehát nem helyes csak általánosságban, az alapvető gazdasági viszonyoktól függetlenül szemlélni. Ahogyan az áru, érték, pénz kategóriái a különböző gazdasági viszonyok között létezhetnek, ugyanúgy az értéktörvény és a piaci kapcsolatok is — mivel ezek szintén az árutermelés kategóriái — funkcionálhatnak mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságban, miközben érvényesülésük az alapvető termelési viszonyoktól függően változik.

A kommunizmusba vezető átmenet

A kommunizmus[1] fogalmát *kettős értelemben* használjuk. A szó tágabb értelmében a kapitalizmust felváltó társadalmi-gazdasági alakulat. A kommunista társadalom kezdeti, alsó szakasza a szocializmus. Fejlettebb, érettebb fejlődési szakaszát a szó szűkebb értelmében vett kommunizmusnak nevezzük. A későbbiekben — ha külön nincs kiemelve — a kommunizmus fogalmát a szónak szűkebb értelmében, a kapitalizmust követő társadalmi-gazdasági alakulat felsőbb, érettebb szakaszának megjelöléseként használjuk.

A kommunizmus problémájának tudományos megközelítésére először a marxizmus—leninizmus teremtette meg a lehetőséget. A marxizmus klasszikusai tudományos alapon kimutatták, hogy a kapitalizmus fejlődése törvényszerűen megérleli a kommunista társadalom létrehozásának feltételeit, hogy a kommunista társadalom — történelmi szükségszerűség. Marx „A gothai program kritikája" c. művében felvázolta a kommunizmus elméletét; kifejtette a kapitalizmusból a kommunizmusba való forradalmi átmenetről, a proletárdiktatúráról, mint az átmeneti időszak szükségszerű politikai formájáról, a kommunista társadalom két fejlődési szakaszáról, a szocializmus és a kommunizmus fő vonásairól szóló tételeket. A marxizmus—leninizmust a kommunizmus problémájának vizsgálatánál is a szigorú tudományosság jellemzi. Lenin írta: „Marxnál nyoma sincs afféle kísérletnek, hogy utópiákat agyaljon ki, hogy hasztalanul találgassa azt, amit nem lehet tudni. Marx úgy teszi fel a kommunizmus kérdését, ahogy egy természettudós tenné fel egy új,

[1] Kommunizmus (latinul) — közös, közösségi.

mondjuk biológiai fajta kifejlődésének kérdését, ha tudná, hogy az így meg így keletkezett és ebben vagy abban a meghatározott irányban módosul."[2]

A jövő igazságos társadalmának, az „ésszerű" társadalomnak problémája az emberiség fejlődése folyamán a dolgozó osztályok társadalmi harcainak, a kiemelkedő gondolkodók vizsgálódásainak állandó tárgya volt. A jövő társadalmáról, ahol az emberek szabadságban, egyenlőségben és testvériségben élnek, ahol az egyének szabadon kibontják képességeiket, a marxizmus—leninizmus megjelenése előtt azonban csak utópikus kép formálódhatott ki. Morus Tamás, valamint Campanella, a XVII. század utópistái és a nagy francia forradalom előkészítői az „ésszerű", „igazságos" társadalmat az „örök emberi természetből", az ember „örök természeti jogaiból" kiindulva körvonalazták, s megvalósulását nem az osztályharctól, hanem a felvilágosító tevékenységtől, vagy a „jó fejedelem elhatározásától" tették függővé. Az utópikus szocializmus nagy képviselői — Saint Simon, Charles Fourier, Robert Owen — szenvedélyesen és találó szellemességgel bírálták a fennálló osztálytársadalmat, a polgári forradalmak eredményeképpen kiformálódó burzsoá társadalmi berendezkedés súlyos ellentmondásait, és felvázolták a jövő társadalmának utópikus képét, zseniálisan megsejtve annak egyes valóságos vonásait. A társadalmi fejlődés útjainak tudományos felderítésére és előrelátására azonban nem voltak képesek, nem ismerték a társadalmi fejlődés törvényeit, nem volt — a társadalom akkori fejlettségi fokán nem is lehetett — tudományos társadalomelméletük.

A kommunizmusba való átmenet korszakunkban *elméleti kérdésből gyakorlati feladattá*, százmilliók tevékenységének ügyévé vált. A Szovjetunióban felépült a szocializmus, és a társadalmi fejlődés maga tűzte napirendre a kommunizmusba való átmenet konkrét problémáit. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa a kommunizmusba való átmenet kérdéseire is választ adott az SZKP programjában. A program a kommunizmust a következőképpen határozta meg: *„A kommunizmus osztály nélküli társadalmi rendszer, melyben a termelési eszközök egységes köztulajdonban vannak, ahol megvalósul a társadalom valamennyi tagjának teljes társadalmi egyenlősége, ahol az emberek sokoldalú fejlődésével együtt az állandóan fejlődő tudomány és technika alapján nőnek a termelőerők, ahol a társadalmi gazdagság minden forrása teljes bőségben buzog és megvalósul a nagyszerű elv: »Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.« A kommunizmus a szabad és öntudatos dolgozók magas szervezettségű társadalma, amelyben*

[2] *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 491. old.

megvalósul a társadalmi önigazgatás, a társadalom javára végzett munka mindenki számára elsődleges életszükségletté, felismert szükségszerűséggé válik, képességeit mindenki a leghasznosabban fogja gyümölcsöztetni a nép javára."[3]

A Szovjetunió az első ország, amelyben a szocializmus teljesen felépült és a kommunizmusba való átmenet megvalósítása vált fő feladattá. E feladatot a Szovjetunió a megvalósult szocialista viszonyok továbbfejlesztése révén oldja meg. *A Szovjetunió tapasztalatai* a szocializmus és a kommunizmus építésében alapvető jelentőségűek. A társadalmi fejlődés objektív, közös törvényszerűségei megvalósulnak a kommunista építés szovjet gyakorlatában, ezért — és ebben az értelemben — a Szovjetunió tapasztalatai nemzetközi jelentőségűek, utat mutatnak minden szocializmust építő országnak.

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet olyan történelmi időszakban került napirendre, amikor a világon együtt létezik a kapitalista és a szocialista világrendszer. A két világrendszer harca nagymértékben befolyásolja a szocialista-kommunista építés menetét, hatással van a kommunista társadalom fejlődéstörvényeinek érvényesülésére.

A szocializmus építésére olyan országokban került sor, amelyek fejlettségi szintje egymástól jelentősen különbözött. Az eltérő fejlettségi szint, a történelmi utak különbözőségéből eredő eltérő tapasztalatok, a társadalmi, politikai, ideológiai, sőt pszichológiai *sajátosságok* jelentik a szocialista építés nemzeti formájának reális tartalmát, és teszik szükségszerűvé, hogy a szocializmus építése, a kommunizmusba való átmenet szuverén államok keretei között történjen. Mindezek a körülmények nagymértékben befolyásolják a kommunista építés objektív törvényszerűségeinek érvényesülését.

1. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet sajátosságai

A szűkebb értelemben vett kommunizmusba, a kommunizmus felsőbb, érettebb szakaszába való átmenetet a szocializmus felépítése készíti elő. A marxizmus klasszikusai ismételten hang-

[3] Az SZKP XXII. kongresszusa. 763. old.

súlyozták, hogy a kommunizmust „nem lehet bevezetni". A fejlődés szocialista szakaszát nem lehet megkerülni vagy átugrani. A szocializmus teljes felépítése és fejlődése készíti elő a kommunizmusba való átmenetet. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában érvényesülnek továbbra is a társadalmi fejlődés általános törvényei, mindenekelőtt a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye. A kommunizmus építésének időszakában megtartják érvényüket olyan törvények, amelyek több társadalmi-gazdasági formációban hatnak (pl. az értéktörvény). Fokozatosan kibontakozik azonban a kommunizmusra jellemző törvényszerűségek hatása, s ezek mindinkább uralkodóvá válnak.

A szocializmus építése elkerülhetetlenül azzal az „örökséggel" kezdődhet csak, amelyet a győztes szocialista forradalom a kapitalizmusból átvett. A kifejlődő szocialista társadalom ezért szükségképpen magán hordozza a kapitalizmus nyomait, „anyajegyeit", mind a termelőerők, mind a társadalmi viszonyok, mind pedig a politikai, ideológiai felépítmény tekintetében. A szocializmus ezért csak osztályharcban győzhet, és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségszerű politikai formája a proletariátus diktatúrája kell hogy legyen. A kommunizmus ezzel szemben a szocializmus teljes felépítése és fejlődése nyomán, tehát vele rokon, lényegében egy típusú társadalom bázisán alakul ki és fejlődik. A szocializmus felépítése és fejlődése egyúttal a kommunizmusba való átmenet előkészítését és megalapozását is jelenti.

Mivel a szocializmus és a kommunizmus egy és ugyanazon társadalmi forma, a kommunista társadalom fejlődésének két foka, két szakasza, ezért alapvető jegyeikben hasonlóak, fejlődésüket közös törvényszerűségek határozzák meg, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet folyamatos és szakadatlan. Míg az osztálytársadalmakban az egyik társadalmi-gazdasági formából egy másikba való átmenet osztályharcokban, forradalmi úton történhet csak, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet mentes az antagonisztikus ellentmondásoktól, *az átmenet ezért folyamatos és szakadatlan.* A szocializmust és a kommunizmust nem választják el merev határok, nincsen közöttük fal. A tőkés társadalom ellentmondásai csak a kapitalizmus forradalmi megdöntése révén, a szocialista forradalom, a szocialista társadalom győzelme útján oldhatók meg.

A kommunizmusba való átmenet a szocializmus fejlődésének szerves folytatásaként történik, nem a szocialista társadalom ellentmondásainak kiéleződése, hanem azok folyamatos megoldása révén, a társadalom növekvő szociális egyneműsége, erősödő politikai, világnézeti egysége közepette megy végbe.

A kommunizmus építésének időszakában nem csökken, hanem nő a *tudatosság* jelentősége. A kommunista tudat kialakulása és fejlődése a kommunizmushoz vezető átmenet idején sem megy végbe spontán módon. Ez új, eddig sehol a világon meg nem valósult folyamat, amelynek útjait, irányát — a közben szerzett tapasztalatok alapján — a párt dolgozza ki.

A Szovjetunió történelmi tapasztalatai bebizonyították, hogy a kommunizmusba való átmenet időszakában a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek felderítését és következetes érvényesítését csak *a kommunista párt vezette szocialista állam* képes megvalósítani. Ez az építőmunka ugyanis olyan feltételek között történik, amikor a társadalomban az osztályok és a társadalmi rétegek alapvető érdekközössége mellett fennállnak érdekkülönbségek is, amikor a társadalomban még hatnak mind a társadalmi viszonyokban, mind pedig az emberek gondolkodásában, magatartásában a kapitalizmus maradványai, amikor nemzetközi méretű harc folyik a két világrendszer között, és ez a harc befolyással van a kommunizmust építő társadalom belső viszonyaira is. A kommunista építés vezetése ezért még megőrzi politikai jellegét, fennmarad és fejlődik az állam, s annak funkciói a gazdasági építő- és kulturális nevelőmunka irányításában. Lenin közvetlenül az októberi szocialista forradalom után azt írta, hogy „ha elhamarkodva kikiáltjuk az állam elhalását, akkor vétkezünk a történelmi távlat ellen"[4].

2. *Azonosságok és különbségek a szocializmus és a kommunizmus között*

A szocializmus és a kommunizmus lényegét tekintve egy típusú. Ugyanannak a társadalmi-gazdasági formációnak egymást követő fejlődési szakaszai, *lényeges vonásaik azonosak, bár mi-*

[4] *Lenin* Művei, 27. köt. 137. old.

nőségi különbségek is fennállnak közöttük. Melyek a kommunista társadalom két fokának *közös vonásai?*

Mind a szocializmust, mind a kommunizmust *a termelési eszközök társadalmi tulajdona* jellemzi. A termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján *megszűnik a kizsákmányolás,* megteremtődik a társadalmi termelés *tervszerű* megszervezésének lehetősége és szükségessége. A kommunista társadalom mindkét fokán ugyanaz a *gazdasági alaptörvény* érvényesül: a társadalmi termelést a dolgozó nép állandóan növekvő szükségletei minél teljesebb kielégítésének szolgálatába állítják. A társadalmi termelésnek ezt a célját a munka termelékenységének szüntelen növelésével, a legfejlettebb tudomány és technika vívmányainak alkalmazása révén érik el.

A szocializmusnak és a kommunizmusnak — lényeges azonos vonásaik mellett — eltérő, *minőségileg különböző sajátosságaik is vannak.* Ezek a következők:

A szocialista társadalom fejlődése kezdetén azokat a *termelőerőket* használja fel, amelyeket a kapitalizmustól örökül kapott. A kommunista társadalom a termelőerők minőségileg magasabb fejlettségi fokát igényli, *a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának* megteremtését.

A szocializmust és a kommunizmust egyaránt a termelési eszközök társadalmi tulajdona jellemzi, azonban a szocialista tulajdon lényeges vonásaiban *különbözik* a felépült kommunizmus egységes, kommunista társadalmi tulajdonától. A szocialista tulajdonnak történelmileg két formája alakult ki: a termelési eszközök állami köztulajdona és a szocialista szövetkezeti tulajdon. A kommunizmusban a szocialista tulajdon két formája magasabb szinten egybeolvad, kialakul *a termelési eszközök egységes, kommunista tulajdona.* Ennek alapján az osztályok is megszűnnek, és kiformálódik az egységes kommunista társadalom.

A szocializmusban megszűnik *a város és a falu,* valamint *a fizikai és a szellemi munka között* a kapitalizmusban *kialakult ellentét.* A szocializmusban is még *lényeges különbség* van azonban a város és a falu, valamint a fizikai és a szellemi munka között, ami csak a *kommunizmusban* szűnik meg.

A szocializmusban a kapitalizmushoz képest megváltozik a munka társadalmi jellege, de a munka még nem válik életszükségletté. A kommunizmusban a munka mindenki számára *a legfőbb életszükséglet.*

A kommunizmusban az elosztási viszonyokban is változás következik be a szocializmushoz képest. A munka szerinti elosztás elvét *a szükségletek szerinti elosztás elve* váltja fel.

A kommunizmusban *megszűnik az árutermelés*, s ezzel az értéktörvény érvényesülése is.

3. *A kommunizmus építésének fő gazdasági feladatai*

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet szükségszerű, hosszú történelmi folyamat, amelyet megkerülni vagy átugrani nem lehet. A termelőerők és a termelési viszonyok jellege közötti összhang törvénye a kommunizmus építésének időszakában is érvényesül. A kommunista termelési viszonyok megteremtése csak a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának kiépítésével összhangban történhet, feltételezi a dolgozó nép életviszonyainak állandó javítását, kulturális színvonalának emelését, a társadalom tagjainak kommunista nevelését is. A szocialista társadalom kommunizmusba való átfejlődésének *a termelőerők fejlődése a motorja*, a meghatározó jellegű mozzanata.

A kommunizmus építésének időszakában és a felépült kommunizmusban is érvényes a marxizmus—leninizmus azon tanítása, hogy a társadalom anyagi létfeltételeinek meghatározó szerepük van a társadalmi fejlődés összfolyamatában. A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása a döntő, a meghatározó jellegű láncszem a kommunista építés gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai feladatainak együttesében.

a) A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása a termelőerők olyan fejlesztését jelenti, ami lehetővé teszi az anyagi javak bőségének megteremtését, ennek alapján a társadalom tagjai normális szükségleteinek teljes kielégítését, átalakítja a munka jellegét, megszünteti a régi típusú munkamegosztást, megteremti a szellemi és a fizikai munka, a város és a falu közötti lényeges különbségek megszüntetésének anyagi feltételeit.

A tudományos kommunizmustól távol áll a kommunizmusba való átmenet szubjektivista felfogása. A nemzetközi kommunista mozgalomban újra meg újra felütik a fejüket kispolgári, voluntarista nézetek a kommunizmus *bevezetéséről*. Ezeknek a nézeteknek képviselői a kommunizmusnak gyakran aszkétikus felfogását hirdetik, s azt a termelőerők fejlettségének alacsony fokán, a szűkösen rendelkezésre álló javak egyenlő elosztásával, az anyagi ösztönzés állítólagosan burzsoá elvének elvetésével velik megvalósíthatónak. Ezek a felfogások figyelmen kívül hagyják a társadalmi-gazdasági fejlődés objektív törvényszerűségeit, amelyek érvényesülnek a kommunizmusba való átmenet időszakában is, s szubjektivista önkényükkel nagy kárt okoznak a szocializmust építő népnek, kompromittálják a kommunizmus eszméit is. A termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus összhangjának megsértése, elkerülhetetlen fejlődési szakaszok átugrásának kísérletei, a társadalmi termelés technikai-technológiai és közgazdasági törvényszerűségeinek önkényes figyelmen kívül hagyása zavarokat és kudarcokat idéz elő a gazdasági életben, a szocializmus építésében.

A munka termelékenységének nagymértékű növelése azt követeli, hogy a társadalom termelőerőinek, mindenekelőtt a termelés anyagi-műszaki bázisának fejlesztését a tudomány és a technika alapvető fejlődési tendenciáinak figyelembevételével, szigorúan tudományos alapokon végezzék. Lenin ismételten aláhúzta, hogy „a munka termelékenységének fokozása az egyik legfontosabb feladat, mert enélkül lehetetlen a kommunizmusra való végleges áttérés"[5].

A kommunizmus építésének időszakában világméretekben kibontakozik a *tudományos-technikai forradalom*. A tudományos-technikai haladás eredményeinek következetes alkalmazása döntő fontosságú a kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisának létrehozásában, az anyagi javak bőségének megteremtésében. A tudományos-technikai forradalom új távlatokat nyitott az emberiség előtt a természeti erők megismerése és az ember szolgálatába való állítása terén. Az atomenergia, a maghasadás és a termonukleáris szintézis révén kimeríthetetlen energiaforrásokhoz juthat az emberiség. Mint reális lehetőség fogalmazódik meg a jelenkori tudományban az anyagok természetes tulajdonságainak megváltoztatása, merőben új, eddig nem ismert, előre meghatározott tulajdonságokkal rendelkező anyagok előállítása, az életfolyamatok, az élő szervezetek tudatos befolyásolása, illetve fejlődésének irányítása. Ez a korszak kitárta az ember előtt

[5] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 104. old.

a kozmosz kapuit, erőfeszítéseket tesznek a világűr meghódítására. Gyors ütemben halad előre a gépesítés és az automatizálás. Az elektronikus számítógépek és vezérlőberendezések fejlődése, a termelésben és az emberi tevékenység különböző más területein való alkalmazásuk alapvetően megváltoztatja az ember funkcióit az anyagi javak előállításában, és megsokszorozza annak lehetőségeit is.

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása a Szovjetunióban a jelenlegi időszakban közvetlen feladattá tette *a termelőfolyamatok komplex gépesítését*, ami lehetőséget nyújt a nehéz fizikai munka kiküszöbölésére. A komplex gépesítés megvalósulása megveti az alapját a termelőfolyamatok automatizálásának is.

Az *automatizálás* a gépesítés fejlődésének legmagasabb foka. Az automatizált termelési folyamatban a dolgozó emberek feladata már csak a gépek beállítása és működésük ellenőrzése. A telemechanika, az elektronikus számítógépek, vezérlőberendezések fejlődése, alkalmazásuk a termelésben megvalósítja a géprendszerek automatikus irányítását és ellenőrzését is. A fejlett kommunizmusban, a teljes automatizálás alapján, a mechanikus munkától megszabadulva, az emberek teljes egészében kibontakoztathatják tudományos, alkotó tevékenységüket.

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésében, a komplex gépesítés és az automatizálás feladatainak megoldásában elsőrendű jelentősége van a *villamosításnak*. Az energia minden fajtája átalakítható villamos energiává, amely egynemű, könnyen továbbítható, a végtelenségig osztható és óriási mértékben koncentrálható. A jelen korszak tapasztalatai bizonyítják, amit Lenin a szovjet állam fennállásának kezdeti szakaszában írt: „A kommunizmus — szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása." Az elektromosság nem csupán mint energiaforrás szerepel, hanem mind szélesebb körű alkalmazásra kerül a technológiai folyamatokban is.

A *kemizálás* a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésében különösen fontos helyet foglal el. A vegyipar új, megtervezett tulajdonságokkal rendelkező anyagokat produkál, forradalmasítja a technológiát, mélyrehatóan átformálja a mezőgazdaságot. A termelési folyamatok kemizálása nemcsak a vegyipar fejlődését jelenti, hanem a kémiai technológia és a kémiai módszerek más termelési ágakban történő alkalmazását is.

A kommunizmus célja az, hogy a termelést az embernek, szükségletei kielégítésének a szolgálatába állítsa. A tudomány eredményeinek alkalmazása arra szolgál, hogy megteremtse az anyagi javak eddig nem ismert bőségét, a munkát az emberi képességek kibontakoztatásának fő formájává változtassa. A termelőerők fejlesztése, a munka termelékenységének növelése nem a munkát teszi feleslegessé a kommunizmusban, hanem *megváltoztatja a munka jellegét* és tartalmát. A technika és a tudomány fejlődése megköveteli azt is, hogy a termelésben dolgozók általában technikusi vagy mérnöki képzettségre tegyenek szert.

A munka termelékenységének növekedése lehetővé teszi *a munkaidő rövidítését*, s ezzel felszabadítja a dolgozók idejének és erejének jelentős részét a tanulás, a művelődés, a művészetek, a sport céljaira, képességeik sokoldalú fejlesztésére. A munkaidő csökkentése előtérbe állítja azt a követelményt, hogy megfelelő figyelmet szenteljünk a szabad idő értelmes, az ember és a társadalom javát szolgáló kihasználásának, az ehhez szükséges feltételek megteremtésének.

A kommunizmus építése során meg kell teremteni a nők valóságos egyenjogúsága kialakulásának feltételeit, amihez elsősorban az szükséges, hogy a házimunka terheit levegyük a nők válláról. Ennek érdekében nagymértékben ki kell bővíteni a szükségletek társadalmi kielégítésének kereteit (közétkeztetés, nagyüzemi mosás, javító munkálatok, gyermekotthonok stb.), tömegessé kell tenni a legkülönbözőbb háztartási gépek alkalmazását.

A kommunizmus termelőerőinek kifejlesztése során nagy gondot kell fordítani az oktatásra, a dolgozók szakmai képzésére és kulturális színvonaluk emelésére. A termelési eszközök, a technika, a tudomány magas színvonala megköveteli a termelő ember széles körű és magas színvonalú képzettségét.

A kommunizmus építése során a munkások szakképzettsége mérnök-technikusi színvonalra, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak szakképzettsége agronómusi, agrotechnikusi színvonalra emelkedik, s ez megszünteti a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségeket, hozzájárul a város és a falu közötti lényeges különbségek eltűnéséhez. A mezőgazdasági munka pedig — a mezőgazdasági termelés gépesítésének, villamosításának, kemizálásának hatására — az ipari munka válfajává lesz.

A kommunizmus építése során fokozatosan megszűnik a munkamegosztásnak az a típusa, amely az embert egy életen át arra

készteti, hogy egyfajta, a képességeket csak minimálisan és csak egyoldalúan igénybe vevő műveleteket végezzen. A kommunizmusban is fennmarad azonban annak szükségessége, hogy az emberek a tevékenység egy bizonyos fajtáját tekintsék fő tevékenységi területüknek, ennek szenteljék erejük, energiájuk javát. Hiszen csak így lehetséges a termelés, a tudomány, a művészet vagy az emberi tevékenység bármely más területén eleget tenni a növekvő követelményeknek, kiemelkedő eredményeket elérni. Ez azonban a jelenleginél sokkal szélesebb körű, nagyobb képzettséget és sokoldalú működést megkívánó tevékenység lesz.

A technikai haladás ugyanis napjainkban kettős tendenciát szül: egyrészt a termelés további szakosításának tendenciáját, másrészt azt, hogy a termelés különböző ágazataiban folyó tevékenység közös elveit és tudományos alapjait mindinkább felismerik. Tehát egyrészt új szakmák jönnek létre, *másrészt megnő az egyes munkafajták, az egyes szakmák tudományos-technikai alapjainak közössége.* A matematika, az elektronika, a kibernetika alapjainak és a mai értelemben vett több szakmának az ismerete szükséges lesz valamennyi dolgozó számára a termelés minden ágában. Ezáltal szükségessé válik olyan sokoldalú emberek képzése, akik a társadalom szükségleteinek és egyéni hajlamuknak megfelelően rövid időn belül el tudják sajátítani a munkát a különböző termelési ágakban. Ez lehetővé teszi a képességeknek és a hajlamoknak megfelelő választást a különböző fajtájú tevékenységek között. Ezáltal lehetővé válik az emberek képességeinek szabad kibontakoztatása.

A Szovjetunió, a szocialista országok távlati fejlesztési terveik kidolgozásakor arra törekednek, hogy maximálisan figyelembe vegyék a tudomány és a technika fejlődésének tendenciáit, gyorsan bevezessék és széles körűen alkalmazzák az új eredményeket. Számbaveszik a társadalom munkaerő-szükségletét. Tervszerűen fejlesztik az oktatási rendszert, összehangolva a társadalom szakemberigényével.

b) A termelési viszonyok átalakulása

A termelőerők fejlődése alapján a kommunizmusba való átmenet időszakában a társadalmi-termelési viszonyok is átalakulnak. A társadalmi-termelési viszonyok meghatározó elemei a

tulajdonviszonyok. A kommunizmusba való átmenet időszakában fokozatosan végbemegy az *egységes kommunista tulajdon* kialakulása, az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon közeledése, összeolvadása.

A termelőerők fejlődése a népgazdaság szerkezeti átalakulásával jár: növekszik az iparban, a közlekedésben és a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak részaránya, szerepük a nemzeti jövedelem termelésében és felhasználásában. Az állami (össznépi) tulajdon jelentősége nő a kommunizmust építő országok népgazdaságában. Az állami tulajdon is fejlődik a szocialista építés előrehaladásával, hiszen a szocialista termelési viszonyok rendszerében realizálódik. Ezért erősödik szocialista jellege a szocialista tervgazdálkodás fejlődésével, a munka szerinti elosztás elveinek következetes érvényesítésével.

A gazdasági mechanizmus reformja megőrzi a fő termelési eszközök egységes állami tulajdonát. Az állami vállalatok vezetőit az állam nevezi ki, érvényesül az egyszemélyi felelős vezetés. Az állami vállalatok a tervgazdálkodás rendszerében meghatározott célok eléréséért, az állam által szabályozott feltételek között, az önálló elszámolás elve alapján használják az állam által rendelkezésükre bocsátott eszközöket. A szocialista demokrácia fejlődése, a vállalatok önállóságának növekedése, a dolgozók személyes és kollektív anyagi érdekeltségének fokozódása a vállalat gazdasági tevékenységében, megkívánja és ösztönzi a dolgozók aktívabb részvételét az üzemek gazdasági programjának kialakításában és végrehajtásában.

A kommunizmus érett szakaszán, amikor megszűnik az állam, a politikai felépítmény, a tulajdon állami jellege is elvész, de megmarad a társadalmi termelés irányításának és megszervezésének szükségessége.

A mezőgazdasági termelés gépesítése és villamosítása, a kemizálás fokozott alkalmazása a mezőgazdaságban, szorosabbá teszi az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatait. Ez a folyamat a mezőgazdaságban végzett munkát mindinkább az ipari munka válfajává alakítja. Mind a termelési és munkafeltételek, mind pedig az életviszonyok tekintetében végbemegy a város és a falu egymáshoz való közeledése. A közlekedés, a hírközlés fejlődése, az életviszonyok javulása mindinkább eltünteti a város és a falu közötti lényeges különbségeket.

A termelés fejlődése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben együtt jár a szövetkezetek közös gazdaságának erősödésével, a termelőszövetkezetek oszthatatlan alapjainak gyarapodásával.

A közös vagyon egyre növekvő része már a szövetkezeti tagok együttes, kollektív munkájának eredménye, a szövetkezetek közös, sérthetetlen tulajdona. A lakosság ellátásában, és maguknak a termelőszövetkezeti tagoknak a jövedelmében is nő a közös gazdaságban végzett munka jelentősége. A közös gazdaság gyarapítása a fejlődésnek egy jóval későbbi fokán a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasági jelentőségének csökkenéséhez fog vezetni.

A termelés fejlődése, a modern termelőerők alkalmazásának szükségessége nemcsak az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatait bővíti, hanem kifejleszti a termelőszövetkezetek egymás közötti termelési és más jellegű kapcsolatait is. Ennek példáit láthatjuk már ma is megvalósulni a Szovjetunióban, különböző kolhozközi létesítmények (törpe vízművek, konzervgyárak, iskolák, kórházak, öntözőrendszerek) stb. megalkotásában. Ezek a folyamatok nem változtatják a szövetkezeti tulajdont állami tulajdonná, de elősegítik az *egységes kommunista köztulajdon* kialakulását.

A mezőgazdasági termelés fejlődésével a termelőszövetkezetek gazdálkodásában erősödnek a vállalati vonások. A szövetkezeti tagok szociális és egészségügyi ellátásának rendszere mindinkább közeledik az iparban, az állami tulajdonban levő vállalatoknál dolgozó munkások és alkalmazottak ellátási rendszeréhez.

A termelési viszonyok rendszerében az *elosztási viszonyok* is minőségi átalakuláson mennek keresztül a kommunista társadalom második szakaszában. Az elosztás szocialista elvének érvényesítése, a dolgozók anyagi ösztönzése a termelőerők fejlesztésének elengedhetetlen feltétele a szocializmusban. A termelőerők fejlettségi szintje is csak ennek az elvnek az alkalmazását teszi lehetővé. Csak az anyagi javak bősége, a munka jellegének megváltozása, és a dolgozók magas fokú öntudata, mindezeknek a feltételeknek együttes megléte teszi lehetővé az elosztás kommunista elvére, a szükségletek szerinti elosztásra való áttérést.

A társadalom fejlődése, a termelés, a tudomány, a kultúra előrehaladása új meg új szükségleteket teremt. Mindenféle szükséglet mindenkori teljes kielégítése ezért a kommunizmusban sem képzelhető el. A termelőerők és a szükségletek fejlődésének dialektikája, a fejlődés ebből fakadó ösztönzői a kommunista társadalomban is fennmaradnak. Az elsőrendű fogyasztási javakból: élelmiszerekből, ruházkodási cikkekből, lakásból, a kulturált és egészséges élethez szükséges használati tárgyakból a termelő-

erők magasabb fejlettségi szintjén az embernek normális szükségletei belátható időn belül teljesen kielégíthetőek lesznek. Az ipar, a mezőgazdaság fejlődése, a lakásépítés, a kulturális és egészségügyi intézmények hálózatának előrelátható fejlődése megteremti az alapot ezeknek a kielégítéséhez. A szükségletek szerinti elosztásra való áttérés azonban csak fokozatosan, az anyagi és erkölcsi feltételek kialakulásának mértékében valósulhat meg. A kommunizmus elosztási elvének érvényesítése nem az elosztás szervezettségének megszüntetését, hanem elvileg más alapokra való helyezését jelenti.

A kommunizmusba való átmenet időszakában még megmarad az anyagi érdekeltség nagy jelentősége, s éppúgy, mint a szocializmus építése során, itt is szükséges az anyagi ösztönzés rendszerének állandó javítása, tökéletesítése.

A szocialista társadalomnak, a kommunizmushoz vezető átmenete során az anyagi javak termelését és elosztását az áru- és értékkategóriák fokozott felhasználásával szervezik meg. A kommunizmusban már *nem lesz árutermelés*, a termékek elvesztik árujellegüket, megvalósul a javak közvetlen, szükségletek szerinti elosztása.

A kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisának létrehozása, a szocialista tulajdon két formájának közeledése és egybeolvadása az egységes kommunista tulajdonban, a város és a falu közötti lényeges különbségek eltűnése, az ipari és a mezőgazdasági, fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek megszűnése, a termékbőség megteremtése és a szükségletek szerinti elosztásra való áttérés egységes folyamatban történik. Ebben a folyamatban kialakul *a magas fokon szervezett, fejlett termelőerőkre támaszkodó kommunizmus*, amely a társadalmi termelés folyamatát az áru- és értékkategóriák mellőzésével irányítja. E folyamat előrehaladásának konkrét útjait, formáit és módozatait ma még sok vonatkozásban nem láthatjuk előre.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok történelmi tapasztalatai bizonyítják, hogy a gépi nagyiparon, a modern technika és tudomány eredményeinek alkalmazásán épülő társadalmi termelés egységes, központosított, tervszerű irányítást követel. A kommunista társadalomban sem szűnik meg a társadalmi termelés társadalmi méretekben szervezett, tervszerű irányítása. Lenin a szocialista állam gazdasági vezető és szervező funkciójáról és gazdasági irányító, szervező apparátusáról azt tartotta,

hogy az fejlődni és erősödni fog a kommunista építés folyamatában. A Népgazdasági Tanács I. kongresszusán a következőket mondotta: „... az apparátusnak, amely a szó tulajdonképpeni, szoros, szűk értelmében a kormányzás apparátusa, a régi állam apparátusának el kell pusztulnia, ellenben az olyan típusú apparátusnak, amilyen a Legfőbb Népgazdasági Tanács, növekednie, fejlődnie, erősödnie kell, teljes egészében átfogva a szervezett társadalom legfőbb tevékenységét."[6] A felépült kommunista társadalomban a gazdasági és kulturális építőmunka irányító és szervező funkciói megmaradnak, de *állami funkcióból fokozatosan a kommunista társadalmi önigazgatás* feladatává lesznek.

A marxizmus a kommunista társadalmat nem anarchisztikus, atomizált társadalomként fogja fel, hanem olyan társadalomként, amely magas fokon szervezett, fejlődését és tevékenységét *az egész társadalomra kiterjedő tudatosság* és tervszerűség jellemzi. Csak ilyen társadalomban hasznosíthatók optimálisan a technika és tudomány eredményei, működtethetők hatékonyan a társadalom termelőerői, csak magas fokon szervezett és tudatosan irányított társadalmi folyamatokban valósulhat meg az emberi képességek szabad kibontakoztatása. Az ember szabadságának, a személyiség fejlődésének alapvető feltétele az, hogy felismerjék és tudatosan juttassák érvényre a társadalmi fejlődés objektív törvényeit, felismerjék és a társadalom szolgálatába állítsák a természet törvényeit. Annak a kispolgári, anarchisztikus felfogásnak, amely a kommunista társadalmat, és a kommunista társadalomban az önigazgatás rendszerét összeegyeztethetetlennek tartja a társadalmi folyamatok tervszerű, szervezett irányításával, semmi köze sincs a marxizmushoz. Ezeknek a felfogásoknak mai, aktuális szerepe az, hogy aláássák a szocialista állam és a kommunista párt vezető szerepét. A kommunista társadalmi önigazgatás nem elveti, hanem fejleszti és tökéletesíti a társadalmi újratermelési folyamat egységesített, demokratikusan centralizált, tudományos alapokon nyugvó tervezését és irányítását. Nem felszámolja, hanem fejleszti és tökéletesíti a társadalomnak azokat a szerveit, amelyek a gazdasági és kulturális tevékenység tervezésére, szervezésére és irányítására hivatottak.

A kommunizmusba való átmenet szuverén államok keretei között történik. A szocialista világrendszer szuverén szocialista ál-

[6] *Lenin* Művei. 27. köt. 414. old.

lamok közössége. A szocializmus győzelmével megteremtődnek a feltételei a szocialista nemzetek szabad fejlődésének és közeledésének, fejlődő együttműködésének. A szocialista építés előrehaladása a szocialista államokban mind teljesebben érvényre juttatja a szocializmus objektív törvényeit, a társadalmi-gazdasági viszonyok, a politikai berendezkedés tekintetében közelebb hozza egymáshoz a szocialista országokat, *új alapokra helyezi a szocialista államok, a szocializmust építő népek kapcsolatait, együttműködését.* A szocializmus fejlődésének révén, a kommunizmusba való átmenet időszakában a szocialista államok kapcsolatai bővülnek, a szocializmust építő népek, nemzetek együttműködése és közeledése előrehalad. A fejlődésnek ez az alapvető iránya, amely a termelőerők fejlődésének szükségszerű követelménye, következik a szocialista társadalmi viszonyok természetéből és a szocializmus nemzetközi érdekeiből. Ez a fejlődési irány a kommunista pártok internacionalista politikája révén valósulhat csak meg, és megvalósul, utat tör magának az ellentmondások, nehézségek leküzdése árán.

A kommunizmus győzelmét a társadalmi fejlődés, az emberi történelem törvényszerű menete készíti elő. A kommunizmus megőrzi és továbbfejleszti a társadalmi haladás minden korábbi gazdasági, tudományos, technikai vívmányát, kulturális eredményét, és messzemenően az ember szolgálatába állítja azokat. Hiszen a kommunista társadalom célja az, hogy megteremtse az egyén szabad fejlődésének, képességei teljes kibontakoztatásának feltételeit. A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja deklarálta: „A kommunizmus azzal teljesíti történelmi küldetését, hogy minden embert megszabadít a társadalmi egyenlőtlenségtől, az elnyomás és a kizsákmányolás minden formájától, a háború borzalmaitól és meghozza a földkerekség minden népének *a Békét, a Munkát, a Szabadságot, az Egyenlőséget, a Testvériséget és a Boldogságot.*"[7]

Az osztályharcok történetét végigkísérő jelszavak, az elnyomott osztályok követelései, az utópista gondolkodók jövőről alkotott álmai a marxizmus—leninizmus eszméiben nyertek tudományos tartalmat, és a marxista—leninista pártok által vezetett forradalmi küzdelmeknek és az építőmunkának a gyakorlatában válnak valóra.

[7] Az SZKP XXII. kongresszusa. 713. old.

A szocialista újratermelés

I. A szocialista bővített újratermelés lényege és sajátos vonásai

Az újratermelés az anyagi javak termelésének állandóan megismétlődő folyamata, a termelés folytonosságának állandó fenntartása. Az újratermelés elkerülhetetlen velejárója minden társadalmi rendszernek, és így a szocializmus gazdaságának is. A lakosság létfenntartását csak úgy lehet biztosítani, ha a dolgozók munkájukkal, termelési eszközeik segítségével újból és újból létrehozzák, valamint elosztják, kicserélik és elfogyasztják a szükségleteik kielégítésére szolgáló anyagi javakat. Eközben minden termelési folyamat során újból és újból biztosítják a folyamat megújításának feltételeit, vagyis az új termelési folyamat megindításához szükséges termelési eszközöket és munkaerőt. „Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia. Ahogyan egy társadalom nem hagyhatja abba a fogyasztást, ugyanúgy nem hagyhatja abba a termelést sem. Ezért minden társadalmi termelési folyamat folytonos összefüggésben és megújulásának állandó folyamatában vizsgálva, egyúttal *újratermelési folyamat* is."[1]

A termelőerők és a társadalom magasabb fokú fejlődésének feltétele, hogy a termelési folyamat ne ugyanazon a színvonalon ismétlődjék meg (egyszerű újratermelés), hanem fokozatosan növekvő színvonalon egyre nagyobb termékmennyiséget állítsanak elő (bővített újratermelés).

A szocialista gazdaságot is a bővített újratermelés jellemzi. A bővített szocialista újratermelés elmélete a szocializmus politikai gazdaságtanának egyik legfontosabb része, mert a szocia-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 524. old.

lista gazdaság működésének és növekedésének olyan általános összefüggéseit tárja fel, amelyek közvetlenül megalapozzák a szocialista népgazdaság irányítását és tervezését. A következő fejezetekben meg fogjuk vizsgálni, hogyan alakulnak a szocialista újratermelésben az egész gazdasági életet átfogó legfontosabb kategóriák: *a társadalmi termék, a nemzeti vagyon,* és elsősorban *a nemzeti jövedelem,* majd tárgyalni fogjuk azokat a *fő arányokat,* amelyek a szocialista bővített újratermelés egyensúlyát biztosítják. Végül ki fogunk térni azoknak a tényezőknek az elemzésére, amelyek meghatározzák az újratermelés bővülésének mértékét, *a szocialista gazdaság növekedését,* és ezzel a lakosság életszínvonalának emelkedését is.

1. A szocialista bővített újratermelés általános vonásai

A szocialista újratermelésre is érvényesek az újratermelésnek azok a Marx által feltárt legáltalánosabb feltételei, amelyek kiterjednek minden gazdasági rendszerre, illetve azokra a gazdasági rendszerekre, amelyeket a bővített újratermelés jellemez. A szocialista bővített újratermelésre is *érvényesek a következő legfontosabb törvényszerűségek:*

1. *Az újratermelés magában foglalja az anyagi javak, a munkaerő és a termelési viszonyok újratermelését.* A termelési folyamat folytonos megismétléséhez feltétlenül szükség van az előző termelési folyamatban elhasznált termelési eszközök pótlására, megújítására. Az előállított anyagi javak meghatározott részének tehát az elhasznált termelési eszközök anyagi formáját kell felölteniük, hogy pótolni tudják azokat. Ugyanúgy pótolni kell az előző termelési folyamatban elhasznált munkaerőt is. Végül, a termelés folyamatosságának fenntartásához állandóan újra kell termelni a termelési viszonyokat, amelyek lehetővé teszik a társadalmi termelés megszervezését. Míg a tőkés újratermelés nem volna lehetséges a tőke állandó újratermelése nélkül, ami a munkásokat arra kényszeríti, hogy újra és újra eladják munkaerejüket, addig a szocialista újratermelés megköveteli a szocialista társadalmi tulajdon két formájának állandó megújulását: az újonnan előállított javak zöme állami vagy szövetkezeti tulajdonba kerül.

2. Az újratermelés mint a termelés állandó megújulásának

szakadatlan folyamata, *magában foglalja nemcsak a termelés, hanem az elosztás, a csere és a fogyasztás mozzanatait is.* A termelési folyamat csak akkor újulhat meg, ha az előállított termékeket (megfelelő mértékben) elosztják, kicserélik és elfogyasztják, és ha a rendelkezésre álló termelési eszközöket és munkaerőt úgy osztják el, hogy a termelési folyamat a szükséges mértékben és arányokban ismétlődjék meg.

3. Bővített újratermelés azáltal jön létre, hogy a termelési folyamatban létrehozott termékek tömege meghaladja a termelési eszközök és a munkaerő egyszerű felújításához szükséges mennyiséget. *Többlettermék* jön létre, amelynek nagy részét a társadalom a termelési eszközök és a foglalkoztatott munkaerő növelésének céljaira, felhalmozásra használja fel. *A szocialista bővített újratermelésnek is alapvető feltétele a terméktöbblet létrehozása és jelentős részének felhalmozása.*

4. A termelési folyamatban előállított termékek két legfontosabb csoportja — vagy ahogyan Marx nevezte: I. és II. osztálya — *a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek.* Ahhoz, hogy az újratermelés zavartalanul folyjék, *a két osztály között megfelelő aránynak kell megvalósulnia,* amelynek döntő jelentősége van az újratermelés bővülése és a szükségletek kielégítése szempontjából.

Az újratermelés elméletének a szocializmus politikai gazdaságtanában különösen nagy jelentősége van.

A kapitalista viszonyok között általában a magántőkések, illetve az egyes tőkésvállalatok tevékenységét közvetlenül meghatározó, szűkebb körű *(mikroökonómiai)* összefüggések állnak előtérben, és csak ezek bonyolult, sokszor egymást keresztező hatásának eredőjeként alakulnak ki az újratermelés társadalmi folyamatának keretei. A társadalmi tulajdonon alapuló szocialista gazdaság fejlődését ezzel szemben sokkal közvetlenebbül az egész népgazdaságot átfogó, a társadalom által felismert *makroökonómiai* összefüggések határozzák meg. Ezek az összefüggések teszik lehetővé a szocialista népgazdaság központi irányítását és tervezését.

A szocialista viszonyok mellett is minden gazdasági egységben, minden *vállalatban* megvalósul *az újratermelés elkülönült folyamata,* amely alapját képezi a szocialista társadalmi újratermelés egészének. A szocialista vállalatok tevékenységét azonban a társadalom szervei, éppen a fentebb megjelölt átfogó összefüggések-

ből kiindulva, a társadalom közös érdekeinek megfelelő irányba terelik. Ugyanakkor a központi irányításnak és tervezésnek figyelembe kell vennie a vállalatokban lezajló folyamatokat is.

A szocialista újratermelési folyamat tehát magában foglalja a vállalatok kapcsolatait és a népgazdasági szintű összefüggéseket és folyamatokat.

2. *A szocialista bővített újratermelés sajátos vonásai*

A szocialista termelési mód természetéből és specifikus törvényeiből kifolyólag a szocialista bővített újratermelésnek vannak — a közös vonások mellett — rendkívül fontos *sajátos vonásai,* amelyek élesen megkülönböztetik az újratermelés kapitalista és minden más, régebbi formájától. E sajátos vonások közül a legfontosabbak a következők:

1. A szocialista bővített újratermelés *közvetlenül a lakosság növekvő anyagi és kulturális szükségletei minél magasabb fokú kielégítését szolgálja.* Legfőbb mozgatóereje az a törekvés, hogy a szükségletek kielégítésére alkalmas *termékek minél nagyobb tömegét a társadalmi munka lehető legtakarékosabb ráfordításával állítsák elő.*

A lakosság szükségleteinek lehető legnagyobb mértékű kielégítése, mint a szocialista újratermelés célja, megköveteli a társadalom rendelkezésére álló termelőerők állandó fejlesztését, ezek minél teljesebb és ésszerűbb felhasználását.

2. A szocialista újratermelésben a lakosság tömegei fogyasztásának alakulása nem korlátozza, hanem ösztönzi a termelést. A termékek egyre nagyobb mennyiségének realizálása nem ütközik szükségszerű akadalyokba. *A termelés és az értékesítés összhangját* a termelés növekedésének gyors üteme mellett is fenn lehet tartani.

Ez a lehetőség azonban nem valósul meg automatikusan. A termelés és az értékesítés összhangja csak akkor jön létre, ha *a termelés összetétele, szerkezete megfelel a változó szükségleteknek,* a fogyasztói igények alakulásának, ha a szükségletek változásának megfelelően alakul át a termelés szerkezete is. Főként ennek hiánya miatt lépnek fel időnként értékesítési nehézségek a szocialista országokban is. Ezek azonban aránylag rövid időn belül kiküszöbölhetők, ha a gazdasági egységeket a piaci kapcsolatok

hathatósan ösztönzik arra, hogy a termelés szerkezetét a fogyasztók igényeinek figyelembevételével, folyamatosan alakítsák.

3. *A szocialista bővített újratermelés egész folyamatát* a szocialista társadalmi tulajdon tényéből következő *tervszerűség jellemzi.* Ahhoz, hogy a szocialista újratermelés megvalósuljon, szükségszerű, hogy a társadalom szervei hosszabb távra tudatosan tervezzék meg az anyagi javak és a munkaerő újratermelésének méreteit, fő arányait, ütemét.

Csak a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek — köztük az értéktörvény követelményeinek — tudatos előrelátása alapján, tehát csak a társadalom szerveinek tudományosan megalapozott, központi tervelőirányzatai révén lehet a társadalom érdekeinek megfelelően meghatározni a termelés és a fogyasztás jövőbeni arányait, szerkezetét, az újratermelés bővülésének ütemét. Az ezekre az egész népgazdaságot átfogó *makroökonómiai* összefüggésekre kiterjedő előirányzat tervszerű jelleget ad a szocialista újratermelés egész folyamatának. Ez teljes mértékben fennáll akkor is, ha az előirányzatot nem bontják le kötelező tervutasítások formájában az egyes gazdasági egységekre, hanem — ami a fejlődés mai szakaszán célszerű és szükséges — az áru- és pénzviszonyok aktív felhasználásával a terv és a piac olyan egységét valósítják meg, amely a tervszerűség tényleges érvényesülését az eddiginél hathatósabban biztosítja.

4. *A szocialista újratermelés,* amely tudatosan és tartósan valósítja meg az arányosságot, természeténél fogva *válságmentes, lehetővé teszi a természeti és munkaerőforrások tervszerű kihasználását, a termelés szakadatlan növekedését.* Ezekből a sajátosságokból következik a szocialista újratermelés legfőbb előnye: *az újratermelés bővülésének gyors üteme.*

A szocialista újratermelésnek ez a sajátossága természetesen nem jelenti, hogy a bővülés teljesen egyenletes ütemű. Általában felfelé ívelő vonala mellett lehetnek és vannak a szocialista gazdaság fejlődésében időleges lassulások (ezeknek okaira még visszatérünk), amelyek azonban nem vezetnek sem túltermelési válságokra, sem pangási periódusokra. A szocialista újratermelés tudatosan szervezett, tervszerű jellegéből következik, hogy *előnyei nem érvényesülnek automatikusan,* önműködően. A reális lehetőségek valóra váltása az irányító szervek helyes tervezőmunkájától, gazdaságpolitikájától, a dolgozók céltudatos tevékenységétől függ.

5. A szocialista tulajdon bővített újratermelése, a vállalatok és a dolgozók közötti szocialista kapcsolatok erősítése *megalapozza a szocialista termelőerők és termelési viszonyok közötti összhangnak egyre magasabb színvonalon történő megvalósítását*, végső fokon a kommunista termelési mód felsőbb szakaszának elérését.

3. Érték és használati érték a szocialista újratermelésben

A szocialista újratermelés egyidejűleg értékek és használati értékek újratermelése. Az előállított termékek egyrészt ~~mint~~ használati értékek, *dologi, naturális formában* jelennek meg, másrészt az árutermelés során mint értékek, *pénz formában* fejezhetők ki. *A szükségletek kielégítésének foka elsősorban az előállított használati értékek tömegétől függ.* Ugyanakkor azonban a szocialista újratermelési folyamat fontos tényezője a társadalmi munkaráfordítások mértéke is, amit az érték fejez ki. A társadalmi munkaráfordítások mértékétől és arányaitól, a társadalmi munkaidővel való takarékosság megvalósításától függ elsősorban az előállított használati értékek tömege, illetőleg összetétele is. *Az érték ezért nélkülözhetetlen a szocialista újratermelésben is.*

Emellett az árukként előállított termékeket csak az egyenértékesség alapján tudjuk kicserélni, és csak a piacon történő adásvétel folyamatában dől el, milyen társadalmi szükségletet elégítenek ki az előállított áruk. A szocialista újratermelés különböző ágazatait és mozzanatait egymással arányba hozni, s a köztük levő kapcsolatokat tervszerűen irányítani csak az értékkategóriák felhasználásával tudjuk.

Ezért az újratermelés eredményeit egyidejűleg számon kell tartanunk.

a) mint használati értékek tömegét, volumenét és

b) mint értékmennyiségeket.

A termékek értékmennyiségét *mindenkor érvényes áraik (folyó áraik)* összeadásával közelítjük meg. Így képet kapunk az adott időszak alatt termelt értékek nagyságáról és összetételéről. Ez a kép azonban sok esetben torzított, minthogy az árak gyakran erősen eltérnek az értéktől, és nem tükrözik pontosan a társadalmi munkaráfordítást. Ha pl. az árrendszerből kifolyólag a

termékek egyik csoportjának árai az értékszínvonal alatt vannak, míg a termékek egy másik csoportjának árai rendszeresen meghaladják az értékszintet, úgy nyilvánvaló, hogy ha az érvényes árakat összeadjuk, ez az első termékcsoport súlyát az össztermelésben csökkentetten, a másikét a valóságosnál nagyobb mértékben fogja tükrözni. Ilyen esetekben a folyó árakon történő számítások — amennyiben erre mód nyílik — korrekcióra szorulnak.

A termékek használati értéke volumenének számbavételére, különösen pedig a használati érték tömege *változásának* mérésére ezek az árak már csak azért sem alkalmasak, mert az érték változása (és így a legtöbb esetben az ár változása is) fordított arányban áll a munka termelékenységének változásával, a használati értékek tömege pedig nő, ha a munka termelékenysége emelkedik. Az újratermelési számításokban ezért *a használati értékek volumenének változását olyan értékkategória segítségével közelítjük meg, amely kiküszöböli az árváltozások hatását.* Ilyenek *a változatlan vagy összehasonlító árak*, amelyek — ha nem is teljes pontossággal — azt mutatják, hogy a termékek tömege (volumene), azonos áron számítva, bizonyos időszak alatt hogyan változik. Ha pl. egy gépgyár évi termékmennyiségének értéke öt év alatt, változatlan áron számítva, 500 millió Ft-ról 700 millió Ft-ra emelkedett, ez a használati érték volumenének 40%-os emelkedését fejezi ki, akkor is, ha a termékek folyó áron számított értéke az időszak végén pl. csak 600 millió Ft-ot tesz ki.

Azonban a változatlan áron történő számítások is csak megközelítő pontossággal, és sokszor jelentős eltéréssel mutatják a használati érték változását, minthogy a termelésben állandóan új használati értékek jelentkeznek, amelyek „változatlan árait" csak utólag lehet megállapítani. Azonkívül egyik időszakról a másikra megváltozik a termékek összetétele és az árak szerkezete is. Következésképpen, a változatlan áron történő számítások eltérnek egymástól, aszerint, hogy melyik időpontban vagy időpontokban érvényes árakat fogadjuk el az összehasonlítás bázisának. A változatlan áron történő számítások fogyatékosságai ellenére is ez a jelenleg rendelkezésünkre álló legjobb módszer a használati értéktömeg változásának számbavételére.

II. A társadalmi termék

1. A társadalmi termék és a termelőmunka

Az újratermelés során meghatározott időszak (többnyire egy esztendő) alatt létrehozott anyagi javak és anyagi szolgáltatások összességét társadalmi terméknek nevezzük. Az így létrehozott terméktömeg az újratermelési folyamat eredménye, és ugyanakkor a *soron következő újratermelési folyamat alapja.*

A szocialista társadalom össztermékének felmérése során abból kell kiindulni, hogy az újratermelés anyagi javak megismétlődő termelésének folyamata. *A társadalmi terméket tehát kizárólag az anyagi termelés területén* (szférájában) *hozzák létre, mégpedig az anyagi javak termelésének különböző ágaiban kifejtett termelő- (produktív) munkával.* Az anyagi javak úgy jönnek létre, hogy az ember hatást gyakorol a természeti erőkre, és ezek felhasználásával társadalmi szükségletek kielégítésére alkalmas termékeket állít elő. *Az anyagi javakat tehát* — eltekintve az ún. szabad javaktól, amelyeket a természet „készen" nyújt számunkra — *az emberi munka hozza létre. De nem minden emberi munka hoz létre anyagi javakat.* A munkafajták egész sora nem termelő jellegű, hanem olyan szolgáltatásokat és „szellemi termékeket" hoz létre, amelyek a társadalom számára hasznosak és szükségesek (pl. az orvos, a tanító, a művész munkája), de nem használhatók anyagi javakként.

A munkafolyamatoknak azokat az eredményeit, amelyek nem öltenek tárgyi formát, de a társadalom anyagi szükségleteinek kielégítésére alkalmasak (pl. víz- és áramszolgáltatás), vagy amelyek növelik a létrehozott anyagi javak használati értékét és értékét (pl. szállítás, csomagolás stb.), *anyagi szolgáltatásoknak* nevezzük, és mint ilyeneket, az anyagi javak termelésének területéhez (szférájához) számítjuk. A termelőmunka köre azonban — mint az előbbiekből következik — nem terjed ki azokra a munkafajtákra, amelyek nem anyagi javakat és anyagi szolgáltatásokat hoznak létre (pl. a kulturális intézményekben végzett munka), következésképpen ezek nem válnak a társadalmi termék forrásaivá sem. A termelőmunka köre tehát a szocialista társadalomban *szűkebb, mint a társadalom szempontjából szükséges munkáé.*

Ugyanakkor helytelen volna a termelőmunkát a fizikai mun-

kával azonosítani. A produktív szférában kifejtett munka, amely hozzájárul az anyagi javak előállításához (a mérnök, a diszpécser vagy az adminisztrátor munkája is) egyszersmind termelőmunka, mely hozzájárul a társadalmi termék előállításához. A termelőmunka köre tehát *szélesebb, mint a fizikai munkáé.*

A termelőmunkának ezt az értelmezését — különösen a szocialista gazdaság viszonyaira vonatkoztatását — a marxista közgazdászok közül sokan vitatják. A szovjet közgazdászok egy kisebb része már az 1930-as években úgy foglalt állást, hogy a szocialista gazdaságban *minden* társadalmilag hasznos munkát termelőmunkának, és eredményét a társadalmi termék részének kell tekinteni. Ezt a felfogást — amelyhez azóta különböző formákban több más marxista közgazdász visszatért — általában elvetették, minthogy a szocialista társadalomban sem növeli minden társadalmilag szükséges munka (pl. a diplomata vagy a rendőr hasznos munkája) a társadalom számára megtermelt és általa felhasználható javak tömegét.

Ugyanakkor világossá vált, hogy *a termelő- és nem termelő munka között nincsenek merev határok.* A társadalmi munkamegosztás fejlődése — különösen a szocialista társadalomban — azzal jár, hogy egyes munkafajták jellege megváltozik. Olyan tevékenységek, amelyek azelőtt pl. a fogyasztás velejárói voltak, egyre inkább elkülönülnek, és az anyagi termelés új ágaivá válnak (készételek gyártása, központi fűtés, mosodák stb.). A tudományok művelése, amely a szellemi munka egyik fajtája, egyre inkább közvetlen termelőerővé válik, és ez valószínűleg arra fog vezetni, hogy a tudományos munkát — vagy annak legtöbb válfaját — a jövőben termelőmunkának kell majd tekintenünk. A termelőmunka határai tehát fokozatosan kitágulnak, és az anyagi javak termelése a szolgáltatások egyre szélesebb körét foglalja magában. (A különböző szolgáltatások jellegének kérdésére a nemzeti jövedelemmel kapcsolatban még visszatérünk.)

2. A társadalmi termék forrásai

A fentebb kifejtettekből következik, hogy az anyagi termelés területe azokra a népgazdasági ágakra terjed ki, amelyekben közvetlenül anyagi javak — termelési eszközök és fogyasztási cikkek — előállítása folyik (ipar, építőipar, mezőgazdaság), valamint

azokra a népgazdasági ágakra, amelyek működésük, szolgáltatásaik révén növelik a más gazdasági ágakban előállított termékek használati értékét és értékét. Ilyen gazdasági ágak elsősorban a közlekedés és a kereskedelem (beleértve a mezőgazdasági termékek felvásárlását), továbbá a vendéglátóipar és az üzemi étkeztetés is. *A társadalmi terméket tehát az anyagi termelés* előbb felsorolt *ágaiban hozzák létre.*

A kereskedelem tiszta forgalmi költségei nem növelik az előállított terméknek sem használati értékét, sem értékét. Minthogy azonban egyrészt a szocialista kereskedelemben a tiszta forgalmi költségek háttérbe szorulnak az értéknövelő költségek mellett, másrészt a kétfajta tevékenység és ennek alapján a kétfajta költség nehezen választható szét, indokolt a gyakorlatban a szocialista kereskedelem tevékenységének egészét a társadalmi termék egyik forrásaként számba venni.

Az év folyamán megtermelt *társadalmi terméket úgy számítjuk ki,* hogy összeadjuk az anyagi termelés felsorolt ágaiban — mint a társadalmi termék forrásaiban — az év folyamán előállított termékek összértékét (folyó áron vagy változatlan áron). Az egyes termelési ágak által előállított termékek összértékét pedig a gazdasági ágak alapegységeiben, *a vállalatokban előállított termékek, illetve anyagi szolgáltatások értékének összege* adja meg. A vállalatokat joggal tekinthetjük a társadalmi termék előállítása *végső* forrásainak, mert mindegyikükben végbemegy az újratermelés elkülönült folyamata. Előállított termékeiknek — mint minimumot — biztosítaniuk kell minden ráforditásuk megtérülését, és ezzel az adott vállalatban végbemenő újratermelési folyamat folytonosságát.

Magyarországon 1965-ben a társadalmi termék termelése a következőképpen oszlott meg az egyes ágazatok között:

A külkereskedelem hozzájárulását úgy vesszük figyelembe, hogy a társadalmi termékből levonjuk az exportált, és hozzáadjuk az importált termékek értékét (mindkettőt belföldi árakon számítva). Amennyiben az importált termékek értéke kisebb, mint az exportáltaké, ez a különbözet a tényleges társadalmi termék csökkenését vonja maga után, amennyiben nagyobb, az össztermék annyival növekedik.

A gazdasági fejlődés magas fokán általában a termelőmunka egyre nagyobb részét fordítják ipari termékek előállítására. Ebből következik, hogy a gazdasági fejlettség magasabb fokán álló

országokban — így hazánkban is — a társadalmi termék nagyobb részét az iparban hozzák létre (1964-ben több mint 63%-át az iparban termeltük). A mezőgazdaság hozzájárulása a társadalmi termékhez hazánkban 1965-ben nem egészen 17% volt. Ez azonban — a következő fejezetben látni fogjuk — nem csökkenti a mezőgazdasági termelés abszolút növelésének nagy szerepét és jelentőségét a társadalmi újratermelésben. Figyelembe kell venni, hogy az egyes ágazatoknak az összterméken belüli súlyát befolyásolják az árarányok is. Ha pl. — mint jelenleg nálunk — a mezőgazdasági termékek árai elmaradnak az értékszínvonaltól, az iparcikkek árai viszont azt meghaladják, akkor a mezőgazdaság súlyát ezek az adatok bizonyos mértékben aláértékelik és az iparét eltúlozzák. Így is kétségtelen azonban — még a hibaforrást a legmagasabbra becsülő számítások szerint is —, hogy hazánkban a legutóbbi két évtizedben az ipar vált a társadalmi termék legfőbb forrásává, míg a mezőgazdaság súlya az össztermékben jelentősen csökkent.[2]

Megnevezés	Milliárd Ft (folyó áron)	Százalék
Ipari termelés	275,0	63,4
Építőipari termelés	42,0	9,6
Mezőgazdasági termelés	72,5	16,7
A közlekedés és hírközlés szolgáltatásai	22,4	5,2
Belkereskedelmi szolgáltatások	19,0	4,4
Az anyagi termelés egyéb ágainak (könyvkiadás, üzemi étkeztetés stb.) szolgáltatásai	3,0	0,7
A külkereskedelem hozzájárulása	0,1	—
Összesen:	434,0	100,0

A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves terv időszakában. KSH 1966. 56. old.

[2] A Központi Statisztikai Hivatal kísérletet tett arra, hogy a nemzeti jövedelem arányait „a társadalmi ráfordításokat tükröző", képzeletbeli árrendszer alapján számítsa ki. Ilyen számítás szerint 1963-ban az ipar a nemzeti jövedelemhez 38%-os, a mezőgazdaság 35%-os arányban járult volna hozzá. (Lásd A főbb népgazdasági arányok alakulása a társadalmi ráfordításokat tükröző árrendszerben. KSH 1965. 37. old.) Minthogy 1963 óta mind a munkaerő-, mind az alapráfordításokban jelentősen nőtt az ipar részesedése, ugyanilyen számítás szerint is jelenleg az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása jóval meghaladja a mezőgazdaságét.

3. A társadalmi termék összetétele és felhasználása

Ha a társadalmi terméket mint az egy év alatt megtermelt *használati értékek* halmazát tekintjük, úgy összetételét elsősorban az határozza meg, milyen helyet foglalnak el az össztermékben *a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek*. Az össztermléknek ez a dologi, naturális összetétele szorosan összefügg a társadalmi termék felhasználásával, minthogy a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek rendeltetésük, felhasználásuk szerint oszlanak meg a társadalmi termelés két (I. és II.) osztálya között. (A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek arányának rendkívül nagy jelentőségű problémájára a következő fejezetben térünk vissza.)

Ha a társadalmi terméket mint az év során termelt, pénzben kifejezhető *értékek* összességét vizsgáljuk, úgy megállapíthatjuk, hogy ez az értékösszeg két részből tevődik össze. Minden termék előállítása — és így a társadalmi termék előállítása is — termelési eszközök, vagyis anyagok és munkaeszközök felhasználásával, elfogyasztásával jár együtt *(termelőfogyasztás)*. A társadalmi termék előállítása tehát az anyagi javak meghatározott mennyiségének elfogyasztását követeli meg. Az így elhasznált anyagi javak értéke benne foglaltatik, az előállított új anyagi javak összértékében. A társadalmi termék értékének egyik része tehát *a termelés folyamán elhasznált termelési eszközöknek az új termékekre átvitt értéke*, vagyis a régi érték, a tárgyiasult munka ráfordítása *(c)*. Ez mint *a termelés anyagi költsége* jelentkezik, és részint az elhasznált munkatárgyak (anyagok stb.) ráfordítását, részint a részlegesen elhasznált munkaeszközök (gépek stb.) értékcsökkenését tartalmazza, az elhasználódásnak megfelelő arányban.

A társadalmi termék értéke azonban nem merülhet ki a felhasznált anyagi javak átvitt értékében. A társadalmi termelési folyamat eredményét éppen az a többlet mutatja, amivel az előállított javak értéke meghaladja az e folyamat során elhasznált javak értékét. Ezt a többletet *tiszta terméknek* nevezzük. A társadalmi termék másik része tehát a termelés anyagi költségeinek levonása után fennmaradó tiszta termék értéke, a *nemzeti jövedelem*. Ez a szocialista gazdaságban is két részre osztható: tartalmazza egyrészt a *szükséges terméket (v)*, az anyagi termelésben felhasznált munkaerő díjazását, ami megfelelő feltételeket

teremt a munkaerő újratermelésére, másrészt az ennek levonása után fennmaradó *többlettermékет (m).*

A társadalmi terméket tehát a szocialista újratermelésben is $c + v + m$-mel jelölhetjük. Figyelembe kell azonban venni, hogy a c nem a profitszerzési célra felhasznált állandó tőkét, hanem a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök ráfordítását jelzi; a v nem értéktöbbletet termelő változó tőke, hanem a létrehozott új értéknek a termelőszférában foglalkoztatott dolgozók díjazására fordított része (amely díjazást a szocializmusban nem a munkaerő értéke, hanem a társadalmi termelés által teremtett lehetőségek határoznak meg); az m, a többlettermék pedig nem a tőkések számára termelt értéktöbblet, hanem a dolgozók társadalmának közös szükségleteit szolgálja, ezért nem áll többé antagonisztikus ellentétben a szükséges termékkel.

A társadalmi termék összetételéből következik, hogy egyes részei más-más szerepet játszanak az újratermelés következő folyamatának megalapozásában. Mint ahogyan erre már Marx utalt „A gothai program kritikája" c. művében (1875), a társadalmi termék *egészét* a szocialista társadalomban sem lehet kizárólag fogyasztási célokra, csak a népjólét növelésére felhasználni.

Ahhoz, hogy az újratermelési folyamat zavartalanul menjen végbe, a létrehozott össztermékből mindenekelőtt *pótolni kell az elhasznált termelési eszközöket,* biztosítani kell, hogy a termelési folyamat megismétléséhez szükséges munkatárgyak és munkaeszközök állományát a társadalom termelési alapjaiból (álló- és forgóalapjaiból) fel tudjuk tölteni. A valóságban ez úgy történik, hogy egyrészt a termék értékesítéséből származó bevétel meghatározott részét a forgóeszközök pótlására fordítják, s ebből beszerzik a nyers- és segédanyagok hiányzó mennyiségét, másrészt az értékcsökkenési leírás meghatározott részét az év folyamán elkopott állóeszközök felújítására, illetve pótlására fordítják. *A társadalmi terméknek az elhasznált termelési eszközök pótlására fordított részét pótlási alapnak nevezzük.* Ez anyagi, dologi formájában termelési eszközökből áll, értékben pedig általában megfelel a termelési folyamat során átvitt értéknek, az anyagi ráfordítások értékének.[3]

[3] Pótolni kell természetesen elhasználódásuk mértékében a *nem termelő* alapokat is. Minthogy azonban a nem termelő alapok működésük során nem hoznak közvetlenül létre anyagi javakat, a nem termelő alapokat nem a pótlási alapból, hanem *a nemzeti jövedelemből* pótoljuk.

Az újratermelés zavartalanságához a termelési eszközök pótlásán kívül *biztosítani kell* — mégpedig általában növekvő mértékben — *az anyagi termelés dolgozóinak, és általában az egész lakosságnak a fogyasztását.* A társadalmi termék erre fordított része a *fogyasztási alap.* Forrása az év folyamán termelt tiszta termék, vagyis a nemzeti jövedelem. A különböző nem termelő szervek. intézmények ellátását (pl. kórházak folyamatos gyógyszer- stb. ellátását) is a fogyasztási alapból fedezik. Az újratermelés szférájában dolgozók díjazását a szükséges termék fedezi, de a nem termelő szféra anyagellátásához és az ott foglalkoztatottak fogyasztásához már a többletterméket kell igénybe venni. A fogyasztási alap tehát a szükséges terméket és a többlettermék egy részét foglalja magában.

A *bővített* újratermeléshez nem elégséges sem az elhasznált termelési eszközök változatlan pótlása, sem a lakosság fogyasztásának biztosítása. *Az újratermelés bővítéséhez elengedhetetlen a felhalmozás,* tehát az, hogy *a többlettermék egy jelentős részét a termelő- és nem termelő alapok növelésére,* az újratermelés kereteinek közvetlen vagy közvetett kiszélesítésére fordítsák. A társadalmi termék erre fordított része a *felhalmozási alap.* Ennek értékét kizárólag a nemzeti jövedelemből, a többlettermék egy részéből fedezik.

A társadalmi termék az újratermelésben történő felhasználása szempontjából tehát három nagy alapra oszlik: a *pótlási alapra (c),* a *fogyasztási alapra,* amely magában foglalja a szükséges terméket és a többletterméknek az improduktív szféra fenntartására fordított részét *($K = v + m$),* és a *felhalmozási alapra,* vagyis a többlettermék felhalmozásra fordított részére *($F = m$).* Magyarországon 1965-ben a 434 milliárd Ft értékű társadalmi terméknek több mint 60%-a, 267 milliárd Ft értékű termék alkotta a pótlási alapot. Ennek mintegy 10%-át az elhasznált állóalapok felújítására, illetve pótlására fordítottuk, kb. 90%-át pedig a felhasznált anyagok, munkatárgyak újbóli beszerzése vette igénybe. A fennmaradó 167 milliárd Ft nemzeti jövedelemből — amely a társadalmi terméknek közel 39%-a — alkottuk a 133 milliárd Ft értékű fogyasztási, és a több mint 33 milliárd Ft értékű felhalmozási alapot.[4]

[4] Lásd A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves terv időszakában. 16. old. (Folyó árakon számítva.)

4. A társadalmi végtermék

A társadalmi termék annyiban ad hű képet az újratermelés folyamatáról, hogy tartalmazza a gazdasági élet alapegységeinek, a vállalatoknak a ráfordításait és eredményeit, tükrözi egymás közötti kapcsolataikat, a termékek forgalmát a vállalatok és az ágazatok között. Ugyanakkor a társadalmi termék más szempontból eltorzítja a termelés tényleges alakulását, mert halmozottan, többszörösen tartalmazza azokat az anyagokat, amelyek a termelési folyamatban többszörös átalakuláson mennek keresztül. (A mezőgazdaságban termelt gyapjú értékét pl. beszámítjuk a gyapjúszövet értékébe, ez utóbbit a konfekciós termék értékébe is stb.) A társadalmi termék nagysága tehát — a ráfordított munkamennyiségtől függetlenül — nő, ha a termék több átalakulási folyamaton megy keresztül, mielőtt végső formáját ölti, vagyis ha nő a szakosodás az ágazaton belül vagy az ágazatok között. Hasonlóképpen nő a társadalmi termék nagysága — a tényleges ráfordításoktól függetlenül — akkor is, ha megváltozik a termelés szervezete, és ugyanazokat a termékeket több vállalat *kooperációjának* eredményeképpen állítják elő. (Ha pl. a gépkocsit nem egy gyárban, hanem több gyár kooperációja eredményeképpen termelik, az alkatrészek értékét össztermelésükbe be fogják számítani az egyes termelővállalatok, de beszámítja az összeszerelő vállalat is.)

A társadalmi termék kategóriájának ez a jellegzetessége, az értékek és használati értékek halmozódása, többszörös beszámítása, a termék tényleges mozgásának, feldolgozásának felel meg. Azt tükrözi, hogy a termelési folyamatban az érték többszörös átvitelére kerül sor, azzal kapcsolatban, hogy a munkatárgy egyre differenciáltabbá váló megmunkálása egyre több vállalat kooperációjával valósul meg.

Mindamellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a többszörös beszámítás folytán a társadalmi termék növekedése a legtöbbször nem jár a társadalom által ténylegesen felhasználható értékek és használati értékek ugyanolyan mértékű növekedésével. Meghatározott időszak társadalmi terméke *nem mutatja megbízhatóan, milyen terjedelmű és összetételű anyagi javakkal rendelkezik a társadalom a termelési folyamat végső eredményeképpen* szükségleteinek kielégítésére.

Ezért van szükség egy olyan kategóriára is, amely *halmozat-*

lanul fejezi ki valamely időszak (év) társadalmi termelésének eredményét, kiküszöbölve az anyagok többszörös beszámítását és a kooperációs változások hatását. Ez a kategória a *társadalmi végtermék*, amely azt mutatja, hogy az évi termelés eredményeként milyen mennyiségben állítottak elő *további feldolgozásra nem kerülő, vagyis végső felhasználásra alkalmas javakat (végtermékeket)*. Tartalmazza az év folyamán előállított kész fogyasztási cikkeket, a kész munkaeszközöket — akár állóalapok bővítésére, akár pótlási célokra szolgálnak —, valamint az exportra és készletnövelésre szánt termékeket. A végtermékbe tehát nem számítjuk be az év folyamán elhasznált munkatárgyak, anyagok (az ún. *közbeeső termék*) értékét, amivel egyszersmind a kooperációs változások hatását is kiküszöböljük.

A végtermék kisebb, mint a társadalmi termék, de nagyobb, mint a nemzeti jövedelem, elsősorban azért, mert a pótlási célokra szánt, és az amortizációból, a pótlási alapból fedezett munkaeszközök is végtermékek. 1961-ben pl. a társadalmi végtermék hazánkban összesen 201 milliárd Ft-ot tett ki, míg a társadalmi termék ugyanabban az évben 364 milliárd Ft-ra, a nemzeti jövedelem pedig 148 milliárd Ft-ra rúgott.[5]

A társadalmi termék és a végtermék kategóriái hosszú vitát váltottak ki a marxista közgazdászok körében. E vita során előfordultak olyan javaslatok is, amelyek a társadalmi termék kategóriájának úgyszólván teljes mellőzését és a végtermékkel való helyettesítését kívánták. A vita eddigi eredményei azonban azt mutatják, hogy a szocialista újratermelés elemzésében szükség van a társadalmi termék kategóriájára, mert az kifejezi a szocialista vállalatok és ágazatok között végbement különböző folyamatokat és kapcsolatokat, a termékek tényleges mozgását és forgalmát.

A társadalmi végtermék kategóriája *nem helyettesítheti a társadalmi terméket* azért sem, mert önmagában nem ad helyes képet a termelés fontos területei közötti arányokról. A közbeeső termék kiiktatása folytán a végtermék nagyobb része fogyasztási cikkekből áll; jelentős részét alkotják még az állóalapok pótlására és bővítésére szolgáló termékek, valamint az exportcélokra előállított áruk. Például a Magyarországon 1961-ben előállított 201 milliárd Ft értékű végterméknek majdnem fele (97 milliárd Ft) volt a fogyasztási cikk, több mint egynegyede (57 milliárd Ft) beruházási és felújítási rendeltetésű termék és készletnövekedés, míg a fennmaradó összeg (47 milliárd Ft) exportrendeltetésű árukból állt. Ez az összetétel nem mutatja a termelési eszközök valóságos súlyát, minthogy a végtermék

[5] Lásd *Dr. Rácz Albert:* Az ágazati kapcsolatok 1961. évi mérlege. Statisztikai Szemle, 1964 június. 577. old.

nem foglalja magában a pótlási alap nagyobb részét alkotó munkatárgyakat (ezek összértéke több mint 160 milliárd Ft-ot tett ki 1961-ben).[6]

A végtermék kategóriája egyrészt megbízhatóan mutatja, milyen késztermék-mennyiségeket használhat fel a társadalom meghatározott rendeltetés szerint, és így nélkülözhetetlen a *társadalmi termék kiegészítése és korrekciója* szempontjából.

Másrészt nagy fontossága van annak, hogy a társadalmi szükségleteknek megfelelően előirányzott végtermékből kiindulva hosszabb távra meghatározhatjuk a végtermék előállításához szükséges közbeeső terméket és munkaerőt. Az ágazati kapcsolatok mérlege ugyanis módot ad a végtermékek egységére jutó teljes (közvetlen és közvetett) anyagi és munkaerő-ráfordítás megállapítására. Ezzel szilárdabb alapokra tudjuk helyezni a társadalmi termék és az egész újratermelés tervezését.

III A nemzeti jövedelem

1. A nemzeti jövedelem termelése és összetétele

A nemzeti jövedelem a társadalmi terméknek az elhasznált termelési eszközök értékét meghaladó többlete, tehát *az adott időszak (általában egy év) alatt az anyagi termelés területén létrehozott tiszta termék értéke, illetve az ezt megtestesítő terméktömeg.* A nemzeti jövedelem a népgazdaság ágazataiban és gazdasági egységeiben előállított *új értéket* tartalmazza, ezért a nemzeti jövedelem a vállalatokban (illetve a gazdasági ágakban) előállított tiszta termék értékösszegének felel meg.

A nemzeti jövedelem a szocialista újratermelés *legfontosabb kategóriája*, mert döntően meghatározza a lakosság jólétét és a társadalom fejlődési lehetőségeit. Csak a nemzeti jövedelemből lehet fedezni a termelő- és a nem termelő ágazatokban dolgozók fogyasztását, a szociális, kulturális és más társadalmi intézmények költségeit, az új termelő- és nem termelő alapok megteremtéséhez szükséges ráfordításokat. Ezért *a nemzeti jövedelem fejezi ki legjobban az újratermelési folyamat tényleges társadalmi eredményét.* Az egyes országok népgazdasága által adott időpontban elért eredményeket, az általuk elért fejlettségi fokot — más időszakokkal vagy más országokkal való összehasonlításban

[6] Lásd ugyanott.

— általában hűen tükrözi *az egy főre jutó nemzeti jövedelem* mutatója. Magyarországon pl. az egy főre jutó nemzeti jövedelem (összehasonlítható 1959-es árakon) 1950-ben mintegy 8000, 1960-ban közel 14 000, 1965-ben 17 000 Ft-ot tett ki.[7]

A nemzeti jövedelem *természetbeni, dologi összetétele* szerint nagyobb részben *fogyasztási cikkekből,* kisebb részben azokból a *termelési eszközökből* áll, amelyek a pótlási alap fedezése után fennmaradnak, és az álló- és forgóalapok bővítésére, vagy tartalékok képzésére használhatók fel. *Értékösszetétel* szempontjából a nemzeti jövedelem a szükséges terméket és a többlettermléket foglalja magában.

A nemzeti jövedelem számbavétele általában úgy történik, hogy a társadalmi termék értékéből levonjuk a felhasznált termelési eszközök értékét. Ezt képletben is kifejezhetjük:

$$J = T - c = v + m,$$

ahol J a nemzeti jövedelem, T a társadalmi termék értéke.

A gyakorlatban valamely év nemzeti jövedelmét úgy számítjuk ki, hogy az egyes termelőágazatok által létrehozott teljes *(bruttó)* értékből levonjuk a termelés során elhasznált termelési eszközök értékét, és így megkapjuk az anyagi termelés egyes ágainak *hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez.* Ezek összege adja a nemzeti jövedelmet. Így pl. Magyarországon 1965-ben a nemzeti jövedelem termelése folyó árakon a következőképpen alakult:

Ágazat	Bruttó termelési (társadalmi) termék	Felhasznált termelési eszközök értéke	Hozzájárulás a nemzeti jövedelemhez (tiszta termék)	Az egyes népgazdasági ágak aránya a nemzeti jövedelemben (%-ban)
	milliárd Ft-ban (folyó áron			
Ipar	275,0	177,9	97,1	58,0
Építőipar	42,0	24,6	17,4	10,5
Mezőgazdaság	72,5	38,2	34,3	20.0
Közlekedés és hírközlés	22,4	14,3	8,1	5,0
Belkereskedelem	19,0	7,0	12,0	7,5
Külkereskedelem	0,1	3,2	—3,1	—2,0
Az anyagi termelés egyéb ágai	3,0	1,4	1,6	1,0
Összesen:	434,0	266,6	167,4	100.0

A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves tervben. 10. old.

[7] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. KSH 1966. (A 3., 37., 38. oldalon közölt adatok alapján számítva.)

A 434 milliárd Ft értékű össztermékből tehát 266,6 milliárdot (mintegy 61%-ot) tett ki a felhasznált termelési eszközök értéke, a nemzeti jövedelem 167,4 milliárd Ft volt (a társadalmi termékek mintegy 39%-a).

Az egyes gazdasági ágak részesedése a nemzeti jövedelem termelésében mutatja a népgazdaság szerkezetét, az iparosodás fokát. A mi nemzeti jövedelmünk nagyobbik részének (az 1961—1965-ös évek átlagában mintegy 65%-ának) az ipar a forrása. A mezőgazdaság mintegy 18,6%-os arányban járult hozzá az ország nemzeti jövedelméhez.[8]

A külkereskedelem hozzájárulása azért mutat 1965-ben negatív egyenleget, mert az importált termékek belföldi árösszegének az exportált termékek árösszegével szemben mutatkozó csekély többlete csak kismértékben fedezte a külkereskedelmi tevékenység költségeit. Ezt természetesen helytelen volna úgy értelmezni, mintha a külkereskedelemnek negatív szerepe volna a nemzeti jövedelem alakulásában. Külkereskedelem nélkül az egész társadalmi termelés leszűkülne és sokkal kisebb eredménnyel járna.

Ugyanakkor a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása nyer kifejezést abban, hogy a nemzeti jövedelem termelésének *szektorok szerinti megoszlását* vizsgálva, a magánszektorra már csak 3% jutott, míg az állami szektor az egész nemzeti jövedelemnek majdnem 73%-át, a szövetkezeti szektor 22%-át termelte.[9]

Az elmondottakból következik, hogy a nemzeti jövedelem mindenkori nagysága két tényezőtől függ:

1. a társadalmi termék értékétől és
2. a felhasznált termelési eszközök értékétől, az anyagi költségektől.

Minthogy $J = T - c$, *a nemzeti jövedelem a társadalmi termékkel egyenes arányban, és az anyagi költségekkel* (illetve az annak megfelelő pótlási alappal) *fordított arányban változik.* Nemzeti jövedelem nincs társadalmi termék nélkül, és a nemzeti jövedelem tartós emelkedése nem képzelhető el a társadalmi

[8] Lásd ugyanott, 11. old.
Ebben a vonatkozásban is figyelembe kell venni az árarányok torzító hatását, amire fentebb már utaltunk.

[9] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 37. old.

termék növekedése nélkül. A nemzeti jövedelem növekedésének másik tényezője azonban az össztermék előállítása közben felhasznált termelési eszközök hányadának csökkenése. A társadalmi termék változatlan nagysága mellett is emelkedik a nemzeti jövedelem, ha az anyagi költségek csökkennek.

A megtermelt nemzeti jövedelem legtöbbször nem esik pontosan egybe az elosztott és felhasznált nemzeti jövedelemmel. A felhasználható nemzeti jövedelmet általában úgy kapjuk meg, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemből levonjuk a tárolás folyamán, vagy a természeti csapásokból kifolyóan beálló veszteségeket. Mind a megtermelt, mind a felhasználható nemzeti jövedelem számításánál ez ideig abból indulunk ki, hogy a megtermelt tiszta termék teljes egészében értékesül, és az esetleges értékesítési nehézségek csak abban nyernek kifejezést, hogy a raktárkészletek a normálist meghaladó mértékben növekszenek. Ténylegesen azonban a huzamos időn át sem értékesíthető, vagy csak nagyobb veszteséggel értékesíthető termékek csökkentik a tiszta termék értékét, és így a felhasználható nemzeti jövedelmet is.

A felhasználható nemzeti jövedelmet módosítja a külkereskedelmi forgalom aktív vagy passzív egyenlege is. Ha a külkereskedelmi forgalom mérlege aktív, vagyis az export nagyobb értékű mint az import *(E > I)* úgy — az összes többi tényező változatlansága esetén — a megtermelt nemzeti jövedelemnek csak az exporttöbblet értékével csökkentett összegét tudjuk belföldön, az adott időszakban felhasználni. Ha viszont a külkereskedelmi mérleg passzív *(I > E)*, abban az esetben a megtermelt nemzeti jövedelmen kívül az importtöbbletet is belföldi célokra használhatjuk fel.

2. A nemzeti jövedelem elosztása

A nemzeti jövedelmet alkotó használati értékek tömege és az árutermelés viszonyai között az ebből keletkező jövedelmek különféle arányokban oszlanak meg a társadalom különböző osztályai, szervei, intézményei, illetve a társadalom tagjai között. Ezt nevezzük a nemzeti jövedelem elosztásának. A társadalom osztályainak és egyes tagjainak helyzetét, valamint a társadalom fejlődésének feltételeit nemcsak a nemzeti jövedelem termelésé-

nek színvonala, hanem igen nagy mértékben a nemzeti jövedelem elosztása határozza meg.

A nemzeti jövedelem termelése során létrejött anyagi javak a szocialista társadalomban is értékformát öltenek, és túlnyomórészt pénzjövedelmekké alakulnak. A szocialista újratermelési folyamatban is — a termékek termelése és értékesítése eredményeképpen — közvetlenül végbemegy *a nemzeti jövedelem elsődleges elosztása*, amelyből az *eredeti jövedelmek* keletkeznek. A szocialista társadalom életbe vágó szükségleteinek kielégítése is megköveteli az eredeti jövedelmek egy részének *újraelosztását*, átcsoportosítását.

A nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása a szocialista társadalomban sem csak elvont gazdasági számítások kérdése, hanem rendkívül fontos társadalmi és politikai probléma. Különböző társadalmi, csoport- és egyéni érdekek összehangolását kell itt megoldani, mind társadalmi szinten, mind pedig az egyes gazdasági egységekben. Ugyanakkor a szocialista nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása alapvetően különbözik a nemzeti jövedelem kapitalista elosztásától.

A szocialista társadalomban *eredeti jövedelmekben az anyagi termelésben részt vevő dolgozók, a társadalmi tulajdonban levő vállalatok és a szocialista állam részesednek.* Eredeti jövedelemnek kell tekinteni a szocialista társadalomban:

a) *A termelőágazatokban bármilyen minőségben dolgozókat megillető minden* — a termelőtevékenységhez kapcsolódó — *díjazást* (az állami vállalatokban a munkások és alkalmazottak munkabéreit, a prémiumokat, a nyereségrészesedést stb., a termelőszövetkezetekben a tagok munkaegységének alapján fizetett részesedést, a háztáji gazdaság tiszta jövedelmét stb.).

b) *A szocialista államnak azokat a jövedelmeit, amelyekre a tulajdonában levő termelővállalatok által létrehozott új értékek jelentős részének termelési költségként elszámolt elvonása révén tesz szert* (az állami vállalatok forgalmi adója, eszközlekötési járuléka, illetményadója stb.). A szocialista államnak ezek a jövedelmei a tulajdonában levő termelővállalatok által létrehozott nemzeti jövedelemben való *közvetlen* részesedését fejezik ki. Vita tárgyát képezi, hogy a vállalatok nyereségéből alkotott alapokra (részesedési alap, fejlesztési alap) kivetett adók, vagyis a vállalati nyereség egy részének elvonása, az állam eredeti vagy származékos jövedelmének tekinthető-e.

c) *A szocialista vállalatok tiszta jövedelmeit* (az állami vállalatok tiszta nyereségét, a termelőszövetkezeteknél a tagok részesedésének kifizetése után fennmaradó nyereséget stb.).

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszában, amíg van tőkés és kisárutermelő szektor, ezek is részt vesznek a nemzeti jövedelem elsődleges elosztásában (pl. a magánkisiparos nyeresége is eredeti jövedelem).

Magyarországon az utolsó években a termelésben részt vevő dolgozók eredeti jövedelme az egész nemzeti jövedelemnek kb. felét (1965-ben 52%-át) tette ki[10], a nemzeti jövedelem másik fele nagyobb részben a népi demokratikus állam, kisebb részben az állami vállalatok és a termelőszövetkezetek eredeti jövedelmét alkotta. A gazdasági mechanizmus reformjából kifolyólag a vállalatoknál maradó jövedelem hányada emelkedni fog, míg a nyereségnek az állam által elvont hányada csökken.

Kapitalista viszonyok között az eredeti jövedelmek jelentős részének újraelosztása elsősorban a monopoltőke és a monopoltőkés állam javára történik. A szocialista társadalomban is *szükség van az eredeti jövedelmek egy részének újraelosztására,* nem egyes uralkodó csoportok érdekében, hanem azért, hogy mód legyen fontos társadalmi szükségletek megfelelő mértékben való kielégítésére. Minthogy a nemzeti jövedelem elsődleges elosztása során csak a termelőszféra dolgozói jutnak eredeti jövedelemhez, a nem termelő szféra dolgozóinak szükségleteit, az egészségügyi, kulturális, oktatási, közigazgatási intézmények, valamint a honvédelem igényeit *csak az eredeti jövedelmek átcsoportosításával* lehet biztosítani. Ugyanez vonatkozik *a társadalom nem munkaképes tagjainak ellátására,* akik eredeti jövedelmekhez ugyancsak nem jutnak. Végül a társadalmi és gazdasági élet különböző területeit is sokszor egészen más arányban célszerű fejleszteni, mint amilyen arányban a jövedelmekben részesülnek.

Azokat a jövedelmeket, amelyek nem közvetlenül új értéket képező folyamatoknak köszönhetik létüket, hanem az eredeti jövedelmek újraelosztásából származnak, *származékos jövedelmeknek nevezzük.* Ilyen származékos jövedelmekre szert tesz a szocialista állam is, minthogy az említett társadalmi szükségletek

[10] Lásd A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves terv időszakában. 14. old.

kielégítésével járó hatalmas költségek szükségessé teszik, hogy ezeknek fedezésére adó formájában elvonják az állami vállalatok nyereségének, a termelőszövetkezetek bevételének, és a lakosság egyes rétegei eredeti jövedelmének egy részét. Ennek megfelelően az eredeti jövedelmek átcsoportosítása a következőképpen történik:

1. Az állam a maga számára származékos jövedelmeket biztosít a vállalati nyereségre, a termelőszövetkezetekre, valamint a lakosság egyes rétegeire kivetett adók, illetékek stb. formájában.

2. Az állam származékos jövedelmeket juttat a nem termelő (szociális, kulturális, igazgatási, honvédelmi stb.) intézményeknek és szerveknek, valamint a társadalom nem munkaképes, vagy munkába még nem beállított tagjainak (nyugdíjak, ösztöndíjak stb.).

3. A termelő- (állami és szövetkezeti) vállalatok jövedelmük egy részét a különböző szociális és kulturális intézmények (üdülők, kultúrházak stb.) fenntartására, és azok dolgozóinak díjazására csoportosítják át, amivel ugyancsak származékos jövedelmeket hoznak létre.

4. A lakosság a nem termelő jellegű szolgáltatások egy részét közvetlenül fizeti meg a szolgáltatásokat teljesítő személyeknek (pl. fodrász, ügyvéd), illetve a társadalmi intézményeknek (strandhasználati díj, színházjegy stb.). Az ezekben dolgozók így a lakosság eredeti jövedelméből jutnak származékos jövedelmekhez. Ilyen jellegű származékos jövedelmekből (elsősorban a tagok tagságidíj-befizetéseiből) tevődik össze a társadalmi szervezetek bevétele is.

A szocialista nemzeti jövedelem újraelosztása nagyrészt az állami költségvetés útján történik. A jövedelmek jelentős részének az állami költségvetésben való összpontosítása szükséges ahhoz, hogy a megtermelt nemzeti jövedelmet az igen fontos társadalmi szükségleteknek megfelelően, tervszerűen lehessen felhasználni, és hogy a termelés különböző ágaiban létrehozott eredeti jövedelmek egy részét a termelés más ágaiba, vagy a nem termelő intézményekbe irányíthassák át.

A gazdasági mechanizmus reformjából kifolyólag a nemzeti jövedelem újraelosztása terén nagyobb szerephez jutnak egyrészt a vállalatok, másrészt a hitelintézmények. A vállalatok nyereségükből az eddiginél sokkal nagyobb összegeket fognak a

termelés bővítésére, lakásépítkezésre, jóléti intézmények fenntartására stb. fordítani. A bankoknak az eddiginél nagyobb szerepük lesz a jövedelmeknek részint a folyó termelés, részint a termelés bővítése céljaira való átcsoportosításában.

A nemzeti jövedelem elsődleges elosztása és újraelosztása végeredményeként jön létre *a jövedelmek végleges elosztása.* A lakosság eredeti és származékos jövedelmei együtt alkotják *a lakosság összes jövedelmét.* Ez Magyarországon 1965-ben 145 milliárd Ft-ot tett ki. Egy főre nálunk 1965-ben 14 400 Ft összes jövedelem jutott, 22%-kal több, mint 1960-ban.[11] Ez az összes jövedelem magában foglalta nemcsak az elfogyasztott anyagi javak értékét, hanem a lakosság által igénybe vett, ún. fogyasztói szolgáltatások (egészségügyi, oktatási, lakásgazdálkodási stb. juttatások) teljes értékét — tehát a kedvezményes és ingyenes juttatásokat — is. Már ebből is kitűnik, hogy a lakosság jövedelmei nemcsak pénzbeli bevételek. Az utóbbi években nálunk a lakosság összes jövedelmének több mint 70%-a volt pénzbeli bevétel, kb. 14%-a a természetbeni jövedelem (nagyrészt a mezőgazdaságban), és további 15%-a a meghatározott rendeltetésű társadalmi juttatás (orvosi ellátás, üdültetés stb.) értéke.[12] Minthogy az ingyenes vagy kedvezményes társadalmi juttatások ez ideig általában emelkedő irányzatot mutattak, a lakosság összes jövedelme ebből kifolyólag egyre jobban meghaladja pénzbevételeit. Ezt a tendenciát azonban jelenleg még nagymértékben ellensúlyozza a lakosság természetbeni bevételeinek pénzbeli jövedelmekké válása (különösen a mezőgazdaságban).

Az eredeti jövedelmek összege egyenlő az egész felhasznált nemzeti jövedelemmel. A végleges elosztás eredményeképpen létrejövő jövedelmek azonban halmozottan tartalmaznak eredeti és származékos jövedelmeket, ezért összegük *nem egyenlő a nemzeti jövedelemmel,* hanem meghaladja azt.

3. A nemzeti jövedelem és a szolgáltatások

Minthogy a nemzeti jövedelem a társadalmi termék része, *a nemzeti jövedelmet is az anyagi termelésben részt vevő dolgozók termelőmunkája hozza létre.* Ebből kiindulva a marxista

[11] Lásd ugyanott, 38. old.

[12] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. (A 274. oldalon közölt adatok alapján.)

közgazdaságtan következetes harcot folytat a polgári közgazdászok ama — Adam Smith-re visszavezethető — álláspontja ellen, amely szerint a nemzeti jövedelem minden, az adott időszak alatt létrejövő jövedelem összessége, tehát nemcsak a produktív munka eredménye, hanem minden jövedelmet biztosító tevékenység, illetve szolgáltatás (pl. a közigazgatás vagy a háztulajdon) egyúttal nemzeti jövedelmet is hoz létre. A valóság ezzel szemben az, hogy a nem termelő munkából létrejövő jövedelmek a termelőmunka által létrehozott nemzeti jövedelem átcsoportosításából származnak. Ebből a tényleges nemzeti jövedelemből kell előteremteni az improduktív célokat szolgáló ráfordításokat (a közigazgatás vagy a honvédelem kiadásait stb.) is. Újabban azonban hazánkban és más szocialista országokban a nemzeti jövedelemmel kapcsolatban is problémák merültek fel a szolgáltatások szerepét illetően.

Szolgáltatásoknak az olyan társadalmi tevékenységeket nevezzük, amelyek közvetlenül *nem hoznak létre anyagi javakat, de amelyek a társadalom, illetve annak tagjai különböző természetű — általában fontos — szükségleteit elégítik ki.* A szolgáltatások közül — mint már említettük — a szocialista országok általában csak azokat veszik figyelembe a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem termelésének számításában, amelyek *közvetlenül* hozzájárulnak a más gazdasági ágazatokban létrehozott termékek értékének és használati értékének növeléséhez (az ún. *termelői, vagy anyagi jellegű szolgáltatásokat*).

Az anyagi szolgáltatásokon kívül azonban vannak *nem anyagi jellegű szolgáltatások is.* Ezeknek két csoportját különböztethetjük meg. Azokat, amelyek a lakosság fontos szükségleteinek kielégítéséhez járulnak hozzá, és így a munkaerő újratermelésében is szerepük van, *fogyasztói szolgáltatásoknak* nevezzük (ilyenek pl. az oktatás, az egészségügyi ellátás stb.). A nem anyagi jellegű szolgáltatásoknak másik része nem járul hozzá a lakosság szükségleteinek kielégítéséhez, de szükséges az adott társadalmi rend fenntartásához, ezek az *adminisztratív szolgáltatások* (ilyenek pl. az igazságügyi tevékenység, a közigazgatás, a honvédelem stb.).

A nem anyagi jellegű szolgáltatásoknak — főként a fogyasztói szolgáltatásoknak — egyre nagyobb szerepük van a szükségletek kielégítésében. Nálunk pl. a lakosság által igénybe vett ilyen jellegű szolgáltatások értéke 1960-tól 1965-ig 30%-kal nőtt, míg

anyagi javakból a lakosság 1965-ben csak 19%-kal fogyasztott többet, mint 1960-ban.[13] A lakosság fogyasztásának jelentős — és egyre növekvő — részét nem a nemzeti jövedelemben figyelembe vett anyagi javak és anyagi szolgáltatások, hanem a fogyasztói szolgáltatások fedezik, amelyeket pedig a nemzeti jövedelem felhasználásának számbavételében is igen kis részben (a szolgáltatások anyagráfordításai mértékében) veszünk figyelembe.

Ebből kiindulva nálunk — és más szocialista országokban is — a közgazdászok egy része azt javasolja, hogy a nemzeti jövedelmet a különféle társadalmi szükségletek kielégítésére felhasználható mindenfajta javak és szolgáltatások összegeként fogjuk fel, vagyis számítsuk be abba a nem anyagi szolgáltatásokat is. Ez lehetővé tenné, hogy az így számított nemzeti jövedelmet közvetlenül összevethessük a lakosság összes fogyasztásával, beleértve a lakosság által igénybe vett összes szolgáltatások, főleg a fogyasztói szolgáltatások teljes értékét.[14]

Az anyagi és a nem anyagi szolgáltatások között nincsenek merev határok. Véleményünk szerint azonban a nem anyagi szolgáltatások nem járulnak közvetlenül hozzá a társadalom tiszta termékének növeléséhez. Ebből kifolyólag — és más fontos gyakorlati meggondolások (a szocialista országok közötti nemzetközi összehasonlíthatóság) miatt is — továbbra is tartózkodunk attól, hogy a nem anyagi jellegű szolgáltatásokat a nemzeti jövedelem forrásaiként vegyük számításba. Ugyanakkor azonban a lakosság összes jövedelmének, illetve *teljes fogyasztásának* számbavételekor ezeket a tételeket nem egyszerűen a nemzeti jövedelemmel, hanem a *fogyasztói szolgáltatásokkal növelt nemzeti jövedelemmel* kell összevetnünk, és a lakosság összes jövedelmének mérlegét is ennek megfelelően kell felállítanunk.

[13] Lásd *Nyilas András:* A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése. Közgazdasági Szemle, 1966. 7—8. sz. 976. old

[14] A problémát megvitatta az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége. (Lásd A nemzeti jövedelemszámítás néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1966.) Ezt a kérdést tárgyalja Burger Kálmánné „A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései" c. művében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965) A kérdésről vitacikkek jelentek meg a „Közgazdasági Szemle" 1963 szeptemberi, 1964 januári és márciusi, valamint 1965 februári számában

4. A nemzeti jövedelem felhasználása

A véglegesen elosztott nemzeti jövedelmet a társadalom tagjai, a szocialista állam, a vállalatok és intézmények különböző célokra használják fel. A nemzeti jövedelem felhasználása során végső fokon két nagy alap jön létre: a *fogyasztási alap* (amelyen belül megkülönböztethető *a lakosság személyi fogyasztása és a társadalmi vagy közületi fogyasztás*) és a *felhalmozási alap.* A nemzeti jövedelem felhasználása során e két alap között oszlik meg. Vagyis:

$$J = K + F,$$

ahol K a fogyasztási alap értéke, F a felhalmozási alap értéke.

A fogyasztási alap az év folyamán fogyasztási célokra felhasznált anyagi javak és anyagi szolgáltatások összessége. Nagysága végső fokon a nemzeti jövedelem terjedelmétől függ, de azonos nemzeti jövedelem esetén az határozza meg, hogy

a) a nemzeti jövedelemnek milyen hányadát teszi ki a szükséges termék;

b) a többlettermék milyen hányadát fordítják a fogyasztási alap céljaira.

A szocialista újratermelés során a fogyasztás állandó növekedését az biztosítja, hogy állandóan nő a nemzeti jövedelem, és emelkedő tendenciát mutat a többlettermléknek a fogyasztási alapra fordított része (szoros kapcsolatban a szociális, kulturális és más társadalmi intézmények fejlődésével, valamint a nem termelő szférában dolgozók számának ebből következő növekedésével).

Magyarországon 1965-ben a 133 milliárd Ft értékű fogyasztási alapból 126 milliárd jutott a lakosság személyi fogyasztására és 7 milliárd a közületi fogyasztásra.[15] Ez utóbbi csak a társadalmi (tudományos, közigazgatási, honvédelmi stb.) intézmények fenntartásával kapcsolatos anyagköltségeket foglalja magában. Az ezekben foglalkoztatott dolgozók fogyasztása az egyéni fogyasztási alap része.

Amint a számok is mutatják, *a személyi fogyasztási alap nem esik egybe a lakosság összes jövedelmével,* hanem kisebb annál,

[15] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 38. old.

aminthogy a lakosság fogyasztása sem esik egybe jövedelmeivel. Ebben főként két tényező játszik szerepet:

a) A lakosság jövedelmeinek egy aránylag kis részét — mintegy 10%-át — nem fogyasztásra fordítja, hanem más célokra (lakásépítés, takarékbetét stb.) használja fel.

b) A lakosság összes jövedelmébe beszámítjuk a fogyasztói szolgáltatások (orvosi ellátás, iskolai oktatás stb.) teljes értékét. Láttuk azonban, hogy a nemzeti jövedelem és így a részét képező fogyasztási alap e szolgáltatásoknak csak kis részét tartalmazza.

A fogyasztási alap a lakosság életszínvonalának legfontosabb tényezője. Minél több fogyasztási cikk és anyagi szolgáltatás jut átlagosan egy lakosra, minél magasabb az *egy főre jutó fogyasztás* mutatója, minél jobban eltolódik a fogyasztási alap összetétele a jobb minőségű és magasabb igényeket kielégítő cikkek felé, annál magasabb fokra emelkedhet a lakosság életszínvonala. Az életszínvonal emelkedését azonban nemcsak a fogyasztási cikkek növekvő igénybevétele jelenti, hanem egyre inkább a jobb lakáskörülmények, a jobb kulturális és egészségügyi ellátás, tehát a fogyasztói szolgáltatások egyre nagyobb mértékű és arányú igénybevétele is. Az anyagi fogyasztás mellett tehát *az életszínvonal másik tényezőjét a fogyasztói szolgáltatások* képezik, amelyek kiterjesztésének szükséges előfeltétele a lakóépületek számának növelése, a szociális és kulturális intézmények stb. szüntelen fejlesztése, vagyis *a felhalmozás nem termelő alapokra fordított részének növelése.* Az életszínvonal állandó és gyors emelése megköveteli a szocialista társadalomban a fogyasztási cikkek termelésének és a szolgáltatásokat nyújtó nem termelő intézményeknek az egyidejű fejlesztését.

A nemzeti jövedelem felhasználásának másik rendeltetése a felhalmozás (akkumuláció). *A felhalmozási alap magában foglalja mindazoknak a termékeknek az összességét, amelyeket a társadalom az év folyamán egyrészt a társadalmi alapok bővítésére* — vagyis beruházásokra (tehát a termelés bővítésére, a kulturális, szociális és más társadalmi intézmények fejlesztésére) —, másrészt *a készletek és tartalékalapok növelésére* fordít.

A felhalmozási alap nagyobb része *termelési eszközökből* áll, mert a termelés bővítéséhez elsősorban ezekre van szükség. Kisebb része *fogyasztási cikkeket* foglal magában, mert a termelés bővítése pótlólagos munkaerő beállítását is szükségessé teszi, és ez, valamint a nem termelő intézmények fejlesztése is

fogyasztási cikkeket igényel. A felhalmozási alap (F) tehát két részre oszlik: 1. a termelési eszközök felhalmozását magában foglaló, közvetlenül a termelőalapok (álló- és forgóalapok) bővítésére fordított része a *termelő felhalmozás* (F_1), és 2. a fogyasztási cikkek felhalmozását magában foglaló, nagyrészt a nem termelő alapok bővítésére, kisebb részében a pótlólagos munkaerő fogyasztására fordított *nem termelő felhalmozás* (F_2).

A felhalmozási alap forrása a többlettermék (m). Minthogy azonban a többlettermékből fedezik az improduktív szféra fogyasztását is, a felhalmozás a többlettermléknek csak egy részét (m_t) foglalhatja magában. A felhalmozás mértéke tehát függ:

a) a nemzeti jövedelem, és közvetlenül a többlettermék nagyságától,

b) a nemzeti jövedelemnek a fogyasztás és felhalmozás közötti megoszlásától, vagyis a felhalmozásnak a nemzeti jövedelemhez viszonyított hányadától. Ezt a viszonyszámot *felhalmozási rátának* nevezzük:

$$F' = \frac{F}{J}.$$

Magyarországon a második ötéves terv (1961—1965) folyamán a felhalmozási ráta a következőképpen alakult:[16]

$$F' = \frac{F}{J} = \frac{\text{felhalmozási alap}}{\text{nemzeti jövedelem}} = \frac{217{,}5 \text{ milliárd Ft}}{814 \text{ milliárd Ft}} = 0{,}267 \cdot 100 =$$

$$= 26{,}7\%.$$

Ez a 26,7%-os felhalmozási ráta azt mutatja, hogy a második ötéves terv során, az öt év átlagában, a nemzeti jövedelem 26,7%-át fordítottuk felhalmozásra és 73,3%-át fogyasztásra.

Ezek az adatok természetesen csak akkor adnak reális képet a nemzeti jövedelem felhasználásának tényleges arányairól, ha a fogyasztási és a felhalmozási célokra felhasznált termékek árszintje megközelítően azonos. Ha azonban pl. a fogyasztási célokra felhasznált termékek ára általában meghaladja értéküket, míg a főképpen felhalmozási célokra felhasználható cikkek ára

[16] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. (A 38. old. közölt adatok alapján.) Az öt év folyamán felhasznált nemzeti jövedelem összehasonlító árakon számítva 814 milliárd Ft-ot tett ki, ebből 217,5 milliárd Ft-ot használtunk fel a felhalmozás céljaira.

értékük alatt marad (mint ahogyan ez nálunk főleg az 1950-es években fennállt), úgy a tényleges felhalmozási ráta magasabb a fenti módszerrel kiszámítottnál.

A kapitalista felhalmozás célja a profit növelése. Törvényszerű következménye a növekvő ellentmondás, amely a bővülő termelést és a tőkések növekvő gazdagságát egyre élesebben szembeállítja a kizsákmányolás fokozásával és a dolgozók fogyasztásának a bővülő termeléstől való elmaradásával. A szocializmusban is mutatkozik ellentmondás a felhalmozás és a fogyasztás között, ez azonban egészen más természetű.

A szocialista gazdaságban — adott nemzeti jövedelem mellett — minél nagyobb a felhalmozási ráta, a nemzeti jövedelemnek annál kisebb részét lehet az adott évben fogyasztási alapként felhasználni. Ez az ellentmondás a szocialista viszonyok között azért nem antagonisztikus, mert a szocialista újratermelés bővítése egész folyamatának fő célja a lakosság szükségleteinek fokozott kielégítése, tehát az közyetlenül a fogyasztás további növelését alapozza meg. *A felhalmozás célszerűségének legfőbb kritériuma végső fokon az, mennyiben járul hozzá a lakosság jólétének, fogyasztásának növeléséhez.* A felhalmozás növelése ilyen feltételek mellett nem áll megoldhatatlan ellentétben a fogyasztás növelésével. A felhalmozás és a fogyasztás ellentmondása meghatározott időpontban lényegében úgy lép fel, mint *a jelen fogyasztás érdekei és a jövő fogyasztás érdekei közötti ellentmondás.* A felhalmozás növelése korlátozza a fogyasztást a jelenben, ugyanakkor viszont — amennyiben ténylegesen a szükségletek fokozott kielégítésére irányul — megteremti kiterjesztésének lehetőségét a jövőben. A felhalmozási ráta csökkentésével adott időpontban növelhetjük ugyan a fogyasztási alapot, ez azonban a jövőben fogja korlátozni a fogyasztási alap kiterjesztésének lehetőségeit, minthogy a termelés kisebb mértékben fog emelkedni. Ebből következik, hogy a szocialista újratermelésben a fogyasztási és a felhalmozási alap között mutatkozó ellentmondás megoldható, ha nem törekszünk sem a fogyasztási, sem a felhalmozási alap maximális növelésére, hanem olyan *optimális arányokat* teremtünk a kettő között, amelyek mellett hosszabb időszakra számítva a fogyasztási alap a lehető legnagyobb mértékben és a legkedvezőbb összetételben fog növekedni. (A felhalmozás és a fogyasztás közti arányok kérdésére az újratermelés fő arányaival kapcsolatban még visszatérünk.)

A szocialista felhalmozás törvénye tehát úgy fogalmazható meg, hogy *a szocialista termelés során létrehozott többlettermléknek az objektív feltételek által meghatározott arányú részét az újratermelés bővítésére kell fordítani, a lakosság jóléte jövőbeni növelése céljából.* Az így megvalósított felhalmozás az anyagi javak és szolgáltatások mennyiségének olyan bővítését biztosítja, amely *hosszabb időszakra vonatkoztatva lehetővé teszi* a társadalmi szükségleteknek a lehető legmagasabb fokon való kielégítését, elsősorban *a lakosság fogyasztásának, szociális és kulturális ellátásának legkedvezőbb alakulását.*

IV. A szocialista társadalom nemzeti vagyona

1. A nemzeti vagyon jelentősége és összetétele

Az egész újratermelési folyamat azokon a már megtermelt anyagi javakon épül fel, amelyekkel a társadalom az adott időszakban rendelkezik. Az újratermelésnek ezt az anyagi alapját nemzeti vagyonnak nevezzük.

A nemzeti vagyon azoknak a felhalmozott anyagi javaknak az összessége, amelyek az adott időpontban egy adott ország rendelkezésére állnak. A nemzeti vagyon az ország történelmi fejlődése során halmozódik fel, tehát lényegében a munkával létrehozott, a történelmi fejlődés során felhalmozott anyagi javakból áll. A nemzeti vagyon alakulására azonban kihatnak az adott ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai is. Növelik nemcsak az ország felhalmozott deviza- és aranykészletei, hanem a külfölddel szemben fennálló követelések és kötelezettségek egyenlege is, amennyiben ez pozitív. Ha viszont ez az egyenleg negatív, akkor megfelelő mértékben csökkenti az ország tényleges nemzeti vagyonát.

A nemzeti vagyonhoz tartoznak azok *a természeti erők is,* amelyeket a társadalom fejlődése során feltártak és bekapcsoltak az újratermelés folyamatába. Vannak marxista közgazdászok, akik az ilyen természeti erőket kizárják a nemzeti vagyon köréből, arra való hivatkozással, hogy azok nem a munkafolyamat eredményei. Tény azonban, hogy a feltárt és használatba vett természeti erők (többek között a művelés alá vont föld is) elválaszthatatlanok a termelési folyamattól, és így a munkafolyamat-

tól, közvetlenül kihatnak az újratermelés mértékére és eredményességére. (A magyar nemzeti vagyont pl. kétségtelenül növelik a feltárt új földgázmezők, de pl. a Dunának nem kiaknázott vízi erejét helytelen volna a nemzeti vagyon részének tekinteni.) A nemzeti vagyon tehát annak arányában nő, hogy

a) a munkatermékek milyen tömegét halmozzák fel nemzeti vagyonként, és

b) milyen mértékben tárnak fel és vesznek használatba természeti erőket az ország területén.

A természeti erőforrásoknak ez a szerepe egyszersmind rámutat arra is, hogy ésszerű, takarékos felhasználásuknak nagy jelentősége van a nemzeti vagyon megőrzésében és gyarapításában.

Vita folyt arról, hogy a nemzeti vagyon részének lehet-e tekinteni a tudományos ismereteket és a termelési tapasztalatokat, amelyekkel a társadalom tagjai rendelkeznek. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az ismereteknek és tapasztalatoknak nagy szerepük van az anyagi javak növelésében és a természeti erőforrások feltárásában, minthogy azonban nem anyagi jellegűek, az újratermelési folyamathoz csak közvetetten kapcsolódnak. A nemzeti vagyon növelésének *feltételei* ugyan, de a nemzeti vagyonnak nem részei. Ezért a szocialista közgazdászok legnagyobb része nem sorolja ezeket a nemzeti vagyon körébe.

A nemzeti vagyon következő részeit különböztethetjük meg:

1. *Produktív vagyon*, amely a termelésben és forgalomban felhasznált álló- és forgóalapokból áll (munkaeszközök, munkatárgyak, közlekedési eszközök, művelés alatt álló föld stb.).

2. *Improduktív vagyon*, amely a nem termelő alapokat (lakóházak, üdülők, kórházak, iskolák stb.) foglalja magában.

3. *A lakosság rendelkezésére álló tartós használati cikkek* (bútor, kerékpár, rádió-vevőkészülék stb.).

4. *Tartalékok és biztonsági alapok*, akár termelő, akár nem termelő célokra szolgálnak, beleértve az arany- és devizakészleteket.

5. A nemzeti vagyont növeli, illetve csökkenti a külfölddel szemben fennálló követelések és kötelezettségek egyenlege.

Hazánk, és általában a szocialista országok nemzeti vagyonának összetétele úgy alakult, hogy erősen megnőtt a produktív vagyon, ezen belül is az ipar termelőalapjainak súlya. Az improduktív vagyonban pedig — a luxus létesítményeket kiszorítva

— a fontos fogyasztói szükségleteket biztosító alapok törtek előre.

Magyarország egész *felmérhető* nemzeti vagyonát (termelő és nem termelő alapok, illetve tartalékok), ami az egész nemzeti vagyonnak mintegy 80%-át teszi ki, 1965-ben *bruttó* (beszerzési) *értéken* 1150 milliárd Ft-ra becsülték. Ennek megoszlása:

Hazánk felmérhető nemzeti vagyonának megoszlása

(1959. évi, változatlan áron)

Megnevezés	Milliárd forint
Állóeszközök:	
Ipar és építőipar	225
Mezőgazdaság	110
Közlekedés és hírközlés	156
Kereskedelem és egyéb	20
Termelő állóeszközök összesen	511
Nem termelő állóeszközök összesen	415
Állóeszközök összesen	926
Forgóeszközök összesen	224
Együtt:	*1150*

A népgazdaság állóeszközei 1960—1965. Statisztikai Időszaki Közlemények, 103. köt. 26. és 27. old.

Szemben a kapitalista társadalommal, ahol a nemzeti vagyon nagy része a tőkések magántulajdonát képezi, a szocialista társadalom nemzeti vagyonának túlnyomó része (hazánkban mintegy 85%-a) *társadalmi — állami és szövetkezeti — tulajdonban* van. A nemzeti vagyon nem a tőkés kizsákmányolást és egy szűk réteg fényűző életmódját szolgáltatja, hanem tényleg *nemzeti* (társadalmi) rendeltetésű: a produktív vagyon a társadalom javára folytatott termelést, az improduktív vagyon a nép szükségleteinek fokozott kielégítését szolgálja. A szocialista társadalom nemzeti vagyonának kisebb része (nálunk hozzávetőlegesen egytizede), főleg a tartós háztartási cikkek, de a családi lakóházak egy része, a háztáji gazdaságok felszerelése stb. is, a szocialista társadalom tagjainak *személyi tulajdonában* van.

2. *A nemzeti vagyon szerepe a szocialista újratermelésben*

A nemzeti vagyon fontos szerepet tölt be az újratermelésben. Hogy valamely ország milyen gazdasági erővel, milyen termelési kapacitással rendelkezik, azt nagyrészt nemzeti vagyonának nagysága és összetétele dönti el. Az adott időpontban rendelkezésre álló nemzeti vagyon — elsősorban a produktív vagyon — nagymértékben meghatározza a termelés méreteit és összetételét. Az improduktív vagyon és a lakosság rendelkezésére álló tartós fogyasztási cikkek — különösen a szocialista társadalomban — közvetlenül is kihatnak a lakosság életszínvonalára, a munkaerő bővített újratermelésének alakulására. Minden veszteség, amely (pl. háborúkból vagy természeti csapásokból kifolyólag) a szocialista nemzeti vagyont éri, visszahat az egész gazdasági életre, visszaveti a termelést, a lakosság szociális és kulturális ellátását, szükségessé teszi az elpusztult produktív és improduktiv alapok sokszor hosszú időt igénybe vevő, nagy áldozatokat kívánó helyreállítását. Mindez mutatja a nemzeti vagyon megőrzésének, és helyes felhasználásának jelentőségét.

A nemzeti vagyon *kölcsönös kapcsolatban áll a társadalmi termékkel és a nemzeti jövedelemmel.* A nemzeti vagyon termelési alapjai részt vesznek a társadalmi termék újratermelésében. A társadalmi termék, következésképpen a nemzeti jövedelem alakulása jelentős mértékben függ a nemzeti vagyon nagyságától és összetételétől, különösen a nemzeti vagyon termelőalapjainak nagyságától, szerkezetétől, területi megoszlásától.

Ugyanakkor a nemzeti vagyon az újratermelés eredménye, a társadalmi termékből és a nemzeti jövedelemből jön létre. A nemzeti vagyon termelőalapjai a termelési folyamatban való részvételük során rövidebb-hosszabb idő alatt elhasználódnak, ezeket a társadalmi termék pótlási alapjából képezzük újra. *A nemzeti vagyon gyarapodásának a nemzeti jövedelem a fő forrása.* A termelő- és a nem termelő alapokat a nemzeti jövedelem felhalmozási alapjából bővítik ki, a lakosság a tartós fogyasztási cikkeket a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjából szerzi be. A nemzeti vagyon növekedése tehát függ:

a) a nemzeti jövedelem nagyságától,

b) a felhalmozási alap hányadától (a felhalmozási rátától),

c) attól, hogy a fogyasztási alap mekkora része áll tartós fogyasztási cikkekből, amelyek a nemzeti vagyon részei lesznek.

Rövid időszakot tekintve nagymértékben a nemzeti vagyon határozza meg a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem alakulását. Azonban *hosszabb időszakot vizsgálva* a nemzeti jövedelem növekedésének üteme, és különösen a felhalmozás méretei határozzák meg a nemzeti vagyon gyarapodását. Ezeknek a körülményeknek nagy szerepük van a szocialista világrendszer és a fejlett kapitalista országok közötti gazdasági verseny alakulásában. Hosszú, sokszor évszázados fejlődés eredményeképpen a fejlett tőkésországok nagy — a szocialista országokét messze felülmúló — nemzeti vagyonnal rendelkeznek, ezért a szocialista gazdaság minden előnye ellenére is *bizonyos időn át viszonylag* több társadalmi terméket és magasabb nemzeti jövedelmet tudnak elérni. Minthogy azonban a nemzeti jövedelem növekedésének üteme és a felhalmozás lehetőségei a szocialista országokban jóval előnyösebben alakulnak, *nemzeti vagyonuk is viszonylag gyorsabb ütemben gyarapodhat,* emellett *összetétele is kedvezőbben alakulhat.* Ez teszi reálissá azt a perspektívát, hogy a szocialista országok történelmileg belátható időn belül elérjék és meghaladják a fejlett kapitalista országok nemzeti vagyonának színvonalát.

V. Az újratermelés ráfordítási együtthatói és a hatékonyság

1. A ráfordításigényesség jelentősége

Az újratermelés eredményei — amelyek elsősorban a társadalmi termékben, a nemzeti jövedelemben és a nemzeti vagyonban testesülnek meg — közvetlenül függnek attól, milyen ráfordításokat eszközöl a társadalom részint közvetlenül a termelés céljaira, részint az újratermelést előmozdító, de nem közvetlenül termelő jellegű tényezők (lakásügy, oktatás, egészségügy stb.) fejlesztésére. Az e célokra eszközölt különböző *ráfordítások végső fokon az emberi munkára vezethetők vissza.* A természeti erőforrások (föld, vízi erő, ércek stb.), amelyek az egyes országokban és az egyes korokban a legkülönbözőbb mértékben állnak a társadalom rendelkezésére, természetesen ugyancsak kihatnak az újratermelés méretére és eredményeire. Azonban — mint már leszögeztük — a természeti erőforrásokat is általában csak emberi munka felhasználásával lehet feltárni és kiaknázni.

A társadalmi újratermelés folyamán eszközölt munkaráfordításokat meg kell különböztetnünk aszerint, hogy közvetlenül a termelés adott folyamatában kifejtett *eleven munka* ráfordításáról, vagy már régebben elvégzett, *tárgyiasult munka*, vagyis termelési eszközök — munkatárgyak és munkaeszközök — formáját öltött munka ráfordításáról van-e szó. Az újratermelés eredményei függenek egyrészt az újratermelésben kifejtett eleven munkától, másrészt a társadalom által felhasznált tárgyiasult munkától. Ez utóbbit a termelés szférájában a legközvetlenebbül a társadalmi termék előállítására fordított munkaeszközök és munkatárgyak értékével mérhetjük. A termelés céljaira szükséges munkaeszközök előállítását és fenntartását a termelő állóalapok, a munkatárgyak beszerzését a forgóalapok fedezik. A termelésben lekötött álló- és forgóalapok nagysága azonban nemcsak a munkaeszközök és munkatárgyak tényleges ráfordításától, hanem felhasználásuk fokától és időtartamától is függ. Ha pl. a lekötött állóalapok egy része felhasználatlanul marad, akkor az állóalapok volumene meghaladja a termelésre ténylegesen ráfordított munkaeszközökét. Ha a forgóeszközök forgási sebessége nő, úgy azonos forgóalapok nagyobb mértékű anyagbeszerzést és -felhasználást tesznek lehetségessé stb.

Közelebbről vizsgálva, az újratermelés alakulását tehát a ráfordítások oldaláról a felhasznált munkaerő, a munkatárgyak és a munkaeszköz-készletek, vagyis a termelésre fordított eleven munka, valamint a lekötött álló- és forgóalapok határozzák meg. A tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a termelés eredményei különböző korokban és országokban *nem állanak egyforma arányban ezekkel a ráfordításokkal*, sem az eleven munka felhasználásával, sem az álló- és forgóalapokkal. Ha a termelés különböző ágait vizsgáljuk ebből a szempontból, még nyilvánvalóbbá válik, hogy a termelés eredménye távolról sem követi egyformán a ráfordítások nagyságának változásait. A kohászatban pl. a termékmennyiség ugyanolyan mértékű növeléséhez a ráfordítások viszonylag sokkal nagyobb növelésére van szükség, mint pl. a könnyűiparban.

Mindez azt mutatja, hogy az újratermelés eredményei (elsősorban a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem méretei) nemcsak a rendelkezésre álló erőforrásoktól és az ezek felhasználása révén történő ráfordításoktól függnek, hanem nagymértékben attól is, hogy az adott termelési viszonyok között, a tech-

nikai fejlődés adott fokán a társadalmi termelés, illetve annak egyes ágai *fajlagosan* milyen mértékű ráfordításokat igényelnek, vagyis a termékegység előállításához milyen mértékű ráfordítás szükséges. A termelés eredményeit nemcsak a ráfordítások összege határozza meg, hanem a termékegység ráfordításigényessége is. Ez a ráfordításigényesség a *folyó ráfordítások* válfajai szerint lehet *munkaigényesség*, amely a termékegység előállításához átlagosan igényelt eleven munka mennyiségét mutatja (képlete $\frac{L}{T}$, ahol L a dolgozók létszámát jelzi), és lehet *anyagigényesség*, amely a termékegység előállításához átlagosan igényelt anyagmennyiséget, a fajlagos anyagfelhasználást mutatja (képlete $\frac{M}{T}$, ahol M az anyagráfordítás összességét jelzi).

A termeléshez azonban nemcsak folyó ráfordítások szükségesek. Az újratermeléshez szükség van bizonyos mennyiségű *alapok lekötésére* is. Ezek a lekötött alapok — munkaeszközök és munkatárgyak — teszik lehetővé a termelés folyamatosságát. A ráfordításigényesség a lekötött alapok szempontjából lehet *állóalapigényesség*, amely a termékegység előállításához átlagosan lekötött állóalapok mennyiségét mutatja $\left(\text{képlete } \frac{A_{\text{á}}}{T}\right)$, és *forgóalap-igényesség*, amely a termékegység előállításához átlagosan lekötött forgóalapok mennyiségét mutatja $\left(\text{képlete } \frac{A_{\text{f}}}{T}\right)$. A termékegység előállításához átlagosan lekötött álló- és forgóalapok együttes összegét *alapigényességnek nevezzük:*

$$\frac{A}{T} = \frac{A_{\text{á}}}{T} + \frac{A_{\text{f}}}{T}.$$

A fentebb ismertetett viszonyszámok: a munkaigényesség, az anyagigényesség, illetve az alapigényesség *az újratermelés fő ráfordítási együtthatói* (paraméterei). Segítségükkel meghatározhatjuk az újratermelés mértékét és kereteit. Ezeknek az együtthatóknak ismeretében ki tudjuk számítani, hogy mekkora ráfordításokra és mekkora alaplekötésre van szükség az újratermelés előirányzott mértékének eléréséhez, illetve, hogy adott ráfordítások és alaplekötés esetén az újratermelés bővülésének milyen

mértékét vehetjük tervbe. A társadalmi termelés előirányzott növeléséhez annál több ráfordításra és alaplekötésre van szükség, minél nagyobb a termékegység munka-, anyag-, illetve alapigényessége; kevesebb ráfordítás és lekötött alap mellett is megvalósítható az előirányzott társadalmi termelés, ha a munka-, anyag-, illetve alapigényesség csökken.

2. A társadalmi termelés hatékonysága

Az újratermelésnek ezek a ráfordításigényességi együtthatói a legszorosabb kapcsolatban vannak a társadalmi termelésre fordított eszközök hatékonyságával, amely az eszközölt ráfordítások egységére jutó eredményt fejezi ki ($h = \frac{T}{R}$, ahol h a hatékonyság, R a ráfordítások összege). A hatékonyság konkrétan *az eleven munka hatékonyságában vagy termelékenységében* $\left(\frac{T}{L}\right)$ és az *alapok hatékonyságában* $\left(\frac{T}{A}\right)$ jut kifejezésre. Ez utóbbin belül megkülönböztethetjük az állóalapok és a forgóalapok hatékonyságát $\left(\frac{T}{A_á} \text{ és } \frac{T}{A_f}\right)$. Mint látjuk, a ráfordítások hatékonysága tulajdonképpen *a ráfordításigényesség reciprok értéke,* és azt mutatja, hogy a termelésre fordított eleven munka, illetve a lekötött álló- és a forgóalapok egységére milyen termelési eredmény, milyen termékmennyiség jut. A hatékonyságot főként a tiszta termékre, a nemzeti jövedelemre vonatkoztatjuk $\left(\frac{J}{R}\right)$. Ebben az esetben a hatékonyság azt mutatja, hogy a ráfordítások egységére mekkora tiszta termék jut, hogy a ráfordítások egységnyi növelése a nemzeti jövedelemnek mekkora növekedésével jár.

A hatékonyság az újratermelés egyik legfontosabb kategóriája. Azt mutatja, milyen hatásfokkal történik a rendelkezésre álló erőforrások felhasználása, milyen eredményt hoznak az eszközölt ráfordítások. *A társadalmi termelés hatékonyságának alapvető követelménye, hogy adott ráfordítással a lehető legnagyobb termelési eredményt, illetve az adott eredményt a lehető leg-*

kisebb ráfordítással érjük el. A hatékonyság növelése az újratermelés területén tehát azt eredményezi, hogy a társadalmi termelést magasabb színvonalra emeljük, a ráfordítások viszonylagos csökkentése mellett. Az újratermelés eredményei egyenes arányban állnak az eszközölt ráfordítások hatékonyságával. A társadalmi termelés ebben a megközelítésben egyenlő lesz a ráfordítások és hatékonyságuk szorzatával ($T = R \cdot h$). Ha a hatékonyság nő, kevesebb ráfordítással is elérhetünk ugyanolyan mértékű társadalmi termelést, ha a hatékonyság csökken, ugyanolyan mértékű társadalmi termelést is csak több eleven, illetve tárgyiasult munka felhasználásával érhetünk el.

A szocialista újratermelés szempontjából rendkívül nagy jelentősége van a nemzeti vagyonhoz tartozó termelőalapok hatékonyságának. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem kereteit nemcsak ezeknek az alapoknak a nagysága határozza meg, hanem hatékonyságuk is.

A nemzeti vagyon termelőalapjainak hatékonysága függ ezen alapok minőségétől, technikai színvonalától, de nagymértékben függ a *termelési viszonyoktól*, a termelés megszervezésétől és irányításától is. A kapitalista gazdaságban a nemzeti vagyonhoz tartozó alapokat — csakúgy, mint az eleven munkát — általában a profitérdekeknek megfelelően, anarchikusan használják fel. Ezért kihasználtsági fokuk és hatékonyságuk rendszerint viszonylag alacsony. A szocialista gazdaság követelménye a termelési alapok tervszerű, rendszeres kihasználása, ezért megvan a lehetőség arra, hogy hatékonyságuk optimálisan alakuljon. Ha ez a gyakorlatban sokszor nem így valósul meg, ezt általában elhárítható szervezési és irányítási hiányosságok okozzák.

A társadalom szempontjából az újratermelés legkedvezőbb feltételét az teremti meg, ha *mind az eleven munka, mind az alapok hatékonysága nő.* Ilyen feltételek mellett a társadalmi termék előállításához szükséges termelésieszköz-ráfordítások viszonylag csökkennek, kevesebb alap lekötésére van szükség, a társadalmi terméknek a termelési eszközökre fordított költségek (c) levonása után fennmaradó része, a nemzeti jövedelem pedig a társadalmi termék nagyobb hányadát fogja kitenni. Ebben az esetben;

$$\frac{A_1}{A_0} < \frac{T_1}{T_0} < \frac{J_1}{J_0},$$

ahol a *0* index a bázisidőszak adatait, az *1* index a fejlődés meghatározott későbbi időszakának adatait jelzi.

Ugyanakkor a nemzeti jövedelmen belül — az eleven munka termelékenységének növekedése folytán — csökkenni fog a szükséges munka díjazásának (v) hányada, amennyiben a munka díjazása kisebb mértékben nő, mint a termelékenység, és növekedni fog a többlettermék (m) hányada. Ez kedvező feltételeket teremt a lakosság kulturális, szociális stb. szükségleteinek fokozott mértékű kielégítése, a termelés további gyors bővítése és a nemzeti vagyon gyarapodása számára. Ebben az esetben tehát:

$$\frac{v_1}{v_0} < \frac{J_1}{J_0} < \frac{m_1}{m_0}.$$

Fordítva viszont: *az eleven munka és az alapok hatékonyságának egyidejű csökkenése* kedvezőtlenül hat az újratermelés alakulására. Ebben az esetben a szükséges alapokat gyorsabban kell növelni, mint amilyen ütemben növekszik a társadalmi termék, következésképpen a társadalmi terméken belül csökkenni fog a nemzeti jövedelem hányada. A nemzeti jövedelmen belül viszont a szükséges munka hányada fog emelkedni (ha a munka díjazása változatlan marad, vagy kisebb mértékben csökken, mint a termelékenység), ami oda vezet, hogy kevesebb lesz a többlettermék, s lelassul a nemzeti vagyon gyarapodásának üteme.

Előfordulhat — és gyakran elő is fordul —, hogy *az alapok hatékonysága csökken* (egyes esetekben a technikai fejlődés jellege ezt szükségszerűvé is teheti), *az eleven munka hatékonysága* (termelékenysége) *viszont növekszik*. Ebben az esetben a társadalmi termék egészén belül csökken ugyan a nemzeti jövedelem hányada, de a nemzeti jövedelmen belül — a fentebb kifejtettek szerint — növekszik a terméktöbblet részaránya, ami módot ad a felhalmozás tömegének (esetleg rátájának) növelésére, és így újabb lehetőséget teremt a nemzeti jövedelem volumenének növelésére is.

Mint már utaltunk erre, a ráfordítások az eleven és a tárgyiasult munka ráfordításait jelentik. A hatékonyság növelése ezért egyértelmű az eleven és a tárgyiasult munka viszonylagos megtakarításával. Ha a ráfordítások hatékonysága nő, ez egyszersmind azt jelenti, hogy az adott eredményt kevesebb társadalmi

munkaidő felhasználásával valósítjuk meg, mint régebben, tehát a *társadalmi munkaidő megtakarítását* értük el. Ennek a társadalmi fejlődés szempontjából rendkívül nagy a jelentősége. Egyrészt a társadalmi munkaidő-megtakarítás szocialista viszonyok között alapvető feltétele annak, hogy a társadalom minden tagja számára biztosítani lehessen a termékek fokozatosan kibontakozó bőségét, másrészt ez a legfőbb biztosítéka a dolgozók növekvő szabad idejének, kulturális és szakmai színvonala állandó emelkedésének, az egyén sokoldalú, szabad fejlődésének. Ezért helyezett Marx nagy súlyt a társadalmi munkaidő megtakarítására, amely — mint írta — „a kollektív termelésben elsődleges gazdasági törvény marad; sőt még sokkal nagyobb mértékben törvénnyé válik"[17].

A hatékonyság növelésének a szocialista társadalomban különös jelentősége van. Kapitalista viszonyok között a tőke annyiban érdekelt a hatékonyság növelésében, amennyiben ezzel együtt jár az értéktöbblet kiterjesztése, a profitráta növekedése. A szocialista társadalom azonban a legközvetlenebbül érdekelt a hatékonyság növelésében, mert ez egyik legfontosabb tényezője a társadalmi szükségletek egyre fokozottabb mértékű kielégítésének. A társadalmi munkaidő megtakarítása — mint az újratermelés gyors bővítésének előfeltétele — a szocializmusban közvetlenül társadalmi érdekké válik.

[17] *Marx—Engels* Archivum. Moszkva 1935. IV. köt. 118. old.

A szocialista újratermelés fő arányai és egyensúlyi feltételei

A szocialista újratermelés eredményességének alapvető feltétele, hogy a termelés különböző ágai, az újratermelés különböző mozzanatai között olyan átfogó, az egész népgazdaságra kiterjedő *arányok* jöjjenek létre, amelyek biztosítják az újratermelési folyamat egyensúlyát és folytonosságát. Már Marx hangsúlyozta, hogy meghatározott termelésnek meghatározott elosztás, meghatározott csere, meghatározott fogyasztás, és ezeknek egymással való meghatározott arányai felelnek meg. Az ilyen arányok megvalósulása lehetővé teszi, hogy a népgazdaság ágai és tényezői egymásnak megfeleljenek, egymással összhangban működjenek, vagyis *egymással egyensúlyba kerüljenek.* Erre szükség van, ha a népgazdaság fejlődése során el akarjuk kerülni a nagy zökkenőket és súlyos veszteségeket. Az újratermelés még oly gyors üteme sem adhat megfelelő eredményt, ha az újratermelés egyes mozzanatai, illetve a termelés egyes ágai nincsenek egymással egyensúlyban. Minthogy a bővített újratermelés gazdasági fejlődéssel jár együtt, az újratermelés során megvalósuló arányok és az ezeknek megfelelő egyensúlyi feltételek sem lehetnek állandóak, változatlanok, hanem az újratermelés során maguk is eltolódnak, megváltoznak, tehát *dinamikus jellegűek.*

A kapitalizmustól eltérően, a szocialista újratermelés folyamata a legfontosabb vonatkozásokban nem ösztönösen megy végbe, hanem a társadalom szervei által *tudatosan, hosszabb időre kialakított arányosság* feltételei között. Az egyensúlyi feltételek szocialista viszonyok között is időszakonként megváltoznak, de ez a változás a régebbi arányok tudatos, nagyobb megrázkódtatások nélkül megvalósítható átalakítása révén történhet meg.

A szocialista újratermelés arányosságának és megfelelő egyensúlyi feltételeinek legfontosabb követelménye az, hogy *a társadalmi terméket a kielégítésre váró társadalmi szükségleteknek megfelelő terjedelemben és összetételben állítsák elő.* Ehhez nemcsak a termékek között kell megfelelő arányokat biztosítani, hanem a különböző termelési ágak és az újratermelés egyes területei között is. Ezek az arányok tartósan csak akkor alakulhatnak ki, ha a *rendelkezésre álló társadalmi munka* (az eleven munka csakúgy, mint a termelési eszközökben tárgyiasult munka) *a társadalmi szükségletek arányában oszlik meg a termelési ágak és az újratermelés egyes területei között.* „... a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi méretekben vett használati érték határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző különleges területeire jutó hányadát."[1]

A szocialista társadalom szervei *hosszabb távra tervszerűen* teremtik meg az összhangot az egyes termékcsoportok előállítására fordított társadalmi munka tömege és a társadalmi szükségletek között, amelyeket e termékcsoportok kielégíthetnek. „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő, és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között."[2]

Aránytalanságok — az objektív körülményekben beállott változások folytán, vagy az irányítás és tervezés fogyatékossága következtében — a szocialista termelésben is bekövetkezhetnek. Ezek azonban nem ismétlődnek meg időszakosan, szükségszerűen, és kiküszöbölésüket a szocialista állam az általa centralizált erőforrások és tartalékok felhasználásával meg tudja oldani.

A termékeket a szocialista társadalomban is árukként hozzák forgalomba, és így az előállított termékmennyiség és a termékfelhasználás egyensúlya minden egyes időszakban mint *a termelés és az értékesítés egyensúlya,* mint *piaci egyensúly* valósul meg. A piaci egyensúly — amely a kereslet és kínálat összhangjában jelentkezik — önmagában nem biztosítja a népgazdasági arányosságot, de elkerülhetetlen megjelenési formája ennek. A szocialista újratermelésben tehát olyan arányokat kell a tervezés és a piaci kapcsolatok egybehangzó érvényesülése révén

[1] *Marx:* A tőke. III. köt. 618. old.
[2] Ugyanott, 199—200. old.

kialakítani, amelyek lehetővé teszik, hogy a társadalmi termék minden egyes időszakban megfelelően értékesüljön, kínálata megfeleljen a vásárlóképes keresletnek, és így rendeltetése szerint felhasználásra kerüljön.

Az újratermelés során megvalósuló arányok sokrétűek. Kiterjednek a népgazdaság minden ágára, az újratermelés minden területére. A következőkben az újratermelés néhány legfontosabb fő arányát fogjuk tárgyalni, nevezetesen:

1. a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem,
2. a társadalmi termelés I. és II. osztálya,
3. a felhalmozás és a fogyasztás,
4. az ipar és a mezőgazdaság közötti arányt, valamint
5. a külkereskedelem hatását az újratermelés fő arányaira és egyensúlyi feltételeire.[3]

I. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem arányának alakulása

Előző fejtegetéseinkben már szó volt a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem közvetlen összefüggéséről. A nemzeti jövedelem a társadalmi terméknek az elhasznált termelési eszközök, illetve az azok pótlására szolgáló alap (c) levonása után fennmaradó része. A nemzeti jövedelem növekedése a társadalmi termékhez képest aszerint fog alakulni (aszerint lesz a társadalmi termékhez viszonyítva nagyobb vagy kisebb), hogy a felhasznált termelési eszközök tömege, illetve az ennek pótlásához szükséges alap nagyobb vagy kisebb ütemben növekszik-e, mint maga a társadalmi termék. Ha a társadalmi termék és a pótlási alap egyforma arányban nő, a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék egymás közötti aránya sem változik.

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem közötti aránynak nagy jelentősége van. Ha a termelés többi tényezőjének változatlansága mellett a nemzeti jövedelem gyorsabban nő, mint a társadalmi termék, tehát ha a társadalmi termék kisebb részét kell az anyagi költségek pótlására felhasználni és nagyobb há-

[3] Nem tudunk itt foglalkozni a népgazdaság más fontos arányaival, mint pl. a termelés és a forgalom, a kitermelő és a feldolgozó ipar közötti arányok stb.

nyada válik nemzeti jövedelemmé, úgy ez a termelési eszközök ráfordításigényességének csokkenését jelenti, és fokozott lehetőséget nyújt mind a fogyasztási, mind a fejlesztési igények nagyobb mértékű kielégítésére. Ha azonban a nemzeti jövedelem kisebb mértékben nő, mint a társadalmi termék, ez annyit jelent, hogy a termelési eszközök ráfordításigényessége nő, és a társadalmi termék viszonylag nagyobb hányadát kell pótlási célokra felhasználni. Így kevesebb marad belőle a fogyasztás és a termelés bővítésének céljaira.

A nemzeti jövedelemnek a társadalmi termékhez viszonyított arányát végső fokon az dönti el, lehetséges-e a szocializmusban a társadalmi termék növelése anélkül, hogy az anyagi költségek és a pótlásukhoz szükséges alap ugyanolyan, vagy nagyobb arányban ne növekedjen. Ez a kérdés már régóta nagy viták tárgya a marxista közgazdászok körében.

Sokáig általánosan elfogadott álláspont volt (és a marxista közgazdászok egy része ma is kitart e mellett), hogy az anyagi ráfordítás, a c, szükségképpen nagyobb mértékben nő, mint maga a társadalmi termék, és következésképpen szükségszerű a szocializmusban is a nemzeti jövedelem növekedésének elmaradása a társadalmi termék növekedése mögött. Ezt azzal indokolják, hogy egyrészt a gazdasági és műszaki fejlődés objektív követelményeként az egységnyi eleven munka egyre több munkatárgyat mozgat meg, egyre több munkaeszköz felhasználásával, másrészt a munkamegosztás fejlődésének eredményeként a késztermék egyre több megmunkáláson megy keresztül, ami növeli az alapigényességet.[4]

Más közgazdászok — köztük *A. Notkin* szovjet közgazdász[5] — azt állítják, hogy míg folyó árakon számítva a nemzeti jövedelem aránya a társadalmi termékhez képest szabályszerűen kedvezőtlenül alakul, addig változatlan árakon számítva (tehát, ha nem az értékösszegeket, hanem a használati értékek fizikai volumeneit vetjük össze), a nemzeti jövedelem növekedése meghaladhatja — és a szocializmus kedvező feltételei között általában meg is haladja — a társadalmi termékét. Ezt a különbségtételt arra alapozza, hogy a folyó árakon történő számítás nem mutatja a tiszta termék tömegének azt a növekedését, amely a munkatermelékenység emelkedésének az eredménye.

A marxista közgazdászok egyre növekvő része az utóbbi években azt az álláspontot foglalja el, hogy a c hányadának növekedése a társadalmi termékben (különösen a szocialista gazdaság viszonyai között) általában nem

[4] Ezt az álláspontot képviseli többek között *Kronrod* szovjet közgazdász „A társadalmi termék és szerkezete a szocializmusban" (Moszkva 1958. Oroszul.) c. művében, és az utóbbi években közölt számos cikkében.

[5] Lásd *A. J. Notkin:* A szocialista újratermelés üteme és arányai. Moszkva 1961. (Oroszul.)

szükségszerű.[6] Ha a munka termelékenysége gyorsan nő és a termelési eszközök felhasználásában jelentős megtakarításokat érnek el, úgy nemcsak a termékegységre eső eleven munka (a munkaigényesség) csökken, hanem az anyag- és állóalap-igényesség is. „A technikai haladást többnyire az ugyanazon termék egységének előállítására eső munkatárgyak és munkaeszközök megtakarítása követi."[7]

Ha a kérdést a tények alapján akarjuk vizsgálni, abból kell kiindulnunk, hogy a felhasznált termelési eszközök, illetve a pótlási alap egyik része *munkatárgyakból*, másik része *munkaeszközökből* áll. Ami a *munkatárgyakat* illeti, kétségbevonhatatlan, hogy a munkamegosztás fejlődése, a szakosodás kiterjedése folytán a késztermék több feldolgozási folyamaton megy keresztül, ami önmagában véve a legtöbbször pótlólagos energia- és anyagfelhasználással jár együtt. Ezt a tendenciát azonban keresztezi az a tény, hogy a technikai haladás eredményeképpen ugyanabból a munkatárgyból egyre több és értékesebb készterméket tudnak előállítani (pl. ugyanannyi acéláruból több és hatékonyabb gépet, egyre kevesebb hulladékkal), és hogy egyre több használati értéket nagyrészt új, olcsóbb vagy tartósabb nyersanyagból állítanak elő (műanyagok, olcsóbb energiahordozók felhasználása stb.).

A két ellentétes tendencia eredőjeképpen a társadalmi termelés anyagigényessége különböző korszakokban, különböző országokban, különböző termelési ágakban különbözőképpen alakulhat. A tények azonban azt mutatják, hogy a műszaki és a gazdasági fejlődés során *általában az anyagmegtakarító tendencia hat erősebben*, vagyis a kész végtermék egységének előállításához szükséges nyers-, fűtő- és segédanyag mennyisége csökken.

Ez megmutatkozik abban is, hogy az ún. „kitermelő iparágak" (főként a bányászat) termelése általában sokkal kisebb mértékben növekszik, mint a „feldolgozó iparágaké"; az előbbiek súlya az össztermelésben erősen csökken.[8] Az ilyen irányú fejlődést előmozdítja korunk tudományos-technikai forradalma, amely új műanyagok és olcsóbb energiahordozók töme-

[6] Ezt az álláspontot foglalja el a lengyel marxista közgazdászok zöme (O. Lange, B. Minc, M. Kalecki stb.), valamint az ismert szovjet közgazdászok közül V. Nyemcsinov, A. Arzumanjan, J. Gromov, Sz. Satalin stb.

[7] *V. Nyemcsinov:* Gazdaságmatematikai módszerek és modellek. Moszkva 1965. 387. old. (Oroszul.)

[8] Lásd *G. Schulz:* A műszaki forradalom és az ipar szerkezet-változása. Berlin 1966. 56—74. old. (Németül.)

ges felhasználása révén fokozott anyagmegtakarítást tesz lehetővé. Ez a tendencia érvényesül az Egyesült Államokban is, ahol 1929—1963 között a feldolgozó ipar anyagigényessége 15%-kal csökkent.[9] A Szovjetunióban „a nemzeti jövedelem növekedése meghaladja a természetből nyert nyersanyagok tömegét (beleértve a mezőgazdaság termelését)" — állapítja meg I. Tureckij szovjet közgazdász. Számításai szerint egy tonna nyersanyagra 1962-ben négyszer annyi nemzeti jövedelem jutott, mint 1913-ban, és mintegy 55%-kal több, mint 1940-ben.[10]

Megállapíthatjuk, hogy *a felhasznált munkatárgyak pótlására fordított* rész — domináló tendenciaként — kisebb mértékben növekszik, mint a társadalmi termék egésze, ami a nemzeti jövedelem hányadának viszonylagos emelkedését teszi lehetővé.

A pótlási alapból azonban nemcsak a munkatárgyak, hanem a *munkaeszközök* felhasználását is fedezni kell. Ezen a téren is két ellentétes tendencia mutatkozik: Egyrészt a műszaki és gazdasági fejlődés intenzív újratermelés esetén szükségessé teszi, hogy minden dolgozóra egyre több munkaeszköz jusson, vagyis hogy *a munka technikai felszereltsége* $\left(\frac{A_a}{L}\right)$ *emelkedjen.* Ez az állóalapigényesség $\left(\frac{A}{T}\right)$ növekedésének irányában hat. Ugyanakkor azonban a műszaki és gazdasági fejlődés maga után vonja az *eleven munka termelékenységének* $\left(\frac{T}{L}\right)$ erőteljes növekedését. (L a dolgozók létszáma, A_a állóalapok, T társadalmi termék.) Egy munkás ugyan nagy átlagban több munkaeszközt használ fel, ugyanakkor azonban egy munkás átlagosan nagyobb termékmennyiséget állít elő, ami az állóalap-igényesség csökkenése irányában hat. Hogy végeredményben az állóalap-igényesség hogyan alakul, az dönti el, mi nő gyorsabban: az eleven munka technikai felszereltsége, vagy az eleven munka termelékenysége. (Ha $\Delta \frac{T}{L} > \Delta \frac{A_a}{L}$, vagyis $\Delta T < \Delta A_a$, akkor az állóalap-igényesség csökken.) Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy *az állóalap-igényesség egyenesen arányos a technikai felszereltség emelkedésével, és fordítottan arányos az eleven munka termelékenységének növekedésével,* vagyis

[9] Lásd *Sz. Vigodszkij:* A kapitalista újratermelés egyes tendenciáiról. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1965. 10. sz.
[10] Lásd Voproszi Ekonomiki. 1964. 1. sz. 56. old.

$$\frac{A_a}{T} = \frac{A_a}{L} : \frac{T}{L}.$$

Magyarországon például a technikai felszereltség (vagyis az egy foglalkoztatottra jutó állóalap) 1950 és 1965 között több mint kétszeresére (108%-kal) nőtt, az egy foglalkoztatottra jutó termelés viszont csak 97%-kal növekedett. Ennek eredményeképpen az állóalap egységére jutó teljes termelés csökkent, és az állóalap-igényesség közel 5%-kal emelkedett.[11]

Ha pedig a munka termelékenysége gyorsabban nő, mint a munka technikai felszereltsége, nemcsak a termékegység munkaigényessége csökken, hanem a termékegység előállítására felhasznált munkaeszközök mennyisége is, így ebben az esetben a pótlási alapnak a munkaeszközökre fordított része is elmarad a társadalmi termék mögött.

Ezek után, ha az állóalap- és a forgóalap-igényességet *együttesen* vizsgáljuk (és figyelembe vesszük, hogy az utóbbi szoros kapcsolatban áll az anyagigényességgel), akkor *a műszaki és gazdasági fejlődés három típusát találjuk az alapigényesség* $\left(\frac{A}{T} = \frac{A_a}{T} + \frac{A_1}{T}\right)$ *szempontjából:*

1. *alapigényes* (alapigényességet növelő), ha $\frac{T_1}{T_0} < \frac{A_1}{A_0}$ (ahol a 0 index a bázisidőszak adatait, az 1 index a fejlődés meghatározott későbbi időszakának adatait jelzi). Ez esetben a termékmennyiség növekedését az alapok még nagyobb mértékű növelésével érjük el.

2. *Alapmegtakarító, ha* $\frac{T_1}{T_0} > \frac{A_1}{A_0}$, vagyis ha a termékmennyiség gyorsabban nő, mint az előállításához szükséges alapok.

3. *Semleges,* ha $\frac{T_1}{T_0} = \frac{A_1}{A_0}$. Ez esetben a termékmennyiség és az alapok egyenlő arányban növekednek.

Történelmileg, időszakonként váltakozva, mindhárom típus érvényesül. A vezető kapitalista országokban egészen a XX. század elejéig a fejlődés alapigényes volt. Az állóalapok nagyobb mértékben növekedtek, mint a munka termelékenysége, a társadalmi termék is általában gyorsabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem. Az 1929 utáni évtizedekben viszont az Egyesült

[11] A KSH adatai.

Államokban és a fejlett tőkésországokban a fejlődés alapmegtakarító jellege került előtérbe: a munka termelékenységének növekedése meghaladta az állóalapokét. Az Egyesült Államok feldolgozó iparában a termelt áruk minden dollárjára 1929-ben még 47 cent állótőke jutott, 1963-ban már csak 23,5 cent.[12] Az állóalap-igényesség tehát felére csökkent.

A Szovjetunióban a fejlődés különböző szakaszaiban az alapigényesség ugyancsak különféleképpen alakult. 1940 és 1960 között az egységnyi ipari termék alapigényessége változatlan árakon számítva 15%-kal csökkent, ami az egész fejlődésnek alapmegtakarító jelleget adott. 1960 után azonban mind nálunk, mind a Szovjetunióban nőtt az alapigényesség; ennek okaira még visszatérünk.

Az alapigényesség különböző alakulását a gazdasági fejlődés során fő tényezőként *a műszaki haladás jellege* határozza meg. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy a technikai fejlődés sok esetben elsősorban az eleven munka megtakarítására irányul. Az állóalap-ráfordítás lehet tehát eleven munkát megtakarító és ugyanakkor alapigényességet növelő. Ez a helyzet jelenleg pl. a magyar mezőgazdaságban, ahol a technikai haladás eredményeként több százezer ember munkaereje szabadult fel, ugyanakkor azonban erősen megnőtt a termelés állóalap-igényessége. A műszaki fejlődés általában akkor (illetve a termelés azon ágaiban) alapigényes, *amikor* (illetve ahol) *teljesen új technikát kell bevezetni* (pl. amikor kézi munkát gépi munkával pótolnak), az új technikához meg kell teremteni a még hiányzó előfeltételeket, amikor rövid időn belül alapvető változás megy végbe a termelésben (pl. az ipari forradalom időszakában, valamely ország iparosításakor stb.). Ilyen feltételek mellett a termelés átszervezéséhez rendkívül költséges alapozó jellegű közlekedési, energetikai stb. létesítmények, berendezések (infrastruktúra) megvalósítása szükséges, ami az alapigényességet fokozza.

Az állóalap-igényesség növekedését ilyen esetekben sokszor kompenzálja és eredményében meg is haladja az elevenmunka-igényesség csökkenése. Az állóalap-igényesség növekedése mellett ebben az esetben *a ráfordításigényesség összességében csökkenhet*, a társadalmi munka hatékonysága emelkedhet. Ha ilyen körülmények forognak fenn, természetesen a szocialista országoknak is vállalniuk kell az alapigényes, de társadalmilag hasznos és szükséges műszaki fejlődés költségeit.

A technikai haladás a legtöbbször akkor válik alapmegtaka-

[12] Lásd *Sz. Vigodszkij:* Id. cikk. 93. old.

rítóvá, ha már szilárd műszaki bázison felépült ország vagy iparág *technikájának tökéletesítése, továbbfejlesztése* van napirenden. Ebben az esetben az alaplétesítmények már fennállnak, az új berendezések létesítése kevésbé költséges és hamarabb hoz eredményt. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a már iparosodott országokban valósul meg először a fejlődés alapmegtakarító típusa.

Az állóalap-megtakarítás további fontos feltétele a munkaeszközök minél teljesebb és gazdaságosabb felhasználása, megfelelő karbantartása és idejekorán való pótlása. Ez a feltétel — főként az irányítási rendszer elavulása folytán — nálunk és más szocialista országokban nem valósult meg megfelelően.

A technikai haladás jellegén kívül az alapigényesség alakulására népgazdasági méretekben kihat a termelés *ágazati szerkezete*, minthogy az állóalap-igényesség rendkívül különböző az egyes gazdasági ágakban. Ha a termelésben nő az alapigényes ágazatok súlya — mint ez nálunk is fennforgott —, akkor növekszik az egész népgazdaság alapigényessége. Ez természetesen fordítva is igaz.

Milyen következtetést lehet levonni mindebből a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék arányát illetően? Láttuk, hogy a gazdasági és műszaki fejlődés során az anyagigényesség általában csökkenő irányzatot mutat, míg az állóalap-igényesség a felsorolt tényezők hatása miatt a fejlődés különböző szakaszaiban különféleképpen alakulhat. *Nem lehet tehát általános érvényű törvénynek tekinteni azt, hogy a nemzeti jövedelem növekedése elmarad a társadalmi termék növekedése mögött.* Abban a legkedvezőbb esetben, amikor a társadalmi termelés anyag- és állóalap-igényessége egyidejűleg csökken, a társadalmi terméken belül a termelési eszközök ráfordításának a hányada csökken és a tiszta termék hányada növekszik, vagyis *a nemzeti jövedelem növekedése meghaladhatja a társadalmi termék növekedésének ütemét.*

A szocialista termelési viszonyok közepette különösen kedvező feltételek alakulnak ki az anyag- és alapigényesség csökkentésére. A termelés tervszerűsége, a munka termelékenységét fokozó tényezők, a termelési eszközök ésszerű felhasználása lehetőséget teremt ahhoz, hogy a ráfordításigényesség, és ezzel a pótlási alap hányada csökkenjen, a nemzeti jövedelem aránya a társadalmi termékhez képest emelkedjen. A Szovjetunióban az iparosítás által támasztott nagy technikai igények ellenére 1928 és 1958

között, változatlan árakon számítva, a nemzeti jövedelem nagyobb mértékben (16-szorosan) növekedett, mint a társadalmi termék (13,8-szeresen). 1951 és 1960 között, változatlan árakon számítva, a Szovjetunió termelőalapjai 2,46-szorosra, a társadalmi termék 2.58-szorosra, a nemzeti jövedelem 2.65-szorosra növekedett, vagyis az alapigényesség csökkenése mellett a nemzeti jövedelem emelkedése továbbra is meghaladta a társadalmi termékét.[13] 1961 és 1965 között azonban az állóalap-igényesség 12%-os növekedése következett be, és elsősorban ennek hatása alatt a nemzeti jövedelem növekedése némileg elmaradt a társadalmi termékétől (pl. 1966-ban a Szovjetunió nemzeti jövedelme 7,5%-kal, társadalmi terméke 8%-kal növekedett)[14] Magyarországon 1951 és 1960 között a társadalmi termék 2.2-szeresére nőtt, míg a nemzeti jövedelem csak 1.9-szeresére.[15] A második ötéves terv időszakában (1961—1965) a termelőágazatok állóalapjainak 35,5%-os növekedése mellett a nemzeti jövedelem növekedése (25%) még inkább elmaradt a társadalmi termék 30%-os növekedésétől.[16] Noha ezekben a számokban is megmutatkozik bizonyos mértékben az értékarányoktól eltérő árrendszer torzító hatása, a fejlődés alaptendenciáit helyesen tükrözik. (Az arányok ilyen alakulásának okaira még visszatérünk.)

A szocialista országokban *rendkívül nagy tartalékok* állnak még fenn a fajlagos anyagfelhasználás további nagymértékű csökkentésére és az állóalapok kihasználásának megjavítására. Különösen az iparosodás magas fokának elérése után, a gazdasági tervezés és irányítás tökéletesítése, valamint a nemzetközi szocialista munkamegosztás fokozatos kiszélesedése mellett *a szocialista országokban egyre erőteljesebben fog érvényesülni a nemzeti jövedelemnek a társadalmi terméket meghaladó növekedése*, ami a legjobban megfelel a nép érdekeinek és a szocialista társadalom további gyors fejlődésének.

II. A termelés I. és II. osztálya közötti arány alakulása

A termelési eszközöket előállító I. osztály és a fogyasztási cikkeket előállító II. osztály fejlődésének arányát Marx az újratermelés legfontosabb arányának tekintette. Ez az arány határozza

[13] Lásd A Szovjetunió Népgazdasága 1960. és 1961. évi statisztikai évkönyvének adatait. (Oroszul.)

[14] Lásd A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának jelentése az 1966. évi népgazdasági terv teljesítéséről. Pravda, 1967. január 29.

[15] Lásd *Nagy Gyula:* A magyar mezőgazdaság fejlődésének jellemvonása az iparosodás szakaszában. Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.

[16] Statisztikai Évkönyv 1965. 37. és 41. old. közölt adatok alapján számítva.

meg nemcsak az előállított termékek elosztását a különböző rendeltetések szerint, hanem azt is, hogy a rendelkezésre álló eleven és tárgyiasult munkát milyen arányban kell elosztani a termelési eszközök termelése és a fogyasztási cikkek termelése között.

Az iparban a termelési eszközök előállítását az *A* csoportba, a fogyasztási cikkekét a *B* csoportba soroljuk. Ez nem esik egybe a nehéz- és könnyűipar elhatárolásával, minthogy a nehézipar termel fogyasztási cikkeket is (pl. háztartási gépeket), a könnyűipar viszont termelési eszközöket is állít elő (pl. hevederekét). Az I. osztály természetesen nemcsak az ipar által előállított termelési eszközökre terjed ki, hanem a mezőgazdaságnak további mezőgazdasági vagy ipari feldolgozásra kerülő termékeire, és a termelési célokat szolgáló építőipari tevékenység eredményeire. A II. osztály hasonlóképpen kiterjed az ipar és a mezőgazdaság által előállított fogyasztási cikkekre, és az építőipar által a lakosság közvetlen szükségleteinek kielégítésére előállított építményekre.

Ahhoz, hogy az újratermelés megvalósuljon, meghatározott cserére van szükség a termelés I. és II. osztálya között. Ez az I. és II. osztály termelésének meghatározott arányait követeli meg. Az I. osztály termelőit a II. osztály látja el fogyasztási cikkekkel. A II. osztály számára szükséges termelési eszközöket (anyagokat, munkaeszközöket) viszont az I. osztálynak kell szolgáltatnia. Bővített újratermelés esetén az I. osztálynak nemcsak pótolnia kell a II. osztály által elhasznált termelési eszközöket, hanem a bővítéséhez szükséges termelési eszközöket is szállítania kell. Viszont a II. osztálynak nemcsak az eredetileg foglalkoztatott termelőket kell ellátnia fogyasztási cikkekkel, hanem a bővítés során pótlólagosan beállítottakat is. A bővített újratermelés egyik legáltalánosabb feltétele az, hogy — függetlenül az egyes osztályokon belül felhasznált termékmennyiségtől — *minden egyes osztály termelése elégséges legyen ahhoz, hogy egyenértékű csere révén fedezze az újratermelés másik osztályának kielégítésre váró szükségleteit*, beleértve a bővítést szolgálókat is.

A marxista közgazdászok jelentős része a szocialista újratermelés nem két, hanem három vagy több osztályát különbözteti meg. Így egyes közgazdászok külön osztályba sorolják a munkatárgyakat, mások a honvédelmi szükségletek kielégítésére szolgáló, vagy exportrendeltetésre előállított termékeket. A fent ismertetett egyensúlyi feltételt ebben az esetben is alkalmazni kell.

Az I. és II. osztály közötti arány legáltalánosabb feltételeit

Marx határozta meg, és ez a bővített szocialista újratermelésre is alkalmazható. Ha az I. osztály termelését T_I-gyel, a II. osztályét T_{II}-vel jelöljük, és figyelembe vesszük, hogy

$$T_I = c_I + v_I + m_I, \text{ és}$$
$$T_{II} = c_{II} + v_{II} + m_{II},$$

úgy bővített újratermelés esetén ezek a feltételek a következők:

1. *Az I. osztályban létrehozott tiszta terméknek* $(v_I + m_I)$ *nagyobbnak kell lennie a II. osztály pótlási alapjánál* (c_{II}), vagyis annál a termelésieszköz-mennyiségnél, amelyet az I. osztálynak a II. osztály számára az elhasznált termelési eszközök pótlása végett szállítania kell, cserébe a II. osztály által ennek fejében átadott fogyasztási cikkekért. Tehát

$$(v_I + m_I) > c_{II}.$$

Ha ez a feltétel nem teljesül, nem marad termelésieszközkészlet a termelés bővítésére.

2. Bővített újratermelés esetén a termelő felhalmozás lehetősége attól függ, *meghaladja-e és mennyivel az I. osztály egészének termelése az egész termelés pótlási alapját* (az I. és II. osztály termelésében felhasznált termelési eszközök összegét). Ezt a feltételt így írhatjuk fel:

$$T_I > c_I + c_{II},$$

mert a termelési eszközök termeléséből fedezni kell a termelő felhalmozást is.

3. *A II. osztályban termelt fogyasztási cikkek mennyiségének nagyobbnak kell lennie, mint az I. és II. osztályban foglalkoztatott munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek együttes mennyiségének*, azaz

$$T_{II} > v_I + v_{II},$$

mert különben lehetetlenné válna egyrészt a nem termelő lakosság fogyasztásának, másrészt a bővítés folyamán a termelésbe bevont új munkaerő fogyasztásának fedezése.

A bővített újratermelés feltételeinek — főként az 1. alatt kifejtett összefüggésnek, amely szerint $v_I + m_I > c_{II}$ — tanúsága

szerint az újratermelés bővítésének szükségszerű követelménye a termelési eszközök termelésének növelése. Enélkül nem képzelhető el jelentősebb gazdasági növekedés vagy felhalmozás.

Milyen következtetést kell levonni a bővített újratermelésnek ebből a követelményéből a két osztály fejlődésének arányai szempontjából?

Hosszú időn át a marxista közgazdászok között osztatlanul uralkodó álláspont volt, hogy az I. osztály termelésének *állandóan* meg kell előznie a II. osztályét, a kettő közötti aránynak tehát egyre jobban a fogyasztási cikkek termelésének hátrányára kell megváltoznia. Azok a közgazdászok, akik ezt az álláspontot tették és teszik magukévá, hivatkoznak arra, hogy Lenin a kapitalista bővített újratermeléssel kapcsolatban kimutatta az I. osztály gyorsabb fejlődésének szükségszerűségét, elsődleges fejlődésének törvényét. Lenin megállapítása szerint a technikai fejlődés és a munka termelékenységének növekedése feltételezi, hogy a dolgozók számához képest növekedik a szükséges termelési eszközök tömege a ráfordítások technikai összetételében következésképpen a szerves összetételben $\left(\frac{c}{v}\right)$ is nő a tárgyiasult munka értéke, a termelési eszközök súlya, és csökken az eleven munkáé, ami határt szab a dolgozók díjazásából beszerzett fogyasztási cikkek termelésének.

A legutóbbi évtizedben egyre több marxista közgazdász bírálja Lenin e tételeinek mechanikus alkalmazását a szocialista újratermelés viszonyai között, és hangsúlyozzák a két osztály fejlődési üteme *közelítésének* vagy kiegyenlítésének szükségességét. Elsőnek *Bronislaw Minc* lengyel közgazdász fejtette ki, még az 1950-es évek közepén, hogy az I. osztály termelésének gyorsabb ütemét nem lehet a szocialista újratermelés általános törvényének tekinteni. A Szovjetunióban nagy feltűnést keltett *A. Arzumanjan*, azóta elhunyt szovjet közgazdásznak ugyanilyen irányú, 1964-ben a „Pravdá"-ban megjelent cikke.

Ezek, és a velük egyetértő közgazdászok kifejtik, hogy a szocialista újratermelés viszonyai mellett a termelés és a fogyasztás között nem áll fenn az az antagonisztikus ellentét, amely a kapitalizmusban határt szab a fogyasztási cikkek termelésének, és szükségszerűvé teszi a II. osztály lassúbb fejlődését. Ellenkezőleg, *a szocialista termelés nem öncél*, hanem közvetlenül a fogyasztási szükségletek kielégítésének szolgálatában áll. A szo-

cialista termelés gyors emelkedésének tehát (rendkívüli viszonyoktól eltekintve) együtt kell járnia a fogyasztás gyors emelkedésével, a II. osztály termelésének nagymértékű kiterjedésével. Az ezeket a nézeteket valló közgazdászok Lenin megállapításait az I. osztály állandóan gyorsabb ütemű növekedéséről, a kapitalizmusban érvényes specifikus törvénynek tekintik, illetve olyan tendenciának, amely szocialista viszonyok között is megmutatkozik, de amelyet a szocialista gazdaságban — különösen a tudományos-technikai forradalom feltételei mellett — más tendenciák ellensúlyozhatnak és visszaszoríthatnak.

Ezt főleg a következő érvekkel támasztják alá:

1. A tőke szerves összetételének állandó emelkedése, amiből Lenin vizsgálódásaiban kiindult, nem vonatkoztatható mechanikusan a szocialista viszonyokra, már csak azért sem, mert a *v*-t, a termelőszférában foglalkoztatott munkaerő díjazását nem a munkaerő-áru értéke határozza meg. Tehát, ha a ráfordítások technikai összetételében csökken is az eleven munka ráfordításának hányada, ezt nem követi szükségképpen a szerves összetétel *ugyanilyen vagy megközelítő arányban történő változása.*

2. Ha a termelékenység növekedéséből kifolyólag egy dolgozóra több termelőeszköz-felhasználás jut, ebből még nem következik, hogy az előállított társadalmi termék egységének előállításához szükséges termelési eszközök hányada is növekszik, márpedig csak ez határozza meg az I. osztály hányadát a társadalmi termelésen belül.

Ezek után vizsgáljuk meg a tények alapján, melyek azok a tényezők a szocialista újratermelésben, amelyek objektíven meghatározzák az I. és a II. osztály növekedésének arányait. Kiindulhatunk abból, hogy a szocialista bővített újratermelésben az *I. osztály* (termelési eszközök) termelése magában foglalja a társadalmi terméknek a fogyasztási alap és a nem termelő felhalmozás levonása után fennmaradó részét, minthogy *termékének fedeznie kell a termelési eszközök pótlását és a termelő felhalmozást:*

$$T_I = T - (K + F_2) = c + F_1.$$

A II. osztály (fogyasztási cikkek) termelése magában foglalja a nemzeti jövedelemnek a termelő felhalmozás levonása után fennmaradó részét, tehát meg kell hogy feleljen az egész fogyasztás és a fogyasztási cikkekre fordított felhalmozás tömegének, illetve értékének. Tehát:

$$T_{II} = J - F_1 = K + F_2.$$

A két osztály termelésének egymás közti aránya következésképpen attól függ, hogy az össztermék mekkora hányadát kell pótlásra, fogyasztásra és a felhalmozás két csoportjára fordítani. Ezt képletben így fejezhetjük ki:[17]

$$\frac{T_1}{T_{II}} = \frac{c+F_1}{K+F_2}.$$

Ebből leszűrhetjük azt a következtetést, hogy *az I. osztály hányada annál nagyobb, minél magasabb a pótlási alap és a termelő felhalmozás aránya a fogyasztási alaphoz és a nem termelő felhalmozáshoz képest.* Minthogy a termelési eszközök pótlása és a termelő felhalmozás a fejlett ipari országokban a társadalmi termék nagyobbik részét veszi igénybe, az I. osztály termelésének is az össztermék nagyobbik részét kell kitennie. Magyarországon pl. 1963-ban a pótlási alap az össztermék 60%-át, a termelő felhalmozás pedig 8%-át tette ki; az *A* és *B* csoport aránya az iparon belül ennek majdnem pontosan megfelelt (67 : 33).

Ez azonban még csak arra ad választ, hogyan alakul adott feltételek mellett a két osztály termelésének *színvonala*, és nem mutatja meg a két osztály *növekedésének* arányait meghatározó tényezőket. A fent közölt képlet felbontása azonban szemlélteti ezeket a tényezőket is:

$$\frac{T_1}{T_{II}} = \frac{c}{K+F_2} + \frac{F_1}{K+F_2}.$$

Mint láttuk, $K+F_2$ kiteszi az egész nemzeti jövedelmet, a termelő felhalmozás leszámításával:

$$K+F_2 = J-F_1.$$

Ezt behelyettesítve:

$$\frac{T_I}{T_{II}} = \frac{c}{J-F_1} + \frac{F_1}{J-F_1}.$$

Az átalakított képlet mutatja, hogy *a két osztály növekedésének arányát alapvetően két tényező határozza meg:*

[17] A képlet kifejtésében *B. Minc* lengyel közgazdász írásaiból indultunk ki.

1 A nemzeti jövedelem aránya a pótlási alaphoz, és így a társadalmi termékhez, vagyis *a nemzeti jövedelem anyag- és alapigényessége* $\left(\frac{c}{J}\right)$.

2. A termelő felhalmozás rátája $\left(\frac{F_1}{J}\right)$.

Az I. osztály súlya az összterméken belül tehát akkor nő, ha nő a felhalmozási ráta és a termelés anyag- és alapigényessége (vagy valamennyi többi tényező egyenlősége esetén a tényezők egyike). A fogyasztási cikkek termelésének aránya pedig akkor nőhet, *ha csökken a felhalmozás rátája és a termelés anyag- és alapigényessége* (vagy valamennyi többi tényező egyenlősége esetén a tényezők egyike).

Ezek az alapvető összefüggések logikailag is nyilvánvalók: ha növekedik a termelő felhalmozás rátája, viszonylag több termelési eszköz előállítását kell biztosítani, tehát ez az I. osztály súlyának növelése irányában hat. Ha csökken a termelés anyag- és állóalapigényessége, arányosan kevesebb termelési eszközt kell előállítani, és így az összterméken belül növelhető a fogyasztási cikkek, tehát a II. osztály hányada.

A két osztály növekedési arányának *a két fő tényező mellett van két másik fontos tényezője is:*

1. *A termelő és a nem termelő felhalmozás aránya.* Ha az összfelhalmozáson belül a termelő felhalmozás (F_1) nő, ez az I. osztály termékének növelését követeli meg, ha a fogyasztási cikkek felhalmozására szánt hányad (F_2) növekszik, az arány a II. osztály javára tolódik el (ezt a fent közölt képletek is mutatják).

2. *A külkereskedelmi forgalom szerkezete.* A szükségletek jelentős részét a szocialista országok is importból fedezik, viszont az előállított termékek jelentős részét exportálják, vagyis elvonják a hazai alapokból. A termelésnek azt az osztályát, melynek termékmérlegében exporttöbblet mutatkozik, gyorsabban kell fejleszteni, mert termékeinek a hazai szükséglet fedezésén kívül az exporttöbbletet is ki kell elégíteniük. Azt az osztályt viszont, amelynek termékmérlegében importtöbblet mutatkozik, lassabban lehet fejleszteni, mert a hazai szükséglet egy részét importból, nem pedig hazai termékekből fedezzük. Az a körülmény pl., hogy a régi Magyarország túlnyomó részben fogyasztási cikkeket, mezőgazdasági termékeket stb. exportált, és ma exportunk

sokkal nagyobb része áll termelési eszközökből, az I. osztály termelése arányának növekedését vonta maga után. A külkereskedelmi forgalom hatását is figyelembe véve, az I. és II. osztály arányának teljes képlete így alakul:

$$\frac{T_I}{T_{II}} = \frac{c+F_1+(E_I-I_I)}{K+F_2+(E_{II}-I_{II})}$$

ahol E_I és E_{II} a termelési eszközök, illetve a fogyasztási cikkek exportját, I_I és I_{II} a termelési eszközök, illetve a fogyasztási cikkek importját fejezi ki.

Mindebből az következik, hogy a termelési eszközök termelésének alapvető fontossága ellenére, *nem lehet a szocialista bővített újratermelés feltétlen, állandóan érvényesülő törvényének tekinteni az I. osztálynak a II. osztályénál gyorsabb fejlődését.*

A fentebb kifejtett összefüggések azt mutatják, hogy a II. osztály — vagyis a fogyasztási cikkek — termelésének növekedése lehet ugyanolyan, vagy nagyobb is, mint a termelési eszközöké, de csak akkor, ha

1. a felhalmozási ráta nem emelkedik, vagy csökken,
2. ha a társadalmi termelés anyag- és állóalap-igényessége változatlan marad vagy csökken,
3. ha a felhalmozási alap ugyanolyan, vagy nagyobb részét fordítják fogyasztási cikkek felhalmozására, és végül,
4. ha a külkereskedelmi forgalomban a fogyasztási cikkek mérlege a termelési eszközök mérlegéhez képest nem változik, vagy ha a fogyasztási cikkek exportja — importjukhoz képest — viszonylag növekszik.

Nem fér kétség ahhoz, hogy *az I. osztály termelése* — egyes rövid időszakok kivételével — a szocialista országokban ez ideig *gyorsabb ütemben növekedett,* mint a II. osztályé. A Szovjetunióban az iparon belül az *A* csoport aránya a szovjethatalom fennállása alatt 33%-ról 75%-ra, Magyarországon a második világháború előttihez képest 45%-ról 65%-ra, Bulgáriában 23%-ról 51%-ra. Csehszlovákiában 49%-ról 62%-ra, Romániában 45%-ról 69%-ra, Lengyelországban az 1949. évi 47%-ról 62%-ra emelkedett.[18] A fejlődésnek ez az iránya megfelel az előbb felsorolt tényezők történelmi alakulásának. A szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtését, a gyors szocialista iparosítást a következők jellemezték:

1. *A felhalmozási ráta gyorsan növekedett* (amit a régebbi tőkés fogyasztás egy részének e célra való felhasználása is lehetővé tett).
2. *A termelési alapok ugrásszerűen bővültek,* különösen a nehéziparban, *ami az állóalap-igényesség növekedésével jár.*
3. Az iparosítás által támasztott igények mellett a *felhalmozásnak vi-*

[18] Lásd A szocialista és kapitalista országok számokban. (Statisztikai Zsebkönyv.) Moszkva 1966. 33. old (Oroszul)

szonylag csak kis részét lehetett nem termelő felhalmozásra fordítani, sőt még a II. osztály termelési eszközeinek bővítésére is kevés eszköz maradt.

4. A külkereskedelmi forgalomban az iparosításból kifolyólag *majdnem minden szocialista ország csökkentette a hazai célokra csak szűkösen rendelkezésre álló élelmiszerek és fogyasztási cikkek kivitelének hányadát,* és azokat termelési eszközök kivitelével igyekezett pótolni.

A szocialista építés során elkövetett hibáktól, túlzásoktól és torzításoktól eltekintve is nyilvánvaló, hogy *az adott történelmi körülmények között a szocializmus alapjainak lerakása és a szocialista iparosítás nem volt megvalósítható másképpen, mint a termelési eszközök termelésének rohamos ütemű emelésével,* az I. és II. osztály arányának az I. osztály javára való nagymértékű megváltoztatásával. A Szovjetunióban pl. 1928-tól 1962-ig a termelési eszközök termelése 70-szeresen, a fogyasztási cikkek termelése csak 14-szeresen emelkedett.[19] Ebben a korszakban az I. osztály elsődleges növelését azok részéről érte támadás, akik nem értettek egyet a szocializmus építésével, illetve a szocialista iparosítással. A kommunista pártok, valamint a marxista közgazdászok teljes joggal léptek fel ebben az időszakban azokkal a jobboldali csoportokkal szemben, amelyek a két osztály „egyensúlyának fenntartását", vagy a „fogyasztás kielégítését" hirdetve, ténylegesen a szocialista iparosítás politikáját támadták hátba. Viszont egyes szocializmust építő országokban — így hazánkban is — az I. osztály elsődlegességének olyan dogmatikus értelmezése alakult ki, amely figyelmen kívül hagyta a termelés két osztálya növekedési arányának objektív előfeltételeit, s a nehézipar erőltetett, minden áron történő fejlesztését úgyszólván öncélnak tekintette.

A szocializmus (a Szovjetunióban a kommunizmus) sikeres építése során, az iparosodásnak már elért magasabb fokán egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy helytelen volna abszolút érvényt tulajdonítani azoknak az arányoknak, amelyek az iparosítás első szakaszában az I. és II. osztály között a fogyasztási cikkek termelésének hátrányára kialakultak. A termelési eszközök termelésének rohamos emelkedése szilárd alapot teremtett a fogyasztási cikkek termelésének gyors növelésére. E lehetőség kihasználásának elmulasztása, a fogyasztási cikkek termelésének visszatartása, a szocialista gazdaság fejlődésének ezen a maga-

[19] Lásd A Szovjetunió népgazdasága 1962-ben. (Statisztikai Évkönyv.) Moszkva 1963. (Oroszul.)

sabb szakaszán zavarja, gátolja az egész újratermelési folyamatot, nevezetesen a munkaerőnek a szakképzettség és a kulturáltság egyre magasabb fokán való újratermelését. Az I. osztály termelésének erőszakolt fokozása a II. osztály termelésével szemben, nemcsak a fogyasztási szükségletek fokozott kielégítésére irányuló törekvéseknek válik gátjává, hanem hosszabb távon a nemzeti jövedelem gyors növelésének is. Ugyanakkor a gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában sokkal nagyobb lehetőségek nyílnak arra, hogy fokozzák a termelőalapok hatékonyságát, vagyis ugyanannyi termelési eszköz felhalmozásával nagyobb terméktömeget állítsanak elő.

A megszilárduló szocialista gazdaságban egyre inkább érvényesül a szocializmus alapvető fejlődéstörvényéből fakadóan az a tendencia, amely a II. osztály által termelt fogyasztási cikkek tömegének kiterjesztésére, és ennek érdekében a termelési eszközök formájában tárgyiasult társadalmi munka lehető legnagyobb megtakarítására irányul. Ettől elválaszthatatlan az a másik tendencia, hogy egyre fejlettebb technikával, az I. osztály által létrehozott egyre több és tökéletesebb termelési eszközökkel pótolják az eleven munkát és tegyék lehetővé a fogyasztási cikkek előállításának megsokszorozását. Ez a két, egymástól lényegében elválaszthatatlan, sokszor azonban ellentmondásosan fellépő tendencia szabja meg a fejlődés különböző szakaszaiban különbözőképpen az újratermelés két osztálya közötti arány konkrét alakulását.

Ebből kifolyólag került jelenleg napirendre a legtöbb európai szocialista országban, sürgősen megoldandó gyakorlati népgazdasági feladatként, a két osztály növekedési üteme közötti nagy eltérés felszámolása, *a két osztály növekedési ütemének egymáshoz való közelítése*. Ez a közelítési tendencia jut kifejezésre pl. a Szovjetunió 1966—1970. évi népgazdasági tervében, amely az *A* csoport növelését 8,7%-os, a *B* csoport növelését 7,7%-os arányban irányozza elő, szemben a két osztály növekedésének 1960—1965. évi 9,6, illetőleg 6,3%-os arányával. Magyarország harmadik ötéves terve is csak 20%-os ütemkülönbséget irányoz elő az *A* és *B* csoport termelésének növekedése között.

Elméletileg is megalapozottnak tekinthetjük a két osztály fejlődési ütemének közeledését az előttünk álló időszakban. A két osztály növekedési ütemét meghatározó tényezők közül a felhalmozási ráta előrelátható nem fogja meghaladni az elért szín-

vonalat. Az anyag- és állóalap-megtakarításokra a fejlett szocialista országokban nagy lehetőségek vannak, amelyeket a szocialista nemzetközi munkamegosztás fokozatos kiszélesítése még jobban alátámaszt. A szolgáltatási igények fokozódása szükségessé teszi a nem termelő fogyasztás hányadának növelését. Mindez *lehetővé és egyben szükségessé teszi a fogyasztási cikkek termelésének a régebbinél jóval nagyobb arányú és ütemű emelését.*

Az I. osztály elsődleges növekedése törvényének tehát — véleményünk szerint — a szocialista újratermelés viszonyai között nem lehet olyan értelmet tulajdonítani, mintha ez a törvény az I. osztály évről évre nagyobb ütemben történő növekedését tenné általános szabállyá. Ténylegesen az *I. osztály elsődleges növekedésének tendenciája a szocialista viszonyok között a következőkben érvényesül:*

1. A bővített újratermelés a szocialista társadalomban is csak *a termelési eszközök termelésének állandó növelése* mellett lehetséges, minthogy a technika fejlesztését és a munka termelékenységének emelését elsősorban az I. osztály által előállított munkaeszközök és munkatárgyak teszik lehetségessé. Ez azonban az anyag- és állóalap-igényesség csökkentése mellett a szocialista gazdaságban megvalósítható anélkül, hogy az I. osztály bővülése nagymértékben (vagy egyáltalában) meghaladja a II. osztályét.

2. A termelési eszközök termelése egyes ágainak nincs egyforma jelentősége a bővülő újratermelésben. A fejlődés minden szakaszában döntő jelentőséget azoknak a termelési eszközöket előállító ágazatoknak kell tulajdonítani, amelyek a legjobban növelik a munka társadalmi termelékenységét, amelyek a legfontosabbak az egész újratermelés bővítése szempontjából. Ezeket *haladó (progresszív) ágaknak* szokás nevezni (ilyenek jelenleg a vegyészet, az elektronika stb.). Az újratermelés helyes arányai és gyors üteme szempontjából biztosítani kell, hogy *ezek az ágak az összes többi ágakat* (tehát a II. osztályt is) *meghaladó mértékben, elsődlegesen növekedjenek.* Ezt a követelményt azonban helytelen volna kiterjeszteni az I. osztály olyan ágaira, amelyek élenjáró jelentőségüket fokozatosan elvesztik (pl. a szénbányászatra).

3. A fogyasztási cikkek termelésének növekedését, de főként az új fogyasztási cikkek előállítását *időben általában meg kell előznie* az ezek gyártásához szükséges termelési eszközök termelése bővítésének, kivéve, ha ezeket a termelési eszközöket külföldről, import útján szerezzük be. Ebben az esetben többnyire az ezek ellenértékeképpen exportált cikkek termelését kell előzetesen bővíteni.

Alapvető törvényként továbbra is fennáll az, hogy az újratermelés két nagy osztálya csak objektíven meghatározott arányok szerint bővülhet. Ezeknek az arányoknak tudatos megvalósítása a szocialista viszonyok között a tervezés egyik legfontosabb feladata.

III. A fogyasztás és a felhalmozás aránya és a piaci egyensúly

A nemzeti jövedelmet felosztjuk a fogyasztási és a felhalmozási alap között ($J = K + F$). Az újratermelés egész menete szempontjából rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy ez a felosztás milyen arányban történik.

Mindkét alap nélkülözhetetlen, egyik nélkül sem lehetséges bővített újratermelés. Minthogy mindkét alap közös forrása a nemzeti jövedelem, helytelen volna ennek felosztása során akár az egyik, akár a másik alap maximális növelésére törekedni — ami a másik alap minimumra való csökkentését vonná maga után —, hanem optimális arány kialakítását kell elérni. Ennek az optimumnak az a legfőbb kritériuma, hogy hosszú időszakra biztosítsa a fogyasztás legnagyobb mértékét és legkedvezőbb összetételét.

A felhalmozási alap alacsony hányada (és ennek megfelelően a viszonylag magas fogyasztási alap) mellett a folyó fogyasztás kedvezően alakul, minthogy azonban az alacsony felhalmozási ráta mellett a termelés csak lassan nő, a jövőben a fogyasztás csak lassan emelkedhet. Fordítva: alacsonyabb fogyasztási és magasabb felhalmozási ráta mellett a folyó fogyasztás szintje alacsonyabb lesz. Amennyiben azonban a magasabb felhalmozás arányos elosztása és gazdaságos felhasználása a termelés és a nemzeti jövedelem gyorsabb emelkedését teszi lehetővé, a fogyasztás ily módon elért növekménye bizonyos időszak elteltével meg fogja haladni az előző típusú (a magasabb fogyasztási szintből kiindult, de alacsonyabb növekményt biztosító) fejlődést.

A felhalmozási és a fogyasztási alap optimumának kiszámításánál tehát azt kell vizsgálni, mikor és milyen mértékben biztosítják az egyes variánsok meghatározott hosszú időszak folyamán[20] a fogyasztás nagyobb mértékű emelkedését, és azt a variánst kell kiválasztani, amely:

1. *az egész időszakra együttvéve a legnagyobb fogyasztási növekményt adja;*

2. *a magasabb fogyasztási növekmény elérését lehetőleg hamar* (tehát nemcsak az időszak legutolsó éveiben) *biztosítja.*

[20] Nyilvánvaló, hogy amennyiben az ilyen számításokban alapul vett időszak hossza (időhorizont) különböző, úgy a számítások eredményei eltérők lesznek. Egyes közgazdászok ezzel kapcsolatban a „végtelen időhorizont" alkalmazását vetik fel.

Az eddig elvégzett ilyen természetű számítások nagyjából *a felhalmozási és a fogyasztási alap mintegy 25 : 75 arányát* tüntették fel célszerűnek. Ez a szocialista országok staitsztikai adatai szerint kisebb-nagyobb eltérésekkel általában megvalósul. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a beruházási javak árszínvonalának ebben a vonatkozásban nagy szerepe van. Minthogy a termelési eszközök árai a legtöbb szocialista országban a ráfordításokhoz képest alacsonyabbak, mint a fogyasztási cikkekéi, ezért a felhalmozási alap ténylegesen a nemzeti jövedelemnek a 25%-ot meghaladó, tehát egyes esetekben túl nagy hányadát veszi igénybe.

A fogyasztási alap és a felhalmozási alap arányát azonban nem volna elégséges csak a fejlődés optimális feltételeinek szempontjából vizsgálni. Mindkét alap meghatározott használati értékek tömegét, illetve értékét tételezi fel. A két alap előirányzott növekedése csak akkor célravezető, ha összhangban van a társadalmi termék és egyes osztályai nagyságával. A fogyasztási alapot csak akkor lehet rendeltetésének megfelelően felhasználni, *ha a fogyasztási cikkeket az anyagi termelés ágaiban megfelelő mértékben és megfelelő összetételben állítják elő, és ha a megtermelt fogyasztási cikkek mint áruk a piacon értékesülnek,* adásvétel útján a fogyasztóhoz kerülnek. A felhalmozási alapot is csak akkor lehet rendeltetésszerűen felhasználni, ha a felhalmozás céljaira szükséges termelési eszközöket megfelelő mennyiségben és összetételben termelik, és ezeket a termékeket a felhalmozást megvalósító szervek és vállalatok ténylegesen megvásárolják.

Ezt úgy is mondhatjuk, hogy egyensúlyi feltételeket kell biztosítani a fogyasztási alap és a II. osztály, illetve a felhalmozási alap és az I. osztály felhalmozási rendeltetésű termelése között. Minthogy pedig a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök cseréje általában a piac keretei között, adásvétel révén megy végbe, a fogyasztási alap és a felhalmozási alap arányának minden egyes időszakban *meg kell felelnie a piaci egyensúly feltételeinek is.* Piaci egyensúlyon általában a kereslet és a kínálat egymásnak megfelelő mértékét értik. A kereslet és a kínálat felszíni jelenségei mögött azonban egyrészt a fogyasztási, illetve a felhalmozási alapból fedezett, pénzben kifejezett vásárlóerő, másrészt a fogyasztás, illetve annak pénzben kifejezett értéke húzódik meg. A piaci egyensúly legfőbb feltétele tehát az, hogy

a *vásárló-erővel rendelkező kereslet* (fizetőképes kereslet) *megfeleljen a piacon kínálatként* fellépő fogyasztási cikkekből és termelési eszközökből álló *árualap értékének.*

Ebből a szempontból vizsgálva a fogyasztási alapot, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az ezt alkotó használati értékeket a II. osztály állítja elő, azonban a fogyasztási alapnak némileg kisebbnek kell lennie, mint a II. osztály termelésének, minthogy ebből a fogyasztási cikkekben történő felhalmozást (F_2) is fedezik. Befolyásolja a fogyasztási alapot a külkereskedelmi forgalom alakulása is. Amennyiben a fogyasztási cikkek külkereskedelmi mérlege aktív (exportjuk nagyobb), úgy ez csökkenti a fogyasztási alap céljaira rendelkezésre álló fogyasztási cikkek tömegét; amennyiben ez a mérleg passzív, ez a fogyasztási alap növelését teszi lehetővé. (Több importált fogyasztási cikk használható fel.) Tehát:

$$K = T_{II} - F_2 + (I_{II} - E_{II})$$

Minthogy a II. osztály termékét a II. osztályban foglalkoztatottak száma és munkájuk termelékenysége (ez egy dolgozóra jutó termékmennyiség) határozza meg ($T_{II} = L_{II} \cdot P_{II}$) (ahol T_{II} a II. osztály összeterméke; L_{II} a II. osztályban foglalkoztatottak létszáma: P_{II} a társadalmi munka termelékenysége a II. osztályban), megállapítnatjuk, hogy a *fogyasztási alap* (a külkereskedelmi mérlegtől és a készletek alakulásától eltekintve) *nem lehet nagyobb, mint a II. osztályban foglalkoztatottak száma és termelékenységük szorzata.* A fogyasztási alap növekedése is csak akkor lesz reális, ha ez megfelel a II. osztályban foglalkoztatottak száma és munkájuk termelékenysége növekedésének, amihez indokolt esetben még hozzáadhatjuk a fogyasztási cikkek készletének felhasználását és a fogyasztási cikkek behozatalának növelését.

A fogyasztási alap legnagyobb része a lakosság pénzjövedelmében, ennek fogyasztási cikkek beszerzésére fordított hányadában csapódik le: minden egyes időszakban a fogyasztók millióinak vásárlásában nyer kifejezést. (Figyelmen kívül hagyjuk itt egyrészt a közületi fogyasztást, másrészt a lakosság nem pénz fejében igénybevett részesedését a társadalom fogyasztási alapjából.) A lakosság a fogyasztási célokra rendelkezésére álló vásárlóerőt csak akkor realizálhatja, ha: *a)* a piacon felkínált fogyasztási cikkek értéke *globálisan* megfelel a piacon fogyasztási cikkek vásárlására fellépő vásárlóerőnek, és *b)* a piacon felkínált fogyasztási cikkek tömege összetétel szerint is megfelel a fogyasztók igényeinek, a vásárlóképes kereslet szerkezeti alakulásának.

Ha Z-vel jelöljük a lakosság egész vásárlóerejét, úgy

$$Z = L \cdot S,$$

ahol L a keresők számát, S az egy kereső jövedelméből átlagosan vásárlásra fordított összeget jelzi. Ha eltekintünk egyrészt a közületi fogyasztástól és a társadalmi fogyasztási alapokból eszközölt nem pénzbeli juttatásoktól, másrészt az esetleges készletfelhasználástól és külkereskedelmi mérlegkülönbözettől, úgy a lakosság vásárlóereje (eltekintve a lakosság pénzbeli megtakarításai esetleges állományváltozásaitól), meg kell hogy feleljen a fogyasztási alapnak, és így kisebbnek kell lennie a II. osztály össztermékénél:

$$Z = K = T_{II} - F_{II}.$$

A fogyasztási cikkeket (amennyiben eltekintünk e cikkek külföldről való behozatalától) kizárólag a II. osztály dolgozói állítják elő. Jövedelemben — és így vásárlóerőben is — azonban nemcsak a II. osztályban, hanem az I. osztályban és az improduktív szférában foglalkoztatottak is részesülnek. A vásárlóerő és a fogyasztási cikkekben rendelkezésre álló árualap egyensúlyának szükséges feltétele tehát, hogy *az I. osztályban és az improduktív szektorban foglalkoztatottak száma és átlagos vásárlóereje csak olyan mértékben növekedjen, amelyet a II. osztály által előállított* és saját foglalkoztatottjai által igénybe nem vett *fogyasztási cikkek bővülése lehetővé tesz.* Ha pl. aránytalanul fejlesztik az I. osztályt, ami az ott dolgozók számának és jövedelmének aránytalan növekedésével jár, a II. osztály terméke nem lesz elegendő az így felduzzasztott vásárlóerő fedezésére. Ugyanilyen helyzet állhat elő, ha a keresők átlagos vásárlóerejét (S) aránytalanul és alaptalanul megemelik.

Ha tehát (a külkereskedelmi forgalom változatlan arányai mellett) az összes keresők száma és átlagos jövedelme, illetve átlagos vásárlóereje nagyobb mértékben nő, mint a II. osztályban dolgozók száma és munkájának termelékenysége, *úgy megbomlik a piaci egyensúly: a fogyasztási alap és a lakosság vásárlóereje nem felel meg egymásnak* ($Z > K$), a fogyasztási alap nem nyújt megfelelő fedezetet a vásárlóerő realizálására. Ilyen esetben az egyensúlyt a legtöbbször csak a vásárlóerő (Z) csökkentésével (létszámcsökkentéssel, a nem vásárlásra fordított jövedelemrész növelésével, illetve áremeléssel, általában inflációs pénzügyi intézkedésekkel) lehet helyreállítani. Amennyiben viszont a lakosság egész vásárlóereje kisebbnek bizonyul, mint a piacra kerülő fogyasztási cikkek árösszege ($Z < K$), a vásárlóerő

nem elégséges a fogyasztási alap realizálásához, ezért ennek egy része eladatlan marad, pénzügyi szempontból deflációs helyzet állhat elő. Ilyen esetben az egyensúlyt a vásárlóerő növelésével, a vásárlásra fordított jövedelemrész kiterjesztésével és árleszállítással lehet helyreállítani. Mindebből következik, hogy sem a fogyasztási alapot, sem a vásárlóerőt nem lehet tetszőlegesen növelni, és hogy növekedési ütemük meghatározásában elsődleges szerepe van a II. osztályban foglalkoztatottak száma és munkájuk termelékenysége alakulásának.

Amit a fentiekben a vásárlóerő és a fogyasztási cikkekben fennálló árualap *globális egyensúlyáról* kifejtettünk, vonatkozik az *egyes* fogyasztási cikkek iránti fizetőképes kereslet és az e cikkekben rendelkezésre álló árualap egyensúlyára is. Minden egyes cikk vagy cikkcsoport (importtól és készletváltozástól eltekintve) olyan mértékben kerülhet csak piacra, amilyen mértékben ezt a cikk, illetve cikkcsoport előállítására fordított munkaerő és annak termelékenysége lehetővé teszi. Ha az adott fogyasztási cikkben jelentkező kínálat nem elégíti ki a keresletet, a szóban forgó áru hiánycikké válik, piaci egyensúlya megbomlik, és az egyensúly csak a szóban forgó cikk termelésének vagy importjának pótlólagos növelésével, vagy árának emelésével állítható helyre. Ha az adott fogyasztási cikket a keresletnél képest túl nagy mennyiségben, vagy az igényeknek meg nem felelő minőségben állítják elő, piaci egyensúlya ugyancsak megbomlik, az áru egy része eladatlan marad és készletként halmozódik fel.

A kereslet és kínálat strukturális egyensúlyának nagy szerepe van az egész piaci egyensúly szempontjából: az egyes cikkek keresletének és kínálatának nem megfelelő alakulása akkor is megbonthatja a piaci egyensúlyt, ha a vásárlóerő és az árualap globalisan fedik egymást.

Ugyanilyen jellegű egyensúlyi feltételeket kell kielégítenie a felhalmozási alapnak is. Minthogy a termelési eszközök termelésének lényegében két igényt: *a)* az elhasznált termelési eszközök pótlási igényét, és *b)* a felhalmozási (beruházási és készlet-növelési) igényt kell kielégítenie, a termelési eszközökben történő felhalmozás nem lehet nagyobb, mint az I. osztály termékének a pótlási igények kielégítése után fennmaradó feleslege, illetve az I. osztály tiszta termékének a II. osztály pótlási alapjának kiegészítése után fennmaradó része. Ezt még ki lehet egészíteni a termelési eszközök külkereskedelmi mérlegének esetleges importtöbbletével. Tehát:

$$F_I = T_I - (c_I + c_{II}) + (I_I - E_I) = (v_I + m_I) - c_{II} + (I_I - E_I).$$

A termelő felhalmozási alapnak tehát összhangban kell lennie a bővítési célokra rendelkezésre álló termelési eszközök mennyiségével, különben az egyensúly felbomlik és a termelő felhalmozás alapját nem lehet realizálni.

A termelési eszközök legnagyobb részét — különösen az új mechanizmus feltételei mellett — ugyancsak adásvétel útján, tehát a piacon értékesítik. Itt is érvényes az az egyensúlyi feltétel, hogy a termelő felhalmozás alapjának, illetve az egyes felhalmozó (beruházó, készletező stb.) vállalatok ebből fedezett keresletének minden egyes időszakban meg kell felelnie a termelő felhalmozás céljaira alkalmas termelési eszközökben jelentkező kínálatnak. Ezen a téren sem elegendő a globális összhang. Ha az előállított termelési eszközök választéka vagy minősége nem kielégítő, úgy ezek egy része vagy egyáltalán nem realizálódik, vagy — ha adminisztratív, vagy más intézkedésből kifolyólag az értékesítés mégis megtörténik — a felhalmozási alap rendeltetésszerű felhasználása válik lehetetlenné, csökken a felhalmozási alap hatékonyságának mértéke.

Mindez mutatja, hogy *az egyensúlyi feltételek korlátokat szabnak* akár a fogyasztási alap, akár a felhalmozási alap túlzott növelésének. A két alap közötti arány objektív tényezőktől, nem pedig kívánságainktól függ. A nemzeti jövedelemnek a két alap közötti helyes felosztását csak ezeknek a tényezőknek, és különösen a piaci egyensúly feltételeinek figyelembevételével lehet helyesen megtervezni.

IV. A mezőgazdasági és az ipari termelés arányai

Az anyagi termelés két legfontosabb ága korunkban az ipar és a mezőgazdaság. Az ipar a technikai fejlődés eredményét felhasználva, egyre szélesebb üzemi keretek között állítja elő a munkaeszközök és munkatárgyak legnagyobb részét, valamint a fogyasztási cikkek növekvő mennyiségét. Ezért az újratermelésben döntő jelentősége van. A mezőgazdaság az újratermelési folyamatban specifikus szerepet tölt be, minthogy termelése az emberiség rendelkezésére álló legfontosabb természeti erőforrás, a termőtalaj felhasználásán alapul. Ebből következik, hogy a mezőgazdaság nagyobb mértékben függ a természeti tényezőktől, mint a társadalmi termelés más ágai. A mezőgazdaságban felhasznált anyagi eszközök, az eleven munka és a termelés eredménye között nincs olyan szoros kapcsolat, mint az iparban.

Marx és Lenin is megállapította, hogy a mezőgazdaságnak ez a specifikus jellege viszonylagos és történelmi jellegű. A mezőgazdaság ugyanolyan általános törvényszerűségek szerint fejlődik, mint az ipar. A technika fejlődése fokozódó lehetőségeket tár fel a természeti tényezők befolyásolására. A modern gépi termelési eszközök egyre jobban behatolnak a mezőgazdaságba és messzemenően átalakítják a hagyományos termelési folyamatokat. A mezőgazdaság fokozódó iparosodása a szocialista termelési viszonyok mellett azt a távlatot nyitja meg, hogy a fejlődés egy még távoli fokán a mezőgazdaság a modern ipar válfajává fog válni.

A mezőgazdasági termékek zöme — mint késztermék vagy mint nyersanyag — *azonban nélkülözhetetlen és helyettesíthetetlen* marad az emberiség fontos szükségleteinek kielégítése szempontjából. Magyarországon az összes fogyasztási célokra felhasznált termékek mintegy 45%-át a mezőgazdaság, és a javarészt mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó élelmiszeripar állítja elő.[21]

A mezőgazdaságot jellemzi még — a természeti feltételektől való függés következtében — a termelési időszakok viszonylagos hosszúsága és szakaszossága, ami arra vezet, hogy a ráfordítások felhasználása nem egyenletes és megtérülésük viszonylag lassú. Ebből kifolyólag *a mezőgazdaság az iparágak átlagához képest sokkal alapigényesebb.*

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak hányada, amely az iparosítás előtt a legtöbb országban a lakosság többségét tette ki, a gazdasági fejlődés és az ipar előretörése során *rohamosan csökken.* Ez a folyamat végbemegy a szocialista országokban is. Magyarországon a foglalkoztatottaknak 1949-ben még 55%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1966-ban már csak 31,8%-a.[22] A mezőgazdaságból elvándoroltak eleven munkaerejét gépi munkaeszközök pótolják, ami az állóalapok növelésével jár, és a mezőgazdasági összterméken belül *a tiszta termék csökkenésének tendenciáját erősíti.* Nálunk pl. a mezőgazdaság teljes termelése a második ötéves terv időszakában mintegy 10%-kal emelkedett az előző tervidőszakhoz képest. Ugyanakkor azonban a mezőgaz-

[21] Lásd A főbb népgazdasági arányok alakulása a társadalmi ráfordításokat tükröző árrendszerben. KSH 1965. 25. old.

[22] Lásd A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve. Kossuth Könyvkiadó 1966. 60. old.

daság nettó termelése, tiszta terméke 7%-kal (más árszámítás szerint 3%-kal) csökkent „az anyagi ráfordítások növekedése folytán"[23].

A szocialista bővített újratermelés során a mezőgazdaság és az ipar között sokoldalú kapcsolat alakul ki. Helytelen volna azt hinni, hogy ezek a kapcsolatok egybeesnek a társadalmi termelés I. és II. osztálya közötti kapcsolatokkal. Mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban a mezőgazdasági termékeknek csak 30—35%-a kerül közvetlen fogyasztásra, míg mintegy kétharmada további feldolgozásra kerül, részben magában a mezőgazdaságban (az állattenyésztés pl. a növénytermelés egyik fő termékét, a takarmányféleségeket használja fel „alapanyagként"), részben az iparban (elsősorban az élelmiszeriparban, de jelentős mértékben a könnyűiparban is).[24]

Az ipari és a mezőgazdasági termelés szerepe között főként abban van különbség, hogy a korszerű ipar által előállított termelési eszközök egyre növekvő részét *munkaeszközök* teszik ki, a mezőgazdaság által termelt termelési eszközök túlnyomó része viszont *munkatárgyként*, nyers- és segédanyagként kerül felhasználásra. Míg az ipar és az ipari lakosság veszi át a mezőgazdaság által termelt élelmiszerek és nyersanyagok döntő részét, a mezőgazdaság az ipar által előállított gépek, szállítási eszközök, műtrágyák, növényvédő szerek stb. fontos átvevője és a mezőgazdasági lakosság az ipari eredetű fogyasztási cikkeknek biztosít piacot. A bővített újratermelés során tehát *az ipar és a mezőgazdaság között állandó csere megy végbe, egyre szélesedő piacot képeznek egymás termékei számára.* Magyarországon pl. 1938-ban a mezőgazdaság anyagi ráfordításainak csak 18%-át fedezte az ipar. 1965-ben viszont a mezőgazdaságban a megsokszorozódott anyagi ráfordításoknak már 45%-a volt, és 1970-ben várhatóan 50%-a lesz ipari termék.[25]

Ugyanakkor a mezőgazdaság termékeinek egyre nagyobb hányadát szállítja az iparnak és a városi lakosságnak. *A mezőgazdasági árutermelés növekedése* — a szocialista országok tapasztalatai szerint is — *jóval meghaladja a mezőgazdaság teljes ter-*

[23] A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves terv időszakában. KSH 1966. 20. old.

[24] Lásd A főbb népgazdasági arányok alakulása a társadalmi ráfordításokat tükröző árrendszerben 67. old.; *J. Pesehonov* és *Sz. Satalin:* A társadalmi termelés ágazati szerkezete. Moszkva 1965. 73—74. old. (Oroszul.)

[25] Lásd A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve. 132. old.

melésének növekedését. Ezt elsősorban az teszi lehetővé, hogy maga a mezőgazdaság, illetőleg a csökkenő mezőgazdasági lakosság a mezőgazdasági termékek egyre kisebb részét használja fel. Így a mezőgazdasági termékek felvásárlása jóval gyorsabban növekedik, mint a mezőgazdaság teljes termelése (1960—1965 között hazánkban a mezőgazdasági termelés alig 10%-kal növekedett, a mezőgazdasági termékek felvásárlása ugyanakkor 27%-kal[26]).

A bővített szocialista újratermelés megköveteli az ipari és a mezőgazdasági termelés egyidejű növekedését, és a mezőgazdasági és az ipari termelés közötti helyes arány fenntartását. Ez az arány azonban nem jelenti az ipar és a mezőgazdaság egyenlő ütemű növekedését. A tapasztalatok és az elméleti meggondolások azt mutatják, hogy *az ipar fejlődésének üteme a gazdaságilag fejlett országokban általában szükségszerűen gyorsabb, mint a mezőgazdaságé.*

Ennek *főbb tényezői* a következők:

1. A munkamegosztás fejlődésével együtt jár, hogy az ipar különböző ágai átveszik a mezőgazdasági termelés egyre több régebbi funkcióját. Régebben a mezőgazdaság keretén belül történt termékei jelentős részének tartósítása és feldolgozása. Ma ennek a tevékenységnek nagy része elkülönülten, az élelmiszeripari üzemekben történik.

2. A mezőgazdaság egyes hagyományos termékeit (szeszt, bőrt stb.) az ipar, elsősorban a vegyipar saját szintetikus gyártmányaival helyettesíti.

3. Az életszínvonal emelkedése azzal jár, hogy a szükségletek növekvő hányadát iparcikkekkel elégítik ki. A nem mezőgazdasági alapanyagú iparcikkek fogyasztásának növekedése általában meghaladja a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekét.

4. Amennyiben a felhalmozás rátája növekszik, ez az ipari termelés hányadának növekedésére vezet, minthogy a növekvő beruházások és a készletnövelés során elsősorban az ipar termékei iránt mutatkozik fokozott szükséglet.[27]

Az ipar gyorsabb növekedése egyszersmind előfeltétele a mezőgazdasági termelés korszerű átalakulásának, a mezőgazdaság iparosodásának, az intenzív termelésre való áttérésnek. Ha az ipar nem tudja ellátni a mezőgazdaságot tömegesen termelt gépekkel, szállítóeszközökkel, energiával, műtrágyával stb. (és ezt más, főként külkereskedelmi tényezők nem ellensúlyozzák), a mezőgazdasági termelés extenzív jellegű marad és termékeinek

[26] Lásd ugyanott, 127. old.

[27] Lásd *M. Kalecki:* Vállalatvezetés, tervezés, gazdasági növekedés. Közgazdasági Könyvkiadó 1966. 52—53. old.

nagy része a falun reked meg. Ugyanakkor *a gyorsan fejlődő iparnak bővülő mezőgazdasági termelésre van szüksége.* Ha a mezőgazdaság nem látja el az ipart egyre több élelmiszerrel és nyersanyaggal, és az ipari termékek számára nem bíztosít szélesedő piacot, úgy ez — ha más, főként külkereskedelmi tényezők nem ellensúlyozzák — az ipar fejlődési lehetőségeit korlátozza és nehézségekre vezet termékeinek értékesítésében is.

A mezőgazdasági termelés növekedésének üteme tehát a szocialista bővített újratermelésben általában *lassúbb, mint az iparé.* Ugyanakkor azonban a mezőgazdasági termelés növekedésének — azonos külkereskedelmi feltételek mellett — *jelentősen meg kell haladnia* a lakosság szaporodását, mert a gazdasági fejlődés és az életszínvonal emelkedése azzal jár, hogy a lakosság egy főre számított szükséglete állandóan növekedik a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek iránt (noha ez a szükséglet — mint láttuk — lassabban nő, mint az iparcikkek iránti szükséglet).

A mezőgazdasági termelés megfelelő arányú növekedésének különösen nagy fontossága van azokban az országokban, amelyekben a mezőgazdasági termékek gazdaságosnak bizonyuló kivitele — a természeti és termelési adottságoknál fogva — tartósan és nagymértékben meghaladja a mezőgazdasági termékek behozatalát. Ez a helyzet Magyarországon is.[28] Ilyen feltételek mellett a mezőgazdasági termékek külkereskedelmi forgalmának aktívuma fontos munkaeszközök és anyagok behozatalát teszi lehetővé.

A bővített szocialista újratermelés egyensúlyának fontos feltétele tehát az ipari és a mezőgazdasági termelés nem egyenlő mértékű, de egyidejű, megfelelő arányban történő növekedése. Ezt a követelményt a szocialista országok az építőmunka gyakorlatában több esetben nem eléggé tartották szem előtt. A fejlődés során nálunk is, más szocialista országokban — így a Szovjetunióban — is a mezőgazdasági termelés egyes időszakokban aránytalanul *elmaradt* mind az ipari termelés, mind a lakosság élelmiszerszükségletének, az ipar mezőgazdasági eredetű nyersanyagigényének és az exportkövetelményeknek tényleges növekedése mögött.

[28] 1965-ben 3,9 milliárd devizaforint értékű élelmiszert és élelmiszeripari anyagot exportáltunk (az egész kivitel 22,5%-át), míg ugyanezeknek a termékeknek a behozatala csak 1,7 milliárd devizaforint (az egész behozatal nem egészen 10%-a) volt. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exporttöbblete tehát 2,2 milliárd devizaforint volt. (Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 218. old.)

Nálunk pl. 1950-et 100-nak véve, 1965-ben a nemzeti jövedelem indexe 234-re, az ipari termelésé 385-re, a lakosság fogyasztásáé 230-ra, az állami élelmiszeripar termeléséé 312-re emelkedett, ugyanakkor a mezőgazdaság bruttó termelésének indexe csak 125-re emelkedett, vagyis a mezőgazdaság termelése csak 25%-kal nőtt. Ugyanebben az időszakban az ország lakossága mintegy 8%-kal nőtt, és így egy főre 15 év leforgása alatt alig 16%-kal jutott több mezőgazdasági termék.[29] A Szovjetunióban ugyanebben az időszakban a nemzeti jövedelem indexe 361-re, az ipari termelésé 457-re, a mezőgazdasági termelésé csak 175-re emelkedett. Ha tekintetbe vesszük, hogy ebben a másfél évtizedben a Szovjetunió lakossága majdnem 25%-kal növekedett, úgy megállapíthatjuk, hogy az egy főre jutó mezőgazdasági termékmennyiség 15 év alatt mintegy 40%-kal nőtt.[30] Ez az arány kedvezőbb nemcsak a magyarországinál, hanem jóval meghaladja a fejlett kapitalista országok mezőgazdasági fejlődésének ütemét is.[31] Mégis, figyelembe véve a nemzeti jövedelem és a fogyasztási alap több mint háromszor nagyobb mértékű növekedését, a mezőgazdasági termelés a Szovjetunióban is túlságosan elmaradt mind a tervelőirányzatok, mind a tényleges szükségletek növekedése mögött. Ez az 1960-as évek elején maga után vonta az ipar több ágának, és általában a fogyasztási cikkek előállításának lemaradását is. Nálunk a mezőgazdasági termelés aránytalanul lassú fejlődése nemcsak azt gátolta, hogy a mezőgazdasági eredetű hiánycikkek terén a hiányt megszüntessük, hanem az 1960-as évek elején jelentősen hozzájárult külkereskedelmi nehézségeink súlyosbodásához is.)

A szocialista országok a legutóbbi években nagy gondot fordítanak a mezőgazdaság és az ipar fejlődése közti aránytalanság okainak feltárására és a mezőgazdasági termelés helyesebb arányainak kialakítására. A vizsgálatok alapján a mezőgazdasági termelés nem megfelelő aránya nálunk is, a Szovjetunióban is két fő okra vezethető vissza.

1. Hosszabb időszakon át *nem volt kielégítő a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátása.* A mezőgazdaság állóalapjainak összessége, technikai felszereltsége nem növekedett megfelelő mértékben, és ebből kifolyólag nem érvényesülhettek kielégítően a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi átszervezés előnyei sem. Mint erre már rámutattunk, a mezőgazdasági termelés általában erősen alapigényes. A mezőgazdaság szocialista átalakulása időszakában alapigényességét különösen két tényező fokozza: *a)* Új alapokra, új beruházásokra van szükség a kisárutermelő gazdaságok felhasználhatatlanná vált, a termelésből kivont

[29] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 3., 37., 61., 83., 141. old.
[30] Lásd A szocializmus világa számokban és tényekben, 1965. Moszkva 1966. 18., 24. old. (Oroszul.)
[31] Lásd A szocialista és a kapitalista országok számokban. 39. old.

felszerelésének pótlására, valamint az állati igavonó erőnek gépekkel való helyettesítésére. Mindez előfeltétele a nagyüzemi gazdálkodás megteremtésének. *b)* Új állóalapokra, új gépi technika bevezetésére van szükség a mezőgazdaságból tömegesen elvándorló munkaerő pótlása végett is. Ezek a régi felszerelést és munkaerőt pótló beruházások feltétlenül szükségesek, de önmagukban nem biztosítják a mezőgazdasági termelés bővítését.

Nálunk például a második ötéves terv időszakában a nagymértékben megnövelt, összesen 40 milliárd Ft-ot kitevő mezőgazdasági beruházások 20%-át a meglevő alapok természetes elhasználódásának pótlására, további 38—40%-át a nagyüzemi célokra alkalmatlanná vált kisparaszti termelési eszközök helyettesítésére fordították,[32] és ha ehhez hozzászámítjuk a munkaerő pótlását célzó beruházásokat, nyilvánvaló, hogy a beruházásoknak csak egy töredéke szolgálta a termelés bővítését.

Ahhoz, hogy a mezőgazdasági nagyüzemi termelés arányosan növekedjen, a mezőgazdasági beruházásoknak jelentősen meg kell haladniuk a pótlási célokra szükséges összegeket. A Szovjetunió új ötéves terve a mezőgazdasági beruházások megkétszerezését irányozza elő, ugyanakkor, amikor a népgazdaság összes beruházásai ennél kisebb mértékben, csak 47%-kal emelkednek. Hazánkban az 1966—1970. évi, harmadik ötéves terv a már jelentősen növelt mezőgazdasági beruházások további 10%-os növelését irányozza elő. Minthogy a pótlási szükségletek a nagyüzemi átszervezés már elért fokán csökkenő irányzatúak, lehetővé válik, hogy egy kat. holdra számítva a termelőszövetkezetek állóalapja 3000 Ft-ról 4300—4500 Ft-ra, az állami gazdaságokban 10 000 Ft-ról 14 000 Ft-ra[33], tehát 35—40%-kal emelkedjen.

2. A hosszabb időn át megvalósított árpolitika. *a mezőgazdasági termékek viszonylag alacsony árszínvonala* elvonta a mezőgazdaságból az ott létrehozott többlettermék legnagyobb részét, sőt egyes esetekben a mezőgazdasági termékek önköltségét sem fedezte. A nagymértékű jövedelemelvonás folytán egyrészt a mezőgazdasági szocialista vállalatok jövedelme nemcsak felhalmozásra, de az elhasznált állóeszközök pótlására sem nyújtott lehetőséget, ami — annak ellenére, hogy a termelőszövetkezetek hosszú lejáratú hitelek formájában jelentős pénzügyi támogatást kaptak a szocialista államtól — fékezte a mezőgazdasági termelőerők fejlődését. Másrészt az alacsony jövedelmek nem adtak

[32] Lásd A népgazdaság fejlesztésének harmadik ötéves terve. 126. old.
[33] Lásd ugyanott, 144., 159. old.

megfelelő anyagi ösztönzést a termelőszövetkezeteknek és azok tagjainak a termelés növelésére, az intenzívebb gazdálkodásra való áttérésre. Ezért mind nálunk, mind a Szovjetunióban az utóbbi évek folyamán a jövedelmek bizonyos mértékű átcsoportosítását hajtották végre a mezőgazdaság, és elsősorban a termelőszövetkezeti parasztság javára. Erre szolgált elsősorban egyes mezőgazdasági termékek felvásárlási árának emelése, a szabadpiacon értékesíthető termékek körének kiterjesztése, a termelőszövetkezetek számára nyújtott hitelek nagy részének elengedése, és más — részint a mechanizmus reformjával, részint az új népgazdasági tervek végrehajtásával kapcsolatos — intézkedések. Mindez nem elég ahhoz, hogy néhány év leforgása alatt értékarányossá tegye a mezőgazdasági árakat, de a mezőgazdaság jövedelmének gyors emelkedése így is nagymértékben növeli a mezőgazdasági szocialista vállalatok, és elsősorban a termelőszövetkezeti tagság anyagi érdekeltségét a termelőalapok bővítésében, a technika fejlesztésében, a termelés kiszélesítésében.

A mezőgazdaság elmaradása alapvető okainak fokozatos kiküszöbölése lehetővé teszi, hogy a szocialista országok a mezőgazdasági termelést az eddiginél gyorsabb és reálisan alátámasztott ütemben fejlesszék tovább. A Szovjetunió jelenlegi ötéves terve a mezőgazdasági termelés 25%-os emelkedését irányozza elő, ami sokkal jobban megfelel az ipar 47—50%-ra, és a nemzeti jövedelem 40%-ra tervezett növekedésének, mint az előző ötéves fejlődés, amikor az ipari termelés 51%-os, és a nemzeti jövedelem 38%-os növekedésével összehasonlítva a mezőgazdasági termelés csak 11%-kal nőtt. Az 1965—1970. évi magyar ötéves tervben előirányzott arányok is sokkal kedvezőbbek az eddig megvalósítottaknál. 1960—1965-ben az ipari teljes termelés 45%-kal, a nemzeti jövedelem 25%-kal nőtt, a mezőgazdasági termelés alig 10%-kal. 1966—1970 között az ipar 32—36%-os felfutásának, a nemzeti jövedelem mintegy 20%-os emelkedésének a mezőgazdaság 13—15%-os, és a mezőgazdasági felvásárlás 28—32%-os előirányzott növekedése felel meg. A szocialista országok új tervelőirányzatai és gazdaságpolitikai intézkedései mindezzel alátámasztják olyan arányok kibontakoztatását a mezőgazdasági termelés és a népgazdaság többi ágai (elsősorban az ipar) között, amelyek az eddigieknél sokkal jobban megfelelnek a társadalmi szükségletek zavartalan kielégítésének.

V. A külkereskedelem hatása az újratermelés arányaira és egyensúlyi feltételeire

A külkereskedelmi forgalom mérete és struktúrája erősen befolyásolja a társadalmi termelés I. és II. osztálya, az ipar és a mezőgazdaság, a fogyasztás és a felhalmozás közötti arányt. Általában megállapíthatjuk, hogy a termékek és a szolgáltatások importtöbblete csökkenti a hazai termeléssel, annak egyes ágaival, termékeivel szemben jelentkező igényeket, lehetővé teszi, hogy ezekre az ágakra kevesebb társadalmi munkát fordítsanak, bennük kevesebb alapot kössenek le. Fordítva: a termékek és szolgáltatások exporttöbblete fokozza a hazai termelés feladatait, nagyobb termék- vagy szolgáltatástömeget kell előállítani nagyobb ráfordításokkal, nagyobb alapok lekötésével. Mindezzel a külkereskedelmi forgalom kihat a termelés ágazati szerkezetére, így a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem összetételére, azok egymáshoz viszonyított arányának alakulására is.

Fontos szerepe van a külkereskedelmi forgalomnak a piaci egyensúly feltételeinek biztosításában is. A belső piacon jelentkező ki nem elégített keresletet fedezni lehet nemcsak a belföldi termelés növelésével, hanem importtöbblettel is, ha ezt megfelelő exporttöbblettel, hitelfelvétellel vagy a külfölddel szemben fennálló követelésekkel gazdaságosan ellensúlyozni lehet. Ez sokszor lehetővé teszi, hogy lemondjunk olyan áruk termeléséről vagy termelésének bővítéséről, amelyek nem állíthatók elő megfelelő hatékonysággal. Azokon a területeken viszont, ahol exporttöbbletet kell elérnünk, a piaci egyensúlyt — minden más tényező változatlansága mellett — csak abban az esetben lehet biztosítani, ha a termelés az exporttöbblet mértékében meghaladja a belső piacon fellépő keresletet.

Az újratermelés bővülése általában együtt jár a külkereskedelmi forgalom kiterjedésével. A technikai és a gazdasági fejlődés egyre több új fajtájú munkaeszköz és új fajtájú munkatárgy felhasználását teszi szükségessé, az élet- és kultúrszínvonal emelkedése folytán növekszik az igény olyan új fogyasztási cikkek és kultúrtermékek iránt, amelyeket az országban nem állítanak elő. Az újratermelés bővülése során ezért általában *az importszükségletek gyors ütemben növekednek.* Magyarországon pl. 1960 óta a nemzeti jövedelem minden 1%-os növekedése az import 2%-os növekedésével járt együtt. Az import növekedése

pedig általában megköveteli az export többé-kevésbé hasonló mértékű kiterjesztését is. Az importból származó nemzetközi fizetési kötelezettségeket ugyan fedezni lehet hitelfelvétel révén is, de a hitelfelvétellel járó kamat- és törlesztésfizetéseket későbbi időpontban nagyrészt ugyancsak exportszállítások eredményeként szerzett eszközökből lehet kiegyenlíteni. Ez végső fokon abban az esetben lehet előnyös az importáló ország számára, ha a hitelfelvétellel fedezett import nagyobb anyagi eredmények elérését teszi lehetővé, mint amennyi költséggel és teherrel a hitel visszafizetése és az azt fedező exportnövelés jár.

Helytelen volna azonban a fejlett népgazdasággal rendelkező országok — és elsősorban a szocialista országok — külkereskedelmi forgalmát és annak szakadatlan bővülését kizárólag az importáruk beszerzésének szükségességére és az import fedezetének előteremtésére visszavezetni. *A külkereskedelmi forgalom — a modern technikai és gazdasági fejlődés feltételei között — a termelés hatékonysága növelésének, az újratermelés kibővítésének egyre fontosabb és nélkülözhetetlenebb tényezőjévé válik.* Egyrészt, állandóan növekszik a modern termelési eszközökkel előállítható és társadalmi szükségletet kielégítő termékek száma. Másrészt, egyre nőnek a gazdaságilag hatékony társadalmi termelés méretei; a termékek nagy részének előállítása csak egyre szélesedő tömegtermelés mellett válik hatékonnyá, gazdaságossá. A modern termelési eszközök által megkövetelt specializált tömegtermelés viszont igen sok esetben csak akkor valósítható meg, ha a termék számára a belföldi kereslet méreteit meghaladó piacot biztosítanak, vagyis a termékek egyre jelentősebb részét külföldön értékesítik. Ugyanakkor még a legnagyobb országok sem képesek minden szükséges terméket tömegméretekben belföldön előállítani. Egyre több esetben bizonyul a külföldön tömegméretekben gyártott termékek behozatala gazdaságosabbnak, mintha ugyanazokat a termékeket alacsonyabb technikai színvonalon belföldön állítanák elő.

A technikai és a gazdasági fejlődés ily módon a nemzetközi munkamegosztás egyre nagyobb kiterjedésére, az egyes országoknak a nemzetközi munkamegosztásba való fokozódó bekapcsolódására vezet. A fejlett országok külkereskedelmében ezért egyre csökken az ún. „egzotikus termékek" és a belföldön fel nem lelhető anyagok súlya, ezzel szemben egyre nő a késztermékek hányada. A nemzetközi munkamegosztás széles körű fejlődése mutatkozik meg abban is, hogy a fejlett országok külkereskedelmi

forgalma gyorsabban növekszik, mint a társadalmi termék vagy a nemzeti jövedelem.

Különösen fontos szerepet játszik a nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelmi forgalom az olyan kis, és természeti kincsekben szegény országok (köztük Magyarország) népgazdaságában, amelyek a korszerű munkaeszközöknek, munkatárgyaknak és fogyasztási cikkeknek csak korlátozott hányadát tudják megfelelő technikai színvonalon előállítani. Az ilyen országok ún. „nyílt gazdaságában" az export a nemzeti jövedelem nagy hányadát teszi ki (Magyarországon a nemzeti jövedelemnek több mint 35%-át, míg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban alig 5—6%-át).

A külkereskedelem tehát egyre nagyobb helyet foglal el az újratermelés egész folyamatában és egyre jobban befolyásolja az újratermelés arányait. Ebből következik, hogy *a külkereskedelmi forgalom hatékonyságának is egyre nagyobb szerepe van az egész újratermelés hatékonyságának alakulásában.* A nemzeti jövedelem mérete és összetétele egyre inkább függ a külkereskedelmi tényezőtől, vagyis attól, hogy milyen előnyöket biztosít (vagy milyen hátrányokkal jár) az ország termékeinek más országok áruival való cseréje, a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek felhasználása.

A külkereskedelem hatékonyságát lemérhetjük úgy is, hogy az importtermékek összértékét, illetve árát összevetjük azzal az érték-, illetve árösszeggel, amelyet ugyanezen aruknak (illetve az ezek helyettesítésére alkalmas áruknak) belföldi előállítása igényelne. Az összehasonlításnak ez a módja azonban az áraknak az értéktől való nagymértékű eltérése és a helyettesíthetőség problematikus volta miatt, nagyon bonyolult és nem eléggé megbízható. A külkereskedelem hatékonyságát megbízhatóbban mutatja az ország importjának és exportjának cserearánya, vagyis annak megállapítása, hogy az importtermékek értéke, illetve árösszege mennyivel nagyobb vagy kevesebb, mint a fedezetükre exportált termékek értéke, illetve árösszege.[34] Ezek a több tényezőtől függő cserearányok (terms of trade) a nemzeti jövedelem alakulásának is fontos tényezői. Ha az exporttermékeket valamely ország alacsonyabb termelékenységi színvonalon, kevésbé fejlett technikával állítja elő, mint amilyennel az általa behozott

[34] Ezekből a számításokból természetesen csak akkor vonhatunk le helyes következtetéseket, ha az árakat többé-kevésbé értékarányosan vesszük számításba. A számításoknál figyelembe kell vennünk a szállítási költségeket és a termékek előállításához szükséges alapok lekötésével kapcsolatos terheket is.

árukat a külkereskedelmi forgalmában részt vevő országok termelik, a csereviszonyok kedvezőtlenül alakulnak, ami — amennyiben más tényezők nem befolyásolják az árucsere népgazdasági hatékonyságát — arra vezet, hogy az export a nemzeti jövedelem egy részét megfelelő tényleges ellenszolgáltatás nélkül vonja el, következésképpen a felhasználható nemzeti jövedelem összeszűkül.

A külkereskedelmi forgalom jelenlegi népgazdasági fontossága mellett a cserearányok megfelelő alakulásának, az exportra kerülő termékek magas technikai és termelékenységi fokon történő előállításának a népgazdasági és a piaci egyensúly alakításában egyre fontosabb szerepe van. Mindennek következtében a szocialista újratermelés tanulmányozásában és tervezésében a népgazdaság importszükségletének és exportképességének alakulását a gazdasági fejlődés rendkívül nagy fontosságú tényezőjeként kell számba venni.

A gazdasági növekedés fő tényezői

I. A gazdasági növekedés tényezői

1. A nemzeti jövedelem növekedésének üteme és tényezői

A szocialista újratermelés bővített újratermelés. A szocialista társadalom egész fejlődése szempontjából rendkívüli jelentősége van, *milyen ütemben történik az újratermelés bővülése.* Az újratermelés bővülésének lassú vagy gyors ütemétől függ a fogyasztás mértékének lassú vagy gyors emelkedése, a szociális és kulturális fejlődés, a társadalmi viszonyok fejlődésének lassúbb vagy gyorsabb menete. A társadalmi újratermelés bővülésének mértéke *egyértelmű a gazdasági növekedéssel.*

Abból, amit a nemzeti jövedelemnek az újratermelésben elfoglalt központi szerepéről kifejtettünk, következik, hogy az újratermelés bővülése ütemének, a gazdasági növekedésnek legfőbb ismérve, *legmegbízhatóbb mutatója a nemzeti jövedelem,* mégpedig elsősorban a nemzeti jövedelem *fizikai volumenének növekedése.* Ez mutatja a leghívebben, hogy milyen mértékben nő az előállított új használati értékek mennyisége, amit a társadalom fogyasztási és felhalmozási célokra használhat fel.

Az újratermelés bővülésének ütemét tehát azzal fejezhetjük ki, azzal mérhetjük, milyen mértékben nő a nemzeti jövedelem, illetve az azt alkotó használati értékek tömege.

A nemzeti jövedelem növekedésének ütemét mennyiségileg meghatározza a nemzeti jövedelem növekményének viszonya a bázisév nemzeti jövedelméhez:

$$\ddot{u} = \frac{J_1 - J_0}{J_0} = \frac{\Delta J}{J_0},$$

ahol $\ddot{u}$ ütem, J_1 a megnövekedett nemzeti jövedelem, J_0 a bázisév

nemzeti jövedelme, ΔJ a nemzeti jövedelem növekménye. A növekedés színvonalát viszont a legjobban *az egy főre jutó nemzeti jövedelem* $\left(\frac{J}{N}\right.$, ahol N a népesség létszáma) növekedése fejezi ki. A társadalom szempontjából az újratermelés bővülése csak akkor jár ténylegesen pozitív eredménnyel, csak akkor jelenti a társadalmi és gazdasági színvonal emelkedését, ha a növekedés üteme meghaladja a lakosság létszámának növekedését $\left(\frac{\Delta J}{J_0} > \frac{\Delta N}{N_0}\right)$.

A nemzeti jövedelem növekedése különböző időszakokban és országokban különböző mértékű. A gazdasági növekedés elmélete azt a feladatot tűzi ki maga elé, hogy megállapítsa, *milyen tényezőktől függ a nemzeti jövedelem növekedése*, milyen mértékben, milyen feltételek mellett járulnak hozzá az egyes tényezők az újratermelés bővüléséhez.

Az újratermelés menetét és eredményességét — a természeti feltételek mellett — egyrészről a termelőerők fejlődése, másrészről az adott társadalom termelési viszonyai befolyásolják. Ugyanaz a technikai vívmány (pl. az automatizálás) más növekedési hatást vált ki és más következményekkel jár a nemzeti jövedelem alakulása szempontjából kapitalista, illetve szocialista termelési viszonyok között. Az uralkodó termelési viszonyoktól függ nagymértékben, hogy milyen közvetlen célokra és milyen hatékonyan használja fel az adott társadalom a rendelkezésére álló természeti és munkaerőforrásokat, az eleven és a tárgyiasult munkát, hogyan osztja el és használja fel a megtermelt nemzeti jövedelmet. Ebből következik, hogy nem vezethetnek megnyugtató eredményekre azok a polgári növekedési elméletek, amelyek elvonatkoztatnak a termelési viszonyoktól, a társadalmi-gazdasági feltételektől és a növekedés törvényszerűségeit pusztán az anyagi-technikai feltételek oldaláról vizsgálják.

Ugyanakkor azonban megállapítható, hogy adott termelési viszonyok mellett a növekedés üteme a termelőerők fejlődésével, a társadalom rendelkezésére álló erőforrások alakulásával áll a legszorosabb kapcsolatban. Közvetlenül ezek határozzák meg az újratermelés bővülését. A termelési viszonyok a termelőerők fejlődésére, az erőforrások felhasználására gyakorolt hatásuk

révén befolyásolják a növekedés ütemét. (Ugyanez vonatkozik a kedvező vagy kedvezőtlen természeti feltételekre is.)

Tehát a szocialista növekedési elmélet azt vizsgálja, hogy *a termelőerők fejlődésének milyen tényezői milyen mértékben határozzák meg a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét.* Ugyanakkor megmutatja azt is, hogy *a szocialista termelési viszonyok és az ezek alapján létrejövő gazdasági irányítás és szervezet, valamint a gazdasági ösztönzők hogyan hatnak* a növekedés ütemét végső fokon meghatározó tényezőkre.

A nemzeti jövedelmet és annak mindenkori növekményét az anyagi termelés folyamatában állítják elő. A növekedés üteme tehát alapvetően az anyagi termelést meghatározó tényezőktől, a termelésre fordított eleven és tárgyiasult munkától, és felhasználásának eredményességétől függ.

Ebből következik, hogy a nemzeti jövedelem nagyságát és növekedését közvetlenül az anyagi termelésben foglalkoztatottak által kifejtett munka mennyisége és eredményessége (ami a munka termelékenységének fokában jut kifejezésre) határozza meg. Ezeket nevezik — a lengyel közgazdászok osztályozásából kiindulva — *a növekedés közvetlen tényezőinek,* minthogy közvetlenül a munkafolyamatban járulnak hozzá a gazdasági növekedéshez.

A munkafolyamat azonban a termelési eszközök mennyiségének növekvő felhasználásával megy végbe, ami egyre nagyobb álló- és forgóalapok lekötésével és felhasználásával jár. Ezeknek a termelőalapoknak a bővítését a felhalmozás teszi lehetővé. A gazdasági növekedésnek tehát vannak *közvetett* (az anyagi termelésben foglalkoztatottak munkáján keresztül ható) *tényezői* is: ezek a termelőalapok nagysága és hatékonysága.

A növekedés tényezőit azonban *más alapon* is megkülönböztetjük egymástól. A növekedéshez hozzájárul a ráfordítások növelése, a gazdasági tevékenység kereteinek kiterjesztése. Ilyen jellegű tényező a foglalkoztatottak számának, illetve az általuk teljesített munkaórák számának olyan növelése, amely nem jár a munka termelékenységének emelkedésével. Ilyen a társadalmi termelésre fordított tárgyiasult munka, illetve az ennek felhasználását lehetővé tevő termelőalapok olyan növelése is, amely nem jár ezen alapok hatékonyságának növekedésével. Az ilyen tényezőket *a növekedés extenzív tényezőinek* nevezzük. Ha a gazdasági növekedést ezek az extenzív tényezők határozzák meg,

akkor a növekedés üteme általában nem haladja meg a ráfordítások növekedésének ütemét.

A növekedésnek azonban vannak olyan tényezői is, amelyek nem a ráfordítások növekvő kiterjedésében, hanem hatékonyságuk fokozódásában jutnak kifejezésre. Ilyenek a munka termelékenységének emelkedése, a termelőalapok hatékonyságának növekedése. Ezeket nevezzük *a növekedés intenzív tényezőinek.* Hatásuk abban nyilvánul meg, hogy a gazdasági növekedés üteme meghaladja a ráfordítások növekedésének ütemét.

A szocialista bővített újratermelés különböző szakaszaiban az extenzív és intenzív tényezők általában egyidejűleg, de nem egyforma mértékben hatnak. Amikor a növekedést döntően az extenzív tényezők határozzák meg, akkor az újratermelést extenzív jellegűnek tekintjük, amikor az intenzív tényezők kerülnek előtérbe, az újratermelés intenzív jelleget ölt.

2. A növekedés közvetlen tényezői

a) Az eleven munka szerepe és a munkaerő újratermelése

A nemzeti jövedelem növekedése — a munkafolyamat oldaláról vizsgálva — *három közvetlen tényezőtől* függ:

1. az anyagi javak termelésére fordított munkaerő mennyiségétől,

2. az anyagi javak termelésében részt vevő dolgozók munkájának (az eleven munkának) a hatékonyságától (termelékenységétől), és

3. a munkafolyamatban felhasznált termelési eszközökben elért megtakarításoktól, ami a társadalmi termék előállításához szükséges anyagi költségek viszonylagos csökkenésében, és ebből kifolyólag a nemzeti jövedelem viszonylagos növekedésében jut kifejezésre.

Az anyagi termelésre fordított eleven munka mennyisége (feltéve, hogy szükséges és hasznos feladatok elvégzésére fordítják) *a bővített újratermelés legközvetlenebb tényezője.* Ha az anyagi termelésre az eleven munka nagyobb tömegét fordítják, úgy ez — minden más tényező változatlansága mellett — közvetlenül

a társadalmi termelés és a nemzeti jövedelem növekedését eredményezi.

Az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma és hányada, a felhasználható munkaerőforrások alakulása elválaszthatatlan: a) *a lakosság létszámától és szaporodási arányától*, és b) *a munkaképes korú lakosságnak az összlakosságéhoz mért hányadától*, vagyis attól, hogy a még nem munkaképes korúak (nálunk a 14 éven aluliakat tekintik ilyeneknek) és a már nem munkaképes korban levők (nálunk az 55 éven felüli nők és a 60 éven felüli férfiak) létszáma hogyan alakul a munkaképes korú lakosság létszámához képest. Figyelembe kell venni emellett, hogy a munkaképes koron felüli (tehát nyugdíjas) lakosság bizonyos hányada nem válik ki a munkafolyamatból, és hogy a munkaképes korú lakosság jelentős (és általában növekvő) hányadát az oktatásban való részvétel elvonja a munkától.

A lakosság szaporodására hatást gyakorolnak különböző biológiai és történeti tényezők, de „az ember szaporodásának feltételei közvetlenül függnek a különböző társadalmi szervezetek felépítésétől"[1]. A szocialista országokban a lakosság számának növekedése irányában hat a széles néptömegek egészségügyi és szociális viszonyainak javulása, az életszínvonal és a szociális biztonság kedvező alakulása, és nagyrészt ezek eredményeképpen a halálozási arányszám gyors csökkenése. Ugyanakkor a születési arányszám csökkenésére irányuló tendenciát váltja ki a városi lakosság hányadának erős növekedése, a nőknek a munkába való tömeges bevonása, a társadalom tagjai szociális és kulturális igényeinek fokozódása. Több szocialista országban — különösen Magyarországon a legutóbbi évtizedben — ez az utóbbi tendencia vált uralkodóvá, ami arra vezetett, hogy a születési arányszám nálunk 1965-ben 1000 lakosra csak 13,1 volt (1950-ben még 20,9).[2] A lakosság összlétszáma következésképpen csak rendkívül lassan emelkedik, ami a növekedés jövőbeni alakulása szempontjából kedvezőtlen. Ezért is foganatosít a párt és a kormány egész sor olyan intézkedést, amely jelentős kedvezményeket biztosít a terhes és szülő anyáknak, a gyermekes családoknak stb.

A korosztályok megoszlására nálunk is nagymértékben hatottak a háború következtében elszenvedett emberveszteségek, ami hosszú időre csökkentette a munkaképes korosztályok létszámát. Ugyanakkor az átlagos életkor gyors növekedése (nálunk az átlagos életkor 1965-ben 17,6 évvel volt hosszabb, mint a második világháború előtt) arra vezet, hogy a nem munkaképes korosztályok a lakosság egyre nagyobb hányadát teszik ki. Például a 60 éven felüliek Magyarországon 1965-ben a lakosság 15,7%-át tették ki (1930-ban csak 9,8%-át).

[1] *Lenin* Összes művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 439. old.
[2] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 10. old.

A szocialista termelési viszonyok általában kedvezően befolyásolják a foglalkoztatottak arányszámát. Az európai szocialista országokban 1965-ben átlagosan a lakosság 47,5%-a (a Szovjetunióban 52%-a, Magyarországon 48%-a) volt kereső, ami jelentősen meghaladja a kapitalista országok azonos mutatóit (a tőkésországokban a foglalkoztatottak hányada átlagosan 42%-ot ért el, az Egyesült Államokban 40%-ot).[3] Ez a különbség főként arra vezethető vissza, hogy egyrészt a szocialista országok felszámolták a munkanélküliséget és megvalósítják a teljes foglalkoztatottságot (vagyis a társadalom rendelkezésére álló munkaerőforrásoknak a társadalom szempontjából hasznos munkára való felhasználását), másrészt a szocialista országokban a társadalmi termelésbe olyan rétegek (pl. a nők széles tömegei) is bekapcsolódnak, amelyek a tőkés termelésben csak jóval kisebb mértékben vettek részt. A munkára való jognak, és egyidejűleg a munkára való kötelezettségnek ebben a gyakorlati megvalósításában a szocialista termelési viszonyok egyik lényeges előnye jut kifejezésre. Például a női keresők hányada az összes foglalkoztatottak számához viszonyítva a szocialista országokban átlagosan meghaladja a 40%-ot (a Szovjetunióban 49%, Magyarországon 39,4%), míg a fejlett tőkésországokban ez általában alig éri el a 25—30%-ot.[4]

Elsősorban a szocialista termelési viszonyok kedvező hatása tette — az ellentétesen ható körülmények ellenére — nálunk is lehetővé, hogy a foglalkoztatottak száma 1949 és 1965 között közel 800 000-rel (4 millióról 4,8 millióra) emelkedjen (emellett a munkaképes korú tanulók száma is emelkedett mintegy 300 000-re).[5]

Minthogy a nemzeti jövedelem növelésében közvetlenül az anyagi szférában foglalkoztatottak vesznek részt, a növekedés ütemét jelentősen befolyásolja az is, *hogyan oszlik meg a foglalkoztatottak létszáma a termelő- és a nem termelő ágazatok között.* Ennek az aránynak alakulását a szocialista országokban két ellentétesen ható folyamat határozza meg. Egyrészt a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet során felszámolják a parazita rétegeket és azokat az improduktív foglalkozási köröket, amelyek a kizsákmányolás rendszerének, a tőkés termelési

[3] Lásd Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1963. 31. old.
[4] Lásd ugyanott.
[5] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 49. old.

módnak köszönhették létüket. Ez az improduktív szférában foglalkoztatottak arányszámának nagymértékű csökkenését vonja maga után a kapitalista országokéhoz képest. Az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma az összes keresőkhöz viszonyítva nálunk 83%, a Szovjetunióban 80%, az Egyesült Államokban hozzávetőlegesen 45%.[6]

Másrészt azonban a szocialista országok fejlődése során abszolút számokban, de viszonylagosan is állandóan növekszik az improduktív szféra dolgozóinak aránya. Magyarországon 1949 és 1965 között a nem anyagi termelésben foglalkoztatottak hányada 11%-ról 17%-ra emelkedett, elsősorban a közegészségügyi és közoktatási területen dolgozók létszámának növekedése folytán. A Szovjetunióban 1940 és 1965 között a nem termelő szférában dolgozók aránya 12%-ról 20%-ra nőtt.

A gazdasági és kulturális fejlődéssel a szocialista országokban tehát az a tendencia jár együtt, hogy *a munkaképes korú lakosság egyre nagyobb részét vonják be a munkafolyamatba, ugyanakkor azonban a foglalkoztatottak növekvő hányadára van szükség a nem termelő ágazatokban.* Ezeknek az ágazatoknak fogyasztói szolgáltatásai ugyan nem növelik közvetlenül a nemzeti jövedelmet, de az oktatási, kulturális, egészségügyi stb. szolgáltatások a korszerű termelés egyre nélkülözhetetlenebb előfeltételeivé válnak, és egyre nagyobb mértékben járulnak hozzá az életkörülmények javulásához.

Az anyagi termelésre fordított eleven munkának a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását nemcsak a foglalkoztatottak száma határozza meg, hanem a növekedés függ a) *a foglalkoztatottak által* az adott időszakban *teljesített munkaórák számától,* b) *a munka intenzitásának fokától,* és c) *az eleven munka bonyolultságának fokától,* minőségi színvonalától is.

A foglalkoztatottak által teljesített munkaidőt általában az évi munkaidőalappal szoktuk kifejezni (a termelőágazatokban az év folyamán átlagosan foglalkoztatottak száma, szorozva az egy foglalkoztatott által évente átlagosan teljesített munkaórák számával). A munkaidőalapot a termelőmunkát végzők létszámának változása mellett döntően az határozza meg, milyen hosszú a dolgozók munkanapja, illetve heti munkaideje. Minthogy a gazdasági és technikai fejlődés mellett *egyre inkább érvényesül a mun-*

[6] Economic Report of the President, 1960. 180. old.

kaidő csökkentésére irányuló tendencia, a termelőágazatokban felhasznált munkaóraalap gyakran erősen elmarad a termelőágazatokban foglalkoztatottak létszámának emelkedésétől. Teljes foglalkoztatottság mellett azonban helytelen volna a munkaidő csökkentését a növekedést gátló tényezőnek tekinteni, hiszen a dolgozók szabad idejének meghosszabbítása erőnlétük és kvalifikációjuk növelése irányában hat, és a munka növekvő termelékenységével jár együtt, ami kiegyenlíti, vagy túl is kompenzálhatja a munkaidő rövidítésének a termelést csökkentő hatását.

A kifejtett produktív munka tömege változatlan munkaidőalap mellett is nőhet, ha a munkaidő egysége alatt a dolgozók több munkát végeznek, vagyis ha munkájuk intenzitása nő. A szocialista társadalom nem tekintheti célnak a munkaintenzitás olyan túlfeszítését, amely a dolgozók egészségére károsan hat. De a gazdasági növekedésnek a szocialista társadalomban is egyik feltétele a munkaidőnek a technikai feltételek által elérhetővé tett, egyenletes ütemű, s minél teljesebb mértékű kihasználása. A rossz munkaszervezés, vagy a nem kielégítő munkafegyelem miatt bekövetkező termeléskiesés a normális munkaintenzitás alaptalan csökkenésével jár együtt, és akadályozza a gazdasági növekedés megfelelő mértékének elérését. *A munkaintenzitás normális fokának biztosítása* ezért a szocialista termelési viszonyok között is egyik fontos feltétele a gazdasági növekedésnek.

A társadalmi termelésben részt vevő eleven munka hatóereje jelentős mértékben attól függ, milyen bonyolultságú munka elvégzésére alkalmas a rendelkezésre álló munkaerő. A *bonyolult munkát* végző munkaerő nem ugyanannyival járul hozzá az anyagi termeléshez és a gazdaság növekedéséhez, mint az egyszerű munkát végző dolgozó, hanem a munka bonyolultsági fokának megfelelően növelt mértékben. A szocialista társadalmi viszonyok azáltal, hogy minden eddiginél sokkal szélesebb körű lehetőséget adnak a dolgozók kulturális színvonalának és szakképzettségének emelésére, az eleven munka minőségi színvonalának, bonyolultabb munkafeladatok elvégzésére való képességének gyors emelkedését is nagymértékben előmozdítják.

A munkaerő újratermelése — amely magában foglalja a foglalkoztatott munkaerő fenntartását, a termelésből kiváló munkaerő utánpótlását, a munkaerő képzését és átképzését, valamint elosztását és újraelosztását — az újratermelési folyamat elvá-

laszthatatlan része, a gazdasági növekedés egyik legfontosabb feltétele és meghatározó tényezője. A szocializmus megteremti a munkaerő *tervszerű* újratermelésének a lehetőségét.

A munkaerő tervszerű újratermelése magában foglalja a következőket:

1. *A termelésben meglevő munkaerő fenntartása.* Állandóan meg kell újítani a dolgozók munkaképességét. Ehhez megfelelő munka- és életfeltételeket valamint — az utóbbiak megalapozására — a dolgozóknak megfelelő jövedelmet kell biztosítani.

2. *A termelésből kiváló munkaerő megfelelő utánpótlása.* Ez elsősorban a dolgozók kiöregedő nemzedékének a dolgozók új korosztályaiból való helyettesítését jelenti, és együtt jár olyan ösztönzők alkalmazásával, amelyek biztosítják az új korosztályok megfelelő létszámát és termelőmunkára való irányítását (családi pótlék, gyermekgondozó intézmények, megfelelő iskoláztatás stb.).

3. *A munkaerő képzése és átképzése az újratermelés igényei szerint.* A termeles fejlődése, a technika színvonalának emelkedése meghatározza, hogy a különböző ágazatokban és a különböző szakmákban a különböző képzettséggel rendelkező dolgozók milyen létszámára van szükség. A munkaerő tervszerű újratermelése során tehát biztosítani kell egyrészt az összhangot a termelés gazdasági-technikai színvonala és a dolgozók szakmai-kulturális képzettsége, másrészt a kiképzettek szakma és kvalifikáció szerinti megoszlása és az egyes ágazatok munkaerő-szükséglete között. Ellenkező esetben vagy a kiképzett munkaerő elhelyezését nem lehet biztosítani, vagy a szükséges szakmai képzettséggel rendelkező munkaerő iránti igényt nem lehet megfelelően kielégíteni. Ezeket a követelményeket elsősorban a dolgozók fiatal nemzedékének kiképzése során kell érvényesíteni. Minthogy azonban a különböző ágazatok, szakmák és foglalkozások aránya, valamint a munkaerő kvalifikációjával kapcsolatos igények állandóan — napjainkban rendkívül gyorsan — változnak, a már munkába állított dolgozók soraiban is keletkeznek feleslegek és hiányok, így a már dolgozók jelentős része számára is megfelelő képzést vagy továbbképzést kell biztosítani.

4 *A munkaerő elosztása és újraelosztása.* A munkaerő újratermelése a szocialista gazdaságban a teljes foglalkoztatottság alapján történik, tehát — részben az átképzés eredményeképpen — meg kell valósítani a rendelkezésre álló munkaerő elosztását, illetőleg újraelosztását a különböző ágazatok és szakmák között. A munkaerő elosztását a szocialista országokban népgazdasági méretekben foganatosított tervszerű intézkedések és ösztönzők alapozzák meg (szakmunkásképzés, a munkabértarifák megfelelő megállapítása stb.). közvetlenül azonban a termelővállalatok és a munkavállalók megállapodása révén történik. A munkaerő elosztása általában együtt jár a munkaerő kisebb vagy nagyobb mértékű átcsoportosításával a népgazdaság egyes területei és ágazatai között, ami a gazdasági és technikai fejlődés szükséges velejárója. A szocialista országok fejlődésének első szakaszában nagyarányú munkaerő-áramlás ment végbe a mezőgazdaságból az iparba és a népgazdaság egyes más ágaiba. Hazánkban pl. 1950 és 1965 között 700 000 dolgozó hagyta el a mezőgazdaságot. Minthogy az egy dol-

gozó által átlagosan előállított termékmennyiség értéke nálunk még magasabb az iparban, mint a mezőgazdaságban, ez az átcsoportosítás a növekedés egyik fontos tényezőjeként jelentkezett, ugyanakkor azonban a mezőgazdaságban fellépő viszonylagos munkaerőhiánynak a mezőgazdasági termelés elmaradásában volt szerepe. Az utóbbi időben bizonyos átcsoportosítás vált szükségessé a szénbányászatban foglalkoztatott, és ott részben feleslegessé vált munkaerővel kapcsolatban is. Ezek más szakmákba helyezésére és megfelelő átképzésére különleges intézkedéseket kellett tennünk.

A munkaerő tervszerű átképzése és átcsoportosítása tetemes — részint közvetlen, részint járulékos — költségekkel jár (átképzési költségek, az átcsoportosítottak lakással való ellátása, a gyakorlatlan munkaerő alkalmazásával járó esetleges termelékenységcsökkenés stb.), amelyeket végső soron a nemzeti jövedelemből fedezünk. Ezeknek a költségeknek a felmérése és az átcsoportosított dolgozók munkaba állításának a gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatásával való összevetése mutatja meg, hogy a munkaerő újraelosztása ténylegesen hozzájárul-e — és milyen mértékben — a nemzeti jövedelem növekedéséhez.

Fejlődésük első szakaszában a szocialista országok jelentős *munkaerő-tartalékokkal* rendelkeztek. A munkanélküliség felszámolása, a termelésbe addig be nem vont széles munkaképes rétegek (főleg a nők) munkába állítása, a mezőgazdasági munkaerő jelentős részének termelékenyebb ágazatokba való átáramlása nagymértékben növelte a termelésbe bevont eleven munkát, különösen a bonyolultabb, termelékenyebb munkát végzők számát. Nálunk pl. 1949 és 1954 között a foglalkoztatottak számának növekedésére és strukturális (elsősorban a mezőgazdaság és az ipar közötti) megoszlásának változására — tehát extenzív tényezőre — lehetett visszavezetni a nemzeti jövedelem emelkedésének mintegy felét.[7] (Minthogy a foglalkoztatottak strukturális megoszlásának változása nem vonja maga után a bővülő ágazatokon belül a termelékenység emelkedését, a növekedésnek ezt a forrását is extenzív jellegűnek tekintjük.)

Ezek a tartalékok azonban a fejlődés során fokozatosan *kimerülnek*. A teljes foglalkoztatottság megvalósulása, a mezőgazdaság munkaerő, főként fiatal munkaerő iránti igénye stb. folytán a fejlődés elért fokán nálunk sem lehet számítani az eleven munka további ugrásszerű növekedésére, illetve átcsoportosítására. A még meglevő munkaerő-tartalékok (főleg a háztartásban dol-

[7] Lásd *Lengyel László:* Életszínvonal és gazdasági növekedés. Statisztikai Szemle, 1965. 8—9. sz. 754. old. Falusné Szikra Katalin újabb kutatásai szerint 1950—1955-ben ez a hányad 61%-ot tett ki.

gozó nők, a háztáji gazdaságokban lekötött munkaerők stb.) felhasználása részint területi megoszlásuk miatt, részint a népgazdaság szerkezeti adottságaiból és a szolgáltatások korlátozott mértékéből[8] kifolyólag csak lassú ütemben valósítható meg. Ugyanakkor a továbbiakban is növekedni fog a munkaképes korú tanulók száma, valamint a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak hányada is.

Mindebből következik, hogy az eleven munka tömege, mint a gazdasági növekedésnek extenzív tényezője, egyre korlátozottabban járulhat csak hozzá az újratermelés további bővüléséhez. Ezért egyre döntőbb jelentőségűvé válik a növekedésnek intenzív tényezője: a munka termelékenységének emelkedése.

b) A munkatermelékenység emelkedésének szerepe a gazdasági növekedésben

A munka termelékenysége az emberi munkának az a tulajdonsága, hogy szükségletek kielégítésére alkalmas anyagi javakat, használati értékeket hoz létre. A munka termelékenységének *színvonalát* az fejezi ki, hogy *egységnyi munkaráfordítás mekkora használatiérték-tömeget hoz létre*, vagyis a termékek milyen mennyiségét állítja elő, vagy fordítva, hogy a termékegység, illetve *a használati érték egységének előállításához mennyi munkaráfordítás szükséges.* A munka termelékenységének *növekedése* éppen ezért abban jut kifejezésre, hogy azonos munkamennyiséggel a használati értékek nagyobb mennyiségét állítják elő. A munka termelékenysége nő akkor is, ha az előállított termékeknek nem a mennyisége nő, hanem a minősége javul, vagy tartóssága növekedik, mert a termék használati értékét ez is gyarapítja.

Ha azt vizsgáljuk, hogy egy dolgozó meghatározott idő alatt mennyi terméket állít elő egy üzemben, egy termelési ágban, vagy a társadalmi termelés egészében $\left(\frac{T}{L}\right)$, úgy ez a viszony-

[8] A szolgáltatások bővülése kétszeresen növeli a nők további alkalmazásának lehetőségét. Egyfelől a szolgáltatások szférája igen nagy munkalehetőséget jelent a nők számára. Másfelől ahhoz, hogy a nők munkába álljanak, a szocialista társadalomban a háztartás munkájának megkönnyítése, a gyermeknevelés terhei egy részének társadalmi átvállalása szükséges, ami a szolgáltatási szféra kiterjesztését követeli meg.

szám az eleven munka tényleges hatékonyságáról nem ad megbízható felvilágosítást. A termelési érték (T) olyan értékrészt is tartalmaz (c), amelynek előállításában — az adott termelőfolyamatban — az eleven munkának nincs szerepe. Ezért ennek az összefüggésnek csak viszonylagos jelentősége van a társadalmi termelés és a gazdasági növekedés alakulása szempontjából, mert a társadalmi termelés nemcsak az eleven munka, hanem a tárgyiasult munka hatékonyságától is függ.

Ha a termékegységet kevés eleven munka ráfordításával, de sok termelési eszköz felhasználásával állítják elő, úgy az eleven munka termelékenysége látszólag emelkedik. E mutató valóságot torzító hatása arra ösztönözheti a vállalatokat, hogy a felhasznált anyagok stb. mennyiségét növeljék.

A munka termelékenységét helyesen úgy mérjük, hogy az általa termelt tiszta termék értékét viszonyítjuk a felhasznált eleven munka mennyiségéhez.

A tiszta termék ugyanis a termelés eredményét már a felhasznált tárgyiasultmunka-ráfordítás levonásával mutatja ($J = T - c$). Ha a tárgyiasultmunka-ráfordítás nő, úgy a tiszta termék hányada az össztermékben csökken, és megfordítva.

A számítás elvégzéséhez tehát a társadalmi termék értékéből levonjuk a felhasznált tárgyiasultmunka-ráfordítást ($T - c = J$), és az így nyert tiszta termék értékét osztjuk a termelésben foglalkoztatottak számával:

$$P' = \frac{J}{L},$$

ahol P' a munka társadalmi termelékenységét, L az anyagi termelésben foglalkoztatottak számát fejezi ki.

A munka társadalmi termelékenysége (nettó termelékenységnek is nevezik) *az egy dolgozó által az adott időszakban* (általában egy év alatt) *létrehozott tiszta terméket, nemzeti jövedelmet mutatja.*

A munka társadalmi termelékenységének mutatójában a növekedés két közvetlen tényezője jut kifejezésre: *a)* az eleven munka termelékenysége, és *b)* a tárgyiasult munkában, az anyagok és munkaeszközök felhasználásában elért megtakarítások. Minthogy a munka társadalmi termelékenysége e két tényező függvénye, nőhet akkor is, ha csak egyik tényező (pl. az eleven munka termelékenysége) emelkedik, de ez a tényező nagyobb

mértékben növeli a tiszta terméket, mint amennyivel a másik tényező negatív hatása csökkenti.

A munka társadalmi termelékenységének mutatóját csak az egész társadalmi termelésre vonatkoztatva tudjuk pontosan megállapítani. A vállalatok hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez nehezen mérhető le, ezért a termelékenység vállalati mutatójának általában az egy foglalkoztatottra jutó termékmennyiséget tekinti. A munka nettó termelékenységének mérését a vállalatokban úgy igyekeznek megoldani, hogy különböző számításokkal meghatározzák az egy főre vagy egy munkásra jutó anyagmentes termelés értékét, amit úgy kapnak meg, hogy a termek értékéből levonják a felhasznált anyagok értékét.

A munkatermelékenység növekedésének legáltalánosabb tényezői a következők: 1. a technika fejlődése, a munka technikai felszereltségének fokozódása, 2. a tudomány fejlődése és közvetlen termelőerővé válása, 3. a dolgozók általános műveltségi és szakképzettségi színvonalának emelkedése, 4. a termelés társadalmi szervezettségének tökéletesedése, és 5. a természeti viszonyok.

1. *A technika fejlődése.* A munkatermelékenység emelésének legfőbb tényezője a termelési eszközök tökéletesedése és hatékonyságuk növekedése a technika fejlődése következtében. A Szovjetunió iparában pl. a termelékenység emelkedésének túlnyomó részét (60—65%-át) a korszerűbb és szélesebb területen alkalmazott technikával biztosítják.

A technika fejlődésének tekinthetjük a munkaeszközökben, a munkatárgyakban, vagy a termékekben beállott mindazon változásokat, amelyek növelik a termékek használati értékét, javítják minőségüket, új, a szükségletek kielégítésére alkalmasabb termékek előállításához vezetnek, javítják a munkakörülményeket és — nem utolsósorban — csökkentik a termékek előállításához szükséges munkamennyiséget. A technika fejlődése tehát magában foglalja a gépek korszerűsítését, az anyagok és energiafajták tökéletesítését, valamint a gyártmányfejlesztést is.

A szocialista gazdaságban a technika fejlődésének nincsenek a termelési viszonyokból fakadó korlátai. „Ha a gépet kizárólag a *termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek* tekintjük — írja Marx — a gépi berendezés használatának *határát* az szabja meg, hogy önmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülnie, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít."[9]

[9] *Marx:* A tőke. I. köt. 366. old.

A szocialista gazdaság módot nyújt arra, hogy korunk tudományos-technikai forradalmának vívmányait felhasználva a technika fejlődése általánossá váljon, kiterjedjen az iparra, az építőiparra csakúgy, mint a mezőgazdaságra, szállításra, ügyvitelre és más területekre. A szocializmusban is fellépnek időnként nem antagonisztikus ellentmondások, amelyek fékezik a technika fejlődését. Ezek azonban általában vagy a tudat, vagy a gazdaságirányítás hiányosságaival függnek össze. A megszokotthoz, a régihez való ragaszkodás, az újtól, a kockázatostól való félelem nem a szocialista termelési viszonyok lényegéből fakad, ezért ellenük eredményes harcot lehet folytatni. Kiküszöbölhetők a gazdaságirányításnak azok a módszerei is, amelyek a régi termelési eljárások, az elavult berendezések fenntartását teszik előnyössé, ahelyett, hogy új technológiák és új gyártmányok bevezetésére ösztönöznének.

A technika fejlődését a szocializmusban tervszerűen alapozzák meg. Miután a technika fejlődésének sokoldalú kapcsolata van a termeléssel, a tudománnyal, a dolgozókkal, ez a folyamat akkor hatékony, ha egységes elképzelés alapján megy végbe.

A technika fejlődése sokoldalú — egyre bővülő — folyamat. Három fő területét szokás megkülönböztetni: a termelés villamosítását, a termelés gépesítését és automatizálását, valamint a termelés kemizálását. Ezek mellett egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az atomenergia termelési célokra való felhasználása stb.

A termelékenység növekedésében rendkívül nagy szerepe van annak, hogy a dolgozókat milyen mértékben segíti a technikai felszerelés, milyen arányú a dolgozók által felhasználható termelőberendezés. *A munka technikai felszereltségét* legáltalánosabban az egy főre jutó állóeszközök bruttó értékével mérik $\left(\frac{A_b}{L}\right)$. A munka technikai felszereltségének növekedése együtt jár a kézi munkának gépi munkával való felváltásával, a munkaeszközök tökéletesedésével.

A legutóbbi évtizedekben ez a folyamat különösen meggyorsult, a munkafolyamatok *átfogó (komplex) gépesítésének és automatizálásának eredményeként.* A komplex gépesítés átfogja az adott termék előállításának fő- és mellékfolyamatait. Ez hazánkban és a legtöbb szocialista országban még csak részben valósult meg: a fő munkafolyamatok gépesítése általában jóval magasabb fokú mint a kiegészítő folyamatoké. Nálunk pl. az iparban a munkások több mint fele még mindig kézi munkát végez, mégpedig javarészt az üzemen belüli anyagmozgatásban, a karbantartó és javító munkálatokon stb.[10] A komplex gépesítés kiterjesztése a kiegészítő munkafolyamatokra, tovább növeli a munka technikai felszereltségét, és

[10] Lásd Az ipari munkások munka- és életkörülményei. KSH 1967. 103—111. old.

új lehetőségeket nyit a munka termelékenységének nagymértékű növelésére.

Még sokkal erősebb ebben az irányban az automatizálás hatása, amely azzal jár, hogy gép végzi a berendezések szabályozását, a minőség ellenőrzését, sőt a gyártási programozást is, míg az emberi munka a berendezések beállítására, összeszerelésére és javítására szorítkozik. Az automatizálás ezért a technikai felszereltség, és ennek következtében a termelékenység ugrásszerű növekedésével jár együtt. Ugyanakkor azonban rendkívül nagy beruházási ráfordításokat igenyel, ezért a teljes automatizálás bevezetése — sőt még a részlegesé is — általában csak rendkívül nagyméretű tömegtermelés esetén gazdaságos.

Ha a munka technikai felszereltsége nő, a munka termelékenysége is általában növekszik, azonban növekedése csak elvétve felel meg a technikai felszereltség mértékének, a legtöbbször nagyobb vagy kisebb annál.

Az egy főre jutó állóalapok és a munka termelékenységének alakulása közötti eltérés a technikai fejlődés alapigényes, vagy alapmegtakarító jellegével, az állóalapok hatékonyságával, kihasználásával és ágazati szerkezetének változásával függ össze. A technikai felszereltség ágazatonként rendkívül eltérő. 1960-ban a magyar állami iparban az egy foglalkoztatottra jutó állóalapok értéke átlagosan 199 000 Ft volt, a villamosenergia-iparban azonban meghaladta az egymillió Ft-ot, a vegyiparban a 360 000 Ft-ot, míg a ruházati iparban csak 37 000 Ft-ot tett ki.[11]

A modern technika fejlődésében és a termelékenység emelkedésében alapvető szerepe van a *villamosításnak.* A villamos energia termelése és felhasználása a technikai és gazdasági szempontból fejlett országokban a termelés egészét meghaladó mértékben növekszik. A villamosenergia-termelés bővülése teszi lehetővé a rohamosan szélesedő géppark üzemeltetését, a legkorszerűbb technológiai eljárásokat, és szolgáltatja a fűtőerőt. Ezért a termelékenység növekedése szempontjából alapvető fontosságú mutató az egy foglalkoztatottra, illetve az egy munkaórára jutó felhasznált villamos energia mennyisége. *A munka villamos energiával való ellátottsága* gyorsabban növekszik, mint általában a munka technikai felszereltsége. A Szovjetunió iparában 1913—1960 között a munka termelékenysége 14-szeresére, a munka villamos energiával való ellátottsága 24-szeresére emelkedett. Az óriási emelkedés ellenére a munka villamos energiával való ellátottsága a Szovjetunióban még mindig jelentősen elmarad az Egyesült Államokétól, és ez az egyik legfontosabb tényezője a termelékenység majdnem ugyanolyan mértékű elmaradásának is. Ugyanilyen összefüggést mutat a magyar és a csehszlovák ipar összehasonlítása. 1958-ban az egy csehszlovák ipari munkásra jutó villamosenergia-felhasználás 77%-kal volt nagyobb, mint a magyar iparban, és a csehszlovák iparban a munka termelékenysége is 65—70%-kal haladta meg a magyar ipari munka termelékenységét.[12]

A villamosítás a legszorosabban összefügg az energiahordozók és az

[11] Lásd Iparstatisztikai Zsebkönyv, 1962. 83. old.

[12] Lásd *Román Zoltán:* A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlítása az iparban. MTA Közgazdaságtudományi Intézet Közleménye, 5. sz.

energiafelhasználás terén bekövetkezett nagy változásokkal. A tudományos-technikai forradalom egyik legnagyobb eredménye, hogy az eddigieknél olcsóbb és tömegesen rendelkezésre álló új energiahordozók (ásványolaj, földgáz, atomenergia) felhasználását teszi lehetővé. Ez a villamosenergiatermelés megsokszorozódásához vezet, és ezzel a munka termelékenysége növelésére is hatalmas új lehetőségeket teremt.

A technikai fejlődés nemcsak a munkaeszközök tökéletesítése és az energiafelhasználás kiterjesztése révén hat a munka termelékenységére, hanem azáltal is, hogy a régieknél gazdaságosabban felhasználható *új anyagok* előállítását, és ezzel szoros kapcsolatban a munkatárgyak megmunkálása technológiájának messzemenő átalakítását teszi lehetővé. A modern technika ilyen irányú vívmányaiban alapvető szerepe van a *vegyipar* rohamos fejlődésének, ami együtt jár az egész termelési folyamat *kemizálásával*. Ez a kémiai technológiai eljárások széles körű alkalmazását jelenti, amelyek egyre jobban háttérbe szorítják a sokkal munka- és anyagigényesebb mechanikai technológiai módszereket.

A legutóbbi negyven év folyamán a vegyipar termelése világméretekben több mint kétszer olyan gyors ütemben emelkedett, mint az ipari termelés egésze. A legutóbbi évtizedben ez a tendencia maradéktalanul érvényesült a szocialista országokban és hazánkban is. A munka termelékenységét nagymértékben fokozza a műanyagok egyre nagyobb mértékű felhasználása, mert ezek előállításához sok esetben egyötöd—egyhatod annyi munkaráfordítás szükséges, mint az általuk helyettesített természetes anyagok termeléséhez, és emellett új, fontos gyártmányok egész sorának gazdaságos előállítását teszik lehetővé. Különös jelentősége van az új vegyi anyagok (műtrágyák, gyomirtó szerek, állati tápszerek stb.) alkalmazásának a mezőgazdasági munka termelékenységének növelésében.

A munka termelékenységének fokozásához az járul leginkább hozzá, ha a technikai fejlődés különböző módjai — mint a villamosítás, a gépesítés, a kemizálás stb. — *egységben és kölcsönhatásban* valósulnak meg. A gépesítés és a kemizálás eredményes érvényesítése csak bőséges és olcsó villamosenergiaellátás mellett lehetséges. Ugyanakkor az új energiahordozók felhasználása nem volna kifejleszthető a gépek és berendezések magas fokú tökéletesítése nélkül. A termelékenység növelésének legkedvezőbb feltételeit a technikai fejlődés valamennyi irányának egységes továbbvitele teremti meg. Erre a szocialista viszonyok között különösen széles teret ad a technikai fejlődés növekvő tervszerűsége.

2. *A tudomány fejlődése és közvetlen termelőerővé válása:* A munka termelékenységének növekedésében rohamosan nő a tudomány fejlődésének és alkalmazásának szerepe. A tudomány előrehaladása az alapja a technika tökéletesedésének. „Amilyen mértékben a nagyipar fejlődik — írta Marx — a valóságos gazdagság forrása egyre kevésbé függ a munkaidőtől és a felhasznált munka mennyiségétől, mint azoktól az erőktől, amelyeket a munkaidő alatt mozgásba hozhatunk, s amelyek hatékonysága

megint nincs semmilyen összefüggésben a közvetlen munkaidővel, amelybe létrehozásuk került, hanem sokkal inkább a tudomány általános állásától és a technika fejlődésétől, illetőleg a tudomány felhasználásától a termelésben."[13]

Korunkban a termelés egyre inkább a tudomány technológiai alkalmazásának területévé válik és a tudomány egyre inkább közvetlen termelőerőként jelenik meg. Egyes területeken kezd összeolvadni a tudományos tevékenység a produktív munkával, így pl. a vegyiparban, az atomiparban, a híradástechnikában, sőt a mezőgazdaság egyes területein is. A termelés tökéletesedése egyre inkább a tudományok — köztük a közgazdaságtudomány — eredményeitől függ.

Ebből következik, hogy nőnie kell a tudományos tevékenységre fordított munka részarányának, a tudomány fejlesztésére felhasznált ráfordításoknak. A legutóbbi ötéves terv időszakában hazánkban a tudományos kutatási ráfordítások összege 77%-kal, évi átlagban 12%-kal emelkedett.

A tudományos kutatások eredményei azonban a hatékonyabb munkának csak a lehetőségét teremtik meg. A tudomány olyan mértékben gyakorol hatást a munkatermelékenység növelésére, amilyen mértékben sikerül elért *eredményeit széles körben és gyorsan a termelés tökéletesítésére felhasználni.* Minden tudományos felfedezés csak akkor válik a termelésben hatékonnyá, ha rövid időn belül kidolgozzák technológiai gyakorlati alkalmazásának feltételeit. Az alapkutatás, az alkalmazott kutatás és a gyakorlati bevezetés három fázisának lerövidítése nálunk is rendkívül fontos, minthogy a tudomány már kijegecesedett eredményeinek a termelésben való széles körű alkalmazása sokszor rendkívül hosszú, néha 4—5 évet is meghaladó időtartamot igényel.

3. *A dolgozók műveltségének és szakképzettségi színvonalának emelése.* Bár a munka termelékenységének növekedése szempontjából elsőrendű jelentősége van a munka technikai ellátottságának és a technika korszerűsítésének, a gépek, berendezések egyre nagyobb száma csak a termelékenyebb munka lehetőségét teremti meg. A legkorszerűbb technika is holt dolog képzett dolgozók nélkül. A technika rohamos fejlődése állandóan fokozza a szakképzettség szerepét a munka termelékenységének

[13] *Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Dietz Verlag 1953. 592. old.

növelésében. A szakképzett dolgozó jobban fel tudja használni és eredményesebben tudja tökéletesíteni a technikát, munkája termelékenyebb.

A szocializmus megteremti annak feltételeit, hogy a dolgozók általános műveltsége és szakképzettségi színvonala szakadatlanul és gyorsan emelkedjen. A kultúrforradalom gyökeresen megváltoztatja a dolgozók általános műveltségének képét. Magyarországon 1941-ben még a lakosság 7,2%-a analfabéta volt, a 15 évnél idősebb népességnek csak 15%-a végezte el az általános iskola nyolc osztályát, a 18 évnél idősebb népesség 4,2%-a végzett középiskolát, és a 25 évnél idősebbek közül csak 1,7% volt az egyetemi és főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya. Ezzel szemben 1963-ban az analfabéták aránya már csupán 3,4% volt, a megfelelő korú népességből az általános iskola nyolc osztályát végzettek aránya 38,2%-ra, a középiskolát végzetteké 10%-ra, az egyetemi és főiskolai diplomával rendelkezők aránya pedig 2,9%-ra emelkedett.[14]

A szocialista országok tömegesen képeznek ki szakmunkásokat, műszaki és gazdasági szakembereket, ennek következtében ezen a téren már napjainkban is jobb eredményeket tudnak felmutatni, mint a fejlett tőkésországok. Az Egyesült Államok iparában 1959-ben a munkások 35,5%-a volt szakmunkás, 49%-a betanított, és 15,5%-a szakképzetlen munkás. Ezzel szemben a Szovjetunió iparában 52% a szakmunkások, 46% a betanított, és csak 2% a szakképzetlen munkások aránya.[15] Hazánkban a fizikai dolgozók között a szakmunkások száma 1949-től 1963-ig 481 000-ről 871 000-re szökött fel.

Nálunk az ugrásszerű fejlesztés ellenére még elmaradás mutatkozik a termelés szakember-ellátásában. Míg az Egyesült Államok iparában 10 000 munkásra már 1953-ban 298 mérnök jutott, a Szovjetunióban 1954-ben 318 mérnök és 1957-ben 584 technikus, Lengyelországban 1956-ban 248 mérnök és 555 technikus, hazánkban még 1963-ban is csak 162 mérnök és 341 technikus. A népgazdaság más területein, különösen a mezőgazdaságban és a közlekedésben még kevesebb a mérnökök, technikusok, agronómusok stb. számaránya.[16]

[14] Az 1941. évi népszámlálás, valamint az 1963-ban végzett reprezentatív népszámlálás adatai.

[15] Lásd *V. Belkina:* A technikai haladás és az új szakmák. Moszkva 1962. 20. old. (Oroszul.)

[16] Lásd *Cukor György—Timár János:* A mérnökök és technikusok létszámának alakulása a magyar népgazdaságban.

A technikai haladás és a dolgozók szakképzettségének fokozódása között szoros kapcsolat áll fenn. A szakképzettség alapját képezi a technika hasznosításának és fejlesztésének, ugyanakkor a technika megteremti a feltételeit és életre hívja a szükségszerűségét annak, hogy a szakképzettség színvonala emelkedjék.

4. *A termelés társadalmi szervezettségének tökéletesedése.* A technika és a szakképzettség fejlődésének mozgásformáját a termelés társadalmi szervezése, elsősorban a munkaszervezési viszonyok teremtik meg. A termelési folyamatok társadalmi összekapcsolásának és szervezésének sok eleme és formája van. Ilyen a társadalmi munkamegosztás, a termelés szakosodása és koncentrációja, a kooperáció, a vállalati munkaszervezés stb. Mindez a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségétől függ. A termelési eszközök társadalmi tulajdona a termelési folyamatok olyan ésszerű összekapcsolódását és szervezését teszi lehetővé, amely a technika fejlődésének és a dolgozók képességei kibontakozásának a legnagyobb teret biztosítja.

A szocialista termelés szervezésének legfontosabb formája a *szocialista munkakooperáció.* „*A munkának azt a formáját* — írta Marx —, amikor *ugyanabban* a termelési folyamatban vagy különböző, de *egymással összefüggő* termelési folyamatokban *sok ember* tervszerűen együtt dolgozik és együttműködik, *kooperációnak* hívják."[17] A kooperáció nemcsak a termelés mozgásformája, hanem új termelőerőt teremt, amely a munkatermelékenység növelésének fontos tényezője.

A szocialista munkakooperáció fejlődése a termelés fokozódó társadalmasításán alapszik, amely megnyilvánul *a munkamegosztás kiszélesedésében.* A munkamegosztás fejlődése fokozza a termelés tömegszerűségét, nagyobb lehetőséget biztosít a termelés folyamatosságának. „Ahhoz, hogy pl. az össztermék valamely részecskéjének előállítására irányuló emberi munka termelékenysége emelkedjen — írta Lenin —, elengedhetetlenül szükséges, hogy ennek a részecskének a termelése specializálódjék, külön termeléssé váljon, amely tömegesen termel, s ezért lehetővé teszi (és előidézi) a gépek stb. alkalmazását."[18] A tömegtermelés és a vele együtt járó *specializáció* a modern technika hatékony alkalmazásának kiindulópontja.

A termelőfolyamatok specializálódása abban nyilvánul meg,

[17] *Marx:* A tőke. I. köt. 306. old.
[18] *Lenin* Összes művei. 1. köt. 88. old.

hogy a szocialista gazdaság termelőegységei egyre kevesebb fajta terméket egyre nagyobb mennyiségben állítanak elő. Ugyanakkor minden egyes üzem és vállalat eredményes működése egyre inkább függ egyre több más termelési egységgel való kooperációtól, olyan együttműködésüktől, amely magában foglalja a kölcsönös szállításokat stb.

A szocialista munkakooperáció az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt *a termelés magas fokú koncentrációján* alapszik. A termelés koncentrációja jelentős mértékben elősegíti a munka társadalmi termelékenységének a növekedését. A koncentráció bizonyos színvonala minden területen előfeltétele a gazdaságos termelésnek.

Ugyanakkor a koncentrációnak és az üzemnagyságnak van olyan optimuma, amelynek meghaladása negatívan hat a munka termelékenységére. Az iparosítás korszakában a Szovjetunióban és hazánkban is felütötte fejét a „gigantománia", ami társadalmi pazarlást eredményezett. A termelőegységek optimális nagyságát az határozza meg, hogy a teljesítőképességnek egyrészt igazodnia kell a szükségletekhez, másrészt azt a technikai megoldást kell választani, mely a termékegység legkisebb önköltséggel, tehát a legkisebb ráfordítással való előállítását teszi lehetővé. Az optimális üzemnagyság változó: függ a termelőerők fejlettségétől, a szükségletek mértékétől és az irányítás színvonalától is. Főként a helyi szükségletek kielégítése érdekében hazánkban is nagy sulyt kell helyezni egyes iparágakban a szakosított kis- és középüzemek fejlesztésére.

A termelés koncentrációja a szocialista gazdaságban a nagy beruházások, bővítések és a termelőegységek összevonása útján megy végbe.

A szocialista munkakooperáció fontos feltétele *a termelés észszerű területi elhelyezése* is. Ez lehetővé teszi a szállítási költségek csökkentését, a nyersanyag-, energia- és munkaerőforrások gazdaságosabb kihasználását. A termelés telepítésének legfontosabb kritériuma a munka társadalmi termelékenységének legnagyobb fokú növelése. Ennek érdekében a termelőegységeket az anyag- és energiaforrásokhoz, a munkaerőforrásokhoz, a fogyasztói körzetekhez közel kell telepíteni.

Hazánkban a kapitalista fejlődés során az ipari termelés egyoldalúan Budapestre koncentrálódott, és még ma is az ország ipari munkásainak több mint 40%-a a fővárosban dolgozik. Gaz-

daságpolitikánk egyik sarkalatos pontja a vidék — és elsősorban az iparosításra alkalmas vidéki központok — ipari fejlesztése.

A munka társadalmi termelékenységének növekedését jelentős mértékben előmozdítja a *nemzetközi munkamegosztás*, elsősorban a szocialista országok között megvalósuló tervszerű munkamegosztás is. Ez egyrészt lehetővé teszi meghatározott termékek fokozott mértékű (más országok szükségleteinek kielégítésével is számoló) előállítását, ami a termelés szakosodásának és koncentrációjának növekedésével jár. Másrészt a nemzetközi munkamegosztás során az egyes országok általában azoknak a termékeknek előállítását növelik, azokat a termelési ágakat bővítik, amelyek adottságaiknak a legjobban megfelelnek, ahol tehát általában a munka termelékenysége is a legkedvezőbben alakul.

A termelés szervezése a szocialista gazdaságban magában foglalja a szocialista munkafegyelmet, az egyszemélyi felelős vezetést, a szocialista munkaversenyt, az újító- és ésszerűsítő mozgalmat és a dolgozók erőteljes *anyagi ösztönzését*. Rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a szocialista vállalatok helyesen használják fel a bért, a prémiumot, a jutalmat, a nyereségrészesedést és az egyéb anyagi ösztönzőket. Az anyagi ösztönzés nemcsak nem teszi feleslegessé, hanem a munkatermelékenység növelése szempontjából még jobban aláhúzza az *erkölcsi ösztönzők* széles körű alkalmazásának és a szocializmus tudatos építésében gyökerező szocialista munkaverseny-mozgalom további kiszélesítésének jelentőségét.

A szocialista munka szervezettségének alapvető eleme *az egyszemélyi felelős vezetés is*. Minden közös munkánál igazgatásra, egységes akaratra van szükség, amely biztosítja az egyéni tevékenységek összhangját. Az egyszemélyi felelős vezetés ugyanakkor elválaszthatatlan *a dolgozók kollektív részvételétől* a termelés szervezésében. Bármennyire jó felkészültséggel rendelkezik is a vezető, nem nélkülözheti a dolgozók tanácsait, javaslatait, bírálatát. A demokratikus centralizmusban párosul az egyszemélyi vezetés és a dolgozók kollektív részvétele termelőegységük irányításában.

A gazdasági mechanizmus reformja, azáltal, hogy a vállalatokat széles körű döntési joggal ruházza fel a termelés megszervezésének kérdéseiben, ugyanakkor a vállalat és a dolgozók anyagi helyzetének alakulását nagyrészt a termelés jó megszer-

vezésétől teszi függővé, az eddiginél sokkal erősebb ösztönzést ad a termelés folyamatosságának és hatékonyságának megjavítására, a termelés szervezése és irányítása színvonalának emelésére, ami a munkatermelékenység növekedésének jelentős meggyorsulására fog vezetni.

5. *A természeti viszonyok hatása a termelékenységre.* A munka termelőerejének alakulása függ a természeti feltételektől is. A természeti tényezők hatása különösen a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban jelentős. A talaj- és az időjárási viszonyok a földművelésben különböző terméseredményekhez vezetnek. A geológiai viszonyok hatnak a bányászati munka társadalmi termelékenységére. Egyrészt a természeti kincsek minősége (kalóriaértéke, koncentráltsága stb.), másrészt elhelyezkedésének viszonyai (mélység, hozzáférhetőség stb.) befolyásolják a munka termelékenységét.

A magyar szénbányászatban főként azért alacsonyabb a munka termelékenysége, mint a lengyel és a szovjet bányászatban, mert a szén alacsony kalóriaértékű és mélyről, rossz termelési feltételek mellett kell azt kibányászni.

A természeti viszonyoknak ez a hatása azonban nem azonos mértékű a gazdasági és technikai fejlődés különböző fokain. *A termelőerők fejlődése minden területen visszaszorítja a természeti tényezők korlátozó hatását.* Erre a szocialista termelési viszonyok kedvező feltételeket teremtenek.

c) A munka termelékenységének növekedése a szocialista országokban

A társadalmi termelés története elválaszthatatlan a termelékenység emelkedésétől. A termelők a fejlődés során a termékeket egyre kevesebb munkaráfordítással képesek előállítani. *A munka termelékenységének növekedése tehát a gazdasági fejlődés általános törvénye,* amely különböző termelési módokban, így a kapitalista termelési módban is érvényesül. A kapitalizmusban azonban a profitérdekek elsődlegessége, a válságok törvényszerűsége ingadozóvá és korlátolttá teszi a termelékenység növelésének lehetőségét. Ezzel szemben a *szocialista termelési viszonyok között* lehetővé válik *a munka termelékenységének állandó, szakadatlan, gyors ütemű növelése,* és ez *adja meg a*

termelékenység növekedése általános törvényének specifikus jellegét.

Minthogy a szocialista termelési viszonyok kedvező feltételeket teremtenek a munka termelékenységét növelő tényezők számára, a szocialista országokban a munka termelékenysége — főleg hosszabb időszakot vizsgálva — jóval gyorsabban növekedett, mint a kapitalista rendszerben. Noha a szocialista országok legnagyobb része a szocialista átalakulás előtt ebben a tekintetben elmaradt a fejlett kapitalista országok mögött, igen nagy eredményeket értek el, és behozták régebbi elmaradottságuk jelentős részét. A cári Oroszországban az ipari munka termelékenysége az Egyesült Államokénak csak 10%-át tette ki. A Szovjetunió félévszázados fennállása alatt azonban 15-szörösére emelkedett, míg az Egyesült Államokban ugyanezen idő alatt csak nem egészen 4-szeresére.[19] Ha rövidebb, és a szocialista országok termelékenységének alakulása szempontjából kevésbé kedvező időszakot mérünk fel, akkor is kitűnik a szocialista rendszer fölénye a termelékenység emelkedése tekintetében. 1951 és 1965 között a termelékenység a Szovjetunió iparában évi 6,2%-kal, az Egyesült Államokban pedig csak 4,2%-kal nőtt.[20] Ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk, hogy a munka termelékenysége hazánkban lassúbb ütemben növekedett, mint a legtöbb más szocialista országban.

Magyarországon 1949 és 1965 között az ipari munka termelékenysége megkétszereződött, évi átlagban 5%-kal nőtt. Ugyanakkor a fejlett kapitalista országokban az ipari munka termelékenységének átlagos évi emelkedése csak 3—3,5%-ot érte el.[21]

Az intenzív növekedésre való áttéréssel a munka termelékenységének emelkedése válik egyre inkább az újratermelés bővülésének döntő tényezőjévé. Míg hazánkban az 1950-es évek elején a gazdasági növekedést még nagyobb részben a munkaerő létszámának bővülése és a foglalkozási struktúra változása idézte elő, a második ötéves terv időszakában már a munka termelékenységének emelkedésére lehetett visszavezetni a nemzeti jövedelem növekedésének mintegy kétharmadát.

A munka termelékenységének növekedése nemcsak azzal gya-

[19] Lásd Planovoje Hozjajsztvo, 1967. 3. sz. 64. old.
[20] Lásd ugyanott.
[21] Lásd *Román Zoltán:* Termelékenység és gazdasági növekedés. Valóság, 1967. 5. sz.

korol alapvető hatást a társadalmi fejlődésre, hogy általa bővül a termelés és emelkedik a dolgozók életszínvonala, hanem azzal is, hogy ebben a folyamatban átalakulnak, fejlődnek a dolgozók is. A termelékenység növekedése együtt jár a régi és az új harcával, az elavult technika korszerűvel való helyettesítésével, a művelődés, a szakképzés fokozásával, a tudományos haladással, a társadalom magasabb fokú szervezettségével. „A munka termelékenysége — írta Lenin —, ez végeredményben a legfontosabb, a legfőbb az új társadalmi rend győzelme szempontjából. A kapitalizmus a munka olyan termelékenységét hozta létre, amilyet a hűbériség nem ismert. A kapitalizmust azzal lehet véglegesen legyőzni és azzal fogjuk véglegesen legyőzni, hogy a szocializmus a munkának új, sokkal magasabb fokú termelékenységét hozza létre."[22]

d) A növekedés közvetlen tényezői és a nemzeti jövedelem alakulása

Az elmondottakból következik, hogy a nemzeti jövedelem közvetlen tényezőinek alakulása alapján kiszámítható meghatározott időszakra (pl. adott tervidőszakra) vonatkozóan a nemzeti jövedelem növekménye a bázisidőszakhoz viszonyítva. Amennyiben mind az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma, mind a társadalmi munka termelékenysége növekszik, a nemzeti jövedelem növekményét úgy kapjuk meg, hogy a bázisidőszak foglalkoztatottainak számát szorozzuk a tervidőszak folyamán elérendő termelékenységemelkedéssel, és ehhez hozzáadjuk a pótlólagosan munkába állított foglalkoztatottak teljesítményét. Ez utóbbit viszont úgy kapjuk meg, hogy a létszámnövekményt az elérendő teljes termelékenységgel (vagyis a bázisidőszak termelékenysége és a termelékenységnövekmény összegével) szorozzuk.[23] A növekedés közvetlen tényezőinek a növekedésre való eme hatását fejezi ki a következő képlet:

$$\Delta J = L \cdot \Delta P + \Delta L \cdot (P + \Delta P).$$

A növekedés közvetlen tényezőinek elemzése szemléltetően mutatja *az újratermelés bővülésének két típusát,* aszerint, hogy

[22] *Lenin* Művei, 29 köt. 435. old.
[23] Lásd *B. Minc:* A szocializmus politikai gazdaságtana. Varsó 1961.

a növekedésben a foglalkoztatottak számának emelkedése, vagy a munka társadalmi termelékenységének növekedése játszik-e döntő szerepet. Az újratermelés akkor *extenzív, ha a növekedés döntően a foglalkoztatottak száma emelkedésének* (ΔL-nek) *az eredménye,* lényegében azonos technikai és termelékenységi színvonal mellett (a határeset: $\Delta P = 0$). Ebben az esetben a tiszta termék *munkaigényessége* $\left(\frac{L}{J}\right)$ *változatlan marad.*

Az újratermelés akkor intenzív, ha a növekedés döntő tényezője a termelékenység emelkedése (ΔP); ebben az esetben a növekedés mind magasabb technikai és termelékenységi színvonalon megy végbe, a foglalkoztatottak számának kevéssé változó színvonala mellett (határeset $\Delta L = 0$). Az intenzív újratermelés feltételezi a termelés *munkaigényességének csökkenését,* minthogy azonos nemzeti jövedelmet kevesebb munkával hoznak létre.

Ténylegesen a legtöbb esetben az újratermelés két típusának *kombinációja* valósul meg. A szocialista országok eddigi történelmi fejlődése során, fejlődésük első szakaszában általában az extenzív típus dominált, amire módot adott a felszabadított munkaerőtartalékok bevonása a termelésbe. A fejlődés későbbi fokán azonban (részint a munkaerő-tartalékok kimerülése, részint a technikai fejlődés követelményei folytán) szükségessé válik az intenzív újratermelésre való következetes áttérés.

3. A növekedés közvetett tényezői

a) A termelő felhalmozás szerepe az újratermelés bővülésében

Mint láttuk, a nemzeti jövedelem növekedését a munkafolyamat oldaláról az eleven munka tömege és a munka társadalmi hatékonysága határozza meg. A munkafolyamat azonban magában foglalja a termelési eszközök használatát. Az újratermelés bővülése nem lehetséges anélkül, hogy a termelési folyamatban a munkaeszközök és a munkatárgyak növekvő mennyisége ne kerüljön felhasználásra. Ehhez pedig a termelő álló- és forgóalapok megfelelő növelésére van szükség. A termelőalapok nö-

velésének forrása a terméktöbbletnek e célra fordított része: a termelő felhalmozás.

Ebből következik, hogy a termelési folyamat kiterjesztésének *nélkülözhetetlen feltétele a termelőalapok bővítése, amit a felhalmozásból fedezett beruházások és a készletnövelés tesz lehetővé.* A termelő felhalmozásnak tehát alapvető jelentősége van a gazdasági növekedésben, az újratermelés bővítésében. A felhalmozásnak ezt a szerepét Marx is ismételten hangsúlyozta.

A termelő felhalmozás abszolút nagysága, értékösszege meghatározza a termelőalapok növekményének mértékét, de nem mutatja a termelő felhalmozásnak az újratermelés többi tényezőihez viszonyított arányát, a nemzeti jövedelem elosztásában elfoglalt helyét. Ezt a szerepet tölti be *a termelő felhalmozás rátája,* az a mutató, amely az egész nemzeti jövedelemnek a termelő felhalmozásra fordított hányadát fejezi ki $\left(\frac{F_1}{J}\right)$.

A szocialista gazdaságban a termelő felhalmozás rátája a következő tényezőktől függ:

1. A nemzeti jövedelemnek a fogyasztási és felhalmozási alap közötti megoszlásától.

2. A felhalmozási alap megoszlásától a termelő és nem termelő alapok között.

Mint már az előző fejezetekben rámutattunk, sem a felhalmozási és a fogyasztási alap, sem a termelő és a nem termelő felhalmozás közötti arány nem határozható meg önkényesen, és különösen szocialista viszonyok között nem lehet sem a felhalmozást a fogyasztás terhére, sem a termelő felhalmozást a nem termelő felhalmozás terhére maximalizálni. Mind a fogyasztás, mind a nem termelő felhalmozás visszaszorítása rendkívül kedvezőtlenül hatna a fejlődés szociális és kulturális feltételeinek alakulására, a dolgozók szakképzettségére és munkájuk termelékenységére.

Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy szocialista termelési viszonyok közepette a felhalmozási folyamat kedvezőbb feltételek mellett válósul meg, mint a kapitalizmusban. Mindenekelőtt a termelékenység kedvező alakulása folytán a nemzeti jövedelem tömege viszonylag gyorsan és állandóan növekszik. Emellett pedig sokkal könnyebben lehetséges a felhalmozási és a fogyasztási alap párhuzamos nagymértékű növekedését biztosítani. Hazánkban pl. a nemzeti jövedelem 1949 és 1964 között 2,34-szeresére emelkedett, ami lehetővé tette, hogy a lakosság fogyasztási

alapját 2,3-szeresére emeljük, és emellett a felhalmozási alapot is 2,5-szeresére kiterjesszük (ezen belül az állóalapok növelésére négyszer olyan nagy összeget fordítottunk).[24]

A felhalmozási ráta szocialista viszonyok között általában jóval nagyobb, mint a kapitalista gazdaságban, ahol a többlettermék jelentős részét az uralkodó osztály és kiszolgálói parazita fogyasztása foglalja le, és ahol a termelési célokat szolgáló beruházásoknak profitszempontok szabnak határt. Ez magyarázza meg, hogy a szocialista országokban a felhalmozási ráta 18—28%-ot ér el, míg a kapitalista országokban még konjunktúrában is csak kivételesen haladja meg a 15—20%-ot, és hosszú időszakon át 10% alatt maradt. A szocialista országok a felhalmozás 75—80%-át fordítják termelési célokra, vagyis nemzeti jövedelmük 14—22%-át. (Magyarországon a termelő felhalmozás rátája a második ötéves terv éveiben meghaladta a 20%-ot.) *A termelő felhalmozás magasabb rátája a szocialista országok gyors ütemű gazdasági növekedésének egyik fontos tényezője.*

A termelő felhalmozást részint a termelő állóalapok bővítésére, az e célt szolgáló beruházásokra, részint a forgó- és forgalmi alapok bővítésére, a forgóeszközök legnagyobb részét lekötő készletek növelésére fordítják. Az állóalapok megtérülése hosszú évekig tart, míg a forgóeszközök általában 4—6 hónapon belül megtérülnek. Már ebből is következik, hogy a termelő felhalmozás nagyobb részét az állóalapok bővítésére fordítjuk, és hogy a termelőalapokon belül az állóalapok hányada jelentősen meghaladja a forgóalapokét. Magyarországon pl. 1965-ben a termelő állóalapok bruttó értéke 511 milliárd F-ot, a forgóalapoké 224 milliárd Ft-ot tett ki.[25]

A termelő állóalapok bővítése a népgazdaság fejlődésében különösen fontos szerepet tölt be, mert lehetővé teszi a modern munkaeszközök egyre szélesebb körben történő bevezetését, az új technika vívmányainak alkalmazását. A termelő felhalmozás magas rátája lehetővé teszi a szocialista országokban a termelő állóalapok állandó gyors ütemű kiterjesztését.

A termelő felhalmozás másik rendeltetése a *készletek növelése*, illetve a *forgóeszközök bővítése*. Ez is nélkülözhetetlen fel-

[24] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 37. old.
[25] Lásd A népgazdaság állóeszközei 1960—1965. Statisztikai Időszaki Közlemények, 105. köt. 26—27. old.

tétele a gazdasági növekedésnek. Az új, megnövelt állóalapok csak akkor használhatók fel teljes mértékben és zökkenőmentesen, ha megfelelő nagyságú forgóeszközökkel biztosítani tudjuk a nyersanyagok, fűtő- és segédanyagok, félkész termékek stb. megnövelt mennyiségének beszerzését és készleten tartását, valamint a megnövelt mennyiségű késztermék forgalmát és értékesítését. Az álló- és forgóalapok egyidejű, megfelelő arányban történő növelése tehát a gazdasági növekedésnek egyik fontos feltétele. A forgóeszközök szükséges növelésének mértéke több tényezőtől függ:

1. a termelés volumenétől, az előállított termékek tömegétől,
2. a termelés anyagigényességének alakulásától,
3. az anyagok szállítási idejétől,
4. a termelési időszak és a forgalmi időszak alakulásától.

A termelés növekedése szükségessé teszi a forgóeszközök növelését. Ha azonban a technikai fejlődés lehetővé teszi a termék gyorsabb előállítását, az anyagok szállításának meggyorsítását, a fajlagos anyagszükséglet csökkentését, és ha az előállított termékek értékesítése zavartalanabbá, gyorsabbá válik, úgy a forgóeszközök forgási sebessége meggyorsul és ennek mértékében csökken a forgóeszköz-szükséglet, következésképpen a forgóeszközök növelésének szükséges mértéke is. Ezért a forgóeszközök növekedése a szocialista országokban általában elmarad a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem és az állóeszközök növekedése mögött. A termelő felhalmozásnak általában 20—25%-át fordítják a szocialista országok a készletek és tartalékok növelésére.

Az 1960-as évek elején nálunk — és több más szocialista országban — a forgóeszköz-szükséglet felszökött, és a termelő felhalmozásnak jóval nagyobb részét kellett a forgóeszközök növelésére igénybe venni, mint azelőtt. Míg a termelő állóalapok értéke a második ötéves terv időszakában (1960—1965) 386 milliárd Ft-ról 528 milliárdra, vagyis 37%-kal nőtt, addig a forgóalapok ugyanabban az időben 155 milliárd Ft-ról 224 milliárdra, vagyis 46%-kal nőttek.[26] Ez a jelenség elsősorban azzal függött össze, hogy a késztermékek értékesítése nehezebbé vált, aránytalanul megnőttek az eladatlan késztermékkészletek. Ez viszont a mechanizmus nem megfelelő működéséből, és ebből kifolyólag a

[26] Lásd A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a második ötéves terv időszakában, 27. és 29. old.

piaci viszonyok, a kereslet és a kínálat kedvezőtlen alakulásából következett. A mechanizmus reformja nyomán a termelés és a szükségletek növekvő összhangja lehetővé fogja tenni, hogy a termelő felhalmozás sokkal nagyobb részét fordítsuk az állóalapok bővítésére, mint a szóban forgó években. Ennek jelentős szerepe lehet a gazdasági növekedés ütemének újabb meggyorsulásában.

A termelő felhalmozás rátájának viszonylag magas színvonala — amint láttuk — feltétele a termelés álló- és forgóalapjai erőteljes növelésének, az újratermelés gyors ütemű bővítésének. A termelőalapok bővítése azonban szükségképpen a természeti erőforrások és a munkaráfordítások igénybevételének nagymértékű kiterjesztésével jár együtt, és márcsak ezért sem fokozható korlátlanul. *A termelő felhalmozásnak is vannak korlátai.*

Ezek a korlátok elsősorban a *munkaerő* oldaláról jelentkeznek. Az új termelőalapok létrehozásához, az új létesítmények üzemeltetéséhez általában pótlólagos munkaerőre van szükség. Ha ezt a munkaerőkészlet nem fedezi, feszültté válik a munkaerőmérleg. A munkaerő-szükséglet sok esetben pótolható a gépesítettség fokozásával, ez azonban pótlólagos beruházást igényel, és erről az oldalról szab határt a termelés kiterjesztésének.

A termelő felhalmozásnak jelentkezhet *fogyasztási korlátja* is. Ha a túlzott termelő felhalmozás a fogyasztási alap kedvezőtlen alakulását vonja maga után, úgy ez nehézséget teremt a munkaerő megfelelő bővített újratermelésében és gátolja a termelékenység növelését. Más esetekben a termelő felhalmozás túlfeszítése *anyagellátási vagy külkereskedelmi korlátokba* ütközhet. Az új termelőalapok megteremtéséhez és üzemeltetéséhez nem áll elég belföldi vagy import útján beszerezhető nyersanyag rendelkezésre, illetőleg nincs elég gazdaságosan exportálható termék a szükségesnek mutatkozó pótlólagos import fedezésére.

A termelőalapok kiterjesztésének korlátai mutatják, hogy nem volna helyes a termelő felhalmozás maximális emelésére, a termelőalapok maximális kiterjesztésére törekedni, a termelő felhalmozást öncélnak tekinteni. A felhalmozás már elért magas foka mellett egyre kevésbé válik célszerűvé a termelő felhalmozás rátájának további növelése, egyre kevésbé lehetséges a gazdasági növekedés gyors ütemét kizárólag a termelőalapok extenzív bővítésével elérni. Ezért egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a termelő felhalmozás és a termelőalapok *hatékonyságának* fokozása, amely a gazdasági növekedés intenzív tényezője.

b) A termelő felhalmozás és a termelőalapok hatékonyságának növelése

Ha a termelő felhalmozás eredményeképpen létrejövő alapok egységére a termék, illetve a tiszta termék ugyanolyan mennyisége jut, mint a régi alapok egységére, vagyis ha a termelő felhalmozás és a termelőalapok bővülése mellett az alapok hatékonysága nem változik, úgy — minden más tényező változatlanságát feltételezve — a nemzeti jövedelem is csak olyan mértékben növekedhet, mint amilyen mértékben nőnek a termelőalapok. Ezért tekinthetjük a termelőalapok bővítését önmagában a növekedés extenzív jellegű tényezőjének.

A termelőalapok hatékonysága azonban nem változatlan. A termelő felhalmozás eredményeképpen létrejövő új termelőalapok egységére jutó termék, illetve tiszta termék mennyisége jelentősen eltérhet a régi alapok azonos mutatóitól. Ha kedvező a technikai fejlődés, ha a gazdasági munka jó szervezése az új alapok kedvező felhasználását biztosítja, úgy az új termelőalapok egységére jutó teljes termék, illetve tiszta termék, tehát az új alap bruttó vagy nettó hozadéka, a növekményhozadék nagyobb mint a régi alapoké, tehát a termelőalapok hatékonysága nő, a termelés alapigényessége csökken. (Kevesebb termelőalappal lehet ugyanazt a termékmennyiséget, illetve ugyanolyan mennyiségű tiszta terméket előállítani.)

A termelőalapok hatékonyságának fokozódását a növekedés intenzív tényezőjének tekinthetjük, mert lehetővé teszi, hogy a nemzeti jövedelem növekedése meghaladja az előállítására fordított anyagi eszközökét. A termelőalapok hatékonyságának növekedése általában együtt jár a technika fejlődésével, a termékegységre fordított anyagi költségek csökkenésével, tehát a munka társadalmi termelékenységének növekedésével is.

A gazdasági növekedés tehát a termelőalapok oldaláról vizsgálva két tényezőtől függ: *a)* a termelőalapoknak a felhalmozás eredményeképpen létrejövő *mennyiségi növekményétől, és b)* a létrejövő új alapok *növekvő hatékonyságától.* A két tényező többnyire egy időben, de nem egyforma mértékben jelentkezik. A szocialista gazdaság fejlődésének magasabb fokán a növekedés gyors ütemének fenntartása szempontjából az intenzív tényező, a hatékonyság növelése kerül egyre inkább előtérbe.

A termelő felhalmozás hatékonyságát azzal mérhetjük, hogy

minden egysége (vagyis a nemzeti jövedelemnek minden egyes termelő felhalmozásra fordított százaléka) a nemzeti jövedelem milyen mértékű (hány százalékos) növekedését eredményezi. Ezt a viszonyszámot a *termelő felhalmozás együtthatójának* nevezzük. Ezt *e*-vel jelölve:

$$e = \frac{J^1}{F_1},$$

ahol J^1 a nemzeti jövedelemnek a termelő felhalmozásból eredő növekményét mutatja. A termelő felhalmozás együtthatójának reciproka $\left(\frac{1}{e}\right)$ a felhalmozásból eredő növekedés *alapigényességét* mutatja, vagyis azt, hogy a nemzeti jövedelem 1%-os emeléséhez a nemzeti jövedelem milyen hányadát (hány százalékát) kell termelő felhalmozásra, a termelőalapok bővítésére fordítani. A nemzeti jövedelem növekedése egyenes arányban áll a termelő felhalmozás hatékonysági együtthatójával, és fordított arányban az alapigényesség mutatójával.

Ha a termelő felhalmozás együtthatója emelkedett, azonos felhalmozási ráta mellett is nagyobb mértékben nő a nemzeti jövedelem, mert a termelő felhalmozás minden egységére nagyobb nemzetijövedelem-emelkedés jut. Az együttható növekedése esetében lehetővé válik, hogy a növekedés azonos ütemét bizonyos esetekben a termelő felhalmozás rátájának csökkenése mellett is fenn tudjuk tartani, vagyis hogy a növekedés változatlan ütemének biztosítása mellett a nemzeti jövedelem nagyobb részét tudjuk fogyasztói célokra és a nem termelő szféra intézményeinek fejlesztésére fordítani.

A felhalmozás eredményeképpen létrejövő új alapok hatékonysága azonban nem alakítható tetszés szerint. A termelő felhalmozás hatékonyságát mindenekelőtt két körülmény határozza meg:

1. Az, hogy milyen nagy a termelő felhalmozáson belül az a hányad, amelyet az alapok legaktívabb — vagyis a termelés és a tiszta termék növelésére a legközvetlenebbül ható — elemeire tudunk fordítani. A növekedés és a hatékonysági együttható alakulása szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy készletnövelésre vagy állóalap-bővítésre fordítják-e a termelő felhalmozást, és az állóalapok bővítésén belül sem közömbös, hogy az e célra fordított felhalmozást elsősorban új építmények létesítésére vagy új gépek és berendezések üzembe állítására fordítják-e. Az új állóalapok hatékonysága általában annál nagyobb, minél nagyobb a termelő felhalmozáson belül az állóalapok aktív (vagyis a termékeket közvetlenül növelő) elemeire fordított rész. Ugyanakkor ezt a hányadot

nem növelhetjük önkényesen, mert az objektív körülmények megkövetelik, hogy nemcsak a munkaeszközök, hanem a működésükhöz szükséges munkatárgyak tömegét is növeljük. Ugyanakkor az állóalapok megnövelt aktív elemeinek (gépek, berendezések) elhelyezése és felhasználása szükségessé teszi azok passzív elemeinek (építményeknek, utaknak stb.) a növelését is. A társadalomnak azonban az az érdeke, hogy a termelő felhalmozás felhasználásában a lehető legtakarékosabban járjon el és — a reális lehetőségek keretein belül — a termelő felhalmozás minél nagyobb részét az állóalapok aktív elemeire fordítsa.

2. Az, hogy a társadalmi termelékenység milyen mértékű növekedésével jár az új alapok felhasználása. Mint arra más vonatkozásban már rámutattunk, az egy dolgozóra jutó termelő állóalapok növekedése esetén az alapigényesség akkor csökken, az alapok hatékonysága akkor növekszik, ha a termelékenységnek az új alapok felhasználása eredményeképpen előálló növekedése nagyobb mértékű, mint a technikai felszereltség — vagyis az egy dolgozóra jutó állóalapok — növekménye. Ez függ a technikai fejlődés alapigényes vagy alapmegtakarító jellegétől, de nagymértékben attól is, hogy az új munkaeszközöket milyen szaktudással és milyen gazdasági szervezettség mellett használják fel. A termelés folyamatossága és ütemessége, a korszerű technológia követelményeinek következetes betartása stb. módot ad a termelőalapok egyre teljesebb kihasználására, ami a munka termelékenységének nagyarányú emelkedését és az új alapok magas fokú hatékonyságát biztosítja.

A termelőalapok összességének hatékonysága — mint az eddigiekből kitűnik — elsősorban azok növekményének a régi termelőalapoktól eltérő összetétele, felhasználhatósága, és ebből következő növekvő hozadéka folytán változik meg. Az új állóalapok általában a régieknél magasabb technikai színvonalon jönnek létre, az új forgóeszközök sokszor új, a régebben lekötöttekhez képest előnyösebben felhasználható munkatárgyak, anyagok beszerzését, a készletek gazdaságosabb összetételét biztosítják. Ezért *a termelésbe fokozatosan belépő új alapoknak döntő szerepük van a termelőalapok nagyobb hatékonyságának lehetővé tételében.*

Az alapok hatékonyabb felhasználásának mégsem egyetlen lehetséges módja az új termelőalapok létesítése, az alapok növekményének nagyobb hozama. A már meglevő alapokat is használhatjuk jobban, termelékenyebben mint az előző időszakban. Szervezeti és műszaki tökéletesítések révén — új termelőalapok lekötése nélkül is — mód van arra, hogy a meglevő termelőalapok egységére számítva nagyobb termelékenységet és a tiszta termék nagyobb tömegét állítsuk elő. A termelés kiterjesztését pl. elérhetjük nemcsak új munkahelyek létrehozásával, hanem

a meglevő munkahelyek fokozott kihasználásával, több műszak beállításával stb. A munka termelékenysége is fokozható adott esetben új gépek felszerelése nélkül is, jobb munkaszervezéssel, a gépállások kiküszöbölésével, a technológiai folyamatok meggyorsításával, a selejthányad leszorításával stb. A technika fejlődése nemcsak új gépekben, új termelőberendezésekben ölt testet, hanem sokszor a már meglevő berendezések magasabb színvonalú üzemeltetésének biztosításában.

A termelőalapok hatékonyságának ez *a szervezési és műszaki tökéletesítéssel elérhető növekedése* nem lebecsülhető hozzájárulás a nemzeti jövedelem egészének növekedéséhez. Ezt a tényezőt — *M. Kalecki* lengyel közgazdászt követve[27] — a nemzeti jövedelem egységére vonatkoztatott *„teljesítményi együtthatóval"* mérhetjük. Ez a nemzeti jövedelem egységére jutó azt a teljesítménynövekedést mutatja, amelyet a meglevő alapok hatékonyságának emelése révén érünk el. A teljesítményi együtthatót u-val jelölve,

$$u = \frac{Ha}{J},$$

ahol Ha az alaphatékonyságnak a fentebb megjelölt módon elért növekménye.

Mind a termelő felhalmozásból származó új termelőalapok, mind a már meglevő termelőalapok hatékonyságának emelésére a szocialista termelési viszonyok kedvezőbb feltételeket teremtenek, mint a kapitalizmus. Egyrészt a hatékonyságot növeli az alapok tervszerű és nagy részben koncentrált felhasználása. Másrészt a rendelkezésre álló termelőalapokat folyamatosan és észszerűen lehet felhasználni, míg a kapitalista viszonyok között — különösen válság vagy depresszió esetén — a termelőkapacitás jelentős része kihasználatlan marad. A fentebb meghatározott jeleket használva azt állíthatjuk, hogy a szocialista termelési viszonyok között az e és u együtthatók emelkedési tendenciája jóval erősebb, így sokkal nagyobb lehetőség van az alapok hatékonyságának növelésére, mint a kapitalista gazdaságban.

[27] Lásd *M. Kalecki:* Vállalatvezetés, tervezés, gazdasági növekedés. 98. old.

c.) A növekedés közvetett tényezőinek hatása és a növekedés tényezőinek összehangoltsága

A termelőalapok oldaláról vizsgálva, a gazdasági növekedés a termelőalapok bővítésétől, az erre fordított termelő felhalmozás hatékonyságától és a régi állóalapok hatékonyságának növekedésétől függ. Az alábbi képlet a nemzeti jövedelem *viszonylagos* (százalékos) növekedését mutatja, a bázisidőszak nemzeti jövedelméhez viszonyítva:

$$\frac{\Delta J}{J} = \frac{F_1}{J} \cdot e + u.$$

Ha pl. a nemzeti jövedelem 160 milliárd, a termelő felhalmozás 32 milliárd, a termelő felhalmozás együtthatója 0,2, a teljesítményi együttható pedig 1% (0.01), úgy a nemzeti jövedelem növekedése az adott tervévben 5% lesz (0,2 • 0,2 + 0,01 = 0,05).[28]

A képlet szemléltetően mutatja a gazdasági fejlődés ütemének legfontosabb összefüggéseit a termelőalapok szempontjából. Ezek az összefüggések a következők:

a) Ha a termelő beruházások hatékonysága és a régi alapok hatékonysága (*e* és *u*) változatlan, akkor a gazdasági növekedés üteme a felhalmozási ráta függvénye. Ebben az esetben a nemzeti jövedelem növekedési üteme csak akkor emelkedhet, ha növeljük a felhalmozási rátát, ami a fogyasztási alap hányadának csökkentésével jár.

b) Ha az *e* és *u*, vagy a két együttható egyike nő, következésképpen az alapigényesség csökken, akkor azonos felhalmozási ráta mellett is növelhető a nemzeti jövedelem növekedési üte-

[28] A fenti képlet a *Kalecki* által kidolgozott képet egyszerűsített változata. Kalecki eredeti képletében nem a termelő felhalmozás együtthatójával, hanem a beruházási együtthatóval számol (tehát nemcsak a bővítő, hanem a pótlási beruházásokat is figyelembe veszi), amit azzal ellensúlyoz, hogy a termelőalapok kopásának együtthatóját is figyelembe veszi, mint negatív tényezőt (*i* tényező). Másrészt a képletben nem a hatékonysági együtthatóval szorozza a felhalmozási rátát, hanem reciprokával, a tőkeigényességgel $\left(\frac{I}{e}\right)$ osztja. Kalecki eredeti képlete tehát:

$$\frac{\Delta J}{J} = \left(\frac{B}{J} : \frac{I}{e}\right) - i + u,$$

ahol *B* a beruházási ráfordítás összegét jelöli.

me, vagy csökkentett felhalmozási ráta mellett (tehát a fogyasztási alap növekedése mellett) is fenntartható a nemzeti jövedelem növekedésének üteme.

Összefoglalva: a gazdasági növekedés egyrészt az eleven munka, másrészt a termelőalapok alakulásától függ. Rendkívül fontos, hogy a növekedés különböző tényezői együttesen és összhangban hassanak, hogy *egymás között kiegyenlítettek* legyenek. Az eleven munka — bármilyen legyen is mennyisége és minősége — csak megfelelő termelési eszközök birtokában növelheti a nemzeti jövedelmet. Ugyanakkor a termelőalapok növelése és hatékonyságának emelkedése is csak akkor növeli a nemzeti jövedelmet, ha a termelési folyamatban megfelelő képességű és mennyiségű eleven munka részvételét biztosítják. A nemzeti jövedelem növekedése mindig az eleven munka és a termelési eszközök magasabb színvonalon történő egyesítésének eredménye.[29]

Ezért nem állják meg helyüket azok az egyoldalú nézetek, amelyek a gazdasági növekedést kizárólag a termelőalapok növelésére, a tőkebefektetésekre vezetik vissza (mint ahogyan azt a Keynes elméletéből kiinduló polgári közgazdászok hirdetik), sem pedig azok az elméletek, amelyek a növekedés forrását kizárólag a munkaerő fejlődésében látják. Ténylegesen az újratermelés bővülésének egyik legfontosabb egyensúlyi feltétele abban áll, hogy a termelési eszközök, illetve a termelőalapok volumenének és hatékonyságának növekedése összhangban álljon a termelésben részt vevő eleven munka tömegével és termelékenységével. Ellenkező esetben vagy a munkaerő egy részét nem lehet a termelésbe bekapcsolni (vagy legalábbis nem lehet kvalifikációjának megfelelően felhasználni), vagy a termelőalapok egy része marad kihasználatlan (vagy legalábbis nem lehet hatékonyságukat megfelelően érvényesíteni). A növekedési tényezők kiegyensúlyozatlansága korlátozólag hat az újratermelés bővítésére.

4. A népgazdaság szerkezetében beálló változások hatása

A növekedés ütemének alakulásában nagy szerepe van a népgazdaság szerkezetének, a különböző ágazatok arányának a ter-

[29] Lásd *A. J. Notkin:* A szocialista újratermelés üteme és arányai. 4., 5. fej.

melésen belül. A termelés különböző ágaiban a gazdasági növekedésre ható tényezők — amelyekkel a fentiekben foglalkoztunk — különféleképpen alakulnak, ezért *az ágazati szerkezet alakulása jelentős mértékben kihat az egész újratermelés bővülésének ütemére.*

A növekedés döntő jelentőségű tényezője, a munka termelékenysége a termelés különböző ágaiban különféleképpen alakul. A *foglalkozási struktúra változása* nagymértékben befolyásolhatja a nemzeti jövedelem növekedését. Nálunk ez a tényező egymagában már az első ötéves tervben a nemzeti jövedelem növekedésének évente 2,3%-os emelkedését eredményezte, de még a második ötéves tervünkben is erre volt visszavezethető a nemzeti jövedelem évi 1,5%-os növekedése.

Ha az egyes ágazatok helyzetét a növekedés másik alapvető tényezője, az *alapok hatékonysága* (illetve az egyes ágazatok alapigényessége) szempontjából vizsgáljuk, a következőket tapasztaljuk. Hazánk iparában a népgazdaság összes termelő állóalapjának mintegy 40%-a van lekötve, ugyanakkor az ipar a nemzeti jövedelem 62%-át adja. Ezzel szemben a közlekedés az összes állóalapok mintegy 25%-át köti le, de a nemzeti jövedelemhez csak 4%-kal járul hozzá. Az állóalapok hatékonysága tehát az iparban nyolcszor nagyobb, mint a közlekedésben. Jelentős különbségek mutatkoznak az egyes iparágak között is az alapigényesség szempontjából. A könnyűipar pl. sokkal kevésbé alapigényes, mint az energiatermelés, vagy a nehézipar általában. Ha a nagyobb alapigényességű ágazatok gyorsabban fejlődnek, mint a kevésbé alapigényesek, úgy a népgazdaság egészének alapigényessége nő. Ezért ilyen esetben ugyanolyan ütemű fejlesztés csak több termelő felhalmozással, nagyobb felhalmozási ráta mellett lehetséges.

Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől, hogy a bővített újratermelés folyamatát *nem lehet a termelés változatlan összetételére, a népgazdaság azonos szerkezetére alapozni.* Szükségszerű, hogy a társadalmi termelés szerkezete állandó átalakulásokon menjen keresztül.

1. A szükségletek folyamatos mennyiségi és minőségi változása folytán a termelés egyes ágainak súlya változik. A szükségletek és a belőlük fakadó kereslet új szerkezete ellentmondásba kerül a termelés régi szerkezetével, ami a termelés összetételének átalakulásához vezet.

2. A technika fejlődése új termékek előállítását, új technológia alkalmazását teszi szükségessé, új termelési ágakat hív életre.

3. A gazdasági és műszaki fejlődés eredményeképpen megváltoznak az egyes termékek előállításához szükséges ráfordítások arányai, ebből kifolyólag esetenként célszerű egyes szükségleteket nem a régi gyártással, hanem valamely más ágazat termékével kielégíteni.

A bővített újratermeléssel tehát együtt jár, hogy régi termelési ágak visszafejlődnek és elhalnak, új termelési ágak keletkeznek vagy erősödnek. Az újratermelés bővülésében rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy az ágazati szerkezet kellő időben és megfelelő irányban alakuljon át.

A nemzeti jövedelem növekedési ütemét meghatározó tényezők tehát az egész gazdasági növekedéssel együtt *aszerint is változnak, hogy milyen eltolódások mennek végbe a népgazdaság szerkezetében*, milyen ágazatok termelését bővítjük. Ha főleg a nagy termelékenységű és kis alapigényességű ágazatok bővülnek, az egész népgazdaság növekedési üteme meggyorsul, de, ha a kis termelékenységű és nagy alapigényességű ágazatok törnek előre, úgy az egész újratermelés bővülésének üteme lelassul.

Ebből helytelen volna azt a következtetést levonni, hogy a növekedés meggyorsítása érdekében általában helyes volna a népgazdaság fejlesztését kizárólag az ütem növelése szempontjából „legelőnyösebb", tehát a nagy termelékenységet biztosító és kis alapigényességű ágazatokra korlátozni.

A szocializmusban — ahol a termelés fejlesztése a társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja — a népgazdaság szerkezetének ilyen általános alárendelése az ütem gyorsításának, lehetetlenné tenné fontos szükségletek kielégítését, megnehezítené a termékek értékesítését és felborítaná a gazdaság fejlődésének arányosságát. A szocialista országokban szükség van fejlett közlekedési hálózatra, bőséges villamosenergia-ellátásra stb., bármennyire nagy alapigényt is kell kielégíteni ezek fejlesztésével kapcsolatban. Hasonlóképpen nem volna helyes lemondani a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről, még akkor sem, ha az adott körülmények között a mezőgazdasági munka kevésbé termelékeny, mint pl. az ipari.

Tehát a népgazdaság szerkezetét nem szakíthatjuk el a szükségletek alakulásától, a népgazdaság arányos fejlődésének döntő feltételétől. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy azonos, vagy egymást helyettesítő szükségletek fedezésére azt az ágazatot vagy terméket kell választanunk, amely a szükségletek kielégítését a legkisebb ráfordítással biztosítja, vagyis magas fokú ter-

melékenység és hatékonyság elérését teszi lehetővé. Példa erre a fűtőanyagszükséglet kielégítése. Visszafejlesztjük a hazánkban különösen kedvezőtlen termelékenységű szénbányászatot, és a fűtőanyagszükségletet egyre inkább a nagyobb hatékonyságú földgáz- és ásványolaj-kitermelés fejlesztése révén elégítjük ki.

A termelékenység és hatékonyság szempontjából elmaradó ágazatok pótlására a szükségleteknek importból való fedezése adhat módot. A nemzetközi — és különösen a szocialista országok közötti — munkamegosztás egyre szélesebb lehetőséget teremt arra, hogy a sokasodó szükségletek kielégítését össze tudjuk egyeztetni a termelés szerkezetének legelőnyösebb alakításával. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az importot általában megfelelő exporttal kell fedezni, a gazdaságtalan export pedig a felhasználható nemzeti jövedelmet nem növeli, hanem csökkenti. Ezért fontos a nemzetközi munkamegosztás keretén belül a termelés olyan specializációja és kooperációja, amely a viszonylag kis ráfordítással működő ágazatokban előállított termékek előnyös exportját is biztosítja.

A szükségletek sokoldalú kielégítése mellett ugyanakkor törekedni kell arra, hogy a növekedés ütemének meggyorsításával különösen azokat az ágazatokat erősítsük, amelyek az adott időszakban a népgazdaság egészére gyakorolt hatásukkal a leginkább mozdítják elő a termelékenység növelését, az alapok hatékonyságának emelkedését. Valamely ország *ágazati szerkezete akkor fejlődik progresszív irányban,* ha ezek az ún. *progresszív ágak* (mint jelenleg a vegyipar, az energiatermelés, az elektronika stb.) *egyre nagyobb helyet foglalnak el* az egész társadalmi termelésben. Kisebb országban azoknak a progresszív ágaknak viszonylag gyors fejlesztésére van szükség, amelyek a nemzetközi munkamegosztás szempontjából a leggazdaságosabbak.

II. A beruházások helye és szerepe az újratermelés bővülésében

1. A beruházások forrásai

Beruházásnak nevezzük a termelő és a nem termelő állóalapok létesítésére, vagyis az elhasznált állóalapok pótlására, vagy az állóalapok bővítésére irányuló tevékenységet, illetve az erre fordított anyagi eszközöket.

A beruházási tevékenységnek rendkívül nagy népgazdasági jelentősége van. Ettől függ a termelő és nem termelő állóalapok pótlása és bővítése, összetétele és szerkezete. Aszerint, hogy a rendelkezésre álló beruházási eszközöket milyen célra fordítják, milyen rendeltetésre használják fel, kisebb vagy nagyobb mértékben gyarapodik a nemzeti vagyon és annak minden egyes része, nő vagy csökken a termelés egyes ágainak súlya, változnak az újratermelés arányai és változik fejlődésének üteme. Beruházásokra fordítjuk a társadalmi termék, illetve a nemzeti jövedelem jelentős hányadát. A beruházási összegek ésszerű és takarékos felhasználásától függ nagymértékben nemcsak az állóalapok hatásfoka, hanem a termelés egészének társadalmi hatékonysága, következésképpen a gazdasági növekedés üteme is. Ebből következik, hogy rendkívül nagy fontossága van azoknak a gazdaságpolitikai (beruházáspolitikai) döntéseknek, amelyek a beruházások terjedelmét és megoszlását határozzák meg. Ezek a döntések jutnak konkrét kifejezésre a beruházási tervben, amely a népgazdasági terv egyik legfontosabb fejezete.[30]

A beruházások *fő forrása a felhalmozási alap*. Ebből fedezzük az állóalapok bővítésére, az új állóalapok létesítésére fordított beruházásokat.

A beruházások azonban sem fogalmilag, sem mennyiségileg *nem esnek egybe a felhalmozással*. Fogalmilag beruházásokon nemcsak az állóalapok bővítését, hanem pótlását is értjük, amit pedig (*a termelő állóalapok* vonatkozásában) nem a felhalmozásból fedezünk. Mennyiségileg a felhalmozási alap nagyobb, mint a felhalmozásból a beruházásokra fordított összeg, mert a felhalmozási alap jelentős részét a forgóalapok, a tartalékok és a készletek növelésére kell fordítani. A beruházási ráta $\left(\frac{I}{J}\right)$ tehát nem esik egybe a felhalmozás rátájával $\left(\frac{F}{J}\right)$, és nem is változik mindenkor ennek arányában.

[30] Ennek a fejezetnek a kidolgozásában felhasználtuk *T. Sz. Hacsaturov* „A beruházások gazdasági hatékonysága" (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966) c. művét is.

A *bővítő beruházások* nagysága tehát függ:[31]

a) a felhalmozási alap nagysagától, és

b) annak elosztásától a beruházások, valamint a tartalékok es készletek növelése között.

Az újratermelés folyamatossága és biztonsága szempontjaból szükség van a forgóalapok, a tartalékok és a készletek ésszerű — a termelés bovülésével kapcsolatos — növelésére. Ugyanakkor a társadalom érdekei megkövetelik, hogy kiküszöböljük a tartalékok és készletek minden felesleges, nem ésszeru, a normálist meghaladó növeléset, és a felhalmozási alap ily módon felszabaduló részét bővítő beruházásokra fordítsuk.

A termelő beruházások másik nagy csoportja a *pótló beruházások*. Ezek az elhasználódott, kiselejtezett állóalapok pótlását célozzák. *Forrásuk* nem a nemzeti jövedelem felhalmozási alapja, hanem az *értékcsökkenési leírás*, az ún. *amortizációs alap*. Ez része a társadalmi termék pótlási alapjának, amelyből általában az elhasznált termelési eszközöket újítják meg. Az amortizációs alapból fedezik nálunk az összes beruházásoknak mintegy $35^0{}_0$-át.

Az amortizációs alapból származó beruházásoknak ezt a számszerű jelentőségét még növeli az a tény, hogy az értékcsökkenési leírásból nemcsak — az eredeti rendeltetés szerint — pótló beruházásokat eszközlünk, hanem elég nagy mértékben *bővítő beruházásokat* is. Ez a következő okokból lehetséges:

a) Az amortizációs alapot évenkénti leírásokkal hosszú idő alatt képezik, a pótlásra viszont csak az állóalap elhasználása után kerül sor. Időközben a felgyülemlett összeg, amely a beruházások volumenének növekedésével állandóan nő, felhasználható bővítő beruházásokra.

b) A technika fejlődése, a munka termelékenységének növekedése lehetővé teszi, hogy az eredeti költséggel ugyanazt a létesítményt vagy berendezést magasabb színvonalon, nagyobb termelőképességgel valósítsák meg, vagy kevesebb ráfordítással

[31] A bővítő beruházások kategóriájába soroljuk itt azokat a beruházásokat is amelyek közvetlenül nem a termelés kiterjesztésének céljait szolgálják, hanem az önköltség csökkentésére, vagy munkaerő megtakarítására irányulnak. Végső soron ezek a beruházások a ráfordítások olyan megtakarítását teszik lehetővé, amelyek más téren a termelés bővítésére használhatók fel.

pótolják. Számítások szerint Magyarországon az amortizációs alap mintegy 25%-át fordítják bővítő beruházásokra.

Mindebből már következik, hogy a beruházások összege adott időszakban nem azonos az ugyanazon idő alatt elért állóalap-bővüléssel, mert a beruházások egy része nem növeli, hanem csak pótolja az állóalapokat. Ehhez még hozzájárul az is, hogy nem minden megkezdett beruházás lép üzembe az adott időszakban, és az építés alatt álló beruházások, mint *befejezetlen* beruházások, egyelőre még nem növelik az állóalapokat.

Az állóalap-növekedést úgy számítjuk ki, hogy összeadjuk a beruházások és felújítások értékösszegét, ehhez hozzáadjuk (vagy kivonjuk) a befejezetlen beruházások állománykülönbözetét (ez lehet pozitív előjelű is, ha az adott évben több befejezetlen beruházást fejeztek be, mint amennyit elkezdtek), végül kivonjuk az összegből az időszak egész értékcsökkenési leírását.

Ha a befejezetlen beruházások állománya az összes beruházásokhoz képest növekszik, ez gátolja a szocialista újratermelés bővítését, hiszen igénybe veszi a népgazdaság pénzügyi és anyagi erőforrásának egy részét, anélkül, hogy az adott időszakban bármilyen formában a társadalomnak ellenszolgáltatást adnának. Ezért fel kellett figyelni arra, hogy a legtöbb szocialista országban — így hazánkban is — erősen megnőtt a befejezetlen beruházások hányada az összes beruházásokhoz képest, és a nemzeti jövedelemhez arányítva is. Nálunk pl. a befejezetlen beruházások állománya 1963-ban 30,9 milliárd Ft-ot tett ki, a nemzeti jövedelemnek több mint 18%-át. Ez nagyrészt a beruházási eszközök szétforgácsolásával függött össze, azzal, hogy évről évre nagyszámú új beruházást indítottak meg, mielőtt a régiek elkészültek volna. Ebből a szempontból különösen nagy fontossága van a beruházások erőteljes koncentrálásának, a beruházások üzembe helyezése meggyorsításának.

2. *A beruházások összetétele és szerkezete*

A beruházások részint termelő, részint nem termelő jellegűek, aszerint, hogy termelési rendeltetésű állóalapok, vagy nem termelési rendeltetésű állóalapok megvalósítására irányulnak. Nálunk az összes beruházások mintegy 20—25%-át — a Szovjet-

unióban több mint 30%-át — használták fel az utóbbi években nem termelő célokra. A nem termelő beruházásokat (pótlás esetén is) a felhalmozási alapból fedezzük, minthogy iskolák, kórházak stb. értékcsökkenési alapot nem képeznek. A nem termelő beruházások nemcsak a lakosság életszínvonala szempontjából nagy jelentőségűek, hanem nélkülözhetetlenek a munkaerő bővített újratermelése szempontjából is. Ahhoz, hogy a dolgozó lakosság növekvő fogyasztási igényeit megfelelő termékekkel és szolgáltatásokkal ki tudjuk elégíteni, beruházásokra van szükség, nemcsak a fogyasztási cikkek termelése, hanem a lakáselátás, a szociális, kulturális, egészségügyi stb. intézmények fejlesztése területén is. A nem termelő beruházások méreteit meghatározza többek között:

a) a lakosság számának növekedése;

b) a lakásügyi, szociális, kulturális, egészségügyi stb. szolgáltatások emelkedő színvonala;

c) a munkaerő általános és szakképzettségének fokozása;

d) a tudomány fejlesztésének növekvő fontossága.

A felsorolt tényezők arra mutatnak, hogy a nem termelő beruházások aránya az összberuházásban az előttünk álló időszakban fokozatosan növekedni fog.

Rendkívül nagy jelentősége van az újratermelés arányai és a nemzeti vagyon összetételének alakulása szempontjából a termelő *beruházások ágazati szerkezetének*. A beruházások termelőágak szerinti megoszlása döntően meghatározza az újratermelés jövőbeni ágazati arányait, a termelés jövőbeli ágazati szerkezetét.

A szocializmus építése idején az iparosítás szakaszában a termelő beruházások középpontjában az ipari beruházások állanak. Ezek teszik lehetővé, hogy az állóalapok állományán belül is egyre nagyobb helyet foglaljanak el az ipar állóalapjai. 1966-ban hazánkban az összes beruházások 46%-a jutott az iparra. Az ipari beruházások nagy súlya tette lehetővé, hogy míg 1955-ben a termelő állóalapokból csak 35% jutott az iparra, 1965-ben ez a hányad már 42%-ra emelkedett.

Az ipari beruházásokon belül az utóbbi években valamennyi szocialista országban erősen megnőtt a vegyipari beruházások aránya (nálunk erre fordították 1966-ban az ipari beruházások 18,9%-át), ami maga után vonja a vegyipar súlyának gyors növekedését az ipari termelés szerkezetében. A gépiparra az ipari beruházások 16%-át, a villamosenergia-termelésre 11%-át fordították. Az 1956 előtti évekhez képest csökkent a szénbányászati és kohászati beruházások hányada és felszökött a könnyűiparra és az élelmiszeriparra fordított beruházásoké (1966-ban az összes ipari be-

ruházásnak 20%-a), ami szilárd alapokra helyezi a fogyasztási cikkek termelésének növelését. Az 1950-es évekhez képest lényegesen megnőtt a mezőgazdaságra fordított beruházások aránya is (1966-ban a beruházások 16%-a). A szocialista újratermelés bővülésének jelenlegi tendenciái a vegyipari és a mezőgazdasági, emellett a könnyű- és élelmiszeripari beruházások arányának fenntartását, vagy további növelését teszik szükségessé.

A beruházások *összetételük szerint* egyrészt a magas- és mélyépítés által létrehozott *építési létesítményekből*, másrészt gépekből, közlekedési eszközökből és egyéb *gépipari berendezésekből* állnak. (A magyar statisztika megkülönböztet ezenkívül egy kis jelentőségű „egyéb" rovatot is, amely többek között a beruházások tervezésének költségeit tartalmazza.) A beruházások e két nagy csoport közötti megoszlásának fontos kihatásai vannak. Míg a gépi beruházások közvetlenül növelik a terméket, az építési beruházások csak közvetve járulnak ehhez hozzá. *A szocialista gazdaság fejlődésének magasabb fokán általában megnő a gépi beruházások súlya* a termelő beruházásokon belül, főként azért, mert a bővítés nagyrészt már nem új létesítmények megvalósítása, hanem a már meglevők továbbfejlesztése útján történik. Míg Magyarországon az 1960-as évek elején a gépi beruházásokra az összes beruházásoknak alig 25%-át fordították, 1966-ban ez az arány már 40%-ot tett ki. A beruházások ilyen összetételének eredményeképpen a termelő állóalapok állományán belül is emelkedik a gépek hányada: 1960-ban 38%-ot, 1965-ben 43%-ot tett ki.[32]

Végül szokás megkülönböztetni *extenzív és intenzív* jellegű beruházásokat. Extenzív beruházások azok, melyek az adott ágazat elért átlagos technikai fejlettségéhez képest nem járnak a műszaki színvonal emelkedésével, tehát az állóalapok bővítése végeredményben csak a munkahelyek számát növeli. Az intenzív beruházások a már elért átlagnál magasabb műszaki színvonalon valósulnak meg, és lehetővé teszik a munka termelékenységének növekedését.

[32] Lásd A népgazdaság állóeszközei. Statisztikai Időszaki Közlemények 103 köt. 28. old.

3. A beruházások hatékonysága

A beruházások népgazdasági eredményességét, vagyis azt, hogy milyen mértékben járulnak hozzá az újratermelés bővüléséhez, csak részben mutatja az állóalapok értékének a beruházások eredményeképpen mutatkozó számszerű növekedése. A másik tényező, amely ezt a kérdést eldönti, a *beruházások hatékonysága*, vagyis az, hogy az egységnyi beruházásnak milyen népgazdasági eredménye van. Minthogy a beruházásokra hatalmas összegeket veszünk igénybe, a beruházási összegek többé vagy kevésbé hatékony felhasználása nagymértékben kihat az újratermelés bővülésének ütemére.

Sok vita folyt a marxista közgazdasági irodalomban a beruházások hatékonyságának ismérvéről. Voltak, akik a beruházások hatékonyságát az eredményükként mutatkozó termelésemelkedés, vagy termelékenységemelkedés alapján vélték lemérni; mások az önköltség csökkenésében keresték a döntő kritériumot. Ma a marxista közgazdászok nagy többsége egyetért abban, hogy *a beruházások hatékonyságának legáltalánosabb ismérve* népgazdasági méretekben *a nemzeti jövedelemnek a beruházások eredményeként mutatkozó növekménye*. Ezt fejezi ki *a beruházási hatékonyság abszolút együtthatója*. Képlete:

$$g = \frac{\Delta J}{B},$$

ahol g az abszolút együtthatót, ΔJ a nemzeti jövedelemnek a beruházások eredményeképpen előállított növekményét, B a beruházási költségek összegét jelzi.

A beruházások hatékonysága tehát egyenesen arányos a beruházás eredményeként megnövekedett nemzeti jövedelemmel és fordítottan arányos a beruházási költségekkel.

Az abszolút együttható önmagában nem teszi lehetővé különböző beruházási variánsoknak a hatékonyság szempontjából való összehasonlítását, aminek pedig nagy gyakorlati jelentősége van, mert a beruházási költségek és az üzemeltetési költségek a különböző variánsoknál sokszor ellentétesen alakulhatnak. Több beruházás viszonylagos hatékonyságát egymáshoz képest azzal az idővel lehet mérni, amely alatt az új létesítménynek az önköltséggel csökkentett többletterméke, nyeresége fedezi a beru-

házási költségeket. Ezt az időt *megtérülési időnek* szokás nevezni. Ha n-nel jelezzük, úgy

$$n = \frac{B}{T - \ddot{O}},$$

ahol $\ddot{O}$ az üzemeltetés önköltségét jelöli.

A megtérülési idő tehát annál rövidebb, minél nagyobb a beruházás eredményeképpen megtermelt termék, és minél nagyobb mértékben csökken az önköltség. Ha két beruházási variáns közül az egyik nagyobb beruházási költséget követel meg, de üzemeltetése kevesebb önköltséggel jár, úgy a két variáns azon az alapon hasonlítható össze, hogy a beruházási költségtöbblet hány év alatt térül meg önköltség-megtakarításból. Ezt nevezzük *relatív beruházási együtthatónak:*

$$r = \frac{B_1 - B_2}{\ddot{O}_2 - \ddot{O}_1}.$$

A beruházások tervezésénél, hatékonyságuk összehasonlításánál abból indulunk ki, hogy az új létesítmények hatékonyságának legalábbis el kell érniük a meglevő állóalapok átlagos hatékonyságát. Ez az alapja a *normatív hatékonysági tényező* (az ún. „delta") megállapításának. Általában a beruházások népgazdasági szinten mutatkozó abszolút együtthatója alapján számítjuk ki. Ez tehát azt mutatja, hogy egységnyi beruházásra átlagosan a népgazdaság milyen mértékű növekedése esik. Ha pl. a nemzeti jövedelem 25%-ának beruházási célokra való felhasználása eredményeképpen a nemzeti jövedelem 5%-kal emelkedik, úgy

$$\Delta = \frac{5}{25} = 0{,}2.$$

Ez egyszersmind azt mutatja, hogy ebben az esetben a beruházások átlagos megtérülési ideje öt év. Magyarországon normatív hatékonysági tényezőként a 0,2-t (vagyis az ötéves megtérülési időt) fogadták el.

A normatív együtthatóval kapcsolatban viták folynak arról, hogy az egész országra nézve egységesen kell-e számítani, vagy az egyes ágazatok szerint differenciált megtérülési időt célszerű-e alkalmazni. Magyarországon és Lengyelországban az ötéves, illetve hatéves megtérülési idő alapján egységesen számítják a Δ-t, míg a Szovjetunióban és az NDK-ban

ágazatok szerint differenciálják, vagyis pl. a kohászatban más normatív együttható számítanak, mint a könnyűiparban stb. A differenciált számítás indokaként azt hozzák fel, hogy a beruházások hatékonysága az egyes termelési ágakban különféleképpen alakul, és a beruházásokat nem lehet az átlagnál kevésbé alapigényes ágakra korlátozni.

A normatív együttható alkalmazása lehetővé teszi a beruházások terén mutatkozó ún. *időtényező* számbavételét. A beruházások megvalósításának időtartama különböző, s ezen időszak alatt az erre a célra elvont összegek nem adnak népgazdasági eredményt, nem növelik sem a társadalmi terméket, sem a nemzeti jövedelmet. Ugyanakkor azonban elvonják a beruházásokra fordított összeget más céloktól, amelyek megvalósítása a nemzeti jövedelemnek legalább átlagos arányban való növelésével járt volna. Tehát minél hosszabb idő telik el a beruházási kiadások eszközlése és az új létesítmények teljes üzembelépése között, annál inkább növekszik ennek az időtényezőnek a *hozamkiesést* növelő hatása, amely a nemzeti jövedelmet terheli. Ennek a hozamkiesésnek mértékét a normatív együttható alapján számíthatjuk ki.

A számítás módja: a beruházási ráfordítások minden évi lekötése után a normatív együtthatónak megfelelő költségnövekményt számítunk fel és ezt hozzáadjuk a beruházási költségekhez. Ha pl. a beruházási költségek 9 millió Ft-ot tesznek ki, a beruházás csak a negyedik évben valósul meg, és a kilencmilliót három év alatt, hárommilliós egyenlő részletekben fordítjuk a beruházásra, úgy a beruházási költségeket a következőképpen számítjuk a 0,2 együttható (vagyis az évi 20%-os költségnövekmény) alapján:

$$B = 9 + 1{,}8 + 1{,}2 + 0{,}6 = 12{,}6 \text{ millió Ft.}$$

Mindezek után általános választ is adhatunk arra a kérdésre, milyen feltételei vannak a beruházások hatékonysága növelésének, milyen feltételek mellett mozdítják elő a beruházások a leghathatósabban a gazdasági növekedést.

A beruházások hatékonysága két döntő tényezőtől függ:

a) *a beruházási költségeknek az új létesítmény tiszta termékéhez viszonyított nagyságától;*

b) *az új létesítmény üzemeltetési költségeinek* az előállított termék értékéhez viszonyított nagyságától (vagyis az új létesítményben elérhető önköltségcsökkentéstől).

Tehát a beruházások hatékonysága növelhető egyrészt az új létesítmények tiszta termékének egységére jutó beruházási költségek csökkentésével, másrészt az új létesítményekben a termékegységre jutó üzemeltetési költségek, vagyis az önköltség csökkentésével.

A beruházási költségek csökkentésének legfőbb módszerei:

a) *Az építkezési és szerelési költségek csökkentése.* Ez nagymértékben függ az építőipar technikai felszereltségétől és szervezettségétől, de a beruházási tervek megfelelő előkészítésétől, minőségétől, koordináltságától is.

b) *Az időtényező javítása,* vagyis a beruházási létesítmények üzembe helyezésének meggyorsítása, ami — mint láttuk — szoros kapcsolatban van a beruházások koncentrálásával, az egy időben elkezdett beruházások számának csökkentésével.

c) *A beruházások összetételének javítása.* A beruházási költségeknek minél nagyobb részét fordítják közvetlen terméknövekedést kiváltó gépi beruházásokra, annál inkább javul a beruházási költségeknek az elért terméknövekedéshez, illetve nemzetijövedelem-növekedéshez viszonyított aránya. (Ez természetesen nem vezethet sem a szükséges építkezési, útépítési munkálatok, sem a főberuházáshoz kapcsolódó, ún. *járulékos beruházások* — mint pl. bekötőutak, lakóházak stb. elhanyagolására, mert ezek nélkül a gépi berendezések, illetőleg a fő beruházások sem lesznek hatékonyak.)

d) Ezzel szoros összefüggésben a beruházási költségek jelentősen csökkenthetők azáltal is, hogy a beruházási összeg nagyobb hányadát fordítják *a már meglevő létesítmények korszerűsítésére, rekonstrukciójára.* Ez sok esetben viszonylag kevesebb beruházási költséggel jár, mint új létesítmények felépítése.

Mód van a beruházások révén létrehozott új vagy rekonstruált létesítmények *üzemeltetési költségeinek* tervszerű csökkentésére is. Ennek legfontosabb eszközei:

a) A beruházások leggazdaságosabb elosztása és telepítése, *a leghaladóbb termelési ágakra* való koncentrálása. Általában itt érhető el a legmagasabb hatékonyság és a legnagyobb önköltségcsökkentés. Ez megköveteli, hogy a beruházásokat ne a régi ágazatok között hagyományosan kialakult arányok szerint osszák el.

b) A beruházások *intenzív jellegének növelése,* vagyis az, hogy a beruházások mind nagyobb része a meglevő ágazati átlagnál

magasabb technikai színvonalon valósuljon meg, lehetővé téve a termelékenység gyors növelését.

c) Az új létesítmények *optimális üzemméreteinek* és termelésük *specializáltságának* biztosítása. A legtöbb esetben kevés termék nagy tömegben való előállítása esetén lehetséges az önköltség legnagyobb mértékű csökkentése.

A gazdaságirányítás eddigi direkt rendszerében a beruházások túlnyomó részét központi állami juttatásokból fedezték, ami a beruházások zömét a vállalatok számára ingyenessé tette. A vállalatok tehát nem voltak érdekeltek sem a beruházási költségek csökkentésében, sem az új állóalapok leghatékonyabb felhasználásában. Mindez arra is vezetett, hogy aránytalanul megnőtt a beruházások iránti kereslet és jelentősen meghaladta az építőanyagokban, építő- és szerelőkapacitásban fennálló kínálatot. Sokszor olyan új állóalapokat létesítettek, amelyeket nem lehetett megfelelően kihasználni. Ezért szükségessé vált, hogy a vállalatokat az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben tegyék érdekeltté a beruházások gyors és olcsó megvalósításában, az új állóalapokkal való takarékoskodásban, azok intenzív kihasználásában. Ez az új gazdasági mechanizmus egyik lényeges követelménye.

A népgazdaság által beruházásokra fordítható eszközök kereteit, a beruházások fő szerkezeti arányait a népgazdasági terv az új mechanizmusban is központilag szabályozza, minthogy ez elválaszthatatlan az újratermelés tervszerűségétől. *A termelő beruházások megvalósítása* azonban *jelentős részben vállalati feladattá válik*, a beruházások helyes megválasztása, gyors és takarékos kivitelezése, valamint az új állóalapok növekvő hatékonyságának biztosítása pedig jelentős hatást fog gyakorolni a vállalati nyereségre.

Mindez az eddiginél sokkal nagyobb mértékben fog ösztönözni a felesleges beruházások kiküszöbölésére, a létrejövő új alapok gazdaságos kihasználására. Ennek eredményeképpen várhatóan meg fog szűnni a beruházási kereslet és a beruházási célokat szolgáló termékek kínálata közötti feszültség, és meg fog gyorsulni az új létesítmények üzembelépése. A mechanizmus reformja ily módon új lehetőségeket nyit meg a beruházások hatékonyságának jelentős növelésére.

III. Az optimális növekedés feltételei

A szocialista újratermelés célját szem előtt tartva, a gazdasági növekedés optimumának a fejlődés olyan menetét tekinthetjük, amely mellett a szükségletek kielégítésének színvonala a lehető leggyorsabban és az igényeknek legmegfelelőbben emelkedik. A nemzeti jövedelem növekedése előfeltétele ennek az optimális gazdasági fejlődésnek, de önmagában nem biztosítja ennek az optimumnak az elérését, mert a nemzeti jövedelem növekedése együtt járhat a felhalmozás olyan emelkedésével is, amely a nemzeti jövedelem növekményének egészét vagy nagyobb részét igénybe veszi. A hosszú távú gazdasági növekedést akkor tekinthetjük optimálisnak, ha biztosítja *a fogyasztási alap lehető legnagyobb mértékű és lehető legkedvezőbb összetételű növelését.* Ennek nélkülözhetetlen feltétele, hogy a technika fejlődése alapján egyre magasabb fokon létrejöjjenek az újratermelés további bővüléséhez szükséges pótlólagos alapok is.

Az optimális növekedés elsőrendű feltétele *a gazdasági fejlődés állandóan biztosított gyors üteme.* A szocializmus az első olyan társadalom, ahol a gazdasági fejlődés nem jár szükségszerű ingadozásokkal, ahol az újratermelés során a növekedés állandó jellegű lehet. A szocialista újratermelés nem egyeztethető össze a lassú ütemű növekedéssel, egyrészt, mert a szükségletek minél teljesebb kielégítése a fejlődés gyors ütemét kívánja meg, másrészt, mert a növekedés lassú üteme gátolná a társadalom rendelkezésére álló erőforrások teljes kihasználását.

Az optimális növekedés azonban nem egyértelmű a fejlődés legmagasabb, maximális ütemével. A gyors ütem annyiban szolgálja az optimális növekedést, amennyiben ténylegesen hozzájárul a szükségletek kielégítésének fokozásához. Ha azonban az ütem meggyorsítása a felhalmozási ráta folyamatos felduzzasztásával jár együtt, a fogyasztási alap hányadának rovására, úgy az ilyen jellegű növekedés nem vezet az optimum eléréséhez. A növekedés állandóan biztosított gyors üteme bár fontos, de nem egyetlen feltétele a szocialista bővített újratermelés alakulásának.

Az optimális növekedés második feltétele, hogy a szükségletek lehető legjobb kielégítését mind a jelenben, mind a jövőben *a társadalmi munka lehető legtakarékosabb felhasználásával,* tehát a társadalmi termelés hatékonyságának nagyfokú növelésé-

vel érjék el. A fogyasztási alap bővítése is akkor valósítható meg a leggyorsabban és a legeredményesebben, ha *a fogyasztási cikkek egységére mindent összevéve minél kevesebb eleven munka- és tárgyiasultmunka-ráfordítás jut.* Arra kell tehát törekedni, hogy a lehető legnagyobb fogyasztási alapot a munkaráfordítás, az alaplekötés és a termelő felhalmozás viszonylag alacsony színvonala mellett, a hatékonyság nagymértékű növelésével tudják létrehozni. Minthogy az egyes országok erőforrásai és fejlődésük feltételei erősen különböznek, minden ország a ráfordítások másmás arányának kialakításával érheti csak el a legnagyobb hatékonyságot. Tehát minden ország azoknak az erőforrásoknak a felhasználására kell hogy törekedjen, amelyek a legbőségesebben és a legkedvezőbb feltételek mellett állnak rendelkezésre, és igyekeznie kell a szűkösebben rendelkezésre álló erőforrásokat ezekkel helyettesíteni. Ha pl. valamely országnak szűkösek a munkaerőforrásai, ezeket a technika nagyobb arányú fejlesztésével, a termelékenységnek ebből eredő gyorsabb növekedésével pótolhatja.

Az állandóan biztosított gyors ütemű növekedés a ráfordítások viszonylagos csökkenése mellett sem elégséges azonban az optimum eléréséhez, ha a termékek és a szolgáltatások növekvő tömegének szerkezete nem felel meg a társadalmi szükségletek összetételének, és így nem elégíti ki az arányosság legfontosabb követelményét. Az optimális gazdasági növekedés harmadik feltétele következésképpen *a társadalmi szükségleteknek megfelelő népgazdasági szerkezet biztosítása.*

Az újratermelés hatékonyságának elsődleges feltétele az, hogy a termékeket a szükségleteknek megfelelően termeljék, értékesítsék, felhasználják, elfogyasszák. Csak a népgazdaság megfelelő szerkezeti arányai mellett tudjuk biztosítani az újratermelés egyensúlyát. A termelés hatékonyságát is csak azzal tudjuk a legcélszerűbben növelni, ha erőforrásainkat azon ágazatokra koncentráljuk, amelyek a társadalmi termelés szempontjából a leghaladóbbak, a leginkább előrevivők. A fejlődés további gyors ütemének is legfőbb biztosítéka az újratermelés egészének arányossága. *Az optimális ütem nem szakítható el a népgazdaság optimális szerkezetétől.*

Az optimális fejlődés három fő feltétele — a tartósan biztosított gyors ütem, a növekvő hatékonyság és a szerkezeti arányosság — között tehát kölcsönhatás áll fenn, amelyben a szerkezeti

arányosság az elsődleges tényező. Ha a népgazdaság szerkezete arányosan, a társadalmi szükségletekkel összhangban alakul, ez nemcsak a fogyasztási alap lehető legnagyobb mértékű kiterjesztését biztosítja hosszú távra, hanem egyszersmind szilárd alapra helyezi a társadalmi termelés hatékonyságának következetes emelését és a növekedés optimális ütemének megvalósítását is. Minthogy az egyes országokban a társadalmi szükségletek különféleképpen alakulnak és az erőforrások (beleértve a külkereskedelmi lehetőségeket) különbözőek, növekedésük tényezői is általában eltérnek egymástól, és csak konkrét, sokoldalú számítások, különféle variánsok mérlegelése alapján dönthető el, hogy adott országokban melyek a gazdasági fejlődés optimális feltételei.

Az újratermelés társadalmi optimumának kérdése csak a szocialista társadalom viszonyai között merülhet fel. A kapitalista gazdaságban az optimumot az uralkodó tőkésosztály számára a maximális profit testesíti meg, ennek rendeli alá a dolgozók szükségleteinek kielégítését is. Csak a szocialista gazdaságban lehet társadalmi szempontból meghatározni az optimális fejlődés reálisan megvalósítható feltételeit. Az optimális fejlődés realizálását a szocialista országok — a belső és külső (nemzetközi) feltételek alakulásától függően — mind jobban megközelíthetik.

IV. A gazdasági növekedés és az életszínvonal emelése a szocialista országokban

A szocialista termelési mód előnyeit az eddigiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A társadalom rendelkezésére álló *erőforrásokat* (munkaerőt, termelési eszközöket, természeti kincseket) a szocialista tulajdonviszonyok mellett, a tervszerű szocialista gazdaságban sokkal *teljesebben és ésszerűbben lehet felhasználni,* mint bármely régebbi termelési módban.

b) A nemzeti jövedelem felhasználását a szocialista társadalomban nem osztály- vagy csoportérdekek, hanem közvetlenül a társadalom érdekei határozzák meg. Ez lehetővé teszi *a felhalmozási ráta optimális színvonalának és a felhalmozási alap ésszerű elosztásának megvalósulását.*

c) A beruházások alakulását nem a spontán tőkeáramlások, hanem döntően a társadalom központi szervei irányítják, a gaz-

dasági fejlődés tudományos előrelátásából és a társadalmi szükségletek felméréséből kiindulva. Ez módot ad az *állóalapok* egységes terven alapuló, céltudatos, és éppen ezért minden eddiginél sokkal *hatékonyabb felhasználására.*

A növekedés tényezőinek kedvező alakulása megmutatkozott a legutóbbi fél évszázad során a szocialista országok gyors gazdasági fejlődésében. A legutóbbi négy évtizedben (1929—1965) a Szovjetunió ipara évi átlagban 11,1%-kal, az Egyesült Államoké 4%-kal, Angliáé és Franciaországé 2,5%kal növekedett.[33]

Hasonló képet mutat a második világháború után létrejött többi szocialista ország fejlődési üteme is. 1950 és 1965 között a szocialista országok ipari termelése megnégyszereződött, míg a kapitalista országoké — a konjunktúra ellenére is — csak megkétszereződött. Ez tette lehetővé, hogy míg a szocialista országok ipari termelése 1950-ben a világ ipari termelésének csak 20%-a volt, 1965-ig annak 38%-ára emelkedett.

A gazdasági növekedésnek ez a kedvező tendenciája érvényesült a legutóbbi két évtizedben Magyarországon is. 1950-hez viszonyítva a nemzeti jövedelem 1966-ban 2,5-szeresen növekedett, az ipari termelés több mint megnégyszereződött. A növekedés azonban nálunk kevésbé volt egyenletes, mint a legtöbb más szocialista, illetve szocializmust építő országban. 1952-ben és 1956-ban a nemzeti jövedelemben visszaesés mutatkozott, ami nagyrészt az 1950-es évek elején elkövetett gazdaságpolitikai hibákra és az ellenforradalom hatására volt visszavezethető.

Több szocialista országban — így a Szovjetunióban és Magyarországon is — a gazdasági növekedés üteme az 1960-as évek elején lelassult. Míg a Szovjetunióban 1953—1960-ban a nemzeti jövedelem évi átlagban 9,2%-kal növekedett, az 1961—1964. években csak 6,3%-kal. Magyarországon a második hároméves terv időszakában (1958—1960) a nemzeti jövedelem évi átlagos emelkedése 7,6%-ot tett ki, az ipari termelésé 11%-ot, a második ötéves terv időszakában a nemzeti jövedelemé csak 4,6%-ot, az ipari termelésé 7,7%-ot.[34] Noha ez a növekedési ütem még mindig meghaladja a legtöbb kapitalista országét, a kapitalista országok közgazdászai a bekövetkezett ütemcsökkenést annak bizonyítékául igyekeznek feltüntetni, hogy a szocialista országok elvesztették fölényüket a gazdasági növekedés terén.

A polgári közgazdászok nagy része a szocialista országok gazdaságának régebbi gyors fejlődését azok gazdasági elmaradottságára igyekszik visszavezetni. *W. Rostow* amerikai közgazdász

[33] Lásd Ekonomicseszkaja Gazeta, 1967. 26. sz.
[34] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 37. old.

divatossá vált ún. *stádiumelméletében*[35] azt fejti ki, hogy a gazdasági fejlődés üteme szükségszerűen különbözik a gazdasági fejlődés különböző fokán (stádiumában) és az ipari tömegtermelés stádiumának elérése után az ún. ipari társadalmakban — függetlenül a termelési viszonyoktól — *szükségszerűen lelassul.* Ezt azzal magyarázza, hogy míg a fejlődés alacsonyabb fokán kiaknázatlan természeti kincsek, falusi munkaerő-tartalékok állítak rendelkezésre, a termelékenység növelésének is nagy lehetőségei voltak, a fejlődés magasabb fokán a természeti erőforrások elapadnak, a munkaerőforrások kimerülnek, a termelékenység növelésére már csak kevés lehetőség nyílik, az új tőkebefektetések egyre kevésbé jövedelmezőek.

Ez az elmélet tagadja a fejlődés társadalmi tényezőit, a termelési viszonyok átalakulásának a gazdasági folyamatokra gyakorolt hatását, és szembeállítja a műszaki forradalmat a társadalmi forradalommal. Igaz az, hogy magas gazdasági fejlettségi fok mellett a termelés viszonylag nagy méreteket ölt, és így minden további emelkedése tényleg nagy követelményeket vet fel a növekvő nyersanyagellátás, a természeti erőforrások fokozott kihasználásának szükségessége stb. szempontjából. Ugyanakkor azonban magas fejlettségi fok mellett a nemzeti jövedelem és a többlettermék tömege is viszonylag nagy, ennek következtében mód van a tudomány és a technika új vívmányainak messzemenő alkalmazására, a termelő felhalmozás növelésére és hatékonyságának nagyarányú emelésére, nagyméretű, erősen koncentrált új létesítmények megvalósítására. Ezekre a tényezőkre támaszkodva megvalósítható új, olcsóbb és tartósabb anyagok bevezetése, a technikai színvonal elért fokának gyors túlszárnyalása. Mindez lehetővé teszi a kimerülő munkaerő-tartalékoknak a termelékenység gyors növelésével való pótlását, a már kiaknázott természeti kincsek helyett újak feltárását.

A növekedés gyors ütemének fenntartása tehát a gazdasági fejlettség magas fokán is lehetséges, ha a termelési viszonyok a növekedés tényezőinek kedvező alakulását, a technika új vívmányainak magas hatásfokú alkalmazását biztosítják.

A fejlett kapitalista országok növekedési üteme nem a természeti kincsek vagy a munkaerőforrások kimerülése miatt stagnál vagy esik vissza

[35] W. *Rostow:* A gazdasági növekedés szakaszai. Cambridge 1960.

egyes időszakokban, hanem mert a kapitalista viszonyok között a nagyméretű termelés realizálása különösen nehézzé válik, ezért *a profitérdekek egyre élesebb ellentmondásba kerülnek a növekedés irányában ható tényezők érvényesülésével.* A szocialista országokban viszont a fejlettség magas foka mellett is fennálló kielégítetlen szükségletek alátámasztják a szakadatlan növekedés általános tendenciájának fenntartását.

Milyen okokra vezethető vissza mégis a szocialista országok többségében megmutatkozó ütemcsökkenés? Vizsgáljuk meg konkrétan hazánk példáján. A növekedési ütem csökkenésében szerepet játszott a *mezőgazdaság* termelésének a tervezettől való lemaradása: mezőgazdaságunk termelése az előirányzott 22%-os növekedéssel szemben csak 10%-kal haladta meg a megelőző öt év színvonalát. Elmaradás mutatkozott azonban nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a tervét globálisan teljesítő *iparnak* a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában is. Ennek fő oka az volt, hogy iparunk a termelés költségszintjét, anyagi ráfordításait nem tudta a tervezett arányban csökkenteni. *Egész termelésünk* anyagi ráfordításainak alakulását jól szemlélteti az alábbi táblázat.

Társadalmi termék, nemzeti jövedelem és a termelés anyagi ráfordításai 1965-ben

Megnevezés	Milliárd Ft (1959-es) árakon)	Az 1960. év százalékában
Társadalmi termék	452	133
Anyagi ráfordítások	277	138
Nemzeti jövedelem	175	125

Forrás: Nyilas András: A második ötéves tervidőszak gazdasági növekedésének statisztikai elemzése. Közgazdasági Szemle. 1966. 7–8. sz.

A táblázat adataiból kiderül, hogy a termelés anyagi ráfordításai (az amortizáció és az anyagfelhasználás) gyorsabb ütemben növekedtek, mint maga a termelés. Termelésünk anyag- és alapigényessége tehát növekedett.

Az alap- és anyagigényesség ugyanilyen kedvezőtlen alakulása mutatkozott több más szocialista országban is. Ugyanúgy, mint nálunk, a munka technikai felszereltsége jóval gyorsabban növekedett a munka termelékenységénél, tehát a fejlődés alapigényes jellegűvé vált. A Szovjetunióban 1960-ban 250 milliárd rubel

termelőalap lekötése mellett közel 150 milliárd rubel nemzeti jövedelmet hoztak létre, 1965-ben a termelőalap 400 milliárdra emelkedett, a nemzeti jövedelem pedig csak 200 milliárdra.[36]

Mindezt figyelembe véve a növekedés időleges lassulása — a mezőgazdaság aránytalanul lassú fejlődésén kívül — a következő okokra vezethető vissza.

1. Az újratermelés bővülése a legtöbb szocialista országban az 1950-es években extenzív jellegű volt. Az 1960-as években viszont egy sor országban a munkaerő-tartalékok fokozatosan kimerültek, a fejlesztésnek főként új termelési létesítményekre alapozott módja pedig rendkívül alapigényesnek bizonyult. Megkezdődött *a fejlődés intenzív* szakasza, amely a munka termelékenységének és az alapok hatékonyságának növelésén alapul. *Az intenzív újratermelésre való átmenet azonban sokszor időleges nehézségekbe* ütközik (a beruházások átcsoportosítása, új típusú technika bevezetése, a minőségi követelmények előtérbe állítása stb.).

2. Az állóalapok hatékonyságának kedvezőtlen alakulása, az alapigényesség növekedése részint *a népgazdaság és a beruházások szerkezeti eltolódásával* magyarázható. Az elmaradott és most gyorsan fejlesztett mezőgazdasági termelés rendkívül alapigényes. Ugyanezt mondhatjuk az utóbbi időben gyors fejlődésnek indult vegyiparról is. A hatékonyság kedvezőtlen alakulásának egy másik fontos oka abban keresendő, hogy a technikai vívmányok alkalmazása vontatottan és nem kielégítő mértékben haladt előre, ugyanakkor *a régi állóalapok megújítása is túlságosan lassú.* Régi, elavult munkaeszközök, gépek üzemben tartása gátolja a műszaki haladást és csökkenti az állóalapok hatékonyságát.

3. A technikai haladás fogyatékosságaival szoros kapcsolatban áll *a termékek jelentős részének nem kielégítő exportképessége,* ami egyrészt korlátozza az importlehetőségeket, másrészt kedvezőtlenné teszi a külkereskedelmi cserearányokat. Ennek a tényezőnek főként azokban az országokban van nagy szerepe, amelyek — mint hazánk is — nagymértékben rá vannak utalva a külső piacokra.

4. *A termelőerők fejlődésével nem tartottak lépést a gazdasági ösztönzés és irányítás módszerei.* Ezek sokszor nem eléggé ösztö-

[36] Lásd Voproszi Ekonomiki, 1967. 7. sz. 46. old.

nöztek a meglevő termelőalapok megfelelő kihasználására, előnyössé tették a túlhaladott technika vagy technológia megtartását, felesleges termékek gyártását stb. Mindez kedvezőtlenül hatott vissza egyrészt a társadalmi munka termelékenységének, másrészt az alapok hatékonyságának alakulására. A fenti pontokban felsorolt fogyatékosságok nagy része is szoros kapcsolatban áll a gazdasági mechanizmus nem kielégítő működésével.

Mindebből azonban az is következik, hogy az ütem lassulása az egyes szocialista országokban nem a gazdasági fejlettség magasabb foka elérésének végzetszerű következménye, és *nem tartósnak tekinthető jelenség.*

A növekedés ütemének újbóli meggyorsítása ezekben az országokban azoknak az átmeneti jelenségeknek kiküszöbölésétől függ, amelyek az 1960-as évek elején korlátozták a nemzeti jövedelem növekedését. Az egyre magasabb fejlettségi fokot elérő szocialista országokban *a növekedés tartósan gyors ütemének fulcskérdése* nem a felhalmozás rátájának emelése, hanem *a termelés társadalmi hatékonyságának növelése.* A társadalmi hatékonyság fő mutatója *a tiszta termék* (nemzeti jövedelem) *egységére eső munka-, anyag, és alapráfordítás csökkentése,* vagyis az, hogy a nemzeti jövedelem egységét minél kevesebb munkaerő, anyag és alap ráfordításával hozzák létre. A társadalmi hatékonyság növelése módot ad arra, hogy a felhalmozási ráta növelése nélkül, az adott erőforrásokból a nemzeti jövedelmet alkotó használati értékek növekvő tömegét állítsuk elő, ami lehetővé teszi mind a fogyasztási szükségletek növekvő mértékű kielégítését, mind az újratermelés bővülése gyors ütemének fenntartását.

Az ütem lassulásának időleges jellegét egyébként a tények erejével mutatják az 1965—1967. években a szocialista országok által elért gazdasági eredmények, amelyek a növekedés ütemének újabb gyorsulásáról tanúskodnak. Ezekben az eredményekben már jelentős szerepük volt a mechanizmus megreformálására hozott intézkedéseknek. Az új mechanizmus érvényesülése a következő évek során többek között erőteljesen növelni fogja a vállalatok és a dolgozók érdekeltségét a termelékenység és a hatékonyság nagymértékű fokozásában, és ezzel várhatóan az intenzív gazdasági növekedés új, felfelé ívelő szakaszának fog utat nyitni.

A szocialista újratermelés bővülése közvetlenül megalapozza *a lakosság életszínvonalának emelését.* Életszínvonalon az életkörülmények és munkafeltételek összességét értjük. A szocialista

társadalomban, amely legfőbb céljául a társadalom tagjainak sokoldalú fizikai és szellemi fejlődését tűzi ki, az életszínvonal alakulását főként a következő feltételek határozzák meg:

1. Az anyagi fogyasztás színvonala, amely elsősorban a reáljövedelmek alakulásától, részben azonban a lakosság birtokában levő tartós fogyasztási cikkek állományától is függ.

2. A lakosság fizikai és szellemi állapotára (az átlagos életkorra, egészségi állapotra, műveltségi színvonalra stb.) kiható szociális és kulturális intézmények és szolgáltatások fejlődése (a lakásviszonyok, a kommunális, az egészségügyi és oktatási stb. szolgáltatások alakulása).

3. A dolgozók szabad idejének növekedése, amely döntő jelentőségű az általános műveltség és a szakmai ismeretek kiszélesítése, valamint a dolgozók képességeinek kifejlesztése szempontjából.

Az életszínvonal emelkedése és a szocialista termelés bővülése *közvetlen kapcsolatban* van egymással. Ez nem azt jelenti, hogy — jelenleg — a szocializmus fölénye közvetlenül az abszolúte magasabb életszínvonalban mutatkozik meg (különösen a fejlett tőkésországokkal való összehasonlításban), hanem azt, hogy a termelés növekedése, a nemzeti jövedelem emelkedése a szocializmusban közvetlenül (anélkül, hogy a munkásosztály ezt osztályharccal vívná ki) együtt jár az életszínvonal emelkedésével. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a szocialista országoknak a nemzeti jövedelem felhasználásakor a jelenlegi nemzetközi helyzetben egyidejűleg három nagy feladatot kell megoldaniuk: 1. a termelő felhalmozás magas színvonalának fenntartását, ami gazdasági fejlődésük záloga; 2. a szocialista hazának a legkorszerűbb haditechnikán alapuló védelmét, amire az imperialista hatalmak agresszív politikája kényszeríti őket; 3. az életszínvonal állandó emelését. Ilyen feltételek mellett komoly eredménynek tekinthetjük, hogy a szocialista országok a gazdaságfejlesztési és a honvédelmi feladatok mellett már az életszínvonal emelésében is nagy fejlődést tudtak elérni.

A fogyasztási alap növekedésének mértékét a szocialista országokban egyrészt a nemzeti jövedelem növekedése, másrészt a nemzeti jövedelemnek a fogyasztási alapra fordítható hányada határozza meg. Ez utóbbi nagymértékben a felhalmozás, illetve az ebből képzett alapok hatékonyságától függ. A lakásviszonyoknak, a kommunális, szociális, kulturális stb. intézmények szol-

gáltatásainak alakulása is a nemzeti jövedelem és a felhalmozás növekedésétől függ, ezen belül pedig elsősorban attól, hogy a felhalmozás mekkora hányadát lehet szociális és kulturális célokra fordítani. Ezt nagyrészt ugyancsak a termelőalapok hatékonysági foka határozza meg. Végül a munkaidő csökkentését, a szabad idő növelését is csak a munka termelékenységének és az alapok hatékonyságának kedvező alakulása teszi lehetővé.

Tehát *az életszínvonal emelkedése* a szocializmusban *a legközvetlenebbül függ a gazdasági növekedéstől,* a nemzeti jövedelem nagyságának, összetételének és felhasználásának alakulásától. A szocialista országok fejlődésének tényei is azt mutatják, hogy a fogyasztási alap és általában az életszínvonal — egyes rövid időszakoktól eltekintve, amikor a túlzott iparosítás, vagy a honvédelem költségei a nemzeti jövedelem aránytalanul nagy részét kötötték le — a nemzeti jövedelemmel többé-kevésbé párhuzamosan növekedett. A Szovjetunióban 1950 és 1963 között a dolgozók reáljövedelme 2,2-szeresére emelkedett.[37] Hazánkban a munkások és alkalmazottak egy főre jutó reáljövedelme 1950 és 1965 között megkétszereződött,[38] a parasztságé mintegy 70%-kal emelkedett.

A szocialista országok ugyanakkor fokozatosan csökkentik a munkaidőt (hazánkban 48 óráról 44 órára, a Szovjetunióban 41 órára). A többlettermék növekvő részét fordítják a lakásviszonyok javítására, a szociális és kulturális intézmények fenntartására és fejlesztésére. A lakosság egészségügyi ellátása, általános és szakmai oktatása egyre inkább eléri és meghaladja a legfejlettebb kapitalista országok színvonalát.

A lakosság életszínvonalát tehát a szocialista társadalomban közvetlenül a munka termelékenysége, a társadalmi termelés hatékonysága, és ennek alapján a nemzeti jövedelem nagysága és növekedési üteme határozza meg. Ugyanakkor az életszínvonal emelkedése *visszahat* az újratermelés alakulására: hatalmas ösztönzőerőként mozdítja elő a termelés szerkezetének és hatékonyságának egyre magasabb színvonalra emelését. Az életszínvonal emelkedése elősegíti a dolgozók fizikai és szellemi képességeinek kibontakozását, fokozza munkaképességüket és munkakedvüket.

[37] Lásd A Szovjetunió Népgazdasága 1963-ban. (Statisztikai Évkönyv) Moszkva 1964. 505. old.

[38] Lásd Statisztikai Évkönyv 1965. 276. old.

Tehát a nemzeti jövedelemnek a fogyasztásra fordított hányada nemcsak a népjólétet növeli, hanem előmozdítja a munkaerő bővített újratermelését, a munka társadalmi termelékenységének állandó, gyors ütemű növekedését. A szocialista újratermelés bővülése ezért elválaszthatatlan az életszínvonal, a népjólét állandó, rendszeres emelésétől.

A szocialista gazdaságirányítási rendszer

I. A szocialista tervgazdálkodási rendszer általános jellemzői

1. A szocialista gazdálkodás létrejöttének és kiépülésének feltételei

a) Gazdálkodás, gazdálkodási rendszer, gazdasági mechanizmus

Amióta létezik emberi társadalom, azóta folyik gazdálkodás is. *Gazdálkodáson* értjük a termelési eszközök tulajdonosainak vagy birtokosainak (illetve azok megbízottainak) azt a tevékenységét, hogy *a történelmileg adott termelési viszonyok között a gazdasági folyamatokat saját érdekeik szerint, a rendelkezésre álló anyagi eszközök és munkaerő leginkább megfelelő kombinálásával, célszerűen szervezik.* A tulajdonosok érdekei természetesen történelmileg változtak, a termelési eszközöktől és a termelési viszonyoktól függően. Nem volt azonos az sem, hogy mi gazdálkodásuk közvetlen célja, és hogy a gazdasági folyamatok milyen módon történő szervezése célszerű számukra. A gazdálkodás tehát mindig történelmileg meghatározott módon folyt.

A gazdálkodás történelmi típusai, amelyek — ha tartalmaztak is bizonyos általános elemeket, mint pl. a gazdasági célok és tevékenységek mennyiségi egyeztetésének, a kívánt eredmény maximalizálásának, illetve az eszközök minimalizálásának elemeit — főként a termelési eszközök uralkodó tulajdonformáinak gyakorlati érvényre jutását jelentették. Az adott tulajdonviszonyok határozták meg az érdek- és akarati viszonyokat, osztálytársadalmakban az osztályérdekeket, a tulajdonosok gazdasági

magatartását és a gazdasági helyzetváltozásokra történő reagálását, egyszóval: gazdálkodásuk tipikus módját.

De az adott tulajdon- és termelési viszonyok jellege határozta meg végső soron azokat a konkrét formákat is, amelyek közt a gazdálkodást művelték. E konkrét formák mindenkori rendszerét, amely *az adott termelési viszonyok alapvonásainak felszíni megjelenési formája, gazdálkodási rendszernek, vagy az adott gazdaság működési mechanizmusának* nevezzük.

A gazdasági mechanizmus fogalmát tehát azonosnak vesszük a gazdálkodás rendszerének fogalmával. Magában foglalja a központi (rendszerint állami) irányítás eszközeit (ha ilyen, akárcsak részlegesen is, létezik), valamint azokat a velük kölcsönhatásban levő automatizmusokat, melyek az egyes gazdasági döntéseket motiválják, s amelyeknek mozgására a gazdálkodók tevékenységük során tipikusan reagálnak.

A termelési módok történelmi alaptípusainak más és más volt a gazdálkodási rendszere, hiszen utóbbit — mint már említettük — végső soron az adott tulajdon- és termelési viszonyok jellege határozza meg. Egyazon termelési mód gazdálkodási rendszerében is vannak azonban eltérések, az időtől és tértől függően. Ezek eltérést, változást jelentenek a termelési viszonyokban, azok konkrét formájában, de nem jelentenek változást a szóban forgó termelési viszonyok legalapvetőbb sajátos vonásaiban.

b) A szocialista gazdálkodás két kiinduló feltétele, és mechanizmusának fokozatos kiépülése

A szocialista társadalom, amikor felszámolja a kizsákmányolási viszonyokat, nem veheti át egészen a megdöntött rendszer működési mechanizmusát; önnön törvényszerűségei szükségszerűvé teszik saját gazdálkodási forma kialakítását. Az új gazdálkodási forma kiépítése egy-egy országban a szocialista erők győzelmes politikai forradalmával, a tulajdonformák átalakításának elindításával veszi kezdetét.

Az eddigi történelmi tapasztalat gyakorlatilag azt bizonyítja, hogy *az új termelési viszonyoknak megfelelő sajátos gazdálkodási rendszer létrehozásához két kiinduló feltétel szükséges: a*

szocialista állam, valamint a legfőbb termelési eszközök állami tulajdonformája.

A szocialista gazdálkodás rendszere nem egyik napról a másikra épül ki, hanem hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen. Alapvető elemei létrejönnek már a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korában, *de csak a szocializmus teljes felépítésével válik objektíve lehetővé a szocialista gazdaság természetével összhangban levő, kifejlett gazdálkodási rendszer.*

Ennek két legfőbb oka a következő:

1. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet körülményei közt a magángazdálkodás formái is fennmaradnak, melyekre nem lehet mesterségesen rákényszeríteni a szocialista viszonyoknak megfelelő gazdálkodás intézményeit, a szocializmus felé való előrehaladás ügyének sérelme nélkül. A *magánszektorok léte* tehát már önmagában korlátot állít e korszakban a gazdálkodás szocialista formáinak, intézményeinek, módszereinek kiteljesedése elé.

2. Ahol eddig győzött a szocialista forradalom, azokban az államokban a szocializmus felépítése érdekében meg kellett birkózni az örökölt — viszonylag fejletlen — termelőerők gyors kifejlesztésének, a viszonylag elmaradott gazdasági struktúra radikális átalakításának, s ezzel együtt (különösen a Szovjetunióban) a hadiszempontból is önálló technikai bázis megteremtésének feladataival. Történelmileg rövid idő alatt megfelelő gépi nagyüzemi feltételek, fejlett ipari struktúra létrehozása szükségszerűen együtt járt *tartósabb szerkezeti aránytalanságokkal,* melyek nagy nehézségeket okoztak, ennélfogva nagy erőkoncentrációt, áldozatvállalást követeltek. Mindez akkor sem maradhatott volna hatás nélkül a gazdálkodás konkrét formáira, ha nem kellett volna eközben megküzdeni a tőkésországok gazdasági blokádkísérleteivel, s még inkább a Szovjetunióban az első világháború és a polgárháború, majd más szocialista országokban is a második világháború következményeivel.

2. A tervgazdálkodás és a központi gazdaságirányítás szükségessége a szocializmusban

A szocialista gazdálkodás mindenekelőtt tervszerű gazdálkodás: *tervgazdálkodás.* Bármely szocialista országot, és annak

bármely fejlődésszakaszát nézzük. azt találjuk, hogy — bár számos lényeges eltérés mutatkozik a gazdálkodás megvalósult konkrét formái között —, a gazdálkodási rendszer általános rendeltetése az, hogy eszközül szolgáljon a valóságos társadalmi érdekek érvényre juttatásához, s az egész népgazdaság ennek megfelelő tervszerű fejlesztéséhez.

a) A tervgazdálkodás szükségszerűsége

Mindenekelőtt a termelőerők fejlettsége és a termelés társadalmasítottságának foka teszi szükségszerűvé, hogy a termelést, a forgalmat és az elosztást racionálisan, a tudomány eszközeinek alkalmazásával kidolgozott fejlesztési tervek alapján szervezzék. Ez a tendencia, mint tudjuk, már a kapitalizmusban erőteljesen érvényesül, áttöri a tőkés magántulajdon hagyományos kereteit, kiváltja a kollektív tőkés tulajdonformák és az állami szabályozás bizonyos formáinak létrejöttét. Következetes megvalósítása elé azonban áthághatatlan akadályokat állít az, hogy mindvégig magánelsajátítás folyik, s így a gazdálkodás egészében spontán, tervszerűtlen jellegű marad.

A tervgazdálkodást szükségszerűvé teszi továbbá az is, hogy másképp nem lehet megvalósítani *a társadalmi szükségletek legjobb kielégítését*, vagyis a termelésnek azt a célját, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonából, a termékek társadalmi elsajátításából fakad. Az elsajátítás társadalmi formájával egyúttal *objektív lehetőséggé* is válik a termelési, forgalmi és elosztási folyamat tényezőinek a tényleges társadalmi szükségletek legjobb kielégítésére történő, ésszerű megszervezése.

Amilyen elkerülhetetlen az, hogy a tőkés gazdaság működését társadalmi szinten a profitra törekvéssel együtt járó válságok, tervszerűtlen tendenciák jellemezzék, ugyanúgy elkerülhetetlen szükségszerűség a szocializmus számára, hogy gazdasága tervszerűen működjék.

Az, hogy a szocialista gazdaság működésének módja minőségileg különbözik az előző alakulatok tervszerűtlen jellegétől, nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy átvegyék és alkalmazzák azok olyan történelmileg kialakult automatizmusait, szervezeti formáit és módszereit, amelyek megfeleltek a termelőerők, s a belőlük következő technikai-gazdasági viszonyok, illetve bizonyos különös társadalmi-gazdasági viszonyok szocializ-

musra is jellemző fejlettségének. Persze, ezek átvétele (pl. az üzemszervezés, a gazdaságossági számítási módszerek, a specializálási eljárások, a bankszervezet, vagy az árukategóriák stb.) nem történhet mechanikusan. Már csak azért sem, mert a szocializmussal megváltozik e formák és módszerek rendeltetése és módosulnak azok funkciói. Mégsem árt hangsúlyozni, hogy amiként a szocializmus nem a kapitalizmusban kifejlesztett termelőerők lerombolását, hanem az új tulajdonviszonyok közt azok átvételét és továbbfejlesztését jelenti, a szocialista gazdálkodás sem vetheti szemétdombra mindazt, ami a tőkés gazdálkodás módszereihez tartozott. Tanulmányoznia kell, mi az, ami e módszerekből az új célok szolgálatába állítható, és hogy milyen korlátokkal — esetleg milyen szélesebb lehetőségek között —, mikor lehet ezt megtenni.

b) A központi gazdaságirányítás szükségessége

A termelőerők társadalmi jellege folytán a szocializmusra is az a jellemző, hogy általában gépi technikán alapuló üzemekben megy végbe a termelés és az elosztás folyamatának szervezése. Az áruviszonyok fennállásával összefüggésben az üzemi egységek vállalati formát öltenek, amelyekben tervszerű gazdálkodást kell folytatni. Egy-egy állami vállalat vagy szövetkezet nem más, mint a szocialista népgazdaság alapegysége. A szocialista vállalatban a dolgozók elkülönült kollektívája a népgazdaság álló-, forgó- és forgalmi alapjával gazdálkodik. E gazdálkodáson múlik végeredményben a népgazdaság termelőerőinek fejlődése, a bővített szocialista újratermelés megvalósulása. Ebből következik a vállalaton belüli gazdálkodás tervszerű jellegének fontossága az egész népgazdaság hatékony, tervszerű működése szempontjából. *A tervszerű vállalati gazdálkodás szerves és elidegeníthetetlen alkotó része a szocialista gazdálkodási rendszernek.*

A szocialista tervgazdálkodást korántsem tekinthetjük azonban a különböző vállalatok tervszerű működéséből összegeződő laza képződménynek. A szocialista tervgazdálkodás ennél hatványozottan *többet* és lényegesen *mást* jelent. Magában foglalja *a népgazdaság egészének központi irányítását.*

Hiba volna természetesen a szocialista gazdaság tervszerű működésében lebecsülni a vállalati gazdálkodás elsőrangú jelentőségét, vagy nem tekinteni a szocialista gazdasági mechanizmus szerves részének pl. a piaci automatizmusokat, s így a tervgaz-

dálkodás rendszerét lényegében a központi tervirányítás intézményeivel azonosítani! Mégis azt kell mondanunk: nincs tervgazdálkodás központi irányítás nélkül, sőt *szocialista* vállalati gazdálkodásról sem lehet szó anélkül!

Nézzük, *mi indokolja a szocialista népgazdaság társadalmi méretű szervezését,* milyen okoknál fogva nem fejlődhet tervszerűen az osztályantagonizmusoktól mentes szocializmus csupán a vállalatok „tervszerű" mikroökonómiai gazdálkodásának automatikus összegeződése útján.

A központi irányítás létét és sarkalatos szerepét indokolja először is, a bővített társadalmi újratermelés arányosságának fenntartása. Az *arányosság* annak szükségességét mondja ki, hogy a gazdasági erőforrásokat (kapacitásokat, munkaerőt stb.) a különböző tevékenységi ágak közt a mindenkori elismert szükségletek színvonalával és struktúrájával összhangban osszák el, illetve, hogy a meglevő és előteremtendő erőforrások és a társadalmi munkaalap hatékonyságát és szerkezetét rendszeresen — lehetőleg optimálisan — szükségleti színvonal és szerkezet fejlődésének irányaihoz igazítva változtassák. A termelés anyagi és munkafeltételeinek, valamint a népgazdaság anyagi szükségleteinek strukturális összefüggése azonban ellentmondást rejt magában, összetettségénél fogva a társadalmi újratermelés számos lényeges ellentmondását juttatja kifejezésre.[1]

Ezek az ellentmondások nem egyszerűen vállalatok egymás közti ellentmondásai, hanem a gazdasági folyamat különböző oldalai között állnak fenn. Részint ágazatok, ágak, körzetek ellentmondásáról van szó, amelyeknek ellentétes oldalain vállalatok egész sora áll szemben más vállalatok sorával, részint az újratermelés funkcionális oldalainak (felhalmozás és fogyasztás, szükségletek és lehetőségek stb.) ellentmondásairól, amelyek eltérő mértékben ugyan, de sok, vagy valamennyi vállalat keretein belül is egyidejűleg fennállanak. A különböző ellentmondások egyenlőtlenül fejlődnek, és megoldásuk eszközei is egyenlőtlenül hozhatók létre.

Vegyük például azt a jelenséget, amikor egy adott szakaszban valamely termelőág üzemei átlagot meghaladó mértékben vettek részt a nemzeti jövedelem létrehozásában, és ennek megfelelően viszonylag nagyobb vál-

[1] Erről bővebben lásd *Szabó Kálmán* „A szocialista termelés alapvonásai" c. könyv (Kossuth Könyvkiadó 1964.) III. részét.

lalati jövedelemre is tettek szert Központi tervszerű irányítás híján (azaz nem vezérelt piaci automatizmus esetén) a következő időszakban fellendülne a beruházási tevékenység ebben az ágazatban, ami a termelésnek az átlagosnál gyorsabb bővítését eredményezné. De ha ebben a következő időszakban a kereslet súlypontja más ágak termékeire tevődik át, szükségszerűen aránytalanság, részleges válság ütné fel fejét. A központi tervszerű irányítás viszont lehetővé teszi, hogy ne a múltbeli helyzet okozta vállalati jövedelmezőség, hanem a *jövőbeni* helyzetből adódó szükségletek gazdaságos kielégítése legyen a továbbfejlődést meghatározó kritérium.

Nem vezérelt automatizmusok esetén a szocializmusban nem volna elkerülhető az ellentmondások gyakori kiéleződése és állandó aránytalanságok keletkezése. Ahhoz, hogy a népgazdaság arányosan — kiegyensúlyozottan, lehetőleg optimális ütemben és optimális arányok szerint — fejlődjék, óhatatlanul szükséges a folyamatok tudatos társadalmi ellenőrzése és koordinálása. Ennek során történik meg a kielégítendő szükségletek minőségi és mennyiségi, térbeni és időbeni rangsorolása, az ehhez szükséges eszközök megfelelő elosztása, annak mérlegelése, hogy a tevékenységi árak strukturális változtatását meglevő vállalatok bővítése, rekonstrukciója, vagy új létesítmények révén érdemesebb-e végezni, s folyhat a különböző másodlagos tevékenységek alárendelése az adott helyzetben elsődlegeseknek.

Amint látható, az arányosság csupán *tudatos* társadalmi szabályozással tartható fenn. A társadalmi méretű szervezést másodszor tehát az indokolja, hogy a népgazdaság tervszerű működésének biztosítása magában foglalja a törvényszerűségek megértését, és a mindenkori konkrét körülményeknek megfelelő együttes alkalmazását. Mivel pedig az objektív törvények a termelőmód lényeges és átfogó, ismétlődő belső összefüggései, tudatos alkalmazásuk nem merülhet ki sem a vállalatok, sem más részterületek gazdálkodásának önszabályozásában. A vállalatok — mégoly ésszerűen szervezett üzemi gazdálkodás esetén is — csupán *alkalmazkodhatnak* az általános helyzethez, a számukra már nyilvánvalóvá vált külsőleges objektív tendenciákhoz, de saját köreikben nincs módjuk összefogottan, nagy kitérők nélkül, célszerűen változtatni a helyzeten, a tendenciák irányain és menetén.

Miután a szocialista társadalom nem antagonisztikus, hanem köztulajdonon épülő társadalom, gazdasága nem működhet tartósan a külön érdekeket képviselő vállalatok kapcsolatainak össz-

folyamathoz való passzív alkalmazkodása, tehát csupán spontán szerveződése által. A szocializmus társadalmi természetének az felel meg, hogy a vállalatok tevékenysége népgazdaságilag szervezett egységet, összehangolt folyamatot alkosson. Ezért alapvető része a szocialista tervgazdálkodás rendszerének a központi irányítás.

c) A központi irányítás a vállalatokra is kiterjedő, államilag szervezett, módszeres gazdasági tevékenység

A szocialista népgazdaság bonyolult szervezet, s ezért társadalmilag tervszerű irányítása is fölöttébb bonyolult feladat, amelynek teljesítése különböző intézményeket, szervezeti apparátust kíván, szükségessé teszi különböző eljárások, módszerek alkalmazását, és az alkalmazott formák rendszeres fejlesztését.

Ebből következik, hogy

1. *a tervgazdálkodás rendszerében a központi irányítás nem egyszerű államigazgatási tevékenység, hanem* — tárgya és célja, s számos eszközének jellege folytán — *módszeres gazdasági tevékenység, a munkamegosztás sajátos ága;*

2. a szocializmus körülményei közt a központi gazdasági irányítás — az osztályok és az állam létezése miatt — szükségszerűen politikai szervezeti formák között valósul meg, ami elkerülhetetlenné teszi a *jogi szabályozást* (törvények, rendeletek, állami előírások és szankciók alkalmazását), s ami lehetőséget ad egyedi hatósági döntésekre, így arra, hogy az irányítás gazdasági eszközei közé bizonyos *adminisztratív* elemek elegyedjenek;

3. noha léteznek a szocialista gazdaságban is bizonyos automatizmusok, amelyek nagyrészt éppen a gazdasági környezet változására reagáló vállalati gazdálkodás révén érvényesülnek, *ezek az automatizmusok azonban, s ilyen értelemben a vállalati gazdálkodás formái is, a szocialista tervgazdálkodás rendszerén belül viszonylagos önállósággal funkcionáló, társadalmilag céltudatosan irányított (vezérelt) szabályozók.*

3. A tervszerűség törvénye és a gazdasági mechanizmus

a) A törvény keletkezése

A tervszerű irányítási rendszer az állam kezében eszközül szolgál a szocialista építés gazdasági feladatainak kialakításában és megoldásában. Az átmeneti időszakban a szocialista állam, miközben az irányítást felhasználja az állami tulajdon kiszélesítésére, az iparosításra, a mezőgazdaság átalakítására, az életszínvonal emelésére irányuló gazdaságpolitikájához, egyúttal létrehozza és fokozatosan kifejleszti magát *a tervgazdálkodás konkrét formáit is.*

Az említett gazdaságpolitikai feladatok megoldásával teremtődnek meg azok az objektív feltételek, amelyek között lehetőség nyílik arra, hogy a szocialista építés (és a háborús évek) szükségképpen aránytalanságokkal, kiegyensúlyozatlansággal terhes fejlődését fokozatosan felváltsa az arányos, kiegyensúlyozott növekedés — persze továbbra sem ellentmondások nélkül történő — megvalósulásának lehetősége. Egyidejűleg végbemegy a gazdasági mechanizmus kiépülése, és kezdeti formáinak az érettebb feltételekhez igazodó átalakulása, amely megnöveli a központi (és a helyi) irányítás hatékonyságát, kiszélesíti az objektív gazdasági törvényszerűségek konkrét körülményekre történő tudatos alkalmazásának lehetőségeit.

A történelmi előrehaladás végül is oda vezet, hogy a társadalmilag tudatos gazdaságirányítás tényezői és az újratermelés arányossági tényezői a gyakorlati valóságban egyre szorosabban és állandó jelleggel fonódhatnak össze. Az arányosság, amely korábban sokszor inkább gazdaságpolitikai alapelv volt, mintsem realitás, mivel — az említett okok folytán — nem juthatott a gazdasági fejlődés rendszeres és dinamikus kiegyensúlyozottságaként töretlenül érvényre, most immanens tényezőjévé lesz a tervszerűségnek. A tervszerűség viszont, amely előzőleg főképp korlátozottan létezett, vagyis mint a központi gazdasági akarat (tervek) kialakításának és az azt megvalósítani hivatott szervező tevékenységnek céltudatosságaként jelent meg, most — az arányos fejlődés tényezőivel gyakorlatilag egyesülve — mind erőteljesebben válik a gazdasági működés objektív jellemzőjévé.

Tehát egyfelől a szocializmus felépítésével megvalósuló anyagi-műszaki bázis és dinamikus gazdasági struktúra létrehozása,

másfelől a tervgazdálkodási rendszer ennek megfelelő érettebb formája együttesen alkotja azt *a két feltételt, amelyek között kifejlett hatókörrel léphet fel a tervszerűség specifikus gazdasági törvénye.*

b) A tervszerűség törvénye

A tervszerűség törvénye azt az objektív összefüggést fejezi ki, hogy ha gépi nagyüzemi termelés és társadalmi tulajdon uralkodik valamely szocialista országban, akkor szükségszerű, hogy

1. *a társadalmi újratermelést a gazdaságosság érdekében tudatos előrelátás alapján arányosan bővítsék,* vagyis biztosítsák a gazdasági szerkezetnek, arányoknak és növekedésnek a tényleges szükségletek változásával összehangolt, kiegyensúlyozott dinamikáját,

2. *az előbbi követelmény érvényesítése végett a tervgazdálkodás mechanizmusait,* mindenekelőtt a központi irányítás színvonalát, eszközeit, szabályozóit *a konkrét körülményekhez szabva tudatosan fejlesszék, folyvást tökéletesítsék.*

Tehát a tervszerűség törvénye a társadalmi újratermelés hatékony bővítését biztosító *arányosságnak* a *tudatos* gazdasági irányítás révén szükségszerűen megvalósuló tendenciáját fejezi ki. A tervszerűség törvénye a szocialista rendszer sajátos és átfogó *mozgásforma-törvényének* tekinthető. E törvény megvalósulása ezért egyszersmind a termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás folyamatának *tartalmi összefüggéseit kifejező objektív törvényszerűségek egymással koordinált tudatos alkalmazását is jelenti.*

c) A tervszerűség törvénye és a gazdasági mechanizmus

Tehát a tervszerűség — teljes hatókörrel — a szocialista gazdaság mozgásforma-törvénye, amelynek érvényesülése a termelési mód más, tartalmi törvényeinek koordinált megvalósulását feltételezi, ezért a *tervgazdálkodás* rendszerét — amelyben a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődnek és működnek — úgy tekinthetjük, mint a tervszerűség törvényének más törvény-

szerűségek működési formáit is magában foglaló, *egységes mechanizmusát.*

Mint szó volt róla, a tervgazdálkodás rendszere kiterjed azokra az automatizmusokra is, amelyek mind vállalati szinten, mind az egyes emberek gazdasági ténykedéseiben — döntéseiben, tipikus gazdasági reagálásaiban — érvényesülnek. A tervgazdálkodási rendszer *egységének* biztosítására azonban a *központi gazdasági irányítás* hivatott. A szocialista társadalom kezében a központi gazdaságirányítás az *a makroökonómiai szabályozó,* amelynek segítségével a tervszerűség törvénye az egész népgazdaságban — más törvényekkel kapcsolatos automatizmusok „vezérlésével" — érvényre jut.

4. A gazdaságirányítási rendszer alapfunkciói

A központi tervirányítás rendszerének vannak olyan funkciói, melyek a szocializmus lényegéből fakadnak, s nem időleges és véletlen körülmények eredményei, hanem objektív törvényszerűségek által meghatározott funkciók. Ezeket, a szocialista országok eddigi történelmi tapasztalatain igazolható, tartós és általános érvényűnek tekinthető funkciókat *a gazdaságirányítás alapfunkcióinak nevezzük.*

Ezek az alapfunkciók a következők:

a) *A központi tervirányítás rendszere segítségével a társadalmi szükségletek kielégítésének szolgálatába kell állítani a szocializmus termelőerőinek, a termelés (a forgalom, az elosztás) egész folyamatának működését és fejlesztését.*

b) *A központi tervirányítás rendszere segítségével kell gondoskodni a szocialista népgazdaság egyensúlyáról, kiegyensúlyozott (arányos) fejlődéséről.*

c) *A központi tervirányítás rendszere segítségével oda kell hatni, hogy optimális népgazdasági növekedést lehessen elérni.*

d) *A központi tervirányítás rendszere segítségével kell elérni, hogy az egyéni és a vállalati külön érdekek ellentmondásai egymással és a közérdekkel, általában az utóbbiak javára oldódjanak meg, s hogy ezáltal az egyéni és a vállalati gazdasági döntések, valamint azok anyagi következményei a valóságos társadalmi közérdeket mindinkább kifejező központi (állami) akarat érvényre jutását mozdítsák elő.*

e) *A szocialista tervirányítási rendszernek gazdaságilag alá kell támasztania a szocialista állam politikáját.*

A szocializmus gazdasági kérdései — a különböző osztályok és államok létezése miatt — a politikában koncentrálódnak. A politika és a gazdaság egyazon társadalom életmegnyilvánulása: a szocializmusé. Ezért nem tekinthető ez a funkció a tervirányítási rendszer valamiféle „gazdaságon kívüli", a gazdaságtól idegen funkciójának.

A politika, a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás egységének tudatos összehangolás utján lehet és kell megteremtődnie. A konkrét politikai irányvonal kidolgozásakor számolni kell az e feladatokhoz szükséges gazdasági erőforrások lehetőségeivel, az ország teherbíró képességével, a hatékonyság, a foglalkoztatottság, az életszínvonal stb. gazdasági követelményeivel, nem utolsósorban azzal, hogyan hat az adott gazdasági mechanizmus az egyes rétegek, osztályok társadalmi-politikai magatartására.

A gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás viszont nem lehet közömbös a reális általános politikai irányvonal iránt. A politika gazdasági alátámasztásának funkciója először annyit jelent, hogy *a gazdaságpolitikai programokat a párt és az állam politikai stratégiája alapján, azt elősegítve kell kidolgozni.* A szocializmus felépítése idején nyilvánvalóan nem lehet ugyanolyan gazdaságpolitikát folytatni, mint az átmeneti korszak első szakaszában, vagy mint a kommunizmushoz szükséges feltételek megteremtésének napirendre tűzése idején. Ha egyszer politikai alapkérdés számunkra a szocialista államokkal — ezen belül különösen a Szovjetunióval és más szomszédos szocialista államokkal — való testvéri együttműködés, akkor ennek a gazdaságpolitikai programokban kellő súllyal kell tükröződnie. Ugyanúgy annak a törekvésnek is, hogy támogatjuk az imperialista elnyomás ellen küzdő népeket, a fejlődő országok függetlenségi harcát. A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok, gazdaságpolitikai szándékok nem állhatnak ellentétben a békés egymás mellett élés politikájával.

A politika alátámasztásának feladata másodszor annyit jelent, hogy *nem lehet pusztán gazdasági meggondolásokra szorítkozni, hanem számolni kell a politikai helyzettel,* a konkrét külpolitikai körülményekkel (viszonylag békésebb, vagy kiélezettebb-e a nemzetközi helyzet), az állami élet demokratizmusának és centralizmusának fejlettségével, a dolgozók egyes rétegeinek kialakult politikai hozzáállásával. Ezekből a körülményekből kiindulva, azokhoz alkalmazkodva, illetve azok pozitív irányú mozgását elősegítve kell a gazdaságirányítás konkrét formáit kialakítani, „beszabályozni".

5. *A központi gazdaságirányítás rendszerének három alapeleme*

A szocialista gazdaság központi irányításának rendszere országonként és fejlődési időszakonként változatos formákat ölt, eltérő részletelemekből áll. E rendszernek azonban mindig megkü-

lönböztethetjük három általános érvényű alapelemét, éspedig:
a népgazdasági tervezés rendszerét,
a szabályozás rendszerét,
a gazdaságirányítási szervezet rendszerét.

a) A népgazdasági tervezés rendszere

A szocialista gazdaságirányítási rendszernek elidegeníthetetlen alapeleme a tervezés. Tervek nélkül nincs tervszerűség. A tervezés — mindenekelőtt a központi tervezés — a gazdaság minden más tevékenységével összefonódó, sajátos gazdasági tevékenység, amelynek közvetlen „termékeit" különböző tervek alkotják, miközben e tervek elemi feltételekül szolgálnak a társadalmi újratermelési folyamat tervszerűségének biztosítására.

A népgazdasági tervezés legtágabban értelmezve magában foglalja a műszaki tervezést, a vállalati és a helyi gazdasági tervezést, de ezek által és ezeken túlhaladva, mindenekelőtt az újratermelés összfolyamatára terjed ki. A népgazdasági tervekben nemcsak a termelőerők színvonalbeli és belső technikai összetételének változásait irányozzák elő országos méretben, hanem megtervezik a termelési viszonyok változásait, valamint az ezen változások elérését célzó intézkedéseket is.

A marxizmus klasszikusai hangsúlyozták a szocializmus és a gazdasági tervezés elválaszthatatlanságát. „A német ideológiá"-ban (1844) már úgy ábrázolta Marx és Engels a szocialista-kommunista gazdaságot, mint ami a „szabadon egyesült egyének együttes tervének"[2] van alávetve. Későbbi műveikben is állandóan visszatér ez a gondolat. Amidőn pedig a Szovjetunió hozzáfoghatott a szocializmus építéséhez, Lenin mindjárt felvetette „az *egész* népgazdaság *állami* terve"[3] tudományos kidolgozásának szükségességét. Véleménye az, hogy „csak az az építés érdemelheti meg a szocialista építés nevét, amely nagy, általános terv alapján folyik"[4].

A Szovjetunióban már közel fél évszázada, más szocialista országokban két évtizede — hazánkban 1947 óta — készítenek népgazdasági terveket. E történeti folyamatban — sok-sok pró-

[2] Marx—Engels Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 67. old.
[3] *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 136. old.
[4] *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 21. old.

bálkozáson keresztül — kristályosodtak ki a népgazdasági tervezés bizonyos tartós elvei, és a követelmények változásaihoz alkalmazkodni tudó, tökéletesedésre képes módszerei. A Szovjetunióban és a többi szocialista országban folyó népgazdasági tervezés gyakorlati hatása sokban közrejátszott abban, hogy a második világháború után számos fejlett tőkésországban, s még inkább a fejlődő országokban makroökonómiai terveket készítenek a kormányok számára, s hogy nem keveset meritettek a szocialista tervezés módszereiből.

Ahhoz, hogy a népgazdasági tervezés a maga részéről betölthesse kiemelkedő szerepét a szocialista gazdaságirányítás alapfunkcióinak teljesítésében, az eddigi történelmi tapasztalatok szerint a következő *általános elveknek* kell eleget tennie:

1. *A tervezett fejlődés hosszabb és rövidebb időszakainak összeegyeztetése. A népgazdasági fejlődés távlatainak a rövidebb fejlődési időszakokkal való összeegyeztetése* olyan követelmény, amely feltételezi, hogy a központi szervek (a párt- és állami vezető szervek)

a) *hosszú időre előre* lássák bizonyos alapvető gazdasági folyamatok objektíve szükségszerű fő irányait, s ennek megfelelően kialakítsák a sorsdöntő gazdaságpolitikai célokat,

b) *több évre előre* pontosabban és átfogóbban felmérjék a gazdasági fejlődés, a struktúraváltozás mértékét, meghatározzák a hosszabb távú célok irányába mutató feladatokat, s az utóbbiak megvalósítási feltételeit,

c) *egészen rövid*, már részletesen áttekinthető *időszakra* nézve előre kijelöljék azon feladatokat, intézkedéseket, amelyek az adott időszak tervszerű fejlődésének biztosításához szükségesek.

Miután a különböző tartamú időszakokra nézve más-más összefüggésekre kell a fő figyelmet összpontosítani, de eltérő a reális előrelátás biztonsága, valamint a kitűzhető teendők lehetséges pontossága is, ezért a távlatok és a jelenlegi lehetőségek összeegyeztetéséhez gyakorlatilag *különböző időtartamú népgazdasági tervek* — egymást kiegészítő — *egységes rendszerére van szükség.*

A népgazdasági tervek e rendszerét a tapasztalatok szerint célszerűen három alapvető tervfajta alkotja:

a) *a hosszú távú terv*, amelynek reális lehetséges időtartama 15—20 év;

b) *a középtávú terv*, amelynek időtartama 5—7 év, és

c) *a rövid távú terv,* amelyet a külkereskedelmi gyakorlat, a mezőgazdasági termelési ciklus stb. miatt *évente* dolgoznak ki, rendszerint *éves* terv formájában, s amit célszerűen egészíthetnek ki még egy további évre szóló előirányzattal.

A hosszútávú tervnek a középtávú, az utóbbinak az éves tervezés számára kell támpontul szolgálnia. Ezért olyan feladatokat, előirányzatokat — és azokat oly határok közt — kell tartalmazniuk, amelyek ésszerűen csak hosszú-, vagy középtávon mérlegelhetők és dönthetők el. Nem szabad tartalmazniuk olyan részleteket, amelyek megalapozottan csak a konkrét helyzet ismeretében, rövid távon ítélhetők s határozhatók meg. Miközben a rövidebb időre szóló tervek a távlati tervekből indulnak ki, azokat konkretizálják, egyszersmind befolyásolják is azokat, s bizonyos pontokon azok módosítását válthatják ki. A különböző időtávú tervek egységes rendszere tehát nem előirányzatok merev halmaza, hanem az eleven valósággal, s az abból merítő előrelátással együtt fejlődő rendszer, amely a szocialista társadalomnak a jövő gazdasági mozgására vonatkozó mindenkori ismereteit és szándékát fejezi ki.

2. *Fejlesztés és összehangolás.* Ahhoz, hogy a gazdaságirányítás rendszerével, a társadalmi újratermelés hatékony bővítését és arányos egyensúlyát meg lehessen valósítani, mindenekelőtt a népgazdasági tervekben kell a növekedést előirányozni és az újratermelés különböző szféráinak fejlődését meghatározni.

A gazdasági növekedés előirányzatainak a kidolgozása olyan tervszámításokból áll, amelyeknél felmérik, illetőleg felbecsülik a szükségletek alakulását, a bázisidőszakban rendelkezésre álló erőforrásokat, ezeknek a tervidőszakban lehetséges bővítését és arányváltozásait. Az elérendő követelmény az, hogy mindezek során igyekezzenek elkészíteni a gazdasági fejlődés reálisan megvalósítható variánsait, s ezek közül a döntést hozó szervek számára elfogadásra javasolják a legelőnyösebbnek tartott tervvariánst.

A népgazdasági egyensúly megteremtéséhez szükséges tervösszehangolást *mérlegmódszerrel* érik el, amelynek fejlettebb — elektronikus számítógépeket igénylő — válfaját, a matrixalgebra tételein alapuló *sakktábla*mérleg készítése jelenti.

Használatosak *naturális* mérlegek, amelyekkel egy-egy termékfajta, anyag, energia tervidőszakban rendelkezésre álló — termelésből, importból, készletfelhasználásból származó — mennyiségeit (a forrásokat), és a különböző területekről, ágakból azokra irányuló felhasználási szükségletek mennyiségeit vetik egybe, s hozzák egyensúlyba. Fontos naturális mér-

leg a népgazdaság munkaerőmérlege, amely a keresőképes lakosság számszerű növekedését, szakmai összetételét hivatott összhangba hozni a munkaerő iránti igényekkel. Alkalmaznak továbbá *szintetikus* mérlegeket. Ezek értékvolumen formájában, aggregáltan állítják szembe a forrásokat és az igényeket (felhasználást). Ilyenek pl. a lakosság pénzbevételeinek és -kiadásainak mérlege, a beruházási kapacitások és a beruházási keretek mérlege, az árualapok és a vásárlóalap mérlege, a költségvetési bevételek és kiadások mérlege, a külkereskedelmi mérleg, az álló- és forgóalapok mérlegei stb. A munkaerőmérleg, a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék mérlege együttesen alkotja az ún. *népgazdasági mérleget*, amely a népgazdasági terv legfőbb egyensúlyi arányainak összehangolására szolgál.

A terv fejezeteinek mérlegszerű összeállításával megtörténik az előirányzatok komplex összehangolása. A *komplexitás* azt jelenti, hogy az egyes tervelőirányzatok kidolgozásakor figyelembe veszik azokat a továbbgyűrűző kihatásokat, amelyek az előirányzat teljesítéséhez feltétlenül szolgálnak, illetve amelyek a teljesítésből következnek. Egy új létesítmény létrehozásához pl. az építőkapacitásokat, a gépszállítást, a munkaerőt kell biztosítani megfelelő összetételben és időpontban; amikor működni kezd a létesítmény, működéséhez pótlólagos energia, anyag és munkaerő szükséges; szolgáltatott termékei viszont pótlólagos forrást jelentenek más szektorok számára stb.

A fejlesztés és az összehangolás követelményét a különböző időtartamú tervekben együttesen, de mindegyikben más-más hangsúllyal kell érvényesíteni.

A hosszútávú terv középpontjában a gazdasági fejlődés bizonyos *fő irányainak*, a nagyobb *struktúraváltozásoknak* a meghatározása áll.

A növekedés és az arányok pontos mértékei helyett olyan előirányzatok szerepelnek, amelyek a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel fő irányaira, a természeti erőforrások, a kapacitások, a munkaerő tömegére, a fontosabb ágak, gazdasági körzetek műszaki-gazdasági fejlődésére, a nemzeti jövedelem, a felhalmozás, a fogyasztás, a szakképzés alakulására stb. vonatkoznak. Mindemellett a különböző területekre, ágakra vonatkozó előirányzatok ebben a tervben sem lehetnek egymástól függetlenek, hanem egyensúlyban kell lenniük, ami ez esetben együttes megvalósíthatóságukat jelenti.

A középtávú tervben nagyjából egyforma súllyal szerepel *a fejlesztés és az összehangolás* kettős követelménye. Itt ugyanis a hosszútávú tervben kijelölt irányok szerint a gazdasági növe-

kedés és a struktúraváltozással járó fő arányok konkrét mértékeit a gazdasági egyensúlyhoz szükséges feltételek keretein belül kell meghatározni és előirányozni.

A rövidtávú (éves) *terv középpontjában* a gazdasági egyensúly biztosítása, tehát a különböző tervelőirányzatok kereteinek oly módon történő *összehangolása* áll, mellyel a középtávú tervben előirányzott növekedést és arányváltozást az adott körülményekre alkalmazva segítik elő.

A rövidtávú terv szolgál alapul a kormány évi gazdaságpolitikai „taktikájához", a vállalati gazdálkodás konkrét befolyásolásához. Ebből következik, hogy ebben a tervben a pénzügyi és hiteltervnek, a jövedelemképzés és -elosztás, a fizetőképes kereslet és az árukínálat értékbeni előirányzatainak különös jelentősége van.

3. *Realitás és aktív befolyásolás.* A népgazdasági tervek a szocialista társadalom közgazdasági tudatosságának megtestesitői. Ebből következik egyfelől a tervek *realitásának*, másfelől a tervek *aktív befolyást* gyakorló jellegének követelménye.

Az első kritérium azt kívánja, hogy a tervek a konkrét körülmények közt a valóság elégséges megértésén, a helyesen felismert ellentmondásokból, törvényszerűségekből és sajátosságokból következő objektív fejlődéstendenciák *tudományos* előrelátásán alapuljanak, tehát, hogy *reálisan számoljanak a lehetőségekkel.*

A másik kritérium azt jelenti, hogy a tervek az adott anyagi és társadalmi-politikai körülmények, valamint az objektív törvények szabta határok (lehetőségek) közt a gazdasági folyamatok *aktív befolyásolásának* eszközei.

A tervek akkor reálisak, ha a tervidőszak körülményei között, figyelembe véve véletlen, előre nem látható eseményeket is, egészében — bizonyos tűrési határokon belül — teljesíthetők. A tervek realitása annyit jelent, hogy a tervezett célok (eredmények) eléréséhez szükséges anyagi és társadalmi feltételek mennyisége és összetétele (termelő és nem termelő alapok, munkaerő, érdekeltség stb.) a tervidőszakban rendelkezésre áll, illetve megteremthető. Adott körülmények között tulajdonképpen mindig többféle terv lehetséges, amelynek teljesítéséhez a szükséges feltételek megvannak, illetve létrehozhatók.

A szocialista tervezés elsőrendű feladata, hogy ezek közül kialakítsa és kiválassza azt, amely viszonylag a legkedvezőbbnek

tekinthető a társadalom számára, vagyis, hogy az *optimális* terv kidolgozására törekedjék. Mennél sikeresebb ez a törekvés, annál inkább igazzá válik, hogy a népgazdasági terv az erőforrások leghatékonyabb felhasználását és fejlesztését tervezi meg a társadalom szükségleteinek kielégítésére, vagyis a terv optimális a fejlődő szükségletkielégítés és az ehhez szükséges gazdasági növekedés szempontjából.

A népgazdasági terv tehát nem egyszerűen *prognózis*, amelyben azt irányozzák elő, ami a dolgok szabad folyása esetén kialakulna, hanem a gazdasági folyamatok, a gazdasági fejlődés *aktív befolyásolásának*, irányításának a terve, amely *aktivizálja* a társadalom személyi és tárgyi erőforrásait. Nem egyszerűen azt irányozza elő, ami *elvárható*, hanem azt, amit a közérdek szempontjából legkedvezőbb megoldásként *elhatároztak*.

Természetesen a népgazdaságfejlesztési tervekben is vannak bizonyos prognózis elemek (pl. becslések a személyes szükségletek, a műszaki haladás, a népszaporodás, az időjárás, a világpiac ingadozásai okozta gazdasági hatások stb. várható alakulására). Ezek azonban rendszerint ama általános körülmények lehetőleg tudományosan megalapozott becslései, amelyek alapján a termelési és a piaci tényezők különböző kombinációja érhető el, s amelyek így a társadalmi érdeket érvényesíteni hivatott ésszerű állami döntésekhez szükséges támpontul szolgálnak.

A realitás és az aktív befolyásolás kettős követelménye a különböző időtartamú népgazdasági tervekre egyaránt érvényes.

Mást jelent azonban a realitás és az aktív befolyásolás a hosszú távú és mást a rövid távú terveknél.

1. *A hosszú távú* terv megalapozásában kiemelkedő szerepet játszanak pl. a szocialista országokkal való konzultációk, fontos területekre vonatkozó perspektivikus kihatású megállapodások, a különböző műszaki és gazdasági tudományok jövőbeni, realizálásra megérett eredményeinek felmérése. Noha a hosszú távú terv a gazdálkodás mikéntjére nem tartalmaz elhatározásokat, mégsem lehet csupán prognózis. Úgy fogható fel, mint a *gazdaságpolitikai stratégia* dokumentuma, melyben a szándékolt reális fejlődésről, és az ennek érdekében megvalósítandó nagy távlatú célokra történik elhatározás.

2. *A középtávú* terv aktivizáló jellege már sokkal dominánsabb. *Gazdaságpolitikai akcióprogramot* jelent, amelyben döntések történnek a hosszú lejáratú nemzetközi megállapodások, a bővítést szolgáló beruházási keretek megoszlása, valamint a fejlesztési célokat szolgáló irányítási-szabályozási intézkedések tekintetében. A terv megalapozásában fontos szere-

pet játszik a vállalati fejlesztési tervek, valamint a tartós piaci tendenciák alakulásának értékelése.

3. *A rövidtávú* terv kifejezetten a kormány *operatív* gazdaságirányító intézkedéseinek, döntéseinek a megalapozására, összehangolására szolgál.

b) A központi szabályozás rendszere

A szocialista tervirányítás másik alapeleme a központi szabályozás rendszere.

Miután a tervek nem valósulhatnak meg automatikusan, a központi szabályozás rendszerének jut az a szerep, hogy transzmisszió legyen egyfelől a fejlődési tendenciákat tükröző és a fejlődés befolyásolását (irányítását) célzó terv, másfelől az objektív valóság között.

A központi szabályozás — transzmissziós szerepénél fogva — kétirányú közvetítést teljesít:

1. a népgazdasági tervek, pontosabban a társadalom gazdasági közakaratának átvitelét a gazdasági valóságba,

2. a gazdasági valóság folyamatainak visszajelzését a gazdasági vezetés és tervezés számára.

Az első mozzanat nem más, mint a gazdaságpolitika és a népgazdasági terv *megvalósítására* irányuló tevékenység. A második mozzanat viszont *a megvalósítás társadalmi ellenőrzésére, a folyamatok közbeni korrigálására, s további megtervezésének előkészítésére* szolgáló tevékenység.

A termelés szocialista módjával adva van azon eszközök (szabályozók és informátorok) bizonyos rendszere is, amelyen keresztül a központi gazdaságirányítás érvényesül, és az érvényesülés mérvéről informálódik.

Tárgyilag adva vannak a társadalmi újratermelés anyagi összefüggései. Ezek általában mennyiségi összefüggések, ami lehetővé teszi számszerűsítésüket, akár (utólagos) statisztikai tényadatok, akár (előzetes) konkrét tervelőirányzatok alakjában.

Adva vannak továbbá a szocialista gazdaság mozgásformái, működési mechanizmusai.

Először is a szocialista termelési viszonyok általában áru- és pénzformát öltenek. Ily módon a különböző gazdasági folyamatok és jelenségek vagy áru- és pénzmechanizmusok formájában működnek (a termelés árutermelés, a forgalom áruforgalom, az elosztás pénzjövedelem-elosztás, a fogyasztás vásárlóerő realizá-

lása általában), vagy az áru- és pénzmechanizmusok hatása alatt állanak. A gazdasági működés árumechanizmusait nem lehet kizárni a központi szabályozás eszközeinek rendszeréből. Mellőzésük esetén a szocialista tervirányítás éppúgy nem teljesíthetné alapfunkcióit, mint pl. a népgazdasági tervezés feladása esetén.

Másodszor, az áru- és pénzmechanizmusok — a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján — szocialista jellegűek. Ez tartalmilag azt jelenti, hogy az áru- és pénzmechanizmusoknak a tényleges szükségletek kielégítését, az arányos egyensúly biztosítását, a hatékony gazdasági növekedést, a külön érdekek megfelelő hatásirányát kell szolgálniuk. E tartalmi követelmények kifejeződnek a termelési eszközök és a fogyasztási javak jogilag szabályozott szocialista tulajdonformáiban: vagyis az egyének és a vállalatok anyagi javak feletti rendelkezési lehetőségeinek (jogainak és kötelmeinek) ugyancsak államilag szabályozott, tehát jogilag és adminisztratív előírásokkal körülhatárolt rendjében.

A termelési eszközök társadalmi tulajdona lehetővé teszi, hogy a szocialista állam ne csak az áru- és pénzmechanizmusok beállításával, a szabályozók módosításával gyakoroljon irányítást, hanem — ott és akkor, ahol és amikor ezt szükségszerűnek tartja — a vállalatok *utasításának módszerét* is alkalmazza. Ez esetben a szocialista állam (állami szerv) *közvetlenül tulajdonosi minőségben* lép fel, mint a társadalmi közérdek képviselője, és adminisztratív úton ír elő egy-egy vállalatnak gazdasági feladatokat, biztosít gazdasági erőforrásokat.

Ily módon tehát a központi szabályozás megvalósításának eszközei két nagy csoportra oszthatók:

közvetett szabályozási eszközökre, és

közvetlen szabályozási eszközökre.

A közvetett szabályozási eszközök általában az áru- és pénzmechanizmusok aktív szerepét biztosítják, s valamennyi vállalatra általánosan érvényes mértékek előírására, egységes feltételek teremtésére irányulnak. Közülük a legfőbbek:

— az árszabályozás,

— az adópolitika,

— a vámpolitika,

— a személyi jövedelmek képződésének szabályozása,

— a vállalati (termelőszövetkezeti) jövedelem felhasználásának szabályozása,

— az amortizáció szabályozása,
— a hitelpolitika,
— a külkereskedelmi szubvenció.

A közvetlen szabályozási eszközök közé a különböző gazdálkodó egységekre egyedileg hozott hatósági döntések, utasítások tartoznak. Így pl.

— a teljesítmények számszerű kötelező előírása,
— az előírt teljesítményekhez szükséges anyagok, gépek közvetlen elosztása, a deviza és pénzügyi eszközök összegszerű meghatározása egy-egy vállalat részére,
— a vállalati munkaerő-felhasználás előírása,
— a szállítási szerződések olyan rendszere, melyben konkrétan előírják azt is, mely vállalattal és milyen feltételek mellett kell szerződést kötni.
— az operatív vállalati gazdálkodást érintő minden egyedi hatósági döntés, felső utasítás.

Az egyes szabályozási eszközök nem mindig egyértelműen sorolhatók a közvetett, vagy a közvetlen módszerek kategóriájába. Ezért jogos más összefüggésben a szabályozás gazdasági és adminisztratív módszereit megkülönböztetni.

Bármennyi átmenet lehetséges is azonban a módszerek két tipikus válfaja között, és bármilyen kombinációban kerülhetnek is azok alkalmazásra, *szocialista viszonyok között*, minden eddigi tapasztalat szerint, a *központi szabályozásnak* — mivel az a szükségletekre történő árutermelés folyamatának *államilag* irányított szabályozása — *valamilyen fokban és formában mindig alkotóelemét képezik politikai és gazdasági, jogi és adminisztratív módszerek egyaránt.*

c) A gazdaságirányítási szervezet rendszere

A szocialista tervszerű irányítás harmadik alapeleme a gazdaságszervezeti formák, s a vele kapcsolatos tevékenységi és döntési körök rendszere.

A termelés szocializmusbeli társadalmasítottsága mellett szükségszerű az, hogy valamely ország gazdasága ne egyetlen óriásüzemet jelentsen. A termelést, a forgalmat és a jövedelemelosztást a technika tagoltságára épülő munkamegosztás egyes ágaiban *különálló üzemek formájában* kell szervezni. Bennük és

általuk valósul meg a társadalmi elsajátítás, a munka szerinti elosztás, s a munkaszervezetben elfoglalt helyzetük különbségei szerint, általuk realizálódnak a szocializmusban még létező társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek. Miután pedig ez a realizálódás az áru- és pénzviszonyok között megy végbe, ezek az üzemek árugazdálkodást folytatnak, *vállalati* formát öltenek. A vállalatok jelentik a szocialista gazdaság szervezeti *alapegységeit.*

Ugyancsak a termelés és a forgalom társadalmasítottságának felel meg az átfogóbb szervezeti formák létezése is. Ezek részint egy-egy területen vagy ágban működő vállalatok, illetve tevékenységek koncentrálódásának, koordinálásának szükségességéből következnek (trösztök, egyesülések, iparági központok, irodák stb.), részint a termelés, a közlekedés, a forgalom, a kutatás, az oktatás és a műszaki tervezés különböző ágaiban folyó tevékenységek általános koordinálásának szükségességéből keletkezett országos szervezeti intézmények (bankok, adóhivatalok, Tudományos Akadémia. Műszaki Fejlesztési Bizottság, tervezőközpont, oktatási intézmények központi szervei stb.).

A gazdasági élet történelmileg kialakult szervezeti formáit, a köztük fennálló függőségi kapcsolatokat a szocialista állam hivatott „rendezni", oly módon, hogy ezek a szervezeti formák a központi tervszerű irányítás alapfunkcióinak teljesítésében eszközül szolgáljanak.

II. A szocialista gazdaságirányítás konkrét rendszere és kezdeti típusa

1. A gazdaságirányítás konkrét rendszerének helye és jelentősége

a) A fejlődésnek a mechanizmus konkrét rendszerétől nem függő tényezői

Az általános érvényű sajátosságok, alapfunkciók és alapelemek mindig konkrét körülmények közt léteznek. E konkrét körülmények miatt viszont a szocialista tervszerű gazdaságirányításnak számos konkrét változata lehetséges, amelyeknek mindegyikében megtalálhatók a tárgyalt általános érvényű kritériu-

mok. Ám ha megtalálhatók is a különféle konkrét változatokban, korántsem azonos erővel érvényesülnek a tervszerű irányítás törvényszerű alapfunkciói. A szervezeti keretek és döntési jogkörök, a tervezés és a szabályozás konkrét formái tehát nem minden változatban működnek egyforma hatékonysággal.

A népgazdaság fejlődésében ugyanis *nem minden múlik az irányítási rendszeren.* Vannak olyan tényezők, amelyek, ha nem is teljesen függetlenek az irányítás konkrét rendszerétől, de önálló jelentőségűek. Sőt, e tényezők fennforgása vagy hiánya gyengítheti, illetve fokozhatja az irányítási rendszer egyébként konkrétan teljesen azonos formájának hatásosságát.

Egyforma felépítésű irányítási rendszer egészen eltérő hatékonysággal működhet pl. az átmeneti időszak több szektorú gazdaságában, vagy a szocializmus felépítésének szakaszában; ha az országot jelentős természeti csapások érik, vagy amikor kedveznek a természeti tényezők; ha feszültté válik a nemzetközi helyzet, vagy amikor az országok közti gazdasági kapcsolatok terebélyesedését világpolitikai körülmények kevésbé zavarják. Hasonló jelentősége van annak is, hogy általában mi jellemzi a korabeli tudomány és technika vívmányait (alapmegtakarító, vagy alapigényes jellegűek), különösen pedig annak, hogy egy ország a technikai-gazdasági fejlődés melyik szakaszában van. S végül ugyancsak viszonylag önállóan ható tényező általában a politika, főként pedig a gazdaságpolitika helyessége, megalapozottsága és következetessége, valamint a dolgozók általános eszmei-politikai magatartásának alakulása csakúgy, mint a tömegek és a vezetők szakmai felkészültségének és kulturáltságának színvonala.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy azokat a vívmányokat, melyeket egy nép elért, és azokat a nehézségeket, amiket átélt a szocialista építésben, éppoly súlyos hiba volna csupán az akkor fennállott gazdaságirányítás konkrét rendszerének számlájára írni, mint pusztán a gazdaságirányítási reformjától a fejlődés minden problémájának egyedüli megoldását, minden nehézség orvoslását várni.

b) Az irányítás konkrét rendszerének viszonylag önálló jelentősége

Másfelől viszont, ha nem is múlik minden teljes mértékben a szocialista népgazdaság működési mechanizmusán, *a központi irányítás konkrét rendszere nem lebecsülhető módon befolyásolhatja — kedvező, illetve kedvezőtlen irányban — egy-egy ország gazdasági helyzetét és fejlődését.*

Az ugyanis, hogy valamely szocialista országban egy adott történelmi szakaszban milyen a gazdaságirányítás konkrét rendszere, és hogy ez milyen hatékonysággal funkcionál, s így menynyire képes a termelőmódban rejlő objektív előnyök valóra váltását elősegíteni, nagymértékben függ az objektív törvényszerűségek, ellentmondások, történelmi sajátosságok, gazdaságföldrajzi és technikai adottságok felismerésének fokától, valamint e felismeréseknek az irányítási rendszerre vonatkozó alkalmazásától. Az imént említett, viszonylag önálló jelentőségű tényezőknek egyébként teljesen azonos állása esetén is *működhet tehát eltérő hatásfokkal a gazdaságirányítás, attól függően, hogy konkrét formáit mennyire tudták a konkrét valóság szabta követelményeknek megfelelően kialakítani.* Ebben áll a központi irányítás konkrét rendszerének viszonylag önálló jelentősége, kiemelkedő szerepe a szocialista gazdaság ésszerű működésében és fejlődésében.

Nyilvánvalóan ellene hat a gazdaságirányítás hatékonyságának az, ha pl. valamely ország úgy veszi át egy másiktól az ott bevált szervezeti formákat, tervezési módszereket és szabályozási eszközöket, hogy azokat nem alkalmazza saját viszonyaira; vagy ha adott országban, amely fejlődésének új szakaszába lépett, lényegében érintetlenül hagyják az irányításnak a korábbi szakaszban többé-kevésbé kielégítően funkcionált konkrét formáit.

Ugyanígy nyilvánvaló az is, hogy a tervszerűség-törvény alkalmazásához szorosan hozzátartozik a gazdaságirányítás konkrét rendszerének állandó fejlesztése, a konkrét módszerek és formák kombinációjának módosítása. A viszonyoknak jobban megfelelő, azok lényegét következetesebben kifejezésre juttató konkrét irányítási formák nagyban gyorsíthatják a termelőerők fejlődését, fokozhatják a tervszerűséget, a társadalmi termelés gazdaságosságát, s ezek által erősíthetik a termelési viszonyok

szocialista jellegét. Ezért, ha nem is minden múlik a mechanizmuson, azokban az eredményekben, amelyeket valamely szocialista ország eddigi története során elért, s azokban a nehézségekben, amiken keresztülment, a gazdaságirányítás konkrét rendszerének is komoly szerepe volt, s az irányítási rendszer megalapozott reformjának nagy a jelentősége az egész gazdasági fejlődés gyorsításában, az optimális kiegyensúlyozott növekedés biztosításában.

c) A gazdaságirányítás konkrét rendszerének típusai

A gazdaságirányítás konkrét rendszere nem egyforma a különböző szocialista országokban, és azok fejlődésének különböző szakaszaiban. De a részletekben sokban eltérő és változó konkrét formák közepette megkülönböztethetjük a szocialista gazdaságirányítási rendszer bizonyos *típusait.*

Amikor átfogó reformálásra kerül sor, és ha a reform megalapozott, akkor az eddigi tervirányítási rendszer típusa változik meg, vagyis a népgazdaság működési mechanizmusa történelmi fejlődésének *új szakaszába lép.* A létrehozott rendszer a régitől nem konkrét formáinak kisebb-nagyobb eltéréseivel, mechanizmusainak más irányú beállításával különbözik. Ilyenkor a tervgazdálkodás *elvi felépítésében, vagyis az általános alapelemek összetevőinek strukturális kapcsolataiban történik lényeges változás,* s ez messzemenő kihatást gyakorol a társadalmi termelés egész menetére, a gazdasági élet összes szereplőjére.

A szocialista gazdaságirányítási rendszernek ez ideig két jellegzetes történeti típusa ismeretes. Az egyik a *direkt,* a másik az *indirekt* gazdaságirányítás.

Az egyiket centralizált, a másikat decentralizált irányítási modellnek vagy típusnak is szokták nevezni.

Ez a megkülönböztetés *W. Brus,* lengyel közgazdásztól származik, aki azt a tételt állította fel, hogy a szocialista gazdaság működésének elvileg két modellje lehetséges: a centralizált és a decentralizált modell. A modell akkor centralizált, ha a vállalati (mikroökonómiai) kérdések döntési joga a központi szerveknél összpontosul, és akkor decentralizált, ha a mikroökonómiai (vállalati) kérdésekben a döntés joga a vállalatoké.

Amikor itt kerüljük a modell kifejezést, azért tesszük, mert nem két

olyan elméleti sémára gondolunk, amely bármely szocialista országban a fejlődés bármely szakaszában elvileg megvalósítható — ha nem is tiszta formájában. Ehelyett két típusról beszélünk, amelyek a különböző szocialista országokban a valóságban léteztek, vagy amely felé tényleges tendenciák visznek, és amelyeket a szocialista tervgazdálkodás két történelmileg többé-kevésbé szükségszerű lépcsőfokaként fogunk fel.

De mellőzzük a centralizált-decentralizált megkülönböztetést is, nehogy ezzel esetleges félreértésekre adjunk alkalmat (pl. hogy ne tűnjék úgy, mintha a második típus tagadná, vagy gyengítené a centralizmus követelményét).

A direkt típusú szocialista gazdaságirányítás a Szovjetunióban alakult ki, de hosszabb-rövidebb ideig kivétel nélkül valamennyi eddig szocialista útra lépett országban működött ez a rendszer. Az indirekt gazdaságirányítás a legtöbb szocialista országban — az utóbbi idők reformjai nyomán — jelenleg kezd kibontakozni. A továbbiakban arról lesz szó, melyek a direkt és az indirekt típusú gazdaságirányítási rendszer fő vonásai.

A jellemzést az első esetben a direkt gazdaságirányításnak azon konkrét változata alapján adjuk, ahogyan az a Szovjetunióban az 1930-as évek elejétől kialakult, s amit az európai népi demokráciák tervgazdálkodásuk megkezdésekor adaptáltak. A direkt gazdaságirányítás első konkrét változata a Szovjetunióban kevésbé volt bonyolult: főleg a termelést tervezték és a termelési volument írták elő a vállalatoknak; a termékek elosztását hivatalok intézték; nincsenek kötelező önköltségi, nyereség-, termelékenységi mutatók, általános a dotálás és a nyereség forgalmi adóval történő elvonásának rendszere.

2. *A direkt típusú gazdaságirányítási rendszer jellemző vonásai*

A direkt típusú rendszer *alapeszméje* az, hogy a szocialista állam úgy tudja a tulajdonosi minőségéből ráháruló gazdaságirányítási funkcióját célszerűen ellátni, ha a népgazdaság fejlődési folyamatainak társadalmi ellenőrzésével, befolyásolásával kapcsolatos tevékenységek végzését (szervezeti, döntési, tervezési és szabályozási síkon egyaránt) — lehetőség szerint és minél inkább — központi szervei közvetlen feladatává és felelősségévé teszi. Ebben a konstrukcióban az áru- és pénzmechanizmusok szűk térre szorítására, hatásaik semlegesítésére irányuló törekvés éppoly szükségszerű, mint az, hogy az egyes vállalatok tényleges gazdálkodás helyett a központi akarat végrehajtói legyenek.

A gazdaságirányítási rendszer e típusánál az általános érvényű alapelemek strukturális kapcsolódásait lényegében a következők jellemzik.

a) A szervezeti formák és a döntésifunkciók jellemzői

A döntési jogkörök centralizációja. A gazdasági döntések három válfaja közül az egyéni gazdasági döntések általában saját szintjükön történnek. Tehát az egyes állampolgárok adott körülmények közt individuálisan döntenek afelől, milyen szakmát, munkahelyet választanak és jövedelmeiket mire költik. A makroökonómiai kérdések eldöntése ugyancsak saját szintjükön, az irányítás központjában történik. Itt hoznak határozatokat a népgazdaság fejlődési ütemét, struktúraváltozásait, a gazdasági egyensúlyt, az életszínvonalat, a nemzetközi kapcsolatokat stb. érintő kérdésekben. Mindez még nem tenné centralisztikussá a döntések rendjét. Azzá az teszi, hogy *a központi szervek feladata a döntéshozatal olyan kérdésekben is, amelyek áruviszonyok között tipikusan mikroökonómiai (vállalati) természetűek.* (Ilyenek a már működő vállalatok árubeszerzései, értékesítései, lehetőségük alapjaik egyes elemei — a munkaerő és az anyagi ráfordítások — közötti kombinálásra, állóalapjaik pótlására és bővítésére stb.)

A gazdálkodáshoz szükséges anyagi eszközök feletti rendelkezés centralizációja. Nyilvánvaló, ha egyszer a mikroökonómiai (vállalati) döntések általában központilag történnek, a központnak kell közvetlenül rendelkeznie azon anyagi források felett is, amelyeknek felhasználását a döntések érvényesítése megkívánja. Ez azt jelenti, hogy pl. a vállalatoknál képződő amortizáció és társadalmi tiszta jövedelem túlnyomó részét az állam elvonja s ezáltal a vállalat még az egyszerű újratermelés biztosításához szükséges feltételek felett sem rendelkezik. Ezek odaítélése vagy meg nem adása alapvetően központi intézkedésektől függ.

Szélesen kiépült és specializált állami-gazdasági intézmények, s a vállalatok ennek megfelelő szervezeti formái. Miután az irányítás központjaiban kell dönteni nap mint nap nagy tömegű operatív jellegű kérdésben, e feladattal akár hozzávetőlegesen sem lehet megbirkózni másképp, mint úgy, hogy viszonylag je-

lentős számú, áganként specializált központi irányító intézményt (gazdasági minisztériumot) építenek ki az ún. funkcionális központi intézmények (kormány, tervező szerv, bank, pénzügyminisztérium stb.) mellett. Miután a központi döntési és rendelkezési jogok gyakorlása szervezetileg ilyen módon oszlik meg, ez maga után vonja azt a tendenciát, hogy a vállalatok tevékenységi köre (profilja) gyakran egyoldalúvá válik.

Az egymással szakmailag szoros kooperációban levő két vállalat közötti viták és kapcsolatok rendezése a két „illetékes" felső szerv ügyévé, hatósági üggyé válik. Ez önmagában is a gazdasági ügyek *bürokratikus intézésének* veszélyével jár.

b) A népgazdasági tervezés jellemzői

A népgazdasági tervezés homlokterében az éves tervezés áll. Ha egyszer számtalan mikroökonómiai kérdésben központilag döntenek, és ha a vállalatok operatív irányítása nagyrészt központi intézményekből történik, akkor többé-kevésbé reálisan csak olyan időtávra szólóan dönthetnek, melyre nézve a központban megvan a szükséges pontosságú előrelátás, és mód van az elérendő feladatok egyértelmű számszerűsítésére. Ilyen időtávnak gyakorlatilag egy év bizonyult. Innen az éves tervek primátusa a különböző időtartamú tervek rendszerében.

Az éves és a középtávú tervek közt a kapcsolat — különösen a középtávú terv harmadik és későbbi éveiben — gyakran teljesen meglazul. A Lenin által kezdeményezett tízéves villamosítási terv (GOELRO) óta, sok próbálkozás dacára sem került elfogadásra sem a Szovjetunióban, sem a többi szocialista országban egységes hosszú távú terv. Mindez természetesen gyengítette a gazdaságpolitikai stratégia megalapozását. Kifejezte a gazdaságpolitikai stratégia szükséges fokú konkretizáltságának hiányát.

A naturális volumenszemléletű módszerek uralkodó szerepe a tervek készítésében. Ez egyfelől az árumechanizmusok szerepének degradálásából, másfelől az éves terv középpontba állítása miatt adódó „kényszerhelyzetekből" következik. Éves viszonylatban ugyanis szinte lehetetlen a népgazdaság fejlődési ütemét meghatározó és a struktúrát változtató tényezőkön módosítani. Pedig éppen a tényezők optimális irányú változtatásainak meg-

tervezésénél volna kikerülhetetlen az értékkategóriák alkalmazása. Tudniillik, itt kell különösen mérlegelni, milyen változatú struktúraeltolódás, az erőforrások kombinálásának melyik variánsa jövedelmezőbb stb. A gazdálkodás nagyobb távlatainak elhomályosultsága miatt „váratlanul" merülnek fel olyan nehézségek, amelyek a távlati tervezés előtérben állása esetén megelőzhetők lettek volna. S ezek az ad hoc nehézségek többnyire nem értékalakban jelentkeznek, hanem a használati érték síkján (energiaprobléma, hiány vagy felesleg egyes anyagokból, árucikkekből, kapacitásokból, bizonyos szakmájú munkásokból).

A tervek megalapozásának sajátos nehézségei. A népgazdasági tervek megalapozásának sajátos nehézségei részint az áru- és pénzmechanizmusok (értékkategóriák) háttérbe szorításából, részint a döntési jogkörök centralizáltságából adódnak. A reális tervezés egyik feltétele ugyanis a szükségletek helyes felmérése, valamint a lehetőségek alapján azok térbeni és időbeni rangsorolása, a kielégítés eszközeinek optimalizálása. Ebben azonban a központi tervezésnek vajmi kevés támpontot nyújthatnak a visszaszorított árumechanizmusok. A piaci jelzések csak megkésve (pl. az elfekvő készletek növekedéséről, a hiányzó árukról, a devizaegyensúly alakulásáról stb. szóló statisztikák révén) érkeznek, gyakran már újabb tervdöntések után. Ugyanakkor a vállalatok eszközök iránti igényei — az érdekeltség hiánya miatt — eltúlozva jelentkeznek. Ez roppant bonyolult, érdemben szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a központi tervezést, amikor reális és előnyös variációjú megoldásokat kíván döntésre javasolni.

Mindez problematikussá teszi nemcsak a távlati, hanem az éves tervek megalapozását is, és azt az állandó konkrét veszélyt rejti magában, hogy a tervdöntésekben sok a véletlenszerű, szubjektív mozzanat, s hogy így a tervek laza, vagy túlfeszített feladatokat irányoznak elő.

c) A központi szabályozás jellemzői

Az ún. tervlebontás módszere. Ez abban áll, hogy a központi (főleg éves) terv igen részletes termelési, forgalmi és jövedelmi előirányzatait számszerű, kötelező *tervutasításokként*, valamint az ezen előirányzatok teljesítéséhez ugyancsak mérlegszerű pon-

tossággal megtervezett eszközöket (beruházás, anyag, létszám, béralap, deviza) kötelező *keretek* gyanánt „lebontják" minisztériumokra, helyi tanácsokra, azok pedig a rájuk kirótt feladatokat és kereteket tovább bontják a felügyeletük alá tartozó vállalatokra. A lebontás ún. tervtárgyalások formájában történik, amelyek során egy-egy minisztérium (tanács) és az országos tervező szerv egyezkedik, majd azután az illetékes minisztérium és vállalatai állapodnak meg egymással.

Az anyag és gépkiutalás rendszerén kívül a tervlebontás természetéhez szorosan hozzátartozik a „kijelölési" módszer elterjedt alkalmazása is. Központi szervek határozzák meg, mely vállalatok részére köteles a termelő értékesíteni, illetve kivel, miről kell szállítási szerződést kötnie, ez vagy az a tervezőintézet legyen-e valamely építkezési beruházás tervezője, illetve építővállalat a kivitelezője, és kik legyenek pl. a berendezések, gépek szállítói.

A tervlebontás szabályozási módszer elterjedt és rendszeres alkalmazása a direkt gazdaságirányítási rendszernek *legjellegzetesebb* megkülönböztető vonása.

Szorosan összefügg a centralisztikus döntési és szervezeti formákkal. Hiszen ha mikroökonómiai kérdésekben is központi állami szervek hoznak operatív döntéseket, amelyek koordinálásuk szükségessége miatt — nagyobbrészt tervdöntések gyanánt — a népgazdasági tervbe kerülnek, akkor állami (adminisztratív) eszközökkel kell „rábírni" teljesítésükre azokat (minisztérium, tanács, s végül a vállalatok), akiken a végrehajtás múlik. A tervlebontás direktív módszere olyan specifikum, amely nagymértékben befolyásolja a központi szervek és a vállalatok magatartását, tevékenységük hatékonyságát.

A vállalati tevékenységnek a kötelező tervmutatók teljesítésén alapuló értékelése. Miután a vállalatok eszközeiket túlnyomórészt központilag, keretszerűen (rendszerint az egyes eszközcsoportokat is beskatulyázva) kapják, s teljesítményeiket mutatókban központilag előírják, erőfeszítésük a tervfeladatok adott keretek közti teljesítésére és túlteljesítésére irányul. Szerepük főként végrehajtói, és nem gazdálkodói, s csupán a központilag meg nem szabható, vagy meg nem szabott technikai-műszaki és kisebb gazdasági részkérdésekben van kezdeményezési, manőverezési lehetőségük. A dolgok logikája szerint tehát munkájukat sem értékelhetik általában másként, mint kötelezőleg megszabott tervmutatóik teljesítése alapján.

Ilyen rendszerben a tervek teljesítésének mértékéhez kell kapcsolni a vállalati vezetők, s kisebb részben a kollektíva ösztönzését is (prémium, igazgatói alap, jutalmak, nyereségrészesedés). Ily módon reális veszéllyé válik, hogy a tervmutatók, amelyek a szükségletek és az erőforrások kapcsolatait lennének hivatva a piac helyett közvetíteni, a felhasználói és a szállítói igények közé zavarólag iktatódnak. Ezt a zavaró hatást csak fokozza a tervszámok teljesítéséhez és túlteljesítéséhez kapcsolódó érdekeltség. Ugyancsak a kötelező tervmutatók teljesítésének a figyelésére és számonkérésére van beállítva a statisztikai és a számviteli nyilvántartás visszajelző rendszere is.

Leszűkített, merev árumechanizmusok. Miután a tervezett növekedésből és egyensúlyi arányokból adódó feladatokat és eszközöket nagyrészt naturális formában, természetes mértékegységben konkretizálják vállalatokra, ez szükségképpen leszűkíti az áru — pénz — piaci kategóriák hatókörét.

Ugyanakkor e mechanizmusokat alkalmassá kell tenni részint a volumentervezés számára, részint pedig a kötelezőleg előírt tervmutatók teljesítésének alátámasztására, ellenőrzésére. Alkalmassá tételük az árrendszernek, a bérrendszernek, az állóalap-értékelésnek, az amortizációs kulcsoknak a megmerevítésével, s a hitel valóságos formáinak költségvetésből történő juttatással való felváltásával valósul meg.

Milliónyi árunak központilag megszabott fix árát igyekeznek lehetőleg hosszú időn keresztül nem változtatni, hiszen minden árváltoztatás a tervszámok és a bázisadatok átárazását kívánja. Ez pedig központilag ellenőrizhetetlen, emiatt ezernyi kibúvót teremt a vállalatok számára, eredeti tervfeladataik burkolt csökkentésére, tényleges teljesítéseik mutatóinak elferdítésére. Hasonlóképpen kedvezőtlen volna a tarifák, vagy egyes pénzügyi kategóriák (amortizáció, felújítási hányad, beruházási hányad stb.) rugalmasabb változtatása is. Az árumechanizmusok merevségét paradox módon egészíti ki az a gyakorlat, hogy a folyton változó élettel való ellentmondása miatt rendszeressé válik a különböző adótételek, alapképzési normatívák módosítása, s a burkolt áremelés.

Azt lehet mondani tehát, hogy a döntési jogkörök centralizációja, a központba állított éves tervek, a direktív szabályozás és a merev áru- és pénzmechanizmusok ikertestvérek a gazdaságirányítás ilyen konstrukciójának rendszerében.

3. A direkt gazdaságirányítás kiépítésének körülményei és fő hiányosságai

a) A direkt irányítás létrejöttének történelmi körülményei

A proletárdiktatúra kivívását kísérő *éles osztályharc*, az államosított üzemek élére a vállalati gazdálkodásban *nem jártas vezetők* kinevezése, az életszínvonal alacsony volta miatt *a termelés mennyiségi fokozásának* előtérbe állítása, *a szocialista iparosítás* — amely egyrészt erősen szelektív gazdaságpolitikát igényelt, másrészt tartós feszültségeket okozott —, végül *a nemzetközi helyzet alakulása* képezték azokat a legfőbb történelmi körülményeket, amelyek a direkt típusú gazdaságirányítási rendszernek kedveztek és indokolttá tették azt.

Ezen körülmények közé tartozik tehát mindenekelőtt az a helyzet, amely a proletárdiktatúra forradalmi úton történő megteremtésével — politikailag és gazdaságilag — a Szovjetunióban, és erőteljesen érezhető sajátosságokkal más országokban is előállt. A politikai hatalomból kiűzött, volt uralkodó osztályoknak a tőkés kormányok által támogatott ellenállása, az államosításokat követő időszak több szektorú gazdasága, a ki nem szorított kistőkések és a kisárutermelők nyomása olyan irányítási formák alkalmazása irányában hatott, amelyek a fiatal szocialista hatalom erejének védelmét és fokozását rövid idő alatt elősegíthették. Ezek közé tartozott az, hogy a törvényerőre emelt népgazdasági terv teljesítése és a magánspekuláció korlátozása érdekében *tervkötelezetté* tettek magánvállalatokat, s az előírások betartásától függött számukra bizonyos állami engedmények (vámkedvezmény, importlehetőség, anyag stb.) megadása.

Állami törvények segítségével kellett biztosítani a városi dolgozók élelmezésének minimális feltételeit is, a mezőgazdasági magántermelők és magánkereskedők spekulációjával szemben, aminek tipikus módszere a kötelező terménybeszolgáltatás volt.

A másik meghatározó körülmény az a tény, hogy a már államosított üzemek élére a vállalati gazdálkodásban nem jártas, de politikailag kipróbált vezetők kerültek, s közben számolni kellett a régi szakemberek bizonyos passzivitásával, egy részük ellenállásával, ami ugyancsak előmozdította a gazdasági döntések államilag centralizált formáit

Figyelembe kell venni azt is, hogy a szocialista építés megkezdése idején jelentékeny volt a munkanélküliség és alacsony — a polgárháborús és háborús károk folytán a korabbinál is alacsonyabb — az életszínvonal. A fogyasztásnak a szükségletektől való lemaradása a javak termelésének mennyiségi fokozását állította előtérbe, erre kellett a kötelező tervfeladatokat ráirányítani. Ennek megfelelően kellett előírni a tervmutatókat.

mely tervmutatók természetükből kifolyólag amúgy is főleg mennyiségi szempontok kifejezésére alkalmasak. Hasonló körülményeket találunk az újjáépítés idején a termelési eszközök tekintetében is. Ebben a konkrét helyzetben a lebontott tervmutatók az árumechanizmusok leszűkített területein is helyettesíthették a piaci hatásokat, tehát többé-kevésbé pozitív szerepet játszhattak a termelés és a szükségletek kölcsönhatásainak közvetítésében.

A meghatározó körülmények közé tartozik a termelés örökölt szervezeti dekoncentráltsága, amely a kis- és középüzemek nagy számában jutott kifejezésre, s az erről a bázisról a nehézipar extenzív megteremtésére irányuló gazdaságpolitika, amelyet nemcsak a szocializmus építése, hanem a honvédelem erősítésének szükségessége is megkívánt. Az erősen szelektív gazdaságpolitikának inkább megfelelt az irányítás direkt típusa. Ez a kétségtelenül nagy szelekcióképességű rendszer alkalmas volt arra, hogy a meglevő üzemekben, gazdaságokban képződő pénzügyi forrásokat központosítsa, s azokat a létesítendő új nagyüzemek, nehézipari ágak javára elossza.

Az iparosítás azonban, miközben egyfelől az örökölt elmaradott struktúra felszámolására irányult, másfelől tartós aránytalanságokat hívott életre. Ezek az aránytalanságok minduntalan egyensúlyi problémákat okoztak, amelyeknek zavaró hatásait ellensúlyozni kellett. Részint a kötelező tervmutatók számának szaporításával, részint az ár- és bérrendszer merevítésével igyekeztek ezt a célt elérni.

Azt sem feledhetjük végül, hogy az imperialista hatalmak mindent megtettek a Szovjetunió, majd a többi szocialista ország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak korlátozására (embargópolitika). Gondoljunk továbbá a háborús konfliktusok állandó veszélyére, a Szovjetunióra nézve pedig a második világháború tényére.

S ha most az objektív helyzetet jellemző vonásokat kiegészítjük a személyi kultuszból következő gazdaságpolitikai torzulásokkal, nem utolsósorban az anyagi ösztönzést és az árukategóriákat alábecsülő nézetekkel, akkor konkrétebben megérthetjük ama körülményeket, amelyek magukban rejtették elsősorban a Szovjetunióban, majd a többi országban a szocialista építés során a direkt típusú gazdaságirányítási rendszer kialakításának szükségszerűségét.

b) A direkt típusú irányítási rendszer gyenge pontja

A direkt gazdaságirányítási rendszert mindenütt bizonyos nehézségeket okozó belső ellentmondások jellemzik, amelyek főképp azon alapulnak, hogy a szocialista termelési viszonyok objektív szükségszerű *áruformáit* ez a típusú tervgazdálkodási rendszer háttérbe szorítja. Ezzel függ össze a direkt gazdaság-

irányítás ama sajátos gyengéje is, hogy kezdettől fogva *szembeállította a vállalati érdeket a közérdekkel.*

Ez az ellentmondás konkrétan abban nyilvánul meg, hogy mivel a vállalatok érdeke a központi érdek kifejezésére hivatott kötelező tervfeladatok teljesítéséhez kötődik, olyan körülmények teremtésére törekednek, amelyek közt könnyen teljesíthetik, illetve túlteljesíthetik tervüket. Közvetlen érdekeik tehát afelé húznak, hogy igyekezzenek — a tervlebontás során — lehetőségeik beható mérlegelése nélkül, illetve e lehetőségek „eltitkolásával", egyfelől minél kisebb teljesítményt előíró tervmutatókat, másfelől viszont minél több eszközkeretet (beruházást, béralapot, anyagot, devizát) kapni. Az irányító-tervező központ pedig — a vállalatok e tipikus magatartásának ismeretében — fordított „hozzáállást" tanúsít: feszíti a teljesítményt előíró tervfeladatokat, „lefaragja" az elosztásra kerülő kereteket.

A direkt irányításnak ez a vállalati és társadalmi érdeket szembeállító jellege szükségképpen eredményezte az *adminisztratív módszerek* növekvő alkalmazását, a vállalati törekvés adminisztratív alávetését a központi akaratnak.

A kezdeti időszakban ez a probléma inkább csak burkoltan jelentkezett. Még nem váltak a belőle fakadó negatív hatások annyira erőssé, hogy nyíltan akadályozták volna az irányítási rendszert alapfunkcióinak ellátásában, vagy hogy ellensúlyozták volna az ezen irányítási típus nagyfokú szelektivitásából származó előnyöket. Ahogy változtak azonban e körülmények, annak mértékében ütközött ki a direkt típusú irányításnak ez a gyenge pontja. Lényegében befejeződött a tőkéstulajdon kisajátítása, később a kisárutermelő mezőgazdaság szocialista átalakítása, a nehézipar kiépítése; intenzív fejlesztést, a modern tudományos és technikai vívmányok széles körű alkalmazását kívánó ipari szerkezet kezdett létrejönni, s fokozatosan megnövekedtek és differenciálódtak a fogyasztási és termelési eszközök iránti igények. Egyre-másra jelentkeztek bizonyos nehézségek, akadályozva a szocialista tervirányítás előnyeinek realizálását, a népgazdaság tervszerű működését, hatékony fejlődését.

c) A direkt gazdaságirányítási rendszer fejlődést gátló következményei

Nehézkessé válik a termelés és a forgalom alkalmazkodása a változó szükségletekhez. A mind bonyolultabbá váló gazdasági szerkezet és a mind differenciáltabb szükségletek kölcsönhatását a központilag meghatározott tervmutatók nem képesek ru-

galmasan közvetíteni. Ezért ismétlődően lépnek fel egyes javakból hiányok, másokból feleslegek.

Kedvezőbb helyzetbe kerülnek a vállalatok mint eladók (szállítók, kivitelezők), viszont kiszolgáltatottá válnak általában a vevők (a megrendelőként, beruházóként fellépő vállalatok és a lakosság).

A termelők és szállítók monopolhelyzetét nagymértékben erősíti az, hogy a keretlebontások és tervszerződések rendszere eleve biztosítja számukra — legalábbis a belső piacon — a vásárlót. Ez a helyzet (a szállító kijelölése) „fiktív" kereslet kialakulására is vezet, mert arra készteti a vevőt, hogy olyan javakat is megvásároljon, amelyekre nincs szüksége, illetve amelyeknek minősége kifogásolható.

A termelés és a fogyasztás szakadékát tovább fokozza a merev árrendszer, illetve az, hogy a termelői (felvásárlói) és fogyasztói árak összefüggése eltűnik.

Gátakat állít a technikai színvonal emelése és a gazdaságosság fokozása elé. A termelés és a szükségletek kapcsolatát zavaró tényezők önmagukban is elkényelmesítik a termelővállalatokat. A felhasználók nem, vagy csak igen bonyodalmas áttételeken keresztül tudnak nyomást gyakorolni rájuk igényeikkel, abban az irányban, hogy gyorsan alkalmazkodjanak a folytonos tudományos haladás követelményeihez.

Eltekintve a direkt gazdaságirányítási rendszer nagyfokú szelektivitásából származó előnyöktől — amelyek lehetővé teszik, hogy a súlypontot képező területeken kiemelkedő, sőt világraszóló eredmények szülessenek —, ez az irányítási típus két szempontból is akadályozza a technika fejlődését, illetőleg a gazdaságosság fokozását. Egyrészt *a vállalatnak kicsi a lehetősége kombinálásra a rendelkezésre álló termelési tényezők között,* mert az állóeszközök felújítását, bővítését, a forgóalapok, a béralap és a létszám egyes elemeinek kereteit központilag szabják meg. Másrészt, *a műszaki fejlesztéssel elért gazdasági eredmény* (termelési, termelékenységi tervfeladat túlteljesítése, nyereség megnövekedése stb.) *a vállalat számára csak az adott tervévben jár közvetlen anyagi előnnyel,* mivel a következő évben már ezt az eredményt „betervezik", azaz kiinduló bázisnak veszik. (Emellett egy-egy nagyobb arányú műszaki intézkedés rendszerint üzemi átszervezést is kíván, ami veszélyeztetheti az

adott év tervteljesítését. S közben pozitív kihatása csak a további években jelentkezik.)

Ismétlődő nehézségek merülnek fel a népgazdasági egyensúly biztosításában. A szükségletre termelés és a hatékony gazdasági növekedés mechanizmusbeli akadályai egyszersmind a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek keresletének és kínálatának, valamint az ország importáló és exportáló képességének folytonos egyensúlyzavaraira vezetnek.

A vállalatok a központilag kiutalt anyagokból, importcikkekből, devizából, beruházási javakból, sőt dolgozói létszámból is „túlbiztosításra" törekszenek, mert hátha a következő tervévben kevesebb jut, és mert így teljesíthető könnyebben a termelési tervfeladat. Azonban a központ nem oszthat el többet, mint ami rendelkezésre áll, és a rendelkezésre álló árualap, exportalap tényleges szükségletek szerinti, gazdaságos növelésében a vállalatok erőfeszítései korlátozva vannak. Ezért állandó problémává válik egyfelől az anyag-, a gép-, a deviza-, vagy a munkaerőhiány, vagyis *túlkereslet* lép fel bizonyos fajta termelési eszközök, importjavak, és bizonyos szakmájú munkaerők iránt, másfelől egyéb területeken felesleges készletek, kihasználatlan kapacitások és kapun belüli munkanélküliség, azaz *túlkínálat* jelentkezik.

Az egyensúly hiányának előidézője az is, hogy miközben a tervfeladatok lebontása és a lebontott keretek felhasználása naptári évekhez kötődik, a termelés, a beruházások, a belső forgalom és a külkereskedelem folyamatossága és szándékolt változtatása hosszabb előrelátást, előkészítést kíván. (Például a felhasználónak sokszor negyed-, fél évvel előbb kell megrendelnie az anyagot, mint ahogy tervfeladatát megkapja.)

Ugyanakkor a vállalatok — érdekeltség hiányában — nem játszanak aktív szerepet sem a fogyasztási, sem a beruházási javak, sem a külkereskedelem szférájában az egyensúly megteremtésében.

Ezek a legfőbb negatív hatások, amelyeket a direkt típusú gazdaságirányítás — belső ellentmondásainak kifejlődésével — a társadalmi újratermelés anyagi folyamatára gyakorol. A kép teljességéhez tartozik azonban az is, amit ez a konstrukció a gazdasági kapcsolatok „emberi" vonatkozásaira gyakorol.

Beszélni kell itt *a szocialista demokratizmus kibontakozásának útjában álló akadályokról.* Az, hogy mikroökonómiai kérdések-

ben központilag döntenek, s a vállalati vezetés feladata csak a végrehajtás, kedvez a felelősségáthárítás szellemének, elősegíti az ügyek személyi összeköttetések útján való elintézését, a kibúvók keresését. Az, hogy a naponta ezerszámra szükséges gazdasági döntések túlnyomó része hatósági funkcióvá válik, állandó forrása a bürokráciának, az adminisztrálgatásnak, gyengíti a politikai vezetés és a tömegek kapcsolatát. Miután a vállalat munkáját nem tényleges népgazdasági haszonhatásán mérik, a direkt gazdaságirányítási formák gyakran hívnak életre hamis érdekeket: hamis közérdekeket éppúgy, mint hamis vállalati vagy egyéni érdeket. Nehezítik annak a tendenciának erősödését, hogy az egyes emberek — lent és fent — tulajdonosként, gazda módjára érezzenek felelősséget munkájukért, üzemük és az egész rendszer működéséért; akadályozzák a szocialista demokratizmus kibontakozását.

E negatív tendenciáknak, s a kiküszöbölésükre irányuló sorozatos részintézkedések szükségképpen nem kielégítő voltának a felismerése erősítette meg a szocialista országokban azt a nézetet, hogy a direkt típusú gazdaságirányítás formái már nem felelnek meg a követelményeknek.

III. Az indirekt típusú gazdaságirányítási rendszer és annak előnyei

1. Az új mechanizmus szervezeti, döntési és tervezési jellemzői

a) Az új mechanizmus viszonya a régihez, és hatásának fokozatos kibontakozása

Az új típusú irányítási rendszer a szóban forgó országokban szerves folytatásként — nagyobb megrázkódtatások nélkül, a párt és a kormány iniciatívájára és tudatos vezetésével — lép ki az előző irányítási rendszer kereteiből. Igyekszik átvenni abból mindazt, ami mint forma, módszer, alapelv a szocialista termelési viszonyok talaján általános érvényűnek bizonyult. Ugyanakkor azonban a direkt irányítás kritikájával lép a porondra: azzal, hogy realista módon elvesse mindazt, ami a régiben elavulttá vált, vagy hibásnak bizonyult, kiküszöbölve az általa kiváltott negatív tendenciákat. Magasabb fokon és következeteseb-

ben törekszik tehát a szocializmus általános érvényu törvényszerűségeit érvényre juttatni a haladottabb történelmi stádiumban.

Magától értetődik, hogy az új mechanizmus kifejlett alakjában sem lesz mentes ellentmondásoktól. Számolni lehet azonban azzal, hogy az ellentmondások — amelyek akár a mechanizmustól függetlenek, akár abból adódnak — gátló hatásait hamarabb felismerik, s tágabb tere nyílik gyorsabb és kedvezőbb megoldásuknak is. Természetesen annak megalapozottabb elemzése, hogy miben állnak konkrétan az indirekt irányítás ellentmondásai, gátló tényezői, csak bizonyos időszak elteltével történhet: akkor, ha majd ez a rendszer — kibontakozott formájában — több szocialista országban is általánosítható gyakorlati tanulságokat szolgáltat.

Ahogy — a múltbeli eredményekre hivatkozva — tudománytalan volna tagadni a direkt mechanizmus fogyatékosságait, s az utóbbiak miatt megtagadni benne azt, ami tartós és pozitív volt, úgy tudománytalan volna a még ki nem fejlődött feltételekre és egyes előre látni vélt negatív vonásokra hivatkozva, nem meglátni az új mechanizmus várható eredményeit, előnyeit.

Az új típusú irányítási rendszer teljes kibontakozásáig terjedő átállási időszakban a népgazdaság korlátozott teherbíró képessége és eddig kialakult adottságai miatt kell a fokozatosság. Nem lehet pl. a rendelkezésre álló beruházási kereteket azonnal az új rendszer kívánta mértékben decentralizálni, mert a már megkezdett beruházásokat előbb be kell fejezni. Ugyanúgy időt kíván, amíg megközelítőleg egyenlő feltételek biztosíthatók ahhoz, hogy az egyes ágak és vállalatok közt a múltban kialakult egyenlőtlenségek (pl. az ipari és a mezőgazdasági árszint különbsége, a központi alapokból nemrég finanszírozott gyárak és az elavult berendezéssel működő gyárak korszerűségi különbségei, a tényleges igényeknek és a meglevő kapacitásoknak áganként eltérő különbségei stb.) nagyjából felszámolódjanak, s így az egyes ágak és vállalatok gazdálkodási lehetőségeikkel többékevésbé egyenlő esélyekkel élhessenek.

Nyilvánvaló tehát, hogy az új irányítási formáknak kezdettől fogva egységes rendszere és az anyagi viszonyoknak ehhez megkívánt fokozatos átrendezése szükségszerűen objektív nehézségekkel jár, amelyekhez még bizonyos szubjektív — a szemlélet és a gyakorlati magatartás átállásával kapcsolatos — nehézségek is járulnak. E különféle nehézségek leküzdése időt kíván, s

fontos tényezője az új típusú gazdaságirányítási rendszer kifejlődésének, hatása fokozatos kibontakozásának.

Amikor tehát az indirekt gazdaságirányítási rendszert és működését nagy vonalakban jellemezni kívánjuk, ennek célja, hogy az új rendszer *tipikus* vonásait úgy mutassuk be, mint amelyeknek kifejlődésére szükségszerű *tendenciák* irányulnak.

b) Az indirekt irányítás alapeszméje

Az új mechanizmus arra hivatott, hogy az egyes szocialista országokban — fejlődésük változott körülményei között — a tervszerű gazdaságirányítás alapfunkcióit a régi mechanizmushoz képest hatékonyabban, s következetesebben segítse érvényre juttatni.

A tervszerű gazdaságirányítás új típusú szerkezeti felépítésében az az *alapeszme* tükröződik, hogy a szocialista állam, mint a társadalmi tulajdon központi képviselete, gazdaságirányító funkcióját úgy tudja célszerűen ellátni, ha a társadalmi újratermelés egész menetének, arányainak tudatos alakításával kapcsolatos feladatokat és felelősséget — szervezeti, döntési, tervezési és szabályozási síkon egyaránt — *megosztja* a központi szervek és a vállalatok között. A megosztás elve: a gazdálkodás valamennyi makroökonómiai feladatát központilag, és valamennyi mikroökonómiai feladatát vállalati szinten végezzék, s a gazdálkodás e két szintjének egységét a gazdaságpolitika és az árumechanizmusok, vagyis a népgazdasági terv és a piac szerves összekapcsolása útján biztosítsák. Ebben a konstrukcióban szükségszerű törekvés az adminisztratív módszereknek a lehetséges legszűkebb térre való szorítása.

Nézzük meg, hogy a gazdaságirányítási rendszer e típusánál mi jellemzi az általános érvényű alapformák alkotóelemeinek strukturális kapcsolatát.

Miután az egyes szocialista országokban a gazdasági mechanizmus tökéletesítését szolgáló elvi határozatok és gyakorlati lépések között jelentősek az eltérések, az indirekt irányítási rendszert elsősorban a hazánkban elhatározott, és az MSZMP KB 1966 májusi ülésén elfogadott határozat alapján igyekszünk jellemezni.

c) Szervezeti és döntési jellemzők

A döntési jogkörök decentralizált megosztása. A gazdasági kérdések makroökonómiai síkján a döntéseket továbbra is központilag (a kormány és más állami szervek) hozzák, viszont e kérdések mikroökonómiai vonatkozásait illetően a döntések meghozatala — a vele járó felelősséggel és anyagi következményekkel — vállalati szinten történik. Ez azt jelenti, hogy *a vállalat* — az államilag szabályozott keretek közt — *dönt egyszerű és bővített újratermelésének* kérdéseiben; se ráfordításai, se feladatai tekintetében nem döntenek helyette, s általában nem adnak számára közvetlenül központi utasítást. Ezáltal a vállalati vezetés részt vállal a gazdasági döntések következményeinek kockázatában.

A gazdálkodáshoz szükséges eszközök feletti rendelkezés decentralizáltsága. Miközben az állami központi szerv rendelkezik a népgazdasági döntések megvalósításához szükséges anyagi tartalékokkal, központosított pénzügyi alapokkal, s az ezek felhasználását elősegítő szabályozók célszerű beállításának jogával, a vállalatok rendelkeznek a döntési jogkörük gyakorlásához szükséges mérvű saját alapokkal. Az állam központilag csupán az alapok képzésének szabályait írja elő, befolyásolva az alapok realizálásának anyagi-műszaki lehetőségeit, de a saját alapok konkrét felhasználása, pótlása és bővítése, valamint célszerű kombinálása a vállalati gazdálkodás szerves része.

A központi gazdasági intézmények erőteljes funkcionális és gazdaságpolitikai megalapozó szerepének megfelelő felépítése. Miután a mikroökonómiai döntéseket a vállalatok hozzák, s ők rendelkeznek az ezekhez szükséges forrásokkal, az egyes ágazatokat képviselő minisztériumok és hatóságok megszűnnek a vállalatok operatív szakirányítói lenni. Ennek folytán — a régi irányítási rendszerhez képest — általában csökken az ágazati szakminisztériumok száma, de fokozódik tényleges felelősségük az adott ág műszaki fejlesztésére, távlataira vonatkozó gazdaságpolitika megalapozásáért, a kutatásokért, a káderek képzéséért, kinevezéséért, a területükhöz tartozó nagyberuházások szervezéséért. Ezzel egyidejűleg megnövekszik a funkcionális intézmények (a tervezőközpont, a pénzügyminisztérium, a bankok és más általános hatókörű szervek) szerepe. Mindez kihat a vállalati szervezeti formák alakulására is. Magában rejti az erő-

sen specializált területeken szélesebb profilok kialakulásának, más területeken a vertikális — kombinátszerű — vállalati formák, valamint tartós vagy alkalmi vállalatközi egyezmények létrejöttének a tendenciáját.

d) A gazdasági tervezés jellemzői

A népgazdasági tervezés módosult rendszere és az önálló vállalati tervezés. Miután a mikroökonómiai döntések vállalati hatáskörbe tartoznak, s a szakminisztériumok operatív vállalatirányítás helyett gazdaságpolitikai megalapozó funkciót látnak el, lehetővé válik egyfelől az, hogy a népgazdasági tervezés *homlokterébe a hosszútávú tervekre támaszkodó középtávú — ötéves — tervek kerüljenek,* másfelől az, hogy az egyes *vállalatok önálló, saját terveik alapján gazdálkodjanak.*

A népgazdasági tervek rendszerében az éves tervek nem a minisztériumokra, s azon át a vállalatokra való tervlebontás számára szolgálnak alapul, hanem lényegében a kormány adott évre szóló gazdaságpolitikai intézkedéseinek, az ötéves terv megvalósításához szükséges feltételek kialakításának adják keretét.

A kétszintű — központi és vállalati — tervezés előnye abban áll, hogy a népgazdasági tervezés a makroökonómiai feladatok megalapozásához fontos támasztékot lel a reális helyi meggondolásokra épített vállalati tervekben, viszont a vállalatoknak közvetlen érdeke az alkalmazkodás a gazdaságpolitikai programokhoz, valamint a népgazdaságfejlesztési tervek előirányzatainak sematizmustól mentes konkretizálása. Mindez elősegíti a távlati követelmények és a jelenlegi lehetőségek ésszerű összehangolását, a központi tervezésben éppúgy, mint a vállalati tervezésben.

A fejlődés legkedvezőbb útjának megközelítése. Miután a központi tervezésben a közép- és a hosszú távú tervek a dominánsak, és a vállalatok tervszerű irányítása az árumechanizmusok szabályozása útján történik, lehetővé és szükségszerűvé válik *egyfelől* a piaci viszonyokkal számoló, értékszemléletű mérlegmódszerek alkalmazása a népgazdasági egyensúly tervezésében, *másfelől* a tényleges szükségletek megalapozottabb felmérése és a hatékonyság szempontjainak erőteljes érvényesítése a népgazdasági tervezésben, tehát a gazdasági növekedés legelőnyösebb útjának megközelítése, a legkedvezőbb tervvariáns kiválasztása.

A tervek fokozott megalapozása. Ha egyszer a vállalatoknak közvetlen érdeke az, hogy jól gazdálkodjanak, helyesen döntsenek és döntéseiknek érvényt szerezzenek, akkor érdekük fűződik ahhoz is, hogy — figyelembe véve a népgazdasági tervet, az állami preferenciákat, a műszaki fejlesztési és ösztönzési irányokat — olyan terveket készítsenek, amelyek saját lehetőségeik alternatív mérlegelésén, a jövedelmezőbbnek bizonyuló megoldások kiválasztásán, számbajöhető szállítóik és megrendelőik reális ajánlatainak megismerésén alapulnak.

Ez más oldalról annyit jelent, hogy a népgazdasági tervezés szövetségesre talál a vállalatokban a jövőbeni szükségletek mérlegelésében, a makroökonómiai tervdöntésekhez szükséges hiteles információk szerzésében. A központi szerv a vállalati tervek és információk ismeretében meggyőződhet afelől, mely népgazdasági tervelőirányzatok reális megvalósításában áll fenn — és melyekhez teremtendő meg — a vállalati vezetés és kollektíva anyagi érdekeltsége, tehát azoké, akiken a központi akarat teljesítése végeredményben múlik.

Ezenkívül, miután a központi gazdasági apparátusok erejét nem kötik le az operatív irányítás napi gondjai, munkaenergiájukat nagymértékben a folyamatos és az időszakos (terv-) döntések megalapozására összpontosíthatják.

2. A központi szabályozás jellemzői

a) A közgazdasági (közvetett) eszközök dominánsszerepe

A szocializmusbeli áruformák egyszersmind a társadalmi elsajátítás viszonyainak megjelenési formái, amely viszonyok a termelés összfolyamatának makroökonómiai szabályozását kívánják meg. Ezért az új gazdaságirányítási rendszerben — ami e két tény elismerésére épít — a központi szabályozás alapvetően *indirekt* módon történik.

Mi különbözteti meg a szabályozás indirekt formáit a szabályozás direkt formáitól? A szabályozásnak ez a típusa, szemben a direkt módszerrel

1. úgy ír elő központilag normákat, állít fel „játékszabályokat", hogy azok valamennyi érintett vállalatra egyaránt és egy-

formán vonatkoznak, nem pedig egy-egy vállalat „testére szabott" mértékek, számszerű keretek formájában (címzetten);

2. az előírások a különböző áru- és pénzkategóriák *aktív* szerepére, tipikus reagálásokat kiváltó automatizmusaira épülnek, s nem az utóbbiak korlátozásán és kisegítő alkalmazásán alapulnak.

A társadalmi újratermelés központi tervszerű irányítása, mint eddig is, alapvetően a vállalati tevékenység állami szabályozásával valósul meg. De a vállalatok most nagyfokú önállósághoz jutnak, miközben egész gazdálkodásuk kétszeres közgazdasági szabályozás alá kerül.

Az indirekt központi szabályozás eszközei két — egymással összefüggő és egymásba szövődő — csoportba oszthatók, aszerint, hogy azok elsősorban a vállalatok belső gazdálkodására (és az így befolyásolt vállalati magatartáson keresztül a piacra) irányulnak-e, avagy pedig elsődlegesen a piaci tényezők (és ezen keresztül a vállalati gazdálkodás) befolyásolását célozzák-e. Az első esetben *pénzügyi*, a második esetben *piaci* módszerekről beszélünk.

A *pénzügyi szabályozás* eszközei közé tartoznak a különféle adók, adójellegű befizetések százalékosan előre rögzített normái (pl. 15%-os illetményadó a béralap után), az amortizációs ráta, a fizetendő beruházási hányad, a nyereségből a részesedési alapra fordítható hányad előírása stb.

A kereslet és a kínálat befolyásolására irányuló *piaci szabályozás* eszközei: az árak fixálása és limitálása, a külkereskedelmi árszorzó, a vámok, felvásárlások (pl. mezőgazdaság) és készletbevetések stb., amelyek a termékpiacra hatnak; a kamatlábak, a hiteltörlesztési feltételek megállapítása, amelyek a hitelpiacot érintik; a bérkategóriák előírása, a beiskoláztatási és az ösztöndíj-politika, amelyek a munkapiacot befolyásolják. Emellett ne feledkezzünk meg a piacbefolyásolás olyan nagy hatású eszközeiről sem, mint a költségvetési szervek részére nyújtott állami források elosztása, s nem utolsósorban az állami központi termelő és nem termelő beruházások, amelyek mind a kivitelezés során, mind üzembe lépésükkel a forgalom szférájában lökésszerű változásokat okoznak.

Ily módon valósul meg a központi szabályozás és a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása a szocialista tulajdon alapján, az árukategóriák felhasználásával.

Az alapvetően árukategóriákkal történő központi szabályozás tesz lehetővé olyan *információs rendszert* is, amely hitelesebben tájékoztat központot és vállalatot a tényleges helyzet állása felől; módot ad a helytelen központi vagy helyi döntések, tervelőirányzatok, vagy a megvalósulás során jelentkező negatív jelenségek viszonylag gyors, időben történő korrigálására.

Szükségesnek látszik kitérni az indirekt (közgazdasági) módszereknek az államigazgatási módszerekhez való viszonyára. Sokszor ugyanis a két módszert szembeállítják egymással. Holott a gazdaságirányításnak mindkét típusában egyaránt államigazgatási formában valósul meg a központi szabályozás.

A direkt szabályozásra az adminisztratív államigazgatási módszerek alkalmazása a jellemző, melyeknél egyedi hatósági döntéseket hoznak és utasítanak. Ily módon az indirekt szabályozás valóban *ellentétben áll* az adminisztratív módszerek rendszeres alkalmazásával. Az indirekt gazdasági módszereknek, mint államigazgatási módszereknek, általában a jogi szabályozás felel meg.

Akár a pénzügyi, akár a piaci szabályozás eszközeit nézzük, mindegyik feltételez államhatalmi, államigazgatási döntést, határozatot, amelynek megszegése gyakorlatilag felelősségre vonható. Ettől azonban még ezek a módszerek indirekt módszerek (mert általában minden vagy sok vállalatra vonatkoznak), és közgazdasági módszerek (mert itt a pénzformák nem a vállalati gazdálkodásra való esetenkénti beavatkozás eszközei, hanem aktív önszabályozó szerepet játszanak).

Látni kell tehát azt is, hogy az indirekt szabályozás állami jellege lényegesen különbözik a direkt módszerek állami jellegétől. Indirekt módszernél általában az állami számonkérés csak a „játékszabályok" megsértésekor merül fel, viszont a direkt módszernél a számonkérés (a tervfeladatok teljesítésére vonatkozóan) rendszeres és tételes. Ebből következik, hogy az utóbbi esetben nagyobb a bürokratizálódás és a számonkéréses alóli kitérés (felelősségáthárítás) veszélye.

Az a tény, hogy az új mechanizmusban a központi szabályozás *alapvetően* indirekt közgazdasági módszerekkel folyik, nem zárja ki a direkt módszer alkalmazásának sem a lehetőségét, sem konkrét, esetenkénti szükségességét! A hangsúly azon van, hogy *az új mechanizmus belső logikájával az indirekt módszer áll összhangban.* Más szóval: ebben a konstrukcióban a vállalatokat konkrét feladatra utasító hatósági beavatkozás — csak *átmeneti* és *kivételes* helyzet okozta — szükségmegoldás lehet (pl. honvédelmi szempontok, közbiztonság veszélyeztetése, a külfölddel szemben vállalt kötelezettség teljesítése stb.). A tervfeladat központi előírása szükségtelen, ha a vállalat abban amúgyis érdekelt, vagy érdekeltté tehető. Írjunk elő kötelezően viszont akár

egyetlen teljesítménymutatót is, amely érdekeivel ellentétes, akkor számolnunk kell részint kiutat kereső burkolt ellenállásával. s tartósabb esetben gazdálkodása hatásfokának lerontásával.

Ám vannak a tervfeladatra utasító módszeren kívül a direkt szabályozásnak egyéb formái is, melyeknek alkalmazása. bizonyos keretek közt tartva, nem zavarja, hanem kiegészíti az indirekt szabályozás rendszerét. Ezek közé tartoznak olyanok, amelyek a szocialista társadalom érdekének érvényesítése végett egy-egy vállalatra konkretizálva *rendszeresen* alkalmazandók. Ide számít a vállalatvezető kinevezése, új vállalat alapításának engedélyezése, telephelyi engedélyek, egészségügyi, tűzrendészeti. honvédelmi, s különböző pénzügyi és egyéb gazdasági előírások betartásának ellenőrzése stb., szükségessé válhatnak továbbá bizonyos *esetenkénti* beavatkozások is (pl. spekulációs nyereségek lefölözése, vállalati szanálás, illetve megszüntetés elrendelése).

Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben a népgazdasági terv alapvető transzmisszionáló eszközét tehát a központilag „vezérelt" piaci mechanizmusok, s az azokhoz kapcsolt pénzügyi szabályozók jelentik. Ahhoz azonban, hogy ezek a mechanizmusok a tervszerű szabályozás hatékony és egymással konzisztens eszközeiként funkcionáljanak, a korábban kialakult szerepükhöz képest lényeges változásoknak kell végbemenniük hatókörükben, különböző elemeiknek egymáshoz való kapcsolataiban.

b) A vállalatok érdekeltsége jövedelmük maximalizálásában

Az áruviszonyok szocializmusbeli léte feltételezi a vállalatok gazdasági elkülönültségét, s ezáltal a jövedelmezőségi kategória kulcsszerepét a vállalati gazdálkodásban, és így a központi szabályozás új rendszerében. Ellentétben a korábbi helyzettel, amikor a vállalat vezetőinek közvetlen érdeke a kötelező tervmutatók teljesítéséhez fűződött, s ennek alapján értékelték és jutalmazták tevékenységüket, *az új mechanizmusban a vállalati vezetés és kollektíva közvetlen érdekeltsége a vállalati jövedelem maximalizálására összpontosul.*

Az anyagi érdekeltség alapjának tekintett vállalati jövedelem egyes szocialista országokban (mint Jugoszláviában, Csehszlo-

vákiában) jelentheti az anyagi ráfordítások (*c*) és az állami befizetések után az összes bevételből fennmaradó bruttó jövedelmet; más szocialista országokban viszont, mint nálunk, ahol a munkabéreket költségként kezelik, jelentheti a vállalati nyereséget (a nettó jövedelmet). Akár a bruttó, akár a nettó jövedelemhez kapcsolódó anyagi érdekeltségi rendszerről legyen is szó, a lényeg az, hogy a vállalati gazdálkodás társadalmi elbírálása, elismerése elsősorban az *értékesítésből* származó saját jövedelem nagysága alapján történik. Ennélfogva a jövedelem elért növekedésétől, nagyságától közvetlenül — bár nem azonos mértékben — függenek a vállalat vezetőinek és a kollektíva tagjainak munkával szerzett jövedelmei, s tipikus esetben nagymértékben függenek ettől *is* a vállalat fejlesztésének lehetőségei.

Ily módon a jövedelmezőség fokozására irányuló közvetlen érdekeltség arra kényszerít, hogy a vállalat a meglevő eszközeit és munkaidőalapját takarékosan használja ki, kombinálja és racionálisan fejlessze, hogy jó áron értékesíthető — tehát a rendelők igényeinek megfelelő, korszerű — árut adjon el, hogy ne csak a vállalati vezetők, hanem a kollektíva is közvetlen felelősséget érezzen a vállalat gazdálkodásáért, a népvagyonnal való sáfárkodásáért. Ahhoz azonban, hogy a vállalati jövedelemben való érdekeltség valóban betölthesse pozitív szerepét, szükség van megfelelő finanszírozási és jövedelemelosztási formákra, valamint a vállalatközi árukapcsolatok piaci formáira.

c) A pénzügyi alapok decentralizáltabb megosztása

Az új szabályozási mechanizmus, amely a szocialista vállalati gazdálkodásban rejlő közgazdasági előnyökre épít, feltételezi a pénzügyi alapoknak a korábbihoz képest decentralizáltabb megosztását.

A már működő vállalatok normális működéséhez, tervszerű fejlesztéséhez saját alapokat kell biztosítani: megfelelő alapokat az eszközök pótlásához, vállalati nyereségből képzett fejlesztési alapot, amely lehetővé tesz kisebb bővítéseket, vagy amelynek nagyobb beruházásból származó növekménye forrásul szolgál hitel igénybevételére és törlesztésére; a minimális jövedelemszerzést garantáló bértarifákkal képzett béralapon felül a válla-

lati nyereség egy hányadából származó részesedési alapot, amely módot nyújt arra, hogy a vezetők és beosztottak — a vállalati eredményhez való hozzájárulásuk arányában — nagyobb jövedelemhez jussanak.

A vállalati (decentralizált) alapokon kívül az államnak rendelkeznie kell megfelelő központi (centralizált) pénzügyi alapokkal is.

d) A vállalati alapképzés és a jövedelemelvonás mértékeinek egységes elvek szerinti, tartós meghatározása

Ellentétben a régi mechanizmussal, amelyet a jövedelemnövekmény folytonos „adósítása", a keletkező veszteségek dotálása, sematikus rögzítése jellemzett, a központi szabályozás indirekt rendszerében a vállalati alapképzés és az állami adóelvonás szabályainak, kulcsainak több évre (pl. egy ötéves tervperiódusra) történő előzetes és egységes elv szerinti rögzítése a követelmény. Ez esetben biztosítható, hogy

1. a vállalatok hosszabb távon előre kalkulálva tervezhessenek, s indokoltan viseljék döntéseik rájuk háruló anyagi előnyeit, hátrányait,

2. a központilag és a vállalatoknál képződő alapok egymással szoros összefüggésben mozogjanak. (Ha tehát növekszik egy vállalat adóbefizetése, bizonyos arányban növekedjék saját alapja is.) Így az állam (a tanács) a *neki* befolyó jövedelmekből, amelyeknek maximalizálásához közvetlen érdeke fűződik, a vállalat pedig *saját* jövedelemalapjaiból, amelyeknek maximalizálása az ő közvetlen érdeke, biztonsággal következtethessen a gazdálkodás eredményességére.

e) Visszterhes formák kiterjedt alkalmazása

Az új szabályozási rendszernek fölöttébb jellemző vonása az, hogy a vállalatokat lekötött, illetve igénybe vett eszközeik arányában pénzügyi kötelezettségek terhelik. (Eszközeiket nem „ingyen" kapják.) Ez az ún. visszterhesség, amely tiszta alakjában a hitelformában, de továbbmenően a lekötött eszközök után fizetendő adó (eszközlekötési járulék) formájában ölt testet.

A visszterhesség kiterjed (kiterjesztendő) mindama vállalatokra, amelyeknél a befektetés eredménynövelő hatása megfelelő mértékben náluk realizálódik. Ez azt jelenti, hogy a már működő vállalatok saját alapokat meghaladó beruházásait bankhitelből finanszírozzák, melyet kamatostól törleszteniük kell; az állami költségvetésből finanszírozott új, nagy termelőlétesítmények esetében pedig az induló vállalatnak meghatározott időre bizonyos hiteltörlesztést írnak elő.

A visszterhesség (a hitel) előnyei:

1. A vállalatok közvetlen anyagi érdekeiknél fogva kényszerítve vannak kezdeményezéseik realitásának és jövedelmezőségének mérlegelésére, mert ha nem sikerül a vállalkozás, anyagi veszteség terheli őket, és a hitelt tartalék-, vagy más meglevő alapjukból kamatostól vissza kell fizetniük.

2. Mód van arra, hogy a központi szervek a vállalatok kezdeményezéseit a gazdaságos struktúrafejlesztés tervezett irányai alapján rangsorolják és szelektálják.

3. A jelentkező egyensúlyhiányokkal, inflációs és deflációs tendenciákkal szemben — a tartósan rögzített adókulcsok és más pénzügyi szabályok érintése nélkül — a kormány kellő erővel léphet fel, a folyósítandó hitelek feltételeinek, s az újonnan belépő vállalatok visszterhes normatíváinak szigorításával, illetve enyhítésével.

f) Az árukapcsolatok piaci formái és a piaci automatizmusok szerepe

A jövedelem maximalizálására összpontosuló vállalati érdekeltségi forma, valamint a finanszírozás és a jövedelemelvonás sajátos konstrukciói megkívánják, s egyben lehetővé teszik azt, hogy az árupiacra jellemző formák a tervszerű szabályozás aktív eszközeiként, a piaci hatások bizonyos önmozgásai pedig a makroökonómiai döntések és tervek realizálásának kontrolljai gyanánt szerepeljenek.

Az árukapcsolatokra jellemző piaci formákhoz tartoznak:

1. A *rugalmas árrendszer*, amely képes követni a tényleges szükségletek és a tényleges társadalmi ráfordítások — használati érték és az érték viszonyának — mozgását, s egyben képes aktív szerepet játszani a népgazdasági tervben és központi döntésekben tükröződő gazdaságpolitika átvitelében a kereslet-kínálat alakulására, s így a vállalati gazdálkodásra.

2. A *kereskedelmi módszerek alkalmazása*, amely magában foglalja a korábban központi kiutalásokon alapuló anyagi-műszaki ellátó szervek átszervezését gazdálkodó nagykereskedelmi vállalatokká; bizonyos termelő nagyvállalatok, vagy közös szervezeteik külkereskedési jogának biztosítását; nem utolsósorban pedig — a káros monopolisztikus képződmények megakadályozása céljából — az eladók közti egészséges versengést elősegítő feltételek teremtését.

Az indirekt szabályozás a nyereségekre kifejtett impulzusok révén azért lehet hatékony eszköz az állam kezében, mert a felsorolt piaci formák között bizonyos önszabályozó automatizmusok működnek. Az indirekt módszer természete szerint a vállalatok magatartását nem címzetten, hanem általános érvényű előírásokkal szabályozza. De azonos szabályra, vagy annak bizonyos változtatására (pl. fix ár, adókulcs) az eltérő helyzetben levő vállalatok eltérő, sőt ellentétes módon reagálnak. Hogyan egyezhet végül is e különböző irányú és intenzitású reagálásoknak az eredője a helyesen kitűzött és jól közvetített gazdaságpolitikai célokkal? Csak úgy, ha a piaci automatizmusok működhetnek, amelyek a vállalati reagálásokat a központilag változtatott tényezőknek megfelelően a *kiegyensúlyozódás* irányába viszik. Ezt pedig azért tehetik, mert ezek az automatizmusok maguk is befolyásoló tényezői a nyereség nagyságának, s ily módon ugyancsak determinálják a vállalati döntések és gazdálkodás irányát.

Ily módon az *automatizmusok* is a központi szabályozás *indirekt eszközei*, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt azáltal, hogy a központi pénzügyi és piaci szabályozás által *beállíthatók*, s így a hatásukra automatikusan végbemenő folyamatok „vezérelhetők". Másrészt azáltal, hogy — mivel az automatizmusok közvetlen hatása alatt álló tényezők (mozgó ár stb.) befolyásolják az egyének és a vállalatok gazdasági magatartását — a központi irányítás számára bizonyos „visszacsatolási" rendszert jelentenek, és ebben az értelemben a makroökonómiai döntések realitásának, helyességének utólagosan objektív *kontrollját* is képezik.

Végeredményben tehát *az új mechanizmus szabályozási rendszerének három legfőbb jellemzője:* az indirekt vagy közgazdasági módszerek alkalmazása a központi irányítás részéről; a vállalatok értékelése és érdekeltsége jövedelmük (nyereségük) mér-

tékén alapul; az áru- és pénzviszonyok aktív, automatikus szabályozó szerepe. Ezek a jellemzők egyrészt összhangban állanak a népgazdasági tervezés és a szervezeti rendszer módosult vonásaival, másrészt egymást is *kölcsönösen* feltételezik.

3. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer mint a tervgazdálkodás magasabb formája

a) Az új mechanizmus előnyei

Megismerkedvén az új gazdaságirányítási rendszer főbb jellemzőivel, működésének a direkt típusú irányítástól eltérő sajátosságaival, összegezhetjük várható legfontosabb előnyeit és érzékeny pontjait.

Előnyei abban összpontosulnak, hogy a gazdasági fejlődés adott fokán alkalmasabb mechanizmusa a népgazdaság tervszerű működésének, hatékony fejlődésének, mint a régi volt. Más szóval, a szocialista állam kezében az új mechanizmus fokozott lehetőséget ad a tervszerű gazdaságirányítás általános érvényű alapfunkcióinak következetes érvényesítésére, a következők miatt:

1. *Az egész termelőapparátus rugalmasabbá válik.* A vállalatok úgy is, mint megrendelők, úgy is, mint szállítók, közvetlen tényezői a piacnak, s így termelésükkel inkább tudnak alkalmazkodni a tényleges szükségletekhez, területük technikai fejlődésének új lehetőségeihez. Önállóan tervezhetnek a maguk szférájában. Tehát azok döntenek, akiken a tervek végrehajtása múlik. Közvetlenül abban érdekeltek, hogy a konkrét népgazdasági helyzetben, központi tervek alapján szabályozott gazdasági adottságaik között anyagi és emberi termelőerőiket racionálisan működtessék, gazdaságosan fejlesszék.

2. *A központi szervek gazdaságirányító* — tervező, szervező, szabályozó — *tevékenysége megalapozottabbá válhat.* Az operatív gazdasági ügyek özönének intézése helyett erőiket valóban a makroökonómiai problémák elemzésére, a legjobb megoldási módok keresésére, a mindenkor kulcsjelentőségű gazdaságpolitikai feladatok érvényesítésére, s az újratermelési összfolyamat, a gazdasági össztevékenység ellenőrzésére koncentrálhatják.

3. *Kedvez a szocialista demokratizmus kifejlesztésének.* Az

egyes dolgozó közvetlenül érdekelt a kollektíva összmunkájában, a fegyelmezetlenség, a közösség kárára történő manipulációk megszüntetésében, a vállalati gazdálkodás eredményességében. A vállalatvezető úgyszintén érdekelt a beosztottak javaslatainak, észrevételeinek kikérésében, kezdeményezéseik támogatásában, szigorúan teljesítményeik szerinti díjazásában. A különböző gazdaságirányító szervek és a vállalati vezetők is arra kényszerülnek, hogy a másikkal szembeni ellentétes magatartás helyett a párt és az állam közérdeket szolgáló politikáját egymással „szövetségben", elvtársi együttműködésben, a legjobban érvényesítsék.

Mindezen várható előnyök realizálása természetesen igen sok konkrét tényezőn is múlik, nem utolsósorban azon, hogy mind a felsőbb irányítás, mind a vállalati vezetés mennyire képes elsajátítani a tervgazdálkodás e formájában rejlő politikai, közgazdasági, műszaki és emberi potenciál kihasználásának mesterségét, művészetét. Emellett az indirekt típusú irányítási rendszernek van egy néhány pontja, amelynél a hozzáértés kifejlesztése, a gyakorlati tapasztalat megszerzése s a megfelelő módszerek, eljárások mielőbbi kialakítása különös figyelmet érdemel.

1. Az új mechanizmusban az árak gyorsabban reagálnak az egyensúlytalanságokra, és ha az egyensúly megteremtésének feltételei késlekedve jönnek létre, akkor fennáll az általános árszínvonal emelkedésének konkrét lehetősége.

2. A társadalmi érdeket sértő viselkedés veszélye oly vállalatok részéről, amelyek bizonyos árufajtáknak monopolista termelői.

3. A hatékonyság növelésére, az optimális népgazdasági struktúra kialakítására irányuló központi terv és a piaci hatásoknak kitett vállalati gazdálkodás közötti transzmisszionálás helyes megoldása bonyolult feladat.

Úgy tűnik azonban, hogy az új mechanizmus e pontjai inkább a kezdeti tapasztalatlanság miatt okozhatnak problémát, nem pedig a gazdaságirányítás tipikus szerkezeti konstrukciója miatt. Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy *a szocialista gazdaság működésének ez a mechanizmusa objektíve előnyösebb a régi mechanizmusnál, a szocialista tervgazdálkodásnak magasabb fokát, hatékonyabb formáját képviseli.*

b) Az új mechanizmus és a szocialista tervgazdálkodás lényege

Az irányítás indirekt rendszere nemcsak megőrzi a szocialista tervgazdálkodás fölényét a kapitalista gazdálkodással szemben, nemcsak fenntartja megkülönböztető vonásait a tőkésországok államkapitalista, illetve állammonopolista kapitalista módon szabályozott gazdálkodásával szemben, hanem megerősíti annak fölényét, elmélyíti sajátosságait.

Mi a szocialista tervgazdálkodás lényege, amelyet az új gazdaságirányítási rendszer megtart és felfokoz? A lényege az, hogy nem magánelsajátításon, a tömegek kizsákmányolásán, más népek gazdasági leigázásán alapuló gazdálkodási forma, hanem a társadalmi termelésnek megfelelő társadalmi elsajátítás tudatosan vezérelt működési mechanizmusa, osztályantagonizmusoktól mentes érdekviszonyok mozgásformája. Az új gazdaságirányítási rendszer pedig éppen azáltal és annyiban teszi megalapozottabbá a szocialista tervgazdálkodás fölényét, hogy a szocialista termelőmódnak ezt a legmélyebb lényegét segíti fokozottan érvényre jutni.

Mik a szocialista gazdálkodás legfőbb sajátosságai, melyeket az új mechanizmus megőriz és kifejleszt?

1. *A valóságos társadalmi közérdek szolgálata és megvalósítása a népgazdaság egész területén.* (Az államilag szabályozott tőkés gazdálkodás az uralkodó kizsákmányoló csoportok érdekeit szolgálja, s nélkülözi a néptömegek aktív támogatását.) Az új gazdaságirányítási rendszer — miután a korábbinál sokkal inkább magában rejti a külön érdekek és a közérdek összehangolásának konkrét lehetőségeit — *hozzájárul a rendszer társadalmi tömegbázisának erősítéséhez*, a munkások, parasztok és értelmiségiek összefogott teremtő- és kezdeményező szerepének kibontakozásához gazdasági és politikai síkon egyaránt.

2. *A tervszerűség biztosítása a népgazdaság egész működésében, a bővített társadalmi újratermelés valamennyi folyamatában.* (Az államilag szabályozott tőkés gazdálkodás csupán a tervszerűség *részleges* megvalósítására képes, s ott a tervszerűség ellentendencia a monopolkapitalizmus spontánul ható törvényeivel szemben.) Az új gazdasági mechanizmus, éppen mert a szocialista termelési viszonyok *valamennyi* lényeges kritériumának reális számbavételére törekszik (ideértve a gépi-nagyüzemi

struktúra és az árukategóriák tényét is), *a korábbinál kevesebb spontán ellentendencia kibontakozását, és az egész fejlődés hosszabb távú és sokkal szilárdabb tervszerűségét teszi objektíve lehetővé.*

3. *A szocialista népgazdaság kiegyensúlyozott, hatékony növekedésének elősegítése.* (Az államilag szabályozott tőkés gazdálkodás nem képes megszüntetni az újratermelés ciklikus mozgását, s ezért alapjában a ciklikusság tompítására, anticiklikus gazdaságpolitika érvényesítésére korlátozódik.) A szocialista tervgazdálkodás azon korábban is hangsúlyozott alapelvét, hogy a fejlődő szükségletek és termelőerők eleve megtervezett makroökonómiai dinamikájának és egyensúlyának rendeli alá a társadalmi újratermelés részfolyamatait és a mikroökonómiai egységek tevékenységét, az indirekt gazdaságirányítási rendszer megtartja, sőt fokozott lehetőséget ad annak realizálására. Az alárendelődést ugyanis a vállalatok és az egyének közvetlen ügyévé teszi, nem pedig adminisztratív módszerek gazdaságon kívüli kényszerítő erejével próbálja azt megvalósítani. Ily módon — figyelembe véve a fejlettebb termelőerők és a nemzetközi együttműködés megnövekedett potenciálját — *kiszélesülnek a társadalmi rend belsőleg adott objektív lehetőségei arra, hogy az eddiginél töretlenebbül, kiegyensúlyozottabban és nagyobb műszaki és termelékenységi hatásfokkal, tehát gyorsabb ütemben fejlődjék a szocialista ország népgazdasága.*

Árak a szocializmusban

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének abban a típusában (abban a gazdasági mechanizmusban), amelyben megvalósul a népgazdasági tervezés és a piac szerves egysége, s a tervszerű központi irányítás főként gazdasági eszközökkel történik, igen jelentős szerepe van az áruviszonyok elemét képező áraknak. Az árak nagy hatással vannak a társadalmi újratermelési folyamat valamennyi mozzanatára: a termelésre, a jövedelemelosztásra, a forgalomra és a fogyasztásra. A szocialista tervgazdaságban az árrendszerrel szembeni *alapkövetelmény*, hogy a különböző termékek árainak nagysága és az áraktól függő jövedelmezőség révén helyesen — vagyis a társadalom érdekeinek megfelelően — orientálja és ösztönözze a termelőket és fogyasztókat gazdasági döntéseikben (cselekvésükben). Ezáltal az árrendszer segítse elő a gazdasági erőforrások ésszerű felhasználását, a termelés és a fizetőképes szükségletek kedvező kölcsönhatását (a termelés idomulását a szükségletekhez és új, korszerű termékek elterjedését), a fogyasztás gazdaságos szerkezetének kialakulását, a kereslet-kínálat egyensúlyát, s mindezek révén a népgazdaság optimális ütemű és kiegyensúlyozott fejlődését.

E követelményeknek az árrendszer akkor tesz eleget, ha az árak a következő fő tényezők együttes hatására alakulnak:

— a társadalmilag szükséges ráfordítások,
— a piaci viszonyok,
— az állami preferenciák.

j. Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások

1. Az érték és annak módosult formája a szocializmusban

Az árnagyságok alakulásával és — szocialista tervgazdálkodás esetén — az árak ésszerű nagyságával kapcsolatosan a közgazdasági elméletnek kettős feladata van. Egyfelől meg kell magyaráznia az árak (árarányok) mozgásának hosszú távú tendenciáját, az árak ilyen értelemben vett mozgási centrumát. Másfelől magyarázatot kell adnia az árak rövidebb távon ettől folytonosan eltérő alakulására, az ésszerű konkrét árnagyságokra (árarányokra). Az értékelmélet feladata az első. Az értékelmélet tehát alapja az árelméletnek, de utóbbi konkrétabb, tehát sokrétűbb, gazdagabb az előbbinél.

Marx értékelméletének (amelyet a termelési eszközök magántulajdonán nyugvó árutermelés viszonyaira dolgozott ki) alapvető jellegzetessége, hogy az árak fentebbi értelemben vett mozgási centrumát a *termelés* feltételeinek, a tényleges *ráfordításoknak* az alakulásával magyarázza, figyelembe véve a ráfordítások közt az emberi munka kitüntetett szerepét. Ez a magyarázat két lépcsőben történik.

Először az elvontság igen magas szintjén megállapítja, hogy egy árufajta egyedeinek társadalmi *értékét* az előállításukhoz társadalmilag szükséges (vagyis az egyes árutermelő üzemekben eltérő tényleges munkaráfordítások súlyozott társadalmi átlagát képező) *munka*ráfordítás határozza meg.[1] Ezen a szinten még eltekint attól, hogy a kapitalizmusban az árukat tőkésüzemek termelik, s nem veszi figyelembe, hogy a különböző áruk termelésében lekötöttek-e, és milyen mértékben munkával előállított erőforrásokat (felhalmozott munkaeszközöket és munkatárgyakat) vagy szűkében levő kedvezőbb természeti erőforrásokat.

A második lépcsőben, konkrétabb szinten az árak mozgási centrumát már a tőkés árutermelés viszonyai között vizsgálja, s arra az eredményre jut, hogy az árak mozgási centrumát itt nem az érték, hanem annak *módosult formája* képezi. Ez utóbbinak a

[1] Itt és a következőkben munkaráfordításon a termelés ún. *folyó* munkaráfordításait értjük, vagyis a ráfordított eleven munkának plusz az elhasznált termelési eszközökben rejlő, róluk a termékekre átvitt holt munkának a mennyiségét.

nagysága eltér az érték (az átlagos munkaráfordítások) nagyságától, s erre az átlagprofitráta, a termelési ár és a földjáradék elmélete ad magyarázatot. Míg az össztársadalmi *m*-et a különböző áruk *értéke* a társadalmilag szükséges munkaráfordítással arányosan tartalmazza, addig értékük *módosult formája* az értéknagyságtól való eltérés következtében ennél általában több vagy kevesebb *m*-et tartalmaz. Ebben az eltérésben tulajdonképpen már a tőkés termelési viszonyok között is kifejezésre jut az az általánosabb összefüggés, hogy a különböző termékek termelése eltérő mértékben vesz igénybe szűkében levő felhalmozott munkatermékeket és kedvezőbb természeti erőforrásokat, tehát nemcsak munkaráfordításokat, hanem egyéb ráfordításokat (munkamegtakarító munkafeltételeket) is, amelyekkel a társadalomnak ésszerűen kell gazdálkodnia, hogy e ráfordítások munkamegtakarító hatását minél jobban kihasználhassa. Ez megköveteli, hogy e munkamegtakarító termelési feltételek kisebb vagy nagyobb mértékű felhasználása tükröződjék az előállított termékek árainak arányaiban. Ezzel az általánosabb összefüggéssel Marx nem foglalkozott, mert a kapitalista gazdasági rendszert természetesen nem az ésszerű gazdálkodás általános követelményeinek megvalósulása szempontjából vizsgálta, hanem elsősorban olyan — történelmileg átmeneti — rendszerként, amelynek kiélesedő belső ellentmondásai következtében el kell pusztulnia.

Az érték módosult formája Marxnál az értékkel szoros kapcsolatban álló, abból levezetett kategória. Először is azért, mert a munka termelékenységének hosszabb távon, a különböző termékeknél eltérő ütemben végbemenő növekedése nemcsak a termékek értékének nagyságát csökkenti különböző ütemben, hanem ennek folytán értékük módosult formájának a nagyságát is. A munkaráfordítások alakulása tehát hosszú távon döntő tényezője a különböző termékek (áruk) árai közötti arányok alakulásának. Másodszor, mert az egyes termékek értékének módosult formájában általában több vagy kevesebb *m* realizálódik ugyan, mint értékükben, de ezek az *m*-pluszok és *m*-mínuszok össztársadalmi méretekben kiegyenlítik egymást.

A marxi értékelmélet szerint tehát az elmélet konkrétabb szintjén, a tőkés árutermelés viszonyai közt, az érték módosult formáját tekinthetjük *társadalmilag szükséges ráfordításoknak*, vagyis olyan társadalmi ráfordításoknak, amelyek hosszú távon

az árakban elismerést nyernek a piacon. E ráfordításoknak alapvető szerepük van az árak alakulásában, amennyiben ezek szabják meg az árak (árarányok) mozgásának hosszú távú tendenciáját. A piacon a konkrét árak folytonosan eltérnek e vonzási pontjuktól, de éppen az eltérések hoznak mozgásba olyan erőket, amelyek kiküszöbölésük irányában hatnak.

Társadalmilag szükséges ráfordításokként, az árak (árarányok) mozgásának hosszú távú tendenciáját kifejező árcentrumként *a szocialista árutermelés viszonyai között is* az érték módosult formája jelenik meg. Ezt eredményezik a fejlett szocialista árutermelés viszonyai között a gazdasági élet objektív hatóerői, konkrétan *az értéktörvénynek mint objektív gazdasági törvénynek a működése*, és ezt kívánják meg a társadalmi szempontból *ésszerű gazdálkodás követelményei is.*

1. Az értéktől (az átlagos munkaráfordításoktól) eltérő árcentrumnak, tehát az érték módosult formájának a kialakulásában a legfontosabb szerepe a múltbeli munkával előállított és a termelésben *lekötött eszközöknek* (álló- és forgóeszközöknek) van. A modern gépi technikán nyugvó termelést ebből a szempontból először is az a tény jellemzi, hogy a különböző árufajták (iparágak) termelésében az azonos munkaráfordítás igen eltérő nagyságú (különböző munkamennyiséget tartalmazó) lekötött eszközzel párosul, vagyis a különböző árufajták esetében a „szerves összetétel", illetve az áruk eszközigényessége[2] igen eltérő. Ezért termelésük azonos arányú bővítéséhez eltérő mértékű pótlólagos eszközlekötés (tehát eszközökben megtestesülő munkamennyiség további lekötése) szükséges. Másodszor, tény az, hogy egy adott árufajta egységének előállításához szükséges munkaráfordítás nagysága erősen függ a lekötött eszközök (a bennük megtestesült munkamennyiség) nagyságától. Az egy főre (egy munkásra) jutó lekötött eszközök növelésével ugyanis olyan technika (eszközigényesebb termelési eljárás) alkalmazható, amely csökkenti a termékegységre jutó folyó munkaráfordítást, elsősorban az elevenmunka-ráfordítást.

Ha mármost a termelés bővítése és fejlesztése általában pótlólagos eszközlekötést — álló- és forgóeszköz-lekötést — igényel,

[2] Lekötött eszközökön értjük az állóeszközöket (gépek, épületek stb) és a forgóeszközöket (anyagkészlet, befejezetlen termelés, készárukészlet stb.). A tankönyvben az „eszköz" és az „alap" kifejezéseket szinonimaként használjuk.

amelynek költségeit a gazdaságilag elkülönült, önálló árutermelők módjára gazdálkodó szocialista vállalatoknak végül is árbevételeikből kell fedezniük, akkor az előbb említett két tényből szükségképpen következik az az objektív tendencia, hogy az átlagosnál eszközigényesebb árufajták értékük fölötti, az átlagosnál kevésbé eszközigényesek pedig értékük alatti áron kerüljenek realizálásra, vagyis hogy a termékek eltérő eszközigényessége kifejezésre jusson árcentrumaik arányaiban. Más szavakkal, objektív tendencia mutatkozik arra, hogy az egyes áruk árcentrumában a társadalmilag szükséges munkaráfordítások bérköltségei fölött egy olyan mennyiségű *m* realizálódjék, amely függ a lekötött eszközök nagyságától és lehetővé teszi a szóban forgó árufajta rendszeres bővített újratermelését (az álló- és forgóeszközök növelését). Ily módon az össztársadalmi *m*-nek (vagyis a nemzeti jövedelem bérköltségek feletti hányadának) jelentős része *a lekötött eszközökkel arányosan realizálódik* az árakban. Az ilyen típusú árcentrumot — Marx nyomán — termelési ár típusúnak szokták nevezni.

Ezek szerint az eszközigényességnek megfelelően az értéktől eltérő árcentrumot a fejlett szocialista árutermelésben objektív tendencia juttatja érvényre. De ez az árcentrum egyúttal megfelel a társadalmi szempontból ésszerű gazdálkodás követelményeinek is. Ha ugyanis a társadalom eszközöket (munkamegtakarító munkafeltételeket) köt le egy bizonyos területen, nem várhat tőlük munkamegtakarítást más területen. Minthogy nemcsak a munka, hanem a lekötött eszközök sem állnak fölös mennyiségben a társadalom rendelkezésére (ezeket a bővített újratermelés folyamatában a nemzeti jövedelem egy részéből kell felhalmozni), ezért velük is *ésszerűen gazdálkodni*, takarékoskodni kell. Ezért az árak iránt támasztott alapkövetelmény (az árak helyesen orientáljanak és ösztönözzenek a gazdasági döntésekben) szükségessé teszi, hogy a különböző termékek eltérő eszközigényessége megfelelő súllyal — éspedig az eszközöktől elvárható munkamegtakarítás mértékének megfelelően — kifejezésre jusson az árcentrumok arányaiban; hogy viszonylag drágább legyen az a termék, amelynek termelése azonos munkaráfordítás mellett több eszközlekötéssel jár.

Az össztársadalmi *m* egy részének eszközarányos realizálása az árcentrumban azt fejezi ki, hogy *a társadalom szempontjából a különböző termékek termeléséhez szükséges ráfordításként nem*

egyszerűen a munkaráfordítás (folyó munkaráfordítás) jön számba, hanem az a munkamennyiség is, amely lekötött eszközök formájában szükséges a termelés bővítéséhez. Az utóbbi ráfordítás az ésszerű gazdálkodásban — éppen az eszközlekötéssel történő maximális társadalmi munkamegtakarítás elérése végett — nem hagyható figyelmen kívül.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk bizonyos sajátos és fontos különbségekről a szocializmus és a kapitalizmus termelési viszonyai között. A szocializmusban a munkaerő bővített újratermeléséhez szükséges társadalmi ráfordítások nagy részét, éspedig főként a kiképzéssel és továbbképzéssel kapcsolatos egyszeri és folyó ráfordítások túlnyomó részét, az állam viseli, míg a kapitalizmusban ez utóbbiak túlnyomórészt — noha csökkenő arányban — a munkabérből nyernek fedezetet. Továbbá a szocialista tervgazdálkodásnak abban a rendszerében, amelyben a vállalati kollektívák tagjai bérükön felül is részesednek különböző formákban a vállalatok által elért jövedelemből, ezek a bérkiegészítések is hozzászámítanak a munkaerő újratermelésének társadalmi ráfordításaihoz.

Mindebből az is következik, hogy az össztársadalmi *m* egy részének nem a termelésben lekötött eszközökkel, hanem a különböző munkaráfordításokkal arányosan, tehát lényegében a *bérköltségekkel arányosan* kell megoszlania az árcentrumokban.

2. Az értéktől (az átlagos munkaráfordításoktól) eltérő árcentrumnak, tehát az érték módosult formájának a kialakulásában a szűkében levő *természeti* erőforrások (a munka kedvezőbb természeti feltételei) közül a szocializmusban is a *föld* szerepe a legjelentősebb. Gazdasági szempontból nem a föld általában tekintendő szűkösnek (hiszen vannak olyan rossz földek, amelyekre nem érdemes munkát és eszközöket ráfordítani), hanem a jobb minőségű (értsd: az ésszerű gazdálkodás esetén még megművelendő legrosszabbnál jobb) föld. A mezőgazdasági termelés társadalmilag szükséges mértékének a biztosításához ugyanis a kevésbé jó földeken (tehát kedvezőtlenebb munkafeltételek közt) is kell munkát kifejteni.

Amennyiben gazdaságilag elkülönült, önálló árutermelők módjára gazdálkodó szocialista mezőgazdasági üzemekről (vállalatokról) van szó, ezeknek a *rosszabb* földeken is meg kell kapniuk árbevételeikben termelésük költségeit, s termelésük szükséges bővítésének és fejlesztésének költségeit is, mert ez biztosítja

ezeknek az üzemeknek a működését, amelyeknek kínálatára a kereslet kielégítése végett szükség van. Objektív tendencia mutatkozik tehát arra, hogy a mezőgazdasági termékeknek olyan általános *árszínvonala* alakuljon ki, amely az össztársadalmi *m*-ből többet realizál, mint amennyi a mezőgazdasági munkaráfordításoknak és eszközlekötésnek megfelel. A különböző fajta mezőgazdasági termékek termelésében azonban egységnyi munkaráfordítás (és eszközlekötés) nagyobb vagy kisebb földterület szükséges lekötésével párosul. A „földigényes" termékek termelése viszonylag (a munkaráfordításhoz képest) nagyobb mértékben köt le jobb földeket, amelyeken az egyes mezőgazdasági üzemek többet termelhetnének a kevésbé földigényes termékekből. Ezért a különböző fajta mezőgazdasági termékeknek megfelelő arányokban való termelése, keresletük és kínálatuk egyensúlya olyan mezőgazdasági *árarányok* mellett jön létre, amelyek több vagy kevesebb *m* realizálását biztosítják, attól függően, hogy a különböző fajta termékek termelése a munkaráfordításhoz (és eszközlekötéshez) képest nagyobb vagy kisebb földterületet igényel. Objektív tendencia mutatkozik tehát ilyen mezőgazdasági *árarányok* kialakítására.

Ezek szerint az átlagos munkaráfordítástól a földlekötésnek (és eszközlekötésnek) megfelelően eltérő árcentrumot a fejlett szocialista árutermelés viszonyai között a mezőgazdaságban objektív tendencia juttatja érvényre. De az ilyen árcentrum egyúttal megfelel a társadalmi szempontból ésszerű gazdálkodás követelményeinek is. Ha ugyanis a jobb földek felhasználásával munkaráfordítást (és eszközlekötést, vagyis közvetve megint csak munkát) lehet megtakarítani, akkor e földekkel is ésszerűen kell gazdálkodni, vagyis úgy, hogy az elérhető munkamegtakarítás a társadalom számára a legnagyobb legyen. A jobb földek munkamegtakarító hatásának mértéke a rosszabb és a jobb földeken szükséges munkaráfordítások különbözetével egyenlő. Ha a társadalom bizonyos mezőgazdasági termékek (illetve ezek egy részének) termelésére jobb földeket köt le, akkor emiatt más termékek (illetve ezek részmennyiségei) rosszabb földekre szorulnak. Ezért a jobb földeken termelt termékek szükséges ráfordításai társadalmi szempontból úgy tekinthetők, hogy tartalmazzák azt a többletmunka-mennyiséget (különbözeti munkaráfordítást) is, amely a rosszabb földek felhasználása következtében áll elő. Indokolt tehát, hogy valamennyi jobb föld felhasználása —

munkamegtakarító hatásuk mértékének megfelelően — kifejezésre jusson az egyes mezőgazdasági termékek árcentrumában, és ennek megfelelően a mezőgazdasági termékek árcentrumában a tényleges társadalmi munkaráfordítások költségei (vagyis a bérköltségek) fölött nemcsak a bérköltségektől és az eszközlekötés nagyságától függő *m*-rész realizálódjék (mint az iparban), hanem a jobb földek lekötésének mértékétől függő további *m*-rész is.

Az össztársadalmi *m* egy részének a lekötött földdel arányos realizálódása a mezőgazdasági termékek árcentrumában azt fejezi ki, hogy a szocialista társadalom a különböző termékek termeléséhez *szükséges ráfordításként* nem egyszerűen a munkaráfordítást (és az eszközlekötést) veszi számba és ismeri el, hanem a *földlekötést is.*

Az értéktörvény működése tehát a szocialista árutermelésben is az ármozgások hosszú távú tendenciájaként, ilyen értelemben vett árcentrumként nem magát az értéket, hanem az érték módosult formáját juttatja érvényre, vagyis a termékárak olyan centrumát, amelyben az össztársadalmi *m* egy része a munkaráfordítások, más része a lekötött eszközök, további része a lekötött föld arányában realizálódik. A következőkben az egyszerűség kedvéért az érték módosult formájáról mint értékről beszélünk.

2. Az érték és a nemzetközi munkamegosztás

Az értéket, tehát az árak (árarányok) hosszú távú mozgási centrumát a társadalmilag szükséges ráfordítások határozzák meg. De milyen körre, mekkora területre vonatkozik itt a „társadalmi" kifejezés?

Az érték a társadalmi munkamegosztás által, s ennek alapján az árucsere, a piac által összekapcsolt termelők közti viszonyt fejez ki. Ha teljesen zárt nemzetgazdaságokat tételezünk fel az elméletben, akkor az egymástól elszigetelt nemzeti piacokon csak külön-külön *nemzeti* értékek léteznének, amelyeket a nemzetgazdasági méretekben szükséges ráfordítások határoznának meg. Ha elméletileg feltételezzük a nemzeti gazdaságok elkülönülésének, a külön nemzeti piacok létének teljes felszámolását — tehát az áruk, a tőke és a munkaerő teljesen szabad áramlását a vilá-

gon, és az államok külön gazdaságpolitikájának a megszűnését, tehát csak egy egységes világpiac létezését —, akkor csak *nemzetközi* érték érvényesülne, amelyet a világméretekben szükséges ráfordítások határoznának meg.

Valójában azonban az a helyzet, hogy a nemzeti gazdaságok egyfelől elkülönülnek egymástól, léteznek külön nemzeti piacok, másfelől összekapcsolja őket a nemzetközi munkamegosztás, a külkereskedelem, tehát létezik világpiac is. Ilyen körülmények között *az áruknak van nemzeti és nemzetközi értékük, amelyek egymás mellett létezve, egyaránt szerepet játszanak a belső (nemzeti) piacokon az árak (árarányok) hosszú távú mozgási centrumának a meghatározásában.*

A *nemzetközi érték* a külkereskedelemben (a világpiacon) forgalomba kerülő termékek nemzeti értékeinek súlyozott átlaga. A világpiac az intenzívebb és termelékenyebb nemzeti munkát azonos idő alatt több értéket alkotó munkának ismeri el. A nemzetközi érték természetesen szintén csak az árarányok hosszú távú mozgási tendenciáját határozza meg a világpiacon, s e tendencia érvényre jutását erős ellenerők akadályozzák (monopóliumok, pénzügyi hatalmak, állami beavatkozás). Ezenkívül a nemzeti piacok nemzetközi egységesítésének tendenciája eltérő mértékben jut érvényre a különböző termékfajtáknál. Vannak tipikusan világkereskedelmi áruk, s vannak olyanok, amelyeknek cseréje nem lépi túl a nemzeti piac keretcit (természetüknél fogva nem szállíthatók, vagy viszonylag túl nagyok a szállítás költségei stb.). Ez utóbbiaknak nincs is nemzetközi értékük.

A *nemzeti értéket* a termelés nemzeti feltételeinek megfelelően szükséges ráfordítások határozzák meg. E ráfordítások abszolút nagysága és arányaik, vagyis a nemzeti értékek nagysága és arányaik többé-kevésbé eltérnek a nemzetközi értékek nagyságától és ezek arányaitól.

A nemzeti érték*arányok* és a nemzetközi érték*arányok* eltérése nagy jelentőségű minden ország számára a nemzetközi munkamegosztásból, a külkereskedelemből szerezhető előnyök szempontjából. Az adott országnak ugyanis előnyös az, ha olyan terméket *exportál*, illetve olyanok exportját növeli, amelyeknél a hazai ráfordítások (a nemzeti érték) és a nemzetközi érték viszonya az ország számára kedvezőbb, vagy kedvezőbbé tehető, mint más termékeknél, viszont nem exportál, illetve csökkenti az exportot (sőt, ha speciális szempontok nem szólnak ellene, a

hazai szükségletet is inkább *importtal* elégíti ki) olyan termékekből, amelyeknél nem reméliheti, hogy megfelelően lecsökkenthesse a hazai ráfordítások (a nemzeti érték) viszonylag magasabb arányát a nemzetközi értékhez képest. Ha így jár el, akkor a külkereskedelem révén kihasználja az ún. *komparatív előnyöket.*

A komparatív előnyök kihasználása szempontjából persze csak a hazai ráfordítások és az adott ország számára érvényesülő tényleges külkereskedelmi árak viszonya a fontos (hiszen ezektől a tényleges áraktól függnek exportbevételei és importkiadásai), nem pedig az, hogy e külkereskedelmi árak eltérnek-e és mennyire a nemzetközi értékektől. Ezeket az eltéréseket azonban most — az erősen elvont elmélet síkján — figyelmen kívül hagyhatjuk, hasonlóképpen a szállítási és egyéb kereskedelmi költségeket is, amelyek az exportot és importot terhelik.

A komparatív előnyöket kihasználó nemzetközi specializáció folytán a nemzetközi értékek, amelyek a nemzeti értékekből alakulnak ki, visszahatnak az utóbbiakra. *A nemzeti értékek arányai ugyanis közelednek a nemzetközi értékarányokhoz,* mert megváltoznak a termelés nemzeti feltételei, amennyiben a hazailag viszonylag kedvezőtlenül termelt termékek (termékcsoportok) termelési ráfordításait csökkentik, vagy termelésüket szűkítik, illetve megszüntetik. Az értékarányok eltérései azonban teljesen nem szűnhetnek meg. Az ország termelésében mindig lesznek olyan termékek (termékcsoportok), amelyeknél a nemzeti és a nemzetközi érték viszonya az átlagosnál kedvezőbb, s olyanok, amelyeknél kedvezőtlenebb. Az előbbieket nemzeti értékükhöz képest viszonylag magas áron lehet exportálni, s ezért általában indokolt, hogy a belföldi felhasználók is magasabb árat fizessenek értük. Utóbbiak a nemzeti értékükhöz képest viszonylag alacsony áron importálhatók, s ezért általában indokolt, hogy áruk a belföldi piacon is alacsonyabb legyen. A piaci mechanizmus szabad működése ilyen belföldi árarányok kialakulása irányában hat.

Mindezekből az következik, hogy mennél inkább bekapcsolódik egy ország a nemzetközi munkamegosztásba és mennél szabadabban működik a piaci mechanizmus a nemzetközi kereskedelemben is, annál inkább a *nemzetközi értékek arányai* határozzák meg hosszú távon az ország belső piacán is az árcentrumok arányait.

A piaci mechanizmus szabad működését azonban a nemzetközi kereskedelemben mindig többé-kevésbé korlátozta az állami

beavatkozás, s ez a kapitalista országok esetében sem tekinthető egyszerűen csak a hazai tőke, elsősorban persze a monopoltőke érdekvédelmének, hanem bizonyos mértékig társadalmi (nemzeti) érdekek kifejezője is lehet. Olyan országok, amelyek el vannak maradva a termelőerők fejlődésének nemzetközi élvonalától, nem nélkülözhetik a hazai termelés és a belső piac védelmének, *az import bizonyos korlátozásának és az export támogatásának* társadalmilag (államilag) tudatosan alkalmazott eszközeit, ha belátható időn belül fel akarnak emelkedni a gazdasági fejlettség jelentősen magasabb színvonalára. *Szocialista országok esetében ehhez még hozzájárul a tervszerű fejlődés biztosításának a követelménye, ami eleve kizárja, hogy a népgazdaságot kiszolgáltassák a kapitalista világpiacon működő erők játékának.* Végül még bonyolultabbá teszi a problémát az a körülmény, hogy egymás mellett létezik kapitalista és szocialista világpiac, s a munkamegosztásnak és a termékek cseréjének gazdasági formái, valamint az árak arányai a két világpiacon nagymértékben eltérők.

Ha tehát a szocialista ország a tervgazdálkodás olyan rendszerét (típusát) valósítja meg, amely a tervezés és a piac szerves egységén alapul, akkor alkalmaznia kell a külkereskedelem állami szabályozásának különféle eszközeit. Ilyenek lehetnek pl. a vámrendszer, az export szubvencionálása és esetleges lefölözése, import- és exportkontingensek stb. Amennyiben a vámrendszer a hazai termelésnek nyújt bizonyos védelmet az import versenyével szemben, amennyiben az állam az export egy részét szubvencionálja és esetleg a kiugróan magas exportnyereségeket lefölözi, amennyiben a kontingensekkel az importverseny esetleges árcsökkentő, illetve az export árnövelő hatását fékezi, annyiban tulajdonképpen elősegíti, hogy a belső piac árarányaiban tendenciaként nemzetközi értékarányoktól eltérő *nemzeti* értékarányok jussanak kifejezésre. Ugyancsak a nemzeti értékarányok ármeghatározó szerepét bővíti az a már említett tény is, hogy az áruk jelentős részének nincs is nemzetközi értéke.

Arra a végkövetkeztetésre juthatunk tehát, hogy a belső piacon az árcentrumok hosszú távon érvényre jutó meghatározásában társadalmilag szükséges ráfordításokként nemcsak a nemzetközi értékek arányai játszanak szerepet, hanem a nemzeti értékeknek tőlük eltérő arányai is. Ez is a valóságnak olyan ellentmondása, amelyet nem szüntethetünk meg, hanem a legkedve-

zőbb mozgásformájának kialakítására kell törekednünk. Ehhez helyes kapcsolatot kell teremteni a belföldi és a külkereskedelmi árak között.

3. A belföldi árak kapcsolata a külkereskedelmi árakkal

A szocialista tervgazdálkodás rendszerének abban a típusában, amelyben az áruviszonyok, a piac szerepe erősen korlátozott, a belföldön érvényesülő árak (áraránvok) el vannak szakítva a külkereskedelmi áraktól (áraránvoktól) A termelővállalatok számára az exporttermékek forintára lényegében független attól, hogy e termékeket külföldön mennyiért adták el, s az importtermékek forintára csak nagyon laza, vagy egyáltalán nem érvényesülő összefüggésben van az értük külföldön fizetett árakkal. Ez technikailag a külkereskedelmi ártámogatások és árlefölözések bonyolult rendszerén (az ún. árkiegyenlítésen) keresztül valósul meg. A belföldi áraránvok elszakítása a külkereskedelmi áraktól akadályozza a hazai termelés, az export és az import struktúrájának népgazdasági szempontból előnyös fejlődését, a komparatív előnyök kihasználását. Gátolja a külső piaci impulzusok hatását a termelővállalatok tevékenységére, dezorientálja a hazai termelést, melegházi védettséget biztosít számára, s ezáltal elkényelmesedési tendenciát vált ki.

Az ésszerű árrendszernek viszont biztosítania kell a belföldi árak helyes kapcsolatát a külkereskedelmi árakkal. Ez lehetséges és egyúttal szükséges is a szocialista tervgazdálkodás rendszerének abban a típusában, amely megvalósítja a tervezés és a piac szerves egységét.

A kétféle ár helyes kapcsolatának megteremtéséhez mindenekelőtt reális nagyságú és *egységes külkereskedelmi árszorzókat* kell államilag meghatározni, amelyek segítségével a külkereskedelmi forgalmunkban érvényesülő, általunk külföldi valutában kapott vagy fizetett árakat forintra átszámítják. A reális nagyságú szorzók elősegítik a vállalatok részéről a külföldi fizetési eszközök iránt megnyilvánuló kereslet és az ország devizaszerző lehetőségei által megszabott kínálat egyensúlyának létrehozását és helyesen orientálják a vállalatokat az export és import áruösszetételére, valamint relációk szerinti (országonkénti) összetételére vonatkozó döntéseikben. Az ilyen külkereskedelmi árszor-

zók megállapításának helyes alapja a deviza megszerzésének, tehát exporttal történő *„kitermelésének"* népgazdasági költségei (ráfordításai). Az új gazdasági mechanizmusban olyan szorzók lépnek életbe, amelyeket a rubel és a dollár népgazdaságilag *átlagos* devizakitermelési költségeinek alapulvételével igyekeztek megállapítani. E külkereskedelmi árszorzók nagysága a jelenlegi körülmények közt meghaladja mind a forint hivatalos aranytartalmának megfelelő valutaárfolyamokat, mind a nem kereskedelmi (pl. turista-) forgalomban érvényes valutaárfolyamokat.

A belföldi és a külkereskedelmi árak helyes kapcsolatának megteremtéséhez a reális nagyságú külkereskedelmi árszorzók nem elégségesek, hanem — mint már említettük — bizonyos fokig alkalmazni kell a hazai termelés (hazai piac) védelmének és az export támogatásának, a külkereskedelem állami szabályozásának különféle eszközeit.

Az új gazdasági mechanizmusban az *importált* termelési eszközökért a felhasználó vállalatok megfizetik a külkereskedelmi árszorzók alapján átszámított forintárat. Amennyiben vámok kerülnek alkalmazásra (és ezeket nem engedik el, vagy nem térítik vissza), ezek természetesen emelik a forintárat. Ha olyan nyers- és alapanyagokról van szó, amelyekből a hazai szükségletet részben jelentős nagyságú hazai termeléssel, részben pedig különböző (pl. szocialista és kapitalista) relációkból származó jelentős importtal elégítik ki és az egységes belföldi ár indokolt, akkor célszerű, hogy ez utóbbi a különböző források drágább és olcsóbb voltának, valamint bővítésük lehetőségeinek figyelembevételével alakuljon ki, illetve kerüljön államilag meghatározásra. Az importált fogyasztási cikkek esetében — a tőkés import korlátozása és a belföldi fogyasztói árarányok nem kívánatos változásainak elkerülése végett — vámok és egyéb pénzügyi lefölözések alkalmazása indokolt.

Az *exportált* termékekért a termelővállalatok megkapják a külkereskedelmi árszorzók alapján átszámított forintárat és az egyelőre széles területen nyújtott állami exporttámogatást. Különös gonddal kell kialakítani (befolyásolni) az árakat azokban a termelési ágakban (termékcsoportokban), ahol párhuzamosan termelnek belföldre és exportra. Általában célszerű, hogy az átlagosnál kedvezőbb (jövedelmezőbb) export a termékcsoport hazai árszintjére is emelő hatással legyen. Ez ugyanis korlátozza e termékek belföldi felhasználását, tehát több exportálható belő-

lük, s ugyanakkor ösztönöz a belföldi kínálat bővítésére is. Viszont indokolt, hogy az átlagon aluli, de népgazdasági szükségessége miatt támogatott exporttermelés esetén a hazai árszint csak minimális nyereséget biztosítson a termelési költségeken felül.

A belföldi és a külkereskedelmi árak kapcsolatáról elmondottak alól egyelőre bizonyos fokig kivételt jelent a mezőgazdaság, mert itt a lakosság élelmiszerekkel való ellátásának, a termelési és jövedelempolitikának fontos szempontjai miatt nagyobb mértékben indokolt a hazai körülményeknek megfelelő, a külkereskedelmi áraktól eltérő belföldi árak érvényesülése.

4. Érték, vállalati termelési költség és nyereség az iparban

Ahhoz, hogy a gazdaságilag elkülönült, önálló árutermelők módjára gazdálkodó szocialista vállalatok a különböző árukat megtermeljék, az általuk kapott áraknak (az ún. ipari *termelői áraknak*) általában fedezniük kell a vállalatok termelési költségeit, és ezen felül biztosítaniuk kell az önálló gazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükséges nyereséget. Amennyiben ez a feltétel bizonyos áruk esetében a nemzetközi értékviszonyok (illetve külkereskedelmi árarányok) hatására nem valósulna meg, s a termelés fenntartása mégis társadalmi érdek, a vállalati nyereségességet az állam rendelkezésére álló eszközökkel (vámvédelemmel, szubvencionálással stb.) indokolt biztosítani.

A vállalati költségek nagyobb része azonban nem közvetlenül kapcsolódik egy-egy termékhez, s ezért nem egyértelmű, hogy egy bizonyos termék a vállalati költségekből mekkora részt viseljen. A költségeknek termékekre való szétosztása függ attól, hogy a vállalat milyen árakat tart elérhetőnek a piacon, s hogyan ítéli meg az egyes termékek költségviselő képességét. A vállalati költségeket meghaladó termelői árak fentebb említett szükségessége ezért nem vonatkoztatható szigorúan az egyes termékekre.

A vállalatok termelési költségei között mindenekelőtt a *hagyományos* költségtényezők szerepelnek, vagyis az anyag- és energiaköltségek, az amortizáció és a munkabér.

Az ésszerű vállalati gazdálkodás előmozdítása végett indokolt, hogy a vállalatok számára az általuk igénybe vett gazdasági erőforrásokkal kapcsolatban ne csak az említett hagyományos költségtényezők jelentkezzenek termelésük költségeként, hanem

más költségtényezők is, amelyek a marxi értékelmélet rendszerében tulajdonképpen *m*-elemek.

Ilyen költségtényező először is az a *bérjárulék*, amelyet az állami vállalatok a munkabérek után fizetnek be az állami költségvetésbe *társadalombiztosítási járulék és illetményadó* címén. Indokolt ugyanis, hogy a dolgozóknak nyújtott különböző juttatások, amelyek a társadalom számára a béren felül a munkaerő bővített újratermelésének költségeként jönnek számba, legalább részben költségként jelentkezzenek a munkaerőt igénybe vevő vállalatok számára is. Ha az árak ésszerű rendszerében feltételezzük azt, amire egyébként piaci viszonyok és szabad áralakulás esetén tendencia mutatkozik, hogy ti. a termelési eszközök általános árszínvonala lényegében értékszínvonalon helyezkedik el (vagyis a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek árszintje között nem jön létre lényeges nívókülönbség), akkor a bérpótlék befizetésének a kötelezettsége a vállalatok számára megdrágítja a munkaerőt a termelési eszközök adott árszínvonalához képest. Ez a már tárgyalt okok miatt indokolt megdrágítás helyesen befolyásolja a vállalatokat a termelési tényezők kombinálásában, éspedig az eleven munka és a termelési eszközök kölcsönös helyettesítésére vonatkozó döntéseikben. Nálunk a vállalatok 10%-os SZTK-járulékot és 15%-os illetményadót fizetnek be a bérek után az állami költségvetésbe. Ezáltal az össztársadalmi *m* egy része eleve béraránysosan realizálódik az árakban, így oszlik meg az ipari termékek árcentrumában.

Nem hagyományos költségtényező másodszor az *eszközlekötési járulék*, amelyet az állami vállalatok saját (vagyis nem hitelből finanszírozott) álló- és forgóeszközeik után fizetnek be az állami költségvetésbe. Nálunk az állóeszközök bruttó értékének és a forgóeszközök értékének 5%-ában van megállapítva. Az eszközlekötési járulék a *kamattal rokon* közgazdasági kategória a szocializmusban. Az állam — mint a termelési eszközök tulajdonosa — feltételesen elidegeníti, vállalatainak birtokába adja azokat, megkövetelve vállalataitól, hogy a lekötött eszközök értéke után mindenképpen fizessenek egy bizonyos „használati díjat", függetlenül attól, hogy ezeknek az eszközöknek a felhasználásával az adott vállalat ténylegesen mekkora jövedelmet ér el. A járulék nagysága a lekötött eszközöktől általánosan megkövetelhető *minimális* hatékonyságot (hozadékot) hivatott kifejezni.

A vállalatok komoly anyagi érdekeltsége a nyereség tömegé-

nek a növelésében — s egyúttal a beruházásoknak és a forgóeszköz-növelésnek saját vállalati alapból és visszafizetendő, kamatozó bankhitelből történő finanszírozása — önmagában véve erőteljesen ösztönöz a meglevő lekötött eszközök jó kihasználására, valamint az ésszerű (takarékos) vállalati beruházásokra és forgóeszköznövelésre. Ezt az ösztönzést támogatja az eszközlekötési járulék, amenyiben a vállalatokat fokozottan arra készteti, hogy túladjanak felesleges (ki nem használt) álló- és forgóeszközeiken, és semmiképpen se valósítsanak meg olyan pótlólagos új eszközlekötést, amely 5%-nál kevesebbet hoz. Az eszközlekötési járulék révén az össztársadalmi *m* egy része eleve eszközarányosan realizálódik az árakban.

Végül nem hagyományos költségtényező, de indokolt lenne, hogy termelési költségként jelentkezzék az ipari vállalatok számára, az általuk igénybe vett *kedvezőbb természeti erőforrások adója*, amely főleg a bányajáradék bizonyos részének elvonását hivatott megvalósítani.

A szocialista vállalatok tényleges gazdálkodási önállóságával összekapcsolt helyes irányú, hatékony anyagi érdekeltsége szükségessé teszi, hogy az ipari termelés adott ágában *átlagos* színvonalon gazdálkodó vállalatok számára az árak centruma ne csak a költségeket fedezze, hanem bizonyos *átlagos nyereséget* is biztosítson. Ez a nyereség főleg a vállalatoknak már meglevő saját alapjukból és hitelből történő fejlesztésére, vagyis álló- és forgóeszközeiknek bővítésére szolgál, részben azonban a bérek kiegészítését (prémiumok, juttatások, év végi nyereségrészesedés stb.) és növelését is lehetővé teszi. A vállalatoknál maradó nyereség nagyságának meg kell felelnie e társadalmilag elismert felhasználási céloknak. A különböző termékek (termékcsoportok) árcentrumában realizálódó átlagos nyereségnek e kettős felhasználási cél miatt főként a lekötött eszközökkel, kisebb részben azonban a bérekkel kell arányosnak lennie. Ha egyszer az elkülönült árutermelők módjára gazdálkodó szocialista vállalatok nyereségüket ilyen célokra használják fel, akkor a piaci mechanizmus működése szabad áralakulás esetén érvényre juttatja az ennek megfelelő árcentrumok kialakulására irányuló tendenciát. Állami ármegállapítás esetén e nyereséget főként eszközarányosan és kisebb részben bérarányosan központilag be kell kalkulálni az árak centrumába.

Az ipari árak centrumában részint eszközarányosan, részint

béarányosan realizálódó *m* tehát az SZTK-járulék, az illetményadó, az eszközlekötési járulék és az átlagos nyereség formájában jelenik meg árrendszerünkben.

Az az ár, amelyet az iparcikkekért a *vevők* (a felhasználók) fizetnek, a termelői áron felül tartalmazza először is a *kereskedelmi árrést,* amely a kereskedelem (a forgalmazás) költségeit és nyereségét hivatott fedezni. Amit a termelési tevékenység költségeiről és nyereségéről mondottunk, lényegében vonatkozik a forgalmazási (kereskedelmi) tevékenység költségeire és nyereségére is. Az érték módosult formájának megfelelő árcentrumban ez utóbbiak is megjelennek.

Emellett azonban az ipari fogyasztási cikkek *fogyasztói árainak* jelentős része különböző mértékű *forgalmi adót* (esetleg árkiegészítést, vagyis negatív forgalmi adót) tartalmaz. A forgalmi adó alkalmazásának közgazdasági indokoltsága a szocializmusban abban van, hogy segítségével az állam tartósan eltérítheti egymástól egyazon árunak a termelő és a fogyasztó felé érvényesülő árát. Az értékénél magasabb fogyasztói árral megszoríthatja bizonyos árucikkek keresletét (fogyasztását) anélkül, hogy a termelői ár megemelkedése miatt e cikkek előállítása a vállalatok számára nagyon jövedelmezővé válna, s ez a termelés növelésére ösztönözne. Negatív forgalmi adóval (árkiegészítéssel) ellenkező eredmény (nagyobb kereslet, illetve fogyasztás) érhető el. A forgalmi adó alkalmazásával tehát a szocialista állam a fogyasztási cikkek fogyasztói árainak arányait, s ezáltal e cikkek társadalmi termelésének és fogyasztásának arányait tartósan eltérítheti az értéktörvény követelményétől, bizonyos állami preferenciáknak (társadalmi érdekeknek) megfelelően. A forgalmi adó olyan formája az össztársadalmi *m* realizálásának, amely nem arányos sem a lekötött eszközökkel, sem a bérekkel. Minél nagyobb az összes forgalmi adók összege (a pozitív és negatív forgalmi adók egyenlege) a fogyasztási cikkek árösszegéhez képest, annál alacsonyabb a fogyasztási cikkek termelői árának általános *színvonala* az általános fogyasztói árszínvonalnál.

A bérek és a fogyasztói árak közti objektív összefüggés miatt (amelynek az a lényege, hogy a kifizetett bérek összegének és a velük szemben kínálatként jelentkező fogyasztási cikkek árösszegének igazodni kell egymáshoz) a fogyasztói árak általános színvonalát tekinthetjük a szocializmusban az *értékszínvonal* ár-

kifejezésének, értékszínvonalú áraknak. Forgalmi adók létezése esetén a fogyasztási cikkek *termelői* árszínvonala tehát az értékszínvonal alatt helyezkedik el, s ehhez az alacsonyabb szinthez kell igazodnia a termelési eszközök árszínvonalának is. Az árrendszer tehát *kétszintűvé* válik: a fogyasztási cikkek termelői árszintje, valamint a termelési eszközök árszintje alacsonyabb lesz a fogyasztói árak színvonalánál. A két szint kisebb eltérésének nincs komoly jelentősége. Nagy szintkülönbség azonban már zavarokat okoz a gazdasági kalkulációban és a gazdasági mechanizmus működésében: a vállalatok számára túlságosan olcsóvá válnak a termelési eszközök az eleven munkához képest, továbbá túl kicsiny lehetőség marad arra, hogy az össztársadalmi *m*-et a már említett szükséges formákban (főleg a szükséges mértékű nyereség formájában) a termelői árakban realizálják.

5. *Érték és termelőszövetkezeti jövedelem a mezőgazdaságban*

A nemzeti érték módosult formájának megfelelő mezőgazdasági *árszínvonal* a felszereltség (eszközlekötés) és munkavégzés tekintetében átlagos szinten, de az átlagosnál *rosszabb földeken* gazdálkodó szocialista mezőgazdasági üzemek számára megtéríti a termelés költségeit, s ezen felül nyereséget (tiszta jövedelmet) is biztosít számukra. Az átlagos nyereség a mezőgazdaságban is szükséges az üzemek (vállalatok) tényleges gazdálkodási önállóságának és helyes irányú, hatékony anyagi érdekeltségének megvalósításához, amennyiben rendeltetése itt is az álló- és forgóeszközök bővítése és részben a dolgozók személyi jövedelmének (munkadíjazásának) a kiegészítése. Mindezen lényegében nem változtat az, ha a mezőgazdasági termelés túlnyomó részét szocialista *termelőszövetkezetek* szolgáltatják, amelyekben az önköltség és a nyereség nem különül el élesen, s az üzem anyagi érdekeltsége nem a nyereség, hanem — a tagok normális mértékű foglalkoztatottsága és munkavégzése mellett — a bruttó jövedelem maximálására irányul. Ez a bruttó jövedelem tartalmazza a munkadíjazásra szolgáló jövedelmet és a szövetkezet nettó jövedelmét. Amennyiben a hazai mezőgazdasági termelés védve van az esetleg olcsóbb import konkurrenciájától, a piaci mechanizmus működése ilyen mezőgazdasági árszínvonal kialakulására irányuló tendenciát juttat érvényre, mert a kereslet

és a kínálat tartós egyensúlyának a biztosítása megkívánja a rosszabb természeti feltételek között gazdálkodó üzemek működését, tehát ezek nyereségét is.

Ilyen árszínvonal mellett a jobb földeken gazdálkodó szocialista mezőgazdasági üzemek az átlagos nyereség (átlagos mértékű bruttó jövedelem) fölött tartós extrajövedelemre — különbözeti földjáradékra — tehetnek szert (amely kifejezője a kedvezőbb természeti feltételek munkamegtakarító hatásának). Indokolt, hogy e földjáradék egy részét tőlük a szocialista állam a föld minősége szerint differenciált földadóval elvonja. Ezt nemcsak a gazdálkodási feltételek (és ezzel a jövedelmek) üzemek közti célszerű kiegyenlítése (pontosabban a különbségek csökkentése) indokolja, hanem a jobb minőségű földek társadalmi szempontból ésszerű kihasználásának az előmozdítása is. Az ilyen földadó ugyanis a mezőgazdasági üzemek számára a jobb földeken folytatott termelés speciális fix költségeként jelentkezik. Ez fokozottan arra készteti őket, hogy e földeket intenzivebben használják ki, hogy termelésük struktúrájának megfelelő megválasztásával és a területegységre eszközölt ráfordítások növelésével különösen a jobb földeken növeljék a területegységre jutó termelési értéket (árbevételt).

A jobb minőségű földeknek mint a munka kedvezőbb természeti feltételeinek a szűkös volta azonban — mint már említettük — a szocialista mezőgazdaság termelési viszonyai között a különböző mezőgazdasági termékek árcentrumának (módosult értékének) egymáshoz való viszonyában, tehát a mezőgazdasági árak *arányaiban* is kifejezésre kell hogy jusson. A különböző mezőgazdasági termékek termelésében ugyanis azonos nagyságú munkaráfordítás (és eszközlekötés) eltérő nagyságú földterület lekötésével, ráfordításával párosul. Vannak földigényesebb (kevésbé munkaigényes) és kevésbé földigényes (munkaigényesebb) termékek. Ha a jobb földnek mint termelési tényezőnek (munkafeltételnek) a felhasználása a szocialista mezőgazdasági árutermelő üzemek számára nem ingyenes (mert adóztatva van), ez már önmagában véve abban az irányban hat, hogy viszonylag magasabbá válik a földigényesebb termékek üzemi termelési költsége, tehát áraiknak is viszonylag magasabbaknak kell lenniük — a munkaráfordításokhoz, illetve azok bérköltségéhez képest —, mint a kevésbé földigényes termékek árainak.

Ugyanebben az irányban hat az is, hogy az *állami* mezőgazda-

sági üzemeket anyagi érdekeltségük arra készteti, hogy adott földterületükön a nyereség maximális tömegét érjék el, s ugyanakkor a mezőgazdasági termékek belföldi keresletének összetétele megkívánja — ha az importlehetőséget kikapcsoljuk — földigényes termékeknek (főleg kenyérgabona-féléknek) viszonylag nagy mennyiségben történő, tehát nagy földterületet lekötő termelését. Ha a földigényes termékek ára is csak a munka- és eszközráfordítással arányos nyereséget tartalmazná, akkor ezeknek a termékeknek a termelését háttérbe szorítaná az *adott* földterületen a nyereségtömeg maximálására irányuló törekvés, s a termelés struktúrája nem esne egybe a keresletével. A mezőgazdasági árarányok tehát csak akkor orientálhatnak és ösztönözhetnek helyesen a jelenlegi körülmények között szükséges termelési struktúra megvalósulására, ha a földigényes termékek ára a munkaráfordításokhoz (és eszközlekötéshez) képest nagyobb nyereséget biztosít, mint a kevésbé földigényes termékeké. Még inkább így van ez annak következtében, hogy a különböző *mezőgazdasági termelőszövetkezetekben* igen eltérő a földterület és a taglétszám (továbbá a lekötött eszközök) aránya. A termelőszövetkezetek arra törekszenek, hogy a tagság normális mértékű foglalkoztatottsága mellett maximálják az egy tagra jutó bruttó jövedelmet. Minthogy az adott technikai színvonal mellett a termelőszövetkezetek egy részében nagy a tagsűrűség, ezekben a földterület egy részének földigényes termékekkel való lekötése — ami népgazdasági szempontból egyelőre még szükséges — csak akkor biztosítható, ha e termékek termelése a munkaráfordításokhoz (és eszközlekötéshez) képest nagyobb bruttó jövedelmet hoz a magasabb ár folytán.

Az államilag megállapított *tényleges* mezőgazdasági árak általános *színvonala* hazánkban hosszú idő óta sokkal alacsonyabb volt és még most is — az 1966-ban történt emelés után is — jelentősen alacsonyabb a nemzeti érték módosult formájának megfelelő társadalmilag szükséges ráfordításoknál. Az alacsony mezőgazdasági árszínvonal miatt a termelőszövetkezetek állóeszközeinek bővítésében, minimális forgóeszköz-szükségletük kielégítésében, sőt részben még az állóeszközök pótlásában (esetenként a szövetkezeti tagok jövedelmének kiegészítésében is) nagy szerepet töltöttek be az állami támogatás különböző formái (vissza nem térítendő állami juttatások, hitelelengedések stb.). Olyasmi is támogatásnak tűnt, ami valójában csak az alacsony árszínvo-

nallal a mezőgazdaságtól elvont értéknek a visszajuttatását jelentette. Ez a túlságosan széles körű, bonyolult és áttekinthetetlen, az önkényesség sok elemével terhes támogatási rendszer erősen redukálta a termelőszövetkezetek gazdasági önállóságát, károsan hatott a szövetkezetek és tagjaik anyagi érdekeltségére, a gazdasági erőforrások felhasználásának hatékonyságára.

Szükséges tehát, hogy a mezőgazdasági árakat tovább emeljék arra a szintre, amely lehetővé teszi a végzett munkának megfelelő paraszti jövedelmet, az álló- és forgóeszközök szükséges bővítésének túlnyomórészt a termelőszövetkezetek saját felhalmozásból történő megvalósítását. Ezáltal a közvetlen állami támogatásokat csak a valóban indokolt esetekre — pl. a különösen rossz természeti feltételek között gazdálkodó szövetkezetek segítésére — lehet korlátozni. Ez azonban csak fokozatosan, hosszabb idő alatt valósítható meg. Az ellenkező eljárás figyelmen kívül hagyná népgazdaságunk teherbíró képességét, valamint a munkások és alkalmazottak életszínvonalának emelésével kapcsolatos követelményeket. A mezőgazdasági árszínvonal emelésének megvalósításánál figyelemmel kell lenni továbbá arra is, hogy társadalmilag szükséges ráfordításokként az árakban — tehát az ipari és mezőgazdasági árszínvonal viszonyában — nem ismerhetők el minden további nélkül a nemzeti értékek (azok arányai), hanem (mint már említettük) az árcentrumnak hosszú távon érvényre jutó meghatározásában belső piacunkon is szükségképpen nagy szerephez jutnak a nemzetközi értékarányok. Mezőgazdasági termékeink nemzeti értéke az iparcikkekhez képest jelenleg általában magasabb, mint ami megfelel a nemzetközi értékarányoknak. Arra kell tehát törekednünk, hogy ezen változtassunk, hogy hazánkban a mezőgazdasági munka termelékenysége — a fejlettebb országokhoz hasonlóan — közelebb kerüljön az ipari munkáéhoz, s ekkor viszonylag alacsonyabb mezőgazdasági árszínvonal is biztosítani fogja a mezőgazdasági jövedelem szükséges szintjét.

Ami a különböző mezőgazdasági termékek jelenlegi tényleges árainak *arányait* illeti, azok többnyire *nagyjából* megfelelnek a követelményeknek. Bizonyos áraránytalanságok korrigálására — főleg állati termékek termelői árainak emelésére — azonban szükség van, hogy az anyagi érdekeltség helyes hatásiránya jobban biztosítható legyen. Ha a nemzetközi munkamegosztás és értékarányok a jövőben erősebb hatással lesznek hazánkban a

mezőgazdaság termelési struktúrájának és árarányainak az alakulására, akkor csökkenni fog a jelenlegi nagy eltérés is a kisebb és nagyobb földigényű termékek árai között.

II. Az ár és a piaci viszonyok

Ahhoz, hogy az árak helyesen — vagyis a társadalom érdekeinek megfelelően — orientálják és ösztönözzék a termelőket és a fogyasztókat gazdasági döntéseikben, nem elég, hogy hosszú távon érvényesülő tendenciaként a társadalmilag szükséges ráfordítások arányaihoz igazodjanak. A konkrét áraknak rendszeresen el kell térniük e ráfordításoktól, az érték módosult formájától. A piaci mechanizmus működése, vagyis valóságos piac esetén *a kereslet és a kínálat egyensúlya* ezeken az eltérő árakon valósul meg (az eltérések köre, mértéke és iránya változik), s ugyanakkor az áreltérések kiváltják a kiküszöbölésükre irányuló tendenciát, miközben folytonosan új eltérések keletkeznek. Figyelmen kívül hagyva a kereslet-kínálat *pillanatnyi* ingadozásainak esetleges hatását az árakra, az egyensúlyi árakat úgy tekinthetjük, mint a társadalomnak a piacon megnyilvánuló, a különböző áruk fölött gyakorolt értékítéletét. Miért térnek el ezek az egyensúlyi árak, tehát a piacnak az egyes árukra vonatkozó értékítéletei hosszabb ideig és rendszeresen a társadalmilag szükséges ráfordításoktól[3], vagyis az érték módosult formájától?

Az eltérések *általános* oka, hogy a termelés és a szükségletek állandó változásának, bővülésének és fejlődésének folyamatában a termelés (kínálat) összetétele nem idomulhat rövid idő alatt a keresleti struktúrához, mégpedig a kereslet olyan struktúrájához, amely akkor jönne létre, ha az árarányok egybeesnének a társadalmilag szükséges ráfordításokkal. Az egyes áruk termelt (kínált) mennyisége az esetek igen nagy részében szükségképpen több vagy kevesebb annál, mint amennyi a piacon ráfordításarányos áron eladható. Ha kevesebb, akkor a termék egyensúlyi ára a társadalmi ráfordítások fölött helyezkedik el, ha több, azok alá süllyed, és esetleg más termék által kiszorítva, végül is kiesik a termelésből, a piacról.

[3] Van a marxista közgazdászok között olyan vélemény is, hogy ilyen eltérésről nem helyes beszélni, mert mindig a hosszabb időszak egyensúlyi árai fejezik ki a társadalmilag szükséges ráfordítások mértékét.

Az általános okon belül azonban külön figyelmet érdemelnek a *felhasználás (a szükségletek kielégítése) szempontjából rokon, egymást többé-kevésbé helyettesíteni képes* termékek, termékváltozatok egyensúlyi árai. A modern tudományon és technikán nyugvó fejlett termelés ugyanis óriási változatosságban produkálja az ilyen termékeket. A felhasználók (a vevők) e termékeket egymáshoz viszonyított *használhatóságuk* szerint (valóságos vagy vélt hasznos tulajdonságaik eltérése szerint) értékelik. Az egymással egybevetett rokon termékek hasznos tulajdonságai rendszerint igen sokfélék, az egyes tulajdonságokkal e termékek eltérő mértékben rendelkeznek. különböző felhasználók, illetve felhasználási célok szempontjából az egyik vagy másik tulajdonságnak nagyobb vagy kisebb a jelentősége, fogyasztási cikkek esetében a tulajdonságok értékelése sokszor tisztára szubjektív jellegű. Ezért *általában* nem adható megbízható felelet arra, hogy e termékek közül az egyik hányszor használhatóbb a másiknál, vagyis milyenek használhatósági arányaik. Ez azonban nem változtat a valóságos használhatósági különbségeken, s azon, hogy a felhasználók (a vevők) a felhasználás szempontjából többre értékelt termékért magasabb árat hajlandók fizetni, mint a kevésbé használhatónak minősítettért.

Sok esetben ezzel csak a használhatóbb termék előállításához szükséges nagyobb társadalmi ráfordításokat fizetik meg, s ez esetben az ár és érték, pontosabban annak módosult formája között nincs eltérés. Ha azonban a használhatóbb termék termelése (kínálata) kisebb annál, mint amennyit a piac ráfordításarányos áron felvenne, akkor egyensúlyi ára felfelé eltér értékétől (a továbbiakban, ha külön nem is hangsúlyozzuk, értelemszerűen az érték módosult formájáról van szó). *Az eltérés oka ez esetben a nagyobb használhatósággal párosuló ilyen értelmű „szűkösség".* Az effajta „szűkösség" miatt jut szerephez egymást helyettesíteni képes, rokon termékek árának (nem pedig értéknagyságának) alakulásában a használati érték (pontosabban: a termék hasznos tulajdonságainak a mértéke). Így jön létre olyan helyzet, hogy egymás *mellett* léteznek a termelésben és a piacon olyan termékek, amelyeknek ráfordításarányai és használhatósági „arányai" eltérnek egymástól. Tehát a használhatóság és az érték viszonya a társadalom számára az egyik terméknél kedvezőbb mint a másiknál, és ahol kedvezőbb, ott az ár meghaladja az értéket.

Az ilyen helyzet kialakulásának *egyik* gyakori típusa az, amikor a kedvezőbb termék azért áll viszonylag „szűkösen" rendelkezésre, mert a termelés, illetve a kínálat struktúrájának átalakítását korlátozzák a feltárt természeti erőforrások, importlehetőségek, a lekötött eszközök (esetleg a munkaerő) átcsoportosításának nehézségei, a szükséges új eszközbefektetések hatalmas méretei.

Így áll a dolog pl. *a szénnel és az olajjal.* Mint energiahordozók, ezek helyettesítési viszonyban álló termékek. Egy tonna szenet helyettesítő — vagyis azonos kalóriatartalmú — olajmennyiség termelésének társadalmilag szükséges ráfordításai azonban jóval kisebbek. A használhatóság és az érték viszonya tehát az olajnál jóval kedvezőbb, mint a szénnel. Az olaj ésszerű ára — egyensúlyi ára — a vázolt körülmények között ezért szükségképpen tartósan meghaladja értékét, s ezáltal az olajárban járadék jellegű jövedelem realizálódik az össztársadalmi *m* részeként. Ezt a jövedelmet nálunk az olajra kivetett ún. termelési adóval vonják el. Az ésszerű olaj- és szénárak arányai azonban nem lehetnek olyanok — és szabad áralakulás esetén nem is ilyen egyensúlyi árak jönnek létre —, amelyek a használhatóságban mutatkozó eltérést a vevő számára teljesen kiegyenlítik, hanem a használhatósághoz képest némileg alacsonyabb olajárnak ösztönöznie kell az olajtüzelés elterjedésére, és ezzel az energiahordozók termelési és felhasználási struktúrájának társadalmi szempontból kedvező irányú, fokozatos átalakulására. Végül külön kérdésként merül fel a szén és olaj (valamint az egyéb energiahordozók, pl. a földgáz) *együttes árszínvonalának* az ésszerű nagysága is. Magyarországon a szenet, pontosabban annak jelentős részét, különösen kedvezőtlen természeti feltételek között bányásszák. Ha a szénár megtérítené a szén viszonylag magas nemzeti értékét, és a többi energiahordozó ára használhatóságuk szerint ehhez igazodnék, akkor az energiahordozók magas árszínvonala általánosan megdrágítaná a magyar ipar termelési költségeit. Az 1968. évi árreform előkészítése során ezért (meg egyéb megfontolások, pl. a széntüzelés arányának jövőbeli visszaszorulása alapján) úgy döntöttek, hogy az összes energiahordozók *együttes* árszínvonala térítse meg a termelésükhöz szükséges összes társadalmi ráfordításokat, s e színvonalon belül alakítják ki a használhatóságnak (helyettesítésnek) megfelelő árarányokat. Ilyen árak mellett a széntermelés nyereségessége csak szubvencionálással vagy az eszközlekötési járulék és az illetményadó fizetése alóli mentesítéssel biztosítható. A gyakorlatban ez utóbbi megoldást választották.

A helyettesítő termékek körében a nagyobb használhatósággal párosuló „szűkösség" rendszeres kialakulásának *másik* nagy fontosságú típusa a termelés rohamos műszaki fejlődésével és a felhasználói igények gyors változásával kapcsolatos. Ebben az esetben az értéket meghaladó ár egy ideig extranyereséget biztosít

azokra az új termékekre, amelyeknél a használhatóság és a ráfordítások viszonya kedvezőbb, amelyek termelésének a felfutása, piaci térhódítása azonban időt vesz igénybe. Ahhoz persze, hogy a használhatóbb új termék a piacon tért hódítson, az kell, hogy ára — használhatóságához képest — a *vevők* számára előnyös legyen, vagyis ára nem lehet annyiszor magasabb, ahányszor használhatóbb. A használhatóbb (hatékonyabb, nagyobb teljesítményű, olcsóbban üzemeltethető, megbízhatóbb, tartósabb, könnyebben kezelhető, szebb stb.) termék magasabb árában jelentkező extranyereség ösztönző hatással van a gyártmányfejlesztésre, a felhasználói igények jobb kielégítésére, a kevésbé használható, elavult termék pedig az átlagon alulivá váló nyeresége, vagy éppenséggel veszteségessé válása miatt kiszorul a termelésből. Ugyanakkor a kezdetben magasabb ár fékező hatással van a használhatóbb termék keresletére, akadályozza a kereslet hirtelen áttolódását, amelyet a termelés nem tudna követni, s ezáltal is elősegíti a kereslet-kínálat egyensúlyzavarainak, a hiánycikkeknek és eladhatatlan feleslegeknek a kiküszöbölését. Az ésszerű ár tehát ilyenkor is eltér a társadalmi ráfordításoktól. Az ilyenfajta — az egyes termékek, illetve vállalatok tekintetében múlékony — extranyereségnek nagy és tartós jelentősége van azokban az iparágakban, amelyekben kiemelkedően gyors a tudomány és a technika fejlődése, mert ezekben a ráfordításokhoz képest elért árpluszok és árminuszok rendszerint nem kompenzálják egymást. Ezáltal az össztársadalmi *m* egy része szükségképpen ilyen extranyereségek formájában realizálódik.

II. Az ár és az állami preferenciák

A szocialista állam az össztársadalmi érdekek képviselője, s ezek az érdekek határozzák meg gazdaságpolitikáját. A termelés, a fogyasztás, a külkereskedelem és a lakossági jövedelmek szerkezetére, fejlődésére vonatkozó bizonyos gazdaságpolitikai célok — más kifejezéssel· állami preferenciák (előnyben részesítések) — megkívánhatják, hogy az állam eltérítse az árak arányait azoktól az árarányoktól, amelyek megfelelnének az érték módosult formájának és a piaci értékítéletnek. Az állami preferenciák miatt indokolt áreltérítések különösen fontos típusai a következők.

Bizonyos fogyasztási cikkek és szolgáltatások fogyasztói árainak eltérítését *közegészségügyi és kulturális szempontok* indokolják. Így jár el pl. a szocialista állam, amikor a tömény szeszes italokra nagy forgalmi adót vet ki, s a magas fogyasztói árral megszorítja fogyasztásukat. A kultúrcikkeket viszont ártámogatásban részesíti, hogy viszonylag alacsony fogyasztói áruk segítse elterjedésüket. Ilyenkor az állam célja, hogy közvetlenül a fogyasztás szerkezetére gyakoroljon hatást.

Lehetséges azonban olyan helyzet is, amikor a lakossági pénzjövedelmek nagymértékű szóródása (amely megfelelhet az erőteljes anyagi ösztönzés követelményeinek) teszi indokolttá a nagyjövedelműek által fogyasztott bizonyos cikkek („luxus"-cikkek) erős megadóztatását. Ilyenkor az áreltérítés célja a *reáljövedelmek különbségének csökkentése,* s ezáltal annak a biztosítása, hogy nemzeti jövedelem adott nagysága és a személyi pénzjövedelmek adott struktúrája mellett a lakosság legalacsonyabb jövedelmű rétegei is hozzájuthassanak a legalapvetőbb létszükségleti cikkekhez.

Előfordulhat, hogy valamely árufajta termelésének gyors „felfutása" a népgazdaság szempontjából igen előnyös volna, mert lehetővé tenné a termékegységre eső ráfordításoknak (az érték módosult formájának) nagymértékű csökkenését és a társadalom szükségleteinek jobb kielégítését. Az adott árufajtának a jelenlegi nagy ráfordítások következtében magas ára azonban szűk korlátok közé szorítja keresletét, piacának terjedelmét, tehát *fékezi a termelés felfutását.* Ilyenkor átmenetileg indokolt lehet állami árkiegészítés folyósítása, azzal a céllal, hogy a termelés és a felvevőpiac bővülése gyorsabban következzék be, s ezáltal hamarabb valósuljon meg a termékegységre eső ráfordítások csökkenése.

Az ilyenfajta tényleges preferenciák érvényesítése a fogyasztói árrendszerben a forgalmi adók (és árkiegészítések) segítségével, határozottan megkülönböztetendő a termelői és fogyasztói árarányoknak attól az igen széles körű és nagymértékű, közgazdaságilag jórészt indokolatlan eltérítésétől, amely nálunk hosszú évek során alakult ki a régi gazdasági mechanizmus államilag megállapított árainak rendszerében, és hallatlanul bonyolult, indokolatlanul differenciált forgalmiadó-rendszert eredményezett. A forgalmiadó-rendszer egyszerűsítésére, a termelői és fogyasztói árarányok közelítésére az 1968. évi árreform is tesz lépéseket. A fogyasztói árak arányaiban azonban lehetőleg el kell kerülni a nagymértékű változásokat, mert ezek igen különbözőképpen érintenék a lakosság különböző

rétegeinek reáljövedelmét, s ezért nagy elégedetlenséget válthatnának ki. Sok esetben a termelés struktúrája sem tudna gyorsan idomulni az árváltozások miatt megváltozó kereslethez. Fogyasztói árrendszerünk észszerű átalakítása tehát hosszú időt igénybe vevő feladat.

A hazai termelés védelme, bizonyos importcikkek fogyasztásának korlátozása és külkereskedelem-politikai szempontok indokolttá teszik vámok alkalmazását, amelyek emelik a szóban forgó termék belföldi árát. Ha az ilyen áremelő hatás nem kívánatos, viszont a hazai termelés védelme mégis szükségesnek mutatkozik, akkor állami árkiegészítéssel (illetve dotációval) lehet a hazai termelés magasabb költségeinek fedezetét és a szükséges nyereséget biztosítani.

Az export növelése, a népgazdaság számára szükséges exportvolumen biztosítása indokolttá teszi az export egy részének állami támogatását (szubvencionálását), hogy ezáltal az exportnak kevésbé kedvező része is — amely azonban a népgazdaság szempontjából szükséges — megfelelően jövedelmező legyen a vállalatok számára. Az export szubvencionálásának azonban semmiképpen sem szabad puszta árkiegyenlítéssé válnia, hanem abban az irányban kell hatnia, hogy szükségessége egyre szűkebb térre szoruljon.

IV. Az árnyékárak

Az utóbbi időben a matematika közgazdasági alkalmazásának nagy és növekvő jelentőségű területét képezi az a tevékenység, amely *matematikai programozás* segítségével ún. optimális népgazdasági tervek készítésére, vagy a hagyományos módon kidolgozott népgazdasági tervek javítására irányul.

A matematikai programozás eredményeként nemcsak bizonyos optimális tervet (programot) kapunk, hanem hozzá tartozó „árakat" is, az ún. árnyékárakat. Ez utóbbiak arányai (a tervvel együtt) függnek a programozási eljárásban figyelembe vett „korlátozó feltételektől" (pl. szűkös erőforrásoktól), „technológiáktól" (vagyis választható termelési eljárásoktól) és „célfüggvénytől" (amely mérni hivatott a gazdálkodás maximálandó eredményét).

A *termékek* árnyékárainak arányai azt fejezik ki (aszerint értékelik a különböző termékeket), hogy egy további egységük felhasználása menynyivel javítaná a célfüggvény szerint mért népgazdasági *eredményt.* A termékek előállításához felhasznált szűkös *erőforrások* árnyékárai viszont ezeknek az erőforrásoknak az optimális határ*hozadékait* fejezik ki, vagyis az egyes erőforrásokat a határhozadékuk (tehát az illető erőforrás utolsó

egységének felhasználásával elért hozadéknövekmény) szerint értékelik. Az optimális népgazdasági terv a szűkös erőforrásokat úgy osztja el a különböző felhasználási területek között, hogy további átcsoportosításukkal a népgazdaság (a célfüggvény szerint mérve) már ne nyerhessen semmit. Ezért egy-egy szűkös erőforrás optimális határhozadékának nagysága a különböző felhasználási területeken egyenlő, és a termékek árnyékára egyenlő nagyságú ama erőforrások határhozadékainak (árnyékárainak) összegével, amelyeket felhasználtak a szóban forgó termék, vagy ezt a felhasználásában helyettesíteni képes termék előállításához.

Minthogy a termékek árnyékára az előállításukhoz felhasznált szűkös erőforrások árnyékárainak összegével egyenlő, s ez utóbbi árnyékárak az erőforrásokat az optimális határhozadékuk szerint értékelik, ezért a népgazdasági programozásban a termékek árnyékárainak arányait az ún. *optimális társadalmi határráfordítások* kifejezésének tekintik. Ezek a ráfordítások árnyékárakon értékelve tartalmazzák a felhasznált munkát, továbbá a felhasznált egyéb — a programozásban szűkösnek minősülő — gazdasági erőforrásokat. Ebben a rendszerben az egyéb szűkös gazdasági erőforrások árnyékárainak és a munka árnyékárának az aránya felfogható úgy, mint annak a kifejezése, hogy az egységnyi egyéb erőforrás hány egységnyi munkát képes helyettesíteni.

Az eddig ismeretes programozási eljárásokkal a fogyasztási cikkekre olyan árnyékárakat kapunk — ez a gyakorlatban alkalmazható célfüggvények jellegéből következik —, amelyek nem tekinthetők *egyensúlyi fogyasztói áraknak*. Ha ugyanis valóságos állami árakként életbeléptetnénk őket, akkor az optimális program szerinti termelési arányok mellett nem biztosítanák a kereslet-kínálat egyensúlyát a fogyasztási cikkek piacán. A fogyasztási cikkek valóságos állami fogyasztói árainak arányait tehát el kellene téríteni (pl. differenciált forgalmi adó segítségével) árnyékárak arányaitól (miközben természetesen eltérnének a marxi értelemben vett ráfordítási arányoktól is) azért, hogy az optimális program szerinti arányokban termelt fogyasztási cikkeket a lakosság meg is vásárolja, vagyis hogy ne mutatkozzék se hiány, se felesleg a különböző fogyasztási cikkekben. A kellő eltérítés megtörténtével a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök árnyékárai már elvileg mint *egyensúlyi termelői árak* funkcionálhatnának, ti. mint olyan termelői árak, amelyek alkalmasak arra, hogy éppen az ún. optimális népgazdasági terv szerinti termékösszetétel termelésére és felhasználására orientálják, illetve kényszerítsék a vállalatokat.

Ezek szerint a marxista értékelmélet társadalmilag szükséges ráfordításai (az érték, illetve annak módosult formája) és a népgazdaság matematikai programozásában szereplő optimális társadalmi határráfordítások *természetüket és nagyságukat tekintve különböző fogalmak*. Főbb eltéréseik a következők:

a) Az érték, illetve annak módosult formája azt fejezi ki, ami a valóságban *van*, tehát az adott időben ténylegesen megvalósuló társadalmi ráfordításokat tükrözi. Az optimális társadalmi határráfordítások (a termékek árnyékárai) azt fejezik ki, hogy *mi legyen*, ti olyan körülmények és feltételezések esetén, amelyeket a programozási eljárásba „beépítettek".

Óriási és még csak kis részben megoldott (a jövőben is csak közelítően megoldható) nehézségeket jelent a hallatlanul bonyolult társadalmi-gazdasági adottságoknak, lehetőségeknek, összefüggéseknek és célóknak kvantifikált figyelembevétele a programozási eljárásban. Külön is igen problematikus a célok helyes kvantifikálása a célfüggvényben. Ezért a népgazdasági programozás önmagában nem képes helyesen válaszolni a „mi legyen" kérdésre, sem a termelési arányok, sem a több százezernyi termék valóságos ára tekintetében. De már most is képes és a jövőben még inkább képes lesz arra, hogy nagy *segítséget* nyújtson jó népgazdasági tervek kidolgozásához és ésszerű árarányok kialakításához. A gazdasági fejlődés minden részletét helyesen előrelátó és megszabó, a szó szoros értelmében „optimális" tervek a szocializmusban matematikai programozással sem készíthetők. A szocializmusban nem nélkülözhetők a valóságos, aktív áruviszonyok, a valóságos piac működése. Amire törekednünk kell, az a tervezés és a piac szerves egységének, kedvezően működő kölcsönhatásának a megteremtése. A valóságban érvényesülő áraknak tükrözniük kell a valóságos piac viszonyait, az eltérő jövedelmezőségek révén elő kell segíteniük, hogy a termelés idomuljon a fizetőképes szükségletekhez, s nem rendelhetők szolgaian alá a terv — matematikai programozás esetén az ún. optimális terv — megvalósításának, különben nem érvényesülhet a piacnak a tervet kontrolláló funkciója. Valóságos áruviszonyok, valóságos piac esetén pedig különösképpen szükség van a marxi értékelméletre, amely az ármozgások hosszú távú tendenciájára a tényleges társadalmi ráfordítások alakulása alapján ad magyarázatot.

b) A valóságos piacon rövidebb távon érvényesülő, s a termelőket és fogyasztókat gazdasági döntéseikben helyesen orientáló és ösztönző, a piaci egyensúlyt elősegítő árarányok szükségképpen eltérnek az érték módosult formájának nagyságától, amely utóbbi az árarányok mozgását hosszú távon határozza meg. A programozással nyert árnyékárak esetében viszont ezeknek arányai szükségképpen egybeesnek az optimális társadalmi határráfordítások arányaival, az optimális terv (program) termelési arányainak megfelelő egyensúlyi termelői árakkal.

c) Mivel a programozási eljárás (a célfüggvény értékének javításán mérve) egymással bizonyos arányokban helyettesíthetőnek tekinti a különböző termékeket, ezért a termékek árnyékárainak arányai nem térhetnek el az ésszerű (optimális) termékhelyettesítési arányoktól. A különböző termékek értékének módosult formája viszont a tényleges ráfordítások arányait fejezi ki, s ezért benne nem tükröződik az, hogy e termékek milyen arányok szerint képesek helyettesíteni egymást a felhasználásban.

d) A programozási eljárás nem tesz különbséget a „szűkösség" különböző fajtái, típusai között, hanem egyaránt szűkösnek tekint mindent, amiből ha több lenne, módot adna a célfüggvény értékének a növelésére. Ezért, és a helyettesíthetőség általánosítása miatt az optimális társadalmi határráfordítások fogalma az adott termékre eszközölt ráfordítást mindig azonosnak tekinti az ezáltal másutt elmaradt haszonnal (célfüggvénynöveléssel). Ezzel szemben az érték módosult formájának fogalmában csak az adott termék termeléséhez tényleg felhasznált ráfordításokat (a mun-

kát, a lekötött eszközöket és a szűkös természeti erőforrásokat) tekintjük ráfordításoknak.

Hiba volna a szocializmus viszonyaira történő továbbfejlesztésre hivatkozva, a marxi értékelmélet alapfogalmát, az értéket és annak módosult formáját az optimális társadalmi határráfordítások fogalmával azonosítani vagy helyettesíteni. Ugyancsak hiba volna azt képzelni, hogy az ún. optimális népgazdasági tervből adódó árnyékáraknak tényleges állami árakként történő érvényesítése az áruforgalomban nélkülözhetővé tenné a valóságos piac által produkált, e piaci viszonyoknak megfelelő árakat. De mind a tervezés elméletében és gyakorlatában, mind az ésszerű szocialista árrendszer kialakításában és az ehhez szükséges árelmélet kidolgozásában fel kell használni mindazt, amit a matematikai módszerek — köztük a programozás — már eddig is nyújtottak, s a jövőben még sokkal inkább nyújtani fognak. A matematikai programozással nyerhető árnyékárak kiszámítása nagy segítséget nyújthat a szocialista tervgazdálkodásban olyan gazdasági kategóriák, illetve irányítási eszközök nagyságának helyes központi meghatározásához, mint az eszközlekötési járulék és a kamat, az amortizáció, az illetményadó, az ésszerűen differenciált földadó, a külkereskedelmi árszorzók stb. Az árak közvetlen állami szabályozásának gyakorlata számára pedig különösen értékes, hogy a termékek, helyesebben termékcsoportok árnyékárai egyensúlyi termelői árak, amelyek — persze a programozásba „beépített" körülményeknek és feltételezéseknek megfelelően — *együttesen* figyelembe veszik a termelési feltételeket, a felhasználás lehetőségeit (tehát az ésszerű helyettesítési arányokat) és az állami preferenciákat.

V. Az állami közvetlen árszabályozás

A szocialista tervgazdálkodási rendszer olyan típusának, amelyet a gazdasági döntések nagyfokú centralizációja, a kötelező tervutasításokkal történő irányítás és az áruviszonyok szerepének erős korlátozása jellemez, az államilag megállapított fix (hosszú időre rögzített) árak rendszere felel meg. Itt ugyanis az állami szektorban a termelői ár és az önköltség lényegében mérőszámok, amelyek segítségével a tervutasítások kiadhatók, teljesítésük ellenőrizhető, s a termelési ráfordítások és eredmények volumenváltozásként tekintett alakulása számbavehető. A fix állami árak rendszerében az árarányok nem juttathatják megfelelően kifejezésre a társadalmilag szükséges ráfordításoknak (ezen belül a termelési költségeknek) a változását, különösképpen pedig a piac változó értékítéleteit, s ezért az ésszerű — a termelőket és fogyasztókat gazdasági döntéseikben helyesen orientáló és ösztönző — árarányok nem biztosíthatók.

A szocialista tervgazdálkodásnak a tervezés és a piac szerves egységét megvalósító rendszerében viszont az áraknak okvetlenül eleget kell tenniük e követelményeknek, mert különben a szocialista gazdasági mechanizmusnak ez a típusa csak rosszul működhet. Az árak óriási tömegére kiterjedő állami ármegállapítás (hazánkban közel egymillió árat szabtak meg államilag) akkor sem biztosíthatná az árak valóban ésszerű nagyságának, az árnagyságok ehhez szükséges változásainak a megvalósulását, ha ezt célul tűzné ki maga elé. Ehhez ugyanis nem rendelkezik sem alkalmas közgazdasági módszerekkel, sem megfelelő technikával. De a tervezés és a piac szerves egysége esetén a piaci mechanizmus működése széles körben képes arra, hogy ilyen árakat produkáljon. Az új gazdasági mechanizmusban tehát egyfelől lehetővé kell tenni, hogy *az árak lehetőleg széles körben az eladók és a vevők megegyezése alapján, szabadon alakulhassanak a szabályozott piac működésének megfelelően, másfelől az állami árszabályozás rugalmas rendszerét kell kialakítani.*

A szocialista tervgazdálkodásban a szabad áralakulás természetesen csak annyit jelent, hogy az állam az árakat e területen *közvetlenül* nem szabályozza. *Közvetetten* ilyenkor is szabályozóan hat az árakra, amennyiben szabályozza a beruházásokat, az importot és az exportot, a vállalati és személyi jövedelmeket, meghatározza a költségvetési bevételeket és kiadásokat, a hitelek nyújtását, az árakat növelő adókat és az árcsökkentő támogatásokat stb. Ezzel hatást gyakorol a társadalmilag szükséges ráfordítások arányainak, valamint a keresletnek és a kínálatnak az alakulására, s ezen keresztül az árakra. Ezenkívül azonban a szocialista államnak meghatározott keretek között az új gazdasági mechanizmusban is kell *közvetlen árszabályozó tevékenységet* folytatnia. Ezt különböző okok teszik szükségessé. Nézzük a fontosabbakat.

A termelésnek a termelőerők fejlődésével együtt járó koncentrációja, az ebből fakadó sokféle előny a szocialista gazdaságban is létrehozza egyes *nagyvállalatok vagy vállalati egyesülések monopolhelyzetét* a hazai termelés és a szolgáltatások bizonyos ágaiban. A termelési eszközök állami tulajdona ezt a fejlődést még meg is könnyíti. Vulgarizáló leegyszerűsítés volna azt feltételezni, hogy a szervezetileg monopolhelyzetben levő és nyeresége tömegének növelésére törekvő szocialista vállalat (egyesülés) szabad áralakulás esetén okvetlenül a társadalmi szempont-

ból ésszerű árnál lényegesen magasabb áron fogja eladni áruit. A tervezés és a piac szerves egységét megvalósító szocialista gazdasági mechanizmusban ezellen hat a termékek eléggé széles körében a kereslet nagy árrugalmassága (vagyis, hogy a kereslet nagysága erősen függ az ártól), a beruházások beáramlása a termelés jövedelmezőbb területeire (tehát ott a kapacitások megfelelő bővülése), a valóságos, vagy legalábbis potenciális importkonkurrencia. Emellett a szocialista állam számára természetesen fennáll a közvetlen beavatkozás lehetősége is, ha valamelyik vállalata — monopolhelyzetével visszaélve — a társadalmi érdekekkel nyilvánvalóan ellentétes termelési és értékesítési politikát folytat (pl. alacsony kapacitáskihasználással próbálná biztosítani magas árait). Kétségtelen azonban, hogy olyan esetekben, illetve körülmények között, amikor a kapacitások csak szűkösen elégségesek a szükségletek kielégítésére, amikor a termékek keresletének árrugalmassága kicsi, az import konkurrenciája pedig nem valósulhat meg, a szabadon alakuló ár a szervezetileg monopolhelyzetben levő vállalat által erősen manipulálhatóvá válik, s az ár és az elért nyereség már nem objektív társadalmi mércéje a vállalat gazdálkodásának. Nem a vállalat igazodik az árhoz, hanem ő igazítja azt a maga előnyére, s társadalmi szempontból indokolatlan áremelés érvényesül, amely tovagyűrűző hatása révén átterjedhet a népgazdaság más területeire. Ilyenkor tehát e területeken, a monopolhelyzet káros árkövetkezményeinek elkerülése végett, indokolt az árak közvetlen állami szabályozása.

A *mezőgazdasági termékek* szabad áralakulása esetén a piaci mechanizmus csak igen nagy kilengésekkel, termelési, ár- és jövedelmi ingadozásokkal képes szabályozni a termelést. Ez kapcsolatos a mezőgazdaságban a változó időjárás nagy szerepével, a viszonylag hosszú termelési ciklussal (tehát a termelés késedelmes reagálásával az árváltozásokra), valamint a gazdaságilag elkülönült árutermelők nagy számával. A mezőgazdasági termékek árváltozása az élelmiszerárakon keresztül érzékenyen érinti a lakosság alapvető szükségleteinek kielégítését, s erősen kihat a fogyasztói árszínvonalnak az alakulására. Különösen veszélyessé válhat ezen a területen a szabad áralakulás, amikor egyes fontos mezőgazdasági termékekben tartós — könnyen ki nem küszöbölhető — hiány mutatkozik a társadalmi ráfordítások szerinti árnak megfelelő kereslethez képest. Ezért a mezőgazdasági

termelés biztonsága, a termelési struktúra és a paraszti jövedelmek társadalmi szempontból kívánatos alakulásának biztosítása, a fogyasztói árszínvonal és a városi lakosság ellátásának védelme indokolttá teszi az *alapvető* mezőgazdasági termékek árainak közvetlen állami szabályozását.

A tervezés és a piac szerves egységét megvalósító tervgazdálkodási rendszer egyik nagy előnye a szocialista gazdasági mechanizmus régebbi típusával szemben, hogy jobban képes biztosítani a népgazdaság kiegyensúlyozott fejlődését, a szűk keresztmetszetek, piaci feszültségek létrejöttének elkerülését, illetve gyors kiküszöbölésüket. Különböző áruk hiánya (és más áruk feleslege) tehát nem lehet jellemző az új gazdasági mechanizmusra. Feltehető azonban, hogy a gyorsan fejlődő és a termelési kapacitásokat jól kihasználó szocialista gazdaságban később sem kerülhetők el *teljesen* az áremelés tendenciáját kiváltó, bizonyos áruknál kialakuló tartósabb piaci feszültségek. Ennél jóval nagyobb súllyal esik latba az a körülmény, hogy az új gazdasági mechanizmus számos területén „örököl" a régitől olyan egyensúlyhiányokat, piaci feszültségeket, amelyeket nem tud rövid idő alatt kiküszöbölni. Nehogy *e piaci feszültségek áremelő hatása aláássa az általános árszínvonal viszonylagos stabilitását*, a veszélyeztetett területeken indokolt az árak közvetlen állami szabályozását alkalmazni.

A követelmény nem az általános árszínvonal abszolút stabilitása (vagy egyenesen csökkenése). Ez a régi gazdasági mechanizmusban sem valósult meg, s az új mechanizmusban is csak a fogyasztási cikkek és a beruházási javak keresletének oly mérvű megszorításával — kifejezetten deflációs gazdaságpolitikával — volna elérhető, amely erősen lelassítaná a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét, és igen kedvezőtlenül hatna az életszínvonal alakulására. Az árszínvonal abszolút stabilitása nem valamiféle öncél, amelynek érdekében indokolt volna valóban fontos célokat feláldozni. Az árszínvonal gyors emelkedését, tényleges infláció kibontakozását viszont el kell kerülni, mert igen káros hatásokkal jár. Szocialista államunknak az új gazdasági mechanizmus körülményei között olyan gazdaságpolitikát kell folytatnia, a rendelkezésére álló gazdaságirányítási eszközöket úgy kell alkalmaznia, hogy a gyors gazdasági növekedés talaján az árszínvonal legfeljebb csak lassan emelkedjék, a személyi pénzjövedelmek viszont ennél gyorsabban nőjenek, tehát az életszín-

vonal emelkedése kielégítő legyen. Erre meg is lesz a reális lehetőség.

Ott, ahol a közvetlen állami árszabályozás szükségesnek mutatkozik, különböző *formái, módszerei* alkalmazhatók a szóban forgó gazdasági terület sajátosságainak és az elérni kívánt céloknak megfelelően. Ilyen formák lehetnek:

1. Cikkmélységben fixen vagy maximumként megszabott hatósági árak. Ide tartozik az alkalmazandó ár, illetve maximális ár tételes meghatározása; az alapárak és felárak megállapítása; egységárak meghatározása a termék összetevő elemeire; paraméteres és normatív árképzési sémák előírása.

2. Hatósági ármegkötéssel mozgó megállapodásos árak. Ide tartozik a cikkcsoport árszintjének megkötése — esetleg tól—ig határok között —, az egyes cikkek egymást kiegyenlítő ármozgásának a megengedése mellett; a cikkcsoporton belül a reprezentatív (kiemelt) cikkre érvényesülő tételes ármaximálás; az irányártól történő eltérés korlátozása, vagy a felfelé történő eltérés mértékének meghatározásával, vagy tól—ig árak megadásával; a költségek és (vagy) a nyereség kalkulálására vonatkozó kötelező irányelvek előírása.

3. Az állam átmenetileg megtilthatja az egy bizonyos időpontban érvényben volt árak emelését, vagy az áremelést előzetes kérelem benyújtásához és engedélyezéshez kötheti.

Mindenekelőtt a termelőszféra legjelentősebb alapanyagainak árrögzítése, illetve maximálása mutatkozhat szükségesnek, nehogy ezek áremelkedése tovagyűrűzzön a termelés valamennyi területére. A fogyasztói árak eléggé széles területén az ár—bér spirál kialakulásának megakadályozása indokolhatja a közvetlen állami árszabályozást. Bizonyos, különösen jelentős fogyasztási cikkeknél pedig még az is indokolt, hogy a fogyasztói ár hosszabb időn keresztül teljesen változatlan (fix összegű) maradjon, s gazdasági hatásokra automatikusan még szűk határok között se mozogjon.

A közvetlen árszabályozás körét, szigorúbb vagy lazább módját a piaci helyzet figyelembevételével kell meghatározni. Mindig szem előtt kell tartani, hogy a közvetlen állami árszabályozás a szükséges minimumra korlátozódjék. Ennek határai azonban változóak, a népgazdaság mindenkori helyzetétől, a belső feszültségek mértékétől függnek, attól, hogy a gazdasági mechanizmus mennyire zavartalanul működik.

Pénzügyek a szocialista gazdaságban

I. A pénzügyek fogalma

A társadalmi termék elosztása a szocialista gazdaságban is a pénz segítségével történik. A pénz megléte pénzügyeket is feltételez. A „pénzügyek": közismert, széles körben és különböző összefüggésekben használt kifejezés; magának a fogalomnak azonban nincs a szakirodalomban általánosan elfogadott meghatározása.

A legszűkebb — hagyományos — értelmezés szerint a pénzügyek fogalma az államháztartásra, az állami bevételekre és kiadásokra korlátozódott. Mi a fogalmat tágan értelmezzük. *A szocializmus pénzügyein a pénzmozgások és pénzkapcsolatok összességét értjük.*

Eszerint a szocialista gazdaság pénzügyeinek körébe tartozik a pénz forgalombahozatala (létrehozása), mozgása, leülepedése különböző pontokon, pénzalapok létrehozása és elhasználása, a pénznek a forgalomból való kilépése (megsemmisülése) stb.

A pénzügyeknek a szocialista gazdaságban betöltött helye, szerepe természetesen függ a gazdaságirányítás mindenkori rendszerétől.

A közvetlen gazdaságirányítás rendszerében az állam részletekbemenően megtervezi az anyagi folyamatokat, és a pénzügyek rendeltetése csupán az anyagi tervek „kiszolgálása", a tervteljesítés pénzügyi feltételeinek biztosítása. A szocialista tervgazdálkodási rendszernek ebben a típusában a pénzügyek viszonylag alárendelt szerepet játszanak. A pénzügyek azonban még ilyen körülmények között is képesek visszahatni az anyagi folyamatokra (és ezt az állam — bár viszonylag szűk körben — ki is használja): egyes konkrét pénzügyi formák bizonyos cselekvéseket előnyössé, másokat hátrányossá tesznek, tehát valamire

ösztönöznek, valami mástól visszatartanak. Ennek a hatásnak a lehetősége az anyagi érdekeltségen alapszik. A pénz nagyobb fokú önállóságának másik területe a fogyasztási cikkek piaca. A lakosság mint vevő nem „tervkötelezett"; ha pedig az állami árukínálat nincs összhangban a lakosság fizetőképes keresletével, ebből nem kívánatos feszültség adódik, amit kiegyensúlyozó intézkedésekkel fel kell oldani.

A közvetett gazdaságirányítás rendszerében, a szocialista tervgazdálkodás rendszerének a központi tervezést és a piaci mechanizmust szervesen összekapcsoló típusában erőteljesen megnövekszik a pénzügyek aktív szerepe, s a gazdasági szabályozás pénzügyi eszközei és módszerei alapvető jelentőségre tesznek szert a népgazdasági tervek megvalósításában, a kiegyensúlyozott és gyors ütemű gazdasági növekedés biztosításában.

II. A hitel a szocializmusban

1. A pénz létrehozása

A szocialista gazdaságban a pénzt a bank hozza létre hitelnyújtással. Ez *technikailag* csak egy könyvelési művelet: a bank a hitel összegével megterheli a hiteligénylő „hitelszámláját" és elismeri betéti (vagy hasonló elnevezésű) számláját: az utóbbin megjelenő összeg (számlakövetelés) már pénz, éspedig bankszámlapénz. Az adós természetesen nem arra kérte a hitelt, hogy a pénzt számlán tartsa, hanem azért, hogy valamire elköltse. A pénzteremtő bankhitel *tipikus* igénybevevője, a szocialista vállalat, az ilyen hitelből többnyire anyagot, illetve más árut vásárol, vagy munkabért fizet: a pénzt forgóeszköz-előlegezésre használja fel. Az elköltéssel a hitel és a pénz útja kettéválik. A hitelt a bank továbbra is az adós terhére tartja nyilván, a pénz más gazdasági alanyhoz került jövedelemként (pl. mint munkabér), vagy megtérült forgóeszközként és jövedelemként (mint áruértékesítési bevétel). A pénz további mozgása is a legkülönbözőbb lehet: fogyasztási cikkeket realizálhat, adófizetés eszközéül szolgálhat, megtakarításként halmozhatják fel stb.

Idővel a *hiteladósnál* lezárul az a termelési, illetve forgalmi periódus, amelyre a hitelt igényelte. Készárut értékesít, ezzel előlegezett forgóeszközei megtérülnek. A befolyt összegből visz-

szafizeti a banknak a hitelt, így *az a pénzösszeg, amelynek létrehozását annak idején az adott gazdálkodó egység kezdeményezte, a hitelvisszafizetéssel megszűnik létezni.*

Amikor a vállalat bankhitelt igényel, természetesen nem törődik azzal (és valószínűleg nem is tud róla), hogy igényének kielégítése egyúttal új pénzmennyiség létrehozását is jelenti. Ez azonban mitsem változtat a vázolt összefüggéseken. A mikroökonómiai folyamat lezárulását (a vállalati befektetés megtérülését) nyomon követi a makroökonómiai folyamat bevégződése (a megfelelő pénzösszeg megsemmisülése). Ez alkalommal a pénzteremtés könyvelési folyamatának *fordítottja* megy végbe a hiteladós bankszámláin: a bank megterheli a betétszámlát (vagyis pénzt vesz el a számláról) és elismeri a hitelszámlát. A hitelszámlán a „mínusz pénz" (a tartozás) és a „plusz pénz" (a betétből elvett pénz) „találkozása" nullát eredményez, ezzel szűnik meg létezni a szóban forgó pénzösszeg.

A szocialista gazdaság pénze, minthogy hitelművelet hozza létre és hitelvisszafizetés tünteti el, *hitelpénz.* Újabban vannak olyan nézetek is, amelyek szerint a pénz *papírpénznek* tekintendő akkor és annyiban, ha és amennyiben a vele szembenálló hitelek nem teszik lehetővé a forgalomból való kilépését (pl. a vállalatok veszteség pótlására kaptak hiteleket, amelyeket csak lassan törlesztenek).

Eddig olyan hitelről volt szó, amellyel a bank pénzt teremtett. Ebben az esetben *a hitel és a pénz egyszerre jött létre.* A hitelnek van azonban egy másik fajtája is, az, amelyet a bank *már meglevő* (korábban létrehozott) pénzből nyújt. Az ilyen hitel folyósításával a bank a pénzt *valóságosan újraelosztja.* Elvonja (kölcsönveszi) az eddigi tulajdonostól és másnak adja kölcsön. A hitel e két fajtájának a szakirodalomban nincs általánosan elfogadott megjelölése.

A továbbiakban a hitel e két fajtáját *pénzteremtő* hitelnek és *pénzújraelosztó* hitelnek fogjuk nevezni.

E kétfajta hitel közötti különbséget a bankműveletek típusainak közelebbi ismerete nélkül is meg lehet érteni a következő példák alapján. Ha egy vállalatnak a bank úgy ad — mondjuk — 100 000 Ft hitelt, hogy ehhez *senkitől sehonnan nem vesz el pénzt,* hanem (az előbb ismertetett módon) új pénzt hoz létre, akkor nyilván pénzteremtő hitelről van szó. Mindazok, akiknek a hitelnyújtás pillanatában pénzük volt, ezt a hitelnyújtás után is megtartják, *pénzkészletüket a hitelfolyósítás nem érinti.* Ha viszont pl. egy

szövetkezetnek a bank úgy ad 120 000 Ft hitelt, hogy ehhez 120 000 Ft-nyi *pénzt vesz el az állami költségvetés pénzkészletéből* és azt adja oda hitelbe a szövetkezetnek, akkor pénzújraelosztó hitelt nyújtott. Ennek a hitelnyújtásnak az a következménye, hogy *az állam pénzkészlete 120 000 Ft-tal csökkent* (az állam ennyivel kevesebb pénz felett rendelkezik), ugyanakkor a szövetkezet pénzkészlete ennyivel nőtt. Ez az a *pénzújraelosztás*, amelyre a hitel neve utal. *Ehhez* a hitelnyújtáshoz a bank *nem hozott létre új pénzt.*

A bankhitel e két fajtája közötti különbség, valamint a lehetséges hitelcélok sokfélesége kudarcra ítél minden olyan kísérletet, amelynek célja a *különféle* hitelek *közgazdasági tartalmának* egyetlen meghatározásba való összefoglalása. Meg kell elégednünk a minden bankhitelre érvényes definícióval, mely szerint *a hitel: pénzeszközök időleges átengedése kamatfizetés ellenében.*

A pénzteremtő hitellel létrehozott pénz a bank mérlegének „követel"- („forrás"-) oldalán szerepel: *a bank mérlegének passzívája.* Azonban nem minden bankpasszíva pénz. A banknak csak olyan passzívája pénz, amelyet a tulajdonos *bármikor felhasználhat forgalmi és fizetési eszközül.* Ez különbözteti meg a nem pénzjellegű bankpasszíváktól.

Ez a különbség a gyakorlatban azonnal felismerhető, semmiféle mélyebb elemzést nem igényel. A bank és ügyfele egyaránt tisztában van azzal, hogy pl. melyik bankszámlabetét (bankszámla-követelés) használható fel bármikor. Ugyanakkor azt is tudja minden érdekelt fél, hogy melyik bankpasszíva nem használható fel vásárlásra, fizetésre. A békekölcsönkötvény pl. a takarékpénztár mérlegének passzívája, a kötvénytulajdonosnak pedig vagyontárgya. Mindkét fél tudja azonban, hogy a kötvény nem funkcionálhat pénzként, nem lehet vele fizetni, vásárolni. Közgazdasági természete: *pénzre szóló, még nem esedékes követelés.* Folytathatjuk itt azt a korábbi példát is, amelyben a bank a költségvetés pénzéből 120 000 Ft hitelt nyújtott a szövetkezetnek. Ha a bank el is könyveli, hogy ez a pénz a költségvetésnek *később* (amikor a szövetkezet visszafizeti tartozását) *visszajár,* ez a bejegyzés *nem tekinthető pénznek.* A költségvetés *nem költheti el még egyszer* ezt a 120 000 Ft-ot, amíg vissza nem kapja. Tehát ez is csak pénzre szóló követelés, nem pénz. Ugyancsak *nem pénz* (a fentebb adott definícióval összhangban) az olyan bankszámlabetét, amelyet tulajdonosa meghatározott időre *lekötött* („határidős", „kötött", vagy hasonló elnevezésű betét). Ezt ugyanis a lekötés időtartama alatt nem lehet felhasználni, elkölteni. A lekötés ténye nyilvánvaló mind a bank, mind az ügyfél számára, az ilyen *pénzre szóló követelés* gazdasági természetének megítélése is teljesen egyértelmű.

A pénz bankkönyveléssel történő megteremtése egyúttal azt is jelenti, hogy *a bank a népgazdaság egész pénzállományát nyilvántartja könyveiben.*

A pénznek két technikai változata van: az egyik a *bankszámlapénz*, a másik a *bankjegy* (a viszonylag jelentéktelen váltópénzállományra — amelyet a bank szintén nyilvántart — itt nem térünk ki). A bankszámlapénzt a bank az elmondottaknak megfelelően *tulajdonosonként*, számlákon tartja nyilván. Amikor valamely számlatulajdonos készpénzt vesz fel számlájáról, akkor a bank az illető ügyfél számlakövetelését csökkenti és a kibocsátott bankjegyek számlájának összegét ugyanannyival növeli. A bankjegytömeg tulajdonosonkénti megoszlása már nem kísérhető figyelemmel.

Az eddigiek során nem határoztuk meg pontosan, hogy a szocialista gazdaságban *melyik bank*, vagy *mely bankok* teremtenek pénzt. A hagyományos rendszerben a gazdaság *egész* pénztömegét a *központi bank* (jegybank) hozza létre és tartja nyilván, a már említett módon. Elvileg elképzelhető azonban — és Jugoszláviában meg is valósult — az olyan bankrendszer, amelyben a *bankszámlapénz* zömét a *jegybanktól különálló bankok* teremtik, a *vállalatoknak* nyújtott hitelekkel, azonban a *bankjegyeket* a *jegybank* bocsátja ki a *bankoknak* nyújtott hitelekkel. Ez utóbbi megoldás a hitelvolumen szabályozásának és a központi információszerzésnek más rendszerét kívánja meg, de a pénzteremtés és pénzmegsemmisítés mechanizmusának *lényegét* tekintve nem különbözik a hagyományos szocialista rendszertől.

A teljesség kedvéért itt kell megemlíteni, hogy a központi bank nemcsak hitelnyújtással teremthet pénzt, hanem *külföldi fizetőeszközök megvásárlásával is.* A pénzteremtésnek ez az esete szintén nem változtat a vázolt fő összefüggéseken. Az ismertetés annyi kiegészítésre szorul, hogy a pénzteremtés két lehetőségével természetesen *a pénz megsemmisülésnek is két lehetősége áll szemben:* a pénz létezése nemcsak hitelvisszafizetéssel szűnhet meg, hanem azáltal is, hogy a bank a pénz ellenében *külföldi fizetőeszközt ad el.*

A pénzteremtésnek és a pénzmegsemmisítésnek ez a második fő esete is egyszerű technikai megoldással megy végbe. Amikor a központi bank külföldi fizetőeszközt *vesz*, ennek fejében számlajóváírást (bankszámlapénzt) ad, vagy bankjegyet bocsát ki, növeli passzívái („forrásai") állományát. Ugyanakkor aktívái („eszközei") állományát is növeli azonos összeggel, elkönyveli a birtokában levő külföldi fizetőeszközök volumenében be-

következett növekedést. Ha pedig a bank külföldi fizetőeszközt ad el forintért, akkor az előbbinek a fordítottját könyveli: csökkenti külföldi fizetőeszközeinek állományát és a vevő számlakövetelését, vagy pedig (ha készpénzért adta el a külföldi pénzt) levonja a vevőtől visszaáramlott bankjegyek összegét a kibocsátott (tehát a bankon kívül levő) bankjegyek állományából.

2. *A szocialista bankrendszer*

A bank — a szocialista gazdaságban is — *olyan sajátos vállalat, amely aktív műveleteivel hitelt nyújt, passzív műveleteivel pénzt központosít.* A bankrendszer egy ország bankjainak összessége.

A szocialista bankrendszer szervezeti formájának nincs a helytől, időtől, körülményektől független általános szabálya, „végleges", „abszolút" sémája.

Az eddigi fejlődés során a szocialista bankrendszer megszervezésénél a *központosítás* és a *szakosítás* elve érvényesült. A központosítás egyrészt azt jelenti, hogy meghatározott, egymással összefüggő műveletek ellátása egyetlen bank — a szocialista központi bank (jegybank) — feladata, másrészt azt, hogy a központi bankot és a bankrendszer más, jelentős láncszemeit csak a központi állami szerveknek alárendelt központi intézményként lehet megszervezni. A szakosítás azt jelenti, hogy a feladatok meghatározott csoportjait más-más pénzintézet látja el.

A Szovjetunió tapasztalatainak figyelembevételével a szocialista országokban a *központosítás* elve a bankrendszer hagyományos szervezetében úgy érvényesül, hogy a központi bank kizárólagos joggal nyújt a vállalatoknak és szövetkezeteknek forgóeszközhitelt *(hitelmonopólium),* ezzel egyúttal pénzt is hoz létre. Az így keletkezett pénzvolumennek a gazdasági szükségletei által meghatározott részét bankjegy alakjában fizeti ki *(bankjegykibocsátási monopólium),* kizárólagos joggal központosítja (bankszámlapénz alakjában) a gazdálkodó szervek pénztartalékait *(pénzforgalmi monopólium):* kezeli a népgazdaság külföldi fizetőeszköz- (valuta-, deviza-) és aranytartalékát *(devizamonopólium).*

A *szakosítás* hagyományos rendszerében a *központi bankon* — a forgóeszköz-hitelellátás szervén — kívül egy vagy több *beruházási bank* működik (ennek a banktípusnak feladata az

állóalapbővítés pénzellátása); a lakosság pénzmegtakarításait a *takarékpénztár* (vagy önálló takarékpénztárak központi irányítású hálózata) gyűjti össze.

A *magyar bankrendszerben* a felsorolt banktípusok funkcióját a *Magyar Nemzeti Bank*, a *Magyar Beruházási Bank* és az *Országos Takarékpénztár* látja el. Ezenkívül jelentősebb szerepe van még a *Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.-nek*, amely meghatározott körben nemzetközi fizetési műveleteket bonyolít le.

Egyes szocialista országokban a hagyományos szervezési megoldás már jelentősebben módosult. Így pl. Csehszlovákiában a beruházások pénzellátásának feladatait is a jegybank, az Állami Bank látja el, a jugoszláv jegybank nem foglalkozik közvetlenül a vállalatok hitelellátásával, hanem csak a „bankok bankja" szerepét tölti be stb.

3. A pénzteremtő hitelek állománya és összetétele

Abból a közismert tényből, hogy a — tágan értelmezett — forgalomban mindig van valamennyi pénz, az következik, hogy a gazdaságban mindig van bizonyos nagyságú pénzteremtő hitelállomány is, hiszen a pénzt a hitel hozza létre és a hitelvisszafizetés semmisíti meg, így a még létező pénzzel szemben még vissza nem fizetett hitelek állnak. Ennek megfelelően a pénzteremtő hitelek mindenkori állománya szükségszerűen (automatikusan) megegyezik a létrehozott pénz állományával (az egyszerűség okáért itt eltekintünk a központi bank devizavásárlással történő pénzteremtésétől és devizaeladással történő pénzmegsemmisítésétől).

Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen szempontoknak kell érvényesülniök a pénzteremtő hitelek nyújtásánál ahhoz, hogy a népgazdaság piaci egyensúlya — az árukereslet és -kínálat közti egyensúly — megvalósuljon?

A pénzteremtő hitelek állománya különböző lejáratú hitelekből tevődik össze.

Az egyik végletet az egészen rövid lejáratra, az átmeneti vállalati szükséglet kielégítésére nyújtott hitelek jelentik. Ilyenekkel a bank rendszerint a forgalmi periódusra, vagy annak egy részére folyósít pótlólagos pénzeszközöket a vállalatoknak.

Már hosszabb lejáratúak azok a hitelek, amelyeket a bank olyan áruk forgalmi periódusára nyújt, amelyeket évenként egyszer termelnek és eladásuk az egész éven át tart (pl. liszt stb.), Ugyancsak hosszabb időszakon

keresztül állnak fenn az olyan hitelek, amelyek a vállalat termelési periódusát is átfogják, természetesen különösen hosszú lejáratú lehet a vállalat pótlólagos pénzszükséglete hosszú átfutási idejű termék (pl. hajó) gyártása esetén.

Gyakorlatilag állandó jelleggel kötik le a vállalatok azokat a pénzteremtő hiteleket, amelyeket állandó forgóeszköz-szükségletük fedezésére kapnak. Ez a pénzteremtő hitel másik szélső esete.

A hosszabb időre vagy állandó jelleggel lekötött hitelek jellegén természetesen nem változtat az, ha tervezéstechnikai vagy egyéb okokból a bank a hitelt formailag rövid (negyedéves stb.) lejárattal folyósítja, de lejáratkor mindig újra meghosszabbítja.

A hitelállomány lejárat szerint különböző összetételének tehát a vállalatok oldaláról a legkülönbözőbb technológiai, idényszerű, piaci stb. okai lehetnek.

A hitelállomány vállalati szempontok szerint kialakuló struktúrája önmagában még nem biztosítja a piaci egyensúlyt, azt, hogy ne legyen túl sok, vagy túl kevés a pénz az árakhoz képest. Az egyensúlyt, egyszerűen megfogalmazva, az jelenti, ha a pénz a pénztulajdonos kívánságának megfelelően ki tud lépni a — tágan értelmezett — forgalomból, vagyis megszűnik létezni. Létezése — mint láttuk — hitelvisszafizetéssel szűnik meg. Az adós vállalat akkor tud hitelt visszafizetni, ha árut ad el. A pénz végeredményben úgy lép ki a forgalomból, hogy tulajdonosa olyan árut vásárol, amelyre a bank hitelt folyósított. A bank tehát *csak olyan hiteligénylő kezdeményezésre teremthet pénzt, amely a keresletnek mennyiségileg és minőségileg megfelelő árukínálattal előreláthatólag képes lesz biztosítani a pénznek a forgalomból való kilépését*, létezésének megszűnését. A pénzteremtés feltételeinek magukban kell foglalniuk a pénzmegsemmisítés feltételeit, ezért a hitelezési döntések során fel kell becsülni a *pénztulajdonosok* jövőbeni keresletének mértékét és irányát. Ez a piacok egy részénél viszonylag könnyű (pl. a megrendelésre, egyedi gyártással előállított nagy termelési eszközök vagy az élelmicikkek esetében), másutt (pl. a vegyes iparcikkek, ruházati cikkek, kisgépek stb. esetében) nehezebb feladat.

Egy-egy adott időpontban tehát az elköltendő pénzzel szemben a pénztulajdonosok keresletének megfelelő népgazdasági végtermék (fogyasztási cikk, beruházási jószág), illetve az erre adott hitel kell hogy álljon.

A pénztömegnek azonban mindig van olyan hányada is, amelyet a tulajdonos nem kíván elkölteni, *megtakarításként* halmoz fel. Ezzel szemben — a megtakarítás időtartama alatt — nem

kell termékkínálatot létrehozni. Az egyensúly követelménye ebben a vonatkozásban az, hogy a hosszabb időn át végterméket nem igénylő pénztömeggel szemben *olyan hitelek* álljanak, *amelyek a vállalatoknál tartósan le vannak kötve*, tehát gazdasági hátterüket a hosszabb időn át lekötött készlet, vagy az állandó jelleggel lekötött vállalati alapok képezik.

A „hitelnyújtás határának" figyelembevétele az előbbiek szerint a döntéseknél azt jelenti, hogy a hitelnyújtással a várható keresletnek megfelelő összetételű és mennyiségű kínálat létrejöttét kell előmozdítani.

4. A pénzteremtő hitelállomány szabályozásának gyakorlati eszközei

A pénzteremtő hitelállomány kívánatos összetétele és nagysága elvileg mind a hitelkínálat, mind a hitelkereslet oldaláról irányítható, illetve befolyásolható.

a) A hitelkínálat szabályozása

A hitelkínálat szabályozásának hagyományos módszere a szocialista gazdaságban a *szelektív hitelirányítás*. A kifejezés az ágazatok közti (tehát minőségi, használati értékbeni) különbségtételre utal. *A tervlebontás útján való gazdaságirányítás rendszerében* a szelektív irányítás úgy valósul meg, hogy a népgazdasági terv tartalmazza az ágazatok globális termelési, szolgáltatási, áruértékesítési feladatait, ezt a mutatót lebontják vállalatokra; a lebontott tervszám alapján kiszámítják a vállalat forgóeszköz-szükségletét, a bank pedig az így kiszámított forgóeszköz-szükséglet és a vállalat rendelkezésére álló forgóeszközállomány különbségére ad hitelt. Az eljárás azon a feltevésen alapul, hogy a vállalati „alaptervek" (termelési, szolgáltatási, értékesítési tervek) teljesítése egyúttal a különböző piacok egyensúlyának biztosítását is jelenti.

A tervlebontás megszűnése után a felső szinten készülő (a fő arányokat meghatározó) népgazdasági tervek és a decentralizált vállalati döntések között nincsen adminisztratív eszközökkel biztosított kapcsolat. Nincsenek olyan kötelező vállalati tervszámok,

amelyek a bank hiteldöntéseinek alapjául szolgálhatnak. Ezzel a bank önállósága és egyben felelőssége nő, a hitelezés útján kell a vállalati döntéseket a tervezett fő arányok, illetve a piaci egyensúly megvalósítása irányába terelni. Ezt végső soron az egyedi hiteldöntésekkel — a hitel engedélyezésével, lejáratának meghatározásával, illetve elutasításával — biztosítja. Magyarországon a gazdaságirányítás új rendszerében a bank még külön kormányirányítást is kap hitelakcióihoz (az ún. hitelpolitikai irányelveket). Erről a továbbiakban még szó lesz.

b) A hitelkereslet befolyásolása a kamat megszabásával

A kamat a hitel igénybevételéért fizetett díj.

A szocialista gazdaságban a hitelkamat *elméletileg* három célra használható fel:

1. *alacsony* szinten történő megszabásával az állam a vállalatokat hitel igénybevételére, ezáltal termelésük, szolgáltató tevékenységük, áruforgalmuk bővítésére ösztönözheti;

2. meghatározott, nem túlságosan alacsony kamatláb alkalmazásával az állam a hitelbe adott eszközöktől megkövetelt *minimális hatékonyság* mérvét jelölheti meg (a hitel igénybevételével folytatott vállalati tevékenység tiszta jövedelmének legalább a kamatot fedeznie kell);

3. a megfelelő magasságú *egyensúly-kamatláb szelektálja* a kölcsönigénylőket: a vállalatok — mégpedig a hitelt leghatékonyabban felhasználók — csak annyi hitelt igényelnek, amennyit a bank az illető ágazatnak a várható piaci kereslet, illetve a várható pénzmegtakarítások figyelembevételével nyújtani kíván. (Az elnevezés a vállalati hitelkereslet és a bankhitelkínálat egyensúlyára utal.)

A kamat két utóbbi felhasználási módja csak akkor éri el a kívánt hatást, ha a vállalatok nem számítanak arra, hogy a kamatot áremeléssel átháríthatják a vevőre. A magas kamat akkor sem ér célt, ha a vállalatok az anyagi-műszaki ellátás zavaraira (import-problémákra stb.) számítva bármilyen nagyságú kamatot elvállalnak, hogy termelésük, szolgáltató vagy kereskedelmi tevékenységük biztosítása érdekében a kapott hitelekből idejekorán feltölthessék készleteiket.

A kamatpolitika *elméleti* lehetőségeit a szocialista országok eddig csak kismértékben és következetlenül használták ki. A kamat semmiféle hatékonysági meggondolásra nem késztette a vállalatokat. A szükséges szelekciót a gazdaságvezetés az ágazati hitelállományok felső határának tervezésével, tehát a hitelkínálat közvetlen szabályozásával biztosította.

Az új gazdaságirányítási rendszerben követendő kamatpolitikáról a későbbiekben lesz szó.

5. *Pénzújraelosztó bankhitelek*

Pénzújraelosztó hitelt a bank (a központi bank vagy a bankrendszer más tagja) már meglevő pénzből, a pénz valóságos átcsoportosításával, újraelosztásával nyújt. Az ilyen hitel többnyire — de nem kizárólag — *közép-* (1—5 éves) vagy *hosszú-* (6—30—40 stb. éves) *lejáratú.*

Már szó volt róla, hogy pénzteremtő hiteleket is lehet, sőt kell is viszonylag hosszabb időre — akár több évre is — folyósítani, ha azokkal szemben megfelelően hosszú ideig mozdulatlan, megtakarított pénz áll. A várható megtakarítások túlbecsülése, vagy a pénztulajdonosok megtakarítási szándékának (széles körű) megváltozása azonban túlkeresletet idéz elő.

Ezért a hosszabb lejáratú hiteligények meghatározott típusait nem célszerű (a változásnak kitett pénzmegtakarítás-állománnyal szembenálló) pénzteremtő hitelek folyósításával kielégíteni, hanem a banknak inkább a pénztulajdonosoktól valóságosan elvont, kölcsönvett pénzből kell az ilyen hiteleket folyósítania.

A pénzújraelosztó hitelek alkalmazásának hagyományos területe a szocialista gazdaságban *a szövetkezetek közép- és hosszúlejáratú beruházási hitelei.* Ehhez hazánkban a szükséges pénzalapot kezdetben kizárólag az állami költségvetés bocsátotta a bank rendelkezésére, később azonban a szövetkezetek is felhalmoztak kollektív pénzalapokat erre a célra.

Az új gazdasági mechanizmusban az állami vállalatok beruházásainak jelentős hányada is pénzújraelosztó hitelek igénybevételével valósul meg. Erre a továbbiakban visszatérünk.

6. A hitelrendszer az új gazdasági mechanizmusban

Az új feltételek között a bankrendszer a kormány által jóváhagyott és a népgazdasági terv szerves részét jelentő *hitelpolitikai irányelvek* alapján végzi tevékenységét.

A hitelpolitikai irányelvek tartalmazzák:

a beruházások hosszú- és középlejáratú,

a termelés, szolgáltatás és forgalom közép- és rövidlejáratú,

a fogyasztás (lakosság) hosszú- közép- és rövidlejáratú hitelezésére vonatkozó elveket.

A hitelpolitikai irányelvekre vonatkozó javaslatot a Magyar Nemzeti Bank az érdekelt szervekkel és pénzintézetekkel együttműködve dolgozza ki.

A hitelpolitikai irányelvekre vonatkozó javaslat előkészítése, a jóváhagyott irányelvek végrehajtásának biztosítása, az érdekeltek kölcsönös tájékoztatása az MNB-nél szervezett Hitelpolitikai Tanács útján valósul meg, melynek elnöke az MNB elnöke, tagjai a gazdasági minisztériumok és más országos irányító szervek vezető funkcionáriusai, továbbá a pénzintézetek vezetői.

A bankrendszer — a hitelpolitikai irányelvek szerint — folyósít a vállalatok részére forgóeszközhiteleket, a *hitelképesség* határai között. Ebből a szempontból hitelképeseknek tekintendők azok a vállalatok, amelyek termékeiket a piacon rendszeresen értékesítik, jövedelmezően gazdálkodnak, fizetési kötelezettségeiknek rendszeresen eleget tesznek, és a hitelek lejáratkor való visszafizetését a jövőben is biztosítani tudják.

A vállalatok forgóeszközeik finanszírozása céljából saját pénzalapjuk kiegészítésére középlejáratú és rövidlejáratú forgóeszközhiteleket vehetnek igénybe.

Középlejáratú forgóeszközhitel a vállalat saját forgóalapjának bővítésére folyósítható, és a vállalat ezt fejlesztési alapjából fizeti vissza. Ez utóbbi a vállalatoknál meghagyott nyereségből és amortizációból képződik.

A vállalatok a beruházásokat — amelyek körébe az elhasznált állóeszközök pótlását, a folyamatos korszerűsítést, a piachoz való rugalmas alkalmazkodást, a minőségjavítást, továbbá a termelés bővítését szolgáló beruházások tartoznak — fejlesztési alapjukból finanszírozzák. A fejlesztési alapból megvalósított *beruházáshoz* kapcsolódó *forgóeszköz*-bővítést is a vállalati fejlesztési alapból fedezik. Ha a fejlesztési alap az együttes szükséglet kielégítésére nem elegendő, a vállalat hitelt igényelhet.

A *rövidlejáratú* hitelt a vállalatok folyó bevételeikből fizetik vissza.

Ha a vállalat hitelképessége kérdésessé válik, a bank végső esetben megtagadja a további hitelezést, esetleg a fennálló hiteleket is felmondja.

A vállalatok a bankhitelek után általában *alapkamatot* fizetnek. Ez az értékesítés folyamatának megfelelő mértékben és időszakra igénybe vett hitelek kamata. A középlejáratú forgóalaphiteleket is terheli általában alapkamat. Az alapkamat mértékét, valamint annak kedvezményes, csökkentett (preferáló) és visszatartó céllal emelt (restriktív) nagyságát a kormány a hitelpolitikai irányelvekben állapítja meg.

Az új *beruházási* rendszer alapelve az, hogy egyfelől a központi szervek a népgazdasági tervezés keretében határozzák meg a beruházások fő elosztási arányait, valamint az ezek irányába terelő közgazdasági eszközöket, másfelől a vállalatoknak jelentős döntési hatáskörük van a beruházások tekintetében.

A középtávú népgazdasági terv a beruházások vonatkozásában a következőket tartalmazza:

1. A beruházások összvolumenét és — népgazdasági áganként — a tervidőszakra jellemző fő arányait, a tervben foglalt ágazati fejlesztési elgondolások alapján.

2. Az egyedi nagyberuházásokat és a célcsoportos állami beruházásokat.

Egyedi nagyberuházás általában az új kombinátok, gyárak, nagyobb üzemek létesítése, az iparág termelésének, vagy főbb termékei volumenének 25—30%-os növelését eredményező bővítések és rekonstrukciók stb. *Célcsoportos* állami beruházások azok, amelyek homogén beruházások sorozatából, egységes hálózatfejlesztési terv alapján, vagy azonos fejlesztési célt szolgáló beszerzések útján valósulnak meg (pl. energia- és energiahordozó-kapacitások fejlesztése, vasút- és úthálózat építése, vasúti járművek beszerzése stb.).

3. A *beruházási hitelpolitika* irányelveit, a hitellehetőségek népgazdasági áganként megoszlását, ezen belül — a terv koncepciójának megfelelően — néhány kiemelt ágazatra és konkrét fejlesztési célra vonatkozó irányszámokat.

A beruházások döntés szempontjából megoszlanak:

1. állami beruházásokra (egyedi nagyberuházásokra, célcsoportos állami beruházásokra, egyéb állami beruházásokra) és

2. vállalati beruházásokra.

Ezek *pénzellátása* (finanszírozása) történhet:

1. költségvetési juttatásból,
2. állami kölcsönből és bankhitelből, továbbá
3. a vállalatok, tanácsok és egyéb társadalmi szervek fejlesztési alapjából.

A termelő egyedi nagyberuházások és állami célcsoportos beruházások költségeit költségvetési juttatásból és állami kölcsönből fedezik (előfordulhat, hogy teljes egészében az utóbbi a forrás).

Az állami kölcsönt a beruházó az üzembe helyezést követő meghatározott idő alatt, meghatározott ütemben fizeti vissza.

Az állami kölcsön a bankhiteltől abban tér el, hogy a visszafizetési kötelezettség mértékét és feltételeit központi döntéssel határozzák meg. A visszafizetés forrása általában a fejlesztési alapnak a beruházás hatására létrejövő növekménye.

A vállalati beruházások tekintetében az érdemi döntés a vállalat jogkörébe tartozik. A döntés következményeit a vállalat viseli. A vállalati beruházások pénzellátásának forrása egyfelől a vállalatok felgyülemlett saját fejlesztési alapja, másfelől a közép- és hosszú lejáratú bankhitel, amelyet a vállalatok fejlesztési alapjukból fizetnek vissza.

A *középlejáratú* (3—4 évesnél nem hosszabb) beruházási hitelek iránti igényeket a bank csupán a vállalat hitelképessége (a visszafizetés biztonsága) szempontjából bírálja el.

A *hosszúlejáratú hiteligényeket* a beruházás várható jövedelmezősége és a vállalat által felajánlott visszafizetési idő együttes mérlegelésével bírálja el a bank.

III. Az állami költségvetés

1. A költségvetés meghatározása

Mint a „Szocialista újratermelés" c. fejezetben láttuk, a társadalmi termék egészét a szocialista társadalomban sem lehet kizárólag fogyasztási célokra felhasználni. Pótolni kell az elhasznált termelési eszközöket, biztosítani kell a termelés további bővítését, tartalék-, vagy biztosítási alapot kell képezni, gondoskodni kell a társadalom munkaképtelen tagjairól, fedezni kell a

közös szükségleteket (oktatás, egészségügy, igazgatás, védelem stb.).

Ismeretes, hogy a szocialista társadalom nemzeti jövedelme a termelésben dolgozók jövedelmére és a társadalom tiszta jövedelmére oszlik. A társadalom tiszta jövedelmének egy részét az állam központosítja, hogy meghatározott célokra használja fel. A társadalmi tiszta jövedelem megoszlásának arányai — az állam és a vállalatok között — gazdasági, társadalmi és politikai tényezőktől függnek.

Az állami költségvetés a társadalmi tiszta jövedelem egy részének központosítására és felhasználására szolgál. A költségvetés ugyanis központosítja az állami vállalatoknál és a szövetkezeti szektorban létrehozott tiszta jövedelem egy részét, esetleg a lakosság jövedelmének bizonyos hányadát. A központosított tiszta jövedelmet a szocialista állam gazdasági, politikai és társadalmi feladatainak végrehajtásához használja fel. A költségvetés aktív részese a nemzeti jövedelem újraelosztási folyamatának.

Állami költségvetésen értjük egyfelől magát a *központi állami pénzalapot,* amelybe bevételek áramlanak be, és amelyből kiadásokat eszközölnek, másfelől a *költségvetési előirányzatot,* vagyis az alapba beáramló jövedelmek nagyságára és felhasználására vonatkozó *tervet.*

A költségvetési előirányzatot a szocialista országok legfelső állami szervei tárgyalják meg, hagyják jóvá, és költségvetési törvényt alkotnak. A szocialista demokratizmus elveinek megfelelően az államhatalom helyi szervei — hazánkban a tanácsok — tervezik meg, hagyják jóvá és hajtják végre a helyi szervek költségvetéseit. Ezek együttesen az összállami költségvetésnek mintegy 20—25%-át teszik ki. A költségvetés megvitatásának aktusa a demokratizmus kibontakoztatásának fontos területe.

2. Költségvetési központosítás és felhasználás a direkt gazdaságirányítási rendszerben

A szocializmus a történelemben eddig olyan országokban győzött, ahol a termelőerők viszonylag fejletlenek voltak. Ezért a gyors ütemű gazdasági növekedés a szocialista forradalom győzelme után létkérdés volt. A gyors gazdasági növekedés, a teljes

foglalkoztatottság biztosítása és a forradalom katonai védelme nagy anyagi eszközöket igényelt, ezért erőteljes állami jövedelemközpontosítást kellett végrehajtani. Számos olyan intézkedés vált továbbá szükségessé, amelyeket nem a termelőerők, nem is gazdasági megfontolások, hanem az új termelési viszonyok követeltek meg. A szocialista államnak magára kellett vállalnia az oktatás és népművelés, az egészségügyi ellátás, az öregekről való gondoskodás funkcióit.

A szükséges mérvű jövedelemközpontosítás előfeltételei a szocialista forradalom során megvalósultak, mivel a termelési eszközök szocialista tulajdonba kerültek.

Ebben a korszakban a költségvetés bevételi politikájának legfontosabb célja a társadalmi tiszta jövedelem nagy részének állami elvonása volt. A jövedelemelvonási formáknak ösztönzésre, jövedelemszabályozásra való felhasználása háttérbe szorult. Nagyjából az 1950-es évek második feléig a szocialista országok költségvetései egyszerű jövedelemelvonási formákat alkalmaztak. Ilyen volt az ún. „kétcsatornás" elvonási mód: a forgalmi adó és a nyereségbefizetés. Ezek közül a forgalmi adónak volt nagyobb súlya. A Szovjetunió állami költségvetésében 1950-ben a forgalmiadóbefizetés az összbevétel 55,8%-át, a nyereség 9,5%-át, a magyar költségvetésben (1952-ben) a forgalmi adó az összbevétel 60%-át, a nyereség 10%-át tette ki.

E kétcsatornás rendszert, valamint a forgalmi adó nagyobb súlyát azzal indokolták, hogy az államnak *biztos* bevételekre van szüksége, és ezt csak a forgalmi adó formájában lehet elérni. A nyereség a vállalatok jó vagy rossz munkájától függ, bizonytalan, és a jövedelemközpontosítást ilyen bizonytalan formára bízni nem lehet.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tiszta jövedelmének egy részét szintén egyszerű jövedelemelvonási formák alkalmazásával központosították. A termelőszövetkezetektől származó költségvetési bevételek az összbevétel kis százalékát tették ki. Ugyanakkor azonban tulajdonképpen a mezőgazdaságból származott a központosított tiszta jövedelemnek az a része is, amely az alacsony beszolgáltatási, illetve felvásárlási árak miatt a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása vagy kereskedelmi értékesítése során realizálódott.

A lakosság jövedelmét általában kismértékben terhelte közvetlenül adó, az ún. szabadfoglalkozásúak jövedelemadót, a me-

zőgazdasági lakosság jövedelem-, illetve mezőgazdasági adót fizetett. A Szovjetunió 1949. évi állami költségvetésében az összbevétel 8,1%-át, Magyarországon 9,3%-át tette ki a lakosságtól származó bevétel. A lakosság kismérvű adóztatásának indoka az volt, hogy mivel az állam kezében összpontosul az árak és bérek megállapítása, szükségtelen az adónak mint jövedelemszabályozási eszköznek a felhasználása.

A gyors gazdasági növekedés beruházási szükségletei, továbbá az ipar korszerűtlen állóeszközei miatt a költségvetés nemcsak a többlettermék jelentős részének központosítását hajtotta végre, hanem a vállalatoknál képződött amortizáció túlnyomó részét is bevonta. Az értékcsökkenési leírás beruházási hányadát a vállalatok a költségvetésbe fizették. Magyarországon 1952-ben pl. az összbevételek közel 5%-át tette ki a beruházási hányad.

Az erőteljes jövedelemközpontosítás időszakában a költségvetés feladatává tették az állami vállalatok álló- és forgóeszközei döntő részének, a mezőgazdasági beruházások nagy hányadának, és a társadalom közös szükségletei ellátáshoz szükséges pénzügyi eszközök teljes egészének biztosítását.

A költségvetésnek az volt a feladata, hogy a népgazdasági terv végrehajtásához szükséges jövedelmeket központosítsa, és a tervfeladatok szerint a finanszírozást végrehajtsa.

Annak ellenére, hogy a költségvetés — a jövedelemelosztás szempontjából — a direkt gazdaságirányítási rendszer egyik fő elemét képezte, mégis *alárendelt szerepet játszott*, hiszen a népgazdaság alapvetően naturális tervmutatói szabták meg a költségvetési jövedelemközpontosítást és elosztást.

3. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer költségvetési vonatkozásai

A költségvetés korszerűsítésére irányuló törekvések kezdete

Már az 1950-es évek végén kezdett kitűnni, hogy a szocialista gazdaság fejlettségének magasabb szintjén az eddig alkalmazott, szinte csak a jövedelemközpontosítást szem előtt tartó, és a tervfeladatok automatikus finanszírozását végző költségvetés már nem felel meg a követelményeknek.

Egyre inkább igyekeztek hazánkban és más szocialista országokban is olyan jövedelemelvonási formákat alkalmazni, amelyek:

1. érvényesítik a szocialista állam funkcióinak ellátásához szükséges társadalmi tiszta jövedelem központosítását (fedezeti elv);

2. a gazdaságpolitikai céloknak megfelelően szabályozzák a jövedelmek volumenét és felhasználását az állami vállalatoknál és az állami vállalatok között; a szövetkezeteknél és a szövetkezetek között; a lakosság és a szocialista termelőszövetkezetek között, végül a lakosság különböző rétegei között (jövedelemszabályozás);

3. a vállalatok gazdálkodását a gazdaságpolitikai célok megvalósítására ösztönzik, növelik az egyéni és kollektív anyagi érdekeltséget (ösztönzés).

Új jövedelemelvonási formák alkalmazására került sor. Ilyen volt pl. hazánkban az illetményadó (1959), az eszközlekötési járulék (1964) bevezetése. Megváltoztatták a forgalmi adó és nyereség arányát az utóbbi javára. A magyar költségvetésben (1965-ben) az összbevétel 21,1%-át tette ki a forgalmi adó és 31,4%-át a nyereségbefizetés. Fokozódott a decentralizált vállalati alapok létrehozása, létrejött a „vállalatfejlesztési alap" (1955), a „műszaki fejlesztési alap" (1959), a „garanciális alap" (1959) stb. Ennek következtében a társadalmi tiszta jövedelemből a vállalati tiszta jövedelem részesedése némileg emelkedett.

A gazdasági mechanizmus reformjával, az indirekt gazdaságirányítási rendszerre való áttéréssel *szűkülnek a költségvetésből finanszírozott feladatok,* ennek következtében csökken az erős jövedelemközpontosítás is. Az eddigi központi állami feladatok egy része decentralizálódik, s bizonyos feladatok finanszírozására erőteljesebben használják fel a gazdaságban a hiteleszközöket.

Az állóalapok bővítését a szocialista tervgazdálkodási rendszernek ebben a típusában már nem kizárólag a központi állami költségvetésből finanszírozzák. *Nő a vállalatoknál maradt tiszta jövedelem,* amelyből — mint saját eszközből — a vállalatok bővíthetik állóalapjaikat. Ennek következtében a központi állami költségvetés felhalmozási funkciói csökkennek, így lemond a jövedelem akkora hányadáról, amely megfelel a vállalati felhalmozás nagyságának.

Az állóalapok bővítésének funkciója továbbá megoldható *hiteleszközök* igénybevételével is.

A beruházások céljait szolgáló hitelalap megteremtése történhet úgy, hogy a központi állami költségvetés folyamatosan — a népgazdasági tervek szerint — feltölti a beruházási hitelalapot. E feltöltés a beruházási hitelvisszafizetés (annuitás) és a tervben meghatározott, hitelekből finanszírozandó beruházások közti különbségnek felel meg. Ilyen megoldás alkalmazása esetén a költségvetésnek a hitelalap feltöltéséhez szükséges jövedelmekkel rendelkeznie kell, ugyanakkor — mivel a vállalatok a náluk megtermelt tiszta jövedelemből törlesztenek — a költségvetésnek azonos mértékben kell lemondania a jövedelem központosításáról, és átengednie azt a vállalatok számára.

A hitelalap feltöltése úgy is megoldható, hogy a vállalatokat nemcsak a felvett hitelek visszafizetésére kötelezik, hanem a meglevő állóeszközök egy részére törlesztést írnak elő, és e törlesztésekből képződik a hitelalap. Ebben a megoldásban a törlesztések mérve szerint a költségvetés lemond jövedelmének egy részéről.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a decentralizált gazdaságirányítási rendszerben is *az új vállalatok létesítésének, a népgazdaság struktúráját lényegesen változtató beruházásoknak a finanszírozása általában a központi állami költségvetés feladata.* E feladat központi eszközökből való finanszírozását nemcsak a gazdaság tervirányítása, hanem a beruházási költségeknek a tudományos és technikai forradalom okozta megnövekedése is indokolja.

A vállalatok *forgóalap-ellátásával* kapcsolatos költségvetési feladatok az indirekt gazdaságirányítási rendszerben szűkülnek. A termelés növekedésével együtt járó forgóalap-bővülés finanszírozása nagyrészt hiteleszközökből történik. Az új vállalatok alapításával összefüggő forgóalap-ellátás azonban továbbra is a költségvetés feladata.

Közös társadalmi szükségletek finanszírozása tekintetében változatlanul a központi állami költségvetés feladata az igazgatás, a védelem és a nagy infrastrukturális beruházások finanszírozása. A társadalombiztosítási kiadásoknak a központi költségvetésből való finanszírozása az új gazdaságirányítási rendszerben is változatlan. Azonban nincs akadálya annak sem, hogy a társadalombiztosítást kiemeljék az állami költségvetésből, és külön, saját bevételekkel bíró alapként különítsék el.

Az oktatás finanszirozása az új gazdaságirányítási rendszer körülményei között is az állami költségvetésből történik. Megvan a lehetőség azonban arra, hogy a helyi jellegű oktatási funkciókat, továbbá a kommunális funkciókat teljesen kiemeljék a központi állami költségvetésből, és helyi (tanácsi) költségvetésből finanszírozzák.

A *helyi szervek költségvetésének* központi állami költségvetésbe való beállítása praktikus szempontokat szolgál, de elvileg lehetséges e tekintetben is feloldani a központi állami költségvetés komplexitását, és a helyi szervek (tanácsok) számára a központi költségvetéstől teljesen elkülönített bevételeket biztosítani funkcióik ellátásához.

A költségvetés *jövedelemelvonási formái* az indirekt gazdaságirányítási rendszerben sokkal *változatosabbak*, mint az irányítás

előző típusában. A vállalatokat a nyereség teljes tömegének növelésében teszik érdekeltté. Az adóztatási rendszernek olyannak kell lennie, hogy biztosítsa az állami funkciók költségvetési finanszírozását, elősegítse a vállalatok gazdasági önállóságát és anyagi érdekeltségét, szabályozza a jövedelmeket a népgazdaság megfelelő ütemű és kiegyensúlyozott fejlődése érdekében.

Ezért az új gazdaságirányítási rendszer a *nyereség adóztatását* különválasztja aszerint, hogy az fejlesztésre, vagy a dolgozók részesedésére oszlik meg. Hazánkban a *fejlesztési nyereségrészt* (*f* nyereségrészt) lineáris adókulcsokkal, a *részesedési nyereségrészt* (*r* nyereségrészt) progresszív adókulcsokkal adóztatják meg.

Vannak azonban olyan vállalatok, amelyeknél a vállalattól független körülmények kiugróan magas nyereséget eredményeznek. Ezekre külön adót, ún. *termelési adót* vetnek ki. (Ilyen kiugróan magas nyereség előállhat kedvező természeti vagy termelési feltételekből, külkereskedelmi tevékenységből stb.)

A nyereségadón kívül a vállalatok százalékos kulcs alapján megállapított *forgalmi adót*, a lekötött eszközök után *eszközlekötési járulékot*, az illetmények után *illetményadót* és *társadalombiztosítási járulékot* (bérjárulékot), a helyi kommunális feladatok finanszírozására *kommunális adót* fizetnek.

4. A költségvetési egyensúly megítélése

Mivel a költségvetés a központosításra kerülő jövedelmek forrásait és azok felhasználását tartalmazza, az egyensúlyra való törekvést sokan a költségvetési politika alapvető követelményének tekintik. Sőt a szocialista költségvetés jellemvonásait tárgyaló szerzők jó része a szocialista költségvetés egyik fővonásaként hangsúlyozza a költségvetés szufficites (bevételi többlettel záruló) voltát.

A népgazdaság nagyobb összefüggései azonban — mint a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés, a teljes foglalkoztatottságra való törekvés stb. — megkövetelik, hogy a költségvetést e céloknak rendeljék alá. *Az állam gazdasági helyzetét nem lehet megítélni csak az állam költségvetési mérlegének alakulásából*, mert lehet, hogy a költségvetés egyensúlyban van, ugyanakkor azonban nem szolgálja a népgazdaság magasabb céljait. Így alakult ki az a felismerés, hogy az állam, illetve a népgazdaság egészének helyzetét csak különböző mérlegek együttese, rendszere fejezi ki.

Annak ellenére, hogy elméletileg és gyakorlatilag lehetséges a szocializmus viszonyai között is a deficites költségvetés (a magyar költségvetés pl. 1966-ban több mint 800 millió forint deficittel zárult), illetve a defici-

tes költségvetés meghitelezése, a költségvetés egyensúlyának vagy egyensúlyhiányának problémája sem elméletileg, sem gyakorlatilag még nem kellőképpen tisztázott.

A korszerű módszerek — párosulva a termelési eszközök társadalmi tulajdonával — lehetővé teszik a dinamikus gazdasági egyensúly megteremtését. Kétségtelen azonban, hogy a terv még ilyen eszközök igénybevétele mellett sem készülhet, illetve valósulhat meg teljes pontossággal.

A költségvetésnek ezért képesnek kell lennie bizonyos rugalmasságra, arra, hogy „feszes" gazdasági helyzetben kevesebbet, kihasználatlan kapacitás és munkaerő-felesleg stb. körülményei között többet költsön; hogy a váltakozó piacra keresletével, illetve a kereslettől való tartózkodásával hatást gyakoroljon.

IV. Pénz és pénzforgalom

1. A pénzforgalom két formája

Láttuk, hogy a pénz pénzteremtő bankhitelek nyújtása révén kerül forgalomba. A hitelt igénybe vevő vállalat számlabetéte (számlapénze) megnő, és ezzel egyidejűleg adósa lesz a banknak. A vállalat pénzével sok mindent tehet (valamilyen pénzalapot képez, visszafizeti egy régebbi hitelét stb.), de alapvetően anyagok beszerzésére és bérfizetésre fordítja.

Amikor számlabetéttel rendelkező vállalat vevőként lép fel a piacon, akkor az áru ellenértékét úgy fizeti ki a szállító vállalatnak, hogy — a fizetési formától függően — a vevő vagy a szállító kezdeményezésére a bank csökkenti a vevő, és növeli a szállító *számlabetétjét*. Az ilyen fizetésnél a pénz nem változtatja meg számlapénzformáját, hiszen annyival csökken az egyik vállalat számlabetétje, amennyivel a másiké nő. Mint látjuk, a számlabetéttel fizetni lehet, tehát az kétségtelenül pénz, *számlapénz*. A vállalatok egymás között ilyen pénzzel fizetnek, készpénz igénybevétele nélkül, a fizetésnek ezt a formáját tehát *készpénz nélküli fizetésnek*, a pénz forgását pedig *bankszámlapénz-forgalomnak* nevezzük. Ugyancsak ilyen formában tesznek eleget a vállalatok a költségvetéssel szemben fennálló befizetési kötelezettségüknek, és a költségvetés is készpénz nélküli fizetés formájában eszközli kiadásai jelentős részét. Ezért a szocialista gazdaságban is a pénzforgalom zöme bankszámlapénz-forgalmat jelent. Könnyen belátható, hogy ilyen körülmények között a banknak lehetősége van a pénzforgalom túlnyomó részének

ellenőrzésére, valamint a pénzforgalomban visszatükröződő *gazdasági folyamatok elemzésére.* Hiszen a pénzforgalom megfelelő csoportosításban adott összegezése az egyes gazdasági ágazatok kapcsolatáról, a gazdasági ágazatoknak a költségvetéssel, a lakossággal kapcsolatos pénzforgalmáról stb. adhat áttekinthető képet. Lehetősége van a banknak arra is, hogy az árumozgást közvetítő pénzforgalmat (pl. anyagok vásárlása) elkülönítse az önállósult pénzmozgástól (pl. költségvetési befizetés).

A munkások és alkalmazottak azonban készpénzben kapják meg fizetésüket. Amikor a vállalatok számlabetétjükből munkabért fizetnek, akkor a vállalat számlapénze csökken, a lakosság készpénze megnő. Itt tehát a pénz megváltoztatja *formáját, számla*pénzből *készpénz*zé alakul át. A lakosság készpénzzel fizet a piacon, a pénznek ez a mozgása jelenti a *készpénzforgalmat.* A készpénzből végül az állami költségvetésnek teljesített befizetésen keresztül, az állami kereskedelemnél történt vásárlás révén ismét számlapénz lesz, amellyel pl. az állami kereskedelem fizet a termelővállalatnak, az bevételéből ismét anyagot vesz, munkabért fizet, költségvetéssel szembeni kötelezettségének tesz eleget, vagy hitelt fizet vissza a banknak.

A pénz tehát pénzteremtő hitel útján, számlapénzként lép forgalomba, s az adós a pénzzel valamilyen fizetést teljesít. A pénz elindul útjára, forgásával megváltoznak tulajdonosai és változik formája is, míg csak ismét el nem ér a gazdasági élet olyan pontjára, ahol pénzteremtő hitel visszafizetésére használják fel. Ezzel fejezi be forgását, megszűnik létezni.

A pénz tehát forog és egy bizonyos mennyiségű pénz mindig forgalomban van. Joggal merül fel a kérdés, *mi* az, ami forog, és *hogyan* tölti be a pénz funkcióit.

2. A szocialista pénz

A szocialista közgazdászok egy részének véleménye szerint a szocializmusban is az *arany* a pénz, a forgalmat lebonyolító hitelpénz pedig az aranyat *helyettesíti,* és csak az aranynak mint általános egyenértékesnek a *képviselője.*[1] Ez a nézet azonban ellentétes a gyakorlati tapasztalatokkal.

[1] E felfogás érveinek legjobb összegezése *Kronrod* „A pénz a szocialista társadalomban" c. művében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1956) található.

A szocializmusban a *belső pénzforgalomban* nincsenek meg azok a feltételek, amelyek között az arany pénzként tudna funkcionálni. Ez attól függetlenül igaz, hogy az árakat központilag állapítják-e meg, avagy az árakat — vagy azok egy részét — a piaci megegyezés alakítja-e ki. Az arany értékmérésének feltétele ugyanis, hogy az arany a *cserefolyamatban* is részt vegyen, az arany értéke és értékváltozása csak így gyakorolhat hatást az árakra. Az adott folyamat kifejtése alapján szögezi le Marx, hogy „... az arany csak azért funkcionál mint eszmei értékmérő, mert már a cserefolyamatban mint pénzáru forog".[2] A gyakorlat azt mutatja, hogy egyetlen szocialista országban sem szerepel az arany csereeszközként, ezért értékmérő sem lehet.

Igaz, a szocialista országok valutáinak van hivatalosan deklarált aranytartalma. Az aranyparitásnak (tehát az ún. aranytartalomnak) azonban csak akkor van kapcsolata az arannyal mint pénzáruval, ha az adott valuta egységéért az aranyparitásban rögzített aranymennyiséget lehet cserébe kapni. (Például egy forintért 0,0757 gramm aranyat, a rubelért 0,987412 gramm aranyat stb.) A gyakorlatból viszont ugyancsak tudjuk, hogy ilyen cserére (beváltásra) nincsen lehetőség, és ennek értelme sem lenne.

A szocializmusban tehát a belső forgalomban nem az arany a pénz, a szocializmusbeli pénznek nincsen belső (saját) értéke. A szocialista hitelpénz nem mint az arany képviselője funkcionál, hanem *önmagában* pénz.

A pénz *lényege* a szocializmusban is változatlanul az, hogy *általános egyenértékes, tehát az értékként megjelenő társadalmi munka általános képviselője*. A szocialista hitelpénz nem pénzáru, önmagában nincsen értéke, hogyan lehetséges tehát, hogy mégis a társadalmi munka általános képviselője legyen, és betöltse a pénz többi funkcióját?

Az állam (az állami bank), a pénzkibocsátás monopóliumával élve, szabályozza a forgalomban levő pénz mennyiségét, és a társadalom gazdasági erejére támaszkodva, jogi hatalmával előírja, hogy az általa kibocsátott pénzjeleket mindenféle fizetési kötelezettség teljesítésére el kell fogadni. A vállalatok dolgozóiknak ezért ezzel (és *csak* ezzel) a pénzzel fizethetnek munkabért, ezzel a pénzzel tesznek eleget a költségvetéssel szemben fennálló kötelezettségüknek, a dolgozók is ezzel vásárolnak, hiszen ezért

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 104. old.

lehet árut kapni stb. Így válik az önmagában értéktelen jel az értékként megjelenő társadalmi munka *általános képviselőjévé.*

3. A pénz funkciói a szocializmusban

a) A pénz mint értékmérő

Az ár az érték *pénzben* kifejezett formája. A pénz tehát méri az áruk értékét. Ez azonban nem jelenti azt a szocializmusban sem, hogy az egyes áruk ára feltétlenül megegyezik azok értékével. Ismeretes, hogy az áruk ára szükségképpen el is tér értéküktől.

Amíg önálló értékkel bíró dolog funkcionál pénzként, addig az értékmérés mikéntjének megmagyarázása nem okozhat különösebb elméleti problémát. De hogyan méri az értéket belső értékkel nem bíró hitelpénz?

Az értékmérés elsősorban és mindenekelőtt értéka*rányok* kifejezése. Az egyes áruk egymáshoz viszonyított értékének mérésére pedig olyan pénz is alkalmas, amely önmagában *nem érték.* Amennyiben az egyik terméknek az értéke egy másik termék értékének tízszerese, akkor az első áru *ára* tízszer magasabb lesz a második áru áránál. Az értéka*rányok* kifejezése tehát hitelpénz funkcionálása esetén sem okozhat elméleti problémát. A másik kérdés azonban az, hogy mi alakítja ki azt az *árszín-vonalat,* amelyen belül az értékarányok árarányokban fejeződnek ki. Vagyis mitől függ az, hogy — előbbi példánkat folytatva — az első áru ára 10 Ft, a másodiké 1 Ft, avagy az elsőé 100 Ft, míg a másodiké 10 Ft? (Az árarányok mindkét esetben megfelelnek az értékek arányainak, azaz az arány 10 : 1.) Alacsonyabb árszínvonal esetén egy forint képviseleti értéke magasabb, hiszen egy forintért többet lehet venni, mint magasabb árszínvonal esetén. A kérdés tehát úgy is megfogalmazható, hogy mi határozza meg az egységnyi pénz képviseleti értékét?

A társadalmi termék adott érték- és használatiérték-összetétele, valamint a pénzjövedelmek adott színvonala és elosztása mellett — miközben a keresletet és a kínálat egyensúlyban van — az árszínvonal megváltoztatására (megváltozására) csak a pénzjövedelmek azonos irányú megváltoztatása (megváltozása) mellett van lehetőség, ha az egyensúlyt továbbra is meg akarjuk

tartani. Ebből viszont már az is következik, hogy *az árszínvonal a pénzjövedelmek nagyságának függvénye.*

Lássunk ennek érzékeltetésére egy egyszerű példát. Tegyük fel, hogy a fogyasztási cikkek összértéke ötmilliárd munkaóra, míg a dolgozók pénzbére 50 milliárd Ft. Világos, hogy ezzel az 50 milliárd Ft-tal kell megvenni az ötmilliárd munkaóra értékű fogyasztási cikket. (A pénzfelhalmozástól, illetve a készletváltozástól — az elméleti tisztánlátás érdekében — most tekintsünk el.) Ilyen körülmények között tehát 1 Ft 0,1 órányi értéket *képvisel* (5 milliárd osztva 50 milliárddal), azaz egyórányi értékű fogyasztási cikk pénzben kifejezett ára 10 Ft lesz. Nyilvánvaló, hogy — minden *egyéb* feltétel változatlansága esetén — a pénzbér *megduplázása* az egységnyi pénz képviseleti értékét csökkentené (0,05 munkaórányi értéket képviselne), és ugyanakkor emelkedne az egy munkaórányi érték pénzben kifejezett ára (20 Ft lenne). Ha az árszínvonalat úgy fogjuk fel, mint egy munkaórányi érték pénzben kifejezett árát, akkor az előbbiek alapján világos, hogy *a pénz képviseleti értéke az árszínvonal reciproka.* Szabadon mozgó árak rendszerében ez a reciprok arány automatikusan *kialakul* (az árszínvonal addig mozog, amíg ez az arány létre nem jön), míg az árak és a bérek rögzített rendszerében ezt az arányt *ki kell alakítani.*

A kérdés lényegét illetően annyi egyértelmű — és számunkra most ez a fontos —, hogy az árszínvonalat a pénzjövedelmek színvonala határozza meg, és ilyen módon a belső értékkel nem bíró pénz is képes kifejezni *az árszínvonalban az értékek színvonalát.*

b) A pénz mint forgalmi eszköz

A pénz akkor tölt be forgalmieszköz-funkciót, amikor *áruk mozgását, realizálását közvetíti,* amikor tehát a termék tulajdonosa pénz ellenébe eladja árúját. Ilyenkor a pénz és az áru *helyet cserél,* az áru tulajdonosa pénzt kap, a pénztulajdonos árut. Az eladó kezében tehát az érték átalakul az érték jelévé, pénzzé. Az eladót azonban semmiféle károsodás nem éri, hiszen pénzéért az eladott áru értékével azonos értékű árut vehet. (Ez addig igaz, amíg a pénz nem inflálódik, inflációban már nem, *ezért* zavarja meg az áruforgalmat a pénz „értékének" csökkenése.) Joggal állítható tehát, hogy az áru realizálásával az *érték* nem cserél gazdát, az érték csak a *formáját* változtatja meg. Az eladó kezében a termék értékesítésével az áruérték pénzformát ölt, akinek azelőtt pénze volt, az most áruval rendelkezik.

Az előzőekben már említettük, hogy a hitelpénz kétféle formában létezhet: mint bankszámlapénz és mint készpénz. Következésképpen a pénz forgalma is kétféle formában bonyolódhat le, a bankszámlapénzzel történő fizetés esetén készpénz nélküli, egyébként pedig készpénzfizetésről beszélünk. A *készpénz* túlnyomó része a lakosság kezén van, hiszen készpénzben kapja fizetését és készpénzzel vásárol.

A pénzforgalom jelentős hányada (kb. 90%-a) bankszámlák közötti elszámolás útján bonyolódik le. Az ilyen elszámolások jellegéből következően az áru- és pénzmozgás némileg elválik egymástól, a teljesítéssel *nem egyidejűleg* történik meg a kiegyenlítés, hanem — általában — néhány nappal később. Az árumozgás és pénzmozgás közelítése végett nyert *központi szabályozást a fizetési mód* és a *fizetési határidő*. A fizetési mód központi meghatározása azonban kizárja a gazdasági kapcsolatban álló feleknek a fizetés *kölcsönösen előnyös* módjában való megegyezés lehetőségét, és ezért sérti a vállalati önállóságot, másrészt az adott fizetési módban rögzített *egységes* fizetési határidő nincsen tekintettel a teljesítés és átvétel esetenként jelentősen eltérő időigényére, ezért ez mind a vevő, mind a szállító gazdálkodásában zavarokat okozhat. Az új gazdasági mechanizmusban tehát fokozatosan ki kell terjeszteni a fizetés módjában való kölcsönös megállapodás lehetőségét, és — bizonyos határok között — a fizetési határidők rögzítését is a gazdálkodó egységek megállapodására kell bízni.

Akár számlapénz, akár készpénz forgalmáról beszélünk, *egy pénzegység* forgalmát nem lehet nyomon követni, hiszen egyetlen pénztulajdonosnak is egyszerre többféle más pénztulajdonostól is eredhet a bevétele, miközben kiadásai is több más pénztulajdonos bevételét növelik. Egyetlen pénzegység forgásainak száma közömbös is. A pénzforgalmat tehát nem mint egyes pénzegységek forgási láncolatát kell felfognunk, hanem mint azon pénzmozgások összességét, amelyek az egyes pénztulajdonosok és az árutulajdonosok között közvetítik a cserét. Ez mutatja ugyanis az anyagi javak áramlásának irányát. Ebből következően a pénz forgási sebességét is célszerű úgy felfogni, mint egy adott időszak összes pénzforgalmának, valamint a pénzforgalmat lebonyolító átlagos pénzmennyiségnek a hányadosát. A pénz — fenti értelemben vett — forgási sebességének növelése *nem* feltétlen cél. (Közismert, hogy a pénz forgási sebessége rohamos

infláció idején a leggyorsabb!) A cél egyszerűen az, hogy meggyorsítsuk a már megtermelt és realizálásra váró áruk eladását, ezzel az előlegezett vállalati eszközök megtérülését, valamint a társadalmi tiszta jövedelem realizálását is.

c) A pénz mint fizetési eszköz

A pénz *fizetési eszközként* akkor funkcionál, amikor nem áruk realizálását közvetíti, hanem önállóan mozog.

A fizetési eszköz, illetve a forgalmi eszköz fogalmát nem pontosan a megszokott értelemben tárgyaljuk. Ezt csak azért tesszük, mert a gyakorlat számára az árumozgást közvetítő, illetve az önálló pénzmozgás elhatárolásának van jelentősége. Nem lenne különösebb értelme annak, hogy a vállalatok készpénz nélküli fizetésénél — amely *technikai* okok miatt az árumozgást csak néhány nappal később követi — a pénz fizetésieszköz-funkciójáról beszéljünk, amint az általában szokásos.

A pénz fizetésieszköz-funkciót tölt be a dolgozók pénzjövedelmének kifizetésekor, pénzt teremtő és egyéb hitelek nyújtásánál, illetve visszafizetésénél, adók, illetékek, biztosítási díjak fizetésekor stb. Tehát minden olyan esetben, amikor a pénz *önállóan mozog*. Itt az érték nem formáját változtatja meg, hanem *tulajdonosát*. Ezért mondhatjuk azt, hogy az önálló pénzmozgás *jövedelmek elosztását és újraelosztását közvetíti*.

A hitelpénz a pénz fizetésieszköz funkciójából jön létre, de, mint tudjuk, a létrejött hitelpénz a többi pénzfunkciót is betölti. Lebonyolítja az árucserét, egyesek kezén felhalmozódik stb.

A hitel és a költségvetés tárgyalása során már láttuk, hogy milyen lehetőségeket rejt magában a szocialista állam számára a pénz fizetésieszköz-funkciójának felhasználása a társadalmi újratermelés folyamatának befolyásolására.

d) A pénz mint a felhalmozás eszköze

A szocializmusban a pénz megtakarítása nem tekinthető kincsképzésnek, mert nem arany, hanem hitelpénz megtakarításáról van szó. Mivel a hitelpénz az értéket csak képviseli, aki pénzt takarít meg, nem köt le valóságos értéket, a társadalom a

valóságos értéket más célokra használhatja fel. Ha az arany lenne a pénz, akkor az arany felhalmozása egyúttal érték lekötését is jelentené. Ezért hitelpénzforgalom, hitelpénz-felhalmozás esetén a társadalom számára már eleve megtakarítást jelent az a társadalmi munka, amit *nem* fordított a pénzforgalom és pénzfelhalmozás céljait szolgáló arany termelésére. Ugyanakkor a hitelpénz felhalmozása a hitel útján anyagi javak valóságos felhalmozását is közvetíti, és ez lehetőséget ad az újratermelés további bővítésére. Tudjuk, hogy a megtakarított pénzjövedelmek által képviselt valóságos értékek vállalati alapok anyagi elemeivé válnak.

A pénzfelhalmozás zömét a lakosság pénzmegtakarítása adja. A valóságos értékek reális felhalmozása azáltal válik lehetővé, hogy a lakosság pénzét *nem* költi el, megtakarítja. A pénzfelhalmozás *formája* (készpénz vagy takarékbetét) ebből a szempontból teljesen közömbös. A takarékbetét-gyűjtés azonban helyes dolog, mert ez a *lakosságnak* nyújtott modern szolgáltatások egyike (kényelmes, biztonságos stb.) és ösztönöz a takarékosságra.

Már említettük, hogy a pénzmegtakarítás *lehetőséget* ad az újratermelési folyamat bővítésére. A lehetőség valóságra való átváltása a felhalmozott pénz által képviselt valóságos értékek *használati értékének* függvénye. Nyilvánvaló hogy a pénzfelhalmozás nem jelent hasznot a társadalom számára, ha a megtakarított pénzjövedelmek eladhatatlan kereskedelmi készleteket finanszíroznak. Ennek elkerülése érdekében válik különösen fontossá a pénzjövedelmek és megtakarítások jövőre vonatkozó prognózisszerű felmérése.

e) A pénz a nemzetközi kapcsolatokban

Az egyes országok kapcsolatainak majd minden területén felmerül a pénzügyi elszámolások szükségessége (kereskedelmi kapcsolatok, diplomáciai testület fenntartásának költségei, turistaforgalom stb.).

A szocialista (KGST-) országok egymás közti külkereskedelme hosszú idő óta, és lényegében jelenleg is, *bilaterális* (kétoldalú) megállapodásokon és elszámolásokon alapul. Minden egyes ország külön-külön a többiekkel kétoldalú árucsereforgalmi megállapodásokat köt, amelyekben a két állam meghatározza a kölcsönös áruszállítások ún. kötelező kontingenseit (tehát azt, hogy

milyen használati értékeket milyen mennyiségben fognak egymásnak szállítani, illetve egymástól átvenni), s a szállított termékeket ún. klíringrubelben számolják el egymással, hosszabb időre rögzített árakon, amelyeket a tőkés világpiaci árak segítségülvételével állapítanak meg. Ha *A* ország áruszállítással klíringrubel-követelésekhez jutott *B* országgal szemben, e követelésért csak *B* országból kaphat árut és viszont, mégpedig nem tetszőleges időben és választása szerinti összetételben, hanem csak az előzetes árucsereforgalmi megállapodás szerint. Minthogy a szocialista országok egymással szembeni tartozásaikat és követeléseiket klíringrubelben fejezik ki és számolják el, ezért számukra a külkereskedelemből elérhető előnyök szempontjából mellékes, hogyan viszonylik egymáshoz a rubel (ezzel megegyezően a klíringrubel) és a többi ország valutájának hivatalosan deklarált aranytartalma, az aranyparitás. Ha pl. régebben Magyarország 10 klíringrubeles áron exportált egy bizonyos terméket, s ennek fejében egy másik terméket importált ugyancsak 10 klíringrubelért, de később a rubel hivatalosan deklarált aranyparitását a Szovjetunió a 4,5-szeresére emelte, akkor Magyarország most ugyanazért az exporttermékért 4,5-szer kevesebb klíringrubelt kap, s az importtermékért 4,5-szer kevesebbet fizet. Jelentősége csak annak van, hogy milyen az exportált és importált termékek klíringrubelben kifejezett árainak az *aránya*. Mindegyik ország számára előnyösebb, ha exporttermékeinek rubelára mennél magasabb az importtermékekéhez képest. Az exportáló és importáló szocialista *termelővállalatok* számára pedig — a direkt gazdaságirányítási rendszerben — ugyancsak mellékes, hogy az exporttal elért klíringrubel-követelést és az importból keletkező tartozást milyen aranyparitás (illetve annak megfelelő valutaárfolyam) segítségével fejezik ki hazai valutában, hiszen — mint arra már az árakról szóló fejezetben rámutattunk — a belföldi árak a külkereskedelmi ártámogatások és -lefölözések bonyolult rendszerével el vannak szakítva a külkereskedelmi áraktól.

A bilaterális elszámolások, a kötelező fixáras kontingensek, az export- és import-tervutasítások, a belső árak elszakítása a külkereskedelmi áraktól — szükségképpen hozzátartoznak az egyes szocialista országok belső gazdasági mechanizmusának a direkt gazdaságirányításon alapuló típusához, mert enélkül az egyes országok kötelező tervmutatóinak rendszerébe nem illeszt-

hető be a nemzetközi cserére kerülő árutömeg. Viszont ezek a körülmények erősen korlátozzák az áruviszonyok, a piac aktív szerepét a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. A vázolt bilaterális külkereskedelmi és elszámolási rendszerben a megszerzett klíringrubel-követelésért nem lehet tetszés szerinti országokban és tetszés szerinti árut vásárolni, a belső piacok el vannak szakítva a külsőktől, az árak nem felelnek meg a piaci viszonyoknak, ezért a klíringrubelnek értékmérőként, forgalmi és fizetési eszközként való működése a szocialista világpiacon nagymértékben korlátozott, világpénz szerepe igen fejletlen.

A bilaterális elszámolások keretei közt a külkereskedelem volumenét mindig a kétoldalú kapcsolat szempontjából gazdaságilag gyengébb pozícióban levő félnek a helyzete határozza meg, azé az országé, amely kevesebb (a másik fél számára is elfogadható) exportárut tud felkínálni. Hiába volna gazdaságilag kívánatos és lehetséges, hogy *A* ország *B* országba többet exportáljon, mint amennyit onnan importál, viszont *B*-nek exporttöbblete legyen *C*-vel szemben, és *C*-nek *A*-val szemben, miközben mindegyik ország külkereskedelmi mérlege egyensúlyban maradna, ezekre a többletexportokra mégsem kerül sor, mert az értük kapott devizakövetelésért *A* nem vásárolhat *C*-ből, *C* nem vehet *B*-ből, *B* nem szerezhet be *A*-ból. A bilaterális elszámolások tehát kiváltják azt a törekvést, hogy az országok közötti külkereskedelem *kétoldalú* egyensúlyban legyen, s ezáltal — a gazdasági fejlettség magasabb fokán — fékezik a nemzetközi kereskedelem további kiszélesítését, a nemzetközi munkamegosztás fejlődését.

Ezért tűzték ki célul a KGST-országok a *multilaterális* (sokoldalú) elszámolások megvalósítását. A Moszkvában székelő Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja 1964. január 1-i megalapításával megteremtették az ilyen elszámolások *technikai* lehetőségét. A multilateralitás teljes megvalósulása esetén az elszámolási körbe bekapcsolt országok egyikével szemben exporttöbblet révén elért rubelkövetelés bármely más országgal szemben érvényesíthető — transzferábilis — lenne, tehát a klíringrubel transzferábilis rubellé válna. A multilateralitás tényleges megvalósulásának azonban *gazdasági* feltételei vannak: *a)* az exporttal megszerzett rubelkövetelés alapján az árubeszerzés tekintetében szabadon lehessen választani a tagországok és az általuk termelt áruk közt; *b)* szűnjön meg a belső piacok és a

belföldi árak elszigeteltsége a külső piacoktól, illetve a külkereskedelmi áraktól, s az árak és a termelési költségek viszonya, a jövedelmezőség legyen erőteljes hatással a külkereskedelem alakulására; *c)* az árak jobban feleljenek meg a szocialista nemzetközi piac viszonyainak; *d)* létezzen egy olyan nemzetközi hitelrendszer, amely lehetővé teszi, hogy egyes országok összimportja hosszabb időn át meghaladhassa összexportjukat. E feltételek híján az elszámolásokban részt vevő országok továbbra is bilaterális egyensúlyra törekszenek, s a multilateralitás nem működik kielégítően. E feltételek azonban csak úgy biztosíthatók, ha mind az egyes szocialista országokban, mind a szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén az áru- és pénzviszonyok sokkal aktívabb szerephez jutnak.

Az árakkal foglalkozó fejezetben már szóltunk arról, hogy gazdasági mechanizmusunk reformja során a külkereskedelmi és belföldi árak helyesebb kapcsolatának megteremtése végett olyan központilag megállapított *egységes külkereskedelmi árszorzókat* (rubel- és dollár-szorzókat) léptetnek életbe, amelyeknek nagyságát egy rubel, illetve egy dollár „kitermelésének" népgazdasági ráfordításai alapján igyekeztek megállapítani. Ezeknek a külkereskedelmi árszorzóknak a nagysága — 1968. január 1-től 1 R = 40 Ft és 1 $ = 60 Ft — jelentősen meghaladja a nem kereskedelmi (pl. turista-) forgalomban érvényes hivatalos valutaárfolyamukat. Ennek az a magyarázata, hogy a nem kereskedelmi valutaárfolyamok a külföldi valuták és a forint belső vásárlóerejének a viszonyát hivatottak kifejezni, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacán, a kiskereskedelemben. Ez a viszony pedig a forint szempontjából jelentősen kedvezőbb, mint amennyi forintráfordítás szükséges egy rubelnek vagy egy dollárnak exporttal történő „kitermeléséhez". A kitermelési ráfordítások viszonylag magas színvonalában sok tényező játszik közre: exportunk struktúrája (a magas költségekkel termelt áruk jelentős részaránya), az exporttermékek hiányosságai a korszerűség és minőség tekintetében, a külkereskedelmi munka gyengeségei, az a körülmény, hogy a nagykereskedelmi (illetve termelői) és a kiskereskedelmi árszínvonal közötti eltérés más országokban általában nagyobb, mint nálunk (márpedig a külkereskedelmi árak nagykereskedelmi árak), a kapitalista országok által velünk szemben alkalmazott vám- és egyéb megkülönböztetések stb.

A szocialista országoknak a *tőkésországokkal* szemben keletkező tartozásaikat tőkés devizával, vagy arannyal kell rendezniük. Kielégítő hitellehetőségek hiányában ez szükségessé teszi a tőkés devizának (illetve aranynak) legalább olyan mértékű felhalmozását, amely mindenkor biztosítani tudja az esedékes fizetések teljesítését. A jelenlegi nemzetközi valutáris rendszerben a devizatartalékok képzése főképpen dollárban történik. Ez kétségtelenül gazdasági előnyt jelent az Egyesült Államoknak, amelynek valutája a nemzetközi fizetések céljára szolgáló pénzfelhalmozás funkcióját betölti. Ugyanis az az ország — adott esetben az Egyesült Államok —, amelynek pénze egyúttal *világpénz is*, azzal az előnnyel rendelkezik, hogy külföldön is vásárolhat árut papiros anyagú pénzzel, vagy egyszerűen dollárra szóló követelés megnyitásával. Valóságos értékeket vehet külföldön, anyagát tekintve önmagában értéktelen pénzért.[2] Amíg az országok dollárt halmoznak fel a nemzetközi fizetések céljaira, addig tulajdonképpen egyúttal *hitelt* nyújtanak a világ gazdaságilag legerősebb országának, az Egyesült Államoknak. Ez is magyarázza az arra irányuló törekvéseket, hogy a szocialista tábor is megteremtse a maga konvertibilis — tehát a külföldi jegybankok számára aranyra, vagy bármely más külföldi devizára átváltható — valutáját.

[2] Általános vélemény szerint a dollár azért töltheti be a világpénz funkcióját, *mert* külföldi jegybankok számára aranyra beváltható. A helyzet azért paradox, mert míg az Egyesült Államokon kívül közel 30 milliárd dollár van, addig az Egyesült Államok aranykészlete alig haladja meg a 13 milliárd dollárt. Fogalmazhatnánk tehát úgy is, hogy a dollár aranyra beváltható valuta mindaddig, *amíg* a dollárt felhalmozó jegybankok nem élnek elvileg fennálló beváltási jogukkal.

A lakosság jövedelmei és elosztásuk a szocializmusban

A szocialista társadalom legfőbb célja: tagjainak minél kedvezőbb életviszonyokat, minél magasabb életszínvonalat biztosítani. Az életszínvonal alapvető meghatározói a következők:

1. A lakosság anyagi javakkal való ellátottsága.
2. A munkaidő hossza, illetve a dolgozók rendelkezésére álló szabad idő mennyisége. Ugyanez a dolgozók egész életviszonylatában (tehát hogy hány éves korban, hány évi munka után jogosultak nyugdíjra).
3. A munkakörülmények (a munka fizikailag megerőltető, illetve az egészségre káros volta) és a munka intenzitásának a foka.
4. Az egészségügyi ellátottság.
5. A kulturális ellátottság.
6. A lakás- és kommunális ellátottság, valamint a közlekedési viszonyok.

Ebből is nyilvánvaló, hogy az életszínvonal sokkal heterogénebb, bonyolultabb fogalom annál, semmint hogy egyetlen, vagy akár egynéhány mérőszámmal tökéletesen kifejezhető lenne. Erre csak számos — jelentős részben naturális és ezért össze nem vonható — mutató, illetve mutatócsoport együttesen alkalmas.

Ennek ellenére törekszünk arra, hogy az életszínvonalat meghatározó legfőbb tényezőket összefoglalóan, egyetlen mutatóban is kifejezzük. *Az életszínvonal legátfogóbb mutatója: a lakosság jövedelmeinek nagysága.*

A lakosság jövedelmei a lakosságnak jutó pénzösszeget, illetve az értük vásárolható termékek és szolgáltatások mennyiségét,

valamint a pénz közvetítése nélkül kapott termékeket és szolgáltatásokat foglalják magukban.

Eredetüket tekintve a szocialista társadalom tagjainak jövedelmei egyrészt *munkajövedelmek,* másrészt *társadalmi juttatásokból* származó jövedelmek. Léteznek még bizonyos *tulajdonból* (ház, termelési eszköz stb.) származó, valamint *véletlenszerű* jövedelmek is (nyeremények, örökség stb.). Ez utóbbiak jelentősége azonban csekély.

A pénzjövedelmeket (függetlenül attól, hogy munka utáni jövedelem vagy társadalmi juttatás) és a saját termelésből történő fogyasztást — mivel azokat a társadalom tagjai teljesen szabadon, egyéni belátásuk szerint használhatják fel — *személyes rendelkezésű* jövedelmeknek; a termék, illetve ingyenes szolgáltatás formában, meghatározott célra kapott juttatásokat (ingyenes egészségügyi, kulturális juttatás, oktatás stb.) *meghatározott rendeltetésű* jövedelmeknek nevezzük.

A lakosság anyagi és kulturális ellátottsága nemcsak az adott időszak jövedelmeitől függ, hanem attól is, milyen készletek, az anyagi javak milyen mennyisége van a dolgozók és családtagjaik birtokában az előző évek jövedelme alapján, továbbá a régebben felépült szociális, kulturális, egészségügyi rendeltetésű épületektől, intézményektől, lakóházaktól stb. Az országos lakáshelyzetet pl. nem lehet egy-két év alatt gyökeresen megváltoztatni, a lakásviszonyok döntő mértékben attól függnek, hogy a megelőző évek, évtizedek alatt mennyi lakás épült, és azok milyen állapotban vannak. De a lakosságnak ruházati cikkekkel, bútorokkal és egyéb tartós fogyasztási javakkal való ellátottsága is jelentős mértékben függ az előző években élvezett jövedelmétől.

I. A lakosság reáljövedelme, a jövedelmek megoszlása

1. A reáljövedelem növekedése

Minden pénzjövedelemnek nemcsak nominális, névleges, hanem valóságos, reálértéke is van, mivel az adott pénzmennyiségért megszerezhető árumennyiség a termékek, illetve szolgáltatások árától függ. *A munka alapján élvezett jövedelmek reálértéke és a társadalmi juttatások reálértéke együtt alkotja a lakosság reáljövedelmét.*

A reáljövedelem nagysága csak abban az esetben tükrözi az anyagi javakkal és szolgáltatásokkal való ellátottság fokát, ha

tudjuk, hogy abból egy-egy személyre mennyi jut, ha tehát azt a jövedelmet élvezők számához viszonyítjuk, dolgozókat és eltartottakat egyaránt számításba véve. Így kapjuk az egy főre jutó reáljövedelem mutatóját, amely a keresők és eltartottak arányának a változásait is tükrözi. Amennyiben a keresők aránya megnő az eltartottakéhoz képest, ez önmagában az egy főre jutó jövedelem növekedését eredményezi.

A lakosság egy főre jutó összes reáljövedelme a népesség mindenféle jövedelmét magában foglalja, függetlenül attól, hogy anyagi javakban vagy szolgáltatásokban ölt-e testet, hogy pénzbeli vagy természetbeni formában jelenik-e meg, hogy vásárlás, saját termelés, vagy ingyenes juttatás útján jut-e a felhasználóhoz.

Az *egy főre jutó reáljövedelem* nagyságát végeredményben három tényező határozza meg:

1. a munka utáni jövedelmek színvonala (beleértve a háztáji, illetőleg a kisegítő gazdaság jövedelmét);
2. a társadalmi juttatások nagysága;
3. a keresők és eltartottak aránya.

Az egy főre jutó reáljövedelem a lakosság életviszonyainak alapvető elemeit egyetlen mérőszámban összesítő mutató. A lakosság jólétének alakulását ezért mindenekelőtt ezzel mérjük.

A munkások és alkalmazottak *egy főre jutó személyes rendelkezésű reáljövedelme* hazánkban 1949 és 1965 között mintegy 100%-kal nőtt. Ezen belül azonban sok volt az ingadozás. Az utóbbi években a növekedés üteme lelassult, ami a nemzeti jövedelem növekedési ütemének csökkenésével kapcsolatos. 1956 előtt a jövedelemnövekedés fő tényezője a foglalkoztatottság növekedése volt, a reálbér csak sokkal kisebb arányban emelkedett. 1957 óta megváltozott a helyzet, a döntő szerepet a bérek és a különböző juttatások növekedése játszotta. A második ötéves terv éveiben (1961—1965) a munkások és alkalmazottak egy főre jutó személyes rendelkezésű reáljövedelme 18,4%-kal nőtt. A társadalmi juttatások a béreknél gyorsabban emelkedtek, elsősorban a nyugdíjkifizetések jelentős növekedése következtében. A *munkások és alkalmazottak* személyes rendelkezésű reáljövedelmének napjainkban kb. 65%-a munkabér-jövedelem, 25%-a társadalmi juttatás, és 10%-a mezőgazdasági eredetű (kisegítő gazdaság) és egyéb jövedelem.

A *parasztság* egy főre jutó reáljövedelme 1949 és 1965 között

kb. 70%-kal, fogyasztása — mely életviszonyainak változását közvetlenebbül tükrözi[1] — 80%-kal nőtt. Az ingadozások itt még nagyobbak voltak, mint a munkások és alkalmazottak esetében. Ez részben gazdaságpolitikai okokkal, részben az időjárás ingadozásainak a terméseredményekre gyakorolt hatásával függ össze. A második ötéves terv idején a parasztság személyes jövedelméből fedezett fogyasztása 12,7%-kal emelkedett, összes fogyasztása (társadalmi juttatásokkal együtt) gyorsabban, 16,8%-kal, mivel társadalmi juttatásai ugrásszerűen nőttek.

Mint látjuk, 1949 óta a parasztság reáljövedelme és fogyasztása is a munkások és alkalmazottak reáljövedelménél lassúbb ütemben nőtt. A parasztság egy főre jutó fogyasztásának értéke 1965-ben mintegy 16—17%-kal alacsonyabb volt a munkások és alkalmazottak egy főre jutó reáljövedelménél, illetve fogyasztásánál. Ezen belül az élvezett társadalmi juttatások színvonalában is jelentős a különbség. Ha a parasztság fogyasztását nem az összes bérből és fizetésből előkével (ez a magasabb fizetésű értelmiségieket is tartalmazza), hanem csak a fizikai munkásokéval vetjük egybe (akik a kifejtett munka jellege szempontjából közelebb állnak hozzá, mint az alkalmazottak), a különbség lényegesen kisebb. Azonban a parasztság körében jóval nagyobbak a jövedelmi különbségek, sokkal több az egészen alacsony keresetű. A felszabadulás előtti állapotokhoz képest mégis a parasztság jövedelme emelkedett nagyobb mértékben. Korabeli adatok szerint a mezőgazdaságban dolgozó családok egy-egy tagjára az 1930-as években legfeljebb évi 200 pengő jövedelem jutott, tehát kb. havi 16—18 pengő. Jövedelmük ma ennek kb. a három-négyszerese. A parasztság 1965. évi összes jövedelmének kb. 1/3 része a közös gazdaságból, 1/3 része a háztáji gazdaságból, további 1/3 része részben munkás és alkalmazotti jövedelemből (a parasztcsaládok jelentős hányadában egy-két fő munkásként dolgozik), részben társadalmi juttatásból származott.

Célunk, hogy a társadalmi juttatásokban, de az össz-reáljövedelemben, illetve fogyasztásban is a parasztság fokozatosan elérje a munkásság színvonalát. Ezért a harmadik ötéves tervben a parasztság jövedelme a munkásokénál gyorsabban növekszik. Ezt nemcsak politikai meggondolások indokolják, hanem az is, hogy

[1] A parasztság jó gazdasági évben terméséből tartalékolni képes, míg rossz évben az előző években megtakarított készleteinek felhasználásával kiegészítheti fogyasztását. Fogyasztása tehát egy adott évben nagyobb vagy kisebb lehet, mint jövedelme. Életszínvonalának jellemzésére és a munkásalkalmazotti népességgel való összehasonlításra a fogyasztás mutatója ezért alkalmasabb, mint a jövedelemé. A fogyasztás és a jövedelem a munkásoknál és alkalmazottaknál is eltérhet egymástól, de itt az eltérés lényegesen kisebb, mint a parasztságnál.

csak ilyen módon csökkenthető a mezőgazdasági dolgozók túlzott elvándorlása és a tsz-tagok ennek következtében végbemenő elöregedése.

A reáljövedelmek itt vázolt növekedése természetesen nem egyformán érintett minden családot. Még viszonylag jelentős átlagos életszínvonal-emelkedés mellett is, a családok egy részében stagnál, vagy kisebb-nagyobb mértékben csökken az egy főre jutó jövedelem. (A csökkenés oka legtöbbször a családi körülmények változásában rejlik: gyermek születik, korábbi kereső kiválik a munkából stb.)

De ezen túlmenően is, az életszínvonal alakulásának vizsgálatakor mindig szem előtt kell tartani, hogy más dolog ezeknek a folyamatoknak az objektív alakulása, és megint más azok tükröződése az emberek tudatában. Az életszínvonal emelkedését nem mindig érzékeljük úgy, ahogy az a valóságban végbemegy. Szociológiai-statisztikai vizsgálatok feltárták, hogy az emberek anyagi-jövedelmi viszonyaik javulását csak bizonyos mértéken túl érzékelik. Évi 1—2%-os életszínvonal-növekedést nem érzékelnek. Ugyanakkor életszínvonaluk stagnálását csökkenésnek, esetleges kismértékű visszaesését pedig nagymértékű visszaesésnek érzik. A régebbi múlttal való összehasonlításnál pedig — és ez részben természetes — rendszerint csak a hasonló munkáért fizetett béreket vetik össze. Márpedig itt az emelkedés sokkal kisebb, mint a lakosság egy főre jutó reáljövedelmének növekedése, ami elsősorban nem az azonos munkáért fizetett bérek növekedéséből, hanem a foglalkoztatottsági fok emelkedéséből és a társadalom átrétegződéséből származott (abból, hogy növekedett az ipari dolgozók aránya a mezőgazdaságban dolgozókhoz, a szellemi dolgozók aránya a fizikai dolgozókhoz képest stb.), valamint a társadalmi juttatások növekedéséből.

Az emberek gondolkodásának ezeket a szociológiai, pszichológiai sajátosságait az életszínvonal-politika kialakításánál figyelembe kell venni.

2. A jövedelmek megoszlása

Ahhoz, hogy a dolgozók életviszonyait helyesen ítélhessük meg, nemcsak a jövedelmek átlagos alakulását és szintjét, hanem azok átlagtól való eltérését, megoszlását is szemügyre kell venni.

A családok adózás utáni jövedelmeinek eloszlása az Egyesült Államokban (1964-ben)

A jövedelmet élvezők csoportjai, jövedelmük nagysága szerint	Az egyes csoportok részesedése az összes jövedelmekben (százalékban)
Felső ötöd	43,8
Második ötöd	23,0
Középső ötöd	16,8
Negyedik ötöd	11,5
Alsó ötöd	4,9
	100,0

Schmidt Ádám: A személyi jövedelmek eloszlása a szocializmusban. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, 1963. 311. old.

A szocialista társadalmi rendszer óriási fölénye a kapitalizmussal szemben a sokkal egyenletesebb jövedelemmegoszlás. Ez a vonatkozó statisztikai adatok vizsgálatakor azonnal szembetűnik.

Látjuk, hogy a legmagasabb jövedelmet élvező 20%-nak (ötödnek) a jövedelmek 43,8%-a jut (ezen belül a legmagasabb jövedelmet élvező 5%-nak a jövedelmek 18,1%-a), míg a legalacsonyabb jövedelmű 20% az összjövedelmeknek csak 4,9%-át kapja.

Horthy-Magyarország jövedelemmegoszlását vizsgálva, *Matolcsi Mátyás* burzsoá közgazdász „A magyarországi jövedelem- és adóteher-megoszlás' című munkájában arra az eredményre jutott, hogy az 1930-as évek elején a lakosság 81,2%-át kitevő alacsony jövedelmű rétegek az egyéni jövedelmeknek csupán 44%-át, a lakosság mindössze 0,6%-át kitevő nagy jövedelmű csoport viszont 20%-át szerezte meg. A közepes jövedelmű, 18,2%-ot kitevő rétegnek a fennmaradó 36% jutott. Ezek az adatok az Egyesült Államokra vonatkozó előbbi csoportosításnak megfelelően átszámítva a következő képet mutatják:

Magyarország 1930—1931. évi becsült jövedelemmegoszlása

A lakosság csoportjai jövedelmük nagysága szerint	Az összes jövedelemből elért hányad (százalékban)
Felső ötöd	59
Középső három ötöd	35
Alsó ötöd	6

Matolcsi Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adóteher-megoszlás. Budapest 1938. 218. old.

Ezzel szemben a szocialista Magyarországon a jövedelmek megoszlása a következő (a KSH adatai):

A munkás-, alkalmazotti és termelőszövetkezeti népesség jövedelemeloszlása Magyarországon

A lakosság csoportjai, jövedelmük nagysága szerint	Az összes jövedelemből elért hányad (százalékban)		
	munkások és alkalmazottak (1959. év		tsz-parasztság (1960. év)
	egy háztartásra jutó jövedelem szerint	egy főre jutó jövedelem szerint	egy háztartásra jutó jövedelem szerint
Felső ötöd	34,3	28,0	34
Második ötöd	23,4	25,0	25
Középső ötöd	18,5	23,5	19
Negyedik ötöd	14,4	14,1	14
Alsó ötöd	9,4	9,4	8
	100,0	*100,0*	*100,0*

A jövedelmek eloszlása nálunk ma összehasonlíthatatlanul *egyenletesebb*, mint akár a tőkés Magyarországon volt, akár az Egyesült Államokban napjainkban. Jellemző az átlaghoz közel álló jövedelmi kategóriákban való tömörülés. A munkás- és alkalmazotti háztartások közül az egy főre jutó jövedelmi átlagtól felfelé és lefelé 25—25%-kal eltérő határok közé esik a háztartások mintegy 40, az 50—50%-kal eltérő határok közé több mint 70%-a.

A jövedelemeloszlás egyenletesebbé válása a szocializmusban több tényezőre vezethető vissza. Az *első* és legdöntőbb a tőkéből, általában a vagyonból származó jövedelmek szinte teljes megszűnése. Ezek okozzák a legsúlyosabb egyenlőtlenségeket a kapitalizmusban. A *második* a társadalmi juttatások súlyának az erős növekedése, amelyek, mint erről még szó lesz, az egyenlőtlenségek csökkentése, a jövedelemeloszlás egyenletesebbé válása irányában hatnak. *Végül*, maguknak a munkajövedelmeknek az eloszlása is lényegesen egyenletesebb, mint a tőkés rendszerben. Ez egyrészt a tőkés pozícióval összefüggő magas „munkajövedelmek" eltűnésével függ össze, másrészt a szocialista állam tudatos jövedelemszabályozási politikájával, amely mind a túlságosan alacsony, mind a túlságosan magas jövedelmeket korlátozza.

Ha nem is olyan mértékben mint a múltban, de természetesen ma is léteznek hazánkban jelentős *jövedelmi különbségek* a lakosság különböző rétegei között. Ezek azonban nem az osztályhelyzettel, hanem részben a végzett munka jellegével, részben pedig a családnagysággal kapcsolatosak. Az egy főre jutó átlagos jövedelmek közötti különbségek lényegesen nagyobbak, ha nem a különböző osztályokat, hanem a különböző jellegű munkát végzők rétegeit hasonlítjuk össze. A vezető állású értelmiségiek kategóriájában nálunk 1963-ban a család egy tagjára átlagosan 90%-kal nagyobb jövedelem jutott, mint a legalacsonyabb jövedelmű segédmunkások és hivatalsegédek kategóriájában. Az egyes rétegeken belül is nagyok azonban a különbségek az egy főre jutó jövedelem tekintetében. A KSH által végzett vizsgálat szerint ez szélsőséges esetekben hétszeres, nyolcszoros is lehet, főképp a család nagyságától függően. Az egy főre jutó jövedelmet a családon belül nálunk jelenleg csak kisebb részben határozza meg a kereső családtagok jövedelmének magassága, nagyobb részben a keresők és eltartottak aránya, az eltartandók száma. Az egy főre jutó jövedelem a háztartások taglétszámának növekedésével fokozatosan csökken. A két- és négytagú munkás-alkalmazotti családok átlagos egy főre jutó jövedelmei között több mint másfélszeres a különbség.

A szocialista állam a jövedelmek megoszlását is tervezi és szabályozza. Egyrészt az egyes jövedelemfajták (bérek, juttatások) között, másrészt az egyes jövedelemfajtákon belül a legmegfelelőbbnek látszó arányok kialakítására törekszik. Ez azonban nem valósul meg maradéktalanul. A tervezett jövedelemelosztásba spontán elemek is vegyülnek. Így pl. abból kifolyólag, hogy egy-egy személy többféle (munka-, illetve juttatási) jövedelmet is élvezhet. Vagy egyes foglalkozási csoportok közvetlenül a lakosságtól is jutnak nem szabályozott jövedelmekhez. (Elsősorban a személyi szolgáltatásban foglalkoztatottak: az orvosok, a fodrászok, a pincérek stb. Továbbá léteznek nálunk még magántermelésből, illetve magánkereskedelemből, szabadpiaci eladásból származó jövedelmek is.) Ezekkel a gazdasági vezetésnek számolnia kell, és a létrejövő aránytalanságokat megfelelő intézkedésekkel ellensúlyozni. A továbbiakban a fő jövedelemfajtákat — a munkajövedelmeket és a társadalmi juttatásokat — különkülön vizsgáljuk.

II. A munka szerinti jövedelmek

1. A munka szerinti elosztás törvénye

A szocializmusban a termelőerők, a technika adott színvonalán még sok olyan munkafajta létezik, amely fizikailag megerőltető, vagy mechanikus, egyhangú, és ezért terhes. Ugyanakkor a munkaidő viszonylag hosszú, a dolgozók életének jelentős részét veszi igénybe. Másrészt, az emberek gondolkodásából még nem tűnt el az a régi szemlélet, amely a munkát eleve tehernek, nyűgnek tekinti. Ilyen körülmények között az emberek többsége számára a munka nem válhat az ellenszolgáltatástól függetlenül, mintegy belső indítékra végzett elsőrendű életszükségletté. Ez nélkülözhetetlenné teszi a munkára való ösztönzést.

A munkának már a kapitalizmusban is különböző mozgatórugói vannak. Az elsődleges jelentőségű anyagi érdek mellett hatnak nem anyagi jellegű hajtóerők is (alkotás, becsvágy stb.). A szocializmusban a munka nem anyagi jellegű ösztönzőinek a szerepe megsokszorozódik, össztársadalmi rangot kap. Mégis, a munkára ösztönzést kizárólag, vagy döntően ezeken a nem anyagi jellegű hajtóerőkön keresztül megvalósítani lehetetlen. Alapvető szerepet kell kapnia az anyagi ösztönzésnek, a személyes anyagi érdekeltségnek. Ezért a dolgozók jövedelme elsődlegesen végzett munkájuk mennyiségétől és minőségétől kell hogy függjön. Mindenki olyan arányban jut a számára szükséges javakhoz, amilyen arányban hozzájárul a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez. A szocialista elosztás fő elve csak a munka szerinti elosztás lehet.

Az anyagi érdekeltség nemcsak a szocializmus sajátossága. Már a megelőző társadalmakban is fő hajtóereje volt a termelés fejlődésének. Azonban a szocializmus azt az egész társadalom szolgálatába állítja. Az anyagi érdekeltség helyes alkalmazása esetén — amely elsősorban a munka szerinti elosztást jelenti — az egyén érdeke egy irányba esik a társadalom érdekével, az egyéni és a társadalmi érdek meglevő ellentmondásai az egész társadalom számára előnyös „mozgásformát", megoldást nyernek.

A szocializmusban nincsen olyan termékbőség, amely lehetővé tenné, hogy a társadalom valamennyi tagjának szükségleteit teljes mértékben kielégítsék. Szükségszerű a munkára való ösztön-

zés, ezért a szocializmus alapvető elosztási elve nem lehet a javak egyenlő elosztása sem. A szocialista egyenlőség nem ezt jelenti. A szocialista egyenlőség az elosztás terén mindenekelőtt abban áll, hogy megszűnnek az elosztás osztályegyenlőtlenségei, hogy nem a tőke vagy a földtulajdon dönti el a részesedést, hanem mindenkit *egyenlő mértékkel*, a munkával mérnek.

Persze, ez az egyenlőség bizonyos egyenlőtlenséget takar. Egyrészt, az emberek szellemi és fizikai képességei különbözőek, és így munkateljesítményük ebből kifolyólag sem lehet egyenlő. Másrészt, munkájuk alapján élvezett jövedelmükből az egyes dolgozók igen eltérő nagyságú családot (gyermekeket, öregeket) tartanak el. Ezeket az egyenlőtlenségeket a szocialista társadalomnak enyhítenie kell. A munka szerinti elosztásnak ezért ki kell egészülnie bizonyos nem munka szerinti elosztással, a társadalmi juttatásokon keresztül.

A munka szerinti elosztás a szocializmus specifikus törvénye. A munka szerinti elosztás, akárcsak a többi gazdasági törvény, csupán *tendenciaként*, eltérésekkel, ellentmondásokon keresztül érvényesül. Ennek legfőbb okai a következők:

1. A különböző területeken végzett munkák mennyiségének és minőségének teljesen pontos, egzakt összemérése nem megoldható.

2. A munkadíjak arányait a munkaerőhelyzettől függően, és szociális okokból is, olykor szükségszerűen el kell téríteni a végzett munkák arányaitól.

A munka szerinti elosztás törvényének értelmezése az utóbbi időben fejlődésen ment keresztül. Marx és Engels elképzelésében a szocialista rendszer még olyan társadalomként élt, ahol az árutermelés már megszűnt, csak az egyéni és a társadalmi érdek különül el egymástól, vállalati elkülönültség nem létezik. Ennek megfelelően, a munka szerinti elosztást úgy fogták fel, mint ahol a munkadíj kizárólag az egyénileg végzett munkától függ. A szocialista építés gyakorlata azután nyilvánvalóvá tette, hogy a szocialista gazdasági rendszer árukapcsolatok nélkül nem valósítható meg. Ezek az árukapcsolatok, valamint a vállalatok önállósága azonban az állami tulajdon körében sok tekintetben csak formális volt. Így nem vált elkerülhetetlenül szükségessé a munka szerinti elosztás fenti értelmezésének kibővítése sem. Az utóbbi években egyre világosabbá vált, hogy a szocialista gazdaság, fejlődésének jelenlegi szakaszán, a fejlődés meggyorsítása

érdekében, a meglevő árukapcsolatok erősítését és a vállalatok önállóságának növelését követeli meg. Ezzel kapcsolatban az állami tulajdon körében is meg kell teremteni, illetve fokozni kell a dolgozó kollektíva érdekeltségét a vállalat eredményes, nyereséges működésében. Ezért az egyes dolgozó munkajövedelmének nemcsak egyénileg végzett munkájától, hanem — kisebb vagy nagyobb mértékben — az egész vállalat gazdálkodásának eredményességétől, munkája társadalmi hasznosságától is függnie kell.

A vállalati kollektíva jövedelmének a nyereséghez kötése azzal a következménnyel jár, hogy a különböző vállalatok dolgozóinak keresete vállalatuk eredményeitől függően különböző, és ezért azonos munkáért az egyes vállalatok nem azonos munkadíjat fizetnek. Ezzel kapcsolatban felmerül az a probléma: nem sérti-e ez a munka szerinti elosztás elvét, amelyben az „egyenlő munkáért egyenlő bért" követelménye is benne foglaltatik.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az állami vállalatok között régebben sem valósult meg teljesen „az egyenlő munkáért egyenlő bért" elve. Miközben súlyt fektettünk arra, hogy ne térjen el egymástól a hasonló képzettségű és hasonló munkafeltételek között dolgozó nagyobb kollektívák átlagos keresete, olyan helyzet alakult ki — mind a nagyobb kollektívák, mind az egyes személyek esetében —, hogy az azonos bér mögött gyakran igen eltérő teljesítmény húzódott meg. Valójában tehát különböző munkáért fizettük az azonos bért. De bizonyos gazdaságpolitikai célok elérése végett sokszor tudatosan is eltértünk az említett elvtől. A gyors ütemű iparosítás éveiben pl. a nehéziparban többet fizettünk ugyanazért a munkáért, mint másutt. Vagy pl. Dunaújvárosban — a gyors fejlesztés idején — az országos béreknél magasabb béreket fizettünk.

Az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvét feltétlenül érvényesítenünk kell eredeti értelmében, úgy, ahogy annak idején zászlajára tűzte azt a munkásosztály: abban az értelemben, hogy a bér nagysága sem a dolgozó nemétől, sem korától, sem faji hovatartozásától nem függhet. De nem szabad fétist csinálni ennek szocialista elvvé való kiszélesítéséből.

Viszont magát a munka szerinti elosztást sem szabad fetisizálnunk. Ez az elv egymagában még nem határozza meg a kialakítandó kereseti arányokat. Először is: a különböző bonyolultságú munkákat nem lehet pontosan összemérni egymással, erre nin-

csen közvetlen mérték. Másodszor — és ez legalább ilyen fontos —, a munka szerinti elosztás nem öncélú morális elv, hanem a szocialista gazdaság fejlesztésének eszköze. A kereseti arányoknak nem egyszerűen a munka szerinti elosztás elvont követelményét kell kielégíteniük, hanem a népgazdaság optimális fejlődését kell segíteniük. A helyes kereseti arányok csak a mindenkori helyzet konkrét elemzéséből vezethetők le. Ha az, hogy a dolgozók jövedelmének jelentősebb hányada, illetőleg növekedésének üteme a vállalati eredményektől függ, elősegíti szocialista gazdaságunk gyorsabb fejlődését (és minden jel arra mutat, hogy ez így lesz), akkor az ezen az alapon kialakuló kereseti arányokat helyeseknek kell tartanunk. Mindenesetre sokkal helyesebbeknek, mint az olyanokat, amelyek, ha megfelelnek is valami vélt igazságossági ideálnak, de fékezik az általános gazdasági előrehaladást, és ezzel az életszínvonal emelkedését is.

A szövetkezeti tagok jövedelme is nagymértékben a népgazdasági helyzet, a gazdaságpolitika, árpolitika, adópolitika stb. függvénye, az állami szektorban pedig növelnünk kell a vállalati eredmény szerepét a keresetekben. Ez azonban nem szünteti meg a kétfajta elosztás közötti különbséget. A szövetkezetben mindig nagyobb lesz a vállalati eredményeknek az egyéni jövedelmekre való befolyása. Az állami szektorban sokkal inkább megvan a munkajövedelmek vállalatok közötti koordinálásának a lehetősége, ezért itt mindig kisebb lesz a hasonló munkával elérhető keresetek közötti eltérés.

2. *A munkabér a szocializmusban. A reálbér növelésének útjai*

A munka szerinti elosztás a társadalmi tulajdon két formájában — az állami vállalatokban és a szövetkezetekben — bizonyos fokig eltérő módon valósul meg. Elsőként az állami vállalatok dolgozóinak munkadíjazási formáját, a munkabért vizsgáljuk.

A munkabér a szocializmusban a munkások és alkalmazottak végzett munkájuk mennyiségének és minőségének megfelelő részesedése a lakosság személyes szükségleteinek kielégítését szolgáló anyagi javakból és szolgáltatásokból. Alakulását nem a munkaerő értéke, a munkaerő újratermelésének költségei szabályozzák, hanem *alapvetően a társadalom anyagi lehetőségeinek fejlődése határozza meg.* Ez nem jelenti azt, mintha a munka-

erő újratermelésének költségeit a szocialista állam egyszerűen figyelmen kívül hagyná a bérek megállapításánál. Az alsó bérhatárok kialakításánál ez feltétlenül számításba jön. Ugyanakkor a szocializmusban a dolgozóknak munkaerejük újratermelését nem kizárólag a munkabérből kell biztosítaniuk. Az e célra szolgáló költségek egy jelentős részét (oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális stb.) az állam magára vállalja. A szükséges munka, a szükséges termék köre ezért itt a munkabér határait túlhaladja, annál tágabb, olyan elemeket is magában foglal, amelyek a vállalatnál a társadalmi tiszta jövedelem részeiként jelennek meg.

Mivel a lakosság szükségleteinek kielégítését szolgáló használati cikkek a szocializmusban túlnyomórészt áruk, melyek meghatározott áron, pénz ellenében kerülnek forgalomba, a dolgozóknak ezekből való részesedése csak pénz közvetítésével valósítható meg. A munkabér tehát szükségszerűen pénzbér, ennek a részesedésnek pénzbeli kifejeződése. A bér valóságos nagyságát a szocializmusban sem egyszerűen a nominális vagy névleges bér, hanem a reálbér fejezi ki. *A reálbér a termékek és szolgáltatások azon mennyisége, amit a bérért az adott árakon vásárolni lehet.* Változása a névleges bér és a fogyasztási cikkek ára viszonyának változásától függ.

$$\text{A reálbér mutatója: } \frac{\text{névleges bérindex}}{\text{fogyasztói árindex}}.$$

Ha tehát pl. a névleges bérek 10%-kal növekednek, a fogyasztói árak színvonala pedig 5%-kal emelkedik, akkor a reálbér $\frac{110}{105} = 104{,}8$, azaz kb. 5%-kal nő. Befolyásolja még a reálbér magasságát a lakosság által fizetett adók, illetékek alakulása is. Az adók növekedése csökkenti, csökkenése pedig növeli a reálbért.

A munkabér a munkások és alkalmazottak jövedelmének az alapvető formája. Ahhoz tehát, hogy az életviszonyok javuljanak, a reálbérnek rendszeresen emelkednie kell.

Hazánkban a dolgozók reálbére a második világháború előtt is jóval alacsonyabb volt, mint a fejlett tőkésországokban. A háború és az azt kísérő infláció következtében ezután már szinte elképzelhetetlen mélypontra süllyedt. Innen rendkívül gyorsan sikerült felemelkedni. Az átlagos reálbér már 1949-ben meghaladta a háború előttit. 1949-től 1965-ig a reálbér 70%-kal nőtt.

A *reálbér növelésének* — mint az elmondottakból következik — *elvileg két alapvető módszere van.* Egyrészt a névleges, azaz a pénzbér emelése, másrészt a fogyasztói árak leszállítása.

Mindkét módnak megvan a maga sajátossága. A *pénzbér emelése* csak a bérből és fizetésből élők jövedelmét növeli (tehát a parasztságét nem), sőt, általában ezen belül is csupán egy-egy rétegét. Ezért fontos eszköze a kereseti arányok módosításának. Továbbá, a pénzbéremeléssel közvetlen munkára ösztönző hatást lehet elérni, és így az anyagi érdekeltség rendszerét tökéletesíteni.

A pénzbérek növekedésének két jellegzetes útja van. Az elsőt a szakirodalom *automatikus útnak* nevezi. Ez a teljesítmények természetes növekedése és a dolgozók átrétegződése következtében végbemenő béremelkedést jelenti. A begyakorlottság és a képzettség fokozódásával a teljesítménybérben dolgozók keresete automatikusan emelkedik, egy részük magasabb kategóriába kerül. Az értelmiségiek és alkalmazottak „előlépnek", növekszik korpótlékuk. De a foglalkoztatottság egészének szerkezete is a magasabban díjazott foglalkozások irányába tolódik el. A másik mód a *bérpolitikai intézkedésekkel* történő béremelés. Ez rendszerint egy-egy terület, iparág vagy foglalkozási ág béreinek külön intézkedéssel történő emelését jelenti, ritkábban általános béremelést. Míg a bérek automatikus emelkedése esetében a magasabb bér mögött általában nagyobb, illetve magasabban kvalifikált teljesítmény húzódik meg, központi bérpolitikai intézkedés esetén ugyanazon teljesítményért, ugyanazon kategórián belül fizetik a magasabb bért.

A fogyasztói árak leszállítása nemcsak a bérből és fizetésből élők jövedelmét növelheti, hanem akár az egész lakosságét egyszerre. Egyes népességcsoportokat azonban ez is különböző mértékben érint. Az élelmiszerek árának leszállítása pl. elsősorban a városi lakosságra kedvező, de ezen belül is eltérő a hatása, attól függően, hogy a szóban forgó élelmiszerek vásárlása milyen súllyal szerepel az illető réteg kiadásaiban. Az árleszállítással tehát jövedelmi kategóriánként eltérő hatást lehet elérni, továbbá egyensúlyba lehet hozni az egyes áruk iránti keresletet kínálatukkal.

Természetesen, akár a pénzbéremeléshez, akár a fogyasztói árak leszállításához előzőleg meg kell teremteni a gazdasági alapot. *Bármilyen módról is legyen szó, a reálbér csak abban a mér-*

tékben emelkedhet, ahogy a lakosság szükségleteit szolgáló, pénzért vásárolható javak és szolgáltatások mennyisége növekszik. Az árleszállításnál külön figyelembe kell venni az adott cikkek kínálatának és keresletének viszonyát.

Gyakorlatilag — mindenekelőtt a pénzbéremelés nyújtotta előbb vázolt ösztönzési lehetőség következtében — a reálbérnövelés két módja közül a pénzbér emelése a döntő. Így volt ez eddigi fejlődésünk során, és így lesz a közeljövőben is. Csak a pénzbérek növelésével lehet a munkára ösztönzést javítani. Az árcsökkentés csak mint fogyasztókat ösztönzi a társadalom tagjait, de mint termelőket nem.

3. A társadalmi munkabéralapot és a bérszínvonal magasságát meghatározó tényezők

A szocialista állam természetesen nem növelheti önkényesen, tetszése szerint a béreket.

A bérből és fizetésből élők részére kifizethető bérek összességének, *a társadalmi munkabéralapnak döntő részben a nemzeti jövedelem egyéni fogyasztási alapja a forrása.* (Nem kizárólagosan, mert jelenlegi fogalmi rendszerünkben és statisztikai gyakorlatunkban a nemzeti jövedelem csak az anyagi termelés körére terjed ki. A munkabérért megvásárolt nem anyagi szolgáltatásoknak — mozi, színház stb. — ezért nem lehet a forrása.) *Az egyéni fogyasztási alap másik része* — jelentős mértékben ugyancsak munkadíjazásként — *a parasztsághoz kerül.*

Az egyéni fogyasztási alap és a nemzeti jövedelem többi része (a felhalmozási alap és a társadalmi fogyasztási alap) — adott nagyságú nemzeti jövedelem esetén — csak egymás rovására növelhető. Amennyivel nagyobb az egyik rész, annyival kisebb lehet csak a másik. Persze, ha mozgásában, fejlődésében, a nemzeti jövedelem *növekedése* alapján szemléljük a kérdést, a merev ellentét feloldódik.

A nemzeti jövedelem növekedése esetén lehetőség van különböző felhasználási formáinak az *egyidejű növelésére.* De a különböző részek növekedésének az *üteme* természetesen függ egymástól. Ha valamelyik rész növekedése a nemzeti jövedelem egésze növekedésénél gyorsabb, akkor más részeké annál lassúbb lesz, ezek részaránya a nemzeti jövedelmen belül csökken.

Amennyiben az egyéni fogyasztási alap hosszabb időn keresztül gyorsabb ütemben nő, mint a nemzeti jövedelem, akkor mind kisebb hányad marad a többi felhasználási formára. Ez általában nem engedhető meg.

Még inkább érvényes ez az egyéni fogyasztási alapból az *anyagi termelőszféra dolgozóinak* jutó részre, ha azt elkülönítve vizsgáljuk. Ugyanis az egyéni fogyasztási alapból nemcsak ők részesednek, hanem a nem anyagi szféra (kultúra, egészségügy, oktatás stb.) dolgozói is. Ezek száma pedig — részben az ilyen igények gyors növekedése miatt, részben pedig azért, mivel ezeken a területeken a munka „termelékenysége" csak igen lassan emelkedik — az anyagi termelésben dolgozókénál gyorsabban nő. Ennek megfelelően részesedésük az egyéni fogyasztási alapból növekszik, az anyagi termelésben foglalkoztatottaké pedig csökken.

Adott dolgozólétszám esetén a béralap nagysága meghatározza az átlagos bérszínvonalat. Az egy dolgozóra jutó nemzeti jövedelem növekedése mögött alapvetően a munkatermelékenység emelkedése húzódik meg. Ez az előzőekkel összevetve annyit jelent, hogy általában az egyes termelő dolgozó bére (reálbére) is csak lassabban nőhet, mint az általa létrehozott anyagi javak tömege. Azaz, *a munkatermelékenység növekedésének meg kell előznie az átlagos reálbér emelkedésének az ütemét.* Ez azonban csak általános tendencia, és nem minden időszakban egyformán érvényes. Az ütemkülönbség a nemzeti jövedelem felhasználásának az arányaitól függ. Annál nagyobb, minél jobban növekszik a társadalmi fogyasztási alapra és a nem termelő dolgozók munkadíjazására, esetleg a felhalmozásra fordított rész aránya. Ha ezek részaránya nem nő, a bérek a munkatermelékenységgel azonos ütemben nőhetnek.

A munkatermelékenység emelkedésének akkor sem kell minden gazdasági ágban megelőznie a bér növekedését, amikor ez az általános. A termelékenység növelésének a lehetőségei ugyanis nagyon különbözőek, és jelentős részben az adott ágazat dolgozóin kívüli tényezőktől függnek (a kapott beruházásoktól, a mezőgazdaságban és a bányászatban a természeti feltételektől stb.). Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között az egyes ágazatok bérszínvonala nem követheti egyszerűen termelékenységük alakulását.

Az eddigiek során a munkatermelékenység és a reálbér növekedésének kapcsolatát vizsgáltuk. A nominálbér emelkedésének

a munkatermelékenység növekedésével való kapcsolatát illetően, az ütemkülönbség — a reálbérek meghatározott növekedése mellett — attól függ, hogy a reálbér emelkedésében milyen súllyal szerepel a nominálbér növekedése, valamint a fogyasztói árak csökkenése, esetleg emelkedése. Egyébként azonos feltételek mellett a munka termelékenységének az emelkedése annál nagyobb mértékben előzi meg a nominálbérek növekedését, minél nagyobb súlyt képvisel a reálbérek növekedésében a fogyasztói árak csökkenése, és fordítva.

4. A munkabérarányokat meghatározó tényezők

A társadalmi munkabéralap nagysága meghatározza a kifizetésre kerülő bérek összességét. De milyen arányban oszlik ez meg a bérből és fizetésből élők között?

A munkabérarányokat meghatározó tényezők három csoportba sorolhatók. Az *első* csoportba tartoznak azok, amelyek *a munka szerinti elosztás törvényének követelményeiből* fakadnak. Ezek a legalapvetőbbek. A *második* csoportba azok tartoznak, amelyek a mindenkori *munkaerőhelyzettel*, a munkaerő iránti kereslettel és kínálattal függnek össze. A *harmadik* csoportba tartozó tényezők az össztársadalmi *béralap* nagyságának a bérarányokra gyakorolt hatásával, illetve bizonyos szociális szempontok érvényesülésével kapcsolatosak.

1. A munkabér — mint tudjuk — a munkára ösztönzés eszköze. Ezt a funkcióját csak úgy töltheti be, ha *a munka szerinti elosztás törvénye követelményeinek megfelelően*, a dolgozók keresete végzett munkájuktól függ.

A *végzett munka fogalma* két alapvető mozzanatot foglal magában. Egyrészt az *ellátott munkakört (munkafeladatot)*, másrészt *ezen munkakör ellátásának a színvonalát*, hatékonyságát. Mindkét mozzanatnak mennyiségi és minőségi oldala van. Ahhoz, hogy a rendelkezésre álló javakat valóban a végzett munka arányában oszthassuk el, ezeket kell mérlegelni. Mindkét esetben a minőségi oldal értékelése a nehezebb.

A *munkafeladat minőségét* egyrészt a szellemi igénybevétel, a munka bonyolultsága, másrészt a fizikai igénybevétel, a munka fizikai nehézsége határozza meg.

Mint tudjuk, egy órai *bonyolult munka* több órai egyszerű munkának felel meg, a bonyolultabb munkát végzők tehát több munkával járulnak hozzá a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez.

A munkák bonyolultságának mérésére közvetlen, gyakorlatilag alkalmazható mértékünk nincs, ez csak kerülő úton közelíthető meg. A legfontosabb körülmény a munkafeladat elvégzéséhez szükséges általános és szakmai képzettség. Ez az esetek túlnyomó többségében valóban arányos a munka bonyolultságával, a megkívánt szellemi erőfeszítéssel. A szükséges képzettséget elsősorban a képzettség megszerzésére fordított idővel szokás mérni. (Újabban felvetődött a kiképzési költségeken keresztül történő mérés gondolata is.) Ezt azonban nem lehet egyszerűen az iskolai kiképzés idejére leszűkíteni, mivel a szakképzettség a gyakorlati munka során is bővül. Így gyakran a munkafeladat ellátásához szükséges gyakorlati időt is figyelembe kell venni. A munka bonyolultsága, a megkövetelt szellemi erőkifejtés rendszerint összefügg a dolgozóra háruló felelősséggel is. Ez egyes esetekben számszerűleg is megközelíthető. (Például a dolgozóra bízott anyagi értékek nagysága, vagy a vezetésére bízott alkalmazottak száma alapján stb.)

A *fizikailag nehéz munka* is, akárcsak a bonyolult munka, az egyszerű munkánál több értéket hoz létre, ezért több ideig végzett egyszerű munkának felel meg. A munka fizikai nehézségére élettani vizsgálatok segítségével lehet következtetni. A munkakörülmények egy részének (a zajártalomnak, a levegő szennyezettségének) a hatását a fizikai igénybevételre, a fiziológia mai fejlettsége mellett szintén mérni lehet.

A *munkafeladat ellátása* mennyiségi vonatkozásban — ahol erre lehetőség van — a munkák normázásán és a mennyiségi teljesítmények mérésén keresztül értékelhető. Egyes esetekben a munkavégzés minősége is egzakt módon mérhető, és a mennyiségi teljesítménnyel közös nevezőre hozható.

Valamennyi végzett munka pontos összemérése, arányaik felállítása lehetetlen. Mégis, a munkák egy részénél a valóságban is végeznek ilyenféle számításokat. Iparunkban a fizikai munkák nagy részét minősítik, besorolják, mindenekelőtt a szükséges szakképzettség és a fizikai igénybevétel (munkakörülmények) alapján. Az értékelést pontozással fejezik ki, és eredményét a bérek megállapításánál figyelembe veszik. De azokon a területeken is, ahol ilyesfajta összemérésre nincs lehetőség, a béraránynak kialakításánál nagyobbrészt a fent említett szempontokat érvényesítik. (A magasabb képzettséget, nagyobb felelősséget igénylő, vagy a fizikailag nehezebb munkákat magasabban díjazzák stb.)

Egészen nyilvánvaló, hogy a végzett munka szerinti díjazás nem jelentheti egyszerűen az egyéni munkaráfordítás díjazását.

Egy munkásnak nem fizetünk többet csak azért, mert munkafeladatát egyénileg rossz módszerrel, és ezért az adott körülmények között a szükségesnél nagyobb erőkifejtéssel végzi. De ugyanakkor nem jelenti egyszerűen a társadalmilag szükséges munka, a létrehozott érték szerinti díjazást sem. Ha ez utóbbi történne, a modern technikával ellátott, korszerűen szervezett munkahelyen dolgozók — mivel munkájuk rajtuk kívül álló okok következtében termelékenyebb, több értéket hoz létre — sokszorosan többet keresnének, mint a rosszabbul felszerelteken foglalkoztatottak, ugyanolyan erőkifejtéssel. Ez nyilván ellenkezne a munka szerinti elosztás elvével. Utóbbinak az felel meg, ha a dolgozót az adott munkahelyen, az adott körülmények között átlagosan szükséges munkaráfordítás alapján díjazzák. Valóban, a gyakorlatban is ez történik, ezen az alapon állapítják meg pl. a munkanormákat. De ezen túlmenően — mint ahogy arra már utaltunk —, az árutermelés és a vállalati önállóság viszonyai között a munkabérnek bizonyos fokig függnie kell az egész vállalati kollektíva által elért eredményektől, a vállalat által a piacon realizált értéktől.

A végzett munka szerinti elosztás elve magában foglalja az *„egyenlő munkáért egyenlő bért"* követelményt, azt, hogy a bér magasságára — eltérően a tőkés viszonyoktól — nincs befolyással sem a dolgozó neme, sem kora, sem nemzetiségi hovatartozása. Ezzel kapcsolatban külön figyelmet érdemel a női munkaerőnek a férfiakéval egyenlő díjazása, mert ezen a téren sokat léptünk előre a múlthoz képest. A férfiak és a nők átlagkeresetének a különbsége jelentősen csökkent hazánkban. Ennek ellenére azonban ez a különbség még ma is számottevő: 1962-ben több mint 30% volt. Ebben közrejátszik, hogy a nők nehéz fizikai munkára fiziológiai adottságaiknál fogva nem alkalmasak, valamint az, hogy közöttük sokkal kevesebb a magasabb képzettséghez kötött, illetve vezető munkakört betöltő dolgozó. A megoldást tehát ezen körülmények fokozatos megváltoztatásában, elsősorban a nők szakmai képzettségének növelésében kell keresni.

2. A bérarányok nem csupán azért nem eshetnek teljesen egybe a végzett munkák arányaival, mert az utóbbiak pontos megállapítása gyakorlatilag lehetetlen, hanem azért sem, mert a bérek arányainak gyakran szükségszerűen el kell térniük a vég-

zett munkák arányaitól. Kétszer annyi munkáért nem feltétlenül kétszer annyi, háromszor annyi munkáért nem feltétlenül háromszor annyi bért kell fizetni.

A végzett munkák arányaitól való eltérést elsősorban a *munkaerő-gazdálkodás* szempontjai követelik meg. A szocialista népgazdaság fejlesztése megköveteli, hogy mindenkor megfelelő számú és képzettségű munkaerő álljon rendelkezésre a szükséges területeken. A munkaerő mozgásának, keresletének és kínálatának feltételeit a szocialista államnak központilag kell szabályoznia, elsősorban a szakképzési és a beruházási politikával. De fontos szerep jut itt a béreknek is. Ezek nagymértékben hatnak *a munkaerő keresletére és kínálatára.* A munkabérnek a munkaerő elosztása eszközeként is funkcionálnia kell. Ezért a bérek arányai egyes esetekben szükségszerűen eltérnek azoktól az arányoktól, amelyek pusztán a munka szerinti elosztás elvéből következnének, azon munkaterületek javára, amelyek különös jelentőséggel bírnak a fejlődés adott szakaszán, és ahol munkaerőhiány mutatkozik. Ennek az eltérésnek két alapvető típusa létezik. Az egyik: amikor lényegében azonos vagy hasonló munkáért többet fizetnek a népgazdaság azon ágaiban vagy földrajzi területein, ahova rövid idő alatt nagyszámú munkaerőt akarnak vonzani. (Így pl. a Szovjetunióban a távol-keleti országrészekben.)

A másik típus, amikor különböző munkák bére egymástól nagyobb vagy kisebb mértékben tér el, mint ahogy az pusztán a munkák különbségéből következne. A magasabb képzettséget igénylő munkáért, mint bonyolultabb munkáért — ha az egyéb körülmények azonosak —, az egyszerű munka bérénél magasabb bért fizetünk. De hogy mennyivel magasabbat, ez az adott körülményektől is függ. A Szovjetunióban pl. a szocialista építés kezdetén erős anyagi ösztönzés volt szükséges ahhoz, hogy az emberek nagy tömegei vállalják a *magasabb képzettség* megszerzésével járó áldozatokat. Az alacsonyabb és magasabb képzettséget igénylő munkák bérei között ezért igen nagy különbséget kellett kialakítani. Később megváltozott a helyzet. A kulturális átalakulás eredményeképpen a fiatalok kisebb külső ösztönzés mellett is szívesen vállalkoztak a tanulásra. A magasabb és alacsonyabb képzettségű dolgozók bérének a különbségét ezért csökkenteni lehetett.

A *nehéz fizikai munka* díjazása viszont éppen az ellenkező

előjellel alakult. A munkanélküliség megszűnése, a rendelkezésre álló sokféle munkaalkalom, a kulturális színvonal emelkedése hazánkban és más szocialista országokban is oda vezetett, hogy a dolgozóknak a munkafeltételekkel szemben támasztott igényei nagyon megnövekedtek. Ugyanakkor a nehéz fizikai munkák gépesítése nem haladt kellően előre, még ma is sok az ilyen munka. Ezért egyre erőteljesebb anyagi ösztönzés kell ahhoz, hogy elegendő vállalkozó legyen ezek végzésére. Így ezeket, a magasabb képzettséget igénylő, de fizikailag nem megerőltető munkákhoz képest, gyakran „túl kell fizetni". Egyébként a nehéz fizikai munka vállalására nem csupán magasabb bérrel, hanem más előnyökkel is, így rövidebb munkaidővel, pótszabadsággal stb. igyekszünk ösztönözni. A végleges megoldás természetesen maguknak az ilyen munkáknak a megszüntetése, gépesítés. illetve automatizálás útján.

3. Végül, hatást gyakorol a bérarányokra *a béralap egészének nagysága* is. A munkabér nemcsak az ösztönzésnek és a munkaerő elosztásának, hanem a megélhetésnek is az eszköze, jövedelemfunkciója is van. A bérnek a legalacsonyabb keresetűek számára is megfelelő életkörülményeket kell biztosítania. Ez szintén a bérarányoknak a végzett munkák arányaitól való eltérítését követelheti.

Ha az összbéralap viszonylag kicsi, tehát az életszínvonal alacsony, a béralapnak pusztán a végzett munkák arányában történt felosztása azt eredményezheti, hogy egyes rétegek — mindenekelőtt a legegyszerűbb munkát végzők — bére még elemi szükségleteik kielégítésére, fizikai létük normális fenntartására sem volna elegendő. Ilyesmi a szocialista társadalomban természetesen nem engedhető meg, ezért ebben az esetben a bérkülönbségeket, a minimális és maximális bér távolságát megfelelően csökkenteni kell, a bérek különbségei a végzett munkák különbségeinél kisebbek lesznek.

A bérarányoknak tehát — különböző okokból — gyakran el kell térniük a végzett munkák arányaitól. Legbensőbb tartalmuk azonban mindig ez utóbbi, illetve a munka szerinti elosztás marad.

A bérarányok terén sok a probléma hazánkban. A munkakör, munkafeladat szerinti bérdifferenciálás nem mindig kielégítő. A szakmunkások havonta átlagosan csupán 400 Ft-tal keresnek többet, mint a betanított, és 500—550 Ft-tal többet, mint a se-

gédmunkások. De kicsi a különbség a technikusok és a szakmunkások, s főleg a mérnökök és technikusok keresete között. A nagy szaktudást, felelősségvállalást igénylő munkakörök bére gyakran nincs arányban a velük szemben támasztott követelményekkel. Az aránytalanságok nemritkán spontán módon, különmunkák, mellék- és másodállások vállalásával oldódnak meg, ami természetesen egészségtelen folyamat. Más esetekben a fizikailag nehéz és a könnyebb munkák bére között nincs meg a szükséges különbség. A fő hiányosság azonban nem a munkakör, hanem az azonos munkakörön belül a munkateljesítmény, a munkakör ellátásának *színvonala szerinti differenciálással* kapcsolatos.

A munkakör *betöltésének színvonala* ma alig tükröződik a bérekben. Hasonló munkakör esetén alig különbözik egymástól a kiváló és a gyenge teljesítményű dolgozók keresete. A munkásoknál is ez a helyzet — főleg az időbérben dolgozóknál —, de még inkább az alkalmazottaknál. Az azonos beosztásban dolgozó alkalmazottak bére főleg csak az iskolai végzettség és a gyakorlatban eltöltött idő tartama szerint különbözik egymástól. A magasabb iskolai végzettség és a hosszabb gyakorlat azonban csak nagy átlagban esik egybe a jobb teljesítménnyel, nem pedig minden esetben. Ezek nem a ténylegesen megvalósított teljesítmény, hanem a teljesítőképesség tényezői. Hosszú gyakorlattal és magas iskolai végzettséggel is dolgozhat valaki rosszul. És ami a döntő: ily módon a bérek nem ösztönöznek jobb munkára, pedig ez volna a lényeg. Igaz, hogy bizonyos helyzetben a magasabb beosztás magasabb díjazása is a teljesítmény fokozására ösztönözhet: ti. akkor, ha az illető dolgozó csak állandó magas színvonalú munkával tarthatja meg jobban fizetett magasabb beosztását, vagy ha magasabb beosztásba való előléptetését várhatja kiváló teljesítményétől. Az első eset nem általános gyakorlatunkban, a már elért magasabb beosztás megtartása gyakran nem kíván különösebb erőfeszítést. De a másodikként jelzett ösztönzőerő is csak korlátozottan hat, hiszen mindenki nem léphet elő magasabb beosztásba, különösen akkor nem, amikor kicsiny a létszámnövekedés, és ezért kevés a betölthető új vezető állás.

Mindez azt támasztja alá, hogy adott munkakörökön belül nagyobb előrelépési, keresetnövelési lehetőséget kell adni az embereknek, természetesen csak a teljesítmény megfelelő emelkedése alapján. Ez egyúttal elősegíti a megfelelő kiválasztódást a munkakörök betöltésénél, arra készteti az egyént, hogy olyan munkaterületet válasszon magának, ahol a legjobban fejtheti ki képességeit. A bérek ilyen differenciálása azonban egész bérszabályozási rendszerünk bizonyos reformját követeli.

5. *A bérszínvonal és a béarányok szabályozása. A munkabér-politika*

A munkabér népgazdasági és vállalati kategória egyszerre. Mind a népgazdasági, mind a vállalati gazdálkodásban fontos szerepet játszik. A bérpolitikával kapcsolatos feladatok egy részét népgazdasági (makroökonómiai), más részét vállalati (mikroökonómiai) szinten kell megoldani.

A *központi irányító szervek* a béreken keresztül elsősorban a bérből és fizetésből élők fogyasztásának a színvonalára hatnak. *Feladatkörük mindenekelőtt a munkabér jövedelemfunkciójával kapcsolatos.* A központi irányító szervekre hárul a nemzeti jövedelem egyéni fogyasztási alapjának, és ezen belül a társadalmi béralap nagyságának meghatározása, a dolgozók szükségleteivel és a nemzeti jövedelem egyéb felhasználási formáival való egyeztetés alapján, és ennek megfelelően a munkabérek népgazdasági színvonalának és növekedési ütemének kialakítása, továbbá az alapvető béraránynak alakulásának szabályozása.

Természetesen nem elég, ha az állam központilag csak megtervezi az országos munkabéralapot, illetve az átlagos bérszínvonalat és az alapvető béraránynak, hanem gondoskodnia kell arról is, hogy azok a valóságban a tervekkel összhangban alakuljanak. Itt figyelembe kell venni, hogy a bérek alakulása az egyéni és társadalmi érdek egyik legélesebb ütközőpontja a szocializmusban. Az egyes dolgozók és dolgozó kollektívák mindenkor a bérek minél nagyobb mértékű emelése irányában igyekeznek nyomást gyakorolni, függetlenül ennek reális gazdasági lehetőségétől. A bérelőirányzatok betartása ezért különleges szabályozást igényel. Egészen a legutóbbi időkig — a régi irányítási rendszer keretei között ez másképp nem is lehetett — *közvetlen központi utasításokkal* valósítottuk meg ezt a szabályozást.

Az 1950-es évek első felében mindenekelőtt úgy igyekeztünk a bérek tervszerű alakulását biztosítani, hogy központilag meghatároztuk az egyes vállalatok által felhasználható béralap nagyságát (a vállalati termelés alakulásától függően), valamint az egyéni keresetek alakulását meghatározó tényezőket. (Az alapbéreket, a munkák kategóriáit, és az alkalmazott bérformákat.) *Ez a relatív bérellenőrzésnek nevezett módszer*, noha hozott bizonyos eredményeket — amennyiben a maga részéről is a termelés erőteljes fokozására ösztönözte a vállalatokat —, azonban nem tudta meggátolni sem a béarányok, sem a bérszínvonal spontán alakulását. Jelentős kereseti aránytalanságok jelentkeztek, de a nominálbérek összességükben

is a tervekben előirányzottaknál és a rendelkezésre álló árualapnál gyorsabban nőttek, ami a fogyasztói árszínvonal emelkedéséhez vezetett. (Persze, ez utóbbiban más okok is közrejátszottak.)

1957-ben a relatív béralap-ellenőrzésről áttértünk az *átlagbérszínvonal szabályozásának* rendszerére. Az egyéni keresetek alakulását befolyásoló tényezők (bérformák, besorolás stb.) tekintetében önállóságot kaptak a vállalatok, ezzel szemben az átlagos bérszínvonalat központilag írták elő számukra, mégpedig általában *abszolút* módon, azaz a vállalat számára előírt átlagbérszint magassága független volt a vállalat eredményeitől. A vállalat a termelékenységi vagy más mutatónak terven felüli javítása esetén sem léphette túl a megállapított átlagbért. Ez a szabályozási rendszer lehetővé tette, hogy a béreket a tervben megállapított szinten tartsuk. Bevezetése után a nominálbérek spontán emelkedése megszűnt, az átlagos bérszínvonal és a kereseti arányok nagyjából a terveknek megfelelően alakultak. Mindazonáltal, különösen alkalmazásának utolsó éveiben, súlyos hátrányokkal is járt. Az a körülmény, hogy a kifizethető bérek színvonala független volt a vállalati kollektíva munkájától, fékezte a kollektíva és az egyes dolgozók erőfeszítéseit.

Az átlagbér-ellenőrzés rendszere elvileg nem akadályozta meg, hogy az egyes dolgozók keresete munkateljesítményüktől függően különbözzön egymástól. Amennyivel az előírt átlagszint alatt helyezkedett el a dolgozók egyik részének keresete, annyival e fölé emelkedhetett a másik részé. Arra is volt mód, hogy — az engedélyezett bérfejlesztés keretei között — a teljesítmények általános növelése is megkapja anyagi elismerését. A gyakorlatban azonban az átlagbér növelésének mértéke erősen korlátozta. „behatárolta" az általános teljesítménynövekedés elismerésének lehetőségét. Ha a vállalatok valami korlátot nem szabtak a teljesítmények növekedésének, akkor szüntelenül az átlagbér túllépésének veszélye fenyegette őket, a maga egyáltalán nem jelentéktelen szankcióival. A gyártmányok minőségét, a termelési eszközök állagát védő, a teljesítménytöbblettel arányos többletkeresetek helyes mértékét befolyásoló, valamint a megengedhető intenzitáson túli erőfeszítéseket megakadályozó bérformákon túl gyakran alkalmaztak olyan teljesítményeket fékező bérformákat is, amelyek a munkatermelékenység növekedését akadályozták.

Ezek a problémák az *alkalmazottak* körében is ugyanígy megvoltak: az átlagbér-ellenőrzés itt is nagyon korlátozta a bérdifferenciálás lehetőségeit. Az átlagbér növelésének évi mértéke kicsi volt, ennek nagy részét is a munkaköri aránytalanságok enyhítésére kellett fordítani, a teljesítmény szerinti differenciálásra alig jutott. Szinte mindenkit a megfelelő kategoria átlaga, illetőleg felső bérhatára köré soroltak be. A prémiumalap nagysága csak kismértékben függött a vállalat eredményeitől, kimagasló munka esetén sem haladhatta meg az előre meghatározott keretet, s az egyéni prémiumok felső határa is rögzítve volt.

Gazdasági fejlődésünk meggyorsításának feladata szükségessé tette, hogy gazdaságirányítási rendszerünk átfogó reformjának keretében bérszabályozási rendszerünket is új alapokra helyezzük. Az új irányítási rendszerben, ahogy általában a termelési

feladatokra sem kapnak kötelező tervmutatót a vállalatok, a felhasználható *béralapot és bérszínvonalat sem írják elő számukra.* A központi szerveknek *közgazdasági eszközökkel, közvetett szabályozással,* nagyrészt magának a munkadíjazás rendszerének felhasználásával kell biztosítaniuk a népgazdasági tervben szereplő, a felhalmozás és a fogyasztás, a béralap és a fogyasztási alap arányaira vonatkozó legfőbb célkitűzések megvalósulását, mégpedig a tervezettől eltérő ütemű fejlődés esetén is. *A vállalati kollektíva munkadíjként szétosztható jövedelmének a növekedése alapvetően a vállalati nyereség alakulásától függ.*

A vállalati nyereség — központilag meghatározott jövedelemelvonási rendszer alapján — megoszlik az állami költségvetés és a vállalat között. A vállalatnál maradó nyereség — ugyancsak központi előírások szerint — két részre oszlik. Egyrészt a vállalati fejlesztési alapra, másrészt a részesedési alapra, amiből a prémiumok jelentős részét, a különböző jutalmakat és az év végi részesedést fedezik. (A fejlesztési és a részesedési alap meghatározott hányadából tartalékalapot kell képezni.) A vállalat tehát akkor jut nagyobb részesedési alaphoz, ha nagyobb az elért nyereség tömege.

A társadalom érdeke az, hogy a dolgozók jövedelme csak a nyereséggel együtt, sőt, általában annál lassabban növekedjen, valamint, hogy a bérek színvonalának emelkedésében csak a tartós eredményjavulás tükröződjék, a vállalatok eredményes vagy kevésbé eredményes gazdálkodásából adódó személyi jövedelemkülönbségek pedig alapvetően ne a bérekben, hanem a részesedés különbségeiben tükröződjenek. Ez utóbbit az is indokolja, hogy a bérszínvonalat — de különösen az alapbérek színvonalát — csökkenteni nem, vagy csak nagy megrázkódtatás árán lehet.

Szükség van tehát olyan kiegészítő megoldásra, mely a bérek emelésénél előnyösebbé teszi a vállalat számára a személyi jövedelmeknek a részesedési alapból történő növelését. Ennek módszere, hogy a bérszínvonal növekedését szintén a részesedési alapból kell fedezni.

Az a tény, hogy a dolgozók munka szerinti jövedelmének növekedése a nyereségtől függ, lehetővé — és egyúttal feltétlenül szükségessé is — fogja tenni a vállalat számára, hogy a vállalaton belül a tényleges egyéni teljesítmény szerint differenciálja az egyes dolgozók keresetét, hogy ezáltal minden egyes dolgozót a közös eredményhez való maximális hozzájárulásra ösztö-

nözzön. Egyelőre szükségesnek látszik a keresetek nyereségtől függő részének arányát a munkabérekhez képest kategóriánként maximálni.

A vállalati bérszínvonal és bérarányok alakulását alapvetően közgazdasági eszközökkel kell irányítani. Azonban továbbra is szükség lesz központilag kialakított bértarifa-rendszerre, az egyes munkaköri csoportok alsó és felső bérhatárának központi megállapítására. Ez kell ahhoz is, hogy megfelelő arányt tarthassunk fenn a termelővállalatok és a költségvetési rendszerben működő intézmények dolgozóinak (pedagógusok, egészségügyi, államigazgatási dolgozók stb.) keresete között. A bértarifa-rendszernek azonban olyannak kell lennie, hogy a bérhatárok közötti különbség lehetőséget adjon a kiemelkedő teljesítmények anyagi elismerésére azonos munkakörön belül is.

A vállalati dolgozók jövedelmének a nyereséghez kapcsolása felveti a kérdést: vajon *helyes-e ezt minden dolgozóra kiterjeszteni*, azokra is, akiknek — munkakörüknél fogva — csak elenyésző befolyásuk van a vállalati eredményekre. Nem volna-e elegendő, ha csak a vezető dolgozóknál fokoznánk ezt a kapcsolatot?

Valóban igaz, hogy a vállalati dolgozók túlnyomó része — a fizikai munkások és az egyszerűbb munkát végző alkalmazottak — egyénenként csupán kis részfeladatot végez az összmunkafolyamatban, mégpedig a vezetők által pontosan meghatározott módon, és ezért a vállalati összeredményekre való egyéni befolyásuk is kicsiny. De a vállalati eredmény éppen ezeknek a kis részmunkáknak az összessége. A maga területén — munkája mennyiségével és minőségével — minden dolgozó hozzájárul ehhez. Ha a vállalat vezetése nagyobb eredmények elérését tűzi ki célul, ha pl. a piaci igényekhez rugalmasabban alkalmazkodó termelési politikát folytat, akkor ez általában az egész kollektívára nehezebb feladatokat ró (gyorsabban változnak a termékek, ennek megfelelően a munkafeladatok is, új megmunkálási módokat kell alkalmazni stb.). De ami még fontosabb: ha minden dolgozó érdekelve van a vállalati összeredményekben, nemcsak a vezetők, akkor ez a vezetők és a beosztottak között olyan érdekközösséget teremt, amely a vállalati élet egész légkörére előnyösen hat, előmozdítja, hogy az egész kollektíva támogassa a vezetőknek a gazdasági eredmények javítására való törekvését.

Nyilvánvaló azonban, hogy a vezetők és a beosztottak egyéni

keresete *nem függhet azonos mértékben* a vállalati összeredményektől. A vállalati vezetők munkájának színvonala közvetlenül tükröződik a vállalat eredményeiben, az ő keresetüknek tehát elsődlegesen ezektől kell függenie. Minthogy pedig ezek az eredmények igen eltérőek lehetnek, a vállalati vezetők bérében indokoltak a mainál jóval nagyobb különbségek és mozgások, felfelé és lefelé egyaránt. Kimagasló eredmények alapján elképzelhetők ma még szokatlanul magas vezetői jövedelmek is, de másrészt ebben a kategóriában az alapbér sincs teljes egészében garantálva: rossz gazdasági eredmény esetében ez is csökkenhet.

Más a helyzet a dolgozók nagy tömegeinél. A munkások, a beosztott alkalmazottak keresetét elsődlegesen saját egyéni teljesítményüknek kell megszabnia. Ösztönzésük csak így lehet hatékony. A vállalati eredmények itt csak másodlagos szerepet tölthetnek be. Kockázatvállalásuk csak jóval kisebb lehet, mint a vezetőké. Keresetüknek túlnyomó részét, alap- és teljesítménybérüknek teljes egészét garantálni kell, a vállalati eredményektől függetlenül. Ezt azonban a keresetek általános szintje is befolyásolja. Ha az általános reálbér-színvonal emelkedik, akkor az ő kockázatvállalásuk is nagyobb lehet. Ugyanakkor a vezető állásúak díjazásánál sem lenne helyes egyszerűen csak a folyó év gazdasági eredményét alapul venni, hanem annak is kifejezésre kell jutnia ebben, hogy munkájukkal hogyan alapozzák meg a későbbi évek fejlődését, jobb eredményeit.

Hazánkban az állami vállalatokban dolgozók keresetének eddig is volt egy olyan része, amely a vállalati eredménytől függött: a *nyereségrészesedés*. Ennek azonban az utóbbi években erősen csökkent az ösztönző hatása. Milyen alapon várunk az egyéni keresetek és a vállalati eredmények összekapcsolásától a jelenleginél nagyobb eredményt?

A nyereségrészesedés ösztönző hatása részben azért gyengült, mert maga a részesedés kicsiny volt, illetve jelentősen csökkent. (A kifizethető maximális részesedés: négyheti átlagbér volt. 1965-ben átlagosan 12 napot fizettünk ki.) Az új gazdasági mechanizmusban ennél jóval nagyobb mértékben kapcsolódnak össze a vállalati eredmények az egyéni keresetekkel, és ez már maga is nagyobb hatást ígér. De más okból sem bizonyult túlságosan hatékony ösztönzési formának a nyereségrészesedés. Ti. azért sem, mert a dolgozók az egész év folyamán bizonytalanság-

ban voltak a várható részesedés nagyságát illetően. (Az irányító szervek ugyanis év közben és év végén rendszeresen korrigálták a számítási alapul szolgáló nyereség nagyságát. Ezek a korrekciók — kiszűrve a ténylegesen vagy látszólag a vállalattól függetlenül létrejött tényezőket — a vállalatok közötti egyenlősítés irányában hatottak.) Az egyéni keresetek és a vállalati eredmény összekapcsolása az új irányítási rendszerben lehetővé teszi, hogy a várható részesedési alapból a vállalat — meghatározott keretek között — már év közben is eszközöljön kifizetéseket, adjon jutalmakat, célprémiumokat elsősorban éppen a nagyobb nyereség elérése érdekében.

Felmerül itt az az aggály: vajon az a körülmény, hogy a jó eredménnyel működő vállalatokban magasabb lesz a dolgozók jövedelme, mint a gyengén működőkben, *nem vezet-e majd a munkaerő tervszerűtlen fluktuációjához*, nem áramlanak-e majd a dolgozók tömegesen a gyengébben fizető vállalatokból a jobban fizetőkbe?

Először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a jól működő vállalat ilyen körülmények között sem fog több munkaerőt alkalmazni, mint amennyire valóban szüksége van, mert máskülönben eredményei romlanának. Ez tehát máris erősen korlátozza az elszívó hatást. *Másodszor:* ha a jó eredményt felmutató vállalatok valóban az átlagosnál könnyebben elégíthetik ki munkaerőszükségletüket, és így jobb lehetőségük lesz arra, hogy ilyen úton is növeljék termelésüket, akkor ez pozitív és nem negatív jelenség. Jó eredményük ugyanis a társadalom szempontjából hasznosabb tevékenységüket tükrözi, s a nagyobb munkaerőmozgás feltehetően azt eredményezi, hogy a munkaerő a társadalmi szükségleteknek megfelelőbben oszlik el a termelésben. A munkaerő eddiginél nagyobb mozgása a vállalatok és iparágak között, elengedhetetlen feltétele a piac igényeihez való rugalmasabb alkalmazkodásnak. A múltban túlzott mértékben a vállalathoz igyekeztünk kötni a munkaerőt. Gyakran nem a létszámot igazítottuk a kereslethez, hanem fordítva, a termelés méreteit a létszámhoz.

Az új irányítási rendszer viszonyai között a bérek jobban igazodnak a munkaerő iránti szükséglethez, mint eddig, ez azonban minden bizonnyal csak előnyös hatással lesz a fejlődésre.

Egy másik aggály, hogy azok a jövedelmi különbségek, amelyek a kereseteknek a vállalati eredményektől való függése kö-

vetkeztében jönnek létre a vállalatok, illetőleg az iparágak között, nem vezetnek-e a bérszínvonal általános, gazdaságilag nem megalapozott emelkedéséhez; hogy a keresetek egy-egy területen való „kiugrása" nem fog-e másutt is feszítőerőként hatni, s ez végül is — ha nincs megfelelő árufedezet — nem idézi-elő a fogyasztói árszínvonal emelkedését, inflációs folyamatok kialakulását? Más szavakkal megfogalmazva: a vállalatok szabadabb bérgazdálkodása, párosulva a rugalmasabb árrendszerrel, az árak egy részének szabad mozgásával, *nem vonja-e maga után az árak fokozódó ütemű emelkedését?*

Ilyen veszély valóban fennáll. A nagyobb arányú béremelkedés fokozza a kereslet növekedését és ez áremelkedést okozhat. Ennek ellensúlyozására esetleg megint emelik a béreket, ami mint költségtényező megint növelően hat vissza az árakra stb.

Ez a folyamat azonban nem következik be, ha minden béremelkedésnek megvan a fedezete, ha a népgazdaság arányosan fejlődik, a kínálat igazodik a kereslethez. Egyébként szó sincs a kereseti arányoknak valamiféle teljesen szabad, spontán alakulásáról, hiszen a központi irányító szerveknek megvannak az eszközeik a nagyobb aránytalanságok elhárítására. Ezzel a szabályozó tevékenységgel egyúttal az is elérhető, hogy a vállalati eredmények javulása alapján bekövetkező béremelkedés (progresszív arányban) kisebb legyen, mint a létrejött többletérték. Így az állam olyan pótlólagos eszközökhöz juthat, amelyek más területek béreinek az emelésére is fedezetet nyújtanak (pl. a nem termelő szférában). Másrészt pedig a béremelkedések mögött nemcsak általában valamiféle termelési többlet húzódik majd meg, hanem — az új irányítási rendszer viszonyai között — olyan termelési többlet, mely megfelel a kereslet növekedésének, a piac igényeinek.

Eddig a munkabér-politika makroökonómiai problémáival foglalkoztunk. *Mikroökonómiai szinten a munkabér-politikával a közvetlen munkára ösztönzés feladatát kell megoldani.* A vállalatoknak maguknak kell megvalósítaniuk az egyéni bér összekapcsolását a végzett munka mennyiségével és minőségével. Az egyes dolgozók alapbérének és a teljesítménykövetelményeknek (normáknak) a megállapítása, a premizálás alapjául szolgáló feladatok meghatározása, az adott területen leghatékonyabb bérforma kiválasztása stb. egyedül a vállalat dolga. Mindez sokkal több konkrét helyi ismeretet követel, semmint hogy központilag

lenne elvégezhető. Bizonyos segítséget azonban nyújthatnak hozzá a központi szervek. Ezekkel a kérdésekkel azonban részleteiben nem foglalkozunk.

6. A munka szerinti elosztás sajátosságai a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

A mezőgazdasági termelőszövetkezetben is — mint szocialista vállalatban — *az elosztás fő elve a munka szerinti elosztás. A sajátosságok mindenekelőtt azzal kapcsolatosak, hogy itt nem állami, hanem szövetkezeti tulajdonról van szó, és* — a mezőgazdaságnak más ágakhoz viszonyított elmaradottságából következően — *a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokáról.* Egyes megkülönböztető vonások a mezőgazdasági munka sajátos körülményeiből fakadnak. Így pl. abból, hogy itt a munka eredménye a munka elvégzése után csak hosszabb idő múlva jelentkezik, és azt nagymértékben befolyásolják természeti feltételek is (különösképp érvényes ez a növénytermesztésre). Ez utóbbiak azonban csak technikai, formai különbségek, melyek a mezőgazdasági állami vállalatokban (állami gazdaságokban) is megtalálhatók.

A szövetkezetek, mint csoporttulajdonon alapuló vállalatok, a szocialista gazdaságnak az állami vállalatoknál nagyobb mértékben elkülönült elemei. Munkadíjazásuk ennek az elkülönültségnek a jegyeit viseli.

Annak a jövedelemnek az anyagi fedezete, amihez a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozói munkájuk alapján jutnak, elsősorban szintén a nemzeti jövedelem egyéni fogyasztási alapja. Munkadíjazási alapjának nagyságáról azonban — jövedelmeitől függően, és figyelembe véve az állammal szembeni kötelezettségeit, a szövetkezeti gazdaság fejlesztésének szükségleteit, valamint tagjai közösen kielégítendő szociális-kulturális igényeit — minden szövetkezet maga dönt. Az állam csak befolyásolni igyekszik ezt a döntést. A szövetkezeti tagok jövedelme nagyobb mértékben függ az adott vállalat gazdálkodásának eredményeitől, mint az állami vállalatok dolgozóinak bére.

Ebből következik, hogy azonos munkáért a különböző szövetkezetek — gazdasági eredményeiktől és jövedelmük felosztásától függően — *nagyon eltérő munkadíjat fizethetnek.* És itt te-

kintetbe kell venni, hogy az egyes szövetkezetek gazdasági eredménye nemcsak a kollektíva munkájától, hanem földjük mennyiségétől és minőségétől, illetve fekvésétől, valamint a gazdaság felszereltségétől, vagyoni állapotától is függ. Ezek a körülmények még inkább fokozzák az ilyen eltérések lehetőségeit. Sőt, mivel a szétosztható jövedelem forrása általában csak az adott évi eredmény, a különböző eredménnyel járó években még egyazon szövetkezet is eltérően fizeti ugyanazt a munkát. A nagyon nagy eltéréseket a munkadíjazásban *az állam különböző eszközökkel* — ezen belül állami támogatással — *mérsékelni igyekszik.*

De vannak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkadíjazásának egyéb sajátosságai is. Így a szövetkezeti tagok nemcsak a közös gazdaságban végzett munka után jutnak jövedelemhez, hanem a *háztáji gazdaságból* is. Ennek súlya a tagok összjövedelmében hazánkban megközelíti az 50%-ot. További sajátosság, hogy a szövetkezeti tagok a közös gazdaságból származó jövedelmük egy részét is *természetben,* termékekben kapják meg. Ezt, akárcsak a háztáji termelését, vagy maguk fogyasztják el, vagy szabadon értékesítik.

Egyes szocialista országokban — így hazánkban is — a termelőszövetkezeti tagok a bevitt föld arányában *földjáradék* címén munkájuktól független jövedelmet is élveznek. Ennek jelentősége átmeneti, és súlya ma sem jelentékeny. (Kb. 6—7% a paraszti összjövedelemben.)

Napjainkban a szövetkezetek és az állami vállalatok jövedelemelosztása közeledik egymáshoz. Mint láttuk, *az állami vállalatoknál arra törekszünk, hogy az egyes dolgozó jövedelmét — az eddiginél nagyobb mértékben — a vállalati eredménytől tegyük függővé. A szövetkezetekben viszont a munkadíjazás biztonságát és rendszerességét kívánjuk fokozni.*

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkadíjazásának a formája az évtizedek során nagy fejlődésen ment keresztül. A Szovjetunió kolhozaiban — létrejöttük után hosszú ideig — még erősek voltak a naturális gazdálkodás elemei. A nyilvántartás és az elszámolás főleg termékekben történt, az áru- és pénzviszonyok nem hatották át a gazdálkodás minden területét, a külső gazdasági kapcsolatok is jelentős részben természetben bonyolódtak le. Ilyen körülmények között a munka és a részesedés mértékegysége nem lehetett a pénz, hanem arra sajátos mértéket kellett találni. Ez a munkaegység.

A *munkaegység* a munkaráfordításnak és a jövedelmek elosztásának a szövetkezeten belüli mértéke. Segítségével a különböző bonyolultságú munkák összemérhetők, átlagos munkára vezethetők vissza. Ez olyan módon történik, hogy a szövetkezetben előforduló minden munkafajtára vonatkozólag megállapítják az egy nap alatt elérendő teljesítményt, az egynapi munkanormát. Ezt azután a munka végzéséhez szükséges képzettség, a munka fizikai nehézsége stb. figyelembevételé alapján munkaegységben értékelik. A minden szempontból átlagos munka egynapi normájának a teljesítéséért egy munkaegység jár, az összes többi munkáért több vagy kevesebb. A szövetkezeti tag a végzett munka jellegétől és a norma teljesítésének a mértékétől függően szerezhet munkaegységeket.

A munkaegység-rendszernek — eredeti formájában — jelentős hiányossága volt, hogy a kolhoztagokat egyénileg nem tette érdekeltté az általuk végzett munka végső eredményében. Ennek megoldására a díjazást egyre gyakrabban a munka eredménye alapján (a terméshozam, az állattenyésztésben a szaporodás, a tejhozam stb. alapján) számított prémiummal kezdték kiegészíteni.

A másik komoly probléma volt, hogy a tagok semmiféle folyamatos díjazásban nem részesültek, egész jövedelmüket csak a gazdasági év végén kapták meg, és annak várható nagyságát előre nem is ismerték, mivel a munkaegységnek előre meghatározott értéke nem volt. Ez természetesen nagyon korlátozta az ösztönző hatást. Ezért a fejlődés folyamán egyre több kolhoz tért át a rendszeres pénzelőleg fizetésére, és ezzel párhuzamosan a munkaegység értékének, vagy értéke egy részének a garantálására. A gazdaságilag legszilárdabb szövetkezetek képesek voltak fix összegű havi jövedelmet biztosítani tagjaiknak. Így ezekben a munkaegységforma túlhaladottá vált, megteremtődtek a munkák pénzbeli értékelésének és díjazásának, a munkaegység nélküli, közvetlen pénzdíjazásnak a feltételei. A készpénzdíjazás gazdasági szilárdságot, megfelelő biztos pénzbevételeket és tartalékokat feltételez. A bizonytalan, ingadozó jövedelemmel, illetve tartalékokkal nem rendelkező szövetkezetek képtelenek a folyamatos pénzdíjazáshoz szükséges eszközöket hónapról hónapra előteremteni.

Hazánk mezőgazdasági termelőszövetkezeteiben is a munkaegység-rendszer az uralkodó munkadíjazási forma, amit a termelési eredmények alapján rendszerint különböző prémiumokkal és előlegezéssel egészítenek ki.

De parasztságunkban igen erős az igény a rendszeres, biztos, garantált munkadíjazásra. Erre mutat, hogy évről évre növekszik a szövetkezeti alkalmazottak száma. Nemcsak a szakemberek és az adminisztrátorok, hanem egyre gyakrabban a traktorosok, fogatosok, állattenyésztők stb. is csak alkalmazotti viszonyban, fix bérért, s a bérből és fizetésből élőket megillető szociális juttatásokért hajlandók munkát vállalni.

A jövedelemelosztás formáinak a megválasztása minden szö-

vetkezet belső ügye. Itt a helyi adottságokhoz való rugalmas alkalmazkodásra, a munkadíjazási formák nagy változatosságára van szükség.

A jól gazdálkodó szövetkezetek egy része nálunk is már pénzdíjazással váltotta fel a munkaegység-rendszert, a munkaegységet kiküszöbölve, közvetlenül pénzben számolják el a teljesítményeket. A szövetkezetek másik csoportja, anélkül, hogy a munkaegységrendszert közvetlen pénzdíjazással váltotta volna fel, rendszeresen garantált nagyságú pénzelőleget biztosít tagjainak. Más szövetkezetek, amellett, hogy év közben is juttatnak bizonyos pénzelőlegeket, a termelés eredményéhez kötve (részes és százalékos művelés, különböző kombinált formák), igyekeznek a részesedésnek legalábbis relatív, a termelési eredményhez viszonyított nagyságot garantálni. Ezen formák közül, kétségtelenül a pénzdíjazás a legfejlettebb. 1968-tól már minden termelőszövetkezet — meghatározott korlátok között — pénzbeli előleget fizet tagjainak. Ez nagy előrelépés a szövetkezeti munkadíjazás fejlődésében.

III. A társadalmi juttatások

A szocialista társadalom tagjai — mint erről már szó volt — a munkából származó jövedelmükön kívül másfajta jövedelmeket, társadalmi juttatásokat is élveznek. Mi indokolja ezt? *Miért nem lehet a lakosság személyes szükségleteinek kielégítését szolgáló egész termék- és szolgáltatásmennyiséget munkadíj formájában szétosztani?* Ennek két fő oka van:

1. Tudjuk, a szocializmus megszünteti az elosztás osztályegyenlőtlenségeit, de nem szünteti meg a képességek és a szociális helyzet különbségeiből adódó egyenlőtlenségeket. A dolgozók többsége családban él, jövedelme nemcsak saját eltartását, hanem családtagjaiét is szolgálja.

Ha a munka szerinti jövedelem volna a jövedelem egyetlen formája, az eltartandó munkaképtelen családtagok, gyermekek, öregek stb. számától függően igen nagy különbségek keletkeznének az egyes családok életviszonyaiban. A nagy létszámú családok egy része esetleg elemi szükségleteit sem elégíthetné ki, nélkülözni volna kénytelen. Ugyanakkor hiányozna az összhang a végzett munka és az egyes dolgozó tényleges fogyasztása kö-

zött. A dolgozók anyagi helyzete nagyon elszakadna a munkában való részvételük mértékétől. Ez természetesen nem egészséges állapot. A munka szerinti elosztás elvének sem felel meg, ha a dolgozók anyagi helyzetét alapvetően családjuk nagysága és nem végzett munkájuk határozza meg. A munkaképtelen családtagok eltartásához ezért a társadalomnak is hozzá kell járulnia.

2. Másrészt, a társadalom tagjainak vannak olyan szükségleteik, amelyek kielégítését a szocialista állam nem teheti egyszerűen a végzett munkától függővé; amelyeket sem az egyén, sem a társadalom szempontjából megfelelően kielégíteni nem lehetne, ha azt nem társadalmilag szerveznék meg, és a költségek viselésében a társadalom túlnyomó részt nem vállalna. Ilyenek pl. a művelődési és az egészségügyi szükségletek. Az egyén jövedelme ugyanis korlátozott, általában nem elég valamennyi szükséglete teljes kielégítésére. Ezért az emberek szükségleteiket rangsorolják. Művelődési és egészségügyi szükségletei kielégítésére a többség csak azt költi, ami táplálkozási, ruházkodási, lakás- stb. szükségletei fedezése után fennmarad. Ha tehát az ezekkel kapcsolatos költségeket is kizárólag a munkából származó jövedelmekből kellene fedezni, kielégítésük háttérbe szorulna, sőt a kis jövedelmű családoknak erre egyáltalán nem jutna. Ezek tagjai számára teljesen lehetetlen lenne képességeik kibontakoztatása, arra csak a magasabb jövedelmű családoknak volna módjuk. Az így létrejött különbségek pedig állandóan fokozódnának, és a gyermekekre is átöröklődnének. Ebbe természetesen a szocialista társadalom nem nyugodhat bele.

A társadalmi juttatások fajtái a következők:

1. társadalombiztosítási juttatások (orvosi ellátás, táppénz, nyugdíj stb.);

2. a gyermekek eltartásához való hozzájárulás (családi pótlék, gyermekgondozási segély, valamint bölcsődék, óvodák stb. fenntartása);

3. oktatási juttatások (oktatási intézmények fenntartása, a magasabb fokon tanulmányokat folytatók támogatása, ösztöndíj, diákotthonok fenntartása stb. formájában);

4. kulturális juttatások (színházak, múzeumok, könyvtárak állami támogatása);

5. kedvezményes üdültetés, üzemi étkezés, munkaruha-juttatás stb.;

6. az állami lakóházak karbantartásához való hozzájárulás.

A társadalmi juttatások fő forrása a nemzeti jövedelem társadalmi fogyasztási alapja. De ezen túlmenően, a társadalmi juttatásokon keresztül különböző, nem anyagi jellegű szolgáltatásokhoz is jut a lakosság. A kórházakban pl. a betegek nemcsak gyógyszert és élelmezést kapnak, hanem az orvosok, ápolók gyógyító tevékenységét is. A gyermekek a bölcsődékben és óvodákban az anyagi ellátás mellett részesülnek az alkalmazottak gondozó tevékenységében is. Míg a munkából származó jövedelmeken keresztül túlnyomórészt anyagi javakat osztanak el, és csak kis részben nem termelő szolgáltatásokat, addig *a társadalmi juttatások jelentős hányadát éppen az ilyen nem anyagi jellegű szociális, kulturális, egészségügyi stb. szolgáltatások teszik ki.*

A társadalmi juttatások egy része *pénzkifizetés formájában* jut el a társadalom tagjaihoz, akik ezt ugyanúgy teljesen szabadon, egyéni belátásuk szerint használják fel, mint a munkadíjként kapott jövedelmeket, tekintet nélkül arra, hogy azt az állam meghatározott szükséglet fedezésére (pl. családi pótlékként) biztosítja. Így van ez pl. a nyugdíjjal, az ösztöndíjjal, a családi pótlékkal, a táppénzzel stb. A másik, nagyobb hányadot *természetben, illetve ingyenes szolgáltatások formájában* kapják, és általában kollektíven veszik igénybe a gyermekintézményekben, kórházakban, iskolákban, üdülőkben stb. Így ezeket a juttatásokat a lakosság nem saját belátása szerint használhatja fel, hanem csak meghatározott szükségletek kielégítésére. A juttatásoknak ez a formája lehetőséget ad az államnak arra, hogy befolyásolja az egyes szükségletek kielégítésének a sorrendjét és fokát, a fogyasztás struktúráját, amire a munkadíjazás, de a különböző pénzbeli társadalmi juttatások sem nyújtanak módot.

A természetbeni, illetve szolgáltatási juttatások egy részéért hazánkban a dolgozók mérsékelt térítést fizetnek (a gyógyszerért, az üdülésért, a gyermekek óvodai, illetve napköziotthoni ellátásáért stb.). A térítés összege gyakran a dolgozó szociális helyzetétől, illetve munka utáni jövedelmétől és eltartott gyermekeinek számától függ, de a tényleges költségeknek mindenképpen csak töredékét fedezi. Mivel a társadalmi juttatás fogalma pontos értelmében ellenszolgáltatás nélküli juttatást

jelent, ezekben az esetekben csak az a rész valóban társadalmi juttatás, amihez a dolgozó ingyen jut, tehát ami a térítés levonása után fennmarad.

A társadalmi juttatások elosztásának elve — ez következik rendeltetésükből — nem lehet a végzett munka arányában történő elosztás. *Milyen elv érvényesül tehát itt?* Valójában két elv. Az egészségvédelmi, oktatási, kulturális juttatásokat a társadalmilag elismert és kielégítendőnek ítélt *személyi szükségletek arányában* osztják el (ez persze még nem valódi szükségletek szerinti elosztás). A juttatások másik csoportjánál *még megmarad bizonyos kapcsolat a munka szerinti elosztással.* A nyugdíjat, a táppénzt stb. a régebben végzett munkától függően kapják a társadalom tagjai. Táppénzt az kap, aki beteg, akinek tehát ilyen támogatásra szüksége van. Azonban, hogy milyen összegűt, ez már addig végzett munkájától, illetve munkabérétől is függ. A társadalmi juttatásokat a lakosság döntő részben közvetlenül az állami költségvetésből kapja. Csupán kis részt nyújtanak az állami vállalatok, illetve szövetkezetek a náluk képzett speciális jóléti, kulturális stb. alapokból.

A társadalmi juttatások nem azonos arányban növelik a különböző rétegek jövedelmét. Rendeltetésüknek megfelelően elsősorban az alacsony keresetű és sokgyermekes családok helyzetén javítanak.

Míg tehát a munka szerinti elosztás eredményeképpen a jövedelmek differenciálódnak, a társadalmi juttatások a jövedelmek egyenlősítése irányában hatnak. Ez szükségszerű. *A társadalmi juttatások a munka szerinti elosztás szerves kiegészítői.* Egyrészt segítik azt, hogy a dolgozók tényleges anyagi helyzete összhangban legyen végzett munkájukkal, másrészt arra irányulnak, hogy a munka szerinti elosztás körülményei között is képességei kibontakoztatásának feltételei a társadalom minden tagja számára biztosítva legyenek.

A társadalmi juttatások hazánkban igen nagy összeget tesznek ki. A lakosság összes pénzjövedelmeinek kb. $\frac{1}{4}$ része társadalmi juttatás. A természetbeni szolgáltatási juttatások (egészségügyi és szociális ellátás, oktatás stb.) az ország egy lakosára számítva kb. évi 2200 Ft-ot, egy-egy családra számítva 7—8000 Ft-ot jelentenek. Ez sokkal nagyobb, mint amihez az ilyen szempontból legmagasabb színvonalat képviselő tőkésországok dolgozói jutnak. Csupán a gyermekek eltartásához való társadalmi hozzá-

járulás mintegy 1400 Ft évente. Egyetlen gyermek gondozása bölcsődében több, mint havi 1000, óvodában 500—600 Ft-ba kerül államunknak. Egy általános iskolás gyermek oktatása évente több mint 800 Ft-ba, egy középiskolásé 2500 Ft-ba kerül, egy egyetemistáé vagy főiskolásé majdnem 12 000 Ft-ba (ösztöndíj nélkül). Óriási összegeket költ államunk társadalombiztosításra és a munkából kiöregedettek nyugdíjellátására. A lakosságnak kb. 97%-a élvezi a társadalombiztosítás juttatásait (a társadalombiztosítás 1936-ban a lakosságnak csak 31%-át fogta át). Több mint egymilliónan kapnak nyugdíjat, illetve járadékot. Kiemelkedően nagyok nálunk a terhes és szülő, valamint a kisgyermekes anyáknak nyújtott kedvezmények is, és ezek a jövőben csak még nőnek.

A parasztságnak nyújtott juttatások a mezőgazdaság szocialista átszervezésével nőttek meg ugrásszerűen A szövetkezeti tagok, amellett, hogy a szövetkezetek közös gazdaságából is kapnak segélyeket, az államtól is jelentős juttatásokat élveznek, betegbiztosítás öregségi járadék, nyugdíj, családi pótlék, gyermekgondozási segélyek stb. formájában. Napirenden van a tsz-tagok nyugdíj- és családipótlék-rendszerének továbbfejlesztése, az állami vállalatok dolgozóira vonatkozó rendszerével egy színvonalra emelése.

Látjuk tehát, hatalmas összegekről van itt szó, melyek a jövőben csak még növekednek, mégpedig hosszú távon a munkajövedelmeknél gyorsabb ütemben. Helyes, arányos felhasználásuk igen nagy jelentőségű, ugyanakkor azonban számos problémát vet fel. A legnagyobb fogyatékosság, hogy a társadalmi juttatások a családnagyság növekedéséből, a több eltartandó gyermekből adódó többletterheket még csak nagyon kis részben tudják ellensúlyozni. Továbbá, a kis jövedelmű és kisebb műveltségű szülők gyermekei, a tanulás, a művelődés szempontjából — minden erőfeszítésünk ellenére — még mindig lényegesen hátrányosabb helyzetben vannak, mint a magasabb jövedelmű és kulturáltabb családban élőké. A gyermekek eltartásához való állami hozzájárulás eddig nagyrészt a gyermekintézményeken keresztül történt. A gyermekintézmények férőhelyei azonban korlátozott számúak, és ezek nem is tudják mindig maradéktalanul megoldani a kisgyermekek gondozásának rendkívül nehéz feladatát. Nagy előrelépés ebben a vonatkozásban a gyermekgondozási segély bevezetése, mely lehetővé teszi, hogy a kisgyermekes anya, ha úgy látja jónak — összes munkában szerzett joga fenntartása mellett — a gyermek két és fél éves koráig kimaradhasson a munkából, és erejét csak családja gondozására fordíthassa. De más juttatásokkal is van probléma. Nagyon egyenlőtlen pl. a lakással kapcsolatos juttatások meg-

oszlása. Míg a lakosság nagy része szinte csak szimbolikus jelentőségű, a karbantartás költségeinek is csak töredékét fedező lakbért fizet, addig a másik része, amely csak saját erejéből tud otthonhoz jutni, meg kell hogy fizesse lakása teljes, vagy majdnem teljes értékét.

A társadalmi juttatások rendszerében a jövőben bizonyos változtatásokat kívánunk eszközölni. A pénzjuttatások arányát növelni kívánjuk a természetbeni juttatásokhoz viszonyítva. (A szabadon felhasználható pénzjuttatásokat az emberek a természetbeni juttatásoknál általában többre értékelik.) Továbbá, a juttatások egy részét, melyeket eddig is a vállalatok fedeztek (üdültetés, üzemi étkeztetéshez való hozzájárulás, vállalati szociális, kulturális létesítmény stb.), a vállalat gazdasági eredményének függvényévé kívánjuk tenni, illetve a dolgozó kollektívára bízni, hogy azokat fenntartja-e természetbeni formájukban, vagy az eddig fenntartásukra fordított összeget pénzbeli részesedésként osztja szét.

A társadalmi juttatásoknak munkára ösztönző hatásuk nincs, vagy alig van, és ez nem is feladatuk. Ezért napjainkban az a törekvésünk, hogy elsősorban a munka szerinti jövedelmeket növeljük. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi juttatások fejlesztése elhanyagolható lenne. A családvédelemnek, az egyenlő művelődési lehetőségek megteremtésének, az öregekről, betegekről való gondoskodásnak a feladata megköveteli továbbfejlesztésüket.

Áruforgalom a szocializmusban

A forgalom a szocializmusban is az újratermelés egyik alapvető szférája: összekötő kapocs a termelés és a felhasználás (fogyasztás) között. A forgalom mindenekelőtt a termékeknek (és a szolgáltatásoknak) a mozgása a termelőktől a felhasználókig, s azoknak az intézményeknek az összessége, amelyek a forgalmat lebonyolítják.

A kapitalizmusban és a szocializmusban a forgalom egyaránt áruforgalom, de a termelési viszonyok rendszerének alapvető különbözősége miatt más az áruforgalom köre és jellege. A szocialista árutermelés tárgyalásánál láttuk, hogy a szocializmusban a munkaerő lényegében kikerül az áruforgalom köréből, megszűnik a vállalatok, a természeti erőforrások stb. adásvétele, tehát más az áruforgalom köre, mint a kapitalizmusban. A szocialista áruforgalom jellegét az határozza meg, hogy alapja nem magántőkések közötti adásvétel, hanem a tervgazdálkodás rendszerében működő szocialista vállalatok közötti csere.

A szocialista áruforgalom egységes egészet képez. Az egységen belül azonban meg kell különböztetnünk a forgalomnak egymástól elhatárolódó *területeit*, amelyek természetesen szorosan összefüggnek egymással.

Az előállított javak (termelési eszközök és fogyasztási cikkek) nagyobb részét *az országon belül* termelik és használják fel, forgalmuk az országon belül bonyolódik le. Ám a megtermelt javaknak nem jelentéktelen — sőt növekvő arányú — része kerül a *nemzetközi* árucsere-forgalomba, illetve az itthon felhasznált termékek számottevő részét külföldön állítják elő.

Ebben a fejezetben a belső áruforgalmat vizsgáljuk.

Az országon belüli áruforgalom — a munkamegosztás bonyo-

lult rendszerének és a termelési viszonyok szerkezetének megfelelően — maga is rendkívül sokrétű. Három legfontosabb területe:

1. a lakosság áruellátása,
2. a termelési eszközök forgalma, és
3. a mezőgazdasági termékek forgalma.

I. A lakosság áruellátása a szocializmusban

A rendelkezésre álló fogyasztási cikkek és szolgáltatások különböző módokon kerülnek a személyes fogyasztás szférájába. Ennek megfelelően ezeket a javakat három fő csoportra oszthatjuk. Az első az *árualap,* vagyis azoknak a javaknak az összessége, amelyek áruformát öltenek, amelyeket a fogyasztók pénzjövedelmükből vásárolnak. A második csoportba azok a termékek és szolgáltatások tartoznak, amelyeket a szocialista állam *ingyen* (vagy majdnem ingyen) bocsát a lakosság rendelkezésére. A harmadik csoport: a lakosság — elsősorban a parasztság — fogyasztása *saját termelésből.*

A fogyasztási cikkek áruforgalma abszolút értelemben a szocializmus egész időszakában növekszik. Relatív változását az ingyenesen nyújtott javak, valamint a saját termelésből való fogyasztás alakulása dönti el. A szocializmus előrehaladásával csökken a saját termelésből való fogyasztás részaránya, és tendenciáját tekintve növekszik az ingyenes juttatásoké. E kétféle változás eredményeként módosul az árualap részaránya. (Lehetnek olyan időszakok, amelyekben korlátozni kívánjuk az ingyenes juttatások növekedését, mert előzően túlságosan gyorsan nőttek a pénzjövedelemhez képest.) Az elkövetkező egy-két évtizedben az árufogyasztás gyorsabban fog nőni a teljes fogyasztási alapnál, főként azért, mert csökkenni fog a saját termelésből való fogyasztás — elsősorban a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése következtében.

A továbbiakban a fogyasztási alapnak legfőbb formájával, az árualappal, pontosabban a fogyasztási cikkek áruforgalmával foglalkozunk részletesebben.

1. A fogyasztási cikkek áruforgalmának tervszerű fejlődése, a kereslet és kínálat egyensúlya

A tervszerűség a fogyasztási cikkek forgalmában azt jelenti, hogy a társadalom tudatosan biztosítja a forgalom arányos fejlődését, tehát a kereslet és a kínálat globális és strukturális egyensúlyát, a társadalom érdekeinek megfelelő alakulását. Erre a szocialista árutermelésben meg is van a lehetőség, mert a piaci mechanizmus működése és a szocialista vállalatok tervezése összekapcsolódik a népgazdaság központi tervszerű irányításával, a beruházások, a termelés, az egyéni pénzjövedelmek, az árarányok stb. állami szabályozásával.

A kereslet és a kínálat globális egyensúlya: az *árualap* és a *vásárlóalap* megegyezése. Az árualap, vagyis a fogyasztási cikkek (termékek és szolgáltatások) összkínálata az az árumennyiség, amelyet az adott időszakban meghatározott árakon eladni szándékoznak. A fogyasztási cikkek kínálata lehet kisebb és lehet nagyobb termelésüknél, mert először is a fogyasztási cikkek termelési eszközökre cserélődhetnek a külkereskedelemben és megfordítva, másodszor, a fogyasztási cikkek árukészleteinek növekedése esetén a folyó árufogyasztás kisebb a folyó árutermelésnél, készletcsökkenés esetén pedig az előbbi nagyobb az utóbbinál. Az árualap nagyságát az áruforgalmi mérlegekben tervezik meg.

A *vásárlóalap* a lakosság pénzjövedelmének az a része, amely különféle egyéb kiadások levonása után áruvásárlások céljaira megmarad. A vásárlóalap nagyságát a lakosság pénzbevételeinek és pénzkiadásainak mérlege alapján állapítják meg. A mérleg egyik oldalán a lakosság különféle forrásból származó jövedelmei szerepelnek, másik oldalán pedig pénzügyi kiadásai (adók, kölcsöntörlesztések stb.), a megtakarítások, és végül a fogyasztási cikkek vásárlására fordítható összeg.

A vásárlóalap nominális pénzösszeg. A lakosság tényleges *vásárlóereje* (vásárlóképessége) a vásárlóalap nagyságán kívül függ az árszínvonaltól is.

Az összkeresletnek és az összkínálatnak meg kell egyeznie. Ha egyensúlyuk megbomlik, úgy azt helyre kell állítani. A szocializmus viszonyai között lehetetlen, hogy az összkínálat tartósan (a készleteknek tervszerűen meghatározható mértékét felülmúlva) nagyobb legyen az összkeresletnél, vagyis hogy a fo-

gyasztási cikkekben tartósan általános túltermelés következzék be. Ugyanis a szocialista államot nem gátolja semmiféle profitérdek abban, hogy a jövedelmeket növelje (vagy az árszínvonalat csökkentse), ha az összkínálat ideiglenesen nagyobbnak mutatkozik az összkeresletnél. De — amennyiben ez indokolt — arra is van mód, hogy a fogyasztási cikkek kínálatát a szükséges mértékben csökkentse, rendszerint a felhalmozás növelésével.

Időnként mutatkozik azonban olyan tendencia, hogy az összkereslet gyorsabban növekszik az összkínálatnál. Ha nem biztosítjuk tudatosan az egyensúlyt, növekvő általános áruhiány lép fel. A szóban forgó esetben az egyensúly helyreállítható a kínálat fokozott növelésével, vagy (és) a nomináljövedelmek emelkedésének korlátozásával, vagy (és) az általános árszínvonal emelésével.

A keresletnek és a kínálatnak azonban nemcsak globálisan kell megegyeznie, hanem *strukturálisan* is, azaz, nem elegendő, hogy az összkínálat és az összkereslet megfeleljen egymásnak, hanem az egyes cikkcsoportok és cikkek kínálatának is meg kell egyeznie az iránt uk mutatkozó kereslettel. *A globális egyensúly nem független a strukturális egyensúlytól: ténylegesen akkor létezhet az előbbi, ha megvalósul az utóbbi is.* Ha ugyanis a kínálat összetétele nem felel meg a kereslet szerkezetének, akkor hiába egyezik meg az árualap és a vásárlóalap, a vásárlóalap egy részét nem tudják a vásárlók felhasználni, mert egyes keresett cikkekből hiány mutatkozik, egyidejűen pedig más cikkekből elfekvő készletek halmozódnak fel, az árualap egy része nem adható el.

Az árualap és a vásárlóalap globális és strukturális egyensúlyát a közvetlen és a közvetett eszközökkel való állami irányításnak, és az ipari, valamint a kereskedelmi vállalatok önálló tevékenységének kombinálásával lehet és kell biztosítani a szocializmus viszonyai között.

A tervszerű irányítás és a vállalati gazdálkodás rendszerének biztosítania kell, hogy a kínálat és a kereslet egyensúlyban legyen, dinamikus egyensúlyban fejlődjön. Az áruforgalom tervszerűsége megmutatkozik abban, hogy a szocialista állam a keresletnek és a kínálatnak nem akármilyen egyensúlyára törekszik, hanem *tudatosan befolyásolja a kereslet összetételét.* A kínálat nem alkalmazkodhat minden esetben szolgaian az adott kereslethez. Először is, rövidebb távon — még egy ötéves

tervperiódusban is — a termelés és a külkereskedelem, tehát a kínálat szerkezete nem változtatható meg tetszés szerint, nem képes maradéktalanul idomulni a kereslet változásaihoz. Ezért a kínálati lehetőségeket figyelembe véve kell befolyásolni a keresletet.

Másodszor, hosszabb távon (15—20 év alatt) a kínálat struktúrája már jelentősen módosítható, tehát alig van akadálya annak, hogy a kínálat szerkezetét a várható kereslethez igazítsák. Indokolt viszont, hogy a szocialista állam — a társadalom érdekében — bizonyos fogyasztói célokat is kitűzzön (állami preferenciák). Ezek meghatározásakor figyelemmel van arra, hogy egészségesebbé tegye a táplálkozást, kulturáltabbá a fogyasztást, megkönnyítse a nők háztartási munkáját, csökkentse a városi és a falusi életmód különbségét stb. Mérlegelni kell továbbá a fogyasztás különböző irányainak gazdaságosságát is, vagyis hogy adott befektetésekkel az egyes ágazatokban a termelésnek és a fogyasztásnak milyen ütemű növelése érhető el. Az állami preferenciáknak megfelelően a szocialista állam tudatosan befolyásolja a keresletet. Erre számos eszköz áll rendelkezésére. Közülük az egyik legjelentősebb a *fogyasztói árpolitika*, az árarányok megváltoztatása a kitűzött célok elérése érdekében.

A forgalom tervszerű fejlődése feltételezi, hogy a szocialista vállalatok és a központi tervező szervek felmérik a *kereslet* várható alakulását. A kereslet — részint nagyságának, de kiváltképpen összetételének — alakulása közvetlenül a fogyasztók elhatározásától függ. Viszont a fogyasztói döntéseket különféle társadalmi — elsősorban gazdasági — tényezők determinálják. (A legfontosabb keresleti tényezőkkel a továbbiakban részletesebben foglalkozunk.) Éppen mert a kereslet e tényezők függvényeként változik, s mert e tényezők jelentős része a népgazdasági tervek alapján szabályozható (pl. a jövedelmek, az árak, a kínálat stb.), ezért először is, a keresletkutatás különféle módszereinek kombinálásával *megközelítő* pontossággal fel lehet tárni a várható változást, s ennek megfelelően alakítani, befolyásolni lehet a kínálat nagyságát és fő arányait is; másodszor, ugyancsak megközelítő pontossággal szabályozni, alakítani lehet a keresletet.

2. A kereslet növekedése és összetételének (struktúrájának) változása

A lakosság a rendelkezésére álló pénzösszeggel meghatározott árakon árukat vásárolhat. E pénzösszeg (a vásárlóalap) nagysága mindenekelőtt a lakosság pénzjövedelmének mennyiségétől függ. A fogyasztási cikkek összkeresletének nagyságát tehát lényegében az állam szabályozza a pénzjövedelmek és az árszínvonal — vagyis a vásárlóképesség — meghatározásával. Ám a fogyasztóknak nem kell elkölteniük teljes pénzjövedelmüket, tehát az összkereslet kisebb lehet — és rendszerint kisebb is — a vásárlóképességnél.

A fogyasztók maguk döntik el, hogy *milyen árukra és milyen arányban* költik el pénzüket. A fogyasztóknak különböző szükségleteik vannak, s a szükségletek kielégítése számára a vásárlóképesség keretet szab. A vásárlók határozzák meg, hogy ebben a keretben mely szükségletek kielégítésére fordítsanak pénzt, és hogy az egyes szükségletféleségek kielégítésére mennyi pénzt szánnak. A fogyasztók döntéseit azonban — mind az összes fogyasztásicikk-kereslet, mind a keresleti struktúra tekintetében — meghatározott társadalmi-gazdasági tényezők szabják meg. Ezek a tényezők egyfelől a fogyasztók *szükségleteire* hatnak, másfelől arra, hogy e szükségletek mennyiben jelentkeznek *fizetőképes* szükségletként, vagyis keresletként.

A kereslet alakulása a következő legfontosabb tényezőktől, illetve tényezőcsoportoktól függ:

a) a reáljövedelem,
b) az ár arányok,
c) a kínálat,
d) a népesség száma és összetétele,
e) az életkörülményekkel kapcsolatos egyéb tényezők.

A felsorolt keresleti tényezők természetesen a legszorosabban összefüggnek egymással, még tárgyalásuk során sem különíthetők el teljesen egymástól.

a) A reáljövedelem

A reáljövedelem fogalmát kétféleképpen szokták meghatározni. Az egyik definíció szerint: az a termék- és szolgáltatás-

mennyiség, amely az adott pénzjövedelemből az érvényes árakon megvásárolható. Ez a meghatározás voltaképpen a *vásárlóképességet* írja le. Az adott pénzjövedelemből az érvényes árakon számos különféle összetételű jószághalmaz vásárolható meg.

A vásárlóképesség egyenlete:

$$N = \sum_{i=1}^{n} p_i q_i$$

ahol N a nomináljövedelem: p_i az X jószág érvényes ára; q_i az X_i jószág megvásárolható mennyisége. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a fogyasztó teljes penzjövedelmét két jószág (jószágcsoport) — X és Y — megvásárlására költi. (Például élelmiszerekre és iparcikkekre.) Szerkesszünk egy kétdimenziós koordináta-rendszert, amelynek egyik tengelyére az X jószágot (jószágcsoportot), a másik tengelyére az Y jószágot (jószágcsoportot) vesszük fel. Ebben a koordináta-rendszerben a q_x és a q_y mennyiségek lehetséges kombinációi (feltéve, hogy az egész penzjövedelmet elköltik) egy egyenes, a vásárlóképesség egyenes pontjainak felelnek meg. (Lásd az 1. sz. ábrán pl. $M'L'$ egyenes.) Ha három — X, Y *és* Z — jószágot (jószágcsoportot) veszünk (pl. élelmiszer, ruházat, tartós fogyasztási cikkek), akkor a háromdimenziós koordináta-rendszerben a vásárlóképesség síkjának pontjai mutatják q_x, q_y és q_z mennyisegek lehetséges kombinációit. Ha n számú terméket veszünk alapul, akkor az n—1 dimenziós hipersík pontjai az X_1, X_2, ... X_n jószágfajták q_1, q_2, ... q_n mennyiségeinek megvásárolható kombinációi az N pénzjövedelemből, p_1, p_2, ... p_n árrendszerben.

1. sz. ábra

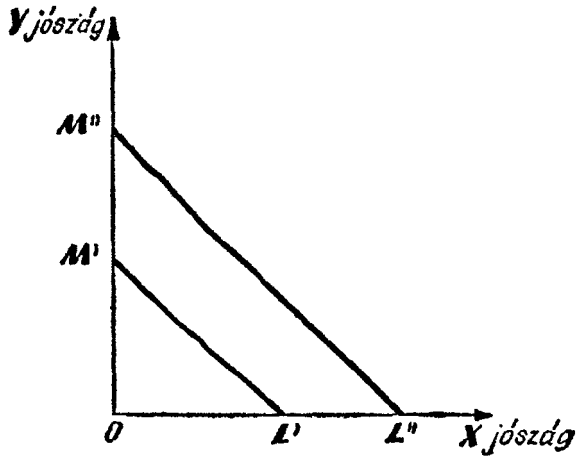

A másik definíció szerint a reáljövedelem a *reálfogyasztással* egyenlő, pontosabban az előbbi a megtakarításokkal és az ún. pénzügyi kiadásokkal nagyobb az utóbbinál. *A reálfogyasztás pedig egyetlen meghatározott összetételű jószágkombináció*, és nem a lehetséges (megvásárolható) jószágkombinációk halmaza.[1]

A keresleti prognózis készítésében a reáljövedelemnek mindkét értelme jelentős. A prognózisok és a tervek készítésekor mindkét reáljövedelem-fogalomra szükség van. A bázisidőszak reálfogyasztásából indulnak ki, a tervek nagyjából meghatározzák a vásárlóképesség változásának mértékét, s a megválaszolandó kérdés: a bázis-reálfogyasztás és a vásárlóerő tervezett változása alapján az új vásárlóképesség keretei között várhatóan hol lesz a reálfogyasztás (a vásárlóképesség új síkján hol lesz a fogyasztási pont), milyen lesz a fogyasztás összetétele?

E kérdés megválaszolásakor figyelembe kell vennünk, hogy a fogyasztók nem feltétlenül költik el teljes jövedelmüket, hanem annak egy részét *megtakarítják*, vagyis az összkereslet kisebb lesz a teljes pénzjövedelemnél. Általában azt tapasztaljuk, hogy az alacsony jövedelmű családok teljes jövedelmüket elköltik, a magasabb jövedelműek már félre tudják tenni annak egy részét; s a jövedelmek emelkedésével növekszik a megtakarított hányad. Tehát az összkereslet lassabban nő az összjövedelemnél.

A tőkésországokban is érvényesül az, hogy a jövedelmek emelkedésével növekszik a megtakarítások hányada. Ezekben az országokban azonban jelentős részben más a megtakarítások indítéka. Bizonyos társadalmi rétegek tőkegyűjtés céljára takarékoskodnak, tehát az elhalasztott kereslet végül is termelési eszközök, részvények stb. formájában fog konkretizálódni. További jelentős indítéka a takarékosságnak a tőkésországokban a jövőtől — munkanélküliség, betegség, öregség, rossz üzletmenet stb. — való félelem. A mi rendszerünkben viszont a megtakarítások, a kereslet elhalasztásának döntő indítéka: pénzgyűjtés olyan drágább tartós fogyasztási cikkek és szolgáltatások vásárlására, amelyek a folyó jövedelemből nem szerezhetők meg

A megtakarítások ellentétele a hitel. A lakosság részletre, vagy személyi kölcsönből vásárolja a fogyasztási cikkek egy részét. Ennyiben az érintett családok az adott időpontban többet vásárolhatnak jövedelmüknél. A jövedelem egy részét viszont a hitelek visszafizetésére fordítják. A hitelállomány növekedhet, vagyis egy adott időszakban nagyobb lehet a folyósított hitelek összege, mint a visszafizetéseké.

[1] A reálfogyasztás a vásárlóképesség egyenesének, illetve síkjának egy meghatározott pontja.

Az egészségesen fejlődő szocialista gazdaságban a lakosság vásárlóképessége évről évre emelkedik. Ennek megfelelően biztosítani kell az árualap szakadatlan növekedését. Az áruforgalom volumenének növekedése alapjában véve a reáljövedelem emelkedését tükrözi. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az áruforgalom és a reáljövedelem eltérően is alakulhat, pl. az előbbi átmenetileg növekedhet, stagnáló, vagy éppen csökkenő reáljövedelem esetén is, mert erőteljesen csökken a parasztság részaránya, vagy (és) csökken a parasztság saját termelésből származó fogyasztása. Mivel azonban a fogyasztás döntő, sőt egyelőre növekvő hányada árufogyasztás, az összkereslet és az összforgalom alakulását a reáljövedelem alakulása determinálja.

Az áruforgalom volumene hazánkban a következőképpen alakult az elmúlt időszakban (változatlan árakon számítva, 1950 = 100). Az adatok tartalmazzák a magánkereskedelemnek a helyi árualapból származó értékesítését is.

Az áruforgalom alakulása hazánkban

Megnevezés	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Élelmiszerek és élvezeti cikkek*	100	102	93	104	116	123	129	133
Iparcikkek	100	98	85	95	124	130	155	171
Együtt:	*100*	*100*	*90*	*100*	*120*	*126*	*141*	*150*

Megnevezés	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Élelmiszerek és élvezeti cikkek*	140	155	167	179	192	206	222	230
Iparcikkek	180	206	227	225	230	254	272	283
Együtt:	*158*	*178*	*196*	*200*	*209*	*227*	*244*	*253*

* Bolti, kereskedelmi forgalom, vendéglátás és üzemélelmezés együtt.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1964. 106., 185. old. és Statisztikai Évkönyv 1965, 193. old.

A tapasztalat azt mutatja, hogy nemcsak az összkereslet függ szorosan a vásárlóképességtől, hanem általában az egyes cikkek kereslete is, különösen az átfogóbb termék- és szolgáltatáscsoportoké. Vagyis *a kereslet összetételének változására jelentősen hat a vásárlóképesség alakulása.* A vásárlóképesség azonban az

adott nagyságú nominálјövedelmektől és az érvényes áraktól függ. Változása kétféleképpen is hathat a kereslet összetételére:

a) a nominálјövedelem színvonalának változásával és

b) az árarányok változásával.

Ha a nominálјövedelmek módosulnak és az árak változatlanok maradnak, akkor a jövedelemhatás tisztán érvényesül. Ugyanazt az eredményt kapjuk, ha az árszínvonal módosul, de az árarányok változatlanok maradnak, vagyis valamennyi fogyasztói ár egyenes arányban nő vagy csökken. Ha az árarányok nem változnak, a vásárlóképesség módosulásának mértéke egyértelműen mérhető.[2]

Ha minden egyéb keresleti tényezőt — tehát az árarányokat is — konstansnak tekintünk (és ennek a feltételezésnek bizonyos határok között megvan a létjogosultsága), akkor kifejezhetjük bármely X cikk keresletét a reálјövedelem függvényében. A keresleti függvény képét a *kereslet jövedelemgörbéje*, az ún. *Engel*[3]-görbe mutatja meg. A görbe képe természetesen minden konkrét esetben — elsősorban attól függően, hogy milyen cikkről vagy cikkcsoportról van szó — más és más. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy az Engel-görbe szabály szerint, vagyis az

2. sz. ábra

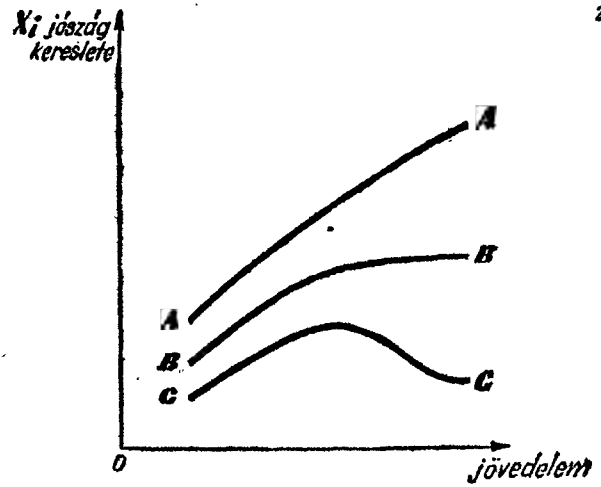

[2] Ebben az esetben a vásárlóképesség egyenesei, illetve síkjai párhuzamosak. Lásd a 404. oldalon közölt 1. sz. ábrán *M'L'* és *M"L"* egyeneseket.

[3] *Ernst Engel* (1821—1896) német statisztikus volt.

esetek többségében — a jövedelem-tengelyen az origótól pozitív irányba haladva — emelkedő (lásd 2. sz. ábra *A A* görbe), vagyis a reáljövedelem emelkedésével általában növekszik, s a reáljövedelem süllyedésével általában csökken az egyes fogyasztási cikkek kereslete. Csakhogy az egyes cikkek és cikkcsoportok kereslete legfeljebb kivételesen nő ugyanolyan arányban, mint a reáljövedelem: általában egyeseké gyorsabban, másoké pedig lassabban. Arra is van azonban példa, hogy bizonyos cikkek Engel-görbéje — legalábbis bizonyos intervallumban — párhuzamos a jövedelemtengellyel (lásd 2. sz. ábra *B B* görbe), tehát miközben a jövedelem emelkedik, az adott cikk kereslete változatlan marad; sőt az is előfordul, hogy meghatározott jövedelemszínvonal felett a kereslet a jövedelem növekedésével csökken (lásd 2. sz. ábra *C C* görbe).

Annak elemzésénél, hogy a kereslet hogyan és mennyire függ a jövedelemtől, fontos eszközül szolgál a *kereslet jövedelemrugalmassági* (jövedelemelaszticitási) *együtthatója.* Ez a koefficiens azt mutatja meg, hogy 1% *jövedelemváltozásra egy adott X cikk vagy cikkcsoport keresletének hány százalékos változása* esik.

$$_{x}E_{R} = \frac{\Delta D_x}{D_{x0}} \cdot \frac{\Delta R}{R_0} = \frac{\Delta D_x}{\Delta R} \cdot \frac{R_0}{D_{x0}};$$

ahol E_R az X cikk (vagy cikkcsoport) keresletének jövedelemrugalmassági együtthatója, ΔD_x az X cikk keresletének differenciája, D_{x0} az X cikk eredeti kereslete, ΔR a jövedelemdifferencia, R_0 az eredeti jövedelem.

Ha valamely jószág kereslete gyorsabban nő a jövedelemnél, a növekvő jövedelemnek egyre nagyobb hányadát költik az adott cikk megvásárlására ($xE_R > 1$). Ebben az esetben *rugalmas* keresletről beszélünk. Ha a kereslet arányosan változik a jövedelemmel, ez utóbbinak konstans részét költik a szóban forgó cikk megvásárlására ($xE_R = 1$). Ha a kereslet lassabban nő a jövedelemnél, a növekvő jövedelem csökkenő hányadát költik az adott fogyasztási cikk megvásárlására ($xE_R < 1$). Ez esetben *merev* keresletről beszélünk.

A különböző jövedelmű családok fogyasztását *egyazon időszakban* összehasonlítva, az ún. *Engel-törvény* érvényesülését konstatálhatjuk: az alacsonyabb jövedelmektől a magasabb felé haladva a fogyasztók családi költségvetésük egyre kisebb há-

nyadát fordítják élelmiszerek vásárlására (az élelmiszerek kereslete merev), és egyre nagyobb hányadát iparcikkek vásárlására.

Ha *különböző időszakok* jövedelem- és fogyasztási adatait vetjük össze, akkor előfordulhat ugyan, hogy a jövedelmek emelkedésével, más tényezők hatására, egy ideig gyorsabban emelkedik az élelmiszer-fogyasztás az iparcikkfogyasztásnál, s még inkább növekedhet az élelmiszer-kiadások súlya az összes kiadásokban, de ha a reáljövedelem emelkedése rendszeres és jelentős mértékű, akkor a fogyasztásban, sőt a forgalomban is igaznak bizonyul, hogy az élelmiszerek részaránya csökken.

Az iparcikkek közül kiváltképpen a *tartós fogyasztási cikkek* (bútorok, háztartási gépek, televízió, fényképezőgép, autó stb.) kereslete rugalmas. Például 1957-ben hazánkban a bérből és fizetésből élők bútorkeresletének átlagos rugalmassági együtthatója 1,83 volt.

b) Az árarányok

Az előző pontban a reáljövedelem alakulásának a kereslet összetételére gyakorolt hatását vizsgáltuk. Az árak *színvonalát* figyelembe vettük, de feltételeztük, hogy *arányaik* változatlanok. Márpedig a kereslet tényleges összetételét nemcsak az árszínvonal határozza meg (a nomináljövedelemmel együtt), hanem az érvényes árarányok rendszere is. Valamely *X* jószágfajta árának változása hat a keresletére egyrészt azzal, hogy megváltoztatja az általános vásárlóképességet, másrészt azzal, hogy a szóban forgó ár viszonylagos nagysága megváltozik a többi jószág árához, tehát az általános árszínvonalhoz és a „rokon" cikkek árához képest. Az árváltozások jövedelemhatásának elkülönített vizsgálatánál feltettük, hogy az árarányok változatlanok.

Az árarányváltozások hatását elkülönítetten vizsgálva, azt kell feltételeznünk, hogy a reáljövedelem, pontosabban az általános vásárlóképesség konstans.

Valamely *X* jószág *P* ára változhat, s közben a reáljövedelem állandó maradhat, ha *a)* az árváltozás jövedelemhatását azonos irányú nomináljövedelem-módosulás kompenzálja, *b)* az említett jövedelemhatást más árak, vagy az általános árszínvonal ellentétes irányú változása egyenlíti ki, *c)* az adott jószágra költött árösszeg az összkiadások csekély hányada, tehát az árváltozás jövedelemhatása elhanyagolható.

Általában azt mondhatjuk: ha valamely fogyasztási cikk ára változik, és a reáljövedelem változatlan marad, az érintett cikk kereslete ellentétes irányban módosul. (Vagyis az ár emelkedésével a kereslet csökken, s az ár csökkenésével a kereslet nő.) Ezt az összefüggést úgy szoktuk jellemezni, hogy *a kereslet árrugalmassága szabály szerint negatív.*

A kereslet árrugalmassági (árelaszticitási) együtthatója azt fejezi ki, hogy 1% árváltozásra a kereslet hány százalékos változása jut. A kereslet árrugalmassági együtthatója:

$$_{x}E_{p} = \frac{\Delta Q_x}{Q_{x0}} : \frac{\Delta P_x}{P_{x0}} = \frac{\Delta Q_x}{\Delta P_x} \cdot \frac{P_{x0}}{Q_{x0}};$$

ahol $_{x}E_{p}$ az X cikk keresletének árrugalmassági együtthatója, ΔQ_x az X cikk keresletének differenciája, Q_{x0} az X cikk keresett mennyisége az árváltozás előtt, ΔP_x az X cikk árdifferenciája, P_{x0} az X cikk eredeti ára.

Kivételesen előfordulhatnak olyan esetek, amelyekben az áremelkedés keresletnövekedést, az ársüllyedés keresletcsökkenést idéz elő. Ezzel a jelenséggel az alacsonyrendű (inferioris) szükségleteket kielégítő cikkeknél találkozunk, de csak akkor, ha az ármódosulás reáljövedelemváltozást is okoz. Például ha lecsökkentik a kenyér árát, s ezáltal az általános vásárlóképesség emelkedik, lehetséges, hogy a kenyérvásárlás nem növekszik, hanem csökken. Ha azonban a reáljövedelem az ármódosulás ellenére valóban változatlan marad, akkor az inferioris javaknál is rendszerint azt tapasztaljuk, hogy az ár és a kereslet között negatív korreláció van.

Valamely fogyasztási cikk ára nemcsak saját keresletére hat (ezt nevezzük az árváltozás *direkt* hatásának), hanem más fogyasztási cikkekére is. Ezt a kölcsönhatást *keresztrugalmasságnak* nevezzük. Egyes jószágfajták a szükségletkielégítés szempontjából „rokonságban" vannak egymással: helyettesítik vagy kiegészítik egymást. Ha pl. az Y jószág és az X jószág *helyettesek,* akkor rendszerint a Q_y ellenkező irányban módosul a P_x változásával, a Q_y pedig azonos irányban. Például a megdrágult vajat a fogyasztók a viszonylag olcsóbbá vált margarinnal helyettesítik bizonyos határok között. Ha bizonyos javak *kiegészítik* egymást a fogyasztásban (pl. X jószág komplementáris Z jószággal), akkor általában mind a Q_x, mind a Q_z a P_x-szel ellenkező irányban fog változni. Például az autó árának csök-

kenése maga után vonja az autó keresletének növekedését (direkt hatás), és ezáltal a benzin keresletének növekedését is (keresztrugalmasság).

c) A kínálat

A fogyasztási cikkek keresletére nagy hatással van maga a kínálat. A termelőerők fejlődésével új fogyasztási cikkek jelennek meg, s ezek új szükségleteket ébresztenek, és esetleg régieket szüntetnek meg. Egy-egy cikk vagy cikkcsoport minőségének és választékának változása befolyásolja a kereslet szerkezetét. Például a konfekció-ruházat termelésének növelése, minőségének és kidolgozásának javítása, a választék és a méretek bővítése (mind többen találnak ízlésüknek és alakjuknak megfelelő készruhát) akkor is megnöveli a konfekció arányát a méteráru-kereslethez képest, ha változatlanok a reáljövedelmek és a konfekció—méteráru ára aránya. Még tágabb tere van a cikkcsoportokon és cikkeken belüli választék szerinti kereslet befolyásolásának a kínálat segítségével.

Amikor a kínálatnak a keresletre gyakorolt befolyásáról beszélünk, akkor persze ezen nem azt értjük, hogy a vevő ne vásárolhassa meg pénzéért azt, amit szeretne, hogy a kereskedelem mindent ráerőszakolhat a vásárlókra. Ha ez utóbbi következik be — vagyis a kínálat szerkezete *eltér* a fizetőképes szükségletek összetételétől —, akkor a fogyasztók nem jutnak hozzá azokhoz a cikkekhez, amelyeket vásárolni akarnak. Ebben az esetben a fogyasztók vagy elköltik a hiánycikkekre szánt pénzüket olyan árukra, amelyek kaphatók a forgalomban (de természetesen elégedetlenek lesznek, mert bizonyos szükségleteik továbbra is kielégítetlenül maradnak), vagy pedig tartalékolják pénzüket, abban a reményben, hogy később hozzájutnak a keresett cikkhez. Ez a kényszerből megtakarított pénz a fogyasztók oldalán kielégítetlen keresletet jelez, ugyanakkor bizonyos árukból eladhatatlan készletek halmozódnak fel az állam kezében. Gyakorlatilag mindkét eset egyidejűen következik be akkor, ha a kínálat nem felel meg szerkezetileg a keresletnek.

Végül a kínálattal, mint a keresletet befolyásoló tényezővel kapcsolatban említjük meg *az értékesítő szervezet közvetlen hatását* a kereslet összetételére. Az árukészlet elosztása az ország különböző vidékei között (a kereskedelem szaknyelvén szólva:

az áruterítés), a kereskedelmi dolgozók munkája, a reklám, a bolthálózat kiterjedésének és korszerűségének fejlődése (pl. az önkiszolgáló boltok terjedése), a részletüzlet köre és feltételei stb., mind fontos szerepet játszanak a kereslet összetételének meghatározásában.

d) A lakosság összetétele

A lakosság keresletének összetétele jelentős mértékben függ *társadalmi rétegenkénti* megoszlásától. A szocializmusban a vizsgált probléma szempontjából két nagy csoportot különböztetünk meg: 1. a munkásokat és alkalmazottakat, 2. a parasztságot. A lakosság megoszlása e két nagy csoport között, erősen befolyásolja a kereslet struktúráját. Hazánkban a munkások és alkalmazottak átlagjövedelme még jelenleg is magasabb a parasztság átlagjövedelménél, tehát már ennek következtében is különböző a két csoport átlagos keresleti struktúrája. Továbbá: különbözik az *azonos* reáljövedelmű (és létszámú) munkás- és alkalmazotti családok, valamint a parasztcsaládok *fogyasztásának* szerkezete. (Eltérő életmód, kultúrszínvonal, fogyasztói szokások.) Még inkább eltér a kétféle, azonos reáljövedelmű család keresletének, *pénzkiadásainak* szerkezete. (A mezőgazdaságban jelentős a saját termelésből való fogyasztás.) Meg kell jegyeznünk, hogy a termelőszövetkezeti parasztcsaládok fogyasztásának és pénzkiadásainak szerkezete közelebb áll a munkás- és alkalmazotti családokéhoz, mint az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládoké, de azért az előbbiéknél is eléggé jelentős a különbség. Nyilvánvaló tehát, hogy a városi és a falusi népesség számarányának változása módosítja a lakosság összes fogyasztásának, s még inkább pénzkiadásainak szerkezetét és az összkereslet nagyságát.

Fontos keresleti tényező *az egyes társadalmi csoportok belső megoszlása a jövedelemnagyság szerint.* A jövedelemhatást (a kereslet jövedelemrugalmassági együtthatóját) tárgyalva azt feltételeztük, hogy a lakosság különböző jövedelmű csoportjainak aránya nem változik. Ha azonban jelentősebben módosul a lakosság jövedelemkategóriák szerinti összetétele, a kereslet másként alakul, mintha az átlagjövedelem módosulásával egyidejűen (nagyjából) változatlan marad a lakosság szerkezete. Ha pl. a magasabb jövedelmű családok számaránya emelkedik (mondjuk

azért, mert csökken az eltartottak száma, vagy mert a dolgozóknak mind nagyobb hányada válik kvalifikálttá), akkor az értékesebb fogyasztási cikkek — pl. a tartós fogyasztási cikkek — keresletének súlya az összforgalomban jobban emelkedik, mint amennyit pusztán az *átlagos* reáljövedelem növekedése indokol. (A magasabb jövedelműek kiadásaiban nagyobb súllyal szerepel a tartós fogyasztási cikkek vásárlása.) Vagy megfordítva: ha elsősorban az alacsonyabb kategóriák jövedelme emelkedik, akkor pl. a ruházati cikkek kereslete nagyobb arányban nőhet, mint amennyit az átlagos reáljövedelem növekedése indokol. (Az alacsony jövedelemkategóriákban a ruházati cikkek kereslete rugalmas, míg bizonyos jövedelemszínvonal felett merevvé válik.)

A fentieken túl hatással van a kereslet összetételére a lakosság *kor, nem, foglalkozás* stb. szerinti összetétele. Az 1980-ig terjedő tervidőszakban pl. számolnunk kell azzal, hogy az átlagos életkor növekedésének következtében (még a jelenleginél magasabb népszaporodás esetén is) emelkedni fog az idősebb korosztályok számaránya. Ennek a ténynek kihatása van a kereslet várható alakulására is.

e) Az életkörülményekkel kapcsolatos egyéb tényezők

A kereslet összetételét a lakosság igen tág értelemben vett életkörülményei határozzák meg. A kereslet alakulása szempontjából legfontosabbakról (pl. a reáljövedelem nagysága, valamely adott társadalmi réteghez való tartozás stb.) már szóltunk. Ugyancsak fontos keresleti tényezők az életkörülmények más összetevői is: a társadalmi viszonyok, a történelmi tradíciók, a szokások, a divat, a kultúrszínvonal, a munkaviszonyok — beleértve a munkaidő hosszát is —, a lakosság tulajdonában levő ruházati és tartós fogyasztási cikkek állománya, az éghajlat, az időjárás. A kereslet tervezése szempontjából természetesen csak azt kell tanulmányoznunk, hogy ezeknek a tényezőknek a *változása* hogyan módosítja a kereslet szerkezetét. Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy vannak olyan természeti tényezők (pl. az éghajlat), amelyek igen fontosak a kereslet szerkezetének kialakításában. Miután azonban gyakorlatilag állandóak, nincs jelentős szerepük a kereslet struktúrájának *változásában*. A fenti ténye-

zők egy másik része (pl. az időjárás, a divat stb.) erősen változékony, tehát a rövidtávú tervekben messzemenően számolni kell velük. További keresleti tényezők (pl. a fogyasztói szokások, a lakásviszonyok stb.) ugyan nem állandóak, de viszonylag lassan változnak; a rövidtávú (egyéves vagy annál rövidebb) tervezésben nem kell különösebb gondot fordítanunk rájuk, de már hosszútávon (pl. húsz év alatt) jelentősen befolyásolhatják a kereslet szerkezetét. Nyilvánvaló pl., hogy az ingyenesen kapott fogyasztási javak hányadának változása, a munkaidő csökkenése stb. jelentősen módosítani fogja a kereslet szerkezetét a következő évtizedekben.

3. A lakosság áruellátásának kereskedelmi szervezete

a) A szocialista kereskedelem koncentrációja

A szocialista kereskedelem erősen *koncentrált*. A kereskedelem koncentráltságát három szempontból vizsgáljuk: *a)* a vállalatok centralizáltsága; *b)* a bolthálózat központosítása; és *c)* az egy eladóhelyre jutó forgalom nagysága szempontjából. Kereskedelmünkben az összpontosítás mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a forgalom túlnyomó részét viszonylag nem nagyszámú kereskedelmi *nagyvállalat* bonyolítja le. Hazánkban az 1966. december 31-i állapot szerint 91 állami kiskereskedelmi vállalat, 53 állami vendéglátóipari vállalat és mintegy 590 földművesszövetkezet kezében összpontosult a forgalom zöme.

A kereskedelmi nagyvállalatok a forgalom növekvő hányadát bonyolítják le a tőkésországokban, ezzel szemben még a legfejlettebb államokban is tömegesen léteznek kereskedelmi kistőkések és viszonylag kisebb kereskedelmi vállalatok, amelyek súlya az összforgalomban nem jelentéktelen, jóllehet csökkenő tendenciájú. Még alacsonyabb a kereskedelmi tőke koncentrációja a kevésbé fejlett országokban.

Hazánkban a forgalom társadalmasításának eredményeként a koncentráció erős növekedése nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy a forgalom nem nagyszámú kereskedelmi vállalat kezében központosult, hanem abban is, hogy megnövekedett az áruházak és a nagyboltok súlya. A boltok tekintetében a forgalom összpontosulása azonban elsősorban abban nyilvánul meg, hogy felszökött az egy boltra és egy bolti dolgozóra jutó áruforgalom.

Bár a megelőző állapothoz képest jelentősen előrehaladt kereskedelmi hálózatunk koncentrációja (a kapitalizmustól erősen dekoncentrált keres-

kedelmi bolthálózatot örököltünk), még nagyarányú fejlődés előtt állunk. A fejlett tőkésországokban, bár az egyik oldalon még mindig nagy szerepük van a kereskedelmi kistőkéseknek, a többé-kevésbé önálló kisboltoknak, a másik oldalon hatalmas áruházak, „supermarket"-ek (nagy önkiszolgáló élelmiszeráruházak), önkiválasztó iparcikk-üzletek stb. jöttek létre. Teljesen nyilvánvaló, hogy a mi kiskereskedelmi hálózatunk is ebben az irányban fejlődik, annál is inkább, mert a koncentrált hálózat teszi lehetővé a kulturáltabb, és a fejlett technikát alkalmazó eladási formák bevezetését.

A szocialista kereskedelem koncentrációjával kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy a szocialista kereskedelemben a koncentráció tekintetében is az adott feltételeknek megfelelő optimum kialakítására kell törekedni. Az adott feltételekhez viszonyított túlzott koncentráció pl. az élelmiszer-kereskedelemben nem javítja, hanem rontja az áruvásárlás feltételeit, a dolgozók szabad idejének nagyobb részét veszik igénybe a bevásárlások stb. Különösen falun okoz nagy nehézségeket az élelmiszerüzletek megritkulása. Viszont már jelenleg is nagy fokú koncentrációja lehetséges az olyan boltoknak, amelyek egy-egy család által ritkán vásárolt cikkeket — ruházati cikkeket, tartós fogyasztási cikkeket — árusítanak (ez részben megvalósult, részben még megvalósítandó). Az ilyen boltok koncentrálása azért is fontos, mert az adott készletek összpontosításával nagyobb választék biztosítható; továbbá csökkennek a kereskedelemben az elfekvő készletek.

A kereskedelmi hálózat koncentrációjának mértékét nem szabad a vásárlók rovására megszabni, ellenkezőleg, a vásárlók jobb kiszolgálását és ellátását is biztosítani kell. Első ötéves tervünk nagy vívmánya, hogy megteremtette a viszonylag magas fokon koncentrált társadalmasított kereskedelmet, s ennek előnyei azonnal éreztették kedvező hatásukat. A gazdaságpolitika hibája e téren az volt, hogy a fogyasztók, a vásárlók érdekeinek elhanyagolásával, gyakran túlzásba vitte a koncentráció mértékét, elsősorban a napi cikkeket árusító boltok túlzott megritkításával, anélkül, hogy a boltok vevőátbocsátó képességét növelő korszerű eladási formák (önkiszolgálás, önkiválasztás, automaták, postán küldés stb.) bevezetését szorgalmazta volna. E formák egy részének (különösen az önkiszolgálásnak) elterjedésében az elmúlt évtizedben jelentős eredmények születtek, de még ezen a téren is igen sok a tennivaló.

b) A szocialista kereskedelem költségei és nyeresége

A szocialista kereskedelem lehetőséget nyújt arra, hogy a forgalmat optimális — vagyis a tőkés kereskedelemnél alacsonyabb — szintű *forgalmi költségekkel* bonyolítsa le.

A Szovjetunióban 1960-ban a forgalmi költségek súlya a teljes áruforgalomban, beleértve a vendéglátóipart is (ez utóbbiban a forgalmi költségek színvonala — a dolgok természeténél fogva — jóval magasabb a bolti kereskedelemnél) 7,76, 1962-ben 8,17% volt, 1965-ben pedig 9%. Hazánkban 1966-ban a Belkereskedelmi Minisztérium hatáskörébe tartozó bolti kereskedelmeben — beleszámítva a vendéglátóipart is — 1966-ban 7,3% volt a forgalmi költségek aránya.

A szocialista áruforgalom költségszínvonalának alacsony volta elsősorban annak tudható be, hogy a szocializmus létrejöttével megszűnnek az éles konkurrenciaharccal kapcsolatos költségek, pl. a felesleges reklámköltségek (ez nem jelenti azt, hogy a szocializmusban nincs szükség versenyre és reklámra), lecsökkennek a realizálási nehézségek miatt felhalmozódott árukészletek felesleges raktározási költségei, és az ebből a raktározásból származó áruveszteségek (bár a forgalom zavartalan lebonyolításához megfelelő készletek felhalmozása, s ezeknek a raktározása elkerülhetetlenül együtt jár bizonyos veszteségekkel), továbbá lehetőség nyílik a szállítások ésszerű megszervezésére és a kereskedelmi hálózat kapacitásának ésszerű kihasználására, megszűnik a tőkés kereskedelemre jellemző spekulációs kereskedelmi láncolat, s az áruk kevés láncszem közbeiktatásával jutnak el a termelőktől a fogyasztókhoz. A költségek jelenlegi — az optimálisnál alacsonyabb — színvonalának azonban az is az oka, hogy sok tekintetben nem elégséges a bolthálózat szélessége és felszereltsége, a kereskedelmi eladószemélyzet létszáma, szakképzettsége és bérszínvonala.

A kereskedelmi vállalatok a *kereskedelmi árrésből* fedezik forgalmi költségeiket. A nagykereskedelmi vállalatok termelői áron veszik meg a fogyasztási cikkeket és nagykereskedelmi áron adják el a kiskereskedelmi vállalatoknak és a földművesszövetkezeteknek. A termelői ár és a nagykereskedelmi ár különbsége — a termelővállalat vagy a nagykereskedelmi vállalat által fizetett forgalmi adót nem számítva — a *nagykereskedelmi árrés*, amely fedezi a nagykereskedelem költségeit és még ezen felül nyereséget biztosít a nagykereskedelmi vállalatnak. Az állami kiskereskedelmi vállalatok és a földművesszövetkezetek fogyasztói áron adnak el. A nagykereskedelmi ár és fogyasztói ár különbsége a *kiskereskedelmi árrés*, amely fedezi a kiskereskedelem költségeit és még ezen felül nyereséget biztosít az állami kiskereskedelmi vállalatoknak, illetve a földművesszövetkeze-

teknek. A kereskedelmi árrésnek általában a fogyasztói ár százalékában kifejezett viszonylagos nagyságát *kereskedelmi haszonkulcs*nak nevezzük.

A szabályozott piaci mechanizmus működése bizonyos követelményeket támaszt a haszonkulcsok rendszerével szemben:

1. Az árucikkek jelentős részénél lehetőséget kell adni a kereskedelmi vállalatoknak arra, hogy a piaci viszonyok alakulása szerint és üzletpolitikájuknak megfelelően maguk határozhassák meg az egyes cikkekben érvényesíteni kívánt kereskedelmi árrésük (haszonkulcsuk) nagyságát.

2. A szóban forgó mechanizmus feltételezi, hogy a hatóságilag biztosított vásárlási és értékesítési monopóliumok megszűnnek, vagy minimálisra csökkennek. Tehát a kiskereskedelem vásárolhat a termelővállalattól, s mind a termelővállalat, mind a nagykereskedelmi vállalat eladhat közvetlenül a fogyasztónak. Ennek megfelelően a nagy- és kiskereskedelmi árrést azoknak kell realizálniuk, akik a tényleges forgalmi tevékenységeket végzik, akkor is, ha vannak a haszonkulcsokra vonatkozóan előírások, akkor is, ha az árak rögzítettek. Ez a feltétele annak, hogy a termelő- és a kereskedelmi vállalatok a forgalom leggazdaságosabb útját válasszák ki.

3. A kereskedelmi haszonkulcsnak elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy a kereskedelmi vállalatok valóban önállóan gazdálkodhassanak. A kereskedelmi árrésből kell a kereskedelmi vállalatoknak fedezniük dolgozóik bérét és nyereségrészesedését, elhasznált eszközeik pótlását, a fejlesztés jelentékeny részét, a felvett hiteleknek — kamatokkal együtt való — törlesztését, az eszközlekötési járulékot, valamint a hagyományos (beszáradási, porlási, törési stb.) veszteségtérítésen felül a kiárusításokból és a leértékelésekből szükségszerűen adódó veszteségeket.

A forgalmi költségek egy része nem függ a forgalom nagyságától, de legalábbis nem változik azzal arányosan, s ezért a költségszínvonal a forgalom volumenének emelkedésével csökken. S mivel a szocializmusban fennáll a lehetősége és a szükségszerűsége a forgalom állandó és jelentős növekedésének, ezért lehetséges és szükséges a költségszínvonal csökkentése a forgalomban.

Az a megállapítás, hogy a forgalmi költségek színvonalának elsősorban a forgalom volumenének növekedésével kell csökkennie, nem jelenti azt, hogy el kell hanyagolni a forgalmi költségek

csökkentésének olyan tényezőit, mint a raktározási veszteségek csökkentése, a szállítás további ésszerűsítése stb. Ezek a tényezők azonban csak másodlagosan csökkenthetik a forgalmi költségek színvonalát: legalábbis akkor, ha nem akarjuk figyelmen kívül hagyni egyrészt a fogyasztók érdekeit, másrészt a népgazdaság egyéb követelményeit. A forgalmi költségek színvonalának nem a lehetséges minimumára kell törekedni, hanem optimumára, amely egyidejűleg biztosítja az áruforgalom gazdaságosságát és a vásárlók érdekeit.

A szocializmusban is kettős jellegű folyamat az áruforgalom: egyrészt az értékalak megváltoztatása, az érték realizálása, másrészt a használati érték kezelése, mozgatása a termelőktől a fogyasztókhoz. Az áruforgalom kétoldalúságának megfelelően kétfélék a forgalmi költségek is: részben az értékalak változtatásával kapcsolatos ún. *tiszta forgalmi költségek*, részben a használati érték mozgatásával és kezelésével kapcsolatos *produktív forgalmi költségek*. Elsősorban éppen az ún. tiszta forgalmi költségek csökkentek.

A szocialista országok nagykereskedelmében a forgalmi költségek túlnyomó részét a szállítási költségek, elsősorban a szállítási és a raktározással kapcsolatos munkabérköltségek képezik. A kiskereskedelemben a legdöntőbb tényező a munkabérköltség, elsősorban az elárusítók bére. Nagykereskedelmünkben 1966-ban a költségek az összforgalom 3,82%-át tették ki, ezen belül a szállítási költségek 1,53%-ot, a nettó munkabérköltségek 0,93%-ot, vagyis a költségeknek mintegy kétharmadát.

A szovjet kiskereskedelemben 1965-ben a költségszínvonal a kiskereskedelmi forgalomhoz viszonyítva 6,61% volt, ebből a munkabérek 2,91%, a szállítási költségek 1,13%.[4]

A Belkereskedelmi Minisztérium hatáskörében működő bolti kiskereskedelemben 1966-ban a költségszínvonal a forgalom 6,51%-a volt, ezen belül a munkabérköltségek 3,11%-a, vagyis az összes költségeknek mintegy felét tették ki.

c) A szocialista kereskedelmi szervezet szerepe

A szocialista kereskedelemnek az a szerepe, hogy közvetítsen a termelés és a fogyasztók között. E közvetítő szerepe sokrétű feladatot foglal magában.

A szocialista kereskedelemnek mindenekelőtt az a feladata,

[4] Lásd Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR 1960., 1962. és 1965.

hogy *a termékeket a fogyasztókhoz eljuttassa* (mégpedig gyorsan és olcsón), ami által e termékek értékének végleges realizálását is megvalósította.

Külön alá kell húzni a szocialista kereskedelem szerepét *a város és a falu közötti* egészséges vérkeringés biztosításában.

A szocialista kereskedelem közvetítő szerepéből következik *az áruk átcsoportosításának,* ún. „keverésének" feladata is, azaz a termelési választékból kereskedelmi választék kialakítása. A termékeket a termelés a maga technikájának és szervezésének megfelelő csoportokban bocsátja ki, a vásárlók viszont a fogyasztás jellegének megfelelő csoportosításban keresik. A kereskedelem feladata az, hogy a különböző termelési ágakkal és termelőüzemekkel kiépítse a kapcsolatokat, s ezek termékeit a fogyasztók számára megfelelően csoportosítsa, biztosítva a kellő választékot.

A kereskedelemnek megfelelő *készletek gyűjtése* is feladata. Készletek nélkül a kereskedelem nem biztosíthat kielégítő választékot a vásárlóknak. Továbbá azért is szükséges a készletezés, mert időnyszerű eltérések vannak a termelés és a fogyasztás között. Végül, megfelelő készletek nélkül a kereskedelem nem tudja a termelést befolyásolni.

A *termelés befolyásolása* a kereslet mind tökéletesebb kielégítése érdekében a kereskedelemnek igen fontos feladata. Mindenekelőtt az szükséges, hogy a kereskedelem valóban a fogyasztói keresletet képviselje a termelővállalatokkal szemben. Ez feltételezi a kereskedelmi vállalatok megfelelő gazdasági önállóságát és anyagi érdekeltségét, e vállalatok versenyét, a kellő nagyságú árukészleteket, a népgazdaság piaci egyensúlyát, továbbá azt, hogy elegendő eszközt fordítsanak a kereskedelem fejlesztésére. Ha a kereskedelem ki van szolgáltatva a termelővállalatoknak, nem gyakorolhat lényeges befolyást tevékenységükre.

Bár a szocialista kereskedelem alapvető feladata a kereslet tanulmányozása és ennek közvetítése a termelés számára, emellett nem elhanyagolható feladat az sem, hogy a *keresletet befolyásolja.* A termelés jelentős mértékben nem közvetlenül hat a keresletre, hanem a kereskedelem közvetítésével. (Mint ahogy a kereslet is rendszerint a kereskedelmen keresztül hat a termelésre.) A kereskedelem általában nem befolyásolhatja az összkereslet nagyságát, de befolyásolhatja annak összetételét. (Bár az összkereslet nagyságára bizonyos befolyást gyakorolhat a ke-

reskedelem: befolyásolhatja a jövedelmek, kiadások és megtakarítások közötti megosztását, s a pénzkiadások megosztását árusvásárlások és szolgáltatások között.)

A kereslet befolyásolása szükségessé válhat népgazdasági érdekből is (pl. a kereskedelem importált termékekről hazai előállításúak felé terelheti a vásárlásokat). A kereskedelemnek azonban elsősorban a fogyasztás kulturáltságának növelése érdekében kell a keresletet, a szükségleteket, az ízlést befolyásolnia. A kereskedelemnek kell az új cikkeket „bevezetnie", a fogyasztókkal megismertetnie, megkedveltetnie, a szükségletet irántuk felkeltenie. Részben a kereskedelemnek kell szorgalmaznia azt, hogy az ipar milyen termékeket gyártson. (Ma még előfordul, hogy a kereskedelem nem tesz eleget ennek a feladatának, sőt húzódozik attól, hogy az ipartól újfajta termékeket átvegyen, s ezeket a forgalomba bevezesse.)

Ismételten hangsúlyozni kell azonban, hogy a fogyasztás befolyásolása másodlagos feladat. Az elsődleges feladat a kereslet tanulmányozása és érvényesítése. S a kereslet befolyásolásának is elsősorban a fogyasztók érdekeit kell szolgálnia.

4. A szocialista kereskedelem formái

a) A szocialista kereskedelem három formája

A szocialista kereskedelem különböző formáit először is tulajdonformák szerint csoportosítjuk.

A tulajdonformák különbözősége alapján a szocialista kereskedelemnek három formáját ismerjük: *a)* az állami kereskedelem, *b)* a szövetkezeti kereskedelem, *c)* a termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti tagok ún. piaci kereskedelme (a Szovjetunióban a kolhozpiaci kereskedelem). A szocialista kereskedelem fejlődése mindhárom forma fejlesztését megköveteli.

Az *állami kereskedelem* a szocialista kereskedelemben vezető szerepet játszik. Itt a forgalom lebonyolítását szolgáló eszközök és árukészletek az állam tulajdonában vannak, a kereskedelem által realizált társadalmi tiszta jövedelem nagy részével az állam rendelkezik, s a forgalom jelentős részét államilag szabályozott árakon bonyolítják le.

A Szovjetunióban 1965-ben az egész kiskereskedelmi forgalom 68,1%-át bonyolította le az állami kiskereskedelem.

Hazánkban részben a hároméves terv, főként pedig az első ötéves terv időszakában létrehoztuk és megszilárdítottuk az állami kereskedelmet, a nagykereskedelemben kizárólagosságot, a kiskereskedelemben pedig vezető szerepet biztosítva számára. (1966-ban az állami kiskereskedelem súlya 68,5% volt.)

A *fogyasztási szövetkezetek* — eltérően a termelőszövetkezetektől — nem teljesen elkülönült vállalatok, hanem országosan tömörülnek. Felső szerveik — szövetségeik — vannak, egészen az országos központig (a Szovjetunióban a Centroszojuz, nálunk a SZÖVOSZ).

Az ún. *piaci kereskedelem*ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és azok tagjai árufeleslegeiket közvetlenül adják el a lakosságnak, az árak a kínálat és a kereslet kölcsönhatásának eredményeként lényegében szabadon alakulnak.

A Szovjetunióban a kiskereskedelmi forgalomnak 1940-ben 14,3%-át (az élelmiszer-kiskereskedelmi forgalomnak 20,2%-át). 1955-ben 8,7%-át (az élelmiszer-forgalomnak 14,2%-át), 1960-ban 4,4%-át (az élelmiszer-forgalomnak 7,4%-át), 1962-ben 4,3%-át (az élelmiszer-forgalomnak 6,8%-át), 1965-ben 3,4%-át (az élelmiszer-forgalomnak 5,5%-át) tette ki a kolhozpiaci forgalom. Hazánkban a szabadpiac súlya az élelmiszer-forgalomban Budapesten és 42 városban 1966-ban 4,2% volt.

b) Nagybani és kicsinybeni kereskedelem

A szocialista kereskedelem formáinak csoportosítása másodszor tevékenység, funkció szerint történik.

A kereskedelemben kétféle fő tevékenységet különböztethetünk meg: *a)* a *nagykereskedelmi* (nagybani kereskedelmi) tevékenységet, amelynek lényege a viszonteladóknak — kiskereskedelmi vállalatoknak, vagy más nagykereskedelmi vállalatoknak — teljesített eladás, *b)* a *kiskereskedelmi* (kicsinybeni kereskedelmi) tevékenységet, amelynek lényege a közvetlenül a fogyasztóknak történő értékesítés.

A szocialista országokban is általában külön szervezet a nagykereskedelem és külön szervezet a kiskereskedelem.

A *nagykereskedelmi* szervezet közvetít a termelés és a kiskereskedelem között. Nagy tételekben vásárol a termelővállalatoktól (valamint a felvásárló kereskedelemtől és a külkereskedelem-

től), s ugyancsak nagy tételekben ad el a kiskereskedelmi szervezetnek. A nagykereskedelem feladata az ésszerű, lehető legolcsóbb szállítás megszervezése.

A *kiskereskedelmi* szervezet közvetlen kapcsolatban van a fogyasztókkal. Nagy tételekben vásárol a nagykereskedelemtől és kis tételekben ad el a vevőknek. A kiskereskedelem a fogyasztói igényeknek megfelelően van megszervezve.

Az eddig gazdasági mechanizmusban — azzal összhangban — szigorúan el volt különítve a nagykereskedelem és a kiskereskedelem, mind szervezetileg, mind funkcionálisan. A korábbi években sokan vitatták a különálló nagykereskedelmi szervezet létjogosultságát. Azt javasolták, hogy a nagykereskedelmi vállalatok funkcióit részben a termelő-, részben a kiskereskedelmi vállalatok vegyék át. Ez az álláspont arra a tényre hivatkozott, hogy a fejlett tőkésországokban a koncentráció előrehaladásával egyre inkább kiszorul az önálló nagykereskedelem. Azt javasolták, hogy ne a boltok tizezrei építsenek ki kapcsolatokat termelővállalatainkkal (egyébként ma sem a boltok tizezrei állnak kapcsolatban a nagykereskedelemmel), hanem viszonylag nem nagyszámú, de hatalmas forgalmat lebonyolító kiskereskedelmi vállalatok. Valójában azonban éppoly hiba lenne a nagykereskedelmi szervezet teljes megszüntetése, mint az eddigi nagykereskedelmi monopólium fenntartása. A termelő-, a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi vállalatoknak lehetővé kell tenni, hogy maguk válasszák meg a legésszerűbb forgalmi utat, vagyis a termelő- és a kiskereskedelmi vállalatok használják fel a nagykereskedelmi szervezetet, ha ezt ésszerűnek találják, de teremtsenek egymással közvetlen kapcsolatot, ha azt látják kedvezőbbnek. Sőt a kiskereskedelmi szervezet kihagyását is lehetővé kell tenni, vagyis megengedni akár a termelővállalatoknak, akár a nagykereskedelmi vállalatoknak, hogy boltokat tartsanak fenn, közvetlenül adhassanak el a fogyasztóknak. Ilyen szervezeti elvek alapján várhatjuk, hogy egyrészt valóban a leggazdaságosabb és legésszerűbb értékesítési utak alakulnak ki (és majd a gyakorlat mutatja meg, hogy az egyes szakmákban valóban jogosult-e az önálló nagykereskedelmi szervezet), másrészt az értékesítésben a tényleges verseny feltételei jönnek létre.

II. A termelési eszközök áruforgalma

1. A termelési eszközök árujellege

Láttuk a tankönyvnek a szocialista gazdaságirányítási rendszerrel foglalkozó fejezetében, hogy a *direkt* típusú irányítási rendszer erősen leszűkíti, korlátozza az áru- és pénzkategóriák hatókörét, az ármechanizmusok működését. Különösképpen vonatkozik ez a termelési eszközökre, amelyeknek termelését, el-

osztását és forgalmát az ilyen rendszerben kötelező tervutasítások szabják meg. Ebben az irányítási rendszerben a termelési eszközöknek nincs valóságos piacuk, hanem az illetékes állami szervek kiutalására, az ún. anyagi-műszaki ellátás keretében jutnak el felhasználóikhoz (a vállalatokhoz), amelyek, ha rendelkeznek is a szükséges pénzzel, csak központilag meghatározott keretek között vásárolhatják meg a szükséges termelési eszközt. Ezt a tényleges helyzetet tükrözte és próbálta igazolni az a régebbi elméleti felfogás, hogy a szocializmusban a termelési eszközök nem áruk, hanem csak az áruk külső burkát őrzik meg.

Az *indirekt* típusú szocialista gazdaságirányítási rendszer kialakulása a tények erejével bizonyítja be ennek az elméleti felfogásnak a tarthatatlanságát. Ebben az irányítási rendszerben ugyanis a termelési eszközöknek is valóságos piacuk van, valóságos árukként adják-veszik őket, működik a termelésieszköz-kereskedelem.

A termelési eszközök áru voltának és árujellegük jelenleg szükséges erősítésének hangsúlyozása mellett azonban rá kell mutatni arra is, hogy a termelési eszközök mint áruk bizonyos *sajátosságokkal* rendelkeznek a fogyasztási cikkekkel szemben.

A termelési eszközök nem a személyes fogyasztás tárgyai, hanem olyan termékek, amelyeket a termelésben használnak fel, s így jelentőségüket éppen a termelésben betöltött szerepük szabja meg. A termelési eszközök közül a munkaeszközök (beruházási termékek), s ezek körében is elsősorban a gépek, berendezések, szerszámok a tudományos kutatás műszakilag alkalmazott eredményeit testesítik meg, s közvetítik azokat a termelőtevékenység felé, ennélfogva *alapvető tényezői a termelés hatékonyságának*. A munkatárgyak többnyire passzív elemei a termelésnek, bár a modern vegyipar és egyes részegységeket, alkatrészeket gyártó gépipari ágazatok továbbfeldolgozásra (beépítésre) szánt termékei is forradalmasítóan hatnak a termelőfolyamat további láncszemeire (pl. tranzisztorok, műanyagok).

A termelési eszközök felhasználásuk területén a termelés tárgyi feltételei. Ezért hiányuk sokkal nagyobb károkat okozhat, mintha egyik-másik fogyasztási cikk néhány napig vagy hétig nem kapható. Ha egy-egy gép kiesik a termelésből, ha valamilyen anyag, vagy akárcsak jelentéktelen alkatrész, műszer is hiányzik, ez komoly fennakadást okozhat. A részleges, a viszonylag kis mértékű hiány is teljesen megzavarhatja egy vállalat ter-

melését. Ezért a termelési eszközökből általában *széles választékú, biztonsági tartalékot is magában foglaló készletekre* van szükség.

Az adott termelőberendezés az alkalmazott technológiát többnyire egyértelműen meghatározza, ennélfogva általában ugyanazokra a meghatározott anyagokra, félkész termékekre, részegységekre, pótalkatrészekre, szerszámokra van szükség a termelés állandó megújításához. A fejlesztés, a beruházások tekintetében már számos változat közül lehet kiválasztani a legmegfelelőbbnek ígérkező technológiát és berendezést, sőt magát a beruházási célt is. Ugyanakkor a meglevő berendezéseknek, a megszokásnak van bizonyos keresletválasztékot konzerváló hatása is. Mindez a termelési eszközök iránti keresletet többé-kevésbé merevvé, meghatározottá teszi.

Keresletük merevsége, hatékonyságuk szerepe *a termelési eszközök piacának is speciális vonásokat* kölcsönöz.

A fogyasztási cikkek nagy részénél az utolsó adásvételi aktussal (a fogyasztó megvásárolja a terméket) a termék elhagyja a gazdaság területét, a magánháztartásba kerül és elfogyasztják. A termelő és fogyasztó kapcsolata itt többnyire véletlenszerű. Az esetek zömében nem eleve meghatározott, hogy további szükséglete fedezésére a fogyasztó azonos termelő azonos termékét vásárolja meg.

A termelési eszközöknél viszont eléggé általános az, hogy az adásvétellel *nem zárul le a termelő és a fogyasztó kapcsolata.* Elsősorban a munkaeszközöknél, de sokszor a munkatárgyaknál is létrejönnek a további alkatrészellátásra, garanciára, garanciális javításokra stb. vonatkozó megállapodások. Emellett a felhasználói kereslet viszonylagos merevsége, a társadalmi munkamegosztás rendszerében sok területen kialakuló tartós termelési kooperáció a termelő- és felhasználó vállalatok kapcsolatát állandó jellegűvé és szervezetté teszi.

A termelésieszköz-forgalomban is árukapcsolatok jönnek létre, de nem a termelő és végső fogyasztó, hanem a termelés belső szféráiban, termelő és termelő között. A termelés belső vertikumaiban kialakuló kereslet-kínálati viszonyok összességét pedig a végső felhasználás keresleti viszonyai határozzák meg. A termelés egymásra épülő láncszemeinek együttműködése végül is fogyasztási cikkeket, vagy beruházási javakat hoz létre, ezek kínálatában csúcsosodik ki. A fogyasztási cikkek és beruházási javak

iránti kereslet másodlagos, harmadlagos stb. hatásaként alakul a termelők egymás felé áramló kereslete is. (Itt a külkereskedelemmel összefüggő kérdésektől eltekintünk.) Összességét tekintve tehát a termelési eszközök iránti keresletet a végső fogyasztásnál jelentkező, az állam által kézbentartott vásárlóerő szabja meg, ezért a termelésieszköz-forgalomban az általános egyensúly kérdése nem önállóan jelenik meg, hanem a végső fogyasztásnál mutatkozó kereslet-kínálati viszonyok függvényeként.

Speciális vonás az is, hogy a szocializmusban a termelési eszközök piaca nagyrészt az állami tulajdon körén belüli árukapcsolatokat foglalja magában.

2. *A termelési eszközök forgalmazása*

A *direkt* típusú gazdaságirányítási rendszerben a termelési eszközök forgalmazása általában hatóságilag előírt kényszerpályákon halad. A pályák csomópontjai a specializált, hatósági funkciókkal is felruházott készletezői-kereskedelmi szervezetek (nálunk ilyenek voltak az ún. készletező vállalatok). E szervezetek többnyire kettős monopolhelyzetben vannak: egyrészt meghatározott termékeket a termelő csak e szervezetnek adhat el, másrészt csak tőle vásárolhatók ilyen termékek. Ez a forma összhangban van a vállalatok tervutasításokkal történő irányításával, és kielégíti a központi anyag- és termékgazdálkodás rendszerét, mert a forgalom így központilag viszonylag könnyen áttekinthető és kézbentartható. Ugyanakkor sokszor gátolja az egészséges vérkeringést, a vállalatok közötti együttműködéshez szükséges kapcsolatok kialakulását; akadályozza azt, hogy a termelő a szükségletekhez igazodjék, így sokszor felesleges készletek felduzzadását idézi elő; rendkívül sok bürokratikus adminisztrálgatás, nehézkesség forrása.

Az *indirekt* típusú irányítási rendszer feloldja a termelésieszköz-forgalomban a forgalmi pályák kötöttségeit. A vállalatok maguk választják meg, hogy melyik vállalattal lépnek kapcsolatba, hogy közvetlenül a termelőtől vásárolnak-e (illetve a felhasználónak adják-e el termékeiket), vagy a közvetítő termelésieszköz-kereskedelem szolgáltatását veszik-e igénybe.

A forgalmazás irányai és hordozói — az anyagi érdekeltség hatására — a tendenciákat tekintve aszerint alakulnak ki, aho-

gyan az a fizetőképes szükségletek kielégítése, a forgalmi költségek nagysága és a készletek volumene szempontjából népgazdaságilag optimális.

Termelővállalat termelővállalatnak általában közvetlenül akkor ad el, ha kapcsolatuk viszonylag állandó (pl. a kialakult termelési kooperációkban), a rendelések nagy tételűek, illetve, ha az áru műszaki bonyolultsága, vagy a műszaki igények és gyártási lehetőségek összehangolásának követelménye ezt a közvetlen kapcsolatot mindkét fél számára kedvezőbbé teszi.

A termelési eszközöket forgalomba hozó specializált kereskedelmi vállalatok emellett fontos szerepet töltenek be. Leveszik a termelő válláról a kis- és középfogyasztók áruellátásának gondját, az üzlet- és raktárhálózat fenntartásának speciális feladatait. Ezért, valamint nagy tételű rendeléseik alapján árengedményeket érhetnek el a termelőknél. A felhasználókat viszont a termelésieszköz-kereskedelmi vállalat gyors — gyakran raktári — kiszolgálása megkímélheti attól, hogy a termelőktől közvetlenül, hosszabb szállítási időtartamra, nagyobb tételeket rendeljenek, és ezzel jelentős eszközlekötési tehertől, raktározási és kezelési költségtől mentesülnek. Természetesen egyes termelővállalatok is berendezkedhetnek arra, hogy a termelésieszköz-kereskedelmi vállalat funkcióit is betöltsék.

A termelésieszköz-kereskedelmi vállalatok tevékenységének akkor van létjogosultsága, ha az a termelőknek és a felhasználóknak egyaránt érdeke. Bekapcsolódásuk a forgalmi folyamatba ilyen módon egyúttal népgazdasági érdek is, mert csak akkor létezhetnek, ha a munkamegosztás révén a forgalmi folyamatot racionálisabbá, olcsóbbá teszik.

3. A termelésieszköz-kereskedelem funkciói

A termelésieszköz-kereskedelem tevékenysége a *beszerzésen* kívül a *készletezést* és *értékesítést* is felöleli. A készletezés és értékesítés nem jelentkezik különálló feladatként, mikor a termelő közvetlenül a felhasználó rendelése alapján termel és szállít. Bár a termelőnél ilyenkor is felmerülhet készletezés, amennyiben kedvezőbb számára a gyártási programot úgy összeállítani, hogy a megrendelt termékmennyiség még a szállítási határidő előtt készüljön el. Ha azonban nem kifejezetten meghatározott rendelésre történő beszerzésről van szó, akkor a beszerzett (termelt) termékek raktározása, kezelése, a felhasználók mennyiségi, minőségi, időbeli és rendeltetési hely szerinti igé-

nyeihez alkalmazkodó átcsoportosítása valóban önálló funkcióvá válik. A termelésieszköz-kereskedelem pedig akkor tölti be szerepét, ha széles választékú készletekkel biztosítja ügyfelei ellátását, s a nála levő készletek volumene, továbbá a nála felmerülő forgalmazási költségek összege alacsonyabb, mintha a termelés folyamatosságához szükséges tartalékokkal az egyes termelővállalatoknak kellene rendelkezniük.

A termelésieszköz-kereskedelemnek, mint beszerzőnek, kellő időben és tételnagyságban kell a termelőktől rendelnie. Rendeléseinek nagysága és választéka meg kell hogy feleljen a vele kapcsolatban levő felhasználó vállalatok szükségleteinek. Ezért a termelésieszköz-kereskedelem normál tevékenységéhez tartozik, hogy felméri a várható szükségleteket, hogy tehát *piackutatást* végez. A piackutatás ugyanakkor közvetíti a szükségletváltozásokat a termelőnek, nélkülözhetetlen eszköze tehát a termelés befolyásolásának.

A termelésieszköz-kereskedelemnek az ún. passzív, a szükségletek alakulásának felmérését célzó piackutatás mellett egyik feladata *a kereslet aktív befolyásolása* is. Mint a termelő és felhasználó közötti közvetítőnek, arra is törekednie kell, hogy igényt teremtsen a meglevő szabad kapacitásokra, illetve azok termékeire. Ezen túl — s ez talán még fontosabb — propagálnia kell az újszerű termékeket, piacot kell ezek számára teremtenie.

Az aktív piacbefolyásolás szükségszerű korunkban, amikor tudományos-technikai forradalom, és ezzel összefüggésben rendkívül gyors ütemű gyártmányfejlesztés megy végbe. A termelésieszköz-kereskedelem feladatkörébe tartozik tehát a műszaki propagandatevékenység is. Kiállításokon, vásárokon be kell mutatnia az új termékeket; prospektusok, katalógusok, tanácsadó szolgálat segítségével kell megismertetnie azok kedvező felhasználási lehetőségeit.

A termelésieszköz-kereskedelemhez bizonyos ipari tevékenység is kapcsolódhat. Végezhetnek termékelőkészítést (a kívánt méretekben történő darabolást, kötegelést, kiszerelést, szortírozást, csomagolást), hulladékbegyűjtést, válogatást stb.

*

A szocialista gazdaságirányítási rendszer direkt típusáról az indirekt típusra való átmenet idején az egyik legnehezebb fel-

adat a termelési eszközök piacának a megteremtése, az anyagi-műszaki ellátás rendszerének felváltása termelésieszköz-kereskedelemmel, a termelésieszköz-kereskedelem változatos formáinak, jól működő vállalatainak kifejlesztése. Gondos előkészítéssel és szervezési munkával, a gazdasági irányító eszközök ésszerű alkalmazásával ezt az átmenetet is úgy kell megoldani, hogy a termelés és a forgalom szférájában ne következzenek be fennakadások, megrázkódtatások.

III. A mezőgazdasági termékek forgalma

1. A mezőgazdasági termékek forgalmának sajátosságait előidéző tényezők

A szocialista áruforgalomnak a mezőgazdasági termékek forgalma is szerves része. Ugyanakkor ez utóbbinak számos olyan sajátossága van, ami indokolja a mezőgazdasági termékek forgalmának külön tárgyalását. Ezek a sajátosságok mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés társadalmi és természeti viszonyaival, valamint a termékek fizikai tulajdonságaival függnek össze.

Hazánkban a mezőgazdasági termékek döntő részét *termelőszövetkezetek* termelik és értékesítik. A termelőszövetkezeti termelés tervszerű irányítása az állami vállalatokétól eltérő módszerekkel valósult meg. Bár az új gazdasági mechanizmusban a termelőszövetkezetek és az állami vállalatok tervszerű irányítása közeledik egymáshoz, de a különbségek közöttük nem szűnnek meg.

A mezőgazdasági termelésre nagy hatással vannak a *természeti tényezők*. Az időjárás hatására a terméseredmények számottevően ingadoznak, így azonos költségek mellett az eredmény eltérően alakulhat az időjárástól függően. A természeti tényezők nem lebecsülhető szerepe folytán a mezőgazdaságban a munkaperiódus és a termelési periódus jelentősen eltér egymástól. A költségek felmerülése és az áru értékesítése időben eltér egymástól.

A mezőgazdasági termékek jó része — a termelőerők jelenleg adott színvonala mellett — közvetlenül felhasználható a termelőüzemekben személyi vagy termelőfogyasztásra. (1965-ben a mezőgazdaság állami szektorában a bruttó árutermelés a bruttó

termelés 62%-át, a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban 59%-át, a háztáji gazdaságokban pedig 40%-át tette ki.)

A mezőgazdasági termékek forgalmában megnyilvánulnak ezek a vázolt (korántsem teljességre igényt tartó) sajátosságok.

2. A kötelező beszolgáltatásról

Hazánkban és a többi szocialista országban a mezőgazdasági termelők (egyéni és szövetkezeti termelők) termékeiket hosszú ideig főképp a kötelező beszolgáltatás rendszerében voltak kénytelenek értékesíteni. Emellett azonban termékeik értékesítésének más formái is léteztek. A mezőgazdasági termékek forgalma hazánkban ebben az időszakban (1949—1956) a következő főbb csatornákon bonyolódott le: *a)* kötelező beszolgáltatás, *b)* szerződéses termeltetés, *c)* az ún. szabadpiac. (A szabadpiacon egyrészt megvalósult a termelők és a fogyasztók közvetlen kapcsolata, másrészt az állam is megjelent felvásárlóként.) A felsoroltakon kívül a központi készletgyűjtésnek egyéb formái is léteztek, így az állami gazdaságok kötelező áruátadása, a gépállomások természetbeni jövedelme, a malmok őrlési díjai, a természetben fizetendő földadó.

A *kötelező beszolgáltatás* nálunk a lakosság ellátása szempontjából legalapvetőbb mezőgazdasági cikkekre terjedt ki. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: kenyérgabona, takarmánygabona (árpa, zab), kukorica, burgonya, napraforgó, bab, borsó, lencse, hízott sertés, vágómarha, tej, tojás, baromfi, bor.

A *szerződéses termeltetés* elsősorban a legfontosabb ipari növényféleségekre és egyes, az export szempontjából fontos apró magvakra, valamint a zöldségfélékre terjedt ki. Ezek közül a legfontosabbak: cukorrépa, dohány, len, rostkender, lucernamag, vöröshagyma, fűszerpaprika.

A *szabadpiacon* értékesíthették a beadásra nem kerülő s a nem szerződéses alapon termelt mezőgazdasági termékeket, valamint a beadási és szerződéses kötelezettség (és az egyéb kötelezettség) teljesítése után a termelőknél visszamaradó termékeknek a gazdálkodók szükségleteit meghaladó részét.

A kötelező beszolgáltatásnak kettős funkciója volt: *a)* központi árualapok adminisztratív eszközökkel történő biztosítása, és *b)* az alacsony beszolgáltatási árak révén a mezőgazdaság-

ban létrehozott érték újraelosztása az ország iparosításának céljaira.

Ebben az időszakban hazánkban a lakosság ellátásához szükséges állami élelmiszerkészleteket döntően (1952-ben pl. 73%-ban) a parasztokra kirótt beszolgáltatási kötelezettség útján szerezték meg. Azt, hogy a parasztok a beszolgáltatáshoz szükséges termékeket *termeljék* (mivel a beadási árak olyan alacsonyak voltak, hogy legtöbbször a termelés legminimálisabb költségeit sem fedezték), adminisztratív intézkedésekkel, elsősorban kötelező vetési előírásokkal, az állatok létszámát meghatározó adminisztratív eszközökkel biztosították. A termelésre és az értékesítésre, forgalomra, felhasználásra stb. vonatkozó előírások általában kisebb-nagyobb zökkenőkkel biztosították a központi készleteket, de nagyon káros hatásokkal jártak. A kötelező beszolgáltatási rendszer nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy alig fejlődött a mezőgazdasági termelés, és hogy nem alakult kielégítően a parasztság politikai hangulata.

A szocialista országok többségében az utóbbi években megszüntették a kötelező beszolgáltatást, az ezzel kapcsolatos adójellegű árrendszert, és *a mezőgazdasági értékesítést új alapokra helyezték.*

3. *A felvásárlási rendszer*

Magyarországon a kötelező beszolgáltatás helyébe 1957-ben az ún. felvásárlási rendszer lépett, amely magában foglalta az állami gazdaságok kötelező áruátadását, a szerződéses felvásárlást, a szabadfelvásárlást, a természetbeni földadót, s a természetben fizetendő cséplési és őrlési díjakat. Súlyát, jelentőségét tekintve a fő formát a szerződéses felvásárlás jelentette.

1966-ban az összes ún. felvásárlásból 20,7%-ot tett ki az állami szektor áruátadása, 65,6%-ot a szerződéses és 9,7%-ot a szabadfelvásárlás, 4%-ot a földadó és az egyéb. Az egész állami felvásárlás 1965-ben a mezőgazdaság bruttó termelési értékének kb. 46%-ára terjedt ki, s ugyanakkor kb. 12%-ot képviselt a bruttó termelési értékhez viszonyítva a lakosság részére történő szabadpiaci értékesítés.

A felvásárlási rendszer a mezőgazdasági termelés és forgalom tervszerű irányításának egyik legfontosabb eszköze volt, és ma-

rad a jövőben is. Különösen fontos szerepet tölt be a termelőszövetkezetek termelésének irányításában a felvásárlás szerződéses formája, melynek jelentősége egyre inkább növekszik. A termelőszövetkezetek termelési terveiben előirányzott célok realizálása sokban függ a szerződésektől, a szerződési feltételektől. A szerződéses árak, az átvétel biztonsága, az áruk időbeni, veszteség nélküli előállítása, megfelelő minősítése közvetlenül hatnak a gazdálkodás eredményeire. Emellett korábban a termeléshez szükséges eszközöket, anyagokat, az üzemviteli forgóeszközhitelek egy részét az állam szintén szerződésekhez kapcsoltan biztosította. Különösen jelentős a szerződések utáni takarmányjuttatás, vetőmag, műtrágya és védőanyagok kedvezményes biztosítása.

A legutóbbi években néhány olyan terméknél, mint a dohány, a konzervzöldség, a fűszerpaprika, a baromfi és a tojás — amelyek nagyobb szakértelmet és befektetést igényelnek —, megkezdődött a több éves szerződések kötése is. Ezek elősegítik a termelés üzemi szakosítását és hosszabb időszakra nyújtanak biztonságot a termelőknek.

A vázolt értékesítési rendszernek azonban — alapvetően pozitív vonásai mellett — a gyakorlatban több negatív vonása is volt.

A tervszámokat a felvásárló vállalatokon kívül a korábbi években a hatósági jogkörrel is felruházott tanácsok kapták meg és bontották le az egyes termelőszövetkezetekre. (Ez annak ellenére így történt, hogy a termelőszövetkezetek elvileg nem kaphattak kötelező tervfeladatokat. Viszont az egyes termelőszövetkezeteknek évi üzemtervüket megerősítés végett be kellett nyújtaniuk a járási tanács illetékes osztályához, s a megerősített terv alapján történt a szerződéskötés az állami vagy szövetkezeti felvásárló vállalattal.)

Mivel a tanácsok jó vagy rossz munkáját elsősorban a mezőgazdasági termelési és felvásárlási tervek teljesítésén mérték, sok esetben minden lehetséges eszközt felhasználtak a felvásárlási tervek teljesítésére. Gyakran figyelmen kívül maradtak ennek következtében a helyi adottságok és lehetőségek, a gazdaságosság szempontjai, a szövetkezeti önállóság követelményei.

Ilyen körülmények között a felvásárló vállalatok nem voltak kellően érdekeltek az értékesítési problémák megoldásában (pl. a nem megfelelő felvásárlási árak korrigálásában, a minősítési

viták csökkentésében, a szállítási távolságok lerövidítésében stb.). Abban sem voltak megfelelően érdekeltek, hogy egyenjogú partnerként kezeljék a termelőszövetkezeteket, mert a tanácsi szervek úgyis biztosították számukra a szerződéskötést. Ezért a szerződéses feltételek több esetben egyoldalúan, csak a felvásárló vállalatok érdekeit védték, gyakran pontatlanok voltak, ami gyakori vitákra adott okot.

A felvásárló vállalatok általában monopolhelyzetet élveztek. A szövetkezetek ezért kénytelenek voltak olykor a számukra hátrányos feltételeket is elfogadni, mivel nem állt módjukban áruikat másként értékesíteni. Ráadásul még számos adminisztratív megkötöttség korlátozta a termelőszövetkezetek gazdasági melléktevékenységét is (a takarmánykeverék-előállítást, savanyítást, tárolást stb.). Mindez zavarta a termelőszövetkezetek gazdálkodását, gátolta a szövetkezetek fejlődését, ezzel az irányítási rendszer hatékonyságát.

A termelőszövetkezeti termelés tervszerű irányítási rendszerének tökéletesítése napirenden van. Az első elég határozott lépések már a felvásárlási rendszer vonatkozásában is megtörténtek. 1966-tól a tervszámokat már nem a tanácsok, hanem a felvásárló vállalatok kapják meg. Csak a felvásárló vállalatok képviselői tárgyalnak a szövetkezetek vezetőivel arról, hogy a gazdaságok miből mennyit szándékoznak termelni és értékesíteni, s ennek alapján szerződéseket kötnek velük. A tapasztalatok ezzel az új módszerrel kapcsolatban máris igen kedvezőek. További napirenden levő fontos kérdés még egyes cikkek vonatkozásában a szövetkezeti saját értékesítési rendszer, valamint a szövetkezeti feldolgozó (mellék-) tevékenység ésszerű mértékű kiszélesítése.

Végül a felvásárlási rendszernek igen fontos elemét képezi a felvásárlási *árak* rendszere. Ez az árrendszer és a benne érvényre jutó állami árpolitika nagy hatással van a mezőgazdasági termelés fejlődésére, és egyik hatékony eszköze a mezőgazdaság központi tervszerű irányításának. (A mezőgazdasági termékek árszínvonalának és árarányainak problémájával, ezen belül különösen az árszínvonal szükséges emelésével azonban már a tankönyvnek az árakról szóló fejezetében foglalkoztunk.)

A szocialista állami vállalat

I. A szocialista állami vállalat lényege

1. A vállalat az árutermelési viszonyok kategóriája

A vállalat a fejlett áru- és pénzviszonyok közt működő gazdasági egységek alapvető formája. Minthogy a szocializmusban egyrészt társadalmasított termelés folyik, másrészt a termelési viszonyok áru- és pénzformát öltenek, *a szocialista termelőmódnak is objektíven szükségszerű kategóriája a vállalat.*

A szocialista vállalatok a közös társadalmi érdekek érvényesítésére államilag szervezett viszonyok keretében, mint a tervgazdálkodás láncszemei működnek, s kiemelkedő szerepet játszanak a szocialista gazdasági mechanizmus alapfunkcióinak teljesítésében.

Mi a vállalat fogalma általában? Melyek a szocialista vállalat *általános*, azaz a tőkés vállalattal is *közös* vonásai?

A vállalat a fejlett árutermelési viszonyok olyan gazdasági szervezeti alapegysége, amely a gazdasági élet más szereplőitől (a többi vállalattól, valamint az egyénektől mint fogyasztóktól) elkülönülten, hozzájuk a piac közvetítésével kapcsolódva, pénzjövedelem szerzésére és növelésére irányuló gazdálkodást folytat.

A vállalat tehát mind szocialista, mind tőkés viszonyok között piaci viszonyokra épülő, ráfordításait és eredményét pénzformában egybevető, pénzjövedelme növelésének érdekében kockázatot viselő gazdasági szervezet, amely a társadalom más intézményeitől (más gazdaságoktól, az egyének és az állam háztartásától stb.) önállósult gazdálkodást folytat.

E hasonlatos formák, közös kritériumok mélyén azonban tartalmi különbségek rejlenek. A szocialista vállalat — ellentétben a tőkés vállalattal — nem a bérmunka kizsákmányolására, értéktöbblet termelésére és realizálására irányuló szervezet, hanem

a társadalmi tulajdonban levő *termelési eszközökkel szabadon egyesült dolgozóknak termelőerejük, s vele személyiségük kollektív kifejlesztését, fogyasztóképességük tágítását szolgáló tervszerű — saját munkájukon alapuló — termelés és realizálás szervezete.*

2. Az állami (össznépi) tulajdon és az állami vállalat elkülönültsége

A szocialista össznépi tulajdonformából adódik a vállalatok gazdasági elkülönültségének sajátos vonása. A szocialista vállalat elkülönültsége nem idegen munka elsajátítóinak magántulajdonosi elszigeteltsége egymástól, hanem *a társadalmi termelési eszközökkel összekapcsolt dolgozók kollektivájának saját munkán alapuló elkülönültsége más vállalatok munkáskollektivájától és azok tagjaitól.* Velejárója ez annak az objektív ténynek, hogy az egyes emberek csak mint vállalati kollektívájuk tagjai szerepelhetnek *közvetlenül* termelésieszköz-tulajdonosként, s a más vállalatokban működtetett termelési eszközöknek csak *közvetetten* tulajdonosai. *Emiatt* áll fenn gazdasági elkülönültségük egymáshoz képest, s egymással való termelési viszonyaiknak szükségszerű *piaci formája,* amelynek során mint tevékenységük termékeinek *önálló* érdekű eladói és vevői lépnek fel.

Azáltal, hogy a vállalatban a munkás úgy léphet fel, mint közvetlen tulajdonos, még nem szűnik meg az, hogy a termelési eszközök köztulajdonosa. Részt vesz közvetve — a tulajdonviszonyok államilag szervezett formáin keresztül — a társadalmi elsajátítás összfolyamatában; mégpedig oly módon, hogy az ne sértse, hanem végső soron erősítse más vállalati kollektíváknak és tagjaiknak köztulajdonosi pozícióját, s egyáltalán a társadalmi közérdeket.

A vállalatok gazdasági elkülönültsége, amely végső soron a termelőerők mai fejlettségi fokával és a munkamegosztás ennek megfelelő rendszerével függ össze, együtt jelenik meg *a vállalati érdekkel.* Ennek a külön érdeknek azonban a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján más a tartalma, mint a kapitalizmusban.

Az a külön érdek, amely a tőkésvállalatban testet ölt, magántulajdonosi érdek, viszont a szocialista vállalati érdek *a munkás-*

kollektíva tagjainak, mint a termelésieszköz-tulajdon alanyainak *közös érdeke*. Amaz természete szerint antagonisztikusan szemben áll a bérmunkás érdekeivel, s aláveti azt magának; emez pedig *a kollektíva érdeke*, amelyben a dolgozók egyéni (munkás és közvetlen tulajdonosi) érdekei integrálódnak, *s olyan célokra irányul, melyeknek közös erőfeszítéssel való teljesítése útján — vállalati szinten — az egyéni célok együttesen optimálisan teljesülhetnek.*

Így lehetséges és szükségszerű, hogy a dolgozók ne pusztán munkahelynek tekintsék vállalatukat, hanem annak *gazdálkodásában* — a célok kialakításában és teljesítésében, az eszközök megválasztásában, a vezetők döntéseinek előkészítésében és tevékenységük ellenőrzésében — *aktívan közreműködjenek.*

A vállalati kollektíva érdeke természetesen nem azonos a vállalati dolgozók egyéni érdekeinek számszerű összegével. A kollektíva érdeke terjedelmileg és minőségileg eltér az ott dolgozók egyéni érdekeinek összegétől. Először azért, mert az egyes dolgozók érdekei több más relációban is megnyilvánulnak (pl. az egyénnek mint fogyasztónak, vagy mint a termelési eszközök közvetett társadalmi tulajdonosának az érdekeként). Másodszor, a vállalati érdek a közvetlen tulajdonosi érdekeknek sem egyszerű összege, hanem az azokban levő olyan elemek *egysége*, amelyek a kollektíva egésze számára lényegesek, alapvetőek. Így nyilvánvaló, hogy ez az egység a vállalat egyes dolgozói és csoportjai közt érdekbeli különbségeket és ellentéteket feltételez: ellentmondást rejt magában a között, ami a munkásnak egyéni érdeke, és ami ebben a kollektíva érdekével egybeesik. A vállalati működés során ezért a kollektív érdek elsőbbségének kell érvényesülnie, és ezt kell szolgálnia a részérdekek közti ellentmondások mozgásformáinak, megoldási módozatainak.

Mindenesetre a vállalati érdek *szocialista* érdek, s *ebben a minőségében* — ellentmondásossága dacára — nem irányulhat a dolgozók alapérdekei ellen, tőlük nem idegenedhet el. Ugyanakkor azonban a vállalati érdek az elkülönültség megnyilvánulása, s mint ilyen képezi a szocialista érdekviszonyok egyik lényeges alkotóelemét. Az anyagi javak és a tulajdonviszonyok újratermelésével állandóan újratermelődnek ezek az érdekviszonyok, s állandósul a vállalati különérdek is.

A szocialista vállalat olyan mikroökonómiai elkülönültség szervezeti formája, amelyben a dolgozók egyes kollektívái egymástól annak alapján különülnek el, hogy mely vállalattal kerülnek munkaviszonyba. Azonban a termelési eszközök, amelyekkel a vállalatokban összekapcsolódnak, nem az ő másokat

kizáró kollektív tulajdonuk (úgy, mint a részvénytársaság vagy a szövetkezet esetében). Kifejeződik ez abban is, hogy egyik munkás mint munkaerejének szabad tulajdonosa, más vállalattal termelésieszköz-tulajdonosi érdekeinek sérelme nélkül léphet munkaviszonyba. De kifejeződik abban is, hogy az állam, mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonának központi képviselete, szabályokat állít fel, amelyeknek megfelelően vállalatok alapíthatók és megszüntethetők, s amelyek szerint a dolgozók realizálhatják termelésieszköz-tulajdonosi érdekeiket. Ez azt jelenti, hogy a vállalatok alapjai a társadalom valamennyi tagjának közös tulajdonát képezik, s ezek a vállalatok csak annyiban különülnek el egymástól, amennyiben általuk egy-egy kollektíva tagjai — egyesített munkájuk révén — közvetlenül realizálhatják köztulajdonosi jogaikat.

Ebben az értelemben tehát a vállalati elkülönültség a köztulajdonon *belüli* elkülönültség. Egy-egy vállalat pedig nem más, mint a *társadalom* (a társadalmi tulajdonosok) *gazdasági vállalkozása.* Mivel a termelési eszközök társadalmi tulajdonosai államilag szervezve érvényesíthetik csak racionálisan érdekeiket, *a vállalatok a szocialista állam vállalkozásai.*

Az a tétel, miszerint a vállalati érdek szocialista érdek, tehát nemcsak azt jelenti, hogy a vállalaton belül nincs antagonizmus a munkaerő-tulajdonos egyéni érdeke és a munkáskollektíva közös termelésieszköz-tulajdonosi érdeke közt. *Az, hogy a vállalati érdek szocialista érdek, azt is jelenti, hogy alkotóeleme a társadalmi közérdeknek, és csak azzal együtt,* nem pedig azzal állandó konfliktusban — ha nem is ellentmondások nélkül — *érvényesülhet.*

Az indirekt gazdaságirányításra való rátéréssel tehát a vállalatok gazdálkodása *szervezetileg* önállósul ugyan a központi *szakigazgatástól,* de nem fokozódik a vállalatok gazdasági elkülönültsége az államtól mint a köztulajdonosok intézményétől. Ellenkezőleg, azáltal, hogy mikroökonómiai szinten a dolgozóknak a termelési eszközökhöz való tulajdonviszonya közvetlenebbé válik, csökken a köztulajdonnak azoktól való elkülönültsége, akik a tulajdonképpeni köztulajdonosok. Nemcsak az egymástól elkülönült vállalatok kapcsolatai válnak egyszerűbbé és közvetlenebbé, hanem nagyobb erővel érvényesülhet az államilag szervezett termelésieszköz-tulajdonosok társadalmi érdeke is.

Az eddigiekből kiderült tehát a következő:

1. A szocialista állami vállalat a többi állami vállalattól és a szövetkezetektől elkülönülten gazdálkodik. Ez az elkülönültség — *gazdasági elkülönültség.*

2. A vállalati kollektíva és a vállalat egyes dolgozói között léteznek érdekellentmondások. Ez abból adódik, hogy az egyéni érdek tartalmazza részint az embereknek a fogyasztással, munkaerejük személyi tulajdonával kapcsolatos érdekeit, részint pedig a dolgozónak mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonosának az érdekeit is, s így az egyéni érdek csupán alapvető vonásai tekintetében azonos a kollektíva közös érdekeivel.

3. Az állami vállalatok a szocialista társadalom vállalkozásai. A vállalati kollektív érdek azonban szintén csak lényegi vonásai tekintetében esik egybe a népgazdasági érdekkel, vagyis azzal ugyancsak ellentmondást alkothat. A gazdaságirányítás egész mechanizmusa hivatott arra, hogy a különérdekek ellentmondásait minél inkább a valóságos társadalmi közérdek elsőbbségét érvényre juttató formában segítse megoldani.

A szocialista vállalat mint a népgazdaság elkülönült szervezeti alapegysége — az árutermelésből adódó közös vonásai dacára — a tőkés vállalattal ellentétes tartalmat képvisel. Ugyanezen oknál fogva a szocialista vállalat *funkciói* — azaz *gazdálkodásának* kritériumai — is lényegesen különböznek a tőkés vállalatok működési feltételeitől és elveitől.

II. A vállalati gazdálkodás sajátosságai

1. A vállalat mint a szabályozott piac tényezője

A vállalatok gazdasági elkülönültsége feltételezi önálló gazdálkodásukat. A vállalat gazdálkodási önállóságának mindenekelőtt abban kell megnyilvánulnia, hogy az árutermelés többi elkülönült szereplőjéhez eladóként és vevőként kapcsolódik, vagyis külön érdekeit követve, mint *a piac aktív tényezője, önállóan lép fel.* Mivel azonban a szocialista vállalat gazdálkodása nem lehet egyéb, mint *a társadalmi tulajdon funkcionálásának önállósult formája*, ezért az is szükségszerű, hogy a piaci kapcsolatok, melyekben mint önálló tényező lép fel, a népgazdasági érdek szerint társadalmilag *szabályozott* piaci viszonyok legyenek.

Így tehát az árugazdálkodás minden formájának az az általá-

nos kritériuma, hogy a piacra épül, most így módosul: a szocialista vállalat működése *szabályozott* piacra épül. Kiváltképp a szabályozott piaci kapcsolatok azok a kötelékek, amelyek révén a vállalatban folyó újratermelés összefonódik más vállalatok termelésével, s végül is a társadalmi újratermelés egészével. De ez a szabályozás olyan, hogy nem szünteti meg a piacot mint az automatikus szabályozás mechanizmusát, és így nem módosít sem a vállalatok önálló gazdálkodásának, sem a piacon való önálló fellépésének a tényén.

Hogyan érinti a vállalatot a szocialista piac szabályozottsága?

a) Biztosítva van az állami szintű gazdasági döntések és tervek *elsődlegessége* a vállalati döntésekkel és tervekkel szemben. A népgazdasági döntések prioritásának érvényesítése viszont a döntések megalapozottságán múlik, azon, hogy mennyire épültek ezek a döntések a konkrét viszonyokban rejlő lehetőségek számbavételére, mennyire tudják a valóságos közérdeket kifejezni, és hogy az állam kezében tartja-e megvalósításuk gazdasági, szervezeti és jogi eszközeit.

A népgazdasági terv primátusának a piaccal szemben, az állami döntések elsődlegességének a vállalati döntésekkel szemben végső soron abban kell kifejeződnie, hogy a szocialista piac mentes azoktól a nagyfokú bizonytalansági elemektől, amelyeket tőkés viszonyok közt a munkanélküliség, a termelés és a kereslet periodikus ingadozásai és az uralmon levő körök politikai, pénzügyi spekulációi okoznak.

b) Megfelelően van elhatárolva a kérdéseknek az a köre, amelyekben állami szinten kell (és lehet) ésszerű döntéseket hozni, a kérdéseknek azon körétől, melyekben ésszerűbb vállalatilag dönteni. Az első csoportba a társadalmi élet egészének fejlődését, szerkezetét és egyensúlyát alapvetően meghatározó összefüggések tartoznak, a másikba pedig a vállalati működés és fejlődés belső összefüggéseinek komplexuma. Az utóbbi esetben a döntés joga és az azért való felelősség teljes mértékben a vállalatokat illeti.

Látnunk kell ugyanis, hogy ha az állami döntések köre a vállalatiak rovására tágul, az ilyen döntések érvényesítése szükségszerűvé teszi a direkt módszerek alkalmazását, ami viszont együtt jár a piaci viszonyok formálissá válásával és szűkülésével. Valóságos piacról csak ott lehet szó, ahol a forgalomban fellépő szereplőknek önálló választási lehetőségük van. Ha a piac nem

valóságos piac, nem lehet a vállalati gazdálkodás szabályozásának eszköze. Ha viszont a vállalati döntések körébe utalnának jellegzetesen makroökonómiai kérdéseket, ez a spontaneitást erősítené, s a tervszerű szabályozás erejét gyengítené.

c) A szabályozott piac, az állami irányítás eszközéül szolgáló piaci automatizmusok léte *magában foglalja a gazdasági verseny megengedését,* serkentését, s egyben *sajátos korlátozását.* A vállalatok eltérő gazdasági adottságaiból következő eltérő esélyek a vállalatokat önálló kezdeményezésekre serkentik, a piacon és a piacért gazdasági versenyre késztetik. A vállalatok egymás közti versenye azonban szükségképpen korlátozott.

Modern tőkés viszonyok közt a versenyt az uralkodó monopóliumok és az érdekeiket képviselő állam korlátozza. Szocialista viszonyok közt azonban *a korlátozásnak* a társadalmi érdeket kell szolgálnia, és ezért többek között éppen *arra kell irányulnia, hogy egyes vállalatok* — különösen ha bizonyos erőforrás felett kizárólag ők rendelkeznek — *ne juthassanak monopolisztikus előnyökhöz sem szállítóikkal, sem fogyasztóikkal szemben.*

A szocialista piac szabályozott formában, de mégis piac, amelynek megvannak a maga automatizmusai Ezért — bár sajátosan korlátozva — a gazdasági verseny is verseny marad, amelyből egyesek győztesen, mások vesztesen kerülnek ki.

Melyek a szabályozott piac (és a korlátozott verseny) funkciói?

A szabályozott piac *fő funkciója,* éppen a jövedelemdifferenciálódás lehetőségénél fogva az, hogy az eszközökkel való szigorú takarékosságra és a kereslethez való rugalmas alkalmazkodásra ösztönöz.

A *másik funkciója* az, hogy ellene hat a kialakult termelési és jövedelemarányok megmerevedésének. A piaci erők ugyanis egyfelől a differenciálódást váltják ki, másfelől életre hívják a differenciálódás ellentendenciáit is, amelyek a — munkateljesítmények alapján — keletkezett jövedelemegyenlőtlenségek leküzdésére, az előnyösebb pozíció megtartására, fokozására, illetve behozására irányulnak.

A harmadik az egyensúlyteremtő funkció. Az említett tendenciák és ellentendenciák ugyanis olyan erők megnyilvánulásai, amelyek azellen hatnak, hogy tartóssá váljanak a keletkezett egyensúlytalanságok mind a fogyasztási cikkek, mind a termelési eszközök piacán, hasonlóképpen a „munkapiacon" és a hitelpiacon is. A kereslet és a kínálat automatikus kölcsönhatásai ugyanis hosszabb-rövidebb idő alatt arra vezetnek, hogy eltérő helyzetű és viselkedésű vállalatok (és egyéni fogyasztók) egymást keresztező törekvéseik, az ezáltal okozott kilengéseken keresztül a termelés és a felhasználás arányai egyensúlyba kerüljenek.

A negyedik funkció: a tervszerűség érvényesülésének objektív kontrollja és elősegítője.

Aszerint, hogy a piac által realizált eredmény egészében egybevág-e vagy sem a központilag eleve megtervezett célokkal, beszélhetünk a gazdaságpolitikai döntések és a közgazdasági szabályozás érvényesüléséről,

vagy annak utólagos gyakorlati kritikájáról. Ha ugyanis nincs összhang a népgazdasági terv és annak piac által közvetített realizálása közt, akkor vagy a terv nem volt kellően megalapozott, vagy a központi szabályozás nem volt megfelelően hatékony.

A szocialista vállalat a népgazdasági terv alapján lényegében előre szabályozott piachoz alkalmazkodik, itt fejti ki aktív szerepét, folytat versenyt jövedelmének növelése céljából. Ez a piac egyúttal objektív ellenőrzést biztosít a központi irányítás ésszerűsége tekintetében is.

2. A vállalati önállóság sajátosságai

A vállalatnak, mint piacra épített szervezetnek, általános vonása *az önálló választási lehetőség és a döntési jog* a működéséhez szükséges feltételek tekintetében.

A vállalkozás szabadsága és a vállalati gazdálkodás önállósága természetesen sohasem abszolút. Fokát és jellegét meghatározzák a fennálló technikai, gazdasági és társadalmi körülmények, valamint az egyes vállalatok gazdasági ereje.

Valamely vállalkozás sikere és életképessége nyilvánvalóan erősen függ — a kapitalizmusban is és a szocializmusban is — attól, hogy a befektetések mértéke megfelel-e a termelőerők koncentráltsági fokának, hogy a velük teljesíthető termelésre mennyiségileg és minőségileg szükséglet mutatkozik-e a piacon, továbbá, hogy kapacitásának összetételénél, technikai-üzemi szervezeténél fogva alkalmas-e a kereslet változásainak rugalmas követésére. *Szocialista viszonyok közt azonban sokkal nagyobb az objektív lehetősége annak, hogy akár az új, akár a már meglevő vállalatok keretei lépést tartsanak a termelőerők és a munkamegosztás fejlődésével, valamint hogy alkalmazkodni tudjanak a piac méreteihez és változásaihoz.*

Nézzük, mi okozza e lehetőséget.

a) A népgazdasági fejlődés tudományos, átfogó és távlati tervezése, s az ennek alapján szabályozott piac létezése, ami módot ad arra, hogy felismert szükségszerűségek alapján előrelátóbban döntsenek mind a vállalatok létesítésekor, mind akkor, amidőn saját terveiket elkészítik.

b) A vállalatok alapításának és bővítésének nem a magántőke

ereje szab határt, hanem lényegileg a társadalom felhalmozási ereje és annak célszerű struktúrája.

c) Amikor szükségszerűvé és ésszerűvé válik a meglevő vállalatok kereteit a koncentrálódás, a munkamegosztás és a piac megváltozott körülményeihez igazítani, akkor a vállalatok szervezeti egyesítésének vagy különválasztásának nem kell megküzdenie — mint a kapitalizmusban — a vagyon magántulajdonosainak ellenálló erejével. A szervezeti keretek nagyobb megrázkódtatások nélkül, az érintettek osztály- és gazdasági helyzetét nem veszélyeztetve, s általában érdekeltségük megteremtése útján változtathatók.

A termelési eszközök tulajdonának társadalmi jellege ugyanakkor *új, sajátos korlátozó feltételeket állít* a vállalatok elé. A különböző szocialista országokban ezek a feltételek eltérő mértékben és sajátosságok között léteznek, aminek következtében a vállalati gazdálkodás önállóságában is jelentős különbségek állnak fenn.

A szocialista állami *vállalkozás* „korlátozó" feltételei a következők:

1. A szocialista vállalat létrejötte sohasem magánakció, hanem mindig *társadalmi jellegű elhatározás* eredménye.

Történetileg a szocialista vállalatok a tőkések kisajátítása útján, a tömegek osztályharcára támaszkodó államosításokkal keletkeztek. A továbbiakban ugyancsak az állam alapított vállalatokat, akár új létesítmény gyanánt, akár már létező vállalatok átszervezése formájában. Az indirekt irányítás rendszerében vállalatok alapítására a kormányon és főhatóságain kívül — meghatározott keretek között — joga lesz a meglevő vállalatoknak is.

Valamely új vállalat működéséhez az állam akkor járul hozzá, ha annak funkciói és várható mutatói megfelelnek a gazdaságpolitikai és gazdaságossági kritériumoknak. Ezenkívül az alapítási okmányban kerül meghatározásra a vállalat „profilja", azaz, hogy milyen fajta termékeket termel és forgalmaz, milyen szolgáltatásokat végez, mi lesz a fő tevékenysége és mely mellék-tevékenységeket (pl. ipari vállalat építői, kereskedési, szállítói tevékenységet) folytathat. *A profil meghatározásától nagymértékben függ a vállalat tevékenységi köre, és fejlődésének lehetséges iránya.*

Azok a formák, melyek közt vállalatok alapíthatók és meg-

szüntethetők, *fontos eszközei* a népgazdaság tervszerű szabályozásának.

2. A vállalkozás másik korlátozó feltétele, hogy nem magánbefektetésből, hanem *társadalmi* (állami vagy vállalati) *forrásokból fedezik azokat az alapokat,* amelyek akár valamely új vállalat létesítéséhez, akár a meglevők bővítéséhez szükségesek.

A jelenlegi szabályok szerint hazánkban, ha *állami* (kormányzati, tanácsi) döntésre történik beruházás — függetlenül attól, hogy új vállalat alapítását, vagy már meglevők bővítését célozza-e —, azt általában az állami (tanácsi) költségvetésből fedezik. A finanszírozás formája lehet költségvetési juttatás, melyet a vállalatnak nem kell visszafizetnie, és lehet kamatos állami kölcsön, amelyet a vállalat a beruházás megvalósításával elért növekményből törleszt le. (A két formát valamilyen arányban együtt is alkalmazhatják.) Ha viszont a *vállalat* dönt, akkor a saját eszközeiből történik a beruházás. Ilyenkor a fejlesztési alap képezi pl. a több vállalat által alapított közös vállalat, illetőleg a meglevő vállalatok bővítéséhez szükséges pótlólagos befektetés forrását.

A két korlátozó feltétel, vagyis az, hogy a vállalkozás kizárja a magánakció és a magánbefektetés alkalmazását, *egyrészt* kifejezi azt a tényt, hogy a szocializmusban személyi tulajdonba csak fogyasztási cikkek kerülhetnek, *másrészt* érvényesíti azt a követelményt, hogy egyének és csoportjaik nem monopolizálhatnak maguknak termelési eszközöket, ami idegen munka elsajátítását tenné számukra lehetővé.

3. A harmadik korlátozó feltétel a már létező vállalat gazdálkodását korlátozza, és a munka szerinti elosztás elvének érvényesítésével kapcsolatos. Olyan szabályozási rendszerre van ugyanis szükség, amely *egyfelől kizárja, hogy egyes vállalati kollektívák mások rovására munka- és gazdálkodási teljesítményeiket lényegesen meghaladó tartós személyi többletjövedelmet biztosíthassanak maguknak, másfelől elősegíti, hogy a vállalaton belül az egyes dolgozók (azok csoportjai) a vállalat számára végzett munkájuk mennyisége és minősége arányában jussanak személyi jövedelemhez.*

E bonyolult feladat megoldásában fontos szerepre hivatott a jövedelemszabályozási rendszer. A mi új gazdasági mechanizmusunkban e rendszerbe beletartozik a vállalati nyereségnek bizonyos szabály szerint történő megosztása a fejlesztési és ré-

szesedési alap között (ez a megosztás figyelembe veszi, hogy a termelés különböző ágainak eszközigényessége eltérő), s a két nyereségrész eltérő adóztatása. Beletartoznak olyan szabályok, amelyek meghatározzák, hogy a részesedési alap terhére milyen módon emelhetők bérek, fizethetők prémiumok és nyereségrészesedés a vállalati dolgozók különböző csoportjainak (pl. a vezető beosztású dolgozóknak és munkásoknak). Végül ide tartoznak az államilag szabályozott munkabértarifák, valamint a vállalat és a szakszervezet által kötött kollektív szerződésben a személyi jövedelmekre vonatkozó megállapodások.

3. *A kockázatviselés és a nyereségszerzés sajátos feltételei*

A szocialista állami vállalat is nyereségszerzésre irányuló, s kockázattal járó gazdálkodást folytat. Előlegeznie kell a ráfordításokat, s ez a befektetés — mint minden jövőre szóló döntés — szükségképpen *kockázatot* tartalmaz. Mivel pedig a befektetés elemeit a piacról kell beszerezni, a ráfordítások együttesen költségként jelennek meg, s a költségek összegének szükségképpen el kell különülnie az árbevétel többletétől, azaz, a kigazdálkodott *nyereségtől*, amelynek céljából a befektetés történt.

Tehát az önálló gazdálkodás (a vállalkozás) fogalmától a szocializmusban is elválaszthatatlan a nyereség. A nyereségszerzés lehetőségével és jogával pedig együtt jár a kockáztatás lehetősége és szükségszerűsége. Miféle gazdasági önállóság is volna az, ha a saját kezdeményezésekkel, döntésekkel, erőfeszítésekkel nem járhatna saját anyagi előny, vagy ha hiányozna a kockázatviselés terhe, s az teljesen a társadalmat terhelné, az előnyöket viszont kizárólag a vállalat élvezhetné!

A tőkés vállalathoz képest *eltérőek* azok a *feltételek, amelyek meghatározzák a szocialista vállalatok kockáztató és nyereségszerző tevékenységének körét*. A feltételek eltérése pedig alapvetően abból ered, hogy itt a vállalatok egy tervgazdálkodó szocialista rendszer alapegységei. Ennek következtében kisebb a vállalati kockázat, mint a tőkésvállalatoké általában. Ennek következtében lépnek fel egyfelől olyan tényezők, amelyek a nyereségszerzés lehetőségeit amazokhoz képest tágítják, másfelől olyan tényezők, amelyek e lehetőségeket korlátozzák.

Vegyük a vállalati *kockázat* kérdését.

a) Először is, *csökkenti a vállalati kockázat nagyságát* az a körülmény, *hogy a szocialista tervgazdálkodás* — a gazdaságpolitika megalapozottságától, a népgazdasági tervezés és a szabályozás fejlettségétől függően, egyébként azonos adottságok közt — *nagyobb mértékű társadalmi átfogást és nagyobb előrelátást tesz lehetővé.*

Mi módon válik ez a lehetőség a vállalatok konkrét előnyévé? Úgy, hogy előre megismerhetik a népgazdasági terv előirányzatait (sőt, aktív szerepet játszhatnak azok kialakításában), valamint azokat a közgazdasági eszközöket, amelyeket a gazdaságpolitika megvalósítása végett az állam alkalmaz. De a legfontosabb mégis az, hogy a szocialista vállalatok, amikor a jövőre vonatkozó kalkulációikat végzik, inkább számolhatnak a gazdaságpolitika és a gazdasági helyzet stabilitásával, mint a tőkés vállalatok: nem kell szembenézniük olyan bizonytalanságokkal, amilyenek a kapitalizmusban a gazdasági élet periodikus ingadozásaival járnak, vagy amilyeneket a különböző uralmi csoportok közti erőviszonyok megváltozása okoz a politikában és a gazdaságpolitikában.

b) A gazdasági kockázatot persze a szocializmus sem tudja kiküszöbölni. Sőt, mivel a szocializmus természete szerint dinamikus rendszer, jellegéből következik — a szó legnemesebb értelmében — a vállalkozási szellem, mégpedig nemcsak történelmi-politikai, hanem gazdasági téren is.

A nagy nemzeti vállalkozások pedig, amelyek a viszonylagos gazdasági elmaradottság felszámolására, bizonyos ágak nemzetközi élvonalba vitelére stb. irányulnak, éppen méreteiknél és távlataiknál fogva rejtenek magukban szükségszerű kockázatot. De a rendszernek ugyanebből a természetéből következik működésének az a mechanizmusa is, amelyben elvileg *megosztható ez a kockázat az állam (a társadalom) és a vállalat közt.*

Nyilvánvaló, hogy mindannyiszor a gazdasági kockázat ilyetén megosztásáról és ezzel a vállalati kockázat enyhítéséről van szó, amidőn központi döntésű beruházásokat költségvetésből finanszíroznak, illetve az azokhoz nyújtott állami kölcsön feltételeit központilag rögzítik. De erről van szó akkor is, amidőn különféle módon szabályozzák a vállalati eszközök más ágakba, más vállalatokba történő kihelyezését, vagy garantálják a munkások alapbéreit, vagy előírják az amortizációs alap és a kockázati tartalékalap képzését, s nem utolsósorban pedig akkor, ami-

kor a világpiac ingadozásaiból eredő hatások kiegyensúlyozását célzó intézkedéseket hoznak (vám-, deviza-, külkereskedelmi politika, hosszúlejáratú államközi megegyezések stb.).

Kétségtelen azonban, hogy mindezen korlátozó feltételek ellenére sem szűnik meg a vállalati kockázatviselés ténye. De szükségszerű és célszerű is az, hogy az általánosan szabályozott körülmények közt *legyen* a vállalatoknak anyagi felelősségük saját döntéseik következményeiért.

Ezt a követelményt gyakran csak azokra a veszteségekre, károkra nézve tartják elfogadhatónak, amiket úgymond a vállalatvezetés és szervezés szubjektív hiányosságai, hibái okoznak. Igazságtalannak vélik azonban azt, hogy a vállalatok viseljék a belső és a külső piac tőlük független változásainak számukra kedvezőtlen következményeit. Ez az álláspont azonban helytelen.

Először is azért, mert ahogyan a vállalat maga sincs az árutermelési és piaci viszonyokon kívül, a vállalati *gazdálkodás viteléért való felelősségből* (konkrétan a vállalati vezetőkkel szemben alulról és felülről támasztott követelmények közül) *sem lehet kirekeszteni a jelenlegi és a várható piaci helyzet kellő mérlegelését,* s annak a döntések előkészítésében, meghozatalában és végrehajtásában való érvényesítését. A vállalati vezetés kiváltképp közgazdasági, s nem egyszerűen technikai, vagy adminisztratív tevékenység!

Másodszor, a tervszerű irányítás rendszerében a már amúgy is korlátozott vállalati kockázat megtartását éppen a *társadalmi* veszteségek *minimalizálásához* fűződő *közérdek* kívánja meg. Fokozza ugyanis a vállalatvezetés felelősségét döntéseinek megalapozásában, a lehetséges tényezők számbavételében és kihasználásában. Mivel pedig a gazdasági összefüggéseknek abban a tartományában, amelyre egy-egy vállalat tevékenységi kapcsolatai kiterjednek, s amelyen belül neki gazdálkodnia kell, semmiféle központ nem érthet jobban a helyzet szakszerű és konkrét megítéléséhez, ezért a döntési jogkörök és a kockázatviselés megosztása esetén a népgazdasági veszteségnek is kevesebbnek kell lennie ahhoz képest, ami különben bekövetkezne.

Nézzük most a vállalat *nyereségnövelési* lehetőségeit. Ezeknek a köre nagyobb, mint általában a tőkés vállalatoké, mert maga a népgazdaság is gyorsabban növekedhet. Ezt a lehetőséget a tervszerű irányítás rendszere útján oly módon konkretizálják,

hogy államilag előnyben részesítik a társadalmi érdek szempontjából hatékonyabb vállalkozásokat, és azt az elvet törekszenek érvényesíteni, hogy amelyik vállalat nagyobb mértékben járul hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez, annak viszonylag nagyobb saját jövedelemre (nettó nyereségre) lehessen szert tenie.

Másfelől viszont, a tervgazdálkodásnak azok a vonásai, amelyek arra irányulnak, hogy a tulajdonosok összessége államilag is részt vállaljon a gazdasági kockázatból, és hogy ennek a vállalatokra eső részét bizonyos határok közt tartsa, egyben *korlátokat* is állítanak a saját nyereség megszerzése elé. Ezek a korlátozások elsősorban a nyereségszerzés *módozataira* nézve léteznek, amennyiben a monopolisztikus viselkedés, a spekulációs törekvések ellen, és olyan formák kizárására irányulnak, amelyekben a munka szerinti személyi jövedelmet a vagyon arányában való részesedés válthatná fel. De megnyilvánulnak mennyiségi tekintetben is. Nevezetesen abban, hogy a vállalatok által realizált többletterméknek viszonylag jelentős része kerül adó jellegű elvonásra, és hogy aránylag nagy súllyal szerepelnek a vállalati eszközök közt kamatostól törlesztendő hitelek és kölcsönök. Ezeknek megadása és feltételei a nyereségszerzésnek már nemcsak a módozatait befolyásolják, hanem méreteit is.

4. A kockázat és a nyereség módosult tartalma

Azok a sajátos tényezők, amelyek a kapitalizmushoz képest a vállalati kockázatviselés és nyereségszerzés körét befolyásolják, egyúttal azt is kifejezik, hogy *megváltozott a kockázat és a nyereség társadalmi tartalma és funkciója.*

Éppen e tényezőkön keresztül kell megvalósulnia ugyanis annak, hogy a vállalatok külön érdekei a saját kockázati veszteségük csökkentésében és saját jövedelmük növelésében lényegileg úgy érvényesüljenek, mint a társadalmi veszteségek csökkenésére és a nemzeti jövedelem növelésére irányuló tulajdonosi közérdek elemei. Vagyis, e tényezők tudatos alkalmazásával kell elérni azt, hogy a saját gazdálkodásért viselt felelősségét a vállalat ne hárítsa át a társadalomra, és a saját nyereségszerzése ne változhasson át idegen munka elsajátításává.

Kik azok, akik a szocialista vállalatban — minden körülhatá-

rolás dacára — a vállalati gazdálkodás *kockázati veszteségeit közvetlenül viselik*, illetve *sikereit közvetlenül élvezik*? Kik azok, akiknek a legközvetlenebbül érdekük a kockázati veszteség csökkentése, s a nyereség növelése? Tőkés viszonyok közt világos, hogy a termelési eszközök magántulajdonosai és jól fizetett alkalmazottaik, menedzsereik a legjobban érdekeltek. Kikről van szó azonban a szocialista vállalatok esetében? Szó van mindenekelőtt *a vállalati vezetőkről* és a vezető szakemberekről, akiknek munkafunkciójuk az, hogy ellássák a gazdálkodás teendőit. Ezért helyénvaló, hogy az indirekt mechanizmusban a vállalati vezető személyzet jövedelme — ellentétben a munkások alapbérével — sokkal érzékenyebben függ a vállalati nyereség alakulásától, és hogy fizetésüket közvetlenül csökkenti, ha veszteség áll elő. Helytelen volna azonban azt hinni, hogy a vállalati vezetők nálunk úgy megbízottai az államnak, miként a tőketulajdonosoknak megbízottai a menedzserek.

A szocialista vállalatok vezetői csak akkor tudnak a tőkés vállalatokhoz hasonló, vagy nagyobb gazdasági aktivitással, s mi több, azoknál eredményesebben tevékenykedni, ha élvezik a vállalati kollektíva támogatását, ha meg tudják szerezni ezt a támogatást. Más szóval: *a szocialista vállalat élén álló vezető egy személyben a társadalmi érdek érvényesítésére hivatott állam megbízottja, de ugyanakkor a vállalati kollektíva érdekeinek képviselője is.*

Ebből viszont kiderül, hogy — mégha társadalmilag szorosan felállított szabályok között is, de — *végeredményben a vállalati dolgozók kollektívája az, amelyet anyagilag és erkölcsileg közvetlenül érintenek a vállalati döntések előnyös és hátrányos következményei.* A kollektíva ereje az a belső gazdasági erő, ami a vállalati veszteségek csökkentésére, s a vállalati eredmény növelésére sarkallja vezetőit, s önmagát. Továbbá, ez az a belső erő, amely befelé a dolgozók javaslataiban, gazdasági kezdeményezésében, és a *munkaverseny* különböző változataiban, kifelé pedig a vállalatok közötti szocialista *gazdasági versenyben* jut aktív formához.

A szocialista vállalati nyereségnek a tőkés vállalkozói haszonnal több — nem lényegtelen — közös formai vonatkozása van. Mindkét esetben önálló vállalkozásról van szó, ahol a kockázat vállalásában úgy léphet fel érdekeltség, ha a kockázattal arányban áll a jövedelem növelésének konkrét lehetősége. A nyereség

tehát itt is, ott is a vállalati érdek kifejezője; a beszerzőpiacok ár- és hitelfeltételeitől, és a tevékenység termékeinek piaci értékesítéséből származó bevételtől függ; olyan pénzösszeg, amely a megtermelt és megvett használati értékektől eltérően, elvileg bármely használati érték megszerzésére felhasználható.

Ám e közös formai vonások a szocialista vállalati nyereség következő lényeges tartalmi sajátosságait takarják:

a) A szocialista vállalat nyeresége nem profit, hanem *azoknak közvetlen kollektív jövedelme, akik azt saját termelőmunkájukkal létrehozták;* nem az értéktöbblet felszíni jelensége, hanem az *új érték egy része, illetve annak az a megjelenési formája, amelyhez előállítóik* nem mint munkaerő-tulajdonosok jutnak hozzá bérként, hanem *amit termelésieszköz-tulajdonosi minőségükben sajátítanak el.* A nyereséget részint közvetlenül (vállalatuk útján) használják fel, részint pedig közvetve, úgy, hogy annak egy hányadát közérdekből államuk eltartására, annak rendelkezésére bocsátják.

b) Ellentétben a tőkés vállalkozói haszonnal, amely kizárólag a létrehozott *terméktöbblet* értékét (a földjáradékon, a kamaton kívül) fejezi ki, *a szocialista nyereségnek tulajdonképpen csak egy része számít a terméktöbblethez,* nevezetesen az, amit abból a vállalat és az állam felhalmozásra és a nem termelői szféra céljaira fordít.

A nyereségnek az a része, amihez akár bérnövelés, prémium vagy jutalom címén, akár üzemi szociális, kulturális szolgáltatásként a vállalat saját dolgozói jutnak, a *szükséges termék értékének* (a bér mellett) *egyik* sajátos pénzbeli alakja.

c) a tőkés profit megszerzésének és növelésének belső hajtóereje az a törekvés, hogy a magánvagyont általában mint értéket szülő értéktömeget mások rovására gyarapítsák, s e szempontból mindegy, hogy a nyereséget értékpapírokban, bankokban, vagy reális kapacitásokban fekvő vagyon bővítésére fordítják. *A szocialista nyereség megszerzésének és növelésének belső indítéka viszont a munkáskollektíva eszközéül szolgáló reális kapacitások fejlesztése, hogy ezzel közvetve a társadalom, közvetlenül pedig a saját fogyasztóképességét tarthassa meg és fejlesztheese ki.*

d) Eltérő a nyereségnövelés módja, s az erre szolgáló pótlólagos folyó ráfordításból megkövetelt nyereségnövelés *minimális* mértéke is. A tőkés mindenkor kész arra, hogy a munkás munka-

ercjének és életének rovására növelje a profitot; s közvetlen érdeke minden olyan pótlólagos ráfordítás, amely egyáltalán — még ha kismértékben is — növeli a nyereség tömegét.

A szocialista vállalat természetével az áll összhangban, ha a nyereség tömegének növelése a munkások alkotó- és életerejének megkímélése és gazdagítása útján halad. De emellett a szocialista vállalat csak olyan pótlólagos ráfordítás eszközlésében érdekelt, amely a nyereség tömegét legalább annyival növeli, hogy ennek következtében ne csökkenjen, hanem valamivel még emelkedjen is az egy dolgozóra jutó átlagos személyi jövedelem (a bér és a nyereségrészesedés együttes) összege.

Például valamely vállalatnak 10%-kal kellene növelnie dolgozói létszámát és béralapját ahhoz, hogy a kínálkozó üzleti lehetőség kedvéért termelését bővítse. Minden mástól eltekintve, akkor érdemes ezt a fejlesztést vállalnia, ha az adók levonása után nála maradó tiszta nyereségből legalább 10%-kal növelheti a korábbi részesedési alapját is. Különben a nagyobb számú kollektíva egy tagjára jutó személyi jövedelem összege csökkenne az előző időponthoz képest, amikor ugyan a nyereség tömege kisebb volt, de a dolgozók létszáma viszonylag még kisebb.

. *A szocialista vállalatra nézve* végeredményben — hosszabb idő átlagában — *az egy dolgozóra jutó személyi jövedelem mutatója a helyzet alakulásának legfőbb jelzője, A nyereségtömeg maximalizálására irányuló törekvés e mutató javításának eszköze. Ennek van alárendelve a nyereség és a lekötött eszközök viszonyának (a nyereségrátának) az optimális mértéke is.*[1]

Ily módon a vállalati gazdálkodás közvetlen céljában és belső indítékaiban kifejezésre jut a termelés társadalmi célja és hajtóereje.

[1] Ez a sajátosság okozza, hogy a csehszlovák és a jugoszláv mechanizmusban a vállalati gazdálkodás fő mutatójának nem a nyereséget, hanem az ún *bruttó jövedelmet* tekintik. [A bruttó jövedelem lényegében a vállalat folyó árakon mért hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez, vagyis: a vállalat árbevétele — (anyagköltség + amortizáció).]

III. A vállalati működés konkrét feltételei az új mechanizmusban

1. A vállalatok a direkt típusú gazdaságirányítás rendszerében

A szocializmus *specifikus* társadalmi-gazdasági viszonyai, s ezeknek törvényszerűségei is csak a vállalatok mint szervezeti alapegységek útján érvényesülhetnek következetesen.

Azt jelenti-e ez, hogy a szocialista országok eddigi gazdasági fejlődése során a vállalat kategóriájának valamennyi lényeges vonása mindig és mindenütt teljes körű gyakorlati elismerést nyert? Korántsem!

Azok a sajátos adottságok, amelyek bizonyos fokig a direkt irányítási rendszer létét történelmileg indokolják, egyben a vállalati működés korlátozottságát is indokolták. Amennyiben pedig a termelőmód kiépítésének előrehaladása hovatovább túlhaladottá tette a direkt irányítás típusát, ez azt is jelentette, hogy a vállalati működés konkrét formája is *elmaradt az objektíven kitágított lehetőség határaitól.*

Végigtekintve a szocialista gazdaság történetén, láthatjuk, hogy a termelőerőkkel és a fogyasztással, a termelési viszonyokkal és a tervgazdálkodási rendszerrel együtt a vállalati forma is jelentős fejlődésen ment keresztül. A fejlődés történelmi tendenciája pedig az volt, hogy az objektív lehetőségek tágulásával egyre nagyobb erővel mutatkoztak meg a szocialista gazdaság alapegységeinek szükségszerű kritériumai. Természetesen ez a történelmi folyamat nem volt egyenletes és töretlen.

Vizsgáljuk ezt a Szovjetunió példáján, az első országén, ahol a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer megteremtésének folyamata elindult.

A szovjet állam első éveiben (a hadikommunizmus idején és azt követően) az államosított szektorban lényegében *nem lehetett szó semmiféle önálló vállalati gazdálkodásról.* A kényszerítő helyzet és az ebből fakadó naturális gazdálkodás folytán a vállalatok egymás közti kapcsolatai egyáltalán nem öltöttek piaci formát. Egymástól nem vásároltak és egymásnak nem adtak el Hatóságok utaltak ki számukra anyagot, gépet, és azok diszponáltak termékeik felett. Ebből következett, hogy belső pénzügyi elszámolásuk sem lehetett. A pénzforma csupán a központi gazdasági szervek nyilvántartása számára szolgált technikai elszámolási eszközül.

Mihelyt az országban a helyzet rendeződött, és a X. pártkongresszuson Lenin meghirdette az új gazdasági politikát, nyomban *megkezdődött a vállalati forma és önálló gazdálkodás kiépítése.* A NEP, a szocialista állam szabályozó szerepének a fenntartása mellett, nemcsak a magánkereskedés

megengedését jelentette, hanem az állami vállalatok átállítását is kereskedelmi alapokra, az *„önálló elszámolás"* alapjára.

Ebben az időben — a XI. és a XII. pártkongresszusok határozatai nyomán — jelentős gyakorlati intézkedések irányultak az önálló vállalati gazdálkodás feltételeinek megteremtésére. „Az állami ipar nagy részét trösztök, vagy széles körű gazdasági autonómiát élvező egyesülések formájában szervezzük, melyek a piacon szabad cserét folytató gazdasági vállalatokként működnek."[2]

Az önálló elszámolás alapján nagy hangsúlyt kapott a vállalatok működésében és fejlesztésében a vállalati kollektivák felelőssége, amelyek feladatává tették, hogy nyereségre tegyenek szert.[3]

Az 1920-as évek tényei arról tanúskodnak, hogy a vállalatoknak jelentős szerepük volt a tervezésben. Az éves népgazdasági tervek kezdetben lényegileg a vállalati tervek összegezését és jóváhagyását jelentették. Később (1926—1927-ben) a központi szervek a vállalatokkal együttműködve — a piaci helyzet elemzéséből kiindulva — készítették el előzetes terveiket, azokat összevetették olyan ágak előirányzataival, amelyektől a tervek teljesítése függött. Ilyen összehangoló munkálatok és — a hadikommunizmus éveiben alkalmazott naturális mutatóktól eltérően — pénzügyi és kereskedelmi természetű mutatószámok jellemezték a korabeli tervezést.

1928 után, amikor az irányítás gazdasági módszereit fokozatosan adminisztratív szabályozással váltották fel, gyengült az önálló elszámolás elveinek megvalósítása. A vállalati önállóság egyre inkább „számviteli kategóriává" változott.

Minthogy a hazai gyakorlatban a direkt irányítási rendszer idején a vállalati önálló elszámolás így kialakult formája honosodott meg, szükségesnek látszik vázolni: miként és milyen mértékben voltak képviselve ebben a formában a vállalati kategória fő kritériumai.

A gazdaságirányítás direkt rendszerében a vállalatnak bizonyos rendelkezési joga van az állam által részére biztosított eszközök felett. Mivel pedig a felhasznált termékekért, valamint dolgozóinak a végzett munkáért fizetnie kell, viszont a kibocsátott termékekért neki is fizetnek, a vállalat önálló költség- és eredményszámlát vezet. Így, ha bevételei meghaladják kiadásait, számláján nyereség mutatkozik. Mindez arról tanúskodik, hogy a direkt irányítás nem küszöbölte ki a vállalatnak mint elkülönült szervezeti-gazdasági alapegységnek objektív tényét, mint ahogy az e ténnyel kapcsolatos áru- és pénzviszonyok létezését sem szüntette meg.

Azonban — mint tudjuk — az áruviszonyok, a piac köre ebben a mechanizmusban szükségszerűen összeszűkült, sok tekintetben formálissá

[2] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. Szikra 1954. 810. old.

[3] Jól szemlélteti az erre irányuló eltökéltséget Leninnek G. J. Szokolnyikovhoz intézett levele: „Úgy gondolom, a trösztök és a vállalatok éppen azért dolgoznak az önálló elszámolás alapján, hogy feleljenek, mégpedig maradéktalanul feleljenek vállalatuk veszteségmentes munkájáért... Ha most, miután az önálló elszámolás alapján trösztöket és vállalatokat hoztunk létre, nem tudjuk üzletszerűen, kereskedő módjára biztosítani tulajdon érdekeinket, kötözni való bolondok leszünk." (*Lenin* Összes művei. 54. köt. Polityizdat 1965. 150—151. old.) (Oroszul.)

vált. A pénz szerepe alapvető területeken passzív; adásvételi aktusokhoz kapcsolódik ugyan, de lényegileg a központi tervezés és szabályozás technikai elszámolási eszköze, azaz, csak nyomon követi a termékmozgást, amely a naturális tervmutatók, a hatósági kiutalások által népgazdaságilag előírt kényszerpályákon megy végbe. Azt, hogy mire, mennyit fizethet a vállalat pénzeszközeiből, a tervszámok, a keretek, a kiutalások, a fix árak naturálisan nagyrészt éppúgy megszabják, mint ahogy alapjában véve azt is, miből mennyi lesz a bevétele.

Ilyen körülmények közt — különösen a termelési eszközök tekintetében — hiányzik, illetve formális a vállalati gazdálkodás *piacra* építettségének a kritériuma. A piaci automatizmusok és a verseny majdnem teljes kikapcsolása miatt a vállalatok nem fejthetnek ki aktív hatást a kereslet-kínálat, az árak, a bérek, a hitelek alakulására.

Sem az eszközök feletti rendelkezési lehetőségük, sem a feladatok meghatározására gyakorolt befolyásuk *nem üti meg azt a mértéket, amelynél már a vállalati gazdálkodás önállóságáról beszélhetnénk.* Nincs önálló döntési joguk a különböző termelési tényezők (munkaerő, gép stb.) közti helyettesítés tekintetében; s csak a kötelező tervmutatók kialakulására gyakorolt hatásukkal (tervalku), illetve a mutatók tartalmának vagy hézagainak részletes kitöltésével van némi beleszólásuk gazdálkodási feltételeik és feladataik meghatározásába.

Egészen *alárendelt formában* van meg a vállalati gazdálkodásra oly jellemző *jövedelmezőség* kritériuma. Az eredmény és a ráfordítások pénzbeli szembeállítása, az értékmutatók (termelési érték, önköltség stb.) alkalmazása természetesen lehetővé teszi a vállalati dolgozók — köztük a vezetők — anyagi ösztönzését. De mi jellemzi ezt az ösztönzést? Egyfelől az, hogy az éves terv egyes kötelező mutatóinak a teljesítéséhez kapcsolódik, s ennek fölytán időhorizontja egy évre szűkül; másfelől az, hogy nem annyira a kollektíva, mint inkább közvetlenül az *egyének* jövedelméhez (normatúlteljesítésért járó többletbérhez, tervteljesítésért járó prémiumhoz) fűződik. A vállalatok és dolgozóik munkáját tehát az elért nyereségtől (veszteségtől) többé-kevésbé függetlenül értékelik és díjazzák. De nem is lehet másként, hiszen a nyereség (veszteség) a fix hatósági árak, valamint a kapott tervmutatók passzív tükrözője, és nem jogosít fel termelési eszközök beszerzésére, s általában új munkások felvételére sem.

Szinte teljesen *hiányzik a vállalati kockázatviselés kritériuma.* Az értékmutatókat ugyanis központilag határozzák meg, s azok a vállalatok számára (főleg a termelési célok és alapvető eszközeik megválasztásában) nem szolgálnak alternatív döntések alapjául. Ennek következtében a tervteljesítésért vagy az elmaradásért a felelősség a tervezőkre, illetve a kooperálókra hárítható, és éppen ezért indokolt a képződött nyereség elvonása (adósítása) és a keletkezett veszteség dotálása.

A direkt irányítás rendszerében az önálló vállalati gazdálkodásnak csak bizonyos elemei voltak meg. De ezek az elemek — mivel lényegében maguk is az adminisztratív tervelőírások és elszámoltatás eszközei — nem változtattak azon a tényen, hogy ebben a mechanizmusban a vállalatok nem mint önálló gazda-

sági alapegységek, hanem főként mint technikai-üzemi szervezeti egységek működtek.

A vállalati funkcióknak e formában való összekapcsolása a központi tervezés rendszerével, szükségszerűen ellentmondást rejtett magában a vállalatok gazdasági működésén belül. Ez abból állt, hogy a vállalatok egyfelől kötelezve voltak naturális szemléletű tervfeladatok — naturálisan behatárolt eszközökkel történő — teljesítésére, s tevékenységüket is ezen az alapon értékelték; másfelől viszont az áru- és pénzformák révén történt anyagi ösztönzésük. (Holott a pénznek mint általános egyenértékesnek — s így a vele való ösztönzésnek — a természetével ellentétes a sokféle naturális megkötöttség.)

A vállalati forma ezen belső ellentmondásának a megszüntetését is célozzák ama reformtörekvések, amelyek a szocialista országokban a terv és a piac szerves egységére épülő gazdaságirányítási formák bevezetésére irányulnak.

Az 1968-ban hazánkban útjára induló új gazdasági mechanizmusban — a reform elvei szerint — a vállalatok a szocialista árutermelésben gyökerező természetüknek megfelelő működési formában alkotják a tervgazdálkodási rendszer láncszemeit.

Lehetővé válik, hogy árukapcsolatok aktív alakítóiként is részt vegyenek a társadalmi újratermelés bővítésének, arányváltozásainak tudatos meghatározásában. Megteremtődnek a gazdálkodási önállóság feltételei, a termelési tényezőkkel való kombinálásnak és a feladatok kiválasztásának a lehetőségei. Az államilag tervszerűen befolyásolt jövedelmezőség lép elő a vállalati döntések kollektív kezdeményezésekre serkentő alapvető kritériumává, s vele együtt megjelenik a — megfontolt kalkulációkra, a takarékosságra késztető — vállalkozói kockázatviselés kritériuma. Mindezek folytán a vállalat olyan működési formához jut, amelyben összehangolhatóbbá válik egymással a népgazdasági érdek és vállalati kollektíva érdeke és az egyéni érdek; hatékonyabban érvényesülhetnek mind a központi gazdaságirányítás, mind a vállalat alapfunkciói.

Nézzük ezek után, mi jellemzi ebben a mechanizmusban — közelebbről hazánkban — a vállalati gazdálkodás konkrét működési feltételeit?

2. Az állami vállalatok jogállása

Mivel a vállalatok a társadalmi tulajdon keretén belül gazdálkodó egységek, létrehozásuk és megszüntetésük az indirekt irányítási rendszerben is államigazgatási aktussal történik. Állami vállalatot vagy az illetékes *felügyeleti miniszter*, illetve országos hatáskörű szerv vezetője, vagy (ún. tanácsi vállalatot) a *tanácsok* végrehajtó bizottsága *alapíthat*. Az alapító szerv köteles a vállalatot a működéséhez szükséges *induló vagyonnal* költségvetéséből, vagy egyébként rendelkezésére álló eszközökből ellátni. Az alapító határozatban állapítják meg a vállalat tevékenységi körét, mégpedig oly módon, hogy az lehetővé tegye a termelési eszközök és a munkaerő gazdaságos igénybevételét, a piaci igényekhez való alkalmazkodást.

Több vállalat gazdaságos működésének és fejlesztésének céljából az alapító szerv *trösztöt* hozhat létre, amelynek mint önállóan gazdálkodó szervnek, a neki alárendelt vállalatok tekintetében rendelkezési joga van: utasításokat adhat, hatásköröket magához vonhat, eszközöket átcsoportosíthat, az alapító határozatban foglalt korlátokon belül. A trösthöz tartozó vállalatok az állami költségvetéssel szembeni kötelezettségek és a nyereség felhasználása szempontjából egységet alkotnak. Azonban a trösztön belüli vállalat is sok tekintetben önállóan gazdálkodik; önállóan készít mérleget, köt szerződéseket, saját bankszámlája van, és elvileg minden kérdésben dönthet, amit a tröszt nem tart fenn magának, vagy amelyre nézve az nem adott utasítást.

Működő vállalatok közösen is alapíthatnak vállalatot. A *közös vállalat* alapítása nem államigazgatási aktussal, hanem önkéntes társulás, kereskedelmi társaság formájában történik. (Az alapításhoz azonban a Pénzügyminisztérium előzetes engedélye szükséges.) A közös vállalat az alapító vállalatoktól elkülönített vagyonnal rendelkező, önállóan gazdálkodó szervezet, amelynek működéséért a vagyon mértékéig maga, a társuló vállalat pedig a bevitt vagyonrész erejéig felelős.

Vállalatok társulhatnak azonban gazdasági érdekeik előmozdítása, tevékenységük összehangolása céljából *egyesülés* formájában is. Az egyesülés a felügyeleti hatóság rendelkezésére (kényszeregyesülés), vagy önkéntesen, tehát nem államigazgatási aktussal, hanem (a Pénzügyminisztérium előzetes hozzájárulásával) *szerződéssel* jön létre. Az egyesülés nem önállóan gaz-

dálkodó egység, hanem az a feladata, hogy a szerződésben előírt tevékenységet folytasson, ennek megfelelően végrehajtsa az egyesülésben részt vevő önálló vállalatok döntéseit.

Az állam — mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonának központi képviselete — *irányító funkciót* lát el a vállalatok tekintetében. *Az irányítás eszközei:*

a) *Felügyeleti eszközök.* Ezek közé mint *rendszeresen* alkalmazott eszközök közé tartozik a vállalatok alapítási és megszüntetési (átszervezési, felszámolási) jogán kívül az igazgatók, valamint helyetteseik kinevezése és felmentése, a vállalat munkájának átfogó értékelése, s ebből a célból a vállalatoknál felügyeleti bizottság szervezése. Az alapító szerv vezetője, vagy helyettese kivételesen (pl. honvédelmi feladat megoldása, államközi kötelezettség teljesítése végett) utasítást is adhat. Ilyenkor köteles a népgazdasági lehetőségek figyelembevételével gondoskodni arról, hogy az utasítás végrehajtása lehetőleg ne hasson hátrányosan a vállalat gazdaságos működésére.

b) *Hatósági eszközök,* amelyek általában *tiltó,* illetve állami kényszerítő eszközök alkalmazását *kilátásba* helyező jogszabályok. Ezek célja, hogy az egyes társadalmi vagy személyi érdekeket védelmezzék az azokat sértő vagy veszélyeztető — rendszerint közhatalmi beavatkozást igénylő — magatartással szemben. (Tűz- és vízrendészeti szabályok, egészségügyi és környezetvédelem, gépek magánszemélyeknek történő eladásának tilalma stb.)

c) *Gazdaságpolitikai eszközök,* amelyek a voltaképpeni *indirekt irányítás eszközei.* Nem utasítás- és nem tiltó jellegűek, hanem közvetett úton, a gazdasági környezet megteremtése útján hatnak a vállalatok tevékenységére, s terelik azt meghatározott irányba.

Az állami irányítás ezen eszközei által körülhatárolt feltételek közt valósul meg a vállalatok *gazdasági önállósága.* Az önállóság, először, azt jelenti, hogy a felügyeleti szervek — az átszervezés esetét kivéve — a vállalatok (trösztök) álló- és forgóeszközeit nem vonhatják el, nem csoportosíthatják át. A vállalatok ezekkel az eszközökkel mint vagyonukkal, és a nyereségnek az állam iránti kötelezettségek teljesítése után fennmaradó részével — az alapképzésre vonatkozó rendelkezéseknek megfelelően — szabadon rendelkeznek. Az önállóság, másodszor, abban jut kifejezésre, hogy kifelé a vállalat *jogi személy,* amely a saját

nevében léphet jogviszonyba más vállalatokkal, intézményekkel, és munkaadóként a dolgozóival; jogait maga érvényesítheti, kötelezettségeiért maga felel vagyonával, és nem az állam. (Természetesen, ha az állam célszerűnek látja, szanálhatja az eladósodás miatt nehéz helyzetbe jutott vállalatot.)

3. Vállalati döntések, üzemi demokrácia

A vállalat, illetve a tröszt élén az igazgató (vezérigazgató) áll, mint *egyszemélyi vezető.* Ez azt jelenti, hogy mindazokra a *döntésekre,* amelyek a vállalat szintjén hozhatók meg, elvileg az igazgatónak van hatásköre és e döntések a vállalaton belül *mindenkire* kötelezőek.

Az igazgató joga és kötelessége tehát gondoskodni a vállalat helyes szervezeti és működési rendjéről, kialakítani a döntések szakszerű előkészítésének, a döntési hatáskörök világos elhatárolásának, a végrehajtásnak és az ellenőrzésnek megfelelő feltételeit.

Az igazgató maga is a vállalattal van munkaviszonyban, ugyanakkor reá vonatkozóan a felügyeleti hatóság gyakorolja a munkáltató jogait. Az igazgatót rendelkezések kötelezik arra, hogy egyrészt támaszkodjék vezető munkatársai szakértelmére, rendszeresen tanácskozzék velük, másrészt biztosítsa a vállalati kollektíva részvételét az egész vállalatot érintő alapvető kérdések eldöntésében.

Az egyszemélyi vezetés elvének nem mond ellent a döntési hatáskörök megosztasa a beosztott gazdasági vezetők között. Lényeg az, hogy megfelelő összhang érvényesüljön a döntések rendszerében, és hogy az illetékes vezető rendelkezzék a döntések érvényesítéséhez szükséges eszközökkel, információs lehetőségekkel.

Nem mond ellent az egyszemélyi vezetés elvének az sem, hogy bizonyos esetekben több vezető közösen, vagy a dolgozók képviseleti testülete (vagyis a szakszervezet) hoz döntéseket. A gazdasági vezetők közös döntése olyankor indokolt, amikor a szóban forgó kérdés bonyolultságánál fogva több vezető (több gazdasági vezető, vagy a gazdasági, a szakszervezeti és pártvezető) együttes mérlegelését igényli, s a döntés nem csökkenti a meghozatalában résztvevők személyi felelősségét se feletteseik, se beosztottaik irányában.

Mivel a kifejezetten műszaki-gazdasági természetű (kereskedelmi, fejlesztési stb.) kérdéseken kívül a vállalatoknál számos olyan kérdésben is dönteni kell, amely a dolgozók helyzetét érinti, a gazdasági vezetőkön ki-

vül a kollektíva nevében eljáró szakszervezeti szerveknek is van önálló döntési joguk. Ilyenek főleg a dolgozók munkakörülményeivel, munkavédelmével, szociális és kulturális ellátásával kapcsolatos kérdések. A gazdasági vezetőknek és a képviseleti szerveknek azonban együttes döntést is kell hozniuk. Ide mindenekelőtt a foglalkoztatással, a munkaviszonnyal, a pénzbeli és egyéb járandóságokkal (jutalom, prémium, bér) összefüggő kérdések tartoznak.

A vállalati döntési körök ilyen jellegű megosztása, a szakemberek, sőt a kollektíva bevonása a döntések előkészítésébe, a megfelelő változat kialakításába, az intézkedés kiadásába, a legerősebben kapcsolatos a vállalat szocialista jellegével, s az ebből következő *üzemi demokrácia* ügyével.

A szocialista vállalatban nemcsak a berendezések korszerű kihasználásáról kell gondoskodni, hanem a kollektívában rejlő tudás, kezdeményező és alkotószellem felhasználásáról is. Ezért fontos és közös érdeke a vezetőnek és a kollektívának is, hogy véleményt cseréljenek, hogy a vezetők a feladatok, s a helyzet lényegéről a dolgozókat tájékoztassák, javaslataikat kikérjék, mérlegeljék, s őket a döntések előkészítésébe, illetőleg meghozatalába bevonják. Természetesen, a döntés meghozatala után azok, akiknek véleményét nem fogadták el, nem kérhetik számon akaratukat. Ugyancsak közös érdeke a vezetőnek és a dolgozónak egyaránt, hogy a vezetőn — saját felettesén kívül — a kollektíva képviseleti szerve is ellenőrzést gyakoroljon. Az utóbbinak joga van egyrészt *értékelni* a vezető egyszemélyi általános (nem operatív) *döntési* tevékenységét, másrészt *beszámoltatni* őt végzett munkájáról, harmadrészt véleményével *közreműködni* a vezető személyi *megítélésében*, amidőn megerősítése (anyagi, erkölcsi elismerése stb.) napirendre kerül.

A vállalati *szakszervezetnek*, mint a dolgozók képviseletének és érdekvédelmének jogával felruházott szervnek, az üzemi demokrácia fórumait két irányban kell működtetnie: egyrészt a vállalat alapfunkciója, vagyis a gazdálkodás eredményesebbé tétele érdekében, másrészt a dolgozókról való rendszeres és sokoldalú gondoskodás érdekében.

A *pártszervezeteknek* kezdeményező szerepet kell játszaniuk a gazdasági vezetők kiválasztásában, nevelésében, munkájuk segítésében, szükség esetén a gyengének mutatkozó vezető lecserélésében. „... a funkciók bizonyos körében mind a kinevezésnél, mind a leváltásnál az illetékes pártszerv jóváhagyását, il-

letve véleményét kell kérni."[4] Részt kell venniük az üzem, a vállalat tervének kialakításában, ügyelve a gazdaságpolitika helyes érvényesítésére. Fontos szerepük az is, hogy — a gazdasági vezetők és a tömegszervezetek tevékenységével összehangoltan — a tervben foglalt feladatokat megértessék, elfogadtassák, s teljesítésükre szervezzék a dolgozókat, a tervvégrehajtást folyamatosan ellenőrizzék. A helyi pártszervezetek a vezetőket beszámoltatják, és a vezetésre észrevételeket tehetnek.

Természetesen mind a pártszervezeteknek, mind a tömegszervezeteknek a vállalati gazdálkodás érdekében végzett munkáját úgy kell megszervezni, hogy az *erősítse* az egyszemélyi vezetést. Különben elmosódik a gazdasági vezetők felelőssége is, de nem érvényesülhet e szervezetek ellenőrző, elvi és gyakorlati segítőszerepe sem.

4. Vállalati tervezés

Az indirekt gazdaságirányítás rendszerében a vállalatok gazdálkodási önállósága magában foglalja *az önálló* vállalati *tervezés jogát is.* A vállalati terv voltaképpen a vállalatban folyó újratermelés jövőbeli fenntartására és bővítésére vonatkozó legfontosabb döntések komplex, egymással összehangolt rendszere, amely nélkül lehetetlen *tervszerű* gazdálkodás, hatékony *szervezés* és korszerű *vezetés.* Éppen ezért indokolt, hogy a vállalatok rendelkezzenek középtávú (ötéves) és éves, valamint operatív tervekkel. Nagyobb vállalatoknál, trösztöknél a középtávú tervek kidolgozásához nélkülözhetetlen lehet hosszú távú műszaki-gazdasági fejlesztési program is.

A vállalati tervek elkészítéséhez — a korábbi gyakorlattól eltérően — a felügyeleti szervek általában nem adnak kötelező előirányzatokat, kereteket. A vállalatoknak maguknak kell összeállítani terveiket, azokat nem kell felettes szerveikkel jóváhagyatni. Így, ha szükséges, terveiket saját hatáskörükben módosíthatják. Maguknak kell megkeresniük a vevőket, a szállítókat, más vállalatokkal koordinálni beruházási, valamint kooperációs tevékenységüket, és a szükséges pénzeszközöket előteremteni. E feladatok ellátását nem követelhetik az irányító szervektől.

[4] Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 473. old.

A vállalati tervek nem kapcsolódnak közvetlenül és szerevezetten a népgazdasági tervhez; a vállalati tervek nem „adják ki" a népgazdasági tervet, s nem is a népgazdasági terv lebontásának eredményeként alakulnak ki.

A vállalati tervek és a népgazdasági tervek között azonban adminisztratív kapcsolódás nélkül is szükségszerű és szoros az összefüggés. A gazdasági vezetés a népgazdasági terv keretében határozza meg azokat a módszereket, alkalmazásuk körülményeit és mértékét, amelyekkel a szervezett piacot befolyásolja. Szabályozza a fogyasztásra (beleértve nemcsak a lakossági fogyasztást, hanem a beruházási, közületi, exportigényeket is) irányuló pénzjövedelmek alakulását, azokat a közgazdasági irányító eszközöket, amelyek a vállalatok számára ösztönző, korlátozó hatásukkal érvényesülnek (pl. az árszabályozás, a vállalati jövedelemelvonás szabályai).

A vállalat termékei iránt megnyilvánuló fizetőképes kereslet alapvetően befolyásolja a vállalat egész tevékenységét. Ennek felmérése — éppen bizonytalan volta miatt — a vállalati tervezés részére elsőrendű fontosságú feladat. Az értékesítés megszervezése, s az ezt alátámasztó piackutatás feltétele a vállalat hatékony, eredményes működésének. Az értékesítési lehetőségek felmérése alapján állítja össze a vállalat termelési (forgalmi) programját, és ehhez kapcsolódva az anyagbeszerzésre, a létszámra és bérekre, a fejlesztésre vonatkozó terveket. A tervezésnél messzemenően szem előtt kell tartania anyagi, termelési és pénzügyi lehetőségeit, nehogy olyasmit tervezzen, s ennek alapján olyasmire vállalkozzék, ami a megvalósítás során irreálisnak bizonyul, mert akkor a terve alapján kötött szerződéseiből fakadó kötelezettségeinek nem tud eleget tenni.

Természetesen a vállalati terv is akkor töltheti be szerepét, ha megalapozott, s nem szorul folyton lényeges módosításra. Ezért van különös jelentősége a tervek kidolgozásához szükséges információk megszerzésének.

Melyek a vállalat *fő információs forrásai?* Az egyik legfontosabb forrás *a népgazdaság középtávú és éves terve.* Ezekből a vállalatok közvetlenül — vagy bizonyos elemzés útján — számos, őket érintő kérdésről tájékozódhatnak. A népgazdasági tervben elhatározott állami beruházások ismeretében következtethetnek e beruházások megvalósulása kapcsán felmerülő igényekre, arra a hatásra, amit az üzembe lépő létesítmények a beszerzési és az értékesítési piacokra gyakorolnak. Még szélesebb betekintést nyújtanak a várható strukturális változásokba az egyes népgazdasági ágakra előirányzott hitelek és hitelfeltételek, a munkaerőmérlegek, az életszínvonalra, a fogyasztásra, a nemzeti jövedelem felhasználására, a külkereskedelemre vonatkozó előirányzatok, valamint az egyes ágakra kidolgozott műszaki fejlesztési koncepciók stb.

A másik nélkülözhetetlen forrást *a piaci információk* jelentik. A vállalatok részint közvetlenül, részint olyan vizsgálatok (piackutatás) útján tájékozódnak, amelyek konkrét termékekre, szolgáltatásokra vonatkozólag feltárják a keresletnek és a kínálatnak, a felvevőképességnek és a beszerzési lehetőségeknek, az új gyártmányok forgalombahozatalának, az árak mozgásának, a versenytársak helyzetének állását és várható alakulását. Azon túl, hogy az erre a célra szervezett intézmények információs szolgálatát igénybe veszik, sok vállalatnak magának is szükséges rendszeres piackutató tevékenységet folytatnia, a kapott adatok ellenőrzése, kiegészítése, új információk gyűjtése végett.

Harmadik forrás a vállalat *belső információs rendszere*. Ennek ki kell terjednie — mégpedig folyamatosan szervezett formában — a tervezéshez és más döntésekhez szükséges legfontosabb adatokra. (Kapacitás, kapacitáskihasználás, rendelésállomány, értékesítés, árak, szállítási elmaradások, feladott rendelések, készletek, dolgozói állomány, munkabér, normák, önköltség, gyártmány- és technológiai fejlesztés, saját alapok, hitelek stb.) Mivel irányító szervek, bankok, hatóságok is kérhetnek a vállalattól információt, a belső adatszolgáltatást már ezen igények figyelembevételével célszerű kialakítani. Az adatszolgáltatás mellett a belső információhoz tartozik a vállalati szakemberek és dolgozók észrevételeinek, kezdeményezéseinek, javaslatainak az ismerete is.

A tervek kidolgozásának — az információ megszervezésén kívül — alapvető feltétele *a megfelelő számítási módszerek* alkalmazása. A vállalatoknak maguknak kell kiválasztaniuk a legcélszerűbb módszereket, amelyekkel kalkulációikat megalapozhatják. Tehát központilag nem írnak elő a vállalat számára bizonyos számítási módszereket, kivéve az olyan beruházásokat, amelyekről központilag döntenek, vagy ha a vállalat hosszú lejáratú bankhitelért folyamodik. Ilyenkor az irányító szerv, illetve a bank előírhatja a javaslat indokolását szolgáló számítási módszert.

A megfelelő számítási módszerek alkalmazásának mégis elsősorban a vállalat számára van nagy jelentősége, minthogy neki érdeke saját tervének realitása, illetve a legjövedelmezőbb variáns kiválasztása. Szükségszerűen előtérbe kerülnek a korszerű matematikai apparátussal és számítógépekkel végzett optimumszámítási módszerek, mivel nagyon sokféle tényező kombinatív mérlegeléséről és prognosztizálásáról van szó így többek között a beruházások, az állóeszközpótlás, új gyártmányok és technológiák bevezetése, a munkaidő, a munkarend és a létszám meghatározása, a termelési, forgalmi és szállítási költségek minimalizálása, a nyersanyagok, gépek, a termelési struktúra, az értékesítési irányok kiválasztása, az amortizációból, nyereségből képzett alapok felhasználása esetében.

A vállalatoknak gazdasági elemzéssel kell eldönteniük pl., hogy mi előnyösebb számukra: kissorozatú gyártást folytatni aránylag nagyobb (átállási stb.) költséggel, de a kevesebb készlet miatt kisebb kamat- és adóteherrel, vagy fordítva. Itt egyik legfőbb kérdés: milyen ártöbblet érhető el kisebb mennyiség gyorsabb legyártásával. Ilyenkor tesznek jó szolgálatot a vállalatok által szerkesztett termelésiköltség-függvények, költséggörbék. A költségviszonyok ismerete hozzásegít ahhoz, hogy a vállalatok globális nyereségük alakulásának függvényében ítéljék meg a különböző termékek árfekvését, hogy jövedelmezőbb termelési szerkezetet és választékösszetételt biztosító terveket készítsenek, s ennek megfelelő tevékenységet, árpolitikát folytassanak.

5. *A vállalati alapok és körforgásuk. Forgási sebesség és megtérülés a nyereségből*

A vállalatoknak tehát a gazdaságpolitika által befolyásolt környezetük és saját lehetőségeik sokoldalú elemzésére támaszkodó, szakszerűen kimunkált és demokratikusan megvitatott tervek keretében kell gazdálkodniuk. Gazdálkodásukkal megy végbe a társadalom tulajdonában levő termelési eszközeiknek és válik lehetővé dolgozóik munkaerejének egyszerű és bővített újratermelése. Mivel azonban a termelőerők elhasználódásának és megújulásának ez a folyamata egyszersmind elkülönültséget magában foglaló áruviszonyok újratermelése is, szükségszerű, hogy gazdálkodásuk feltételei és eredményei mint a vállalati vagyon *értékének* különböző funkcionális *alakjai*, tehát mint pénzalap, termelőalap és árualap jelenjenek meg, s hogy azok egymásba átmenve körforgást végezzenek.

A szocialista vállalat vagyonának (alapjainak, eszközeinek)[5] a körforgása mind a termelés, mind a forgalom folyamatát magában foglalja. A termelési folyamatban használódnak el a befektetett termelési eszközök, s valósul meg értékük átvitele a termékekre, valamint az új érték képzése. A forgalmi folyamatban történik az értékek realizálása, majd pedig a pótláshoz és a bővítéshez szükséges termelési feltételek elemeinek beszerzése. Ennek megfelelően a szocialista vállalat vagyona egy adott időpont-

[5] A vállalati „tőke" kapitalizmusbeli fogalmának még nem alakult ki egyértelműen a szocializmusbeli megfelelője. A tankönyvben e fogalom megjelölésére a vállalati „eszközök" (álló- és forgóeszközök) és a vállalati „alapok" (álló- és forgóalapok) kifejezéseket szinonímaként használjuk. Ez a szóhasználat némileg eltér a számvitelben és a tervezésben meghonosodott terminológiától.

ban egyrészt pénzben (illetve pénzkövetelésekben) jelenik meg, másrészt anyagi értékekben (termelési eszközökben és termékekben).

A körforgás kiindulópontja a pénzformában levő vállalati vagyon, származzék az akár az előző működés során termelt áruk értékesítéséből, akár az alapítótól (pl. állami költségvetésből). Ebből a pénzösszegből fizeti a vállalat dolgozóinak a bérét, és vásárol termelési eszközöket. Mármost aszerint, hogy a termelési eszközökbe történt befektetés milyen gyorsan térül meg pénzben (egy-egy termelési és értékesítési periódus alatt teljesen megtérül-e avagy csak apránként), oszlanak meg a vállalat termelőalapjai forgóalapra és állóalapra.

A *forgóalap* anyagi elemeit a nyers-, segéd- és üzemanyagok, a félkész termékek, illetve az ezekből képződött készletek alkotják. Az *állóalap* anyagi elemei közé pedig az épületek, gépek, berendezések stb. — azaz általában a munkaeszközök — tartoznak, amelyek csak fokozatosan, több termelési folyamat során használódnak el.

Végül az állóalapok és forgóalapok produktív felhasználásának eredményeképpen képződnek a vállalat *forgalmi alapjai*, melyeknek anyagi elemeit a termelési folyamatban előállított termékek, illetve ezek készletei, az *árukészletek* alkotják.[8]

A vállalat (és a társadalom) számára korántsem közömbös az, hogy mekkora a forgó- és forgalmi alap (a továbbiakban együtt forgóalap) forgási sebessége, továbbá, hogy mennyi idő alatt térül meg az álló- és forgóalap együttes összege a nyereségből.

Mit értünk *a forgóalap forgási sebességén?* A vállalat egész évi értékesítéséből származó árbevétel viszonyát a forgóalap évi átlagos állományához. Ezek szerint a forgóalap forgási sebessége azt fejezi ki, hogy milyen gyorsan térül meg az *árbevételből.* Tehát a forgási sebesség:

$$s = \frac{P}{A_f},$$

ahol s a forgóalap évi forgásainak száma, P az évi árbevétel, A_f a forgóalap állománya évi átlagban.

[8] A forgó- és forgalmi alapok közti megkülönböztetést sokszor mellőzik, s a kettőt együttesen nevezik forgóalapoknak vagy forgóeszközöknek.

Tegyük fel, hogy valamely vállalat évi árbevétele kétmillió, forgóalapjának évi átlagos állománya pedig egymillió forint. Tehát a forgási sebesség: $s = \frac{P}{A_f} = \frac{2}{1} = 2$. Ez azt is jelenti, hogy a vállalat átlagosan féléves készlettel rendelkezik. Készletnapjainak száma: $\frac{360 \text{ nap}}{2} = 180$. De ha ez a vállalat növeli a termelékenységet, javítja az anyagfelhasználást, felszámolja a felesleges készleteket, jobban szervezi meg az értékesítést és a beszerzést, akkor elérheti termelési és forgalmi idejének olyan rövidítését, amelynek következtében kevesebb lesz (egymillió forint helyet pl. 954 000 Ft) a forgóalapja, és mégis (pl. 100 000 Ft-tal) többet értékesíthet $\left(s = \frac{2 \cdot 100\,000}{954\,000} 2{,}2\right)$. Ennek megfelelően készletnapjainak száma is lecsökken $\left(\frac{360}{2{,}2} = 163 \text{ nap}\right)$.

A forgóalap forgási sebességénél természetesen sokkal lényegesebb, a vállalat gazdálkodásának átfogó mutatószáma az, hogy mennyi idő alatt térül meg a *nyereségből* az álló- és forgóalap együttes összege. A vállalat ugyanis nyereségszerzés céljából fektette be eszközeit, s az évi nyereség viszonya a befektetett eszközökhöz, a társadalom szempontjából is fontos mutatója a befektetések gazdasági hatékonyságának.

A vállalati alapoknak a nyereségből való megtérülési idejét úgy kapjuk meg, hogy az állóalapokra és a forgóalapokra történt befektetések együttes összegét osztjuk az évente realizált nyereség összegével. Vagyis

$$t = \frac{A_f + A_á}{n},$$

ahol t a megtérülés ideje, A a forgóalap, $A_á$ az állóalap, n az évi nyereség.

Vegyük pl. azt, hogy valamely vállalat befektetett állóalapja ($A_á$) 6 millió Ft, évi átlagos forgóalapja (A_f) 4 millió Ft, és ezzel a befektetéssel évente 2 millió Ft nyereségre (n) tesz szert. Ez esetben $t = \frac{6+4}{2} = 5$, azaz, a megtérülési idő 5 év.

Mi a jelentősége a vállalat szempontjából annak, ha növeli a forgóalap forgási sebességét, illetve ha csökkenti az alapoknak a nyereségből való megtérülési idejét?

1. Fokozza a vállalatnak azt a képességét, hogy termelőkapacitásának szerkezeti átcsoportosítása és bővítése révén alkalmazkodni tudjon a tech-

nikai és a piaci tényezők változásaihoz. Nyilvánvaló, hogy kevésbé folytathat *rugalmas gazdálkodást* és lehet versenyképes az olyan vállalat, amelynek vagyona — egyébként azonos körülmények közt — az átlagosnál nagyobb mértékben van lekötve készletekben és lassan megtérülő állóeszközökben.

2. A megtérülés gyorsítása mindig feltételezi, illetve kiváltja a termelés *költségeinek* viszonylagos (az árbevételhez viszonyított), de igen gyakran abszolút (az előző költségszinthez viszonyított) csökkentését is. Márpedig éppen a költségek csökkentése az az út, amelyen haladva a vállalatok egyre jobban gazdálkodhatnak: megtarthatják, sőt, növelhetik jövedelmük elért színvonalát általában, de még olyankor is, amidőn számukra kedvezőtlenül alakulnak a piaci viszonyok, az árarányok. Vegyük tehát most a költségek kérdését.

6. *Vállalati költségek és a nyereség felhasználása*

A *vállalati költség* nem egyéb, mint az értékesítésből eredő árbevételnek az a nyereségtől elkülönült része, amely az értékesített áruk *összességére felhasznált* holt munka (termelési eszközök beszerzési) árát és az eleven munka díját (munkabér), valamint az e tényezőkhöz kapcsolódó járulékos kiadásokat (adókat, kamatokat) fejezi ki. A vállalati költségek közt találhatók tehát *valóságos* költségek (az állóeszközök értékcsökkenését tükröző amortizáció, a felhasznált anyagok értéke, valamint a bérköltség), és szerepelnek olyanok, amelyek csak a vállalatnak jelentenek (járulékos) kiadást, ténylegesen azonban a társadalmi tiszta jövedelemhez tartoznak (eszközlekötési járulék, bérjárulék, kamat).

A vállalati költségek (termelési és forgalmi költségek) fogalmától meg kell különböztetni az *önköltség* fogalmát. Az önköltség a vállalat által termelt (vagy forgalomba hozott) *valamely árufajta egységére* jutó költségeket fejezi ki. Az adott idő alatt előállított egyes árufajták önköltségének összege — a félkész és a befejezetlen termelés állományváltozására jutó költségekkel együtt — alkotja a vállalat költségét. Ebből az következik, hogy ha általánosan csökken a különböző árufajták költsége, ez csökkentőleg hat a vállalat költségszintjére is. A költségszint alakulása a termelés szerkezetétől is függ. Ha pl. egy vállalat az előző időszakhoz képest a viszonylag kisebb önköltségű (nyereségesebb) árufajtákból többet, a drágábban előállítható (kevésbé jövedelmező) árufajtákból ennek megfelelően kevesebbet termel,

ez akkor is csökkenti költségszintjét (növeli nyereségét adott árak mellett), ha különben valamennyi általa termelt árufajta egységének költsége (az önköltség) változatlan maradt.

A lekötött alapok kihasználása, bővítése és ezáltal a nyereségek tömegének növelése szempontjából nagy gyakorlati jelentősége van a termelés terjedelmének változásától nem, vagy alig függő költségtényezők *(fix költség)* és az attól erősen függő költségtényezők *(változó költség)* megkülönböztetésének, illetve arányának. Az utóbbiak közt találhatók a termelés növekedésével *progresszíven* vagy *degresszíven* emelkedő költségek.

Vegyük pl. az eszközlekötési járulékot. Ezt az adót az adóalapok bruttó értéke és a forgóalapok értéke arányában (5%) kell fizetni. Az eszközlekötési járulék fix költségnek számít mindaddig, amíg valamely vállalat eddig kihasználatlan állóeszközeinek a kihasználásával, valamint meglevő készleteinek mobilizálásával tudja termelését fokozni. Degresszíven emelkedő költségként viselkedik viszont akkor, ha a vállalat az adott állóeszközök jobb kihasználásával, adott esetben új munkaerők beállításával, de eddigi készletnapjainak (forgási sebességének) a megtartásával, és akkor is, ha a meglevő állóalapjainál hatékonyabb pótlólagos beruházás révén növeli termelését. A példa egyébként jól érzékelteti azt a hatást, amelyet az eszközlekötési járulék révén az állami szabályozás a vállalati gazdálkodás menetére gyakorol.

Különös figyelmet érdemel *a munkaeszközökben megtestesült holt munka és az eleven munka költségeinek egymáshoz való viszonya.* Egyfelől a munkaeszközök árának, valamint a központilag megállapított amortizációs kulcsoknak, másfelől az alkalmazott dolgozók béreinek az aránya jön itt számításba. Azonban a lekötött alapokkal arányosan eszközlekötési járulék, a munkabérekkel arányosan pedig 10% társadalombiztosítási hozzájárulás és 15% illetményadó is terheli a vállalat költségszámláját. A vállalatnak tehát, amidőn abban dönt, hogy gépesítéssel helyettesítsen-e pótlólagos, vagy már alkalmazott munkaerőt, a pótlólagos amortizációs költségeket az eszközlekötési járulékkal együtt kell szembeállítani a bérben és a vele arányos kifizetésekben jelentkező megtakarítások összegével. Helyettesítenie akkor érdemes, ha az eleven munka költségeiben várható megtakarítás nagyobb a gépesítéssel járó költségek növekményénél, vagyis, ha ez a művelet gyarapítja nyereségét.

Egyébként ebből is látható részint *a bérarányos jövedelemelvonás* szerepe, amely a vállalatot az eleven munkával való ésszerű takarékosságra, az intenzív fejlesztésre ösztönzi, részint pedig a bérarányosan és a lekötött eszközökkel arányosan elvont jövedelmek közti *viszony helyes megállapításának* a jelentősége.

így pl. ha akár országosan, akár valamely vállalatnál ez a viszony úgy alakul, hogy növekszik az eszközlekötési járulék, s ezzel a holtmunkaköltségek aránya, akkor kitolódik az a határ, ameddig érdemesebb extenzív, foglalkoztatást serkentő fejlesztést megvalósítani. Fordított esetben viszont az intenzív irányú fejlesztésre történik ösztönzés.

Itt kell megjegyezni azt, hogy az eszközlekötési járulék és a bérarányos jövedelemelvonás formáin kívül egyes vállalatok költségei közt másfajta adók is szerepelnek. Így bizonyos ágakban *vállalati termelési adót* kell fizetni. Ez arra szolgál, hogy enyhítsen olyan jövedelemegyenlőtlenségeken, amelyek abból adódnak, hogy egymást helyettesítő termékek közül az egyiket vagy kedvezőbb természeti és termelési feltételek közt termelik (kőolaj, földgáz, fűtőolaj stb.), vagy viszonylag magas áron (főleg exportáron) értékesíthetik.

Miután a gazdaságirányítás indirekt rendszerében a vállalatok az értékesítésből származó nyereségnövelésben érdekeltek, törekvésük megvalósításának csak az egyik (bár továbbra is igen fontos) feltétele költségszintjük csökkentése. A másik feltétele viszont az, hogy kelendő árukat, és azokból a keresletnek megfelelő mennyiséget termeljenek, valamint, hogy a vevőkör megtartására és szélesítésére irányuló kereskedelmi és árpolitikát folytassanak. Ennélfogva saját érdekük ellen is cselekszenek, ha pl. minőségrontással, a gyártmányfejlesztés elhanyagolásával akarnak költségcsökkentést elérni. Lehetnek helyzetek, amidőn olyan megoldás a jövedelmezőbb, amelynél nem csökken, hanem emelkedik költségszintjük. (Például kapacitásukat az eddigiekhez képest a jó áron eladható, vagy a jobb minőségű, s ezért drágább termékek gyártására állítják rá.)

Mindazonáltal az állami gazdaságirányítás, miközben a vállalatokat arra serkenti, hogy nyereségüket növeljék, egyúttal szabályozza nyereségük felhasználását is. Szabályozza egyfelől a nyereség megadóztatása, másfelől a nyereségből képezendő alapok arányainak általános előírása útján.

A *nyereségadónak* kiemelkedő szerepe van a gazdasági egyensúly és növekedés tervszerű megvalósításában. A különféle költségadókon kívül a nyereségadózás mértékét is előre rögzítik a középtávú tervek idejére.

Nagyrészt e mértékeken múlik az, hogy a vállalati döntések összhangban legyenek a fogyasztás és a felhalmozás arányaira,

az állami pénzalap és a vállalati források megosztására vonatkozó gazdaságpolitikai tervelőirányzatokkal. De ezektől a mértékektől függ az is, hogy a különben jól gazdálkodó vállalatok kellően érdekeltek-e lehetőségeik ésszerű kihasználásában, bizonyos kockázattal járó kezdeményezésekben. Így pl. a harmadik ötéves terv időszakára a nyereségadó progresszív adókulcsok alapján kerül befizetésre. Ez azt jelenti, hogy ha egy vállalat kétszer annyi nyereséget realizál, mint az előző évben, akkor nyereségadójának összege (részesedési alapjának a béralaphoz viszonyított nagyságától függően) több mint kétszeresére emelkedik. Ugyanakkor viszont a progresszivitás nem áll fenn a fejlesztésre szolgáló nyereség növekményére, s különben sem olyan erős, hogy nyereségtöbbletének egészét elvonná, hanem biztosítja azt, hogy ha valamely vállalat több nyereségre tesz szert, több lesz a visszamaradó nyeresége, s ezen belül az is, amit dolgozóinak kiegészítő jövedelemként adhat.

A nyereség felhasználásának állami szabályozása — mint említettük — nem merül ki a nyereségadózás rendszerével. Bizonyos előírások vannak arra is, hogy az adózott nyereségből a vállalatok milyen alapokat és milyen mérvben képezhetnek. E szabályok értelmében a nyereséget *személyi jövedelem céljaira* (részesedési alap), *vállalatfejlesztés céljaira* (fejlesztési alap) és *tartalékalapra* kell, illetve lehet felhasználni.

Mire szolgál a *részesedési alap*? A dolgozók jutalmazására, premizálására, szociális-kulturális ellátásra, de felhasználható nyereségrészesedés fizetésére és a bérszínvonal növelésére is. Mindez azt biztosítja, hogy a vállalati dolgozók bére az általuk kigazdálkodott és társadalmilag elismert eredmény alapján növekedjék.

Az adózott nyereség egy részéből, valamint az amortizációnak átlagosan a vállalatnál maradó 60%-ából képződik a *fejlesztési alap*. (Az amortizáció másik része központosításra kerül.) A fejlesztési alap fedezetét jelenti:

a) a vállalatok saját eszközökből történő termelő (pótló és bővítő) beruházásainak;

b) a vállalatok jóléti, munkavédelmi beruházásainak;

c) forgóalapjuk szükséges feltöltésének, s végül

d) a felvett banki hitelek (vagy állami kölcsönök) törlesztésének.

A fejlesztési alap ad lehetőséget tehát arra, hogy a vállalatok

hatáskörébe ne csak a meglevő alapokkal való gazdálkodás ügye tartozzék, hanem bizonyos — idővel fokozódó — mértékben az alapok bővítésének az ügye is.

A *tartalékalap* képzését az önálló gazdálkodással együtt járó kockázatvállalás teszi szükségessé. Arra szolgál, hogy a vállalat

a) kiegészítse belőle részesedési és fejlesztési alapját olyan esetekben, amidőn átmeneti eredményromlás következik be, aminek folytán nem tudná a személyi jövedelmek megfelelő színvonalát tartani és a szükséges bővítéseket elvégezni:

b) fedezetet nyújtson azoknak a *veszteségeknek,* amelyek esetleg egy-egy évben bekövetkeznek.

7. *A szocialista vállalati gazdálkodás előnyei és aktív szerepe*

A szocialista vállalati gazdálkodás *objektív előnyökkel* rendelkezik a gazdasági erőforrások ésszerű felhasználása és a termelőerők fejlesztése tekintetében.

A vállalatot az állami ösztönzés és a piaci verseny hatása készteti a technikai haladás eredményeinek a helyi viszonyokra történő rugalmas alkalmazására, emellett a kollektíva közvetlenül érdekelt abban, hogy maga is alkosson, újítson, növelje szakmai képzettségét, és hogy az alkalmazandó technikának, technológiai eljárásoknak, szervezeti formáknak és szakképzésnek gazdaságilag ésszerű (rentábilisabb) irányait, módozatait válassza ki.

Ily módon a vállalat nemcsak átveszi azokat az impulzusokat, amelyeket a gazdaságpolitika a központi irányítás mechanizmusa révén az optimális gazdasági növekedés érdekében rá gyakorol, hanem maga is kivált és realizál ilyen impulzusokat; *aktív szerepet játszik* a tervgazdálkodás ezen *alapfunkciójának* érvényesítésében.

De ugyanezt kell mondanunk a tervgazdálkodás többi alapfunkcióira nézve is. A vállalat ösztönözve és kényszerítve is van arra, hogy *alkalmazkodjék* a vevők fizetőképes szükségleteihez, valamint a népgazdasági egyensúly fenntartására, a társadalmi közérdek elsőbbségének érvényesítésére, a párt és az állam általános politikájának alátámasztására irányuló szabályozás eszközeihez. Szerepe azonban nem merül ki a puszta alkalmazkodásban.

A vállalat azon viszonyai, amelyek a vezetőket és a kollektívát érdekeltté teszik a rentabilitás biztosításában, egyszersmind nagy erővel késztetik arra, hogy magas fokú gazdasági *aktivitást fejtsen ki.* Igaz, ez az aktivitás közvetlenül csak a maga vevőköre szükségleteinek kielégítésére, a maga pénzügyi egyensúlyának fenntartására. a saját dolgozói egyéni érdekeinek a kollektíva közös érdekével való összehangolására, és mindenekelőtt a vállalaton belüli *demokratizmus fejlesztésére irányul.* De végül is egy-egy vállalat vevőköre, dolgozóinak jövedelme és pénzeszközei részét képezik az *országos fizetőképes keresletnek*, a vállalatok gazdasági egyensúlya nélkülözhetetlen eleme a népgazdaság egyensúlyi feltételeinek; a vállalati dolgozók és kollektívák érdekei sincsenek kívül a közérdeken, és nem érvényesülhetnek tartósan annak rovására; az üzemi demokrácia terc és forrása a szocialista demokratizmusnak.

Tehát *az önálló vállalati gazdálkodás nem csupán passzívan alkalmazkodó, hanem aktívan befolyásoló tényezője is a tervszerű gazdaságirányítás valamennyi alapfunkciója következetes érvényesülésének.*

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása

I. Az önálló gazdálkodás sajátosságai a termelőszövetkezetekben

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek a kisipari szövetkezetekkel együtt a szocialista vállalatok sajátos fajtáját alkotják. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek önálló gazdálkodásának sajátosságai e szövetkezeteknek mint gazdálkodó egységeknek sajátosságaiból fakadnak. Ezek a következők:

1. A termelőszövetkezet a tagok *önkéntes személyi és vagyoni társulása* útján létrehozott szocialista nagyüzem, amely a szövetkezeti tulajdon alapján, a közös és háztáji gazdaság összekapcsolásával, a népgazdaság érdekeivel összhangban önálló vállalatszerű gazdálkodást folytat.

2. A legfőbb termelési eszköz, a föld a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetekben többféle tulajdonban lehet. 1967-ben a tsz-ek használatában levő föld 58%-a a tsz-tagok, 20%-a a tsz-ből eltávozottak, 22%-a pedig az állam tulajdonában volt. Az új rendelkezések alapján azonban fokozatosan kialakul a szövetkezeti földtulajdon. Ennek útjai: *a)* A szövetkezet megválthatja a tsz-ből eltávozottak földjét. A szövetkezettől megvált földtulajdonosok dönthetnek, hogy visszalépnek-e a tsz-be, vagy beleegyeznek a föld megváltásába. *b)* Az állami tulajdonú földek a tsz tulajdonába kerülhetnek, minimális megváltás ellenében, ha a tsz ezt kéri. *c)* A tsz megválthatja a tsz-tagok földjét is. *d)* Egyénileg gazdálkodók is felajánlhatják földjüket a termelőszövetkezetnek.

A föld kivételével már ma is valamennyi termelési eszköz — a háztáji gazdaságok egyéni használatra szánt szerszámaitól eltekintve — *szövetkezeti tulajdonban* van. Az elkövetkező években a föld is fokozatosan szövetkezeti, csoporttulajdonba kerül.

3. A termelőszövetkezeti tagok közös munkával termelnek, jövedelmük végzett munkájuktól és a tsz bruttó jövedelmétől függ.

4. A termelőszövetkezet tagjainak *háztáji gazdaságuk* van, amelyet rendszerint egyénileg művelnek. A tsz fogalmába a közös gazdálkodással szerves egységet alkotó háztáji gazdaságok is beletartoznak, amelyek kiegészítik a közös gazdálkodást. A háztáji gazdaságok fő feladata a termelőszövetkezeti család ellátása egyes terményekből (pl. húsfélék, tej, gyümölcs, zöldség stb.). Ezenkívül még felesleggel is rendelkezik, amellyel hozzájárul a városi lakosság ellátásához.

5. A szövetkezet nemcsak gazdaságilag, de *tulajdonilag is elkülönül* mind az állami tulajdontól, mind a többi szövetkezetektől. A szövetkezet legfontosabb ügyeiben a tagság, az operatív kérdésekben pedig a tagság által választott vezetőség dönt. A tsz-tagok egy személyben közvetlen tulajdonosok és dolgozók. A tsz-ek az önigazgatási elv alapján működnek. A szövetkezeti demokrácia fontos eszköze az öntudatos szövetkezeti parasztság kialakításának.

6. A termelőszövetkezet nemcsak vállalat, hanem *társadalmi szervezet*, mozgalom is, amelynek feladata a gazdálkodáson túl a tagok nevelése. A szövetkezetben tömörült tagok számára a termelőszövetkezeti közösség meghatározott életformát is jelent.

E sajátosságok nem módosítják azt az alapvető tényt, hogy a termelőszövetkezetek szocialista gazdasági egységek, amelyekben kizsákmányolástól mentes, kollektív gazdálkodás folyik, s ahol a szocialista elosztás elve érvényesül.

A korábbi években olyan nézetek voltak általánosan elfogadottak, amelyek szerint olyan alapvető termelési eszközök, mint a föld és a mezőgazdasági gépek, nem lehetnek szövetkezeti tulajdonban, mert a tsz-ek nem következetesen szocialista jellegűek. Ez a felfogás mind elméletileg, mind gyakorlatilag téves és káros, bizalmatlanságot és türelmetlenséget fejez ki a tsz-ekkel szemben. A termelőszövetkezet sajátos szocialista vállalat, a termelőszövetkezeti tulajdon pedig szocialista jellegű. A tsz-ekre nem átmenetileg, rövid időre van szükség, hanem ez mint gazdálkodási forma tartós és szerves része a szocialista gazdaságnak. A tsz-ekben még nagy lehetőségek rejlenek, és viszonylag rövid fennállásuk alatt is beigazolódott, hogy alkalmas keretet adnak a termelés növeléséhez, hogy képesek a szocializmus elveit követve a parasztság életviszonyait, szemléletét és munkakörülményeit állandóan fejleszteni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetnek az állami vállalatoktól eltérő sajátosságai magyarázzák a termelőszövetkezeti önálló gazdálkodás megkülönböztető vonásait.

A vállalati gazdálkodás *önállósága* a tsz-ek esetében már a régi mechanizmus viszonyai között is jóval nagyobb volt, mint az állami vállalatoknál. A szövetkezetben megtermelt termékek szövetkezeti tulajdonban vannak. A szövetkezetek önállóságának sajátossága részben a csoporttulajdon létéből, részben pedig a mezőgazdasági termelésben jelentős szerepet játszó természeti (éghajlati stb.) adottságokból fakad. A szövetkezeti tulajdonból fakad annyiban, hogy a tulajdoni elkülönülés lehetővé teszi a munkadíjazási, munkaszervezési, jövedelemelosztási, vezetési módszerbeli eltéréseket a különböző szövetkezetek között; a természeti-éghajlati adottságok pedig szükségszerűvé teszik azt, hogy a különböző feltételek között gazdálkodó szövetkezetek jövedelmi és jövedelemelosztási viszonyai különbözőek legyenek. A munkadíjazás — lényegét tekintve — a tsz-ekben is a munka szerinti elosztás elve alapján történik, de ez főként a szövetkezeten belül, és nem annyira a szövetkezetek közötti relációban érvényes. Az egyes szövetkezetek között a felhalmozás üteme, volumene, a technikai felszereltség tekintetében jóval nagyobb különbségek vannak, mint az állami tulajdonban levő üzemek között. A szövetkezetekben a közgyűlés dönthet új munkadíjazási megoldások bevezetése mellett. Napjainkban a szövetkezetekben a munkadíjazásnak igen sokféle formája található meg.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek önállósága kiterjed a munkaszervezésre is. A mezőgazdaság technológiai színvonala még nem érte el az ipar színvonalát, azonkívül a szövetkezetek között is számottevő különbségek vannak, s ezért a szövetkezetek az üzemen belüli munkák elosztásában messzemenően figyelembe veszik a helyi hagyományokat, a tagok termelési ismereteit és kívánságait.

A szövetkezetek önálló gazdálkodása tág teret nyit a kezdeményezésre, az üzem legkedvezőbb profiljának kialakítására, az anyagi érdekeltség széles körű biztosítására. Más kérdés azonban az, hogy a tsz-ek hogyan képesek élni ezekkel a kedvező lehetőségekkel, hogy vannak-e korlátozó tényezők, akár a szövetkezeten belül, akár külső okokból, s hogy ezek a korlátok időlegesek-e, és miből fakadnak.

A tsz-ek önállóságát a gazdaságirányítás régi rendje korlátozta,

s noha elvileg nem voltak tervkötelezettek, a gyakorlatban azzá lettek. Az önállóság széles körű kibontakozását azonban főként az korlátozta, hogy az alacsony felvásárlási árszínvonal a tsz-ek nagy részében nem nyújtott elegendő bevételt a kiadások fedezéséhez, továbbá, hogy számos tsz-ben hiányos a technikai felszerelés, nincsenek megfelelő szakemberek, hogy a gazdálkodás rendje mind az agrotechnikai fegyelem, mind a számvitel és nyilvántartás tekintetében még nem elég kiforrott és szilárd.

Az ipari üzemektől eltérően, a mezőgazdasági üzemekben — és ez utóbbin belül a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben — nagyobb szerepet játszanak a *naturális* formák. Ennek oka többféle: *a)* A szövetkezetekben az anyagi ráfordítások jelentős része olyan termék, amelyet ugyanabban a gazdaságban állítottak elő (vetőmag, trágya stb.). *b)* A munka díjazása részben természetbeni formában történik: a szövetkezet tagjai — a közgyűlés határozataitól függően — a pénzen kívül termékeket is kapnak (kenyérgabonát, takarmányt stb.). *c)* Az üzem természetben nyújt különböző szolgáltatásokat a tagoknak (felszántja a háztáji földet, hazaszállítja a munkadíjazásként kapott terméket stb.). *d)* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek felhalmozási alapjának egy része — az állatállomány szaporulata, a vetőmagtartalék, a takarmányok, az ültetvények gyarapodása stb. — ugyancsak naturális.

Mindezek következtében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásában, az üzemi tervekben, a mérlegben, a zárszámadásban igen jelentős szerepet töltenek be *a természetbeni mutatók:* a termésátlagok, az állatszaporulat, a terméshozamok mutatói.

Míg az ipari termelés területein a *specializáció*, a sajátos üzemi profil kialakulása előrehaladott, addig a tsz-ekben ez jóval *korlátozottabb*. A tsz-ek zömének termelési profilja nagyjából hasonló.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának ezek a sajátosságai rányomják bélyegüket a szövetkezetek önálló gazdálkodási rendszerére.

II. A termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának fejlesztése

1. A tsz-ek üzemi tevékenységének bővülése az új gazdasági mechanizmusban

Amikor végbement hazánkban a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az újonnan létrejött tsz-ek számára igen nagy feladatot jelentett a termelés megszervezése. Ebben az időben a tsz-ek üzemi tevékenységét úgy fogtuk fel, hogy az csak a mezőgazdasági termékek előállítására korlátozódhat, és nem terjedhet ki többek között feldolgozásra.

A termelőszövetkezetek nagy többsége azóta igen sokat fejlődött és üzemi tevékenységük leszűkítése nem felel meg a mai követelményeknek. Tevékenységükkel szemben új igények is felléptek: a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelésen túl — mely továbbra is fő feladata a tsz-eknek — termékfeldolgozás, építkezés, értékesítés. A termelőszövetkezeti tagok munkaerejének gazdaságos felhasználása szükségessé is teszi az egész éven át tartó folyamatos foglalkoztatást, amit kizárólag a szűk értelemben vett mezőgazdasági termeléssel nem lehet megoldani. Ugyanakkor a tsz-ekben a munkaerőn kívül egyéb szabad kapacitás is van, ennek kihasználása szintén csak úgy lehetséges, ha a tsz-ek tevékenységi köre minden olyan tevékenységre kiterjedhet, ami — nem akadályozva fő feladatuk ellátását — népgazdasági szükségletet elégít ki és a termelőszövetkezet számára nyereséges.

Szükségessé teszi *az üzemi tevékenység bővítését* az a körülmény is, hogy a termékek egy része gyorsan romló, s ezért az üzemi feldolgozás és értékesítés lehetőségeinek bővítése egyre inkább szükségessé válik.

Más szóval: a termelőszövetkezeti üzem tevékenységi köre magában foglalja a mezőgazdasági termelést, feldolgozást, kiegészítő tevékenységeket, beszerzést és értékesítést, ami azt jelenti, hogy a tsz az üzemi és háztáji teendőkön felül — felszereléseivel és berendezéseivel — más szövetkezeteknek, vállalatoknak, állami és társadalmi szerveknek, valamint a lakosságnak munkát végezhet, szolgáltatást teljesíthet.

Az új gazdaságirányítási rendszerben a termelőszövetkezet tevékenységének bővülése jelentős mértékben javíthatja a vál-

lalati gazdálkodás fejlődését. Javul a falusi népesség foglalkoztatottsága, jobb lesz a termelőkapacitások kihasználása, emelkedik a vállalati nyereség, a tagság jövedelme. Ez a megoldás kedvező azon vállalatok számára is, amelyek igénybe veszik a tsz-ek munkáját, szolgáltatását. Előnyös a lakosságnak is, mert bővül azon vállalatok száma, amelyektől szolgáltatást kaphat. Mindez kedvezően hat az egész népgazdaság helyzetére.

2. A jövedelmezőség mérése és sajátosságai

A tsz-ekben előállított össztermék ($c + v + m$), bruttó jövedelem ($v + m$) és nettó jövedelem (m) közgazdasági tartalmát illetően azonos az állami vállalatok megfelelő kategóriáival. Korábban volt eltérés, mert a tsz-ekben 1966-ig nem volt amortizációs alap. 1966-ben előbb csak a gépek, 1967-ben a termelőszövetkezeti hiteltartozások rendezése után minden állóeszköz elhasználódása mértékének megfelelő amortizációs alap létesült.

A tsz-ekben elért nettó jövedelem viszonya a termelési költségekhez képest — százalékban kifejezve — megadja a jövedelmezőségi rátát. A vállalatok nyeresége a szocialista fejlődés fontos serkentője.

A tsz-ek is nyereséges gazdálkodásra törekszenek. De őket nem elsősorban a nyereség rátája érdekli. Ez ugyanis növényféleségenként eltérő. Lehet valamely növényféleség termesztésének igen kedvező jövedelmezőségi rátája, ugyanakkor azonban kevés eleven munkát igényel. A tsz-ek nem a jövedelmezőségi ráta alapján ítélik meg, hogy hogyan választanak a növényféleségek között, mert nem arra törekszenek elsősorban, hogy az elért tiszta jövedelem az álló- és forgóalapokhoz képest maximális legyen, hanem arra, hogy *a szövetkezet tagjai minél több jövedelemhez jussanak.*

A szövetkezet ugyanis adott létszámú tagsággal rendelkezik, a gazdaság keretei pedig nem bővíthetők tetszés szerint. Magas jövedelmezőségi rátát érhetnének el olyan növényféleségek termesztésével, amely jól gépesített, kevés eleven munkát igényel, ez esetben azonban a tagságot nem tudják kellően foglalkoztatni. Ezt a hátrányt ellensúlyozhatná a termelés volumenének bővítése, de ehhez több föld kellene, ami nem áll rendelkezésre.

A termelőszövetkezetek törekvése: minél nagyobb *bruttó jö-*

vedelem elérése, hogy ezáltal emelkedjen az egy tagra jutó jövedelem. illetőleg a területegységre (egy kat. holdra) jutó jövedelem. A népgazdaság érdeke az, hogy minél több jövedelem keletkezzen a rendelkezésre álló földeken. Ez az érdek egybeesik a szövetkezet és a szövetkezeti tagok érdekével.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tiszta jövedelmének egy része az állam központosított tiszta jövedelmévé válik egyrészt adó formájában, másrészt az értéknél még mindig alacsonyabb mezőgazdasági felvásárlási árak révén. A fennmaradó részt a termelőszövetkezetek felhalmozásra, valamint tartalékok és közös fogyasztási alapok képzésére fordítják.

3. Önköltség a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

A szövetkezetnek szigorú gazdálkodási és nyilvántartási rendszerre van szüksége ahhoz, hogy kiszámítsa a termelési költségeket, a bruttó és nettó jövedelmet, hogy elemezze a nyereség forrásait, az önköltség összetevőit, az önköltség csökkentésének módját és lehetőségeit, hogy tisztában legyen az egyes termelési ágak rentabilitásával, a beruházások hatékonyságával, a gépek üzemelésének hatékonyságával, és általában az egész üzem működésének gazdasági és pénzügyi elemzésére képes legyen. Az önálló gazdálkodásnak vannak a mezőgazdasági termelés megszervezésével szorosan összefüggő feltételei: le kell bontani az üzem tervét gazdasági egységekre, meg kell állapítani az anyagi ráfordítások és az elevenmunka-ráfordítások nagyságát, ütemezését, olyan munkadíjazási és jövedelemelosztási tervet kell készíteni, amely biztosítja a tagok anyagi érdekeltségét a közös munkában, valamint érdekeltségüket a ráfordítások csökkentésében és a szövetkezet jövedelmének emelésében.

Az önálló elszámolás rendszere szövetkezeteink többségében meglehetősen kezdetleges. A nyilvántartás még nem elég szervezett, sok szövetkezetben nincs hozzáértő könyvelő. Általános probléma, hogy a mezőgazdasági termékek önköltségének számításához még nem alakultak ki a legjobb módszerek, hogy a szövetkezetek zöme nem ismeri az önköltséget ágazatonként és termékek szerint. Kedvezőbb esetben is csak azt tudják a szövetkezetek kiszámítani, hogy az egész üzem globális vagy átlagos költségszintje mekkora, és ennek alapján mekkora a bruttó jövedelmük, továbbá mekkora a tagok között kioszthető jövedelmük. De ezek a számítások is csak megközelítően pontosak, mert az önköltség számbavétele kezdetleges.

Az önköltség lényege, és csökkentésének fő módszerei elvileg azonosak a tsz-ekben és az állami üzemekben. Az eltérések részben a mezőgazdasági termelés némely sajátosságából, részben a szövetkezeti tulajdonból fakadnak.

A tsz-ekben *termelési költségként* kell elszámolni:

a) az elhasznált forgóeszközök (pl. vetőmagvak, feletetett takarmányok, műtrágyák és más kémiai szerek stb.) értékét;

b) az értékcsökkenési leírást (amortizációt), amelyet egyébként célszerű termékegységekre (1 q búza, 1 liter tej stb.) vetítve ismerni;

c) a munkadíjat és az alkalmazottak alapmunkabérét a prémiumokkal együtt;

d) a bevitt föld után fizetett földjáradékot, valamint

e) különféle egyéb költségeket, mint pl. az igénybevett szolgáltatások költségét (gépállomások által végzett munkákért vagy gépkölcsönzésért fizetett díjak, állategészségügyi szerveknek fizetett díjak védőoltásokért). a kamatokat stb.

A mezőgazdasági termelési költségek számításának sajátos tényezői vannak:

1. A *közvetlen és közvetett* költségek nyilvántartása és kezelése. Ugyanis egyes költségek esetében a kiadás felmerülésének időpontjában még pontosan nem lehet megállapítani, hogy abból mennyi terheli az egyes termékeket. Például egy traktor az év folyamán sokféle termék termelésével kapcsolatban végez munkát. Amikor egy-egy munkát elvégzett, még nem látható, hogy mennyi a gép üzemeltetésének egész évi költsége. Előfordulhat pl., hogy egy termék munkálatai során géphiba, törés következik be, s ilyenkor a javítási költségek nem kizárólag azt a terméket terhelik, amelynek termelése során ez keletkezett, hiszen a traktor már azelőtt, más növények termelése során is rongálódott. Az ilyen költséget közvetett költségként kezelik, és utólag osztják el az egyes termékekre. A közvetett költségek szétosztása bizonyos torzulásokat okoz, ezért helyes az az elv, hogy lehetőleg minél több költséget számoljanak el közvetlen költségként.

2. A mezőgazdasági termelés jelentős része nemcsak egyetlen terméket ad. A *főterméken* kívül van még más termék is: a kenyérgabona a magon kívül szalmát és töreket, a tehenészet a tejen kívül növendék állatot és trágyát ad. E termékek önköltségét is számításba kell venni.

3. Az *anyagköltségek* egy része vásárolt, más része saját üzem-

bon termelt termék felhasználásából ered. A vásárolt termékek az önköltségben beszerzési áron szerepelnek, a saját termékek vagy önköltségi, vagy állami felvásárlási áron.

A saját termelésű anyagok — mint pl. a vetőmag, istállótrágya stb. — felhasználása az üzem belső termelőfogyasztása, az üzem *belső forgalma.* A belső forgalom értékelése széles körű vita tárgya a közgazdasági irodalomban. Elvileg helyes, ha a saját termelésű anyagokat önköltségi áron számítjuk, mert ezzel a végtermék önköltsége reális ráfordításokat fog kifejezni, szemben azzal a megoldással, amikor a saját termelésű anyagokat állami felvásárlási áron értékeljük, mert ezzel a végtermék önköltsége magasabb vagy alacsonyabb lesz, attól függően, hogy milyen irányú eltérés van az önköltség és az állami felvásárlási ár között. A problémát bonyolítja azonban az, hogy más szempontok is figyelmet érdemelnek. Így pl a takarmányok állami felvásárlási áron való értékelése feleletet ad arra, hogy mennyire célszerű a takarmányoknak ugyanabban a gazdaságban való feletetése. Magyarországon a saját termelésű anyagok értékelése önköltségi ár szerint alakult ki.

4. A közös munka díjazásának rendszere *a szocialista elosztás elvére* épül. A tsz kötelessége a végzett munkák teljesítmény szerinti mérése, értékelése és díjazása. A tsz-tagok, mint tulajdonosok és mint munkát végzők, jogosultak a közös munka eredményéből származó részesedésre. Ez a részesedés két elemből tevődik össze: *a)* munkadíjból, *b)* a munkadíjat kiegészítő részesedésből. A munkadíjat a munkák teljesítésének arányában havonta elszámolják, kifizetik, s ez az alkalmazotti bérhez hasonlóan termelési költségként kezelendő. Ez az alapja a tsz által *garantált munkadíjazási* rendszernek. A végzett munka alapján szerzett kiegészítő részesedés nem termelési költség, ezt a tsz a jövedelemből fizeti, nagyságban nem garantált, a gazdálkodás eredményétől függ, és évente a zárszámadás után esedékes.

A munka díjazásának ez a kettős rendszere kifejezésre juttatja a tsz-tagok egyrészt munkavállalói, másrészt tulajdonosi jellegét. A garantált munkadíjazás növeli a tagság biztonságát.

Ugyancsak termelési költségként kell kezelni a tsz-alkalmazottak alapmunkabérét és prémiumát. Az alapmunkabér szintén garantált.

Közgazdaságilag az eleven munka költségeinek számbavétele és értékelése több bonyolult problémát vet fel. Tekintettel arra, hogy azonos munkáért szövetkezetek közötti viszonylatban eltérő díjazást kapnak a tsztagok, a társadalmilag szükséges ráfordítás színvonalát kifejező munkadíjköltséget nem ismerjük. Népgazdasági szintű elemzéshez viszont erre szükség van. A megoldásra többféle elgondolás jött létre. Ezek egyike szerint

az eleven munka költségeit feltételezett értékkel kell szerepeltetni. Attól függően, hogy ezt a feltételezett értéket hogyan állapítjuk meg, az álláspontok eltérőek. A hazai gyakorlatban is többféle eljárás létezik. Akár az állami gazdaságok béreivel, akár a termelőszövetkezetek átlagos munkadíjazási értékével, akár a termelőszövetkezetek termelési típusok szerinti átlagos munkadíjazási értékével pótoljuk a valóságos elevenmunka-költségeket, elvonatkoztatunk a tényleges önköltségtől. Az így számított önköltségadatok a szövetkezet vezetőinek nem adnak megfelelő tájékoztatást arra nézve, hogy mit kell tenni a gazdálkodás javítása végett. Ezek az önköltségadatok ugyanis csak feltételezettek, mert az eleven munka költsége feltételezett.

A problémát közelebbről vizsgálva kitűnik, hogy az állami gazdasági bérek kb. 8—10%-kal meghaladják a termelőszövetkezeti munkadíjazás átlagos szintjét, ami a szövetkezeti szektor önköltségét ennyivel magasabbra emeli. Ez azonban csak országos átlagban igaz, mert szövetkezetenként igen számottevőek az eltérések.

A feltételezett elevenmunka-költségekkel való számolás legfőbb gyengesége az, hogy a termelőüzemek számára az operatív irányító munkában nem nyújt lehetőséget az üzem tevékenységének elemzésére, a termelékenység és a munkadíjazás kapcsolatának feltárására.

Az elevenmunka-költségek értékelését *a valóságos költségek* alapján is végezhetjük. Ez az eljárás valóságos önköltséget ad, mert tartalmazza a ténylegesen kifizetett munkadíjakat. Látszólag ez a megoldás célszerűbb, a valóságban azonban még kevésbé használható, mint az előző. Egyetlen előnye: alkalmas segítség az üzemi operatív irányításban. Ezzel szemben az a hátránya, hogy üzemek közötti összehasonlításra nem alkalmas, ágazati vagy népgazdasági munkákra szintén alkalmatlan. Hazánkban ezt a megoldást nem is választották. Hogy az eleven munka költségeinek a valóságos költségek alapján végzett értékelése lehetetlen, ezt mindenekelőtt az mutatja, hogy a leggyengébb szövetkezetekben mutatkozik — rendszerint — a legalacsonyabb önköltség. Mivel az üzem költségeinek jelentős részét teszi ki az eleven munka költsége, s mivel a gyengén gazdálkodó szövetkezetek kevesebb munkadíjat tudnak adni, ezért az így kapott alacsony önköltség közel sem jelenti a termelés magas színvonalát.

A termelőszövetkezeti gazdálkodás irányítása megkívánja, hogy a tsz felelős vezetői tisztában legyenek a szövetkezet valóságos ráfordításaival, mert csak így tárhatják fel a tartalékokat, csak így tehetnek intézkedéseket a költségek csökkentésére. Népgazdasági szintű elemzéshez az eleven munka költségeit az állami gazdaságok béreivel kell helyettesíteni, de bizonyos finomítással. A termelőszövetkezetek fejlődésével, gazdasági erősödésével a különbségek az állami gazdaságok és tsz-ek között mérséklődni fognak, s így az állami gazdasági bérekkel való költségszámítás egyre inkább megközelíti a valóságos viszonyokat.

Az önköltség *csökkentésének* szükségessége, lehetőségei és eszközei elvileg nem térnek el az állami üzemektől.

A mezőgazdasági termékek önköltsége csökkentésének legfőbb eszköze a terméstalagok növelése, ami korszerű termesztés,

az agrotechnikai szabályok betartása nélkül lehetetlen. De lényeges feltétel az üzemek gazdálkodási rendje is: a termékek és anyagok gondos kezelése, a pontos elszámolás és takarékosság.

4. A termelőszövetkezeti alapok képzése és mozgása

A termelőszövetkezeti alapok képzése a termelőszövetkezet mint vállalatszerűen működő üzem fejlődésének rendkívül fontos tényezője. A gazdaságirányítás 1968 előtti rendszerében a tsz-ek fel nem osztható szövetkezeti alappal, vetőmagalappal, takarmányalappal és szociális-kulturális alappal rendelkeztek. Az alacsony értékesítési árak, a nem elégséges szintű bevételek következtében nem volt lehetőség amortizációs alap létesítésére, továbbá az ismertetett alapok képzésében jelentős szerepet töltött be a dotáció. Az alapképzésnek ez a rendszere igazodott a termelőszövetkezeti mozgalom akkori, viszonylag kezdetleges fejlettségéhez.

A tsz-ek megszilárdulásával az alapképzésnek ez a rendszere elavulttá vált, mégpedig több okból. Egyrészt nem fejezte ki és nem foglalta magában az újratermelés egész folyamatát, másrészt nem tette áttekinthetővé az alapok képzésének forrását.

Az új gazdasági mechanizmus új módon rendezi a tsz-ek alapjait, azok képzését. Ennek alapelve az, hogy a tsz-ek jövedelmének a különféle kötelezettségek — mint pl. adók, kötbérek, kártérítések stb. — teljesítése után megmaradó részéből kell az alapokat képezni. Ezek az alapok a következők:

a) *Amortizációs alap.* Ezt 1966 elejétől fokozatosan vezettük be, és kezdetben nem terjedt ki az összes állóeszköz pótlására. Létrehozása igen fontos lépés volt, egyik feltétele az önálló gazdálkodás rendszerének. Bevezetése előtt még azt sem lehetett pontosan megállapítani, hogy az újratermelés egyszerű-e, vagy bővített.

b) *Szociális-kulturális alap.* Közvetlenül nem a termelést szolgálja, de fontos szerepe van a falusi életviszonyok javításában. Ide tartoznak a tsz szociális, kulturális épületei, berendezései.

c) *Fejlesztési alap.* Ebből fedezik — állami hitellel kiegészítve — a bővítés költségeit.

d) *Részesedési alap.* Ebből fedezik a garantált és havonta kifizetett — termelési költségként elszámolt munkadíjon felüli — munkadíjazást.

e) *Jövedelembiztonsági alap.* Hivatása a gyengébb termésered-ményekből, vagy az esetleg nem eléggé átgondolt vállalkozásból származó jövedelemingadozás kiegyenlítése.

f) A közgyűlés a felsoroltakon kívül határozhat *egyéb alapok* képzéséről is, vagy meghatározott összegek alapszerű kezeléséről.

Az alapok képzésének mértékét és arányait az adott jövedelem keretei között a tsz állapítja meg. Ez a lehetőség a szövetkezeti tulajdonból fakad. Ugyanakkor lényeges a fejlesztési alap és a részesedési alap kívánatos arányának kialakítása, amelynek meghatározásában a tsz dönt, figyelembe véve az általános irányelveken túl az adott üzem helyzetét, a termelőerők kialakult színvonalát és más tényezőket, adottságokat.

A mezőgazdaságban az alapok körforgásának és megtérülésének bizonyos sajátosságai figyelhetők meg.

Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy a mezőgazdasági termelésben a *természeti feltételeknek* a termelésre gyakorolt különös hatása van, s ezért nagy különbség mutatkozik a termelési idő és a munkaperiódus között. A természeti folyamatok rövidítésének lehetőségeit csak néhány, és nem jellegzetes esetben ismerjük (pl. expressz hizlalás, néhány korábban termést adó növényfajta), de a legtöbb termelési folyamat természeti vonatkozásait, a biológiai folyamatok idejét nem tudjuk korlátozni. Ezért az alapok megtérülésének ideje jóval hosszabb, mint az ipar átlagában. A termelőszövetkezetek alapjainak körforgásában és megtérülésében a körforgás lassúsága és a hosszú megtérülési idő jellegzetes.

Jellegzetes továbbá általában a mezőgazdasági üzemekben, de különösen a tsz-ekben az, hogy a megtermelt termék egy része üzemen belül marad: a tagok részesedésük egy hányadát természetben kapják, a takarmányokat az állatokkal feletetik. Az árutermelés ezért kevesebb, mint a teljes termelés. Így az újratermelésben a termékek valóságos, dologi mozgása nem esik egybe az értékbeni mozgással, más szóval *a termelési alapok értékbeni körforgása nem tükrözi teljes mértékben a naturális elemek mozgását.* Például — összehasonlítva a folyamatot az iparral —, ha valamely termék elkészül, a ráfordított állóalaphányad és forgóalap a késztermékben testesül meg. Ezt a terméket eladják, és ezzel a naturális körforgás értékbeni körforgást is végez:

pénzbeli megtérülés történik. A tsz-ben azonban lehetséges, hogy a termék elkészült, ki is kerülhet az üzemből, de ha a tagokhoz jut részesedésként, a körforgás nem járt együtt pénzmozgással. Nagyjából hasonló a helyzet a vetőmagvaknál, mert itt is megtalálhatjuk a természetbeni körforgást, értékbeni körforgás nélkül.

A szocialista gazdaság tervszerű fejlődése óriási lehetőségeket nyit meg a szövetkezetek előtt a termelési alapok fejlesztéséhez. Szövetkezeteinkben a termelési alapok növelése a mezőgazdasági termelés fejlesztésének egyik kulcskérdése.

5. *Szövetkezeti társulások*

A termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának fejlesztéséhez nagyban hozzájárulhatnak a szövetkezeti társulások. A termelés koncentrálása és szakosítása a kisebb tsz-ekben rendszeresen, a nagyobbaknál esetenként akadályokba ütközik. E nehézséget a szövetkezetek kooperálása hidalhatja át.

A termelőszövetkezetek tevékenységi körükbe vágó feladatok ellátására társulhatnak. A *társulás* elve a kölcsönös együttműködés. Szövetkezetek társulása *többféle formában* történhet.

a) *Egyszerűbb gazdasági együttműködés.* Ekkor a társult tsz-ek anyagi eszközöket bocsátanak közös rendelkezésre, és az eredményben a hozzájárulás mértéke szerint részesednek. Ilyen egyszerűbb társulás létesíthető közös beszerzésre, értékesítésre, közös érdekű fejlesztés megoldására, kölcsönös, összehangolt tevékenységgel stb.

b) *Közös vállalkozás.* Több szövetkezet közös vállalkozása különálló jogi személy. A létesítő tsz-ek megegyezésével alakulhat, amennyiben megállapodnak a közös vállalkozás tevékenységi körében, a költségek viselésében, a vállalkozás szervezetében és a létesítő szövetkezetek jogaiban és kötelezettségeiben.

c) Az új gazdaságirányítási rendszerben létesíthető *szövetkezeti közös vállalat.* Míg a közös vállalkozás termelőszövetkezeti formájú, addig a szövetkezeti közös vállalat önálló vállalati forma. Különösen alkalmas nagyobb volumenű tevékenység lebonyolítására: konzervipari tevékenységre, tárolásra, vagy szolgáltatások (pl. gépjavítás, szállítás stb.) végzésére. A szövetkezeti közös vállalat lehet tisztán termelőszövetkezeti érdekeltségű, de vegyes jellegűvé is válhat, ha más vállalatok is részt vesznek alapításában és tevékenységében.

Lehetőség van arra is, hogy a termelőszövetkezetek csatlakozzanak *állami* vállalatok révén létesített társulásokhoz is.

III. Különbözeti járadék

A szocializmus viszonyai között is fennáll az az ismert körülmény, hogy tartós különbségek vannak a talajok termőképességében. A jobb minőségű földeken a munka termelékenyebb, mint a gyengébb minőségűeken. Azonos ráfordítás mellett és ugyanazon termék termelése esetén a jobb talajon több, a gyengébb talajon kevesebb termést kapunk. A szocializmusban is vannak kedvezőbb és kedvezőtlenebb fekvésű földek.

A szocializmusban is fennáll *a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma.*

A különbözeti földjáradék szocializmusbeli elméleti problémáival találkozunk „Az árak a szocializmusban" c. fejezetben. Itt csupán a különbözeti járadéknak a termelőszövetkezeti vállalatszerű gazdálkodással összefüggő kérdéseire térünk ki.

A jobb minőségű, kedvezőbb fekvésű földön gazdálkodó, illetve az ilyen földön pótlólagos befektetést eszközlő termelőszövetkezetek tiszta jövedelmében különbözeti járadék jelentkezik. A különbözeti földjáradék realizálásának mértéke az árszínvonaltól és a járadék elvonásának rendszerétől függ. Más szóval *a különbözeti járadék realizálása a szocialista állam gazdaságpolitikájától függ.*

A korábbi gazdasági mechanizmusban 1966-ig a mezőgazdasági termékek felvásárlási árszínvonala alacsony, a mezőgazdaság által vásárolt ipari termék árszínvonala magas volt. Ilyen körülmények között csak az igen jó feltételekkel, az átlagosnál jobb felszereltséggel és az átlagosnál magasabb gazdálkodási színvonallal rendelkező tsz-ekben realizálhattak I. sz. különbözeti járadékot, II. sz. különbözeti járadékhoz pedig csak azok a tsz-ek juthattak, amelyek elég számottevő beruházásokat eszközöltek (pl. gyümölcs- és szőlőtelepítéseket, feldolgozó üzemeket, hajtatóházakat stb.).

A mezőgazdasági árszínvonal emelése csak fokozatosan történhet, mivel a mezőgazdasági felvásárlási árszínvonal emelése érinti a fogyasztói árakat, a lakosság vásárlóképességét. 1968—1970-ben a mintegy 10%-os felvásárlási áremelés sem szünteti meg az ipari és mezőgazdasági árszínvonal különbségét, csak mérsékeli azt.

Az új gazdasági mechanizmus körülményei között megváltoz-

nak a feltételek, mind az árak, mind pedig a tsz-ek tevékenységi köre, kezdeményezése, önállósága és lehetőségei tekintetében. Ez együtt jár azzal, hogy a tsz-ek nagyobb mértékben realizálhatják a rendelkezésre álló jobb feltételeket. Elméleti számítások szerint a tsz-ek mintegy fele I. sz. különbözeti járadékhoz juthat.

Az új gazdaságirányítási rendszerben különösen megnövekszik a *II. sz. különbözeti járadék* jelentősége a tsz-ek vállalatszerű gazdálkodásában. Ennek oka az, hogy 1968 előtt a pótlólagos befektetések nagy többsége nem közvetlenül a tsz-ek saját felhalmozásából, hanem nagyobbrészt állami hitelből történt. (Az összes beruházásoknak csak kb. 20—25%-a történt saját erőből.) Ilyen körülmények között *központi szervek döntötték el*, hogy hol, milyen beruházás létesüljön, a hitelekből mennyit és milyen feltételekkel törlesszenek a termelőszövetkezetek, a beruházásokból származó többletjövedelem kit illessen, illetve ebből mennyi kerüljön elvonásra és mennyi maradjon a tsz-nél. A döntések kialakításában a tsz jobb esetben csak részt vett, de a létesítés nem a tsz döntése alapján történt. Más a helyzet akkor, ha a pótlólagos befektetés nagyobbrészt a tsz felhalmozási alapjából, vagy hitelből, a *tsz döntése alapján* történik. Az új gazdasági mechanizmusban számíthatunk arra, hogy megnövekszik a tsz-ek érdekeltsége a pótlólagos beruházások iránt és — különösen a közepesnél magasabb szinten gazdálkodók — részben saját erőből, részben hitelből, egyedül vagy társulások révén, termékfeldolgozó, tároló-hűtő és más üzemeket fognak létesíteni. Számíthatunk továbbá arra is, hogy a tsz-ek döntése alapján történő pótlólagos ráfordítások általában indokoltabbak lesznek, mert a tsz-ek saját alapjuk felhasználásakor minden bizonnyal igen körültekintően járnak el.

A pótlólagos ráfordítások révén keletkező II. sz. különbözeti járadék keletkezését és realizálását jól mozdíthatják elő a szövetkezeti társulások. Eddig egy-egy korszerűbb termékfeldolgozó, hűtő-tároló stb. létesítése állami vállalat keretében történt, gyakran elvonva a munkaerőt a közeli tsz-ekből, holott közös tsz-üzemelésben ez esetleg célszerűbben valósítható meg.

Mindezek következtében a jövőben a termelőszövetkezetek nagyobb részénél fog különbözeti földjáradék képződni. Éppen ezért nagy jelentősége van annak, hogy a különbözeti földjáradéknak azt a részét, amely a jobb feltételek között működő

tsz-eket termelésük további növelésére, gazdálkodásuk bővítésére, korszerűsítésére ösztönzi, az állam ne vonja el.

Ugyanakkor gazdasági és politikai szempontból is indokolt, hogy az I. sz. különbözeti járadék nagy részét az állam — elsősorban a differenciált földadó révén — elvonja az abban részesülő termelőszövetkezetektől.

A szocialista világrendszer fejlődése és a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai

I. A szocialista világrendszer kialakulása

1. Világrendszer, világgazdaság

A *világrendszer* — legtágabb értelemben — nem más, mint *országok, népek közötti világméretű együttműködés.* Tehát nem egyszerűen a föld népeinek összessége. Világrendszerről csak akkor beszélhetünk, amikor a föld népei között tartós kapcsolatok, a kapcsolatok révén pedig kölcsönhatások alakulnak ki.

A világrendszer kialakulása a társadalmi fejlődés igen magas fokát feltételezi. A népek közötti tartós kapcsolatok, kölcsönhatások kifejlődése többek között megbízható, nagyhatékonyságú technikát igényel. Ezért a világrendszer kialakulása szoros összefüggésben van a gépi nagyipar megjelenésével, annak is egy meghatározott elterjedtségi fokával.

„A nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet — szögezi le Marx —, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét."[1] Más megállapításaiból világossá válik az is, hogy Marx nemcsak a civilizált országokra, hanem a nem ipari országokra is gondol, mert „a világérintkezés által ezek is belesodródtak az egyetemes konkurrenciaharcba"[2].

A gépi nagyipar a múlt század első felében alakult ki és szilárdult meg. *Világrendszerről tehát lényegében a szabadversenyes kapitalizmus, vagyis mintegy 100—150 év óta beszélhetünk.*

Az országok közötti kapcsolatok rendkívül sokrétűek. Kiemelkedő jelentőségűek az országok közötti termelési-gazdasági kapcsolatok. A termelési-gazdasági kapcsolatok révén kölcsönhatásba, kölcsönös függésbe került nemzetgazdaságok alkotják a

[1] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 59. old.
[2] Ugyanott, 60. old.

világgazdaságot, vagy világgazdasági rendszert. Itt is hangsúlyozni kell, hogy a világgazdaság nem egyszerűen a nemzetgazdaságok halmaza, hanem az *egymással kölcsönös kapcsolatba, kölcsönhatásba került nemzetgazdaságok összessége.*

A termelés világméretű társadalmasodása, a helyi piacoknak világpiaccá szélesedése óriási lökést adott a nagy hatékonyságú termelőerők alkalmazásának, a termelési és fogyasztási választék gazdagodásának, mindezeken keresztül pedig elősegítette a termelés hatékonyságának növekedését, a gazdasági fejlődést. A világgazdaság tanulmányozásának feladata éppen az, hogy feltárja, mennyiben és milyen módon járulnak vagy járulhatnak hozzá a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a termelés hatékonyságának növeléséhez; továbbá, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból származó előnyök milyen törvényszerűségek, szabályok szerint oszlanak meg a kapcsolatba került nemzetgazdaságok között.

Ahogy egy országon belül a társadalom tagjai között, ugyanúgy a világgazdaságon belül a nemzetgazdaságok között is, a termelés társadalmasodásából származó előnyök megoszlását szabályozó törvények jellege, társadalmi tartalma az uralkodó termelési viszonyoktól függ. A tőkés termelési módban ható törvények egyik jellemzője pl. az, hogy a társadalom tagjai között fokozza a gazdasági differenciálódást. A gazdasági differenciálódás folyamata egyértelműen kimutatható a tőkés világrendszeren belül az egyes nemzetek között is. A nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak ez a gazdasági differenciálódás irányában ható tőkés rendszere szükségszerűen ellentéteket vált ki a nemzetek között. Egyre erősödő harc indul meg az új, a kölcsönös előnyökön nyugvó nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének kialakításáért.

2. *A szocialista világrendszer létrejöttének történelmi körülményei*

Marx és Lenin álláspontja a szocializmus győzelme történelmi menetének megítélésében eltérő volt.

Marx tétele az volt, hogy „a kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként »egyszerre« és egyidejűleg lehetséges"[8]. Ez a tétel

[8] Ugyanott, 36. old.

tehát egyrészt azt mondja ki, hogy a tőkés rendszer új rendszerrel való felváltásának a gazdaságilag legfejlettebb országokban kell megindulnia, másrészt — és éppen ezért —, az világméretekben nagyjából egyidejűleg mehet végbe.

Marxnál az uralkodó népek kiemelkedő szerepe összefügg azzal, hogy a termelőerők fejlettségének fontos jelentőséget tulajdonított mind a kapitalizmus felbomlása, mind az új rendszer megszilárdulása szempontjából. Az új rendszer győzelméhez Marx szerint ugyanis az szükséges, hogy a kapitalizmus „elviselhetetlen" hatalommá váljon, vagyis olyanná, hogy fellázadjanak ellene. Ez pedig akkor következik be, amikor a kapitalizmus az emberiség zömét teljesen megfosztja a tulajdontól, s ezzel egyszersmind ellentmondásba kerül „a gazdagságnak és műveltségnek egy meglevő világával — amely gazdagság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi"[4]. Az új rendszer megszilárdulása szempontjából viszont „a termelőerők e fejlődése... már csak azért is abszolút szükségszerű gyakorlati előfeltétel, mert nélküle csak a *nélkülözést* tennék általánossá, tehat az *ínséggel* szükségképpen ismét megkezdődnék a harc a szükségesért"[5].

Lenin — kereken hét évtizeddel később, tehát a kapitalizmusnak és a tőkés világgazdaságnak már egy érettebb időszakában — viszont arra a következtetésre jutott, hogy a szocializmus nem győzhet egyszerre világméretekben, hanem először csak egy, vagy egynéhány országban, továbbá, hogy az első szocialista állam nem feltétlenül a gazdaságilag legfejlettebb országok sorából kerül ki.

A történelem Lenin hipotézisét igazolta. A szocialista forradalom először Oroszországban, a termelőerők fejlettsége szempontjából viszonylag elmaradott országban győzött. A szocializmushoz újabb országok nagyobb számban csak mintegy három évtized múlva — a második világháború után — csatlakoztak. Ezek zöme is a gazdaságilag kevésse fejlett államok sorából került ki.

Azok a konkrét nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok, amelyek között a szocialista világrendszer létrejött és fejlődik, rendkívül összetettek, bonyolultak.

A tőkés rendszer *már*, a szocialista világrendszer pedig *még* nem terjed ki az egész földkerekségre. Egymás mellett létezik tehát két „világrendszer". Mindkettő annyiban világrendszer, hogy több államot foglal magában. A „világ" megjelölés viszont egyiknél is és a másiknál is *viszonylagos*, mivel egyik sem fogja át az egész emberiséget.

A két rendszer egymástól nem elszigetelten létezik. Közöttük sokrétű érintkezés, kölcsönhatás érvényesül. A szocialista nemzetközi rendszer létrejöttével tehát a nemzetek közötti világ-

[4] Ugyanott, 35. old.
[5] Ugyanott.

méretű kapcsolatok nem szűntek meg. Ilyen értelemben beszélhetünk a két nemzetközi rendszert magában foglaló, egyetemes világrendszerről is.

A szocialista világrendszer fejlődését tehát egyrészt a rendszeren belüli, másrészt pedig a két rendszer közötti körülmények és kölcsönhatások határozzák meg.

II. A szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai

1. A szocialista országok nemzetközi kapcsolatait meghatározó fő tényezők

A szocialista országok kapcsolatait egyrészt a közös, másrészt az egymástól eltérő, sajátos vonások határozzák meg.

A szocialista országok viszonyát alapvetően meghatározó *közös jellemző* az, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, és a hatalom a munkásosztály kezében van. A kizsákmányoló osztályok felszámolásával nemcsak a nemzeten belüli, hanem a nemzetek közötti alapvető ellentéteknek is megszűnt a talaja, megteremtődött a népek között a *valóban kölcsönös előnyökön nyugvó* kapcsolatok objektív alapja. A szocialista országok ezen túlmenően kölcsönösen érdekeltek is egymás gazdasági és politikai erősödésében, mivel a szocialista világrendszer általános erősödése a legfőbb biztosítéka annak, hogy forradalmi vívmányaikat és nemzeti függetlenségüket az imperialista támadásokkal szemben megvédjék. Az általános fejlődés és a nemzeti fejlődés közötti szoros összefüggés tudatos felismerése az alapja a szocialista országok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutó kölcsönös segítségnyújtásnak és proletár internacionalizmusnak. A szocialista országok világnézeti alapja is azonos, a marxizmus—leninizmus elméleti rendszere.

A szocialista országok között az érdekközösség, a célok és a világnézet azonossága a legfőbb összetartó erő.

A szocialista országok nemzetközi kapcsolataira a közös tényezők mellett hatással vannak a köztük mutatkozó eltérések, különbségek is. *A különbségek* közül jelentőségében kiemelkedik az országok *gazdasági színvonalában mutatkozó eltérés.* A szocialista viszonyok között sikerült megállítani az országok közötti gazdasági differenciálódást, amely a kapitalista világrendszerre

annyira jellemző. Sőt, komoly eredmények születtek már a gazdasági *kiegyenlítődés* terén. Ennek ellenére azonban, a színvonalbeli eltérés a gazdaságilag fejlettebb és a kevésbé fejlett szocialista országok között még ma is elég jelentős. A szocialista országok közötti gazdasági színvonalkülönbségből következik, hogy *közvetlen céljaikban és a célok elérését szolgáló eszközökben, módszerekben is különbségnek kell lennie.* Az egymás közötti kapcsolatok kiépítésénél, azok formáinak megválasztásánál a közös vonások mellett éppen ezért a különbségekre is tekintettel kell lenni. A különbségek figyelembe nem vétele, de azok eltúlzása is, a szocialista országok közötti kapcsolatok lazulásához vezethet, sőt tartós konfliktusok forrásává is válhat.

A szocialista országok közötti gazdasági színvonalkülönbség vizsgálatánál tekintetbe kell venni azt is, hogy a legfejlettebb termelőerőkkel rendelkező szocialista államok sem érték még el a legfejlettebb tőkésországok gazdasági színvonalát. A népjólét rendszeres emelése emiatt is fontos követelménye a szocializmus teljes kibontakoztatásának.

A nemzeti tulajdonnak az egymás közötti kapcsolatokban való figyelembevételét fejezi ki a *nemzeti szuverenitás elvének tiszteletben tartása* a szocialista országok közötti együttműködésben.

A szocialista országok sokrétű kapcsolatot tartanak fenn a nem szocialista világrendszerhez tartozó államokkal is. Ezek a kapcsolatok formáikban, közvetlen céljaikban eltérnek az egymás közötti együttműködéstől, de vissza is hatnak arra. Amikor tehát a szocialista országok közötti kapcsolatok fejlődését tanulmányozzuk, nem tekinthetünk el a tőkés világrendszer belső viszonyainak és a két rendszer közötti kapcsolatoknak az alakulásától sem.

2. *A szocialista országok nemzetközi áru- és csereviszonyai*

A kölcsönös előnyökön nyugvó nemzetközi gazdasági együttműködésnek két alapvető követelménye van:

1. a javak és szolgáltatások nemzetek közötti cseréjében biztosítani kell az egyenértékűséget:

2. a nemzetközi együttműködésnek hozzá kell járulnia a részt vevő nemzetek gazdasági növekedéséhez.

A két követelmény érvényesülése egymással szoros összefüg-

gésben van, ennek ellenére az egyik követelmény érvényesülése még nem vonja automatikusan maga után a másiknak a teljesülését is. Már ezért is indokolt, hogy a két követelmény között különbséget tegyünk. De indokolt ez azért is, mert a két követelmény a termelés és a nemzetközi együttműködés más-más vonatkozását érinti.

A javak és szolgáltatások cserefeltételei közül az alábbiakban az áruk, a hiteleszközök és a műszaki-tudományos eredmények cserefeltételeit elemezzük.

a) A csereviszonyok feltételei a szocialista országok külkereskedelmében

A javak és szolgáltatások nemzetközi cseréjében az árucsere mintegy 80—90%-kal részesedik. Az áruforgalom zavartalan fejlődése ezért a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének alapvető feltétele.

A szocialista országok külkereskedelmében a cserearányok és a piaci viszonyok egyéb sajátosságai alapján *három fő viszonylatot* különböztethetünk meg: *az egymás közötti, a fejlett tőkésországokkal, valamint a fejlődő országokkal való külkereskedelmet.*

A szocialista országok külkereskedelmi áraik megállapításánál *mindhárom viszonylatban a tőkés világpiac áraiból indulnak ki.* A valóságban azonban a különféle viszonylatokban *különféle cserearányok* érvényesülnek.

A cserearányok eltérésének egyik oka a tőkés világpiac sajátos mechanizmusában keresendő. Ha megvizsgáljuk a világexport országcsoportonkénti megoszlását, akkor a következő képet kapjuk (1966-ban): A szocialista államok együttes részesedése 11,5%, a fejlett tőkésországoké 69,5%, a fejlődő országoké 19%. A nem szocialista országok adatait külön vizsgálva, a fejlett tőkésországok részesedése 78,5%, a fejlődő országoké 21,5%. A mintegy húsz országból álló *fejlett tőkésországok* csoportjának az exportban (és ennek megfelelően az importban) elfoglalt rendkívül magas arányából következik, hogy a *világpiaci árakat alapvetően ezek az országok határozzák meg.* A tapasztalat azonban azt is mutatja, hogy azokat az árakat, amelyeket a fejlett tőkésországok külkereskedelmükben realizálni tudnak, más országcsopor-

tok a fejlett tőkésországokban nem tudják elérni. A nem fejlett tőkésországok a fejlett tőkésországokkal folytatott külkereskedelmükben az exportnál általában *a világpiaci ár alatt* adnak el, importjuknál pedig *legjobb esetben világpiaci áron* vásárolnak. Ezt a tendenciát tapasztaljuk akkor is, ha *a szocialista országok és a fejlett tőkésországok közötti kereskedelem áralakulását* vizsgáljuk.

A világpiaci áraktól való eltérésnek több oka van. Szerepet játszik ezek között az, hogy a fejlett tőkésországok szállítóképessége jobb (pontosabb ütemezés, rövidebb határidő stb.), mint más országoké. Az áreltérésben szerepet játszik azonban az is, hogy a fejlett tőkésországok piacukat a kereskedelmi hálózat monopolizálásával, vámdiszkriminációval és egyéb vámjellegű illetékekkel külön is védik más országok konkurrenciájától.

A szocialista államok egymás közötti kereskedelmében sem érvényesül következetesen a világpiaci ár. Az eltérés egyik oka az a körülmény, hogy a szocialista országok a világpiaci árak gyakori hullámzását az egymás közötti kereskedelemben nem kívánják követni. Ezért *árbázisként nem a mindenkori világpiaci árat*, hanem *annak* egy meghatározott időszakra vonatkozó — általában több éves — *átlagát* választják. Egy meghatározott időszak világpiaci árátlaga és egy adott időpont világpiaci ára között rendszerint eltérés — nem egy esetben igen jelentős eltérés — mutatkozik. Fontos tényező az is, hogy a szocialista országok egymás között lényegében *kétoldalú klíringben* számolnak el. A klíringvalutákban folyó kereskedelemben pedig rendszerint más árarányok alakulnak ki, mint a szabad devizában kifejezésre jutó világpiaci áraknál. Nem egy esetben szerepet játszik a világpiaci ár és az egymás közötti külkereskedelemben alkalmazott ár közötti eltérésben az is, hogy a szocialista világpiacon az egyes árakba a *segítségnyújtás* elemét is beleviszik.

A világpiaci árarányoktól való eltérésnek további tényezője az is, hogy az egymás közötti kereskedelemben olyan országok állnak kapcsolatban, ahol mind az export, mind az import összetétele és mennyisége centralizáltan, tervszerűen kerül eldöntésre. A külkereskedelem ilyen bonyolítási rendszere mellett elsődleges fontosságúvá az válik, hogy *meghatározott mennyiségű és összetételű exportért meghatározott mennyiségű és összetételű importot* biztosítsunk. Ebben az esetben a termékek egyedi ára és a termékek közötti árarányok másodlagossá válnak,

előtérbe az export- és az importtermékek árösszege lép, mint egy meghatározott árstruktúra és -mennyiség értékbeni kifejezése.

A szocialista országok és a fejlődő országok közötti kereskedelem viszonyai közbenső fokozatot jelentenek az előző két piacviszony között. *Az árbázis itt is a világpiaci ár.* Az elszámolás azonban általában *kétoldalú klíringben* történik, ami — mint ahogy már említettük — a világpiaci árarányokat szükségszerűen módosítja. A fejlődő országokkal folyó kereskedelemben az árak azonban *nem fixek, általában követik a világpiaci árhullámzásokat.*

A különféle viszonylatokban érvényesülő eltérő árarányok eltérő cserearányokat eredményeznek a szocialista országok számára. A viszonylati cserearány-számítások azt mutatják, hogy a szocialista országok számára a cserearányok szempontjából legkedvezőbb az egymás közötti kereskedelem, majd sorrendben a fejlődő, és végül a fejlett tőkésországok viszonylata következik.

A szocialista országok közötti külkereskedelmi árviszonyokat több oldalról is bírálat éri. A bírálók egyik csoportja azt hibáztatja, hogy az egymás közötti kereskedelemben a tőkés világpiaci árakból indulunk ki. A tőkés világpiaci árrendszerben szerintük alacsonyak a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok árarányai, a gépek és az ipari fogyasztási cikkek ára pedig magas. A tőkés árbázison való számítással ez a nem egyenértékű csere átkerül a szocialista világpiac árstruktúrájába is. Véleményük szerint ezért ki kell alakítani egy saját, a tőkés rendszertől eltérő külkereskedelmi árrendszert. Másként érvel, de következtetéseiben azonos álláspontra helyezkedik a bírálóknak az a csoportja, amely a saját árbázis szükségességét azzal indokolja, hogy a szocialista országokban mások a termelési ráfordítási arányok, mint azokban az országokban, amelyek az egyes termékek tőkés világpiaci árát meghatározzák. Végül van olyan nézet, amely éppen azért bírálja a jelenlegi szocialista külkereskedelmi árrendszert, mert eltér a tőkés világpiaci árarányoktól.

A szocialista országok közötti jelenlegi külkereskedelmi árrendszer szükségszerűen módosuláson megy keresztül. A módosulás egyik tendenciája kétségtelenül az, hogy a globális cserearányokon belül nagyobb, közgazdaságilag reálisabb szerepet kapnak a *konkrét* termékek árai és árarányai. Valószínűleg a jövőben is lesz különbség *a tőkés és a szocialista piac árarányai*

között, de ez a különbség a közgazdasági viszonyokban reálisan mutatkozó eltéréseket fogja tükrözni. Saját, a tőkés piaci árarányoktól elszakított árbázis lehetősége kevéssé látszik reálisnak. Objektív tényként figyelembe kell ugyanis vennünk azt, hogy a szocialista országok és a tőkésországok között is jelentős kereskedelem folyik, ezért az egymás közötti kereskedelem zavartalansága érdekében is számolnunk kell a tőkés világpiaci árakkal.

A külkereskedelemmel kapcsolatos vizsgálatoknak legdöntőbb területe *a külkereskedelmi és a belföldi árak egymáshoz való viszonya*. A szocialista országok gazdálkodására az 1960-as évek közepéig az volt a jellemző, hogy a belföldi árakat függetlenítették a külföldi áraktól. A termelő az exportra szánt terméket meghatározott belföldi áron adta át a külkereskedelemnek, a felhasználó pedig ugyancsak előre megállapított belföldi áron vette át az importot, függetlenül attól, hogy milyen volt a devizaár. A két ár közötti különbség az árkiegyenlítési rendszer útján került elszámolásra. A belföldi árak egymás közötti aránya is csak nagy eltérésekkel tükrözte a termékek közötti ráfordítási arányokat. A belföldi ár és a külkereskedelem által a külső piacokon realizált ár közötti koefficiens termékek szerinti különbözősége éppen ezért önmagában nem mutatta a termékek exportgazdaságossági sorrendjét, a komparatív előnyöket. A termékek exportgazdaságossági sorrendje így csak korlátozott mértékben lehetett hatással az exportstruktúra fejlődésére.

Több szocialista ország — elsősorban azok, amelyeknél a külkereskedelem nagy szerepet játszik a népgazdaság fejlődésében — a népgazdaság tervezésének és irányítási rendszerének megváltoztatásában egyik legfontosabb feladatnak éppen *a külső árak és a belső árak közötti kapcsolat megteremtését* látja. Ez hatással lesz nemcsak a belföldi, hanem a szocialista országok közötti külkereskedelmi árakra is, ezen keresztül pedig a racionálisabb népgazdasági és exportstruktúra kialakítására.

Vizsgáljuk meg a szocialista országok *külkereskedelmének alakulását.*

A szocialista világpiac áruforgalma 1950 és 1966 között kb. négy és félszeresére nőtt. A szocialista világpiac forgalmában legnagyobb a Szovjetunió részesedése, kb. 36%, az NDK és Csehszlovákia részesedése 11—15%. Magyarországé 5,5% körül mozog.

Kelet- és Délkelet-Európa népi demokratikus országai külkereskedelmi forgalmának 50—70%-án a háború előtt két-három imperialista ország osztozott. Kivételt csupán Csehszlovákia képezett, amelynek külkereskedelmi forgalma „terítettebb", földrajzilag tagoltabb volt. Ezeknek az országoknak egymás közötti forgalma ezzel szemben viszonylag jelentéktelen volt. A háború után a szocializmus építésének útjára lépett országok részesedése Bulgária háború előtti külkereskedelmében mindössze 10, Romániáében 18, Csehszlovákiáében 11, Lengyelországában 7, Magyarországában 13% volt. Ezen belül különösen jelentéktelen volt a Szovjetunióval folytatott külkereskedelmünk. Magyarország 1938. évi külkereskedelmi forgalmában a Szovjetunió csupán 0,1%-kal, Lengyelországában (1937) 1,2%-kal, Csehszlovákiáében (1937) 1%-kal, Romániáében (1938) 0,1%-kal szerepelt.

A hagyományok hiánya ellenére a gazdasági kapcsolatok irányát viszonylag rövid időn belül sikerült radikálisan megváltoztatni. 1950-ben már az új társadalmi rend építésének útjára lépett országok túlnyomó többségének külkereskedelmében *túlsúlyra jutott a szocialista világrendszer országaival lebonyolított forgalom.*

A szocialista országoknak ez az erőteljes és gyors szakítása hagyományos kapcsolataikkal, nem csupán az egymás közötti kapcsolatok előnyeivel függött össze. Az imperialista erők kezdeményezték a kapcsolatok megszakítását (az embargópolitikával), mivel azt remélték, hogy így meg tudják akadályozni a szocialista világrendszer megszilárdulását. Reményük nem teljesült, nehézségeket azonban kétségtelenül okoztak.

A szocialista országok külkereskedelmi kapcsolatainál az egymás közötti forgalom részarányában bizonyos változások — részben a belső viszonyok, részben a nemzetközi helyzet alakulásának hatására — megfigyelhetők. Míg pl. a KGST-országok együttes külkereskedelmi forgalmában a szocialista országokkal bonyolított forgalom részaránya az 1950-es évektől meglehetősen magas (70%-os) színvonalon stabilizálódott, addig az egyes országokat tekintve szembetűnő változás tapasztalható. Azoknál az országoknál, amelyeknél 1950 körül az egymás közötti forgalom aránya több mint 80%-ot tett ki, a nem szocialista országok részaránya nőtt. Azoknál az országoknál viszont, ahol kezdetben alacsony volt az egymás közötti forgalom aránya, ez az arány emelkedett. Az első csoportba általában fejletlen gazdaságot örökölt országok, a másodikba a közepes, illetve magas fejlettségű országok tartoznak.

A szocialista országok között 1964-ig a *kétoldalú elszámolások rendszere érvényesült.* Ez azt jelenti, hogy a szocialista országoknak minden egyes szocialista ország vonatkozásában egyensúlyban kellett tartaniuk fizetési mérlegüket. A gazdasági kapcsolatok bővülése azonban szükségessé tette a fizetési rendszer tökéletesítését, áttérést az elszámolások kétoldalú rendszeréről annak *multilaterális* — a kölcsönös követelések és tartozások sokoldalú beszámításának — rendszerére.

A nem szocialista országok részaránya a szocialista országok külkereskedelmében kereken 30%-ot tesz ki, amelyből 22% a fejlett tőkésországokra, 8% a fejlődő országokra jut.

b) A szocialista országok nemzetközi hitelviszonyai

A szocialista országok olyan eszközfelesleggel, amelyet nemzetközi hitelnyújtás révén lehetne csak hasznosítani, nem rendelkeznek. Egyrészt ez a körülmény határozta meg, hogy a nemzetközi hitelnyújtás és a nemzetközi gazdasági együttműködés közötti összefüggést kezdetben nem ismerték fel. Szerepet játszott emellett az a feltevés is, hogy a külkereskedelmi és devizamonopóliumra támaszkodva, a szocialista államok ellenőrizni és biztosítani tudják fizetési mérlegük egyensúlyát.

Kezdetben a hitelnyújtásnak éppen ezért csupán egyetlen indokát és funkcióját látták: a segítségnyújtást. Ennek megfelelően alakult ki a kamat nagysága is. A hitelek után általában 2%-os kamatot számítottak, ami jelentősen alacsonyabb a tőkés hitelpiacon szokásos kamatnál. A 2%-os kamat ma is általános a szocialista országok között.

A szocialista országok között a segítségnyújtáson kívül egyéb funkciója is lehet a hiteleknek. Sőt, ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy *a hitelnyújtás nélkülözhetetlen a racionális munkamegosztás, a megfelelő nemzeti és nemzetközi termelési arányok kialakításában.*

A hitelnyújtás szükségessé válhat többek között olyan esetekben, amikor:

a) két ország közötti kereskedelemben az export és az import beruházásigényessége jelentős eltérést mutat;

b) előnyösebb az érdekelt országokban tervezett két vagy több,

viszonylag kis kapacitású objektum, ipari üzem helyett egy helyen nagyobb, gazdaságosabban működő üzemet létesíteni, de az optimális kapacitás beruházási igényei olyan nagyok, hogy az nem áll arányban a telephely-ország nemzeti jövedelmével, vagy felhalmozási alapjával;

c) a beruházáshoz olyan tőkés licenc (vagy berendezés) vásárlása szükséges, amely az illető ország tőkés devizamérlegét jelentősen igénybe veszi, és a licencdíj nagyságát (vagy a berendezés árát) is befolyásolja, hogy a gyártás egy, vagy több ország igényeinek kielégítésére valósul-e meg;

d) a beruházás több ország, vagy az egész szocialista tábor műszaki fejlődését szolgálja, de annak megtérülése közvetlenül nem várható (pl. kutatási bázis).

A hitelnyújtás funkciója a fenti esetben már nem segítségnyújtás, hanem *az eszközök nemzetközi egyesítéséből, koncentrálásából származó előny realizálása.* Meggondolást érdemel, hogy az ilyen célú hitelnyújtásnál milyen kamatlábat lenne célszerű alkalmazni.

c) A szellemi termékek cseréje a szocialista világrendszerben

Az országok közötti termelési kapcsolatok egyik fontos és egyre jelentősebbé váló területe a tudományos-műszaki eredmények, termelési eljárások — röviden: szellemi termékek — cseréje. A tőkés világpiacon a szellemi termékek adásvétel tárgyai. A szellemi termékekért fizetett díjak számos tőkésországban elérik az áruimportért kifizetett összeg 5—10%-át is.

A szocialista országok a találmányokat, eljárásokat, konstrukciókat, recepteket térítésmentesen nyújtják egymásnak. A szellemi termékek legfőbb „szállítója" — nagy ipari és kutatóbázisából következően — a Szovjetunió.

A szellemi termékek ingyenes átadásának elve nagymértékben gyorsította a szocialista országok valamelyikében már elért eredmények, tapasztalatok általánossá válását, a szűk ipari bázissal rendelkező országok termelési választékának kiszélesítését.

Az ingyenes átadás azonban ugyanakkor *problémákat* is felvet. Egy-egy új termék, konstrukció, termelési eljárás kialakítása jelentős költségráfordításokkal jár. A költségek megtérülése csak

meghatározott mennyiségű termék eladásán keresztül biztosítható. Mivel az új eljárások, új konstrukciók átadása ingyenes, a költségek megtérülése érdekében az országok az új szellemi termékek hasznosítására még akkor is törekszenek, ha az kisebb hatékonysággal jár, mint más országokban.

Ezért a szellemi termékek cserefeltételeiben is változás várható. *Az ingyenes átadás mellett fokozatosan tért fog hódítani a térítés mellett történő átadás,* elsősorban az újonnan létrehozott szellemi termékeknél. Ez serkenteni fogja a szellemi terméket létrehozó országot annak elterjesztésében, ezért élénkíteni fogja a szellemi termékek csereforgalmát. A térítés mellett történő átadás ugyanakkor segíteni fog az országok közötti racionálisabb munkamegosztásban is, mind a termelés, mind pedig a kutatás területén.

3. A nemzetközi gazdasági együttműködés és a gazdasági növekedés közötti összefüggés

A kölcsönös előnyökön nyugvó nemzetközi gazdasági együttműködéssel szemben támasztott második alapvető követelmény az, hogy járuljon hozzá az együttműködésben részt vevő nemzetek gazdasági növekedéséhez.

A nemzetközi gazdasági együttműködés a gazdasági növekedésre két módon lehet hatással: részben úgy, hogy ***hozzájárul a munka termelékenységének növekedéséhez,*** részben pedig úgy, hogy ***lehetőséget biztosít a gazdasági növekedéshez szükséges termelési és exportstruktúra kialakításához.***

a) A nemzetközi gazdasági együttműködés és a munka termelékenységének növekedése közötti összefüggés

Az egyes országok között a termékegységek előállítására fordított eleven és holt munka mennyiségében jelentős különbségek mutatkoznak. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi együttműködés révén jelentősen emelhető a munkatermelékenység, ha az egyes termékek előállítását *oda koncentrálják, ahol a legkisebb a szükséges ráfordítás.* A termelékenységben mutatkozó különbségek azonban nem egyszer s mindenkorra adottak, bizonyos feltételek

és bizonyos korlátok között ezek a különbségek megszüntethetők. A nemzetközi együttműködéssel szemben a követelmény ezért felállítható úgy is, hogy *járuljon hozzá a magasabb munkatermelékenység előfeltételeinek megteremtéséhez.* Arra a kérdésre, hogy hol melyik követelmény állítható fel, részben a munkatermelékenység eltérését meghatározó tényezők természete ad választ.

A termelékenységben mutatkozó eltérést kiváltó tényezőket befolyásolásuk módja és lehetősége szerint két fő csoportra oszthatjuk: természetiekre és társadalmiakra (műszaki-közgazdaságiakra). Azoknál a termékeknél, amelyeknél a *természeti viszonyok* döntő szerepet játszanak a termelékenység alakulásában, a munka termelékenysége mutatóinak különbségével *tartósan* kell számolnunk, mivel a természeti körülmények csak lassan változtathatók. A természeti tényezők az ún. kitermelő ágazatok (bányászat, mezőgazdaság bizonyos termékei) és a nyersanyagok elsődleges feldolgozását biztosító ágazatok (kohászat, vegyipar kiinduló vertikumai) termelékenységére gyakorolnak jelentős hatást. A nemzetközi együttműködés célja ezeknél az ágazatoknál főként az lehet, hogy *a termelést a legkedvezőbb feltételekkel rendelkező országokba koncentrálja,* biztosítva ugyanakkor a többi ország szükségletének kielégítését is az adott termékekből.

A feldolgozó ágazatokban a munkatermelékenység színvonalát elsősorban a *műszaki-közgazdasági tényezők* határozzák meg. A termelés műszaki-közgazdasági feltételeinek megváltoztatása viszonylag könnyebb, mint a természeti tényezőké. Ezért a feldolgozó ágazatoknál a nemzetközi együttműködés célja lehet az, hogy oda koncentrálja a termelést, ahol *adott időpontban legkedvezőbbek a termelékenységi mutatók,* de az is hogy *megteremtse a korszerű termelés feltételeit,* felemelje a termelékenységet az élenjárók színvonalára ott, ahol az alacsony.

A szocialista és a tőkés nemzetközi munkamegosztás közötti egyik leglényegesebb különbség éppen a munkatermelékenység statikus és dinamikus megközelítésében van. A tőkés gazdasági mechanizmus lényegében a termelékenységben pillanatnyilag jelentkező különbségeket juttatja uralomra. Ez az oka többek között annak, hogy a tőkés nemzetközi munkamegosztás fejlődése az országok között a munkatermelékenységben mutatkozó különbségeket az esetek többségében nem csökkenti, hanem inkább

növeli. A szocialista országok közötti együttműködésben viszont nagy jelentősége van *a termelékenység dinamikus felfogásának.* Az együttműködés kezdeti szakaszában a termelékenység dinamikus felfogását túl is hajtották, lényegében elhanyagolták a termelékenységben mutatkozó különbségek kihasználását, ami többek között felesleges termelési párhuzamosságokhoz vezetett.

A szocialista országok — közülük is elsősorban a KGST-országok — számos olyan intézményt hoztak létre, amely kedvező szervezeti feltételeket biztosít a nemzetközi szakosításra. Ilyen intézmények többek között a távlati népgazdasági és külkereskedelmi tervek két- és sokoldalú összehangolása, a termelőágazatok fejlesztési és szakosítási kérdéseit vizsgáló KGST állandó bizottságok. A kedvező szervezeti feltételek kihasználását fékezi azonban az, hogy nem kerültek kidolgozásra a nemzetközi szakosításból származó előnyök megosztásának közgazdasági feltételei, sem az egyes országokon belül, sem az országok között. Azok az országok pl., amelyek a szakosítás érdekében bizonyos termékeknél importra rendezkedtek be, ezért semmiféle gazdasági kedvezményben — pl. árengedményben — nem részesülnek. *A szakosítás fejlődéséhez ezért szükséges a szervezeti keretek megteremtése mellett a közgazdasági ösztönzők kimunkálása is.*

b) Nemzetközi együttműködés és a gazdasági növekedéshez szükséges arányok biztosítása

A nemzetközi együttműködés által megvalósuló pótlólagos termelékenységnövekedés a gazdasági növekedéshez való hozzájárulásnak csak egyik, de nem egyedüli módja. Az egyes országok között nemcsak a termékegységre fordított munkamennyiségben van különbség, hanem *a termelőerők összetételében és bővítési feltételeinek lehetőségében is.* Ezeknek a különbségeknek a céltudatos kihasználása szintén fontos eleme a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének. Ennél a formánál a gazdasági hatékonyság elsősorban nem a munkatermelékenység növekedésében, hanem *az erőforrások teljesebb kihasználásában, a termelés emelésében* jelentkezik.

A kérdés lényegét az alábbi példa világítja meg: *A* ország vasérckészletei egymillió tonna nyersvas gyártását teszik lehetővé, kokszolható szénkészletei szempontjából viszont hárommillió tonnás termelés is lehetséges lenne. *B* országnál a helyzet fordított: vasérckészletei hárommillió, kokszolható szénkészletei pedig csak egymillió tonnás termelési nagyságrendet tesznek lehetővé. Ha a két ország között nincsen kapcsolat, akkor mindegyikben csak egymillió tonna nyersvas állítható elő, a két országban összesen kétmillió. Ha a két ország között kapcsolat fejlődik ki, akkor a termelés mindkét országban két-két millió tonnára emelhető, összesen tehát négymillió tonnára, azáltal, hogy *A* ország a feleslegben levő kokszolható szénkészleteit kicseréli *B* ország ugyancsak feleslegben levő vasérckészleteivel.

A gazdasági növekedés szempontjából *három fő tényező kombinációja* játszik nagy szerepet: *a munkaerő-tartalék, a beruházási eszközök nagysága és a nyersanyagforrások*. A bővítés mértékét mindig az a tényező határozza meg, amelynek növelési lehetősége a *legkisebb*. Ha országonként más-más tényező bizonyul szűkösnek, akkor a gazdasági kapcsolatok segítségével a szűk keresztmetszetek feloldhatók, vagy jelentősen csökkenthetők.

A megoldásnak két módja lehetséges. Az egyik mód az, amikor az országok egy csoportjánál *bőségben levő források átáramlanak* azokba az országokba, ahol azokból hiány mutatkozik. A források országok közötti áramlása természetesen nem történik automatikusan, ahhoz meghatározott közgazdasági feltételek is szükségesek, amelyekről már történt említés a nemzetközi csereviszonyoknál. Befolyásolhatják a források országok közötti áramlását ideológiai, politikai megfontolások is. A szocialista országok többsége pl. olyan gazdaságpolitikát folytat, amelynek egyik alappillére a munkaerő országon belüli foglalkoztatásának biztosítása. Ez a gazdaságpolitika szűk keretek közé szorítja a munkaerő országok közötti áramlását.

A szűk keresztmetszetek feloldásának a források áramlásán kívül van egy másik lehetősége is. Ha termelési ágazatonként megvizsgáljuk az említett forrásoknak a növekedésben játszott szerepét, azt tapasztaljuk, hogy a források összetétele ágazatonként jelentősen változik. Attól függően, hogy melyik ágazatnál melyik tényező szerepe haladja meg az átlagost, megkülönböztethetünk anyagigényes, munkaigényes és állóeszköz- (beruházás-) igényes ágazatot. Az ágazatoknak ezt a sajátosságát is fel lehet használni az országokban jelentkező szűk keresztmetsze-

tek feloldására, ha *a termelési struktúrát azon ágazatok bővítése felé terelik, amelyek növekedésénél a viszonylag bőségben levő források játszanak fő szerepet.*

A források oldaláról és a komparatív előnyök oldaláról kívánatosnak tekinthető termelési és exportstruktúra általában nem fedi egymást. A szocialista országok gazdasági kapcsolatainak elemzése arra enged következtetni, hogy a források kihasználása és a komparatív előnyök érvényesítése közötti ellentmondást a fejlődés első szakaszában az utóbbi rovására oldották meg. Csak miután a forrásoknak megfelelő struktúrát alapvetően kialakították, tűzték napirendre a termelési struktúra „gazdaságosítását", a komparatív előnyök fokozottabb kihasználását.

A tőkés világrendszerben az említett ellentmondást általában a források kihasználásának rovására oldják meg. Ennek negatív következményei szükségszerűen ott jelentkeznek, ahol a munkatermelékenység általában is alacsony. A kevésbé fejlett országok így kétszeresen is szenvednek, egyrészt az alacsony munkatermelékenység miatt, másrészt az erőforrások — főként a munkaerő — alacsony kihasználási fokától.

4. Az újratermelés nemzetközi arányainak összehangolása a szocialista országok között

A nemzetközi munkamegosztás révén az egyes országokban végbemenő újratermelés folyamata sok szállal kapcsolódik a nemzetközi újratermelés arányaihoz. Szükségessé válik ezért *az arányok nemzetközi méretekben történő koordinálása.*

A szocialista világrendszer országainak mindegyikében társadalmi tulajdonban vannak a termelési eszközök, ami lehetővé teszi, hogy a bővített újratermeléshez szükséges feltételeket nemzetközi (világrendszeren belüli) méretekben is tervszerűen, előzetesen számbavegyék.

Az újratermelés nemzetközi méretekben való tervszerűvé tételének azonban lényegesen mások a feltételei, mint az egy-egy országon belüli tervgazdálkodásnak. Míg nemzeti keretek között a gazdálkodási egységek (vállalatok) alá vannak rendelve a népgazdasági érdeket és akaratot képviselő államnak, addig nemzetközi vonatkozásban, önálló, egyenjogú gazdasági egységek (szuverén népgazdaságok) állnak egymással kapcsolatban. Nemzetközi méretekben az arányok tervszerű biztosításának

ezért alapvető követelménye a kölcsönös érdekek tiszteletben tartása.

Az elmondottak alapján *a kölcsönös érdekeknek és előnyöknek olyan koordináció* felel meg, amely: 1. helyesen veszi számításba az egyes országok és az egész szocialista világrendszer gazdasági fejlődésének objektíven szükséges arányait, azokat az arányokat, amelyek elősegítik az egyes országok gazdasági egyensúlyának kialakulását; 2. biztosítja, hogy mindegyik országban a legkisebb társadalmi munkaráfordítással (a lehető leggyorsabb ütemben) növekedjék a termelés, és az növekvő mértékben elégítse ki a lakosság szükségleteit; 3. biztosítja, hogy mindegyik országban a lehető legteljesebben és legcélszerűbben használják fel a termelés természeti, gazdasági és munkaerőforrásait; 4. lehetővé teszi az egyes országok gazdasági fejlettségi színvonalában történelmileg kialakult különbségek fokozatos leküzdését.

A fenti követelmények *maradéktalan érvényesítése nem lehetséges.* Ahogy egy országon belül az egyes követelmények érvényesítése során ellentmondások keletkeznek, ugyanúgy ellentmondások léphetnek fel az országok közötti együttműködésben is. Az újratermelési arányok országok közötti egyeztetése ezért bonyolult közgazdasági feladat. Meg kell keresni egyrészt azokat a lehetőségeket, variánsokat, amelyek esetén az ellentmondások minimumra csökkenthetők, másrészt azokat a közgazdasági eszközöket, amelyek segítségével az ellentmondásokból adódó érdekkülönbségek áthidalhatók.

Az egyes népgazdaságok fejlesztésének összehangolását a szocialista országok kezdetben *a külkereskedelmi tervek egyeztetésére* korlátozták. Az egyeztetés alapján megállapodásokat kötöttek, amelyekben (1948-ig egy évre, majd pedig 3—5—7 évre) előre kötelezettséget vállaltak bizonyos termékek vásárlására, illetve eladására. A termékek elhelyezésének és beszerzésének biztonsága az egyes szocialista országokban a termelés hatékonyságára és tervszerű fejlesztésére igen kedvezően hatott.

A külkereskedelmi tervek összehangolása azonban az arányok kellő mélységben való koordinálását nem tudja biztosítani, mivel a külkereskedelem a népgazdaságnak egy része csupán. A külkereskedelmi tervek ezért nem mutatják teljes összefüggésben az egyes termelési ágazatok fejlesztési irányát. Az iparosítás kezdetén pl. számos ország exportjában jelentős mennyiségben sze-

repeltek különféle mezőgazdasági és ásványi eredetű nyersanyagok, az import pedig főként készárukból tevődött össze. Később, az iparosodás előrehaladásával, az egyes országok már nemcsak saját szükségletükre, hanem kivitelre is gyártottak olyan cikkeket, amelyeket korábban külföldről szereztek be. A termelési tervek összehangolásának hiánya miatt viszont az említett változások figyelembevételére nem volt mód. 1956-tól kezdődően a KGST tagállamai már a *népgazdasági terveket* egyeztetik.

A munkálatok kiinduló alapját az egyes szocialista országok által készített tervjavaslatok képezik. Ezek tartalmazzák az ipari és mezőgazdasági termelés összesített fejlődését, a fejlődés évenkénti ütemét, a nemzeti jövedelem, a beruházások és az életszínvonal alakulásának fontosabb adatait. A tervekhez kapcsolódnak az anyag- és gépmérlegek, amelyekben összevetik a várható felhasználás, valamint a források adatait. Az adatokból megállapítják, hogy a KGST-országok a fontosabb termékfajtákból együttesen mennyit termelnek, fedezi-e a tervezett mennyiség a szükségleteket stb. Az összesítés után elemzik az eltéréseket és azok okait.

A tervkoordinációnak ez a menete már a gazdasági folyamatok széles körét vonja be a munkálatokba. Jó áttekintést ad az egy-egy tervszakaszban végbemenő változásokról, megbízható alapokra helyezi az egymás közötti kapcsolatokban az egyensúly kialakítását. Nem oldja meg, nem helyezi kellően középpontba azonban a hatékonyság problémáját. A gazdasági mérlegek különféle összetételben hozhatók egyensúlyba. A különféle megoldások mögött azonban eltérő hatékonyság húzódik meg. A tervkoordinációt ezért tovább kell fejleszteni abban az irányban, hogy a munkálatok középpontjába egyre inkább a különféle lehetséges megoldások feltárása és a *legkedvezőbb variáns* érvényesítésének kimunkálása kerüljön.

III. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok intézményei

A legfontosabb sokoldalú együttműködési intézmény a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*, amely 1949-ben alakult. Tagjai a következők: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, Ro-

mánia és a Szovjetunió. (Formálisan Albánia is tagja, 1961-től azonban gyakorlatilag nem vesz részt munkájában.) 1964-től a KGST néhány szervében Jugoszlávia is részt vesz. A többi szocialista ország a KGST egyes szerveinek ülésén megfigyelőként részt vesz, illetve részt vehet.

A KGST szervezete egyrészt a képviseleti rendszerre, másrészt a hivatali apparátusra (Titkárságra) épül. A képviseleti szervek a KGST legfontosabb irányító és határozathozó szervei. Ezek a tagállamok meghatározott szintű delegációiból állnak. *A képviseleti szervek felépítése* a következő:

a) a *Közgyűlés* (Tanácsülés), a KGST legfelsőbb szintű fóruma;

b) a *Végrehajtó Bizottság*, amely két közgyűlés közötti időszakban irányítja és ellenőrzi a munkákat;

a) a *Terviroda és az állandó bizottságok*, amelyek bizonyos funkciók, vagy ágazattal kapcsolatos együttműködési lehetőségek feltárását és megvalósítását végzik.

A képviseleti szervek munkája a szuverenitás elvére épül. Ajánlásokat, határozatokat csak az érdekelt országok mindegyikének igenlő szavazata esetén hozhatnak.

A KGST hivatali részlege a Titkárság. A Titkárság osztályokra tagolódik, amelyeknek felépítése lényegében megfelel az állandó bizottságok tagolódásának. (A Tervirodának a Titkárságon belüli megfelelője a Tervösszefoglaló Osztály, a Gépipari Állandó Bizottságnak a Gépipari Osztály stb.).

A Titkárság a tagállamok szakembereiből áll. A Titkárságon belül a munkarend már nem a szuverenitás elvére, hanem a hivatali függelmi viszonyokra épül.

A KGST-hez szorosan kapcsolódva működnek még a következő szervek: a Szabványügyi Intézet, a Vízügyi Vezetők Értekezlete, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, a KGST Egyesült Energiarendszere (melynek diszpécserközpontja Prágában van), a Hajóbérlést Koordináló Iroda, a közös vasúti teherkocsi park üzemirodája, a Barátság kőolajvezeték irányító szerve, a Találmányi Hivatalok Vezetőinek Értekezlete.

A szocialista országok egyik fontos szakmai szerve a Vasutak Együttműködési Szervezete, melynek Kuba és Jugoszlávia kivételével tagja valamennyi szocialista ország. Feladatköre a vasúti és gépjármű-közlekedéssel, valamint az útügyekkel kapcsolatban az együttműködés szervezése

Ugyancsak a fenti országok szerve a Postai és Távközlési Együttműködési Szervezet. E szervezet célja a szocialista országok között a postai és távközlési kapcsolatok kiszélesítése.

A Dubnai Egyesített Atomkutató Intézet a szocialista országok egyik fontos közös tudományos szerve.

Kétoldalú együttműködési szervek az ún. gazdasági és műszaki együttműködési vegyes bizottságok (magyar—szovjet, szovjet—bolgár stb. gazdasági és műszaki együttműködési bizottság).

IV. Hazánk nemzetközi gazdasági kapcsolatai

Hazánk azon országok közé tartozik, amelyekben *igen nagy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szerepe.* Az egy lakosra jutó külkereskedelmi forgalom értéke szerint a KGST-országok közül csupán kettő — Csehszlovákia és az NDK — előz meg bennünket, a kivitelnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya tekintetében pedig első helyen állunk.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok viszonylag nagy súlyát részben az ország *lakosságának alacsony száma* magyarázza. Minél kisebb egy ország, rendszerint annál nagyobb ott a fogyasztás és a termelés termékösszetétele közötti eltérés. A kis országok ugyanis a termékeknek csak viszonylag szűk választékát állítják elő, és termelésüknek jelentős részét helyezik el külső piacokon.

A nemzetközi kapcsolatok nagy szerepét az is indokolja, hogy *természeti kincsekkel való ellátottságukhoz mérten* (ide értve a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet is) *a népsűrűség magas.* A munkaképes lakosságnak csak egy részét tudjuk a hazai nyersanyagok kitermelésében és feldolgozásában foglalkoztatni. A teljes foglalkoztatottság biztosítása is szükségessé teszi, hogy külföldről behozott nyersanyagokat ne csak a hazai szükségletek kielégítésére dolgozzunk fel, hanem exportcélokra is. Éppen a munkaerő foglalkoztatottságának ez a sajátos helyzete ad magyarázatot arra, hogy míg számos termék nyersanyagát egészében vagy jelentős részben külföldről kell behoznunk, az azokból készült termékekből mégis nagyarányú exportot bonyolítunk le. Jellegzetes példája ennek a textil- és a cipőipar. De nagyjában hasonló a helyzet a gépiparnál is. A nyersanyag-ellátottság és a foglalkoztatottság közötti összefüggés egyúttal azt is megmagyarázza, miért van olyan nagy jelentősége számunkra a baráti országok, különösen a Szovjetunió által biztosított nyersanyagimport-forrásoknak és késztermék-elhelyezési piacoknak.

Az egyes termelési ágazatokon belül termékcsoportok szerint eltérő számunkra a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentősége és az e kapcsolatokból eredő áruforgalmi mérleg eredménye. A különbségeket a következő csoportosítás alapján vizsgáljuk:

1. Termelési rendeltetésű gépek, berendezések, műszerek (beleértve a tartalék alkatrészeket).

2. Fűtőanyagok, nyersanyagok (élelmiszeripari anyagok kivételével).

3. Élelmiszeripari áruk (beleértve a félkész termékeket és a nyersanyagokat).

4. Fogyasztási rendeltetésű, nem élelmiszeripari termékek.

Ha ezen csoportosítás szerint elemezzük Magyarország külkereskedelmi forgalmát, akkor azt látjuk, hogy passzív külkereskedelmi áruforgalmi egyenleggel csupán a második termékcsoportnál (fűtőanyag, nyersanyag) találkozunk, a passzívum mértéke és volumene azonban itt rendkívül magas (több mint két és félszeresen nagyobb a fűtőanyag-, nyersanyag- és alapanyagimportunk, mint az exportunk). A legnagyobb aktívum a negyedik termékcsoportnál (a fogyasztási rendeltetésű, nem élelmiszeripari termékeknél) jelentkezik. Sorrendben utána az élelmiszeripari áruk, majd a termelési rendeltetésű gépek, berendezések csoportja következik. Külkereskedelmi forgalmunk ilyen módon való alakulásában tükröződik egyrészt említett nyersanyagszegénységünk, másrészt az is, hogy nyersanyagot hozunk be azzal a céllal, hogy azt feldolgozva továbbadjuk.

Népgazdaságunk ipari jellegének fenntartásában és fejlesztésében *a szocialista országokkal — ezen belül is a Szovjetunióval — fennálló kapcsolataink játszanak döntő szerepet.* Az elmúlt időszakban, és ma is csak ebben a viszonylatban sikerült a népgazdaságunk lehetőségeinek megfelelő áruforgalmi struktúrát kialakítani. A fejlett tőkésországokkal fennálló kapcsolatainkban alapvetően megmaradtunk nyersanyag- és élelmiszer-szállítóknak.

Minél alacsonyabb egy termék feldolgozottsági foka, a súlyegységre jutó értéke annál kisebb. Az export-, illetve az importtermékek feldolgozottsági fokában levő különbségek ezért érzékeltethetők a fajlagos árakkal.

A *fejlett tőkésországok* csoportja külkereskedelmünkben a szocialista országok után mintegy 22%-os részaránnyal a második helyen áll. Jelentőségük tehát szintén nagy. Részünkről sem ideológiai, sem politikai akadálya nincs annak, hogy ezzel az országcsoporttal kapcsolatainkat növeljük. A jelenlegi exportstruktúra (az alacsony készáruarány) mellett a növelés lehetősége

Külkereskedelmi forgalmunk súlyviszonyai 1966-ban

Megnevezés	Behozatal		Kivitel		1 tonna kivitel ára 1 tonna behozatal árához viszonyítva (%)
	súlya 100 tonnában	1 tonna ára (DFt)	súlya 100 tonnában	1 tonna ára (DFt)	
Összesen	176 036	973	63 993	2 735	281,1
KGST-viszonylatban	155 615	708	33 240	3 537	495,1
Ezen belül:					
Szovjetunió	103 609	570	6 542	7 335	1 637,7
Európai tőkésországok	11 612	3 602	14 346	2 738	76,0

azonban kimerülőben van. A lehetőségek kiszélesítése persze nemcsak rajtunk áll, nagymértékben a tőkésországok gazdaságpolitikájának (vám- és egyéb diszkriminációk) megváltoztatásától is függ.

A *fejlődő országokkal* kapcsolataink még viszonylag kismértékűek, bár a múlthoz képest jelentősen nőttek. Ezek az országok elismerően értékelik, hogy iparosítási politikájukban áruszállításokkal, szakemberképzéssel, hitelnyújtással veszünk részt. A kölcsönös előnyök mellett a segítségnyújtás is szerepet játszik a velük való kapcsolataink fejlesztésében. Gátként jelentkeznek viszont olyan tényezők, mint a hagyományok, a kellő helyismeret és szakemberek hiánya, számos esetben a nagy távolság, továbbá hitelnyújtási lehetőségeink korlátozott volta. Gazdaságpolitikánkban azonban tudatosan keressük a nehézségek fokozatos felszámolásának, kapcsolataink rendszeres erősítésének lehetőségeit.

A két világrendszer gazdasági kapcsolatai és versenye

A két világrendszer között a társadalom életének minden területére kiterjedő verseny folyik. E versenyben a két rendszer közül a fejlődő a szocialista, az elhaló, a tervesztő a kapitalista.

A szocialista rendszer térhódítása alapvetően két vonalon halad előre: részint úgy, hogy a szocialista rendszer fölénye következtében a két világrendszer közötti erőviszonyok fokozatosan a szocializmus javára változnak meg, részint pedig úgy, hogy egyes országok kiválnak a kapitalista világrendszerből és a szocialista világrendszerhez csatlakoznak.

Az a körülmény, hogy néhány imperialista ország a világ túlnyomó többségének leigázása és kizsákmányolása révén igen fejlett technikai színvonalat és magas életszínvonalat tudott elérni — olyat, amely a szocialista országokban ma és a közeljövőben még nem biztosított —, kétségtelenül nehézzé, feszültségekkel terhessé teszi a szocializmus térhódítását.

A két világrendszer harca gazdasági téren magában foglalja a szocialista és a kapitalista országok gazdasági kapcsolatait és a két világrendszer gazdasági versenyét. A gazdasági kapcsolatok és a gazdasági verseny pedig szükségessé teszi a küzdelmet a szocialista és a kapitalista világrendszer békés egymás mellett éléséért.

I. A szocialista és a kapitalista világ békés egymás mellett éléséről

Lenin az imperializmussal és a szocialista forradalommal foglalkozó cikkeiben kimutatta, hogy *a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése* következtében az országok a tőkés világrendszerből nem egyszerre szakadnak ki, s nem egyszerre lépnek a szocialista építés útjára. Lenin megállapításából, a történelmi fejlődés eddigi tapasztalataiból és a jelenlegi világhelyzet elemzéséből le lehet vonni azt a következtetést, hogy a szocializmus világméretű győzelme hosszú történelmi korszakot ölel fel, és ebben a korszakban *egymás mellett kell léteznie a kapitalista és a szocialista rendszernek.* Abból a tényből, hogy a szocialista és a kapitalista rendszernek hosszabb ideig egymás mellett kell léteznie, következik, hogy a szocialista országok a két rendszer békés egymás mellett éléséért küzdenek.

A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése nem jelent lemondást az osztályharcról. A békés egymás mellett élés a szocialista országok és a tőkés világ közötti osztályharc egyik formája, amelynek központi problémája a *világháború elkerülése.*

Az előzőkben arról volt szó, hogy a két rendszer békés egymás mellett élése feltételezi, magában foglalja a köztük levő gazdasági kapcsolatok fejlődését és a gazdasági versenyt.

II. A szocialista és a kapitalista országok gazdasági kapcsolatai

1. *A szocialista és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatai*

A fejlett tőkésországok burzsoáziájánál a szocialista országokkal való gazdasági (kereskedelmi, pénzügyi, hitel- stb.) kapcsolatok kérdésében *két ellentétes tendencia* jelentkezik.

Egyrészt *a szocialista országok megfojtására törekszenek.* A burzsoázia a szocialista rendszer megsemmisítésére törekedett, s törekszik ma is. A gazdasági kapcsolatok területén ezért a monopoltőkések egy része a szocialista országokkal szemben az embargó, a bojkott és a diszkrimináció politikáját folytatja. Az a céljuk ezzel, hogy megakadályozzák a szocialista országok gazdasági fejlődését.

Másrészt *a szocialista országokkal folytatott gazdasági kapcsolatok fejlesztésére való törekvés* is utat tör magának a fejlett tőkésországokban. Ez abból fakad, hogy a tőkésországok számára, állandó piacproblémáik miatt, a szocialista országokkal folytatott rendszeres kereskedelmi kapcsolatok egyre szükségesebbeknek mutatkoznak. A tőkések egy része tehát a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésének híve. A kapcsolatok fejlesztése lehetővé teszi számukra a piac bővítését, a termelés gazdaságosabbá tételét. Tudják azt is, hogy a szocialista országok pontos fizetők.

A szocialista országok a tőkésországokkal való kapcsolatok fejlesztésénél a békés egymás mellett élés lenini elvéből indulnak ki. Ez előnyös egyrészt gazdasági, másrészt politikai szempontból. *Gazdaságilag* azért, mert minden országnak — így a szocialista országnak is — érdeke a nemzetközi munkamegosztás (ezen belül a szocialista és a tőkésországok közötti munkamegosztás) előnyeinek kihasználása. Másrészt, a normális gazdasági (kereskedelmi, hitel- stb.) kapcsolatok fejlesztésének nagy *politikai* jelentősége is van. E kapcsolatok fejlesztése fontos eleme az országok közötti viszony általános javulásának.

A második világháború utáni első években az Egyesült Államok és más imperialista államok a szocialista országokkal folytatott kereskedelmük nagyarányú csökkentésével, embargóval, diszkriminációkkal igyekeztek lehetetlenné tenni a szocialista országok gazdasági fejlődését.

Az Egyesült Államok kormánya pl. 1951 augusztusában semmisnek nyilvánította a Szovjetunióval 1937-ben kötött kereskedelmi egyezményét, amelyben a kereskedelem kiszélesítése és az ezt akadályozó tényezők felszámolása volt előírva. Az Egyesült Államok ugyancsak egyoldalúan megszakította kereskedelmi szerződéseit és kapcsolatait Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal és Bulgáriával. Az imperialisták a NATO-ban speciális szervezetet hoztak létre, a stratégiai áruk koordinációs bizottsága néven. E bizottság összeállította azon áruk jegyzékét, amelyeket tilos a szocialista országokba exportálni.

Az imperialista országok embargópolitikája azonban célját nem érte el. Az embargóval és a diszkriminációval a szocialista országok gazdasági fejlődését megakadályozni nem tudták, nehézségeket azonban okoztak. Konkrétabban, az imperialisták embargópolitikája a szocialista országok beruházásainak növekedését nem lassította, de a fogyasztás növekedését igen.

Az NSZK kormánya pl. 1962 decemberében a kereskedelmi egyezményt egyoldalúan megszegve, csőembargót vezetett be a Szovjetunió ellen akkor, amikor az olajexport növeléséhez a Szovjetuniónak a csövekre nagy szüksége volt A Szovjetunió megszervezte ezen acélcsövek gyártását, s hamarosan ő exportált már ilyen csöveket. Az NSZK embargója a Szovjetunió olajszállításait nem tudta megakadályozni. A fogyasztás növekedését azonban annyiban lassította, hogy a csőgyártás kifejlesztéséhez anyagi erőket kellett máshonnan elvonni. Egészében a szocialista országok gazdasági fejlődése az embargó ellenére igen gyors volt.

A szocialista országok gazdasági és politikai okokból fejlesztik a nyugat-európai tőkésországokkal a gazdasági kapcsolatokat. A gazdasági okok közül ki kell emelni, hogy e kapcsolatok a szocialista országok számára lehetővé teszik a fejlett technika (új gép, szabadalom stb.) importját olyan népgazdasági ágazatokban és területeken, ahol a szocialista országok műszaki fejlettség tekintetében még hátrányban vannak. A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok keretében a modern technika viszonylag gyors megszerzése és rövidebb idő alatti bevezetése hozzájárul a szocialista országok gazdasági növekedésének meggyorsulásához. A szocialista országok ezért fejlesztenek minden olyan gazdasági kapcsolatot, amely politikai elkötelezettséggel nem jár, sőt lehetőleg politikai előnyöket jelent a haladó erők számára.

Az európai szocialista országoknak a nyugat-európai tőkésországokkal való gazdasági kapcsolataiban új vonás az *ipari-műszaki kooperáció*. Ez két ország vállalatai közötti olyan hosszabb időre szóló műszaki és gazdasági kapcsolat, amely a kölcsönös áruszállítások mellett a részt vevő partnerek számára a gazdaságosabb termelést, a gyártási, technológiai vagy műszaki színvonal fejlődését biztosítja. A termelési kooperáció szocialista és tőkésvállalat közötti olyan együttműködés, amelynek során valamely terméket közösen állítanak elő.

Az illetékes magyar gazdasági szervek már több mint száz termelési és kereskedelmi kooperációs szerződés létrehozásával foglalkoznak. Ilyen kooperáció keretében pl. a Csepel Vas- és Fémművek és az NSZK-beli Krupp Művek közösen fejlesztik ki a numerikusan vezérelt szerszámgépek gyártását. A gép magyar szellemi termék. A Krupp cég a kiinduló adatokat adta meg és hozzájárult a fejlesztési költségekhez. E közép- és kisszériában is gazdaságosan gyártható gépet késztermék formájában a Csepel Vas- és Fémművek állítja elő Más szocialista országoknak tőkésvállalatokkal való kooperációi közül ismert pl. a szovjet autóipar és az

olasz Fiat s a francia Renault vállalatok között kibontakozó nagy autóipari együttműködés.

A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésének lehetőségei mellett vannak *korlátai* is. A helyzet változása ellenére a fejlett tőkésországokban természetesen nem szűntek meg a gazdasági kapcsolatok fejlesztését nehezítő törekvések. A Közös Piacban ma is alkalmazzák a megkülönböztetett vámok és diszkriminációk politikáját. Például Magyarországnak a közöspiaci diszkriminációk évente kb. 10 millió dolláros hátrányt jelentenek ahhoz képest, mintha az ún. „legnagyobb kedvezmény" elvét élvezné.

Az Egyesült Államok vezető körei a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban ma is „hidegháborús" politikát folytatnak, bár az amerikai monopoltőkéseknek is vannak bizonyos csoportjai, amelyek fokozni szeretnék a kelet-nyugati kereskedelmet. Egyesek már ma is megteszik ezt, de nem közvetlenül, hanem európai leányvállalataikon keresztül. Az Egyesült Államok uralkodó körei azonban nemcsak hogy tovább erősítették a szocialista országokkal való kereskedelmi kapcsolatok korlátozását, hanem szövetségeseiket is zavarni igyekeznek e kereskedelem normalizálásában.

Jelentős imperialista körök az ún. „fellazítás" egyik legális lehetőségét a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében látják. Kereskedelmi politikájukkal igyekeznek a szocialista országokat szembeállítani egymással (pl. a legnagyobb kedvezmény elvét egyes országoknak megadják, másoknak nem), és tőlük való függőségi helyzetbe hozni egyes szocialista országokat. Ezért rendkívül lényeges, hogy a szocialista országok lehetőleg *összehangoltan* fejlesszék gazdasági kapcsolataikat a tőkésországokkal, az egyes gazdasági lépéseket lehetőleg úgy tegyék meg, hogy azok a többi szocialista ország számára is hasznosak legyenek.

A szocialista országok a jövőben is fellépnek a két világrendszer országai közti munkamegosztás fejlesztéséért. A nemzetközi munkamegosztás e területének fejlesztésénél azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez nem olyan kedvező feltételek között történik, mint a szocialista országok közti nemzetközi munkamegosztás. Ezért az egyes szocialista országok bővített újratermelése fő arányainak alakítását és fő irányainak fejlesztését a nemzeti feltételek számbavétele után elsősorban a szocialista országok közti nemzetközi munkamegosztásra kell alapozni.

2. A szocialista országok gazdasági kapcsolatai a fiatal független országokkal

A szocialista országok gazdasági kapcsolatai a fiatal nemzeti államokkal különleges jellegűek. A fejlődő országok számára e kapcsolatok a független nemzeti gazdaság megteremtésének egyik legfontosabb feltételét jelentik. A szocialista országok gazdasági kapcsolatai segítik a fiatal államokat a tőkés nemzetközi munkamegosztás nehéz örökségének — a gazdasági elmaradottságnak és egyoldalúságnak, valamint az export monokultúrás jellegének — felszámolásában, és lehetővé teszik számukra, hogy új helyet foglaljanak el a nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

A szocialista országok és a fiatal nemzeti államok gazdasági kapcsolatainak formái sokrétűek: hitelnyújtás, részvétel ipari objektumok építésében, a mezőgazdaság, a közlekedés, a hírközlés fejlesztésében, a természeti kincsek feltárásában, kereskedelmi kapcsolatok, segítség kvalifikált káderek kiképzésében.

A szocialista országok által a fiatal államok kormányainak kedvezményes feltételek mellett nyújtott hitelek a nemzeti gazdaság állami szektorának fejlesztésére irányulnak.

Különösen nagy jelentősége van az ipar fejlesztésében való együttműködésnek. 1966 elejéig Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejlődő országaiban a KGST-országok részvételével 1817 különböző objektumot építettek, amelyek közül 951-et már átadtak használatra. A Szovjetunió ezekben az országokban több acélkombinátot, villamos energiát termelő erőművet épített és olajkitermelő berendezést helyezett üzembe. A felszabadult országok baráti megsegítésének szimbólumává vált a bhilai acélmű Indiában és az asszuáni gát az Egyesült Arab Köztársaságban. Az asszuáni gát és öntözőrendszer felépítésével az ország vetésterülete egyharmaddal nő.

A kereskedelmi kapcsolatok a szocialista és a fejlődő országok között még igen fiatalok, de gyorsan növekszenek. A KGST-országok és a fejlődő országok közti áruforgalom 1955-től 1964-ig háromszorosára nőtt. Ezen belül a Szovjetunió áruforgalma a fejlődő országokkal 5,3-szeresére növekedett. (Ugyanezen idő alatt a fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalma a fejlődő országokkal 49%-kal nőtt, ezen belül a Közös Piac országaié 50%-kal, az Egyesült Államoké pedig 38%-kal.)[1]

[1] Lásd Szocialista világgazdaság. II. köt. Moszkva 1967. 390—391. old. (Oroszul.)

Magyarországnak a fejlődő országokkal viszonylag jelentős kapcsolatai vannak. Az elmúlt években leggyorsabban ezekkel az országokkal nőtt az áruforgalom, különösen az Egyesült Arab Köztársasággal és Indiával. További feladatunk, hogy ezekkel az országokkal még közvetlenebbé tegyük az importot és az exportót, mert sok esetben a kapcsolatok még a fejlett tőkésországokon keresztül bonyolódnak le.

Noha a fejlődő országok külkereskedelmi forgalmában és pénzügyi kapcsolataiban a szocialista országok még sokkal kisebb mértékben vesznek részt, mint a fejlett kapitalista államok, az arányok e téren is egyre inkább a szocialista országok részarányának emelkedése irányába tolódnak el. Mindez önmagában még csekély változás, de ezen a téren nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy visszaszorítja az imperialista hatalmak befolyását és erősíti azokat az erőket, amelyek a fejlődő országokban a neokolonializmus ellen lépnek fel.

III. A két világrendszer gazdasági versenye

A két világrendszer gazdasági versenye a nemzetközi osztályharc egyik formája. A nemzetközi erőviszonyokat és a szocialista országok politikai befolyását nagymértékben meghatározza a szocialista és a kapitalista országok gazdasági potenciálja és fejlettsége. A két világrendszer jelenlegi és jövőbeni gazdasági erőviszonyainak fontos jelentőségük van a szocializmus térhódítása szempontjából. A győztes szocializmus országai a nemzetközi forradalomra a fő hatást gazdasági építésükkel gyakorolják — tanította Lenin.

1. A szocialista gazdaság fölényének objektív tényezői

A két rendszer gazdasági versenye hosszú történelmi szakaszt ölel fel. Kezdődött egy fél évszázaddal ezelőtt a Szovjetunió létrejöttével, és tart mindaddig, míg a gazdasági fejlettség tekintetében a szocialista országok utol nem érik és túl nem szárnyalják a legfejlettebb tőkésországokat. A két rendszer gazdasági versenyében a szocialista országoknak sok nehézséggel kellett és kell megküzdeniük.

Melyek azok az objektív tényezők, melyek a szocialista rendszer fölényét és győzelmét biztosítják a kapitalista rendszerrel szemben?

A szocialista *gazdasági rendszer* fölénye abból következik, hogy *a termelési viszonyok jobban megfelelnek a modern termelőerők jellegének*, mint a kapitalista gazdasági viszonyok. A termelés társadalmasodásának folyamata a termelőerők fejlődéséből folyó objektív tendencia. Ez a folyamat irracionális formában, a monopoltőkések profitjának biztosítása céljából végbemegy a modern kapitalizmusban is. E tendenciának azonban határt szab a termelési eszközök magántulajdonának uralma. A szocialista társadalom fölénye elsősorban abban mutatkozik meg, hogy *a termelés társadalmi célja* nem a profitérdekeknek van alárendelve, hanem *a népjólét növelésének*. A szocialista termelés középpontjában az ember áll a maga szükségleteivel.

A társadalmi tulajdon következtében lehetővé válik az egész népgazdaság tervszerű fejlesztése, amely a szocialista gazdaság legfontosabb előnye a kapitalista gazdasággal szemben.

A szocialista gazdasági rendszer fölénye a kapitalizmus felett kifejezésre jut *a termelőerők teljes kihasználásának lehetőségében is*. Ez azt is jelenti, hogy a szocializmus a kapitalizmusnál nemcsak igazságosabb, de ésszerűbben gazdálkodó rendszer is. A társadalmi tulajdon alapján végbemenő tervgazdálkodás lehetővé teszi *a válságoktól mentes bővített szocialista újratermelés megvalósítását*.

A szocialista rendszer óriási előnye az is, hogy megvan a lehetőség *a vállalati demokrácia legmesszebbmenő érvényesülésének* kibontakoztatására. A tőkés társadalomban a fennálló rendszer veszélyeztetése nélkül nem vonhatják be igazán a dolgozókat a gazdálkodás irányításába. A szocialista társadalomban viszont a dolgozók bevonása az irányításba objektív szükségszerűség. A dolgozó tömegek alkotóképességének kibontakozása a gazdasági fejlődés motorja.

Végül, de nem utolsósorban, a szocialista világrendszer gazdasági előnyét jelenti az is, hogy e rendszerben *tudományos és tervszerű gazdasági együttműködés és munkamegosztás épülhet ki*.

A szocializmus gazdasági előnyei nem valósulnak meg automatikusan. Elméletileg meg kell különböztetni a szocializmus objektív (potenciális) előnyeit azok realizálásától. A közgazdaság-

tudománynak fel kell tárnia a szocializmus előnyeinek s lehetőségeinek realizálását. A társadalom és a gazdaság tudományos irányításának lehetőségében rejlik a szocializmus egyik döntő előnye a kapitalizmussal szemben. A tudományok egyengetik a szocializmus törvényei felismerésének és egyre hatékonyabb felhasználásának útját. A tudományok erőfeszítései mellett a szocialista gazdaság előnyeinek realizálásához szükséges a párt-, a gazdasági, s az állami szervek irányító és szervező tevékenysége, a vállalatok és a dolgozók lelkes munkája is.

A szocialista gazdasági rendszer előnyei ellentmondások megoldásának útján valósulnak meg. Egy ideig a közgazdaságtudományban az a nézet uralkodott, hogy a szocialista gazdaságban nincsenek ellentmondások. Ez helytelen. A kapitalizmus ellentmondásainak legyőzése nem jelenti az ellentmondások általános megszüntetését. A szocialista rendszer ellentmondásait nemcsak külső tényezők idézik elő, hanem azok a szocialista termelési viszonyok talaján is keletkezhetnek

A szocialista gazdaság ellentmondásai megoldásának fő eszköze az adott történelmi fejlődési szakasznak s az egyes szocialista országok sajátosságainak megfelelő gazdasági mechanizmus kidolgozása és működtetése. A szocializmus gazdasági ellentmondásainak megoldására feltárt utakat azonban nem szabad azonosítani az ellentmondások teljes kiküszöbölésének perspektívájával. A feladat abban rejlik, hogy a szocialista termelési viszonyok alapján maximálissá tegyük az előnyöket, minimálisra szorítsuk a negatív jelenségeket, s optimálisan kihasználjuk a gazdasági fejlődésnek a szocialista rendszerben rejlő hajtóerejét.

2. A gazdasági verseny fontosabb mutatói, a verseny mérése

Az összehasonlítás és a verseny mutatóinak tudományos kidolgozása fontos közgazdasági és statisztikai probléma. Politikailag is igen lényeges annak ismerete, hogy a szocialista országok a kapitalista országokkal folytatott gazdasági verseny egyes szakaszaiban hol tartanak a termelőerők fejlesztésének színvonalát illetően.

A két világrendszer országainak gazdasági versenyét három területen vizsgálhatjuk: a gazdasági potenciál, a gazdasági fej-

lettség színvonala és a két rendszer perspektivikus fejlődése területén.

A *gazdasági potenciál* összefügg a gazdasági fejlettség színvonalával, de nem azonos vele. A gazdasági potenciál mutatói: a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem, az ipari és mezőgazdasági termelés abszolút nagysága, a korszerű iparágak aránya a népgazdaság szerkezetében, a nemzeti vagyon nagysága, a feltárt természeti kincsek, nyersanyaglelőhelyek gazdagsága, a termelésben foglalkoztatott emberek száma és a foglalkoztatottak struktúrája.

A *gazdasági fejlettség színvonala* minőségi oldalról jellemzi az adott ország gazdaságát. A gazdasági fejlettség színvonalának több mutatója van, amelyek közül önmagában egy nem elegendő. Az egy főre jutó termelés, társadalmi termék mutatója azért nem elegendő, mert ha túl nagyok a termelés anyagi ráfordításai, akkor kevesebb a felhasználható tiszta termék. A másik mutató tehát az egy főre jutó tiszta termék, a nemzeti jövedelem. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem sem mutatja azonban maradéktalanul a gazdasági fejlettség színvonalát. A gazdasági fejlettség színvonalának teljes értékeléséhez a termelés összetételének mutatóit is fel kell használni. Ezek jobbára természetbeni mutatók. A legtöbb esetben a fő termékfajták (fém, villamos energia, fűtőanyagok stb.) termelésének fejlettsége jelentős mértékben meghatározza sok más termékfajta termelésének méreteit. Az egy főre jutó társadalmi termék és nemzeti jövedelem, a munka termelékenységének országos méretekben elért színvonala, a legfontosabb ipari és mezőgazdasági termékfajták előállítása — olyan mutatók, amelyek alapján meg lehet állapítani az ország gazdasági fejlettségének színvonalát. Ez azonban nem teljes jellemzés, ha nem állapítjuk meg, hogy milyen mértékben elégíti ki a termelés a nép létfontosságú szükségleteit. Ezért a mutatók közé fel kell venni az egy főre jutó fogyasztást, a reálbérek alakulását, a szociális ellátottságot stb.

A két világrendszer gazdasági versenyének vizsgálatánál harmadszor összevetésre kerülhet *a szocialista és a kapitalista országok perspektivikus fejlődése.* A kapitalista és a szocialista országok távlati fejlődésének azonban csak a fő tendenciáit lehet megjelölni és összehasonlítani, támaszkodva a növekedésük eddigi üteméből levonható tanulságokra is.

A két világrendszer gazdasági versenyének jelenlegi helyzetét

és perspektíváját — a rendelkezésre álló statisztikai adatok tükrében — három vetületben célszerű vizsgálni. Az egyik *a szocialista világgazdaság fejlődésének és a kapitalista világgazdaság fejlődésének összehasonlítása.* A másik *a Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági versenye.* A harmadik *a KGST és a Közös Piac gazdasági mutatóinak összevetése.*

A gazdasági verseny jelenlegi helyzetének elemzésénél figyelembe kell venni, hogy a szocialista országok rendkívül kedvezőtlen helyzetben kezdték ezt a versenyt. A szocialista forradalmak — néhány kivételtől eltekintve — olyan államokban győzedelmeskedtek, ahol a gazdasági fejlődés viszonylag alacsony színvonalon állott. A szocialista forradalmak győzelme előtt az európai szocialista országok — Csehszlovákia és az NDK kivételével — a gyengén vagy közepesen fejlett országok közé tartoztak. Ezek a szocializmus építése során óriási társadalmi és gazdasági feladatot teljesítettek, rendkívül gyors fejlődést értek el, és a gazdaságilag közepesen fejlett, illetőleg fejlett országok soraiba léptek. Nem tartoznak még a gazdaságilag legfejlettebb államok közé, de már az eddigi fejlődés is mutatja a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok fölényét. Magyarországon pl. 1938-hoz viszonyítva 1965-ig a nemzeti jövedelem háromszorosára, az ipari termelés ötszörösére növekedett. Ez a gazdasági fejlődés gyengén fejlett országból közepesen fejlett országgá tette hazánkat. E fejlődéshez lényegében 17—18 normális esztendő állt rendelkezésre. Ez azt is jelenti, hogy történelmileg kétszer-háromszor olyan gyorsan tettük meg ezt az utat, mint annak idején a kapitalista országok.

3. A szocialista és a kapitalista világgazdaság erőviszonyainak alakulása

A szocializmus és a kapitalizmus erőviszonyainak alakulását szemlélteti a világ területének és népességének megoszlása szocialista államok, fejlett tőkésországok és fejlődő országok szerint.[2]

[2] Az ENSZ osztályozásával megegyezően, a fejlett tőkésországokhoz tartoznak: Anglia, NSZK, Franciaország, Olaszország, Ausztria, Belgium, Dánia, Izland, Norvégia, Finnország, Svédország, Svájc, Egyesült Államok, Kanada, Japán, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-afrikai Köztársaság. A többi nem szocialista ország a „Fejlődő országok" címszón belül szerepel.

A világ területének és népességének megoszlása 1965 közepén

Országok	Terület		Népesség	
	millió km²	százalék	millió fő	százalék
Világ	135,8	100,0	3280,0	100,0
Szocialista országok	35,2	25,9	1150,0	35,1
Ebből: Szovjetunió	22,4	16,5	230,5	7,0
Fejlett tőkésországok	31,8	23,4	623,0	19,0
Ebből: Egyesült Államok	9,4	6,9	194,6	5,9
Fejlődő országok	68,8	50,7	1507,0	45,9

Forrás: A szocializmus és a kapitalizmus országai számokban. Polityizdat 1966. 5. old. (Oroszul.)

A táblázat adataiból kiderül, hogy a szocialista világrendszerhez tartozik jelenleg a föld területének közel 26%-a, a szocialista országok lakossága pedig 1965-ben a föld lakosságának több mint 35%-át tette ki. A világ népességének 80%-a a föld területének 75%-át kitevő szocialista és fejlődő országokban él.

A szocializmus gazdasági téren is előretör. A világ ipari termelésében a szocialista országok részesedése állandóan növekszik.

A világ népességének és ipari termelésének összevetéséből kiderül, hogy *a szocialista világgazdaságban az egy főre jutó ipari termelés máris nagyobb, mint a tőkés világgazdaság egészében* (beleértve a fejlődő országokat is). Az 1959—1960-as év volt az a határ, amikor a szocialista országok részaránya a világ ipari termelésében nagyobbá vált a világ lakosságában való részarányánál.

Ha számításba vesszük, hogy a fejlődő országok részesedése a világ ipari termelésében 7—8%, a fejlett tőkésországoké 54—55%, kiderül, hogy a szocialista országok ipari termelése

A szocialista országok részesedése a világ ipari termelésében

Év	Százalék
1937	10
1950	20
1957	33
1966	38

Becsült adatok.

mintegy kétharmada a fejlett tőkésországok termelésének. A világ mezőgazdasági termelésében a szocialista országok részesedése közel 40%. A szocialista világgazdaság adja jelenleg a világ acél- és cementtermelésének csaknem egyharmadát, a szén-, gabona-, cukorrépa termelésének több mint 50%-át, a gyapot és a tej 40%-át.

A szocialista országok ipari termelése a háború előtti (1937. évi) színvonalhoz képest 1966-ban kb. tízszer nagyobb volt, míg a kapitalista országok termelése 3,6-szer. Az ipari termelés átlagos évi növekedése az 1951—1965-ös és az 1961—1965-ös években a következőképpen alakult.

Az ipari termelés átlagos növekedése

(százalékban)

Megnevezés	1951—1965	1961—1965
Szocialista országok	11,5	7,4
KGST-országok	10,8	6,5
Szovjetunió	10,7	8,6
Kapitalista országok	5,6	6,0
Fejlett tőkésországok	5,3	5,7
Közös Piac országai	7,1	5,8
Anglia	3,1	3,3
Egyesült Államok	4,4	5,6
Japán	14,4	11,7
Fejlődő országok	8,1	7,4

KGST-adatok.

Az elmúlt 15 évben a szocialista országok jóval gyorsabb ütemben fejlődtek, mint a kapitalista országok. 1961—1965 között is elöljártak a termelési ütem tekintetében, annak ellenére, hogy ebben az időszakban időlegesen lassúbbodott termelésük növekedése (aminek okairól „A gazdasági növekedés fő tényezői" c. fejezetben már beszéltünk), az imperialista országokban pedig konjunktúra volt.

4. A Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének alakulása

A Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének alakulását és egymáshoz való viszonyát azért kell külön vizsgálni, mert a két világrendszer vezető országairól van szó, amelyek a legnagyobb gazdasági, tudományos és katonai erővel rendelkeznek. A Szovjetunió a szocialista világ ipari termelésének felét, az Egyesült Államok a kapitalista világ ipari termelésének közel felét állítja elő.

A két ország gazdasági fejlődésének összehasonlításánál nem szabad megfeledkeznünk népesedésük különböző alakulásáról és a Szovjetunió háborús veszteségeiről. Az észak-amerikai kapitalizmus munkaerőként használta fel azt a hatalmas tartalékot, amelyet számára az európai kontinensről folyt tömeges kivándorlás a XIX. században jelentett. Az iparosított országokból (Brit-szigetek és Németország) szakmunkások is nagy számban vándoroltak ki az Egyesült Államokba. Ezzel szemben a Szovjetunió fejlődése kezdetén főleg falusi és szakképzetlen munkaerővel rendelkezett. A Szovjetuniónak saját erejéből kellett biztosítania munkásosztályának szakmai képzését. Húszmillió ember elvesztése a második világháborúban (a kétszázezres amerikai veszteséggel szemben) még inkább hátráltatta a Szovjetuniót a káderek, szakemberek és szakmunkások képzésében. Ezek a népesedési sajátosságok még jelenleg is hatnak, és részben megmagyarázzák a szovjet gazdaság alacsonyabb termelékenységét. Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a Szovjetunió a háborús évek alatt óriási károkat szenvedett, az Egyesült Államokat viszont nem érték háborús károsodások sem az első, sem a második világháborúban, sőt növekedett termelőkapacitása.

A fejlődés *üteme* tekintetében a szocialista rendszer fölénye világosan megmutatkozik. A szovjet nép a Szovjetunió ötvenéves fennállásából mintegy 20 évet kénytelen volt háborúkra, és ezek következményeinek helyreállítására fordítani. A békés építés éveiben az ipari termelés (1966-ot 1913-hoz viszonyítva) 66-szorosára, ezen belül a gépgyártás és a fémmegmunkálás 538-szorosára növekedett. Az ipari termelés átlagos évi növekedése az 1929—1966-os években a Szovjetunióban 11,1, az Egyesült Államokban 4% volt. A nemzeti jövedelem emelkedése 1965-ben

1950-hez viszonyítva a Szovjetunióban 264, az Egyesült Államokban pedig 66% volt.

Ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunió az alapvető gazdasági mutatók tekintetében állandóan közeledik az Egyesült Államokhoz. E következtetésen nem változtat az a fellendülési időszak sem, ami az Egyesült Államok gazdaságában néhány éve tart. A gazdasági erőviszonyokban végbement változásokat szemléltetően mutatja az 540. oldalon levő táblázat.

A Szovjetunió iparának méretei már akkorák, hogy az ipari termelés növekedése nemcsak százalékosan gyorsabb, mint az Egyesült Államoké, hanem abszolút mértékben is nagyobb. Egy sor termékből a Szovjetunió többet gyárt, mint az Egyesült Államok. Ilyen a vasérc, a koksz, a szén, a mozdony, a traktor, a gabonakombájn, a fűrészáru és egyéb faanyag, a cement, az ablaküveg, a gyapjúszövet, a lenszövet. A szovjet kohászat 1967-ben már több mint 100 millió tonna acélt termel. Ehhez tudni kell, hogy a Szovjetunió 1940-ben 18,3 millió, 1945-ben pedig csak 12,3 millió tonna acélt állított elő. Villamos energiából 600 milliárd kWó-t, kőolajból pedig közel 300 millió tonnát termeltek 1967-ben a Szovjetunióban. 1970-ig 830—850 milliárd kWó-ra emelkedik a villamosenergia-termelés. Polgári források szerint 1980-ra a Szovjetunió villamosenergia-termelése utol fogja érni az Egyesült Államokét, annak ellenére, hogy ott is jelentős emelkedés várható.[3] A Szovjetunió iparának fejlettsége megközelíti a fejlett nyugat-európai országok színvonalát. A szovjet iparon belül az alapanyag-termelő ágazatok, a kohászat, az energiahordozók termelése, a villamosenergia-termelés, az ércbányászat, valamint az ezen ágazatok részére és a haditechnikai felkészültség erősítésére termelő gépipari ágazatok rendkívül fejlettek, egyes ágazatok színvonala az Egyesült Államokét is meghaladja. A könnyűipar, az élelmiszeripar egyes területei és egyes vegyipari, gépipari ágak (pl. a gépkocsigyártás) fejlettsége viszont még elmarad a legfejlettebb országok színvonalától. Az ipar ezen fejlődésének magyarázatát a Szovjetunió történelmi körülményeiben találjuk. A nemzetközi politikai és katonapolitikai adottságok hosszú időn át meghatározták, hogy a nehézipart, ezen belül az alapanyag-termelő iparágakat kellett elsősorban fejleszteni, s egyes ágak fejlesztésére nem jutott elég erő. Ma már

[3] Problèmes Économiques, 1966. április 28.

A Szovjetunió és az Egyesült Államok alapvető gazdasági mutatóinak összehasonlítása

Gazdasági mutatók		A Szovjetunió adatai az Egyesült Államok adataihoz viszonyítva (százalék)
Nemzeti jövedelem:		
1964		62
Ipari termelés:		
1913 (a cári Oroszország területén)		12,5
1930	kevesebb mint	30
1937		47
1954	több mint	65
Mezőgazdasági termelés:		
1949—1953		53*
1959—1963		70—75*
1964		70—78*
A jelentősebb beruházások:		
1950	több mint	30
1964		90
Vasúti teherforgalom:		
1913 (a cári Oroszország területén)		16
1950		67
1963		188
A munka termelékenysége az iparban:		
1913		11
1963		40—50
A munka termelékenysége a mezőgazdaságban:		
1959—1966		25

* Átlag.

Forrás. Világgazdaság. Rövid közgazdasági tájékoztató. Ekonomizdat 1965. 18. old. (Oroszul.)

azonban a Szovjetunió kiegyenlítettebbé tudja tenni a népgazdaság különböző ágainak fejlesztését.

A szovjet népgazdaság jelenlegi fejlődésének új vonásai: *a)* a műszaki fejlődés meggyorsulása a népgazdaság minden ágában, *b)* a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelést szolgáló iparágak fokozott fejlesztése, *c)* a fogyasztási cikkek és termelési eszközök termelésének növekedési üteme közti különbség csökkentése, *d)* a nemzetközi munkamegosztás erősítése, különösen a szocialista országokkal való együttműködés útján. E fejlődési

tendenciák nagymértékben erősítik a Szovjetunió helyzetét a két rendszer versenyében.

A gazdasági verseny nagyon fontos területe *a tudomány és az új technika*. Az e téren folyó verseny jelentősége különösen nagy korunkban, amikor a tudomány közvetlen termelőerővé kezd válni. A szocializmusban hatalmas lehetőségei vannak a technika és a tudomány fejlesztésének. Elegendő itt utalni a szovjet atom- és rakétatechnika, s az elektronika fejlődésére, ahol már az Egyesült Államok mellett, illetve az Egyesült Államokat is megelőzve halad a fejlődésben a Szovjetunió. A Szovjetunió népgazdaságában 1964-ben közel 1,5 millió mérnök dolgozott, ugyanakkor az Egyesült Államokban 700 000. A Szovjetunió tudományos intézményeiben, főiskoláin és más szerveiben több mint 700 000 tudományos dolgozó tevékenykedik. Ez a világ tudományos dolgozóinak egynegyede. A szocialista termelési viszonyok mind nagyobb teret nyitnak a tudományos-technikai forradalom fejlődésének. Nem véletlen, hogy a szocializmus adott először az emberiségnek atomerőművet és szputnyikot. A Szovjetunió nyitotta meg a kozmosz meghódításának korszakát. A szovjet űrkutatás eredményei egész sor iparág és tudomány magas fejlettségéről és gyors előrehaladásáról tanúskodnak.

A szocializmusban a termelés, a technika, a tudomány fejlődése mindig alá van rendelve a szocialista termelés alapvető céljának, a népjólét emelésének. És bár egy sor külső és belső ok következtében a szovjet népnek a gyorsított iparosítás és a szocializmus katonai védelmének erősítése érdekében nemegyszer korlátoznia kellett fogyasztását, a Szovjetunió mégis jelentős eredményeket ért el a népjólét emelésében. Az ipari és építőipari munkások reáljövedelme 1913-hoz képest 1967-re 6,6-szeresére, a parasztság reáljövedelme pedig 8,5-szeresére emelkedett. A mezőgazdasági termelés csaknem háromszorosára, az ipari fogyasztási cikkek termelése pedig több mint hússzorosára, a kórházi ágyak száma 11,2-szeresére növekedett. Csak az utóbbi tíz évben közel 114 millió szovjet ember — a Szovjetunió lakosságának csaknem fele — új lakást kapott, vagy jobb lakásba költözött.

A Szovjetunió azonban még nem érte el az Egyesült Államok átlagos fogyasztási szintjét, a munkatermelékenység színvonala is alacsonyabb. Éppen ezért tűzik ki a Szovjetunióban a lakosság

lényeges életszínvonal-emelésének feladatát. Ma már ehhez kialakultak a kellő anyagi feltételek. Az Egyesült Államokkal folyó gazdasági versenyben éppen a magas életszínvonal lesz a győzelem feltétele.

5. *A KGST és a Közös Piac országai gazdasági fejlődésének összehasonlítása*

A KGST-országok gazdasági fejlődésének üteme felülmúlja a Közös Piac országaiét, jóllehet az utóbbiak hosszabb időn át gyorsabban fejlődtek a kapitalista világ államainak átlagos fejlődéséhez képest.

A nemzeti jövedelem és az ipari termelés átlagos évi növekedése a KGST-tagállamokban és a Közös Piac országaiban

(százalékban)

Megnevezés	KGST-országok	A Közös Piac országai
A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme 15 év alatt (1951—1965)	8,4	5,5
Az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme		
16 év alatt (1951—1966)	10,4	6,9
9 év alatt (1958—1966)	9,1	5,9
5 év alatt (1962—1966)	8,1	5,4
Néhány ipari termék termelésének évi átlagos növekedési üteme 15 év alatt (1951—1965)		
villamos energia	11,3	8,5
acél	8,4	6,9
műtrágya (hatóanyagban)	10,4	6,9
cement	12,2	7,8

Forrás: Pravda, 1967. május 26.

A KGST-országok a világ ipari termelésének 1950-ben 17,8%-át, 1960-ban 28,4%-át, 1965-ben pedig már 31%-át adták. A Közös Piac országainak részesedése a világ ipari termelésében 1950-ben 12,9%, 1960-ban 14,2% és 1965-ben 13,6% volt.

A KGST gazdasági ereje jelentősen felülmúlja a Közös Piac

gazdasági potenciálját, az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében azonban a KGST-országok átlagban ma még mintegy 25—30%-kal elmaradnak a hat közöspiaci ország átlagától. Csak kevéssel marad el a Szovjetunió, az NDK és Csehszlovákia, jobban elmarad Magyarország és Lengyelország, és még jobban Bulgária és Románia. A 25—30%-os elmaradásban — sok más tényező mellett — két tényezőnek van alapvető jelentősége. Az egyik a népgazdasági struktúra, a másik a termelési eszközök technikai színvonala. Ami a népgazdasági struktúrát illeti, az iparosodottság vonatkozásában (az ipari dolgozók és a haladó ágazatokban foglalkoztatottak aránya) ez több KGST-országban elérte vagy megközelítette a nyugat-európai arányt, több KGST-ország azonban még elmarad ebben a vonatkozásban. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbségének másik fő oka a termelési eszközök technikai színvonalának alacsonyabb volta. Az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben és a szolgáltató ágazatokban a munka termelékenysége a szocialista országokban még nem olyan magas, mint a legfejlettebb nyugat-európai országokban.

A szocialista országok ezért a verseny jelenlegi szakaszában nagy erőfeszítéseket tesznek a technikai színvonal növelésére, a termékek minőségének és tartósságának fokozására. E feladat eredményes megoldását segíti a nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztése, a szocialista országok egymás közti tudományos és műszaki együttműködésének mind szorosabbá válása, valamint a kapitalista vállalatokkal kötött ipari-műszaki kooperációk és a szabadalomcsere fejlődése is.

6. A két világrendszer gazdasági versenyének perspektívája

Az 1960-as évek első felében a szocializmus és a kapitalizmus közötti gazdasági verseny élesebbé vált, mint a megelőző időszakban. A két világgazdaság harcának körülményei között a fő kapitalista országokban a monopóliumok a fejlődési ütem különbségének csökkentése érdekében igyekeznek a legmesszebbmenően kihasználni az állami beavatkozás összes lehetőségeit. Ugyancsak törekszenek kihasználni a tudomány és a technika fejlődését és a kapitalista gazdaság integrációját. Mindezek következtében a fő kapitalista országokban a gazdasági növekedés

üteme az utóbbi években gyorsabb volt, mint a két világháború közötti időszakban.

A szocialista országok gazdaságának növekedési üteme az 1960-as évek első felében viszont bizonyos mértékig csökkent. Ennek következtében a szocialista országok közeledése a fő kapitalista országokhoz a gazdasági mutatók tekintetében lassúbb lett, mint amilyen az 1950-es évek második felében volt. A gazdasági növekedés ütemében mutatkozó különbség csökkenése ellenére azonban a szocialista világgazdaság fejlődésének üteme ebben az időszakban is megelőzi a kapitalista világgazdaság fejlődésének ütemét. A szocialista gazdaság fejlődése a szocialista országoknak lehetőséget ad arra, hogy lépésről lépésre új pozíciókat szerezzenek a kapitalizmussal folytatott gazdasági versenyben. A szocialista országokban a termelőerők jobb kihasználására, a termelés hatékonyságának növelésére hozott intézkedések: a gazdaságirányítási rendszer reformja, a dolgozó tömegek szélesebb körű bevonása a gazdaság irányításába, a termelési struktúra ésszerű változtatása, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése és más lépések nagy eredményekkel járnak, erősítik a szocializmus pozícióit a két világgazdaság versenyében.

Bár a fenti intézkedések eredményei főként 1970 után fognak megmutatkozni, az 1966 és 1967-es évek adatainak elemzése azt mutatja, hogy egy sor szocialista országban az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésében mutatkozó nehézségek egy részét már most sikerült leküzdeni, ami megmutatkozik a nemzeti jövedelem gyorsabb növekedésében.

A nemzeti jövedelem növekedésének üteme néhány szocialista országban

(százalékban)

Megnevezés	Szovjetunió	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Csehszlovákia	Jugoszlávia
A terv által előirányzott növekedés 1966-ban	6,7	8,5	3,6	5,0	6,0	8,0	4,1	7,5
Az előző évhez viszonyított növekedés 1966-ban	7,5	11,0	6,0	4,5	6,0	7,9	7,0	9,0

Forrás: Voproszi Ekonomiki, 1967. 5. sz. 102. old.

Néhány szocialista ország tervezett fejlődésének egyes fontosabb adatai

Megnevezés	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia
Ipari termelés növekedése							
1966—1970. évi átlag (%)	11,0	6,0—6,5	6,5	8,1	10,5	8,0—8,5	5,4
1966-ban teljesítve (%)	12,2	7,0	6,5	7,4	11,7	8,6	7,4
Mezőgazdasági termelés növekedése							
1966—1970. évi átlag (%)	5,6	2,6	2,8	3,3	3,5	4,6	3,7
1966-ban teljesítve (%)	15,0	6,0	—	5,5	11,2	10,7	10,0
Egy főre jutó fogyasztás							
1970-ben (1965 = 100)	129,9	116,3	119,4	120,0	125,7	130,6	113,7
Beruházás							
az 1966—1970-es időszakban (1961—1965. évek = 100)	190,0	130,0	150,0	130,0	150,0	150,0	120,0
A KGST-országok kölcsönös külkereskedelmi forgalmának növekedése							
1966—1970. évi átlag (%)	10,7	13,3	4,0	9,5	5,2	9,3	5,5

A gazdasági fejlődés meggyorsulásáról tanúskodnak a KGST-országok ötéves (1966—1970) népgazdasági terveinek adatai is, az 545. oldalon levő táblázat szerint.

Az európai szocialista országok gazdasági fejlődésének előirányzott üteme gyorsabb a Közös Piac országai és az Egyesült Államok várható fejlődési üteménél.

A Közös Piac országainak együttes nemzeti jövedelme 1960—1965-ben évi átlagban 4,8%-kal növekedett, és megközelítőleg ugyanilyen ütemmel (4,6%) számolnak az 1965—1970-es időszakban is. Az ipari termelés várható évi növekedése 1965—1970-ben 5,5%.[4] Az Egyesült Államokban a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme az 1961—1965-ös években 3,9% volt. Ez szovjet és amerikai közgazdászok számításai szerint az 1966—1970-es periódusban 3—3,5%-ra fog csökkenni. Az ipari termelés az 1966—1970-es évek átlagában 3,5—4,5%-kal növekszik évente.[5]

A termelés növekedési üteme mellett a gazdasági verseny perspektívái szempontjából azonban más fontos kérdésekre is figyelmet kell fordítani. Ilyen többek között *az élősdiség fokozódása a legtöbb tőkésországban.* A tőkésországokban — elsősorban az Egyesült Államokban — a nemzeti jövedelem jelentős részét nem termelési célra, vagy az életszínvonal növelésére, hanem improduktív célokra fordítják. A fő tőkésországokban a nemzeti jövedelem 25—30%-át improduktív, és nem kis részben élősdi kiadásokra használják fel.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a tőkésországokban a lakosság különböző rétegeinek jövedelme terén óriási különbségek vannak és *a jövedelemkülönbségek növekednek.* A tőkés világ leggazdagabb országában, az Egyesült Államokban a lakosság 20%-a az amerikai közgazdászok által számított létminimum alatt él.

A kapitalizmusban a gazdasági növekedés együtt jár a meglevő ellentmondások elmélyítésével és egy sor új ellentmondás keletkezésével. Így a kapitalista országokban a technika fejlődése, a termelés automatizálása rendkívül élessé teszi a foglalkoztatottság problémáját. Az Egyesült Államokban pl. a már több éve tartó gazdasági fellendülés ellenére nem szűnt meg a sokmilliós munkanélküliség. A tudományos-technikai forradalom

[4] Lásd Gospodarka Planova, 1966. 10. sz.
[5] Lásd Mirovaja Ekonomika, 1967. 6. sz. 113—114. old.

kiélezi a kapitalista országok egyenlőtlen fejlődését. Egyre kirívóbbá válik a termelés és az életkörülmények színvonalában mutatkozó különbség az iparilag fejlett kapitalista országok és Ázsia, Afrika, Latin-Amerika fejlődő országai között.

Ezek a körülmények is hozzájárulnak ahhoz, hogy a szocialista gazdaság eredményei egyre láthatóbbak lesznek a kapitalista világ dolgozói előtt is. A szocialista termelési viszonyok nagy lehetőségeket adnak a további gyors fejlődésre. E lehetőségek megfelelő kihasználása biztosítja a versenyben a szocializmus további sikereit.

Tartalom

Előszó 3

ELSŐ FEJEZET

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerűségei 7

I. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak általános jellemzése 7

1. A szocialista forradalom és a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszak történelmi szükségszerűsége 7
2. A szocializmus építésének általános törvényszerűségei és sajátosságai 9
3. Az átmeneti korszak két fő fejlődési szakasza 12

II. A szocializmus alapjainak lerakása 14

1. Gazdasági szektorok a szocialista építés első szakaszában 14
2. Az osztályviszonyok alakulása 20
3. Az áru- és pénzviszonyok felhasználása 22
4. A szocialista termelési viszonyok létrehozása 24
5. A szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása 33

III. A szocializmus teljes felépítése 51

1. A termelőerők fejlesztése 51
2. A szocialista termelési viszonyok megszilárdítása és tökéletesítése 55

MÁSODIK FEJEZET

A szocialista termelési viszonyok fő vonásai 58

I. A termelési eszközök társadalmi tulajdona 58

II. A szocializmus gazdasági törvényeinek általános jellemzése 64

1. A szocializmusban érvényesülő gazdasági törvények 64
2. A szocializmus gazdasági törvényeinek jellege és érvényesülési módja 66

III. A szocializmus gazdasági alaptörvénye 70

IV. A szocialista munka jellege. A fogyasztási cikkek elosztása. A személyi tulajdon 74

V. A szocialista tervszerűség elméleti kérdései 79

1. A tervszerűség lehetősége és szükségessége a szocializmusban 80
2. A tervszerűség két eleme 81
3. A gazdaságosság elve 83
4. A párt és az állam szerepe a gazdasági élet irányításában 85

VI. Árutermelés és értéktörvény a szocializmusban 88

1. Az árutermelés szükségessége a szocializmusban 90
2. Az árutermelés sajátosságai a szocializmusban 95
3. Az értéktörvény érvényesülése 99
4. Az értéktörvény és a piaci kapcsolatok függősége a termelési viszonyoktól 101

HARMADIK FEJEZET

A kommunizmusba vezető átmenet 104

1. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet sajátosságai 106
2. Azonosságok és különbségek a szocializmus és a kommunizmus között 108
3. A kommunizmus építésének fő gazdasági feladatai 110

NEGYEDIK FEJEZET

A szocialista újratermelés 120

I. A szocialista bővített újratermelés lényege és sajátos vonásai ... 120

1. A szocialista bővített újratermelés általános vonásai 121
2. A szocialista bővített újratermelés sajátos vonásai 123
3. Érték és használati érték a szocialista újratermelésben 125

II. A társadalmi termék 127

1. A társadalmi termék és a termelőmunka 127

2. A társadalmi termék forrásai 128
3. A társadalmi termék összetétele és felhasználása 131
4. A társadalmi végtermék 134

III. A nemzeti jövedelem 136

1. A nemzeti jövedelem termelése és összetétele 136
2. A nemzeti jövedelem elosztása 139
3. A nemzeti jövedelem és a szolgáltatások 143
4. A nemzeti jövedelem felhasználása 146

IV. A szocialista társadalom nemzeti vagyona 150

1. A nemzeti vagyon jelentősége és összetétele 150
2. A nemzeti vagyon szerepe a szocialista újratermelésben 153

V. Az újratermelés ráfordítási együtthatói és a hatékonyság 154

1. A ráfordításigényesség jelentősége 154
2. A társadalmi termelés hatékonysága 157

ÖTÖDIK FEJEZET

A szocialista újratermelés fő arányai és egyensúlyi feltételei 161

I. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem arányának alakulása 163

II. A termelés I. és II. osztálya közötti arány alakulása 170

III. A fogyasztás és a felhalmozás aránya és a piaci egyensúly 181

IV. A mezőgazdasági és az ipari termelés arányai 186

V. A külkereskedelem hatása az újratermelés arányaira és egyensúlyi feltételeire 194

HATODIK FEJEZET

A gazdasági növekedés fő tényezői 198

I. A gazdasági növekedés tényezői 198

1. A nemzeti jövedelem növekedésének üteme és tényezői 198
2. A növekedés közvetlen tényezői 201
3. A növekedés közvetett tényezői 222
4. A népgazdaság szerkezetében beálló változások hatása 232

II. A beruházások helye és szerepe az újratermelés bővülésében ... 235

1. A beruházások forrásai ... 235
2. A beruházások összetétele és szerkezete ... 238
3. A beruházások hatékonysága ... 241

III. Az optimális növekedés feltételei ... 246

IV. A gazdasági növekedés és az életszínvonal emelése a szocialista országokban ... 248

HETEDIK FEJEZET

A szocialista gazdaságirányítási rendszer ... 257

I. A szocialista tervgazdálkodási rendszer általános jellemzői ... 257

1. A szocialista gazdálkodás létrejöttének és kiépülésének feltételei ... 257
2. A tervgazdálkodás és a központi gazdaságirányítás szükségessége a szocializmusban ... 259
3. A tervszerűség törvénye és a gazdasági mechanizmus ... 265
4. A gazdaságirányítási rendszer alapfunkciói ... 267
5. A központi gazdaságirányítás rendszerének három alapeleme 268

II. A szocialista gazdaságirányítás konkrét rendszere és kezdeti típusa ... 278

1. A gazdaságirányítás konkrét rendszerének helye és jelentősége ... 278
2. A direkt típusú gazdaságirányítási rendszer jellemző vonásai 282
3. A direkt gazdaságirányítás kiépítésének körülményei és fő hiányosságai ... 288

III. Az indirekt típusú gazdaságirányítási rendszer és annak előnyei 293

1. Az új mechanizmus szervezeti, döntési és tervezési jellemzői 293
2. A központi szabályozás jellemzői ... 298
3. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer mint a tervgazdálkodás magasabb formája ... 306

NYOLCADIK FEJEZET

Árak a szocializmusban ... 310

I. Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások ... 311

1. Az érték és annak módosult formája a szocializmusban 311
2. Az érték és a nemzetközi munkamegosztás 317
3. A belföldi árak kapcsolata a külkereskedelmi árakkal 321
4. Érték, vállalati termelési költség és nyereség az iparban 323
5. Érték és termelőszövetkezeti jövedelem a mezőgazdaságban 327

II. Az ár és a piaci viszonyok 331

III. Az ár és az állami preferenciák 334

IV. Az árnyékárak 336

V. Az állami közvetlen árszabályozás 339

KILENCEDIK FEJEZET

Pénzügyek a szocialista gazdaságban 344

I. A pénzügyek fogalma 344

II. A hitel a szocializmusban 345

1. A pénz létrehozása 345
2. A szocialista bankrendszer 349
3. A pénzteremtő hitelek állománya és összetétele 350
4. A pénzteremtő hitelállomány szabályozásának gyakorlati eszközei 352
5. Pénzújraelosztó bankhitelek 354
6. A hitelrendszer az új gazdasági mechanizmusban 355

III. Az állami költségvetés 357

1. A költségvetés meghatározása 357
2. Költségvetési központosítás és felhasználás a direkt gazdaságirányítási rendszerben 358
3. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer költségvetési vonatkozásai 360
4. A költségvetési egyensúly megítélése 363

IV. Pénz és pénzforgalom 364

1. A pénzforgalom két formája 364
2. A szocialista pénz 365
3. A pénz funkciói a szocializmusban 367

TIZEDIK FEJEZET

A lakosság jövedelmei és elosztásuk a szocializmusban 376

I. A lakosság reáljövedelme, a jövedelmek megoszlása 377

1. A reáljövedelem növekedése 377
2. A jövedelmek megoszlása 380

II. A munka szerinti jövedelmek 384

1. A munka szerinti elosztás törvénye 384
2. A munkabér a szocializmusban. A reálbér növelésének útjai 387
3. A társadalmi munkabéralapot és a bérszínvonal magasságát meghatározó tényezők 390
4. A munkabérarányokat meghatározó tényezők 392
5. A bérszínvonal és a bérarányok szabályozása. A munkabérpolitika 398
6. A munka szerinti elosztás sajátosságai a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 405

III. A társadalmi juttatások 408

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Áruforgalom a szocializmusban 414

I. A lakosság áruellátása a szocializmusban 415

1. A fogyasztási cikkek áruforgalmának tervszerű fejlődése, a kereslet és kínálat egyensúlya 416
2. A kereslet növekedése és összetételének (struktúrájának) változása 419
3. A lakosság áruellátásának kereskedelmi szervezete 430
4. A szocialista kereskedelem formái 436

II. A termelési eszközök áruforgalma 438

1. A termelési eszközök árujellege 438
2. A termelési eszközök forgalmazása 441
3. A termelésieszköz-kereskedelem funkciói 442

III. A mezőgazdasági termékek forgalma 444

1. A mezőgazdasági termékek forgalmának sajátosságait előidéző tényezők 444
2. A kötelező beszolgáltatásról 445
3. A felvásárlási rendszer 446

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A szocialista állami vállalat 449

I. A szocialista állami vállalat lényege 449

1. A vállalat az árutermelési viszonyok kategóriája 449
2. Az állami (össznépi) tulajdon es az állami vállalat elkülönültsége 450

II. A vállalati gazdálkodás sajátosságai 453

1. A vállalat mint a szabályozott piac tényezője 453
2. A vállalati önállóság sajátosságai 456
3. A kockázatviselés és a nyereségszerzés sajátos feltételei 459
4. A kockázat és a nyereség módosult tartalma 462

III. A vállalati működés konkrét feltételei az új mechanizmusban 466

1. A vállalatok a direkt típusú gazdaságirányítás rendszerében 466
2. Az állami vállalatok jogállása 470
3. Vállalati döntések, üzemi demokrácia 472
4. Vállalati tervezés 474
5. A vállalati alapok és körforgásuk. Forgási sebesség és megtérülés a nyereségből 477
6. Vállalati költségek és a nyereség felhasználása 480
7. A szocialista vállalati gazdálkodás előnyei és aktív szerepe .. 484

TIZENHARMADIK FEJEZET

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása 486

I. Az önálló gazdálkodás sajátosságai a termelőszövetkezetekben 486

II. A termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának fejlesztése 490

1. A tsz-ek üzemi tevékenységének bővülése az új gazdasági mechanizmusban 490
2. A jövedelmezőség mérése és sajátosságai 491
3. Önköltség a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 492
4. A termelőszövetkezeti alapok képzése és mozgása 496
5. Szövetkezeti társulások 498

III. Különbözeti járadék 499

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A szocialista világrendszer fejlődése és a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai 502

I. A szocialista világrendszer kialakulása 502

1. Világrendszer, világgazdaság 502
2. A szocialista világrendszer létrejöttének történelmi körülményei 503

II. A szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai 505

1. A szocialista országok nemzetközi kapcsolatait meghatározó fő tényezők 505
2. A szocialista országok nemzetközi áru- és csereviszonyai 506
3. A nemzetközi gazdasági együttműködés és a gazdasági növekedés közötti összefüggés 514
4. Az újratermelés nemzetközi arányainak összehangolása a szocialista országok között 518

III. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok intézményei 520

IV. Hazánk nemzetközi gazdasági kapcsolatai 522

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

A két világrendszer gazdasági kapcsolatai és versenye 525

I. A szocialista és a kapitalista világ békés egymás mellett éléséről 526

II. A szocialista és a kapitalista országok gazdasági kapcsolatai 526

1. A szocialista és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatai 526
2. A szocialista országok gazdasági kapcsolatai a fiatal független országokkal 530

III. A két világrendszer gazdasági versenye 531

1. A szocialista gazdaság fölényének objektív tényezői 531
2. A gazdasági verseny fontosabb mutatói, a verseny mérése 533
3. A szocialista és a kapitalista világgazdaság erőviszonyainak alakulása 535
4. A Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének alakulása 538
5. A KGST és a Közös Piac országai gazdasági fejlődésének összehasonlítása 542
6. A két világrendszer gazdasági versenyének perspektívája 543

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette: Nagy Józsefné. A borító és a kötésterv Kolosváry Bálint munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Lengyel József. A szedést 1968. III. 13-án kezdték meg. Megjelent 1968. VIII. 15-én, 16 800 példányban. Terjedelme 35 (A/5) ív

PL—103—K—6870

68.0193 Kossuth Nyomda, Budapest, V.; Alkotmány utca 3.

Útbaigazítják az új gazdasági reform elméleti és gyakorlati kérdéseiben a

Gazdasági életünk kiskönyvtára könyvei:

DR. BERÉNYI JÓZSEF

BÉREK AZ IPARBAN

140 old. Ára: 5,— Ft

BURGER BÉLA

ÉPÍTKEZÉSEK ÉS AZ ÉPÍTŐIPAR HELYZETE MAGYARORSZÁGON

112 old. Ára: 5,— Ft

DR. CSAPÓ LÁSZLÓ

TERVGAZDÁLKODÁS ÉS KÖZPONTI IRÁNYÍTÁS AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUSBAN

80 old. Ára: 5,— Ft

FÖLDES ISTVÁN

AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS MŰKÖDÉSÉNEK FONTOSABB SZABÁLYAI

112 old. Ára: 5,— Ft

DR. HARANGOZÓ EDE

AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS ÉS A MUNKA TÖRVÉNYKÖNYVE

96 old. Ára: 5,— Ft

DR. JÁVORKA EDIT

A JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS ÉS AZ ANYAGI ÉRDEKELTSÉG

96 old. Ára: 5,— Ft

KESERŰ JÁNOS

A MEZŐGAZDASÁG ÉS AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS

96 old. Ára: 5,— Ft

RÉVÉSZ GÁBOR

A VÁLLALATOK AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUSBAN

112 old. Ára: 5,— Ft

A VÁLLALATI SZERVEZÉS ÉS AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS

112 old. Ára: 4,— Ft

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

AJÁNLJUK:

Közgazdasági kislexikon

A felszabadulás óta az első átfogó magyar Közgazdasági lexikon. A fontos közgazdasági kategóriák, szakkifejezések pontos kifejtését és definicióját adja. Kellő részletességgel tárgyalja azokat a fogalmakat, amelyeknek értelmezése az elmúlt esztendők tudományos vitái során módosult, gazdagodott, s különösen azokat a kategóriákat, fogalmakat, amelyek az új gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatosak.

Kb. 900 old. Ára: kb. 80,— Ft

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ